

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

XORIJIY MAMLAKATLAR KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
tomonidan yuridik oily o‘quv yurtlari va universitetlarining yuridik
fakultetlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

DARSLIK

Toshkent - 2010

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi:
darslik / Mas'ul muharrir: prof. A.A.Azizxo'jayev: –T.:
TDYI nashriyoti, 2010. – 610 bet.

Sarlavhada: O'zbekiston Respublikasi Adliya
vazirligi, TDYI.

Mualliflar jamoasi:

y.f.d., prof. A.A.Azizxo'jayev - Kirish, 29, 30-boblar.

y.f.d., prof. D.Q.Axmedov – 6, 7, 8, 9, 38, 39-boblar.

y.f.n., dotsent, S.M.Xidirov – 1, 2, 3, 4-boblar.

y.f.n., dotsent, G.R.Malikova – 40, 41, 42-boblar.

kat. o'qit. U.J.Xotamov – 5, 15, 22, 32, 35-boblar.

y.f.n. A.E.Raxmanov – 20-bob, 36-bobning 1 va 2-§lari.

y.f.n. Sh.X. Zulfiqorov -11, 33-boblar.

y.f.n. I.R.Bekov – 16-bob.

y.f.n. D.H.Kamalova – 12-bob.

y.f.n. A.M.Hoshimxonov – 36-bobning 3 va 4-§lari, 37- bob.

y.f.n. O.K.Turg'unov – 24, 25, 26, 27-boblar.

y.f.n. Sh.G' Asadov – 10, 14, 23-boblar.

y.f.n. Sh.N.Nazarov - 17-18-19-boblar.

o'qit. U.Sh.Husainov – 13, 21-boblar.

o'qit. S.O.Urazboyev - 31, 34-boblar.

o'qit. A.Bekchanova – 28-bob.

Taqrizchilar: yuridik fanlar doktori **O.Z.Muhammadjonov**
yuridik fanlar nomzodi, dotsent **I.T.Tulteyev**

Mazkur darslikda “Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi” fanining tushunchasi, predmeti, manbalari, uni o'rganish uslublari, inson va fuqarolar-ning asosiy huquq va erkinliklari, konstitutsiyaviy tuzum, davlat shakllari, saylov huquqi va referendum, davlat boshlig'i, qonunchilik, ijro va sud hokimiyat organlarining huquqiy maqomi, mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqaruvga oid masalalar yoritilgan. Darslik bakalavr va magistratura bosqichi talabalariga, aspirant va yuridik o'quv yurtlari o'qituvchilariga, mutaxassis-larga, shuningdek, konstitutsiyaviy huquq fanini o'rganuvchi barcha kitobxon-larga mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-380-11-0

© Mualliflar jamoasi.

© Toshkent davlat yuridik instituti, 2010-yil.

Kirish

Mamlakatimizda olib borilayotgan barcha ijtimoiy islohotlarning negizida asosiy bosh g'oya qilib yurt tinchligi va xalq farovonligi maqsad qilib olingan ekan, shubhasiz, xalqaro maydondagi tajribalarni o'rganish va tegishli xulosalar chiqarish orqali bu maqsadlarga osonroq va jadallik bilan erishish mumkin.

Xalqaro huquqda umume'tirof etilgan qoidalarning ustuvorligini tan olgan holda hamda unga og'ishmay amal qilayotgan demokratik davlatlarning konstitutsiyaviy huquqini o'rganish orqali, birinchidan, milliy huquqni yanada rivojlantirish imkoniga ega bo'lsak, ikkinchidan, ushbu davlatlarning mavjud konstitutsiyaviy tuzumi to'g'risidagi tasavvurlarimiz xalqaro va millatlararo do'stlik rishtalarining mustahkamlanishiga asos soladi.

Davlat va jamiyat hayotini erkinlashtirish, inson va fuqarolar huquq va erkinliklarining kafolatlari mexanizmini yaratish borasida jahondagi yetakchi davlatlardan andoza olish bilan birga, ming yillardan beri shakllangan milliy urf-odat va an'analar, ajdodlarimizning boy merosini o'zlashtirgan holda jamiyatimiz hayotini yanada demokratlashtirish imkoniga ega bo'lamiz. Shuning uchun ham ushbu "Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi" darsligi respublikamiz konstitutsiyaviy huquqini o'zlashtirishga imkon beribgina qolmay, shu huquq sohasini yanada rivojlanishiga o'z hissasini qo'shadi, deb hisoblaymiz. Darslik hammualliflik asosida yaratilgan bo'lib, taniqli huquqshunos olimlar bilan bir qatorda, konstitutsiyaviy huquq sohasida ilmiy tadqiqot olib borayotgan yoshlar ijodi ham ushbu darslikdan o'rin olgan.

Darslikning mazmunidan jamiyat va davlat hayotining asosiy tomonlarini qamrab oluvchi konstitutsiyaviy huquq institutlariga batafsil to'xtalib o'tilganiga guvoh bo'lamiz.

Bunda nafaqat eng rivojlangan, balki rivojlanayotgan mamlakatlarni o'rganishga qaratilgan jihatlar ham misollar bilan ko'rsatib o'tilmoqda. Darslikda konstitutsiyaviy huquq fanining predmeti bilan bog'liq asosiy tamoyillar, institutlar hamda konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar va ularni tartibga soluvchi normalarning huquqiy analiziga ko'proq e'tibor qaratilgan.

Shubhasiz, konstitutsiyaviy huquqning mazmuni inson va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklariga qaratilgani bejiz emas, negaki shaxslarning faktik holati orqali jamiyat va davlat hayotini aniq tasavvur qila olamiz. Inson va fuqarolarning huquqiy holatiga tegishli mavzu xalqaro

huquq normalarining tahlili bilan berilgan. Darslikda davlat boshqaruv va tuzilish shakli, siyosiy rejim, demokratik institutlar, xorijiy mamlakatlarda parlament, hukumat hamda davlat boshlig'ining maqomi, sud hokimiyati va unga ko'maklashuvchi organlarning faoliyati ham yoritilgan.

Mazkur darslik talabalarning xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi to'g'risidagi bilim va tasavvurlarini oshirishga xizmat qiladi.

1-bob. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi: huquq tarmog‘i, fan va o‘quv kursi sifatida

1-§. “Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi” fanining tushunchasi va predmeti.

2-§. «Konstitutsiyaviy huquq» terminining vujudga kelishi: «konstitutsiyaviy huquq» va «davlat huquqi» tushunchalari.

3-§. Konstitutsiyaviy huquqning uch ma’noda qo‘llanilishi: huquq tarmog‘i, fan va o‘quv kursi sifatida.

4-§. Konstitutsiyaviy huquq tizimi.

5-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar.

1-§. “Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi” fanining tushunchasi va predmeti

Har qanday mamlakatning huquq tizimida konstitutsiyaviy huquqning o‘ziga xosligi uning alohida tartibga solish predmeti bilan belgilanadi. Birinchi navbatda, biz konstitutsiyaviy huquq normalari nimalarni tartibga solishini aniqlab olishimiz lozim.

Konstitutsiyaviy huquq predmeti. Hech bir davlatda yagona huquq sohasi mavjud bo‘lishi mumkin emas. Har bir davlatning huquq sohalari, tarmoqlari o‘z xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ammo barcha huquq tarmoqlari uchun konstitutsiyaviy huquq asos hisoblanadi.

Barcha davlatlarning konstitutsiyaviy huquqi, avvalo, tartibga solish predmeti bilan ajralib turadi. Masalan, barcha huquqiy munosabatlar – avvalo ijtimoiy munosabat hisoblanadi. Masalan, oila huquqi – ota-ona, farzandlar orasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Yer huquqi yer egaligi va yerdan foydalanish qoidalarini o‘zida mujassam etadi. Demak, konkret-aniiq ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish.

Konstitutsiyaviy huquq predmeti esa murakkab, shuningdek, ularni aniqlash qiyinroq kechadi. Umuman, konstitutsiyaviy huquq predmeti deganda, shunday ijtimoiy munosabat tushuniladiki, ular davlat, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi munosabatlar yechimini topishda, davlat hokimiyatini amalga oshirishda vujudga keladi.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda har bir davlat maxsus huquqiy normalarni doimiy ravishda ijod qiladi. Ushbu normalar maxsus apparat yordamida majburiy asosda qo‘llanishi ta’minlanadi. Xuddi shu huquqiy normalar tizimida shunday asosiy normalar ajralib turadiki, shular asosida davlat mexanizmi ta’minlanadi. Xuddi shu normalar konstitutsiyaviy huquqning asosi hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy huquq tomonidan tartibga solinadigan va mustahkamlanadigan ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy tuzum va uning asoslari, jamiyatning siyosiy va iqtisodiy negizlari, jamiyat ijtimoiy tuzilishi (aholi qatlamlari) shaxslarning huquqiy holati; jamiyat va davlat siyosiy rejimi, davlat tuzilishi, boshqaruv shaklining belgilanishi-bular barchasi konstitutsiyaviy huquq institutlaridir. Shundan kelib chiqib, konstitutsiyaviy huquqni ta'riflash lozim. Davlat hokimiyatini shakllantirish va amalga oshirish jarayonida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi hamda inson va fuqarolar huquqiy holati bilan bog'liq asosiy munosabatlarni belgilovchi yuridik normalar yig'indisi konstitutsiyaviy huquqni tashkil etadi.

Konstitutsiyaviy huquq predmetining yana bir muhim jihati hokimiyat munosabatlaridir. Davlat hokimiyatini tashkil qilish nafaqat hokimiyat va boshqaruv idoralarini ta'sis etishni, balki ular o'rtasidagi keng ko'lamlı munosabatlarni tartibga solishni ham nazarda tutadi. Turli vazifalarni bajarish hamda unga oid vakolatlarining taqsimlanishiga qaramay, davlatning barcha vakillik va boshqaruv idoralari yagona tizimni, mushtarak bir butun ijtimoiy voqelikni tashkil etishi lozim. Davlat hokimiyati tizimi bilan inson va fuqarolar o'rtasida shunday munosabatlar qaror topadiki, ularning mazmunidan davlatning inson manfaatlari nuqtai nazaridan jamiyatda utgan o'rni va rolini anglash mumkin.

Konstitutsiyaviy huquq hokimiyat munosabatlariga oid huquqiy jarayonlarni ham qamrab oladi. U barcha davlat idoralarining uyg'un tarzda, o'zaro hamkorlikda ishlashi uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratadi.

Konstitutsiyaviy huquq mamlakat huquqiy tizimining asosiy sohasi sanaladi. Buning boisi shundaki, birinchidan, konstitutsiyaviy huquq konstitutsiyada mustahkamlangan prinsip va normalar, konstitutsiyaviy qonun va joriy qonunlarda jamlangan qoidalar asosida o'ta muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq sohasidir; ikkinchidan, konstitutsiya mamlakatda amal qiluvchi barcha huquq tarmoqlarining o'zagini tashkil etadi; uchinchidan, ba'zi mamlakatlarda konstitutsiyaviy odat va an'analarni hamda diniy qadriyatlarni ham o'z ichiga oladi.

Konstitutsiyaviy huquq jamiyat hayoti va davlat tuzilishining asosiy prinsiplarini huquqiy tarzda mustahkamlaydi, barcha ijtimoiy jarayonlarni boshqarishning umumiy asoslarini belgilaydi. U ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning bosh yo'nalishlarini ifodalovchi zaruriy mezonlarni yaratib beradi.

2-§. «Konstitutsiyaviy huquq» terminining vujudga kelishi: «konstitutsiyaviy huquq» va «davlat huquqi» tushunchalari

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi XVIII-XIX asrlarda mustaqil huquq hamda milliy huquqning avtonom (alohida) sohasi sifatida yuzaga kelgan. Bu hol konstitutsiyaviy huquqning o'ziga xosligi hamda ijtimoiy yo'naltirilganligi bilan bog'liqdir, ya'ni konstitutsiyaviy huquq inson manfaatlarini davlat, uning organlari va mansabdor shaxslar tomonidan bo'ladigan turli g'ayrihuquqiy tajovuzlardan muhofaza etishga yo'naltiriladi.

"Konstitutsiyaviy huquq" va *"davlat huquqi"* terminlari (atamalari) ko'pgina hollarda sinonim hisoblanib, matnlarda ulardan qaysi birini qo'llash mamlakat leksikologiyasida so'zlarni ishlatishning milliy an'alariga bog'liq bo'ladi. Masalan, anglo-sakson va roman huquqiy tizimlarida an'anaviy tarzda "konstitutsiyaviy huquq" atamasi qo'llanilsa, german huquqiy tizimida esa "davlat huquqi" termini qo'llaniladi.

Ammo bu masalani yanada batafsilroq, yanada chuqurroq ko'rib chiqadigan bo'lsak ushbu terminlar o'rtasidagi mazmun jihatdan farqlar mavjudligiga amin bo'lamiz.

Ma'lumki, XIX asr boshlarida Buyuk Britaniya, AQSH va Fransiya konstitutsiyaviy tuzum qaror topgan. Hokimiyatning taqsimlanishi va inson huquqlarining sud tomonidan muhofaza etilishi uning belgilaridan hisoblanadi. Germaniyada esa bu hol birmuncha keyinroq yuz bergan. Hozirgi paytda, Germaniyada ham birmuncha torroq ma'noda bo'lsa-da, "konstitutsiyaviy huquq" termini qo'llanilmoqda. Bundan tashqari, Germaniya yuridik oliy o'quv yurtlarida o'quv predmetini (kursini) belgilash uchun ko'pincha "ommaviy huquq" (публичное право) yoki keng ma'nodagi "davlat huquqi" terminlari ishlatiladi. Keng ma'nodagi "davlat huquqi" ma'muriy huquq, sud huquqi hamda huquqning boshqa yana bir qancha sohalarini qamrab oladi. Tor ma'noda davlat huquqi esa, ya'ni konstitutsiyaviy huquqning aynan o'xshashi, ommaviy huquqning asosiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi.

Ayrim huquqshunos olimlar bu ikki nomni sinonim sifatida bir xilda qo'llash mumkin desalar, boshqa huquqshunoslar ular o'rtasida jiddiy farqlar bor deb hisoblaydi. Fikrimizcha, bu tushunchalar darslikning nomlanishiga u yoki bu davlatda konstitutsiyaviy huquq rivojlanishining o'ziga xos sharoit va xususiyatlari ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Fransiya va Buyuk Britaniyada konstitutsiyaviy huquqning shakllanishida konstitutsiyaviy ahamiyatga molik tarixiy hujjatlar katta rol o'ynagan. Germaniya kabi davlatlarda esa konstitutsiyaviy huquqning rivojlanish jarayonida davlat, uning institutlari masalasiga ko'proq e'tibor berilgan.

Hozirgi kunda faqat sanoqli davlatlarga "davlat huquqi" atamasini ishlatadilar. Juda ko'p davlatlar esa o'z huquqining asosini tashkil etuvchi sohasini o'z hududlarida konstitutsiyaviy tuzum qaror topgan yoki topmaganligidan qat'i nazar, "konstitutsiyaviy huquq" termini bilan ifoda etadilar.

Shu sababdan, bundan keyin matnlarning tushunilishini yengillash-tirish maqsadida, ko'rib chiqilayotgan huquq sohasini "xorijiy (chet) mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi" termini bilan ataymiz.

3-§. Konstitutsiyaviy huquqning 3 ma'noda qo'llanilishi: huquq tarmog'i, fan va o'quv kursi sifatida

Konstitutsiyaviy huquq – davlat tuzilishini mustahkamlovchi, jamiyatning buguni va kelajagini belgilovchi, jamiyat va shaxs munosabatlarini tartibga soluvchi inson va fuqarolarning huquqlarini hamda ma'muriy-hududiy tuzulishini belgilovchi davlat organlari tizimi, ular faoliyatining eng muhim jihatlarini mustahkamlovchi huquqiy normalar yig'indisidir. "Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi" faqatgina fan va o'quv kursi sifatida gavdalanib, har bir mamlakat huquq tizimidagi konstitutsiyaviy huquq tarmog'ini o'zida mujassamlashtiradi.

Konstitutsiyaviy huquq fanining mazmuni (predmeti) konstitutsiyaviy huquq fani konstitutsiyaviy-huquqiy me'yorlar, tamoyillar va muassasa (institut)lar, shuningdek, ular tartibga soladigan yoki tartibga solishi lozim va mumkin bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi. Fan, shuningdek, konstitutsiyaviy-huquqiy me'yorlarni amalda tatbiq qilishni ham o'rganadi, ularni rivojlantirish qonuniyatlariga erishish, qonun chiqaruvchi va huquqni ro'yobga chiqaruvchi (ijrochi)ga tegishli huquqiy normalarni takomillashtirish va qo'llash bo'yicha, alohida shaxslarga esa – ulardan foydalanish haqidagi asosli tavsiyanomalar berishga intiladi. Bu maqsadda konstitutsiyaviy huquq tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilgan nazariya va qarashlar, ularning rivojlanishi (evolutsiyasi)ga ta'sir ko'rsatuvchi shart-sharoitlar o'rganiladi, ya'ni mazkur fan o'z-o'zini o'rganadi.

Chet el konstitutsiyaviy huquqi fani ham hozirgi zamonda, dunyodagi konstitutsiyaviy huquqning taraqqiyot qonunlari va umumiy tendensiyalarni aniqlash hamda mamlakatda topilgan, muvaffaqiyat qozongan konstitutsiyaviy huquqiy qarorlardan tegishli tarzda foydalanish yoki o'sha mamlakatlarda yo'l qo'yilgan xatolarni chetlab o'tish kabi maqsadlarni ko'zlab boshqa mamlakatlar tajribasini o'rganishga qaratilgan mamlakat konstitutsiyaviy huquq fanining bir qismidir.

Konstitutsionalist – tadqiqotchilarning ixtiyorida bo‘lgan metodologik unsurlar ancha keng. Albatta, boshqa yuridik fanlarda bo‘lganiddek, konstitutsiyashunoslikda tadqiq etilayotgan me‘yoriy hujjat (material)ning mazmunini aniqlab olish uchun zarur bo‘lgan rasmiy-mantiqiy tahlil usuli keng qo‘llanilmoqda. Buni o‘rganilayotgan konstitutsiyaviy-huquqiy hodisalar keltirib chiqarilgan tarixiy shart-sharoitlarni aniqlashni ko‘zda tutuvchi tarixiy yondashuv ham taqozo etmoqda. Konstitutsiyaviy-huquqiy qarorlar (yechimlar)ning ijtimoiy samarasini belgilash tub sotsiologik tadqiqotlarsiz, sud amaliyoti statistikasi va hokazolarsiz hech bir ma‘no kasb etmaydi. Tadqiqot vazifalarining bunday shakldaligi unga nisbatan sistemali yondashuvni talab etadi.

Mazkur fanda qiyosiy komparativ tadqiqot metodi muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy munosabatlarning konstitutsiyaviy-huquqiy jihatdan tartibga solinishi shunday bir tadqiqot obyektidirki, unga nisbatan qo‘llaniladigan tajribadan foydalanish sohasi o‘ta tordir, bu tushunarli. Boshqa mamlakatlar esa tajriba sifatida ko‘rilishi mumkin va turli mamlakatlar tajribasining o‘xshash muammolarni hal etishda, taqqoslanishi natijasida eng maqbul variant (yo‘l)ni topib olish mumkin bo‘ladi. Qiyoslash uslubi mutaxassislarini *komparativistlar*¹ deb atashadi.

Umuman konstitutsiyaviy huquq tadqiqotchilari, ayniqsa, xorijiy konstitutsiyaviy huquqni tadqiq etuvchilar faqat yuridik fanni emas, balki bir-biriga bog‘liq bo‘lgan fanlar yutuqlari zaxirasiga ega bo‘lishlari lozim. Eng avvalo, bu siyosat haqidagi nazariy va amaliy fanlar majmui bo‘lgan siyosatshunoslik, shuningdek, ijtimoiy psixologiya (ruhshunoslik) fanlaridir.

Konstitutsiyaviy huquq fani XIX asrning oxirida milliy huquq tizimining mustaqil sohasi va fan sifatida Yevropa davlatlarida paydo bo‘lgan.

Konstitutsiyaviy huquqning paydo bo‘lishiga bir qator konstitutsiyaviy ahamiyatga molik hujjatlar katta ta‘sir ko‘rsatgan. Bunday hujjatlar jumlasiga 1215-yilda Angliyada qabul qilingan “Erkinlikning buyuk Xartiyasi”, “1379-yilgi” Xabeas korpus akt” va boshqa hujjatlar kiradi.

Konstitutsiyaviy huquq fanining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatgan omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, tarixiy konstitutsiyaviy ahamiyatga molik hujjatlar, ularga AQSHning 1776-yilgi Mustaqillik deklaratsiyasi, Inson va fuqaro huquqlari fransuz deklaratsiyasini misol qilib ko‘rsatish mumkin. Amerikaning Mustaqillik deklaratsiyasida ilk bor “Xalq – davlat hokimiyatining

¹ Компаратив- (лат.) қиёсий, тарихий-қиёсий.

manbaidir” degan konstitutsiyaviy qoida mustahkamlangan. Fransuz Deklaratsiyasining 16-moddasida esa: “Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari va hokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsipiga ega bo‘lmagan xalq o‘z konstitutsiyasiga ega bo‘lmaydi”, -deyilgan.

Ikkinchidan, insoniyat huquqiy tafakkurining mahsuli bo‘lmish va umuminsoniy huquqiy qadriyat hisoblanmish huquqiy nazariyalar va ta’limotlar, ya’ni inson huquqlarining tabiiy va ajralmasligi haqidagi ta’limot konstitutsiyaviy huquq fanining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Tabiiy huquq nazariyasi birinchi bor “Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi”da huquqiy mustahkamlangan. Shuningdek, fransuz mutafakkiri Sharl Lui Monteskyoni ham ko‘rsatish mumkin. U o‘zining “Qonunlar ruhi” asarida hozirgi zamon konstitutsiyaviy huquq fanining asosiy qoidalaridan biri bo‘lmish hokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsipini ilmiy va amaliy asoslab bergan.

Feodalizmga qarshi kurash davrida demokratiya namoyandalari bo‘lgan G.Grotsiy, B.Spinoza, T.Gobbe, D.Lokk, J.J.Russo va boshqalar konstitutsiyaviy huquqning muhim konsepsiyalari: konstitutsionalizm, xalq mustaqilligi, xalq vakilligi, insonlarning tabiiy va ajralmas huquqlarini ilgari surdilar va asoslab berdilar. Bu nazariyalar feodalizmni, dispotizm va zulm-zo‘ravonlikka asoslangan ijtimoiy tuzum sifatida tugatish (yo‘q qilish)ning mafkuraviy asosi bo‘lib xizmat qilgan, aksil feodal siyosiy kuchlarning tashkiliy birlashuviga katta yordam bergan. Feodalizmga qarshi inqiloblar davrida konstitutsiyaviy tuzum va uni rasmiylashtiruvchi konstitutsiyaviy huquq, nazariyotchilar tomonidan ishlab chiqilgan demokratik g‘oyalarga yuridik shakl beruvchi konstitutsiyaviy huquq ham shakllana boshladi.

Uchinchidan, turli davlatlarning konstitutsiyaviy qonunchiligi va amaliyoti, bunga sabab AQSH va Yevropada XVIII-XIX asrlarda qabul qilingan konstitutsiyalar konstitutsiyaviy huquqning mustaqil fan sohasi sifatida shakllanishida muhim o‘rin tutgan. Shuningdek, barcha konstitutsiyalar konstitutsiyaviy huquq fanining normativ-huquqiy asosini tashkil etadi.

Keyinchalik huquqshunos olimlar tomonidan konstitutsiyaviy-huquqiy me’yorlarni sharhlashga katta e’tibor qaratildi. Bunga misol sifatida taniqli ingliz huquqshunosi, XVIII-XIX asrlarda yashagan, 4 jild (tom)li “Ingliz qonunlariga sharhlar”ni yozgan olim U. Blekstonni keltirishimiz mumkin. Ushbu asarida u parlament, qirol va uning unvoni to‘g‘risida, xo‘jayinlar va xizmatkorlar, er-xotinlar, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar to‘g‘risida yozgan edi. Bu institutsiyaviy

yondashuv xususiy huquqdan olingan bo'lib, obyektiv asoslarga ega edi, chunki davlat hokimiyati munosabatlarining o'zi ham ko'pincha xususiy huquq prinsiplariga asoslanadi.

XIX asrda bir qator huquqshunos-konstitutsionalistlarning ko'plab asarlari paydo bo'la boshlaydi. U.Bedjgot, T.Mey, A.Daysi, D.Mill kabi huquqshunos olimlar - Buyuk Britaniyada, A.Esman, A.De Tokvil - Fransiya, U.Uilloubi - AQSHda, V.Loband, R.Gncyst - Germaniyada o'zlarining fundamental asarlarida konstitutsiyaviy huquqning klassik (mumtoz) nazariyasi, jumladan, parlamentarizm, huquqiy, ijtimoiy va demokratik davlat kabi konstitutsiyaviy-huquqiy doktrina (ta'limot)ni yaratdilar.

XX asrning boshlarida L.Dyugi, M.Orid (Fransiya), V.Orlando (Italiya), D.Brays, S.Lou (Buyuk Britaniya), "Klassik maktab" vakili G.Ellinsk (Germaniya) kabi olimlar konstitutsiyaviy huquq nazariyasi taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shdilar. Ularning huquqiy qarashlarida sinfiy bo'lmagan demokratiya, birdamlik g'oyalari bilan bir qatorda parlamentlar roli (tutgan o'mi)ni chegaralash, hukumatlarning qonunchilikdagi ishtiroklari, "kuchli hokimiyat" g'oyasi va hokimiyatni kuchaytirishning zarurligi haqida fikr-mulohazalar yuzaga kela boshladi.

Fransiya J.Byurdo, M.Dyuverje, M.Prelo, J.Vedel, M.Lesaj, Buyuk Britaniya A.Jennings, X.Fillips, D.Makkintosh, D.Marshall, P.Bromxed, AQSHda R.Paund, E.Korvin, G.Kelzck, K.Levenshteyn, L.Trayb, Germaniyada T.Mauns, G.Navyaski, K.Xesse, K. Fon Boyme, K.Shtern kabi olimlar hozirgi zamon G'arb konstitutsiyaviy huquqining ulkan namoyandalari hisoblanadi. Ularning asarlarida jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi, jumladan, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotining ijtimoiy hayotga ta'siri bilan bog'liq bo'lgan ta'limot (nazariya)lar ishlab chiqilgan. Shu munosabat bilan hukmron elita, texnokratiya va boshqa ko'psifkrilik demokratiya nazariyasini aytish mumkin.

G'arb konstitutsiyaviy huquq fani ayrim mamlakatlar taraqqiyotining milliy va tarixiy xususiyatlari, turli falsafiy oqimlarning ta'siri bilan bog'liq ko'pchilik maktablar va kichik maktablar borligi bilan ham xarakterlidir. Ba'zan esa konstitutsiyaviy huquq fani siyosatshunoslik fani bilan bog'lanib ketadi. Chunki bu tabiiy, zero, siyosatshunoslikning predmeti konstitutsiyaviy huquqni tartibga soluvchi haqiqiy yoki ehtimoliy predmetni ko'rsatuvchi jamiyatdagi siyosiy munosabatlar ekanini hisobga oladigan bo'lsak, konstitutsiyaviy huquqning haqiqatan ham siyosatshunoslik bilan bog'langanligini ko'ramiz.

Xorijiy sotsialistik mamlakatlarga keladigan bo'lsak, u holda bunday mamlakatlarda kommunistik partiyalar va totalitar siyosiy rejim (tu-

zum)larning o'ratilganligi konstitutsiyaviy huquq fanining oshkora rivojlanish imkoniyatiga barham beradi. Bu mamlakatlarda xuddi boshqa fanlar kabi e'tirof etilgan marksizm-leninizm aqidalariga rioya qilishi majburiy edi (masalan, Xitoyda Mao Szedun g'oyalari, KXDRda marksizm-leninizmning *chuchxe-koreys* usulidagi g'oyalar). Faqatgina shu aqidalar negizida qandaydir nazariy qarashlarni rivojlantirishga yo'l qo'yilar edi. Zotan, fan bunday sharoitda hech qayerda mavjud bo'la olmaydi.

Postsotsialistik mamlakatlari, jumladan, Sharqiy Yevropa va MDH mamlakatlarida mavjud totalitar tuzumga qarshi qaratilgan siyosiy-huquqiy qarashlarning qaror topishi, ushbu davlatlarda konstitutsiyaviy huquq fanining tiklanishi va rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratdi.

4-§. Konstitutsiyaviy huquq tizimi

Konstitutsiyaviy huquq ko'plab o'zaro aloqadagi qismlar va elementlarni o'zida mujassam etgan murakkab tizimni tashkil etadi. Ushbu elementlar va qismlar uning ichki qurilishini tavsif etadi. Konstitutsiyaviy huquq tizimining qismlari va elementlari uning umumiy tamoyillari, institutlari va normalaridir. Konstitutsiyaviy huquq sohasining mazmunini aks ettiruvchi boshlang'ich bo'g'in konstitutsiyaviy-huquqiy normalardir. Ushbu normalarning ma'no-mohiyatini, xususiyatlarini chuqur anglamasdan turib, konstitutsiyaviy huquqning mazmunini, ichki tizimi va tabiatini to'la-to'kis tushunib yetish mumkin emas. Bu normalar barcha huquqiy normalar kabi xulq-atvor, yurish-turish qoidalaridan iborat bo'lib, davlat tomonidan muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun o'ratiladi. Bu normalarning asosiy jihatlarni umumlashtirib, quyidagicha ta'riflash mumkin:

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar davlat hokimiyatini amalga oshirish, davlat bilan fuqarolar o'rtasidagi muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish va shu yo'l bilan jamiyatni boshqarish maqsadida davlat tomonidan o'ratiladigan umummajburiy xulq-atvor qoidalari bo'lib, ular aniq huquq va majburiyatlar orqali amalga oshadi va davlat tomonidan ta'minlanadi.

Konstitutsiyaviy normalar majburlov, ruxsat etish, taqiqlash usullari bilan joriy etiladi. Bu usullarni qo'llash huquq subyektlarining xususiyatlariga ham bog'liq.

Ijtimoiy munosabatlarni konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishda "majbur qilish yoki majburiyat yuklash" usuli qo'llaniladi. Bu majburiyatlar, albatta, hokimiyatni tashkil etish va amalga oshirishga taalluqlidir. Masalan: - "Davlatning va mahalliy hamjamiyatlarning ommaviy ehtiyojlarini

moliyalashtirish bo'yicha barcha kirim-chiqimlari ularning budjetlarida aks ettirilishi lozim". (Slovakiya Respublikasi Konstitutsiyasidagi 148-moddaning birinchi qismi 1992-yil) "Hukumat palatalarning ishonchini qozonish lozim", (Italiya Respublikasi Konstitutsiyasidagi 94-modda, 1947-yil).

Shu bilan birga, konstitutsiyaviy huquqda man etuvchi normalar ham mavjud: "Irqi, terisining rangi, jinsi, millati, diniy e'tiqodiga qarab kishining qadr-qimmatini yerga uruvchi har qanday kamsitishlar man etiladi va qonunga binoan jazolanadi" (Kuba Respublikasi Konstitutsiyasidagi 42-moddaning birinchi gapi, 1976-yil). "Fikrlash va vijdon erkinligi buzilmasligi lozim" (Yaponiya Konstitutsiyasining 19-moddasi, 1946-yil).

Shuningdek, konstitutsiyaviy huquqda vakolat beruvchi normalar ham mavjuddir: "Promulgatsiyagacha, (ya'ni qabul qilingan qonun e'lon qilingunga qadar) Prezident qonunni yana bir bor ko'rib chiqishni Parlamentdan talab qilishi mumkin" (Ruminiya Konstitutsiyasidagi 77-moddaning 2-qismi, 1991-yil). Shulardan kelib chiqadigan bo'lsak, yuqorida ko'rib o'tilgan normalar tomonidan tartibga solinadigan, kafolatlanadigan hamda muhofaza etiladigan munosabatlar konstitutsiyaviy huquqning predmetidir. Fransuz konstitutsiyashunos olimi Anri Oriuning fikricha, konstitutsiyaviy huquqning eng oliy, bosh vazifasi hokimiyat va erkinlikning birlikda mavjud bo'lishini ta'minlashdir. Bunday hollarda davlat o'z institutlari siyomosida hokimiyat vakolatlari sohibi sifatida hamda inson erkinlik sohibi sifatida maydonga chiqadi. Uning huquqlari va erkinliklari jamiyat, davlat va huquqdagi eng oliy qadriyat hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning subyektlari, ularning subyektiv huquq va yuridik burchlari bilan bir qatorda ushbu munosabatlarning obyektini ham konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning zaruriy elementi hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning obyektini bo'ladi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar obyektini kishilarning shaxsiy hamda ijtimoiy manfaat va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan turli moddiy va ma'naviy boyliklar bo'lib, ular yuzasidan subyektlar huquqiy munosabatlarga kirishadilar hamda o'z subyektini huquq va yuridik majburiyatlarini amalga oshiradilar.

Konstitutsiyaviy huquq obyektini ijtimoiy munosabatlarning uchta asosiy sohasini qamrab oladi:

Birinchidan, inson huquq va erkinliklarini muhofaza qilish(inson va davlat o'rtasidagi munosabatlar);

Ikkinchidan, davlat hokimiyatini shakllantirish va amalga oshirish (hokimiyat munosabatlari);

Uchinchidan, shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar.

Ma'lumki, konstitutsiyaviy huquq tizimi 3 asosiy elementdan iborat:

1. Konstitutsiyaviy huquq tamoyillari;
2. Konstitutsiyaviy huquq institutlari;
3. Konstitutsiyaviy huquq normalari.

Konstitutsiyaviy huquq tamoyillariga quyidagilarni misol qilib ko'rsatish mumkin: xalq suvereniteti; xalq vakilligi; hokimiyat bo'linishi; bir-birini tiyib turish hamda muvozanatda ushlab; shaxs erkinligi; huquq erkinliklarining sud tomonidan himoya qilinishi; fuqarolarning huquq va erkinliklari va boshqalar.

Konstitutsiyaviy huquq institutlariga quyidagilar kiradi: shaxslarning huquqiy holati; fuqarolik; parlament; davlat boshlig'i; saylov huquqi; konstitutsiyaviy nazorat va boshqalar.

Konstitutsiyaviy huquq normalari muayyan bir ijtimoiy munosabatni yoki munosabatlar guruhini tartibga soluvchi qoidalardan iborat bo'lib, ular qonunning tarkibi sifatida namoyon bo'ladi hamda o'z tabiatiga ko'ra boshqa huquq sohalari normalaridan farq qiladi.

Konstitutsiyaviy huquq muayyan huquq normalari tizimi bo'lib, bu normalar insonning jamiyat va davlatdagi holatini, ijtimoiy tuzum asoslarini, ommaviy hokimiyat organlari tizimini tashkil etish va faoliyat ko'rsatish tartibini belgilaydi.

Umumiy tamoyillar konstitutsiyaviy huquq tizimining asosini tashkil etadi va yagona yo'nalish beradi. Bu tamoyillar ijtimoiy munosabatlarni bevosita emas, balki yuqorida tilga olingan konstitutsiyaviy-huquqiy normalar orqali tartibga soladi. Xalq suvereniteti, (Grestiya Konstitutsiyasidagi 1-moddaning 2-qismi). Xalq vakilligi (Yaponiya Konstitutsiyasi muqaddimasi), hokimiyatning taqsimlanishi (Germaniya Federativ Respublikasi Asosiy Qonunining 20-moddasi), teng huquqlilik (Niderlandiya Qirolligi Konstitutsiyasining 1-moddasi), daxlsizlik huquqlari (GFR Asosiy Qonunidagi 1-modda). Bu tamoyillar aniq huquq hamda majburiyatlarni ifodalamaydi, ammo ular ko'plab konstitutsiyaviy-huquqiy normalar uchun hal qiluvchi ahamiyatga egadirlar.

Boshqa ba'zi bir tamoyillar esa aniq yuridik shaklga ega bo'lib, davlat faoliyatida bevosita qo'llaniladi. Deputatlarning saylovchilardan mustaqilligi (Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 67-moddasi 1991-yil) konstitutsiyaviy huquqlarning sud tomonidan muhofaza qilinishi (Ispaniya Konstitutsiyasining 53-moddasi, 1978-yil) davlat rahbarining

javobgar bo'lmashligi (Lyuksemburg, Buyuk Gersogolinaning Konstitutsiyasi 4-moddasi, 1868-yil) shular jumlasidandir.

Har bir tasnifda ma'lum moddalar bitta majmuani tashkil etishi mumkin, ya'ni konstitutsiyaviy normalar, aytaylik, amal qilish doirasi bo'yicha tasniflanganda, bir qancha normalar bitta guruhni tashkil etishi mumkin.

Bir-biriga yaqin normalarning bunday majmui konstitutsiyaviy-huquqiy institutlar deb ataladi. Shunday qilib, asosiy tamoyillar, konstitutsiyaviy-huquqiy institutlar va ularning normalari konstitutsiyaviy huquq tizimini tashkil etadi.

5-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar

Konstitutsiyaviy huquq normalarini hayotga tatbiq etish jarayonlarida, konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar vujudga keladi. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlari deb, konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarga aytiladi. Deyarli barcha xorijiy mamlakatlarda konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning mazmuni bir xil. Bunday munosabatlarning ishtirokchilari konstitutsiyaviy huquq normalari tomonidan o'rnatilgan huquq va majburiyatlar bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Uning ishtirokchilari o'zaro yuridik aloqada bo'ladi, chunki ular kishilar ongiga bog'liq bo'lib, davlat organlari tomonidan ta'minlanadi, himoya qilinadi, kafolatlanadi.

Shunday qilib, konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning yuridik mazmunini munosabat ishtirokchilarining huquqlari va majburiyatlari tashkil etadi. Bu munosabatlar, asosan, davlat va jamiyat tuzilishini mustahkamlash, xalq hokimiyatchiligini amalga oshirish tizimi va shakllari bilan bog'liqdir, shuning uchun ham konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar huquq tizimida hal qiluvchi o'rinda turadi.

Huquqiy mavjudligi (voqeligi) hamda tartibga solinishi konstitutsiyaviy huquq normalarida aks etadigan ijtimoiy hayot sohalari yoki jihatlari (aspektlari) konstitutsiyaviy huquq obyektini deyiladi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar obyektini bo'lib insonning yashashi uchun lozim bo'lgan shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan turli moddiy va ma'naviy boyliklar hisoblanadi. Shuning uchun ular yuzasidan konstitutsiyaviy huquq subyektlari huquqiy munosabatga kirishadilar hamda o'z subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarini amalga oshiradilar.

Konstitutsiyaviy huquq subyektlari. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, bu munosabatlarda ishtirok etuvchilar, ya'ni subyektlar doirasini o'rganish lozim.

Fuqarolar, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, fuqarolar guruhi, maxsus huquq layoqatiga ega bo'lgan shaxslar sifatida saylovchilar va deputatlar hamda ularning guruhlari konstitutsiyaviy huquq subyektlarining birinchi guruhiga kiradilar.

Umuman davlatning o'zi va uning organlari, ba'zan esa uning alohida qismlari, masalan, palatalar, komissiyalar, parlamentdagi partiyalar guruhlari, hududiy birliklar, muassasalar, o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalar konstitutsiyaviy huquq subyektlarining ikkinchi guruhlarini tashkil etadilar.

Konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarda davlat alohida rol o'ynaydi. Davlat bunda qonun ijod qilish hokimiyati sohibi, ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchisi sifatida maydonga chiqadi. U huquq subyektlari o'rtasidagi ushbu munosabat qanday bo'lishi lozimligi xususida ko'rsatma bergan hamda ushbu ko'rsatmaning mohiyatini tashkil etadigan huquq va majburiyatlar ijrosini ta'minlaydi. Ba'zan davlat ma'lum ijtimoiy munosabat ishtirokchisi ham bo'lishi mumkin (masalan, Federativ davlat bilan federativ subyektlari o'rtasidagi munosabatlar). Davlat o'z organlari yoxud referendum orqali huquqiy munosabat ishtirokchisi sifatidagi vazifasini ado etadi.

Davlat organlari esa konstitutsiyaviy huquq subyektlari sifatida o'z zimmalariga yuklatilgan vazifalarga mutanosib ravishda ma'lum vakolatlarga egadirlar. Ular qonunlar chiqarishi, boshqa organlar faoliyati ustidan nazorat olib borishi yoki qonunlarni ijro etishlari mumkin. Huquqiy munosabatlarda ular vakolat sohiblari yoki bo'ysunuvchi subyektlar sifatida ishtirok etadilar. Ba'zi bir mamlakatlarda cherkov ham konstitutsiyaviy huquq subyekti bo'lishi mumkin. Masalan, Buyuk Britaniyada anglichan va shotland presviterian cherkoviga davlat boshlig'i (monarx) rahbarlik qiladi. Lordlar palatasida esa monarx tayinlaydigan ruhoniylar lordlar faoliyat ko'rsatadilar.

Endi jismoniy shaxslarning konstitutsiyaviy huquq subyektlari sifatidagi faoliyati masalasiga kelsak, ular o'z maqomi bo'yicha bir-biridan farq qiladilar.

Ma'lum bir shaxsga shu davlat fuqarosi yoki shu yerda turgan chet ellik yoxud fuqaroligi bo'lmagan shaxs (**apatrid**) ekanligiga bog'liq ravishda milliy konstitutsiyaviy huquq normalari tomonidan beriladigan huquqlar hajmi ham turlicha bo'ladi. Har bir davlatning konstitutsiyaviy huquqida fuqarolikni olish va yo'qotish, fuqarolarning maqomi, chet elliklar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquqiy rejimini tartibga soladigan huquqiy normalar mavjud bo'ladi.

Ammo huquqiy maqomidan qat'i nazar, barcha jismoniy shaxslar shaxsiy huquq va erkinliklarga egadirlar. Barcha davlatlarning konstitutsiyaviy huquqlarida shaxsning daxlsiz tabiiy huquqlarini amalga oshirish imkoniyati kafolatlangan bo'lishi lozim.

Huquqiy munosabatlar muayyan hayotiy shart-sharoitlar paydo bo'lishi oqibatida vujudga keladi, o'zgaradi yoki barham topadi.

Yuridik faktlar- muayyan ijtimoiy va tabiiy hodisa bo'lib, ular huquqiy munosabatlarning paydo bo'lishi, o'zgarib turishi va barham topishi uchun xizmat qiladi.

Konstitutsiyaviy huquqning huquq tizimidagi o'rni va roli. Huquq taraqqiyotining hozirgi bosqichi huquq rivojining o'sishi bilan tavsiflanadi. Masalan, Britaniya Parlamenti yiliga yuzga yaqin qonunlar qabul qiladi. AQSH Kongressi 1988-yilda 280 ta qonunni ma'qullagan. Ijtimoiy munosabatlarning keng ravishda tartibga solinishi davlatlarning iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga huquqiy vositalar yordamida faol ravishda ta'sir ko'rsatishiga urinayotganligidan dalolat beradi.

Har bir davlatning huquq tizimi ko'plab sohalardan iboratdir. Konstitutsiyaviy huquq ular orasida yetakchi o'rin tutadi. Bu hol ushbu huquq sohasi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning serahamiatiligidan kelib chiqadi. Bundan tashqari, konstitutsiyaviy huquq barcha huquq sohalari o'zaro hamkorlik markazida turadi. Zero, konstitutsiyaviy huquq singari boshqa barcha huquq sohalari uchun dastlabki tamoyil, asos bo'lib xizmat qiladigan qoidalar mustahkamlab qo'yiladi. Konstitutsiyaviy huquqda davlat ma'muriyati organlarining umumiy vakolatlari, faoliyat ko'rsatish tartibi, tashkillashtirish tamoyillari va tuzilishi (strukturasi), inson va fuqaro bilan davlat organlari o'rtasidagi munosabatlar belgilab qo'yiladi.

Konstitutsiyalar ko'pincha iqtisodiy munosabatlarning asoslarini ham tartibga soladilar, bu esa fuqarolik va tadbirkorlik huquqi asoslarini belgilaydi. Shunday yo'l bilan konstitutsiyaviy huquq tegishli mamlakatning moliya, mehnat, jazo, protsessual va boshqa huquq sohalarining dastlabki tamoyillarini belgilab beradi.

Konstitutsiyaviy huquqda demokratiya institutlari bo'lmish teng huquqlilik, umumiy saylov huquqi, ko'ppartiyaviylik, kasaba uyushmalari huquqlarining ham mustahkamlab qo'yilishi konstitutsiyalarning ahamiyatini yanada oshiradi. Demokratiya konstitutsiyaviy huquq yordamida jamiyat va davlatning rasmiy, umumiy tamoyiliga aylanadi.

O‘zini o‘zi nazorat qilish savollari:

1. “Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi” deganda nimani tushunasiz?
2. ”Konstitutsiyaviy huquq” termini qachon paydo bo‘lgan?
3. “Konstitutsiyaviy huquq” va “davlat huquqi” atamaları o‘rtasida qanday farq bor?
4. “Konstitutsiyaviy huquq” nechta ma’noda qo‘llanadi?
5. “Konstitutsiyaviy huquq” ni huquq tarmog‘i sifatida tushuntirib bering.
6. “Konstitutsiyaviy huquq” tizimini sanab bering.
7. Konstitutsiyaviy huquq tamoyillarini sanab o‘ting.
8. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning boshqa huquqiy munosabatlardan farqi nimada?

2-bob. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqining manbalari

- 1-§. Qonunlar (konstitutsiyaviy, organik va oddiy qonunlar).
- 2-§. Ijro etuvchi hokimiyat organlarining normativ aktlari.
- 3-§. Parlament reqlamentlari.
- 4-§. Sud pretsedenti.
- 5-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy odatlar (konstitutsiyaviy bitim).
- 6-§. Xalqaro, davlatlararo va ichki shartnomalar.
- 7-§. Doktrinal manbalar.
- 8-§. Diniy manbalar.
- 9-§. Tabiiy huquq nazariyasi.

1-§. Qonunlar (konstitutsiyaviy, organik va oddiy qonunlar)

Konstitutsiyaviy huquqning manbalari ikki ma'noda talqin qilinadi. Birinchisi, konstitutsiyaviy-huquqiy normalarni vujudga keltiruvchi kuch, ya'ni muayyan siyosiy irodani o'zida mujassam etgan davlat hokimiyati. Ikkinchisi, mazkur normalarni ifodalovchi turli-tuman shakldagi normativ-huquqiy hujjatlardir.

Davlat hokimiyati jamiyat ehtiyojlaridan va ijtimoiy munosabatlarining rivojlanish yo'nalishlaridan kelib chiqib huquqiy normalar qabul qiladi. Har qanday konstitutsiyaviy-huquqiy normada davlat hokimiyatining muayyan irodasi o'z ifodasini topadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarni o'zida jamlab turuvchi hamda ifodalovchi normativ-huquqiy hujjatlar:

- 1)Konstitutsiya - davlatning asosiy qonuni;
- 2)qonunlar: konstitutsiyaviy qonunlar (Konstitutsiyaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi); organik qonunlar (Konstitutsiyaning blanket normasi asosida qabul qilingan qonunlar); oddiy qonunlar;
- 3) parlament palatalarining reqlamentlari;
- 4) hukumat va davlat rahbarining normativ hujjatlari, shulardan: qarorlar, farmonlar, farmoyishlar, yo'riqnomalar va boshqalar;
- 5)Konstitutsiyaviy nazorat olib boruvchi organlarning normativ-huquqiy hujjatlari (Konstitutsiyaviy sud va Oliy sud);
- 6)Sud pretsedentlari (quyi turuvchi sudlar uchun majburiy bo'lgan yuqori turuvchi sudlarning hujjatlari);
- 7)Konstitutsiyaviy-huquqiy odatlar (anglo-sakson huquqi);
- 8)Xalqaro davlatlararo va ichki shartnomalar;
- 9)O'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan manbalar: musulmon huquqining normalari (shariat normalari);

10) Doktrinal manbalar.

Konstitutsiyaviy huquq manbalari (huquqiy hujjatlarning shakllari)ga o'zaro ichki mutanosiblik, muvofiqlik hamda tobelik munosabatlari xos. Ular o'ziga xos "iyerarxiyani", ya'ni yuqoridan pastga qarab pog'onama-pog'ona tobelik asosida tushuvchi normativ-huquqiy hujjatlar tuzilmasini tashkil etadi. Konstitutsiya bunda yuqori yuridik kuchga ko'ra eng oliy huquqiy-normativ hujjat bo'lib, huquqiy ehromning cho'qqisida turadi.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqining manbalari konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar hisoblanadi.

Ko'pgina davlatlarda ushbu huquq tarmog'ining eng asosiy manbai - Konstitutsiya hisoblanadi (ba'zi bir musulmon davlatlari istisnodir). Ammo konstitutsiya davlat hayotining eng muhim masalalarini hukumatga havola qilib, ko'pgina hollarda umumiy qoidalarnigina o'zida aks etadi.

Har bir davlat hududida eng asosiy qonun bo'lmish Konstitutsiyadan so'ng doim qonunlar va qonun osti hujjatlari o'rin egallaydi. Iyerarxiya bo'yicha Konstitutsiyadan so'ng qonun turadi.

Qonun oliy yuridik kuchga ega bo'lgan, davlatning qonun chiqaruvchi organi tomonidan yoki fuqarolar tomonidan to'g'ridan-to'g'ri, referendum o'tkazishning talablariga muvofiq qabul qilingan va o'zida qonunning amal qilish hududi, muddati va shaxslar doirasida huquqiy munosabatlar subyektlari faoliyatining umumiy namunasini mujassamlashtirgan normativ-huquqiy hujjat hisoblanadi.

Qonun parlament-davlat oliy vakillik organining hujjati bo'lib, huquqni ifodalashning yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan shaklidir. Muhim jihati shundaki, keng ma'noda qonunni uni qabul qilgan oliy vakillik organidan boshqa hech bir idora o'zgartira olmaydi, bekor qila olmaydi yoki yangisini o'rnata olmaydi. "Iyerarxiya" tizimida qonundan quyi turuvchi barcha normativ-huquqiy aktlar qonunga qat'iy muvofiq holda qabul qilinishi va amalga oshirilishi shart. Mabodo, biron-bir qonun osti normativ-hujjat hujjatga zid kelsa, u qonunga muvofiq holda keltirilishi yoxud bekor qilinishi lozim.

Qonun jamiyat va davlat nuqtai nazaridan o'ta muhim hisoblangan konstitutsiyaviy ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, rivojlantirish va tartibga solish vositasidir. Unda mazkur munosabatlardagi qonuniyatlarining normativ majburiy tabiati va siyosiy-huquqiy normasi o'z ifodasini topadi.

Qonun tuzilishining asosiy elementlari quyidagilardir: qonun rekvizitlari, qonunning nomi qonun qabul qiluvchi organ, qabul qilinish

kuni, tasdiqlanish kuni, qonunni imzolashga vakil qilingan mansabdor shaxs imzosi, muqaddima, qonun moddasi, turkum bob, bo'lim (bo'linma) qism. Qonunda mujassamlashgan normalarning ahamiyati bo'yicha ular konstitutsiyaviy, organik va oddiy bo'linadi. Konstitutsiyaviy qonun qator mamlakatlarda konstitutsiyaviy huquqning bosh manbalaridan biridir. Ruminiyada fransuz tilida gaplashuvchi davlatlarda konstitutsiyaviy qonun - bu konstitutsiyaga o'zgartirishlar kirituvchi qonun, Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston kabi davlatlarda konstitutsiyaviy qonun konstitutsiyada belgilangan masalalar bo'yicha qabul qilinadi. Birinchi holatda, konstitutsiyaviy qonunni qabul qilish tartibi Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish tartibiga mos keladi, ikkinchi holatda konstitutsiyaviy qonun konstitutsiyaviy o'zgartirish tartibidan farq qilib, maxsus murakkablashtirilgan tartibda, qonun chiqaruvchi organ ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Alohida olingan davlatlarda konstitutsiyaviy qonun deb, mazkur davlat konstitutsiyasini tashkil etuvchi qonunlarga aytiladi (masalan, Shvetsiyada). Organik qonunlar konstitutsiyaning to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasiga binoan qabul qilinadigan qonunlar. Bir qator davlatlarda bunday qonunlarni belgilash uchun qo'shimcha atama ishlatiladi (Fransiya, Braziliya).

Oddiy qonun: joriy va kodifikatsiya qilingan qonunga bo'linadi. Federativ davlatlarda qonun, shuningdek, federal qonunga, federatsiya subyektlari qonuniga bo'linadi. Qonunning alohida toifasini favqulodda qonunlar tashkil etadi.¹

Qonunlarni tasniflashning bir necha usullari mavjud: yuridik kuchi bo'yicha; amal qilish sohasiga ko'ra; qonun shakliga ko'ra; huquqiy tartibga solish mexanizmiga ko'ra, huquqiy tartibga solish predmetiga va boshqa jihatlariga ko'ra tasniflanadi.

2-§. Ijro etuvchi hokimiyat organlarining normativ aktlari

Konstitutsiyaviy huquqning manbalaridan yana biri qonun osti hujjatlari hisoblanadi. Bulardan biri bu farmondir. Farmon bir qator davlatlarda, shuningdek, O'zbekiston Respublikasida ham davlat boshlig'i chiqaradigan eng muhim hujjatlardan biridir. Farmon orqali odatda, yuksak mansabli shaxslar lavozimga tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi, favqulodda yoki harbiy vaziyat tartibi joriy etiladi, orden va medallar bilan mukofotlash amalga oshiriladi, oliy harbiy va faxriy unvonlar beriladi, umumnormativ xususiyatga ega bo'lgan qarorlar rasmiylashtiriladi. Umumiy qoidaga ko'ra, farmon mazkur davlatning eng

¹ Юридик Энциклопедия. 610-бет.

asosiy qomusi bo'lmish – konstitutsiyaga zid bo'lmasligi kerak. G'arb davlatlarida bunday farmonlar ko'pincha dekret (AQSHda ijro etuvchi direktivalar) deb atalib, lotincha "decretum" farmon, qaror degan ma'noni beradi. Dekret umumiy yoki xususiy normativ hujjatning nomidir. Birinchi bor, dekret atamasi Qadimgi Rimda paydo bo'lgan. Hozirgi Fransiyada dekret prezident va bosh vazir tomonidan chiqariladi. Afrika-ning Fransiya konstitutsiyaviy tizimini qabul qilgan bir qator davlatlarning prezidentlari ham dekretlar chiqaradilar. Anglo-sakson huquqiy tizimi mamlakatlarida sud qarorlarining ba'zi turlari dekret deb ataladi.

Italiya, Ispaniya va ba'zi bir boshqa mamlakatlarda "o'ta zarur va shoshilinch hollarda" hukumat tomonidan uning javobgarligi ostida qabul qilinadigan va qonun kuchiga ega bo'lgan vaqtinchalik hujjatlarning nomi. Dekret-qonunlar chiqarilgan hollarda hukumat uni darhol parlamentga keyinchalik tasdiqlash uchun taqdim etishi shart. Janubiy Korcya, Sloveniya va bir qator boshqa mamlakatlarda xuddi ana shu shartlarda dekretlar prezident tomonidan chiqarilishi mumkin.

3-§. Parlament reglamentlari

Qonunlardan so'ng parlament palatalari reglamentlari konstitutsiya-viy huquqning bir manbai sifatida qaraladi, uning qonundan farqi shundaki, reglament parlamentning ichki qonun-qoidalarini belgilaydi. Reglament deputatning huquqiy holatini ichki tashkiliy, palatalar hamda bir palatali faoliyat shakllari asosida tartibga soluvchi qoidalar yig'indisidir.

Adabiyotlarda parlamentlar reglamentlari yuridik tabiatining o'ziga xosligiga e'tibor qaratiladi¹ Reglamentlar qonun deb e'tirof etilmaydi. Ammo ba'zi bir mamlakatlarda (masalan, Avstriyada) mazkur hujjatlarga qonun maqomi berilgan. Reglament parlament ishining ichki tashkilotini tartibga soluvchi hujjat bo'lib, uni parlamentning o'zi, davlat hokimiyatining boshqa organlari ishtirokisiz qabul qilinishi lozim. Reglament – parlamentning o'z ichki faoliyatini o'zi tashkil etish hujjati. Buni ikki palatali parlamentda e'tiborga olish, ayniqsa, muhimdir: har bir palata o'z ichki reglamentini qabul qilishi lozim. Zotan, reglament tashkiliy va tartib-qoidaviy xususiyatga ega munosabatlarni tartibga solish sohasiga ega bo'lgan palataning ichki hujjati demakdir² Mazkur yondashuv chet el mamlakatlarining ikki palatadan tashkil topgan aksariyat parlamentlariga xos: har bir palata o'zi mustaqil qabul qiluvchi reglamentiga ega. Shu bilan

¹ Каранг: Козлова Е.И. Правовая природа регламентов палат Федерального Собрания Российской Федерации // Ученые записки Ростовского государственного университета (юридический факультет). Сборник научных трудов. Вып. 1 (3). – Ростов-на-Дону, 2002, с. 101-125.

² Каранг: Уша ерла, 113-бет.

birga, ba'zi bir davlatlarda reglamentlar qonun bilan tasdiqlanishini ham qayd etib o'tish lozim. Reglamentni parlament palatasi o'z hujjati bilan qabul qilgani maqsadga muvofiqroqdir. Ammo reglamentni qonun bilan qabul qilish nafaqat (yuqorida zikr etilgan) kamchiliklarga, balki ayrim afzalliklarga ham ega: reglamentning palatalar organlari va a'zolarining ichki o'zaro munosabatlarini belgilabgina qolmasdan, bir qator hollarda parlament, parlament palatalarining boshqa davlat organlari bilan o'zaro munosabatlariga ham taalluqli bo'lgan qoidalari barcha uchun majburiy qonun kuchiga ham ega bo'ladi.

Masalan, Rossiya Federal Yig'ilishining Davlat Dumasi Reglamentining tuzilmasi va mazmunini olaylik. Rossiya parlamenti quyi palatasining reglamenti 222 moddani o'z ichiga oluvchi 28 bobni birlashtirgan 7 bo'limdan iborat. Rossiya parlamenti ikkinchi palatasi (Federatsiya Kengashi)ning reglamenti ham hajman bundan kichkina emas: 222 moddani o'z ichiga oluvchi 32 bobdan iborat.

4-§. Sud pretsedenti

Ko'pgina anglo-sakson davlatlarida sud pretsedentlari o'sha davlatlarning konstitutsiyaviy huquqi manbalari hisoblanadi. Sud pretsedenti (Pracedenns bo'lib o'tgan) bir sud tomonidan chiqarilgan qarorning boshqa sudlar tomonidan aynan bir ish bo'yicha bir xilda qaror chiqarishini ta'minlash bilan izohlanadi.

Huquqiy pretsedent-sud yoki ma'muriy organning avvalgisiga o'xshash barcha ishlarni ko'rib chiqishda andoza, namuna (xatti- harakat qoidasi) bo'lib qoladigan yozma yoxud og'zaki qaroridir.

Sud qarori pretsedent sifatida quyidagi hollarda:

1) inglizlar "declaratory precedent" deb ataydigan oldindan berilgan norma ma'nosini tushuntirishda;

2) qonun yoki urf-odat sukut saqlaganda yangi normaning yaratilishida namoyon bo'ladi, inglizlar buni "original precedent" deb atashadi.

Sud amaliyoti, sud pretsedenti huquqning shakli bo'lgan mamlakat bu Angliyadir. Ko'pincha odatiy ingliz huquqi deb atayladigan narsa sud qarordari to'plami (reports)da yig'ilgan pretsedentlar huquqi (Sasc-Law)dir. Shuning uchun ham Angliyada to'plamda yozilgan sud pretsedentidan dalil keltirish xuddi qonun moddasiga ishora qilinganidek ahamiyatga ega.

Shuni ta'kidlash joizki, yuridik fan ham taraqqiyotning muayyan bosqichida uning shakli bo'lib xizmat qiladi. Chunonchi, eng tanilgan Rim

huquqshunoslariga keyinchalik sudlar uchun majburiy bo'ladigan tushuntirishlar taqdim etish huquqi berilardi. Angliya sudlarida taniqli huquqshunoslar (Brakton, Glenvel) asarlarida keng ravishda ishora qiladigan huquq manbalari edi.

Angliya sudlarida ayrim sud qarorlarini chiqarishda hanuzgacha ba'zi huquqshunoslarning ilmiy asarlaridan dalillar keltirilishi uchrab turadi. Ular huquq manbalari sifatida tan olinmasa-da, sud hukmi yoki qarorini asoslashga qo'shimcha dalil bo'lib xizmat qiladi.

Hozirda sud pretsedenti huquq manbai sifatida AQSH, Angliya, Kanada, Avstraliya, Yaponiya kabi davlatlarda qo'llaniladi.

Sud pretsedentlari bilan bir qatorda anglo-sakson huquq tizimi mamlakatlarida ham foydalaniladi. Parlament pretsedentlari o'z tashkilotining konkret masalalari va faoliyati bo'yicha chiqarilgan parlament qarorlaridir. Ular odatlardan kelib chiqadi va kelajakda umumiy qoida bo'lib xizmat qiladi. Buyuk Britaniyada parlament pretsedentlari asosiy parlament imtiyozlari hamda parlamentda o'z fikrini bayon etish erkinligi to'g'risidagi qoida ishlab chiqilgan. Ma'muriy pretsedentlari ma'muriy adliya g'ayri sud (kvazisud) organlarining konkret ishlar bo'yicha qabul qilgan va kelajakda shunga o'xshash ishlar ko'rilayotganda namuna bo'lib xizmat qiladigan qarorlaridir.

5-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy odatlar (konstitutsiyaviy bitim)

Konstitutsiyaviy huquqning yana bir manbalaridan biri odatdir, u arabchada "an'ana" degan ma'no berib, muayyan xalqqa xos bo'lgan munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar va an'analar majmuasi. Islom dinini qabul qilgan xalqlarda odat shariat qonunlari bilan bir qatorda jamoa hayotini tartibga solishda muhim rol o'ynagan. Odat ko'pincha iqtisodiy va ijtimoiy hayotning turli tomonlariga, oila va turmush tarziga taalluqli bo'ladi. Islomga qadar mavjud an'analardan kelib chiqqanligi sababli u islom olamining turli joylarida turlicha ko'rinishlarga ega.

Odat davlatlarning umumiy amaliyoti bo'lib, ko'p yillar davomida qo'llanilishi zarur va u huquqiy tomondan rioya qilinishi zarur deb tan olinmaydi. Bu bilan odatga xalqaro-huquqiy normalaridan ajralib turadi. Jumladan, odatga davlat va hukumat rahbarlari uchrashuvining elchilik marosimi va Xalqaro axloq normalarini misol qilish mumkin. Odat Xalqaro-huquqiy rusumlar yoki huquqning shartnoma me'yoriga aylantirilgandan keyingina xalqaro-huquq normasi, ya'ni xalqaro muzokaralarning barcha qatnashchilari uchun zarur bo'lgan axloq qoidalari deb tan olinishi mumkin.

Odat huquqi ma'lum davlat, joy yoki etnik va ijtimoiy guruhda takroriy qo'llanishi natijasida yuzaga kelgan jamoat munosaballarini boshqaruvchi yozilmagan axloq qoidalari majmui. Odat huquqi davlatlar paydo bo'lishidan avvalgi jamiyatdagi urf-odatlar natijasida shakllanadi.

Konstitutsiyaviy odat bu davlat organlarining bir xil faoliyati amaliyotida vujudga kelgan, og'zaki xarakterga ega bo'lgan, munosabat qatnashchilarining kelishuviga suyanadigan, buzilgan taqdirda sud himoyasidan foydalana olmaydigan qoidalardir. Bu odat, asosan, konstitutsiyasi yo'q bo'lgan davlatlarda tarqalgan. Konstitutsiyaviy odatni ba'zi hollarda, konstitutsiyaviy kelishuv, konvension norma, konstitutsiyaviy axloq kabi nomlar bilan ham atashadi. Konstitutsiyaviy odat anglo-sakson huquqiy tizimi mavjud davlatlarda keng tarqalgan. Bunday davlatlarga, AQSH, Angliya va boshqalar kiradi. Masalan, konstitutsiyaviy odatga ko'ra, Angliyada yuridik jihatdan yuqori ijro etuvchi hokimiyat monarxga tegishli bo'lsa-da, amalda esa u hukumatga tegishlidir. Konstitutsiyaviy odatga binoan, qirol Angliya parlamentining Jamoalar palatasida eng ko'p o'rin egallagan partiya liderini Bosh vazir lavozimiga tayinlashi mumkin. Faqatgina konstitutsiyaviy odatga asosan AQSH hamda Hindistonda Vazirlar Mahkamasi mavjud, vaholanki, ularning konstitutsiyalarida bunday davlat organlari umuman ko'zda tutilmagan. Ayrim mualliflarning fikricha, konstitutsiyaviy odatlarning qo'llanilishi kafili jamoat fikri bo'lganligi sababli, ba'zan ular davlat huquqi normalarining qo'llanishini tartibga soluvchi ijtimoiy normalar ham deb ataladi.

6-§. Xalqaro, davlatlararo va ichki shartnomalar

Xalqaro shartnomalar konstitutsiyaviy munosabatlarni tartibga solishda ishtirok etadi. Xalqaro munosabatlar xoh siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy bo'lsin, faqatgina Xalqaro shartnomalar asosidagina tartibga solinadi. Xalqaro shartnomalar faqatgina yozma shaklda tuziladi. Xalqaro shartnomalarda davlatlar asosiy tomonlar hisoblanadi. Xalqaro shartnomalar xorijiy davlatlar yoki Xalqaro birlashmalarning o'zaro kelishuvi natijasida yozma ravishda tuziladi. Xalqaro shartnomaning asosiy manbai Xalqaro huquq hisoblanadi.

Xalqaro shartnomada o'zaro kelishuv asosida shartnoma tuzayotgan davlatlarning asosiy huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan.

Har bir davlatning milliy huquqi ular qabul qiladigan xalqaro huquq normalari mazmuniga ta'sir ko'rsatadi: biron-bir davlat o'zining g'oya va dasturlariga zid keluvchi xalqaro majburiyatlarni zimmasiga olmaydi. Shu

bilan birga, milliy huquq xalqaro huquqning milliy huquqiy tizimga kirib kelishi huquqi darajasi va shartlarini belgilaydi va bunda davlatlarning asosiy qonunlari bo'lmish konstitutsiyalari hal etuvchi ahamiyat kasb etadi. Xalqaro huquqning birona normasi Konstitutsiyani chetlab o'tgan holda milliy huquqqa kirib kelishi mumkin emas.

Xalqaro huquq normalarining milliy huquqqa kirib kelish qoidalari turli mamlakatlarda turlichadir. Ayrim davlatlarning konstitutsiyalarida xalqaro huquqning milliy huquqdan ustun turishi va uning mamlakat ichkarisidagi bevosita ta'siri to'g'risida so'z boradi. Aslida bu ham xalqaro huquqning konstitutsiya bo'yicha kirib kelishi huquqi to'g'risidagi qoidadir.

Dunyoning aksariyat mamlakatlarida xalqaro huquqning, bir tomondan, odat normalari, ikkinchi tomondan, shartnomaviy normalarning kiritilishi tartiblari o'rtasida farqlar mavjud. Masalan, AQSHda xalqaro odat huquqi mamlakat milliy huquqining uzviy qismi sanaladi va ijro yoki qonun chiqaruvchi hokimiyatga mansub xalqaro shartnoma yoxud boshqa biron-bir normativ hujjat yoki sud qarori mavjud bo'lmagan taqdirda, sudlar undan muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda foydalanishi ko'zda tutiladi.

Yevropa mamlakatlari huquqiy tizimlarida bu masala boshqacharoq hal etilganini kuzatish mumkin. Masalan, Germaniyada umumiy xalqaro huquq normalari mamlakat milliy huquqiga qo'shilibgina qolmay, ayni chog'da qonunlar oldida ustuvor kuchga ham egadir. Gollandiyada esa xalqaro odat huquqining barcha normalari qo'llanishi shartligi nazarda tutilgan.

Xalqaro shartnomalarga va milliy huquqning o'zaro munosabatiga kelsak, bu masalaning quyidagi ikkita yechimi ma'lum:

birinchidan, xalqaro shartnoma qoidalari maxsus qonun chiqarish evazigagina milliy huquq kuchiga ega bo'ladi (Buyuk Britaniya, Hindiston, Nigeriya);

ikkinchidan, tegishli tartibda ratifikatsiya qilingan va rasmiy tarzda chop etilgan xalqaro shartnoma qoidalari to'g'ridan-to'g'ri milliy huquq normalari kuchiga ega bo'ladi. Ko'pincha bunday hollarda milliy huquqda xalqaro-huquqiy normalarning mamlakat huquqiy tizimidagi ustunligi o'ramiladi (Fransiya, Gretsiya, Ispaniya).

Yevropadagi aksariyat mamlakatlarda konstitutsiyaga zid bo'lgan xalqaro shartnomaning imzolanishiga faqat konstitutsiyaga tegishli o'zgartish kiritilganidan keyingina yo'l qo'yiladi.¹

¹ Хозирги замон халқаро ҳуқуқи назарияси асослари. И.И.Лукашук, А.Х.Саидов. 120 -бет.

7-§. Doktrinal manbalar

Xorijiy adabiyotlarda, davlat arboblari va olimlarning fikr va mulohazalari konstitutsiyaviy huquqning manbai hisoblanishi haqida soʻz yuritiladi. Bu holatda davlat arboblari hamda olimlarning fikrlari va mulohazalari huquqiy doktrina sifatida qaraladi. Bu konsepsiya Qadimgi Yunoniston, Rim, keyinchalik oʻrta asrlarda Yevropaga undan keyin XIX asrga kelib, butun jahonda tarqalgan. Qadimgi davrning eng mashhur faylasuflaridan biri Arastu oʻzining doktrinasini "Siyosat" asarida yozib qoldirgan. Mazkur doktrina bir qator elementlarni oʻz ichiga oladi. Bunda iqtisodiy faoliyatni tashkil etish shakllari alohida oʻrin tutadi. Mazkur shakllardan biri xoʻjalik iqtisodidir. Xoʻjalik iqtisodining maqsadi, oʻz navbatida, har bir individ va oilaning ehtiyojlarini qondirishdan kelib chiqadi. Xoʻjalik iqtisodining manbai sifatida, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq yuzaga kelgan.

Arastudan farqli oʻlaroq, oʻrta asrning mashhur faylasufi va teologi Foma Dʻakvinskiy "Ijtimoiy odillik" doktrinasiga asos solgan. Uning qarashlari butun katolik cherkovining yagona, toʻgʻri va odil falsafasi deb tan olinadi. Mazkur doktrinaning mohiyati "Teologiya yigʻindisi" asarida koʻrsatilgan. Unga koʻra, iqtisodiy faoliyat xristian axloqidan ajralmasligi lozim, yaʼni narx-navoning odilligi biror-bir mahsulotning ishlab chiqarish jarayonidagi sarf-xarajatlar emas, balki axloqiy qarashlar hisobga olinishi kerak, demak, har bir mahsulot turli narxlarda sotilishi mumkin.

XVI asr oxiri XVII asrning birinchi yarmida faoliyat koʻrsatgan Tomas Mann merkantelizm yoʻnalishida oʻz doktrinasini yaratgan. Merkantelizm doktrinasining asosi shundan iboratki, unga koʻra, alohida individual shaxs va butun davlatning asosiy boyligi sifatida oltin va kumush, shuningdek, turli xil qimmatbaho toshlardan zarb etiladigan tanga pullar tashkil etilishi kerak. Mazkur doktrina faol iqtisodiy munosabatlar va tashqi savdoni qoʻllab-quvvatlovchi vosita hisoblanadi.

XVIII asrga kelib, jahon sahnasida yangi bir doktrina yuzaga keldi, bu doktrina bevosita Fransua Keni bilan bogʻliq, u fiziokratlar maktabining asoschisi hisoblanadi. Doktrinaning mohiyati esa iqtisodiy jadval kitobida oʻz ifodasini topadi. Doktrinaning asosiy mohiyati shundan iboratki, har qanday iqtisodiy jarayonlar Xudo tomonidan oʻrnatib qoʻyilgan qonun va qoidalar asosida rivojlanadi. Fransua Keni toza mahsulot nazariyasining ham asoschisi hisoblanadi. Unga koʻra toza mahsulot mehnat bilan emas, balki tabiat jarayonlari bilan bogʻliq.

XVIII asrning mashhur teokrati, siyosiy iqtisodning asoschisi Adam Smitning liberalizm doktrinasini uning "Xalq boyligining sabablari va

tabiatini o'rganish" asarida aks ettirilgan. Unga ko'ra, jamiyatdagi butun iqtisodiy tizimning asosi sifatida kapitalizmni ta'kidlab o'tish lozim, demak, Adam Smit doktrinasida yuqorida sanab o'tilgan doktrinalardan farqli o'laroq, iqtisodiy rivojlanishning asosi mehnat va faqat inson mehnati tashkil etishi ko'rsatilgan. Alohida individning manfaatlari har bir iqtisodiy tizimning kuchi sifatida maydonga keldi. Mehnat taqsimoti esa millat boyishining asosiy manbai sifatida qaraladi.

XIX asrda kelib, Jan Batist Sey iqtisodiy liberalizm doktrinasiga asos solgan. Bu doktrina uning "Siyosiy iqtisod traktati" asarida joy olgan. U "Bozor qonuni"ni yaratdi, ushbu qonunning boshqacha nomlanishi "Sey qonunlari" Unga ko'ra, iqtisodda qayta ishlash inqirozlari bo'lishi mumkin emas, sababi har bir ishlab chiqaraladigan narsa albatta iste'mol qilinadi.

8-§. Diniy manbalar

Konstitutsiyaviy huquqning yana bir manbalaridan biri shariat bo'lib, bu manba, ayniqsa, musulmon davlatlarida ushbu huquq tarmog'ining manbai hisoblanadi. Shariat arabcha – "to'g'ri yo'l" bo'lib, islom huquq tizimidir. Unda sof huquqiy masalalardan tashqari axloqiy qoidalar va amaliy diniy talablarga ham qonun tusi berilgan. Ilk islomda jamiyatni huquqiy boshqarish Qur'on asosida olib borilgan. Keyinroq musulmonlarning barcha ijtimoiy-iqtisodiy, diniy faoliyatini qamrab oluvchi qonunlar majmuasiga ehtiyoj tug'ilgan. Islom huquqshunoslari bir necha asr mobaynida shariat qoidalarini ishlab chiqqanlar. Shariatga Qur'on, sunna, ijmo' va qiyos asos qilib olingan. Ular shariat manbalari deb e'tirof etiladi. Shariat huquqiy tizim sifatida XI-XII asrlarda tugal shakllangan. Islomda sun'iylik va shialikdagi shariat tizimlari o'rtasida ma'lum tafovutlar bor. Sun'iylikda xanafiya, molikiya, shofi'iya va hanbaliya mazhablarining, shialikda esa ja'fariya mazhabining o'ziga xos huquqiy tizimi mavjud. Shariatda davlat (xalifalik) huquqi qoidalari, majburiyat, meros, jinoyat, jazo va oila-nikoh huquqi, shuningdek, sud yuritish, vasiylik ko'rsatmalari va barcha axloq-odob normalari berilgan. Shariat xususiy mulkni Xudo tomonidan belgilangan, doimiy va o'zgarmas deb hisoblaydi. Shariatda barcha xatti-harakatlar dastlab ikki tur - harom va halolga ajratilgan.

Keyinchalik besh toifa vujudga kelgan, shariat muomalaga layoqatli musulmonning xatti-harakatlarini besh mezon asosida baholaydi: birinchidan, bajarilishi g'oyatda muhim va qat'iy majburiy hisoblangan xatti-harakatlar (farz yo vojib). Masalan, namoz o'qish, zakot berish. Bu harakatlar

farz bo'lgani sababli alohida qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishni talab qilmaydi: ikkinchidan, bajarilishi yaxshi hisoblanib, tavsiya qilinadigan xatti-harakatlar (sunnat yo mustahab). Bunday xatti-harakatlarning bajarilishi qat'iy majburiy bo'lmasa-da, ularni bajarish ma'qul hisoblanadi, rag'batlantiriladi. Masalan, uylanish, sadaqa berish; uchinchidan, rag'batlantirilmaydigan va uni bajarmaslik gunoh hisoblanmaydigan ixtiyoriy xatti-harakatlar (muboh, joiz). Masalan, bitim, savdo shartnomalari tuzish, safar qilish, yemoq, ichmoq va boshqalar; to'rtinchidan, jazoga tortilmaydigan, ammo noma'qul hisoblanadigan xatti-harakatlar (makruh). Masalan, so'zlashuv jarayonida so'kinish, nuroniy, yoshi ulug' kishilarning hurmatini o'rninga qo'ymaslik, suvlarni ifloslash, hayvonlarga haddan ortiq yuk ortish; beshinchidan, qat'iy ravishda taqiqlangan xatti-harakatlar (harom). Bunday xatti-harakatlar uchun gunohkorlar juda qattiq jazolanadilar. Bunga harom luqma, masalan, cho'chqa go'shtini iste'mol qilish, aroq ichish, odam o'ldirish singari harakatlar misol bo'ladi.

Shariat jinoyat uchun qat'iy, shafqatsiz choralarni ko'zda tutadi. Masalan, Qur'onda (5-sura, 42-oyat) o'g'rilik qilgani uchun o'g'rilarning qo'li kesilishi lozimligi aytiladi. Shuningdek, gunohkorlarni aniq belgilangan miqdorda darra bilan urish choralari ham tilga olinadi. Dindan qaytish, talonchilik, qasddan odam o'ldirish singari jinoyatlar uchun shariat o'lim jazosini ko'zda tutadi.

Shariat hozirgi zamon dunyosining eng yirik huquqiy tizimlaridan biri bo'lib qolmoqda va u oila, jamiyat, davlat miqyosidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalarni o'z ichiga olgan.

Shariat, asosan, ma'naviy-axloqiy huquq qonuni bo'lib, ko'pdan-ko'p yozma va og'zaki diniy, madaniy, axloqiy, huquqiy, mahalliy urfodat va an'analar ta'siri ostida shakllangan.

Miloddan avvalgi V-I asrlarda "teokratik" davlatlar hukm surgan ("teokratiya" yunoncha so'z bo'lib, thoos-xudo va kratos-hokimiyat, boshqaruv ma'nosini anglatadi). Bunday davlatlarda hokimiyat cherkov boshlig'i yoki ruhoniylar rahbar izmida bo'lgan. Davlat boshqaruvi, sud hokimiyati va boshqa davlat institutlari, avvalambor, diniy e'tiqod qonun-qoidalarga asoslangan. Hozirgi zamonning tipik teokratik davlat sifatida Vatikan davlatini ko'rsatish mumkin, uni Rim papasi boshqaradi.

Bugungi kunda dunyoda rasmiy davlat dini yoki davlat miqyosida cherkovning nufuzli maqomga ega bo'lganligi holatlari ham mavjud. Masalan, Angliyada-anglikan dini, Shvetsiya, Norvegiya, Daniya, Islandiyada-evangelika, Lyuteran diniy oqimi, Portugaliya, Irlandiyada-katolik cherkovi hukmronligi, Gretsiyada-sharqiy pravoslav diniy yo'nalishi,

Isroilda-yahudiy dini ana shunday mavqega ega. Bu davlatlarda sanab o'tilgan dinlarning imtiyozli holati, ustunlik maqomi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab qo'yilgan.

Boshqa qator mamlakatlarning qonunlarida rasmiy davlat dini nazarda tutilmaydi, aksincha, barcha dinlarning tengligi o'rnatilgan. Bunday davlatlar qatoriga GFR, Italiya, Yaponiya kabi davlatlarni ko'rsatish mumkin.

9-§. Tabiiy huquq nazariyasi

Davlat va huquq nazariyasida inson tabiatidan kelib chiquvchi hamda shu tufayli muayyan davlatning qonunlar orqali tan olishiga yoki tan olmasligiga bog'liq bo'lmagan prinsiplar, qoidalar, huquq va qadriyatlar majmuasini bildiruvchi tushunchadir.

Tabiiy huquqni tabiatan insonga xos erkinlik holati va uzviy ajralmas huquqlari sifatida tushunish qadim zamonlardayoq shakllangan. Bu g'oyani Arastu va boshqa ulug' mutafakkirlar rivojlantirganlar. Rim huquqida, asosan, pozitiv huquq rivojlantirilgan, lekin shunga qaramay, tabiiy huquq ham tan olingan. Masalan, Sitscron to'g'ridan-to'g'ri tabiiy huquqqa zid qonunni qonun deb hisoblamaslik kerak, deb ta'kidlagan.

Tabiiy huquq nazariyasi XVII-XVIII asrlarda Yevropa va Amerikada bo'lib o'tgan demokratik inqiloblarning asosiy maqsadini belgilagan va huquqiy davlat konsepsiyasiga asos qilib olingan. U hozirgi kungacha rivojlangan mamlakatlarda hal qiluvchi o'rin tutadi.

Tabiiy huquq, nazariyasi Lokk, Russo, Monteskye, Golbax, Radishchev va boshqalarning asarlarida chuqur ishlab chiqilgan. Ularda bayon etilgan g'oyalar Amerikaning Mustaqillik Deklaratsiyasida (1776-yil), Fransiyaning fuqarolar huquqlari va erkinliklari Deklaratsiyasida (1789 y.) hamda boshqa davlat hujjatlarida mustahkamlandi. Shuningdek, o'tgan asrning yansh tarixiy sharoitida bu g'oyalar inson huquqlari va erkinliklari borasida insonparvarlik muammolari yuzasidan xalqaro hamkorlik rivojlanishi va mustahkamlanishida katta salmoqqa ega bo'ldi, ular orasida Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi (1948), Inson huquqlarini va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risida Yevropa konvensiyasi (1950), Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966), Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktga fakultativ protokol (1966), Xelsinki Kengashining Yakunlovchi hujjati (1975), Yevropada xavfsizlik va hamkorlik Kengashi qatnashchilari bo'lgan davlatlar Vena uchrashuvining Yakunlovchi hujjati (1989) va boshqalar qabul qilindi. Shuningdek, insonning tabiiy, tug'ma huquqlari ko'pchilik davlatlarning hozirgi barcha huquqiy tizimlarida konstitutsiyaviy tarzda mustahkamlab qo'yilgan. Masalan, O'zbekiston

Respublikasi Konstitutsiyasining 24-moddasida yashash huquqi «har bir insonning uzviy huquqi» sifatida mustahkamlangan. Yuksak madaniyatli jamiyatda tabiiy va pozitiv huquqlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishga hech qanday asos yo'q. Chunki tabiiy huquq ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning yagona umuminsoniy tizimini tashkil etib, insonning tabiiy huquqlarini mustahkamlaydi va muhofaza qiladi

Hozirgi davrda konstitutsiyaviy huquq keng rivojlanmoqda hamda umuminsoniy qadriyatlar va g'oyalar aniq huquqiy shakl olmoqda. Shuning uchun ham tabiiy erkinlik va adolatga tayanib, insonning u yoki bu xatti-harakatini oqlash, uning kafolatini berish uncha muhim emas. Amaldagi Konstitutsiyada barcha asosiy tabiiy huquqlar (yashash, shaxsning daxsizligi, xususiy mulk huquqi, so'z erkinligi va boshqalar) aniq belgilab qo'yilgan. Bu, o'z navbatida, pozitiv va tabiiy huquqlar tobora yaqinlashib, qo'shilishib, uyg'unlashshib borayotganligini ko'rsatadi.

Tabiiy huquqning yana bir muhim tomoni inson va davlatning mohiyatiga diniy yondashishda namoyon bo'ladi. O'rta asr mutafakkirlari (xususan, Foma Akvinskiy), qadimgi dunyo faylasuflari tabiiy huquqni ilohiy tabiatidan uzilib qolganligini bartaraf etib, uni xristianlik bilan bog'laganlar. Hozirgi xristian-demokratlar erkinlik holati tabiiy, ya'ni insonga hayot bilan birga Xudo tomonidan in'om etilgan, deb qaraydilar. Hozirgi G'arb mamlakatlari dunyoviy bo'lishiga qaramay, ushbu ta'rifni qabul qiladilar va tabiiy huquqni yuksak ma'naviy qadriyat, inson huquqlarining ajralmasligi, ma'naviy tomondan ta'minlovchi qadriyat, deb qabul qiladilar.

Tabiiy huquq parlament, prezident, ijro va sud hokimiyati, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari uchun eng yuqori imperativ deb tan olingandagina u pozitiv huquq bilan uzviy qo'shilsa, uning qo'llanishi jamiyatning orqaga ketmasligiga kafolat bo'ladi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Qonunlar qanday turlarga bo'linadi?
2. Barcha xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqining manbalariga sud pretsedentlari kiradimi?
3. Ijro qiluvchi hokimiyat hujjatlariga nimalar kiradi?
4. Parlament reglamentlarining qanday xususiyatlari bor?
5. Konstitutsiyaviy-huquqiy odatlar qonunlarda belgilab qo'yiladimi?
6. Shartnomalarning qanday turlari mavjud?
7. Doktrinal manbalarining boshqa manbalardan farqi nimada?
8. Diniy manbalar deganda nimani tushunasiz?

3-bob. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalari

1-§. Konstitutsiya ta'rifi.

2-§. Konstitutsiyaning ijtimoiy-siyosiy mohiyati.

3-§. Formal va moddiy konstitutsiya (yuridik va amaliy konstitutsiya).

4-§. Konstitutsiyaning funksiyalari: yuridik, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy.

5-§. Konstitutsiyaviy tartibga solish obyektlari.

6-§. Konstitutsiyaviy rivojlanishning asosiy bosqichlari va tendensiyalari huquq taraqqiyotidagi asosiy tendensiyalar.

7-§. Konstitutsiyaning amal qilishi.

1-§. Konstitutsiya ta'rifi

Konstitutsiyaga umumiy tarzda “oliy yuridik kuchga ega bo'lgan, bir tomondan inson va ikkinchi tomondan davlat o'rtasidagi munosabatlar asoslarini, shuningdek, davlatning o'zining tashkillashtirish va faoliyat ko'rsatish asoslarini tartibga soladigan huquqiy normalar tizimi,” deya ta'rif berish mumkin.

M.F. Chudakov o'zining “Xorijiy mamlakatlar davlat konstitutsiyaviy huquqi” nomli ma'ruzalar to'plamida konstitutsiyaga shunday ta'rif beradi: Konstitutsiya ma'lum bir mamlakatdagi butun huquq tizimining o'q tomiri va mamlakatdagi asosiy qoidalarni bir tizimga solgan normalar to'plamidir.

“Ammo konstitutsiya normativ hujjatlar va qonunlarning oddiygina to'plami emas, balki uning o'zi oliy yuridik kuchga ega bo'lgan qonundir”,

deb ta'kidlaydi. M.Chudakov uning barcha normalari qolgan boshqa barcha qonunlarga nisbatan ustuvorlik kasb etadi. Amaldagi qonunchilikning barcha normalari konstitutsiya normalariga moslab qabul qilinadi. Konstitutsiyada amaldagi qonunchilikning asosiy yo'nalishlari belgilab beriladi.

Konstitutsiyaning ustuvorligi ba'zan uning normalarida ham mustahkamlab qo'yiladi: Masalan, Irlandiyaning 1937-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasining 15-moddasida shunday deyiladi.

1. Ushbu Konstitutsiyaga yoki uning biron-bir ko'rsatmasiga zid keladigan birona Qonun Parlament tomonidan qabul qilinishi mumkin emas.

2. Ushbu Konstitutsiyaga yoki uning biron-bir ko'rsatmasiga zid keladigan Qonunning aynan o'sha zid keladigan qismi amal qilinmaydi.

Yaponiyaning 1946-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasining 98-moddasida esa shunday deyiladi: «Konstitutsiya mamlakatning oliy qonuni bo‘lib, uning qoidalariga to‘liq yoki qisman zid keladigan qonunlar, Farmonlar, reskriptlar yoxud davlatning boshqa hujjatlari qonuniy kuchga ega bo‘lmaydi».

Xo‘sh, barcha qonunlar va normativ hujjatlar Konstitutsiyaga mos bo‘lishi uchun nima qilinadi? Masalan, Fransiya Konstitutsiyasining ham bir qator moddalarida barcha qonunlar Konstitutsiyaga mos kelishi lozimligi mustahkamlab qo‘yilgan.

Masalan, 61.1-moddada aytilishicha, chiqariladigan barcha organik qonunlar e‘lon qilingunlariga qadar hamda Parlament palatalari reglamentlari ham Konstitutsiyaviy Kengash e‘tiboriga havola qilinishi zarur. Bu kengash ularni o‘rganib chiqib, Konstitutsiyaga mos yoki zid ekanligi to‘g‘risida o‘z xulosasini beradi. Xuddi shu maqsadda qonunlar Respublika Prezidenti, Bosh vazir, Milliy Kengash raisi, Senat raisi, 60ta deputat yoki 60ta senator tomonidan Konstitutsiyaviy Kengashga jo‘natilishi mumkin. Fransiya Konstitutsiyasining 62-moddasida aytilishicha, g‘ayri konstitutsiyaviy (Konstitutsiyaga zid) topilgan qonun e‘lon ham qilinmaydi, amalga ham kiritilmaydi. Konstitutsiya normalariga zid kelgan qonun g‘ayrikonstitutsiyaviy deb topiladi.

2-§. Konstitutsiyaning ijtimoiy-siyosiy mohiyati

Har bir Konstitutsiya o‘zining oliy yuridik kuchga ega bo‘lgan asosiy qonun sifatidagi yuridik mohiyati bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy mohiyatga ham egadir. Buning ma‘nosi shundaki, har bir konstitutsiya ta‘sis majlisida, parlamentda yoki saylov korpusida qabul qilinayotgan vaqtdagi siyosiy kuchlarning o‘zaro munosabatining yozuvini anglatadi. Uni ma‘lum ma‘noda ijtimoiy shartnoma (yuridik ma‘nodagi shartnoma emas) deb ham atash mumkin. Unda jamiyatning turli qismlarining siyosiy manfaatlari muvofiqlashtirib beriladi. Jamiyatning har bir qismi bo‘lagi, u ijtimoiy sinfmi, sotsial qatlami, hududiy, milliy yoki boshqa birlashmami, bundan qat‘i nazar siyosiy kurashda o‘z ijtimoiy manfaatlarini himoya qiladi. O‘zaro muvofiqlashtirilgan darajalar konstitutsiyada o‘z aksini topadi. Jamiyatda bunday mutanosiblik bo‘lmasa, hech qanday huquq-tartibot mavjud bo‘la olmaydi.

To‘g‘ri, barcha ijtimoiy manfaatlarni teng ravishda nazarda tutadigan konstitutsiyani yaratishning iloji yo‘q. Jamiyatning u yoki bu sabablar (ko‘pincha, iqtisodiy sabablar)ga ko‘ra nufuzliroq qismi konstitutsiya mohiyatiga kuchliroq, odatda, hal etuvchi ta‘sir ko‘rsatadi. Ammo bu hol

markschi-leninchilar ta'kidlaganlaridek, konstitutsiya iqtisodiy jihatdan hukmron sinfning xohishini ifoda etadi, degani emas. Agar konstitutsiyalar faqat hukmron doiralar xohishini ifoda etganlarida ular o'zlarining asosiy vazifasini, ya'ni fuqarolar tinchligini saqlash quroli sifatidagi rolini bajara olmagan bo'lar edi.

F.Lassol Konstitutsiya mohiyatiga alohida e'tibor berib, o'zining "Konstitutsiya mohiyati. Xo'sh, undan keyin-chi" degan asarda shunday deb yozadi: "Mamlakatning amaldagi konstitutsiyasi mamlakatda mavjud bo'lgan kuchlarning amaldagi munosabatidir. ijtimoiy kuchlarning o'zaro munosabatlarini aniq ifoda etgan hollardagina yozilgan konstitutsiyalar mustahkam (barqaror) va sermazmun bo'ladi."

Ba'zi mualliflar konstitutsiyalarning yuridik (formal) va faktik turlari bo'lishi mumkinligi xususida fikr bildiradilar.

Mustabid (totalitar) siyosiy tuzum o'rnatilgan mamlakatlarda formal (yuridik) ma'nodagi hamda moddiy (faktik) ma'nodagi konstitutsiyalar o'rtasida katta farqlar ko'zga tashlanadi. Chunki bunday davlatning asosiy qonuni amalda mavjud rejimni to'sib, pana qilib turuvchi parda vazifasini o'rnatadi xolos.

Konstitutsiya mohiyati xususida yuqorida aytilgan gaplar zamonaviy konstitutsiyalar faqat alohida ijtimoiy guruhlar manfaatlarini aks ettiradi, degan ma'noni anglatmaydi, albatta. Ammo konstitutsiyalarda ular ko'proq hisobga olinishi va ta'minlanishi bor gap. Ammo mamlakat konstitutsiyasi aholining barcha qatlamlarining qo'llab-quvvatlanishi uchun, konstitutsiya ijtimoiy totuvlikka erishish maqsadlariga xizmat qiladigan hamda aholining barcha qatlamlari tomonidan adolatli deb tan olinadigan huquq-tartibot o'rnatishi lozim.

3-§. Rasmiy va moddiy konstitutsiya (yuridik va amaliy konstitutsiya)

"Yuridik konstitutsiya" termini (iborasi), o'z navbatida, ikki ma'noda, ya'ni moddiy va rasmiy ma'noda ishlatiladi. Moddiy ma'nodagi konstitutsiya davlat va jamiyat qurilishi asoslarini, shaxsning huquqiy holatini tartibga soluvchi normalar tizimidir. Rasmiy ma'nodagi konstitutsiya oliy yuridik kuchga ega bo'lgan va boshqa qonunlarga qaraganda alohida murakkab tartibda o'zgartiriladigan huquqiy hujjatdir. Ta'kidlab o'tish lozimki, Yuridik konstitutsiyani rasmiy tushunish tegishli hujjatlarning matnlarida o'z in'ikosini topadi, ya'ni uning oliy yuridik kuchga ega ekanligi bevosita yoki bilvosita (masalan, konstitutsiyaviy nazorat institutini reglamentlash yo'li bilan) e'lon qilinadi hamda unga

o'zgartirish kiritishning murakkab tartibi qat'iy belgilab qo'yiladi. Qoida bo'yicha, ham rasmiy ma'nolarda gavdalanadi, ya'ni har ikkila tavsifni o'zida mujassam etadi.

Bu tabiiy hol bo'lib, mantiqqa mos keladi, zero, rasmiy konstitutsiya muhimlikda moddiy konstitutsiyadan ortda qolmaydi. U moddiy konstitutsiyaning barqororligini hamda sha'nini ta'minlashning yuridik mexanizmini ifodalaydi. Jahon amaliyotida istisnolar ham mavjud. Masalan, Buyuk Britaniyada konstitutsiya faqat moddiy ma'noda mavjuddir. Chunki bu mamlakatda oliy yuridik kuchga ega bo'lgan va o'ta murakkab tartibda o'zgartirish kiritiladigan huquqiy hujjat yoki hujjatlar tizimi mavjud emas. Jamiyat va davlat qurilishi asoslari, shuningdek, ularda shaxs o'rni masalalari albatta bu mamlakatda ham tartibga solinadi va bu ish u yerda samarali amalga oshiriladi. Bundan endi ushbu mamlakatda konstitutsiya umuman yo'q degan ma'no kelib chiqmasligi lozim. Umuman olganda, huquqiy tartibga solish bu yerda ko'plab qonunlar, huquqiy odatlar, sud pretsedentlari, doktrinal, ya'ni nazariy huquq manbalari orqali amalga oshiriladi, chunki bu qonunlar tegishli turning sohaviy manbalari singari huquqiy kuchga egadir.

Ba'zi mamlakatlar qonunchiligida shunday normalar borki, ular mamlakatning asosiy qonuni matniga kirib qolganliklari uchungina konstitutsiyaviy norma hisoblanadi. Moddiy huquq nuqtai nazaridan esa ularning hech qanday muhim joyi yo'q. Masalan, Shvetsariyaning 1999-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasidagi "O'n Botqoqlar va o'ta go'zal botqoqlik joylari to'g'risda" (78-m), " Qimor o'yinlari va o'yin uylari to'g'risida"gi 106-normalar shunday normalar sirasiga kiradi.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, "konstitutsiya" termini ishlatilganda ko'pincha formal ma'nodagi yuridik konstitutsiya nazarda tutiladi. Konstitutsiyani moddiy-huquqiy va formal-huquqiy tushunish uning yuridik mohiyatini ifoda etadi.

4-§. Konstitutsiyaning funksiyalari: yuridik, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy

Ma'lumki, konstitutsiyaning birinchi funksiyasi yuridik funksiyadir. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, konstitutsiya Asosiy Qonundir. U davlat huquqining asosiy manbasi, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish tizimi poydevoridir. U davlatdagi huquq-tartibot asosidir.

Konstitutsiyaning ikkinchi funksiyasi siyosiy funksiyadir. Konstitutsiya davlat qurilishini, davlatning alohida fuqarolar, ularning guruhlari va umuman jamiyat bilan munosabatlarini belgilab, jamiyatning

siyosiy tizimining huquqiy asosi bo'lib xizmat qilishi, uning siyosiy funksiyani ado etishidan dalolat beradi. Barcha siyosiy kuchlar- turli partiyalar va harakatlar konstitutsiyada belgilab berilgan qoidalar asosida o'zaro hamkorlik va raqobat qiladilar, kurashadilar va davlat hokimiyatidan foydalanadilar.

Albatta, bu qoidalar konstitutsiyaga real hayot voqeliklariga binoan kiritiladi, ammo avval konstitutsiyada belgilab qo'yilib, so'ngra hayotga tatbiq etiladigan hollar ham uchrab turadi. Konstitutsiya islohoti saylov tizimini o'zgartirib yuboradigan holatlarni bunga misol qilib keltirish mumkin. Konstitutsiyaning siyosiy funksiyasining amalga oshirilishi davlatning siyosiy yaxlitligini ta'minlaydi.

Konstitutsiyaning uchinchi funksiyasi uning ideologik, ya'ni mafkuraviy funksiyasidir. Konstitutsiya eng obro'-e'tiborli qonun sifatida jamiyatdagi umum tan olingan qadriyatlarga, ya'ni inson huquqlari, mulk, demokratiya, oila va ba'zan Xudoga e'tiqod-iymon kabi qadriyatlarga murojaat etadi. Bu qadriyatlar keyin joriy qonunlarda, sud amaliyotida, konstitutsiyaviy nazorat organlari faoliyatida inobatga olinadi va tasdiqlanadi.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida mustahkamlab qo'yilgan mafkuraviy (ideologik) qoidalarga e'tibor beradigan bo'lsak, quyidagilarga amin bo'lamiz:

«Davlat oilani jamiyatni birlashtiruvchi asos va tabiiy ilk manba sifatida, shuningdek, har qanday pozitiv huquqlardan ustuvor bo'lgan ajralmas va daxlsiz huquqlarga ega bo'lgan axloqiy institut sifatida tan oladi» (Irlandiya Konstitutsiyasi, 41-modda, 1-qism).

«Davlat insonning ongli mavjudot sifatida har qanday pozitiv huquqlar bilan bir qatorda xususiy mulk huquqiga egaligini tan oladi» (Irlandiya Konstitutsiyasi 43-modda, 1-qism, 1-band.).

5-§. Konstitutsiyaviy tartibga solish obyektlari

Konstitutsiyaviy tarzda tartibga solinadigan obyektlar konstitutsiya mazmunining eng muhim elementlaridan biridir. Keyingi bir necha yuz yillar ichida ular ko'plab o'zgarishlarga uchradi. Birinchi paytlarda konstitutsiyalar ijtimoiy munosabatlarning ikki-uchta guruhini (blok) tartibga solardilar.

Inson va fuqaroning huquqlari va erkinliklari shunday munosabatlarning birinchi guruhini tashkil etardi. Konstitutsiyani yaratishdan ko'zlangan asosiy maqsad ham avval boshda inson va fuqaroning huquqlarini davlat tajovuzidan muhofaza qilishdan iborat bo'lgan. Konstitutsiyaning

oliy yuridik kuchga ega ekanligi unda e'lon qilingan huquqlar va erkinliklarni turli oddiy qonunlar va huquqiy hujjatlar chiqarib, kamsitishga poymol qilishga yo'l qo'ymagan. Ommaviy hokimiyatning tashkil etilishi ijtimoiy munosabatlarning ikkinchi guruhini (blokini) tashkil etgan. Xalq suvereniteti tamoyiliga asoslangan bu tashkilot o'zidan kelib chiqadigan vakillik boshqaruvi tamoyillari hokimiyatning tarmoqlarga taqsimlanishi tamoyillarini hayotga tatbiq etishga mo'ljallangan. Vakillik boshqaruvi tamoyilining ma'nosi shundaki, qonun chiqaruvchi hokimiyat xalq tomonidan saylanadi, uning xohish-irodasini ifoda etadi va shakllantiradi.

Hokimiyatning taqsimlanishi tamoyilligiga ko'ra, qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyati bir-birini mutanosiblashtiruvchi turli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Eng birinchi konstitutsiyalardayoq, davlat hokimiyati shakllantirishning asosiy tamoyillari, ularning vakolatlari hamda ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar belgilab berilgan edi. Ijtimoiy munosabatlarning ushbu guruhi siyosiy hududiy qurilishni ham qamrab oladi. Hududiy tuzilmalar turlari, ularning o'zaro va markaziy hokimiyat bilan munosabatlari shular jumlasiga kiradi. Bunday normalar federativ davlatlar konstitutsiyalariga ba'zan esa unitar davlatlar konstitutsiyalariga ham kiritilgan.

Bora-bora konstitutsiyaviy tarzda tartibga solinadigan obyektlar doirasi kengayib borgan. Buning umumiy sababi albatta jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy hayotidagi o'zgarishlardadir.

Paydo bo'lgan yangi munosabatlar, eski munosabatlarning iste'moldan chiqib qolishi konstitutsiyaviy qonunchilikda o'z in'ikosini topa borgan. Ilmiy texnikaviy taraqqiyot ham jahon konstitutsiyaviy rivojlanishiga barakali ta'sir ko'rsatgan, zero, moddiy xarakterdagi bu sabab boshqa aniqroq sabablar bilan to'ldiriladi. Yuzaga keladigan muammolar siyosiy kuchlararo munosabatlardagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda tartibga solinadi va bunday muammolar, odatda, konstitutsiyaviy tarzda tartibga solinishi lozim bo'ladi.

Masalan, kishilarning o'z jinsini o'zgartirish huquqi meditsina fanidagi yutuqlar hisobidan yuzaga keldi. Konstitutsiyaviy qonunchilikka insonni biologik mavjudot sifatida butunlay qirilib ketishidan saqlab qolishi uchun ba'zi bir man etuvchi, taqiqlovchi normalar ham kiritilishi zarurati paydo bo'ldi. Shvetsariya Konfederatsiyasining yangi Konstitutsiyasidagi (1999-yil) 119-moddaning 2-qismida insonga nisbatan gen injenerligini qo'llash va meditsinaviy yo'l bilan homilador qilishni tartibga soluvchi normalar mavjud. Unda shunday deyiladi: «Konfedera-

tsiya insonning, shaxsning va oilaning qadr-qimmatini himoyasi ta'minlanishini nazorat qilib boradi va, jumladan, quyidagi tamoyillar amalga oshirishini ta'minlaydi».

Huquq va erkinliklar sohasi yangi huquqlar va erkinliklar hisobiga kengayib bormoqda. Masalan, hozirgi vaqtda ko'plab mamlakatlar konstitutsiyalariga atrof muhitni muhofaza qilish, axborot olish, kam sonli millat va elatlar tilini ham iste'molga kiritish, fan va madaniyatni taraqqiy ettirishda ishtirok etish, onalik va bolalikni muhofaza qilish huquqlari kiritilgan.

Oliy davlat organlari munosabatlaridagi evolyutsion taraqqiyot ijro hokimiyatining kuchayib borishi an'analari bilan tavsiflanadi. Ammo konstitutsiyalarda bu hol hozircha to'g'ridan-to'g'ri ko'zga tashlanmaydi.

Hukumat vakolatlari kengayib borayotganligi sababli konstitutsiyalarda qonun chiqaruvchi va ijroiya hokimiyati o'rtasidagi munosabatlar yanada aniqroq tartibga solinmoqda. Hukumatning barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan normalar ham paydo bo'lmoqda.

Masalan, Ikkinchi jahon urushigacha qabul qilingan konstitutsiyalarda hukumatning iste'foga ketishi uchun destruktiv ishonmaslik votumining bildirilishi kifoya deb belgilab qo'yilgandi. Bunda hukumat iste'foga ketishi uchun parlamentda, odatda, quyi palatada, yangi hukumat boshlig'i lavozimiga nomzod ko'rsatmasdan ham ko'pchilik salbiy ovoz berishi yetarli edi.

GFRning 1949-yilda qabul qilingan Asosiy Qonunida esa konstruktiv votum nazarda tutilgan. Kansler yangi kansler saylanganidan keyingina o'z lavozimidan ketadi (bu ishonchsizlik bildirishning konstruktiv votumi bo'lib, destruktiv votumdan farqli o'laroq, hukumat boshlig'i lavozimiga yangi nomzod talab qilinmaydi).

XX asr konstitutsiyalarida, ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarda davlatning iqtisodiy va ijtimoiy organlari maqomini, davlatning ijtimoiy va iqtisodiy faoliyatini tartibga soluvchi normalar ko'zga tashlanadi. Bu davlatning ijtimoiy hayotdagi tartibga soluvchi roli kuchayib borayotganligidan dalolat beradi.

Germaniyaning Asosiy Qonunida esa Federatsiyaning umumiy manfaatlarni amalga oshirishda ishtirok etishi (91-a moddasi) hamda iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida ishtirok etishi xususida normalar bor. 1978-yilda qabul qilingan Ispaniya Konstitutsiyasiga esa ijtimoiy va iqtisodiy siyosatning asosiy tamoyillariga bag'ishlangan butun bir bob kiritilgan.

6-§. Konstitutsiyaviy rivojlanishning asosiy bosqichlari va tendensiyalari huquq taraqqiyotidagi asosiy tendensiyalar

Tarixiy evolyutsiya jarayonida Yevropa sivilizatsiyasi hozirgi kunda amalda bo'lgan konstitutsiyalarning ikki guruhini vujudga keltirdi:

Birinchi guruh- bular hozirgi zamon shartlaridan keskin farq qiluvchi sharoitlarda qabul qilingan eski konstitutsiyalardir. Bu xildagi konstitutsiyalarga 1787-yildagi AQSH konstitutsiyasi, shuningdek, 1831-yildagi Belgiya konstitutsiyasi, 1874-yildagi Shvetsariya konstitutsiyasi eng yaqqol misol bo'ladi.

Ikkinchi guruhga – XX asrning 2-yarmida qabul qilingan “yangi avlod” konstitutsiyalari kiradi. Masalan, 1946-yildagi Yaponiya konstitutsiyasi, 1947-yildagi Italiya konstitutsiyasi, 1949-yildagi GFR konstitutsiyasi, 1958-yildagi Fransiya konstitutsiyasi, 1978-yildagi Ispaniya konstitutsiyasi va boshqa konstitutsiyalarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin. “Yangi avlod” konstitutsiyalari dastlabki konstitutsiyalardan huquq va erkinliklar institutining, konstitutsiyaning himoya qilish mexanizmlari va ijtimoiy muammolariga murojaat qilish mexanizmlarining kengayishi natijasida, konstitutsiyaviy boshqaruv hajmining ko'payishi bilan farq qiladi.

20-yillarning boshlarida, Sharq mamlakatlari, jumladan, Turkiya, Eron, Misr, Afg'onistonda davlat mustaqilligining shakllanish jarayoni konstitutsion qurilishning shunday tipini vujudga keltirdiki, u Yevropadagi konstitutsion shakllarni umume'tirof etilgan huquqiy qadriyatlarni (shaxs huquqlarining daxlsizligi, fuqarolik, davlat va shu kabilarni) rivojlangan fuqarolik-huquqiy normalar majmuiga ega bo'lgan an'anaviy musulmonlar huquqini birga qo'shib olib borishga urindi.

1968-yildagi “Svazilend” konstitutsiyasi xalqning demokratik an'analari va turmush tarziga muvofiq kelmaganligi sababli bekor qilindi: mustamlaka bo'lmasdan oldingi paytda bo'lgan hokimiyat tizimi qayta tiklangan. XVIII asr oxirida boshlangan jahon konstitutsiyaviy tarixiga nazar tashlansa, ijtimoiy munosabatlarni konstitutsiyaviy huquqiy tartibga solish taraqqiyotini tavsiflaydigan bir qancha an'analarni (tendensiyalarni) payqab olish mumkin.

Konstitutsiyalar ilk paydo bo'lgan chog'larda inson, jamiyat va davlat o'rtasidagi konstitutsiyaviy - huquqiy munosabatlar, asosan, siyosiy soha bilan cheklangan edi.

Konstitutsiyalarda, asosan, fuqarolik, ya'ni shaxsiy hamda siyosiy (ommaviy) huquqlar, shuningdek, inson va fuqarolarning erkinliklari, ijtimoiy-iqtisodiy fuqarolardan esa odatda mulkchilik huquqi

mustahkamlangan. Tabiiyki, davlat hokimiyati qurilishi, uning qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud tarmoqlariga bo‘linishi konstitutsiyaviy tartibda belgilanar hamda ushbu hokimiyat tarmoqlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar aniqlab berilardi. Federativ davlatlar konstitutsiyalarida esa davlat bilan federatsiya subyektlari o‘rtasidagi munosabatlar ham belgilab berilardi.

XX asrda ijtimoiy-sinfy ixtiloflarning kuchayishi shunga olib keladiki, konstitutsiyalar u yoki bu shaklda butun ijtimoiy qurilishi asoslarini, shu jumladan, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa sohalarni ham tartibga soladigan bo‘ladilar. Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarda keng va tom ma‘noda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish an‘analariga ko‘proq o‘rin belgilangan.

XX asr o‘rtalarida senzli saylov huquqidan bosqichma-bosqich teng va to‘g‘ridan-to‘g‘ri saylovlarga o‘tilishi demokratlashtirish tendensiyasining yuqori nuqtasi bo‘ldi. Keyingi paytlarda, konstitutsiyaviy huquqda internatsionalizatsiya tendensiyasi ko‘zga tashlanmoqda. Bu hol har bir demokratik davlatdagi milliy konstitutsiyaviy huquqning xalqaro ommaviy huquqqa tobora yaqinlashib, o‘rtadagi chegaraning yo‘qolib borishida namoyon bo‘lmoqda.

Hozirgi kunda, ko‘plab mamlakatlar konstitutsiyalarida "xalqaro huquqning umumtanolingan tamoyillari va normalari milliy huquqning uzviy qismini tashkil etishi hamda ular orasida nomosliklar vujudga kelgan hollarda xalqaro huquq normalari qo‘llanishi" deb yozib qo‘yilgan.

7-§. Konstitutsiyaning amal qilishi

Konstitutsiyaning amal qilishi bir qancha jihatlar (aspektlar) bo‘yicha ko‘rib chiqiladi. Birinchi aspekt Konstitutsiyaning vaqt bo‘yicha amal qilishidir. Konstitutsiya, asosan, uning xulosaviy qoidalarida, ba‘zan esa uning uchun maxsus chiqarilgan Qonunda ko‘rsatilgan vaqtdan boshlab amal qila boshlaydi. Agar u vaqtinchalik amal qiladigan Konstitutsiya bo‘lsa, doimiy Konstitutsiya qonuniy kuchga kirgunga qadar amal qiladi. Qoida bo‘yicha Konstitutsiya mamlakatning butun hududida bir vaqtda amal qila boshlaydi. Agar mamlakat hududiga boshqa hududlar qo‘shilsa, ular qo‘shilgan yoki maxsus hududiy hujjatlarda ko‘rsatilgan vaqtdan boshlab Konstitutsiya ularning hududida ham amal qila boshlaydi. Masalan, GFRning 1949-yilda qabul qilingan Asosiy Qonununing 23-moddasidagi qoidaga muvofiq, bu Konstitutsiya avvalgi G‘arbiy Germaniya hududida amal qilardi. 1990-yilda Sharqiy Germaniya GFRga qo‘shilganidan keyin, Asosiy Qonun uning hududida ham amal qila boshladi.

Konstitutsiya amal qilishining ikkinchi aspekti (jihati) uning shaxslar doirasi bo'yicha amal qilishidir. Ma'lumki, Konstitutsiya davlatning barcha organlari uchun bir xilda majburiydir. U ushbu davlat hududidagi barcha shaxslar, muassasalar va tashkilotlar uchun, shuningdek, ushbu davlatning xorijdagi barcha fuqarolari, yuridik shaxslari, muassasalari va tashkilotlari uchun ham majburiydir.

Chet mamlakatlar va xalqaro hukumat tashkilotlari uning tamoyillarga va xalqaro huquq normalariga zid keladigan qismlaridan boshqa barcha qoidalarni tan oladilar va hurmat qiladilar.

Konstitutsiya normalarining bevosita amal qilinishi masalasi ham juda muhim ahamiyatga egadir. Bir qator Konstitutsiyalarda bunday amal qilinish nazarda tutilgan. Masalan, Bolgariya Respublikasining 1991-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasining 5-moddasi, 2-qismida shunday deyiladi: «Konstitutsiya qoidalari bevosita amal qiladi».

O'z-o'zidan ijro etiladigan normalar ham mavjud, ularning bevosita amal qilish xususida har xil shubhalar bo'lishi mumkin ham emas. Masalan, Yaponiya Konstitutsiyasida «Ilmiy faoliyat erkinligi kafolatlanadi», deb mustahkamlab qo'yilgan. Agarda bironta ilmiy xodimga u tanlagan ilmiy tadqiqot yo'nalishi bois yoki o'z ilmiy ishining natijalarini c'lon qilganligi sababli, qandaydir tazyiqlar o'tkazilsa, u o'zining konstitutsiyaviy erkinligiga ishora qilgan holda, sudga murojaat qilishi mumkin.

Yaponiya Konstitutsiyaning 6-moddasida aytilishicha, «Imperator kabinet taqdimiga binoan, Oliy sudning Bosh sudyasini tayinlaydi». Bu norma, o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, amalga oshirilishida hech qanday aniqlashtirilishga muhtoj emas.

GFR Asosiy Qonunidagi 1-moddaning, 3-qismidagi qoida alohida c'tiborga loyiqdir.

Unga ko'ra, «quyidagi asosiy huquqlar qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatini bevosita amal qiluvchi huquqlar sifatida bajarishga burchli qiladi, ya'ni shundan keyin keladigan 19 ta moddada mustahkamlab qo'yilgan asosiy huquqlar hech qanday boshqa qonun, buyruq yoki farmoyish chiqarilmasdan ham bajarilishi, amalga oshirilishi majburiydir».

O'zini 'ozi nazorat qilish savollari:

1. Konstitutsiyaning ta'rifini keltiring?
2. Konstitutsiyaning ijtimoiy-siyosiy mohiyati deganda nimani tushunasiz?

3. Formal va moddiy konstitutsiya (yuridik va amaliy konstitutsiya)ning bir-biridan farqi nimada?

4. Konstitutsiyaning qanday funksiyalari mavjud?

5. Konstitutsiyaning yuridik funksiyasini tushunib bering?

6. Konstitutsiyaviy tartibga solish obyektlari nima?

7. Konstitutsiyaviy rivojlanishning asosiy bosqichlarini sanab bering?

8. Konstitutsiyaning shaxslar o'rtasida amal qilishi nima?

4-bob. Konstitutsiyalarning shakllari, tuzilishi va turlari

1-§. Konstitutsiyalarning shakllari: yozma, yozilmagan va aralash.

2-§. Konstitutsiya tuzilishi: muqaddima, asosiy qism, xulosa, qo‘shimcha va ilovalar.

3-§. Konstitutsiyalarning ishlab chiqilishi, qabul qilinishi, o‘zgartirishlar, qo‘shimchalar kiritish va bekor qilish tartiblari.

4-§. Konstitutsiyalarning turlari.

1-§. Konstitutsiyalarning shakllari: yozma, yozilmagan va aralash

Konstitutsiyaning shakli deyilganda, konstitutsiyaning mohiyatini shakllantirish, ifodalash hamda namoyon etish vositasi tushuniladi. Bu ta’rif, bir tomondan, konstitutsiyaning ichki shaklini, ya’ni mazmunining ichki tashkiliy tuzilishini (strukturasi) aks etiradi; ikkinchi tomondan, konstitutsiyaning tashqi ifodalanishini anglatadi.

Konstitutsiyalar yozma shakldagi, yozilmagan va aralash shakldagi turlari mavjud.

Yozma shakldagi konstitutsiya Konstitutsiyaviy xarakterdagi barcha asosiy masalalarni tartibga soladigan, yagona yozilgan hujjat ko‘rinishidagi kodifikatsiyalangan Konstitutsiya hisoblanadi. Yozma shakldagi konstitutsiyalarga Fransiya, Italiya, AQSH, Meksika, Ispaniya konstitutsiyalari kiradi.

Yozilmagan shakldagi Konstitutsiya konstitutsiyaviy xarakterdagi barcha asosiy masalalarni tartibga soladigan, yagona yozilgan hujjat shakliga keltirilmagan Konstitutsiya hisoblanadi. Yozilmagan Konstitutsiya bitta yoki bir necha normativ hujjatlardan iborat bo‘lishi mumkin. Ularga Buyuk Britaniya, Yangi Zelandiya, Isroil kabi davlatlar Konstitutsiyalari kiradi.

Masalan, Isroil oliy yuridik huquqqa ega bo‘lgan alohida huquqiy hujjat sifatidagi konstitutsiyaga ega emas. Uning o‘rnini asosiy qonunlar bosadi. 1958-yildagi Knesset to‘g‘risidagi; 1960-yilgi Isroil o‘lkalari to‘g‘risidagi; 1964-yil Davlat Prezidenti to‘g‘risidagi; 1975-yilgi Davlat iqtisodiyoti to‘g‘risidagi; 1976-yilgi Qurolli kuchlar to‘g‘risidagi; Quddus-Isroil poytaxti to‘g‘risidagi 1980-yilgi qonun; 1984-yilgi Sud hokimiyati (qurilishi) to‘g‘risidagi qonun, 1988-yilgi Davlat nazoratchisi to‘g‘risidagi qonun; 1992-yilgi Hukumat to‘g‘risidagi qonun; 1992-yilgi Kasb tanlash erkinligi to‘g‘risidagi qonun; 1992-yilgi Insonning qadr-qimmati va

erkinligi to'g'risidagi asosiy qonunlarni tashkil etadi. Bundan tashqari Isroilda konstitutsiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan 1948-yilgi mustaqillik Deklaratsiyasi, 1951-yilgi Kenesset a'zolari to'g'risidagi Qonun va 1951-yilgi xotin-qizlarning teng huquqligi to'g'risidagi qonunlar ham amal qiladi.

Agar bunday masalalar bir qancha yozilgan hujjatlar bilan tartibga solinsa, demak, ular kodifikatsiyalanmagan konstitutsiya deb ataladi. Jahon konstitutsiyaviy amaliyotida aralash shakldagi konstitutsiyalar ham uchrab turadi.

Aralash shakldagi konstitutsiyalar ma'lum bir qismi yozilib parlament tomonidan tasdiqlangan qonunlardan iborat bo'lgan, ma'lum bir qismi esa, konstitutsiyaviy odatlardan, sud pretsedentlaridan iborat bo'lgan konstitutsiyalardir. Bunga misol qilib Buyuk Britaniya konstitutsiyasini keltirish mumkin. Chunki 1911-yilgi "Parlament to'g'risidagi akt", 1978-yilgi "Umumpalata to'g'risidagi (boshqaruv ishlari) akt" va 1870-yildan boshlab nashr etilgan "Sud hisobotlari", "Haftalik sud hisobotlari", "Shimoliy Irlandiya bo'yicha sud hisobotlari" kabi sud pretsedentlari va konstitutsiyaviy odatlar aralash konstitutsiya tarkibiga kiradi.

Albatta, konstitutsiyalarning yozilgan, aralash va yozilmagan turlarga bo'linishi shartlidir, zero, yozilgan konstitutsiya mavjud bo'lgan mamlakatlarda ham konstitutsiyaviy odatlar amal qilishi mumkin.

Konstitutsiyalarda til va uslub turli mamlakatlar amaliyotida turlicha yuritilgan. To'g'ri, qonun tili borasida, umuman bajarilishi lozim bo'lgan umumiy talablar bor, ular Asosiy Qonun nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Agar konstitutsiyada u yoki bu tushuncha bitta ma'lum termin bilan ifodalangan bo'lsa, shu konstitutsiyaga muvofiq qabul qilingan boshqa qonunlarda ham o'sha tushuncha o'sha termin bilan ifodalanishi shart. Uning sinonimlarini ishlatish mumkin emas. Aks holda huquqni qo'llovchi gap o'sha tushuncha yoki boshqasi to'g'risida ekanligini angalayolmay qiyin ahvolga tushib qolishi mumkin.

So'zlarning ishlatilishi, qo'llaniladigan uslub ham konstitutsiya qabul qilinayotgan mamlakatning huquq tizimiga bog'liqdir.

2-§. Konstitutsiya tuzilishi: muqaddima, asosiy qism, xulosa, qo'shimcha va ilovalar

Xorijiy mamlakatlar Konstitutsiyalarining tuzilishi asosan quyidagi qismlardan iborat bo'ladi: muqaddima, asosiy qism, xulosa, qo'shimcha va ilovalar.

Muqaddimada, odatda, konstitutsiya maqsadlari bayon qilinadi, uning yuzaga kelishining tarixiy shart-sharoitlari tavsiflab beriladi, ba'zan

esa huquqlar va erkinliklar yoxud davlat siyosatining rahbariy ibtidolari e'lon qilinadi.

Konstitutsiyaning ushbu qismi siyosiy va g'oyaviy nuqtai nazardan juda muhimdir. Muqaddimadagi qoidalar huquqiy normalar bo'lib hisoblanmasa-da, boshqa qoidalarni sharhlash va qo'llashda normativ ahamiyatiga egadir, ya'ni Muqaddimalar konstitutsiya normalar sharhlanishi lozim bo'lgan yo'nalishlarni ko'rsatib beradi.

Konstitutsiyaning Asosiy qismida huquq va erkinliklar, ijtimoiy tuzum asoslari, davlat organlarining tizimi va statusi (darajasi) davlat timsollari, konstitutsiyaga o'zgarishlar kiritish tartibi Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasidagi normalar beriladi.

Davlat organlari statusi to'g'risidagi normalar, odatda, hokimiyatning taqsimlanishi prinsipiga mos ravishda beriladi; ko'pincha avval parlament to'g'risidagi, undan keyin sud hokimiyati to'g'risidagi va nihoyat mahalliy hokimiyatning tashkil etilishi to'g'risidagi normalar beriladi. Ba'zan esa butunlay boshqacha tartib ham ko'zga tashlanadi. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasida avval boshida davlat boshlig'i to'g'risidagi, so'ngra esa konstitutsiyaviy adliya organlari to'g'risidagi normalar berilgan. Ba'zan normalarning berilish tartibi davlatdagi ba'zi organlarning boshqalariga nisbatan ustuvorroq nufuzga ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan, Fransiya Konstitutsiyasining Asosiy qismida, avvalo, Respublika Prezidenti to'g'risidagi, ikkinchi o'rinda hukumat to'g'risidagi normalar berilgan.

Xulosa qism esa, davlat hokimiyatining davomiyligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Xulosaviy qoidalarda turli normalar bo'lishi mumkin. Odatda, xulosada konstitutsiyaning kuchga kirish tartibi, hokimiyatning yangidan tashkil etilayotgan organlarning tashkil etilish muddatlari, organik va boshqa Qonunlar chiqarilish muddatlari, Konstitutsiyalarni bekor qilish tartibi ko'rsatiladi.

Ayrim Konstitutsiyalarda ularga kiritilgan qo'shimchalar hajmi juda katta bo'ladi. Ba'zi konstitutsiyalarda ilovalar bo'ladi.

Konstitutsiyaning qo'shimcha qoidalari asosiy qismga qaraganda, boshqacharoq beriladi va ular ko'pincha sharhlash xarakterida bo'ladi. Ba'zi bir istisnolar ham, odatda, qo'shimcha qoidalar qismidan joy oladi.

Ilovalarda manba sifatida foydalanilgan hujjatlar, aktlar, konvensiyalar, bayonnomalar ko'rsatiladi.

3-§. Konstitutsiyalarning ishlab chiqilishi, qabul qilinishi, o'zgartirishlar, qo'shimchalar kiritish va bekor qilish tartiblari

Konstitutsiyalarning ishlab chiqilishi turli mamlakatlarda o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Lekin barcha xorijiy mamlakatlar uchun

umumiy bo'lgan qoidalar ham mavjud. Ya'ni barcha mamlakatlarda Konstitutsiyalarning loyihalarini tayyorlashning quyidagi usullari mavjud:

Loyiha maxsus konstitutsiyaviy komissiyalar tomonidan tayyorlanadi.

Loyihalar siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari tomonidan taqdim etiladi.

Loyiha parlament yoki hukumat tomonidan tayyorlanadi.

Loyihani tayyorlashda, sobiq mustamlaka mamlakatlar ham faol ishtirok etadi. Masalan, Buyuk Britaniya o'zining sobiq mustamlaka davlatlarida ularning Konstitutsiyalarini tayyorlashda qatnashgan.

Loyiha Konstitutsiyaviy ta'sis majlisi tomonidan tayyorlanadi. Bunga Italiya (1947-yilgi), Braziliya (1988-yilgi), Rossiya (1993-yilgi) Konstitutsiyalari misol bo'la oladi.

Shuningdek, dunyo mamlakatlarining hayotiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, Konstitutsiyalar turli davlatlarda turlicha qabul qilinishi mumkin:

1. Konstitutsiya hokimiyatning Oliy vakillik organi tomonidan ishlab chiqiladi va ayrim hollarda umumxalq muhokamasidan o'tgandan so'ng qabul qilinadi

2. Konstitutsiya maxsus ta'sis etilgan davlat organi tomonidan ishlab chiqiladi va qabul qilinadi. (Xitoy, Mozambik, Vetnam va Gruziyada Ta'sis yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi).

3. Referendum yo'li bilan bevosita xalq tomonidan qabul qilinadi. (Fransiya, Rossiya, Belorus Respublikasi, Jazoir, Shvetsariya va Filippinda).

Konstitutsionalizmning ikki yuz yillik tarixida konstitutsiyalar qabul qilishning bir qancha usullari ishlab chiqilgan.

Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda Konstitutsiyalar hadya etish yo'li bilan ham qabul qilinadi. Hadya etishning 3 yo'li mavjud:

1. Mutlaq monarxiya sharoitida Konstitutsiyani o'z xalqiga podsho, qirol, sulton, monarx hadya qiladi. Buni Nepal (1962), Saudiya Arabistoni (1992) Konstitutsiyalari misolida ko'rishimiz mumkin.

2. Metropoliya mustamlakachi davlat o'z mustamlakasiga Konstitutsiya hadya qiladi va uni mustaqil davlatligini tan oladi. Buyuk Britaniya 1979-yil Zimbabvega Konstitutsiya hadya qilgan.

3. Harbiy yoki revolyutsion Kengash Konstitutsiyani hadya qiladi. Masalan, Misr, Suriya, Iroq, Afg'oniston Konstitutsiyalari shu tarzda qabul qilingan.

1911-yilda Marokko Konstitutsiyasi, 1889-yilda Yaponiya Konstitutsiyasi, 1937-yilda Abisseniya Konstitutsiyalari shunday tarzda qabul qilingan konstitutsiyalar hisoblanadi.

Shartnomaviy xarakterdagi konstitutsiyalar birmuncha boshqacharoqdir. Ular ilgari kam uchragan, hozirgi paytlarda umuman uchramaydi. Odatda, bunday konstitutsiyalar monarx bilan butun xalq irodasini ifoda etgan saylangan organ o'rtasidagi shartnoma bo'lgan.

1819-yildagi Vyurtemberg Konstitutsiyasiviy hujjat, 1689-yildagi Huquqlar to'g'risidagi bill, 1709-yildagi Boshqaruv to'g'risidagi hujjat shular jumlasidandir.

Siyosiy hayotda, xalq ommasi rolining o'sib borishi sababli konstitutsiyalar o'tkazish yo'li bilan qabul qilinadigan bo'ladi. XIX asrdan boshlab, bunday konstitutsiyalar xalq konstitutsiyalari deb ataladi. Bunda, Ta'xis majlisi konstitutsiya loyahasini tayyorlash jarayonida uni xalq e'tiboriga havola etadi. So'ngra konstitutsiya xalq bildirgan fikr-mulohazalarni inobatga olgan holda qayta ishlanib, referendumga qo'yiladi va ko'p ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi.

Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, siyosiy kuchlarning o'zaro munosabatlaridagi o'zgarishlar konstitutsiyalarga o'zgartirishlar kiritilishiga sabab bo'ladi. Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish tartibi ko'pincha konstitutsiya moddalarida mustahkamlab qo'yiladi.

Konstitutsiyaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish parlament tomonidan, referendum yo'li bilan, ayrim mamlakatlarda davlat boshlig'i tomonidan kiritilishi mumkin. Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritishning alohida murakkab tartibi uning barqarorligini ta'minlashga qaratilgandir. Shu bilan birga Konstitutsiyaning ayrim qismlari umuman o'zgartirilishi mumkin emas. Masalan, Fransiyada respublika boshqaruv shakli, Germaniyada davlatning federativ tuzilishi, Braziliyada hokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsipi o'zgartirilishi mumkin emas.

Ayrim davlatlarda Konstitutsiyaning ayrim boblari o'zgartirilishi mumkin emas. Masalan, Rossiya Konstitutsiyasining 1, 2 va 9-boblari o'zgartirilishi mumkin emas.

Ko'pchilik davlatlarda Konstitutsiya moddalarini o'zgartirish uchun mutlaq ko'p ovoz olish kerak (odatda 2/3). Federativ davlatlarda federatsiya subyektlarining ko'pchiligi (Rossiyada 2/3 qismi, AQSHda 3/4 qismi) roziligi (ratifikatsiya qilishi) talab etiladi. Hindiston, Kanada, Pokistonda esa federatsiya subyektlarining roziligi talab qilinmaydi.

Ayrim hollarda (Skandinaviya mamlakatlarida) Konstitutsiyaga o'zgartirishlar kiritish uchun albatta referendum chaqirilishi, ba'zi davlatlarda (Italiya) esa o'zgartirishlar kiritish uchun parlament ikkala palatasining mutlaq ko'p ovozini olish kerak.

Unchalik muhim bo'lmagan o'zgartirishlar oddiy ko'pchilik ovoz bilan kiritilishi mumkin (Hindiston). Vengriyada Konstitutsiyaga

o'zgartirish kiritish tartibi referendum yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin emas.

Ba'zi hollarda esa Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritishni qonun tashabbusiga ega bo'lgan barcha subyektlarning o'zlarigina taklif eta olmaydilar. Masalan, Gretsiyada Prezident va parlamentning 150 deputati roziligi bilan, Avstriyada boshqa subyektlar bilan birga xalq tashabbusi, ya'ni 100 ming imzo bilan, Italiyada 50 ming imzo bilan o'zgartirishlar taklif qilinishi mumkin.

Konstitutsiyani bekor qilish tartibi har bir mamlakatda turlicha bo'lishi mumkin. Konstitutsiyani bekor qilish davlat tuzumining o'zgarishi, obyektiv reallikda vujudga kelgan hodisalar (davlat to'ntarishi, siyosiy rejimning, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumning o'zgarishi) sabab bo'lishi mumkin. Mamlakatda Yangi Konstitutsiyaning qabul qilinishi natijasida avvalgi Konstitutsiya o'z kuchini yo'qotadi.

Odatda, Konstitutsiyani urush yoki favqulodda holat davrida qayta ko'rish mumkin emas. Meksikada Konstitutsiya umuman o'zgartirilmaydigan hujjat sifatida qaraladi.

Ayrim mamlakatlar konstitutsiyalarida Konstitutsiyani bekor qilish muddati belgilab qo'yilishi mumkin. (Masalan, Belgiya).

4-§. Konstitutsiyalarning turlari

Konstitutsiyalarning tasniflanishi deyilganda, turli mamlakatlardagi konstitutsiyalarni turli mezonlarga (kriteriyalarga) asosanib har xil guruhlarga (turlarga) bo'lish tushuniladi.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqida konstitutsiyalarni mazmunan quyidagicha tasniflash mumkin:

Birinchidan, konstitutsiyalarni ularning mohiyatiga ko'ra, quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

Yuridik konstitutsiya (formal)-davlatning Asosiy qonuni bo'lib, alohida tartibda qabul qilinadi va oliy yuridik kuchga ega hisoblanadi. Bunga aksariyat davlatlarning konstitutsiyalari misol bo'ladi.

Faktik konstitutsiya (moddiy)-amaldagi real ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiya hisoblanadi.

Amaldagi konstitutsiya – hozirda amal qilayotgan, muayyan davlatning konstitutsiyaviy tuzumini belgilab beruvchi, mamlakatdagi eng asosiy ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga soluvchi qonun hisoblanadi.

Soxta konstitutsiya – mazmunan jamiyat hayotini belgilab beruvchi qoidalar mavjud bo'lsa-da, aslida bu qoidalarning aksariyati jamiyat

hayotini tartibga solishda qo'llanilmaydi. Masalan, SSSRning 1936-yil Konstitutsiyasida belgilangan qoidalarning real hayotdagi o'lmiga qiyosan razm solish orqali ko'rish mumkin.

Ikkinchidan, konstitutsiyalarni shakliga ko'ra, quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

Yozma konstitutsiyalar – mamlakatning oliy organi tomonidan yoki referendum yo'li bilan qabul qilingan, oliy yuridik kuchga ega bo'lgan davlatning asosiy qonuni bo'lib hisoblanadi. Bunga AQSH, Yaponiya, Niderlandiya, Belgiya, Avstriya va boshqa davlatlar konstitutsiyalarini misol qilib keltirish mumkin.

Yozilmagan konstitutsiyalar - aynan bir yaxlit konstitutsiya tuzilishi holatiga keltirilmasdan, bir qancha davrlar oralig'ida qabul qilingan qonunlardan iborat bo'ladi. Bu qonunlarga konstitutsiyaviy qonun maqomi beriladi. Masalan, Isroil, Yangi Zelandiya kabi davlatlar konstitutsiyalari.

Yaxlit konstitutsiyalar - Konstitutsiya matni yaxlit bo'lib, bir vaqtda qabul qilinadi. Masalan, Rossiya, Braziliya Konstitutsiyalari yaxlit Konstitutsiyalarga misol bo'la oladi.

Yaxlit bo'lmagan (noyaxlit) konstitutsiyalar - bunday Konstitutsiya matni bir necha davrlar oralig'ida qabul qilinadi. Masalan, Shvetsiya, Finlyandiya konstitutsiyalari.

Doimiy konstitutsiyalar – xorijiy mamlakatlarda qabul qilingan aksariyat konstitutsiyalar doimiy Konstitutsiyalar hisoblanadi.

Vaqtinchalik (muvaqqat) konstitutsiyalar – ma'lum bir muddat davomida amal qiluvchi Konstitutsiyalar tushuniladi. Masalan, 1970-yil Iroqda, 1971-yilda Birlashgan Arab Amirligida harakatda bo'lgan konstitutsiyalar.

Shuningdek, Jahon konstitutsiyaviy amaliyotida Konstitutsiyalar o'zgartirish tartibining murakkabligiga qarab “yumshoq” va “qattiq” konstitutsiyalarga ajratiladi.

“Yumshoq” konstitutsiya deganda nisbatan oson o'zgartiriladigan, o'zgartirish kiritish tartibi sodda bo'lgan konstitutsiya tushuniladi. “Qattiq” konstitutsiya deganda esa, o'zgartirish kiritish tartibi murakkab bo'lgan, birmuncha muddat davom etadigan konstitutsiya tushuniladi.

“Yumshoq” konstitutsiyalar oddiy qonunlar uchun belgilangan tartib asosida o'zgartiriladi yoki to'ldiriladi. «Qattiq» konstitutsiyalar alohida o'rnatilgan tartibga muvofiq (qo'shimchalar taqdim etilgandan so'ng ma'lum vaqt o'tgach yoki malakali ovoz berish — deputatlarning 2/3 qismi ovozi bilan, federatsiya subyektlarining hammasi ratifikatsiya qilgan taqdirda va hokazo) o'zgarishi mumkin. Masalan, AQSH Konstitutsiyasiga ikki yuz yildan ortiq amal qilishi mobaynida atigi 27 ta tuzatish kiritilgan.

Uchinchidan, Konstitutsiyalarni ularni ijtimoiy mazmuniga qarab ham bir necha turga bo'lish mumkin. Hozirgi kunda dunyoda 300 dan ortiq Konstitutsiya bor (federativ davlatlar subyektlarining Konstitutsiyalari bilan birga). Bu Konstitutsiyalar turli tarixiy davrda qabul qilingan bo'lib, har xil ijtimoiy mazmunga ega.

G'arb mamlakatlari Konstitutsiyalari.

Rivojlanayotgan mamlakatlar Konstitutsiyalari.

O'tish davri mamlakatlari Konstitutsiyalari.

Teokratik davlatlar Konstitutsiyalari.

Shuningdek, xorijiy mamlakatlar Konstitutsiyaviy huquqida Konstitutsiyalar Demokratik Konstitutsiyalar, Avtoritar Konstitutsiyalar va Totalitar Konstitutsiyalar kabi turlarga ham ajratiladi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Konstitutsiyalarning qanday shakllari mavjud?
2. Konstitutsiya qanday tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi?
3. Konstitutsiyalar qabul qilinishining qanday usullari mavjud?
4. Konstitutsiyalarning qanday turlarini bilasiz?
5. Yozilmagan konstitutsiyaga ega bo'lgan davlatlarga misol keltiring?
6. "Qattiq" konstitutsiya nima?
7. Konstitutsiyaga nima uchun o'zgartirish va qo'shimchalar kiritiladi?
8. Qaysi davlatning konstitutsiyasiga umuman o'zgartirilmaydigan hujjat sifatida qaraladi?

5-bob. Xorijiy mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat instituti

1-§. Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi va obykti.

2-§. Konstitutsiyaviy nazorat organlarining turlari.

3-§. Umumiy yurisdiksiyalı sudlar hamda maxsus yurisdiksiyalı sudlar tomonidan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish.

4-§. Nosudlov konstitutsiyaviy nazorat organlari.

5-§. Konstitutsiyaviy nazorat organlarini shakllantirish tartibi.

1-§. Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi va obykti

Deyarli barcha davlatlarda, qonun chiqaruvchi vakolatli organning qonunlari va boshqa normativ huquqiy akt chiqarish huquqiga ega bo'lgan davlat organlarning huquqiy aktlarini Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish uchun konstitutsiyaviy nazorat organi tashkil etilgan.

Konstitutsiyaviy nazorat instituti ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlarini o'z ichiga oladi. Asosan bu faoliyatni sud organlari amalga oshiradi. Konstitutsiyaning jamiyatda mavjud bo'lgan munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati uning huquqiy aktlar tizimidagi oliyligini ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Konstitutsiyaning huquqiy himoyasi deganda, konstitutsiyaga qattiq rioya etish rejimiga erishish barcha davlat organlari tomonidan qabul qilingan huquqiy aktlarning unga mos bo'lishi, konstitutsiyaga mos bo'lmagan huquqiy aktlarning bekor bo'lish prinsipi tushuniladi.

Konstitutsiyaviy nazorat -- davlatda huquqni himoya qilish faoliyatining alohida turi bo'lib, mazkur davlat qonunlari va boshqa normativ hujjatlarining konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirishida o'z ifodasini topadi.¹

Konstitutsiyaviy nazorat XIX asr boshida AQSHda, keyinchalik 1848-yilda Yevropada (Shveysariyada) paydo bo'lgan. Endilikda jahonning deyarli barcha konstitutsiyalarida e'tirof etilgan.

Konstitutsionalizmning tarixiy rivojlanishi va amaliyoti shuni ko'rsatadiki, konstitutsiyaning ustunligi tamoyilini amalga oshirish uchun konstitutsiyaning o'zida ushbu tamoyilni mustahkamlashning o'zi yetarli emas. Konstitutsiyaning ustunligi nazorat bilan ta'minlanadi.

Konstitutsiyaviy nazorat institutining mavjud bo'lmashligi demokratik davlat uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi tayin.

Huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biri bu konstitutsiya va qonunlarning ustunligini ta'minlashdan iboratdir. Bu vazifa konstitutsiyaviy nazorat organlariga tegishlidir.

¹ Юридик энциклопедия, –Т.: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2001 й. 244-б.

Har bir davlat qonunchiligiga ko'ra qonun chiqaruvchi organ, ya'ni parlament tomonidan chiqarilgan qonunlar, ayrim davlatlarda parlament reglamentlari, hukumat tomonidan chiqarilgan turli normativ va normativ xarakterda bo'lmagan aktlar, davlat boshliqlari tomonidan chiqarilgan normativ huquqiy aktlar, davlat organlari, mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan normativ huquqiy aktlar, xalqaro va davlatlararo shartnoma hamda bitimlar konstitutsiyaviy nazoratning obyekti bo'lishi mumkin.

2-§. Konstitutsiyaviy nazorat organlarining turlari

Xorijiy mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat instituti har xil ko'rinishda amalga oshiriladi. Bu, asosan, davlatlarning siyosiy rejimi yoki davlat shakliga bog'liq bo'ladi.

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish, asosan, quyidagi ko'rinishlarga ega:

Birinchisi – yevropacha model, ya'ni markazlashgan tizim. Ushbu tizimda konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi maxsus sud konstitutsiyaviy nazorat sudi tashkil etiladi, Konstitutsiyaviy sud uchun ushbu nazorat funksiyasi asosiy va yagona hisoblanadi. Bu tizimga GFR, Avstriya, Italiya, Ispaniya kabi davlatlar kiradi.

Ikkinchisi – konstitutsiyaviy nazoratni maxsus organ tomonidan amalga oshirilishi nazarda tutiladi, bunda konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish uchun maxsus organlar tashkil etilib, ushbu organlar sud deb nomlanmaydi. Ushbu tizimning o'zagi Fransiya hisoblanadi. Fransiyada konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi Konstitutsiyaviy Kengash faoliyat yuritadi. Sobiq Ittifoq davrida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi maxsus qo'mitalar mavjud bo'lgan. Ushbu maxsus organlar konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sudlardan faoliyat tartibi bo'yicha farq qiladi.

Maxsus konstitutsiyaviy nazorat sudlari sud ish yuritish tartibiga rioya etadilar. Ya'ni ish yuzasidan ko'rsatmalar eshitiladi, sud ish tartibi yuritiladi, guvohlar eshitiladi, majlisga rais rahbarlik qiladi. Ushbu organlar konstitutsiyaviy nazoratdan tashqari yana boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Ba'zida konstitutsiyaviy nazoratni uch ko'rinishga ajratib ko'rsatishadi. Umumiy va maxsus vakolatli sudlar tomonidan amalga oshirish hamda nosudlov faoliyatini amalga oshiruvchi organlar tomonidan amalga oshirish.

Yuqorida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlarning turlari to'g'risida to'xtalib o'tdik. Bundan tashqari, konstitutsiyaviy nazoratni bir necha mezonlarga ko'ra turlarga bo'lish mumkin.

Amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazoratning mazmuniga ko'ra, konstitutsiyaviy nazoratning turkumlanishi:

1. Formal konstitutsiyaviy nazorat – qonunlarni va boshqa normativ huquqiy hujjatlarni qabul qilish uchun o'rnatilgan tartib qoidalarga rioya qilinganligini tekshirish uchun amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazorat.

2. Moddiy konstitutsiyaviy nazorat – davlat qonunlarining va boshqa normativ huquqiy hujjatlarining konstitutsiya mazmuniga muvofiqligini o'rganish uchun o'tkaziladigan konstitutsiyaviy nazorat.

3. Mavhum konstitutsiyaviy nazorat – ma'lum bir vakolatga ega bo'lgan subyektlarning tashabbusi bilan aniq bir sabablarga ega bo'lmay turib o'tkaziladigan konstitutsiyaviy nazorat.

4. Aniq konstitutsiyaviy nazorat – aniq bir ish bilan bog'liq ravishda amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazorat.

Keltirib chiqargan huquqiy oqibatlariga qarab konstitutsiyaviy nazoratning quyidagi ikki turi mavjud:

Nazorat qiluvchi - huquqiy hujjat o'z kuchini yo'qotadi.

Tavsiya qiluvchi - huquqiy hujjatni qabul qilgan organga uni bekor qilish tavsiya qilinadi.

Konstitutsiyaviy nazoratning yana ikki turi bor:

Hal qiluvchi konstitutsiyaviy nazorat qo'llangan qonun (qonun loyihasi) bekor qilinadi.

Maslahat beruvchi - tavsiyaviy xarakterga ega.¹

Majburiylik darajasiga qarab konstitutsiyaviy nazoratning quyidagi ikki turi mavjud:

Majburiy - qonun talablariga muvofiq o'tkaziladi.

Fakultativ - subyektlarning tashabbusiga ko'ra o'tkaziladi.

Konstitutsiyaviy nazorat organining qabul qilgan qarori ham farqlanadi:

- Orqaga qaytish kuchiga ega (bunday qarorlar ex-tunc qarorlar deb nomlanadi) bo'lgan qarorlar;

Faqat qabul qilingan vaqtdan so'ng kuchga kiruvchi qarorlar (bunday qarorlar ex-nunc deb nomlanadi).

Konstitutsiyaviy nazorat amalga oshirilish joyiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Ichki konstitutsiyaviy nazoratni akt chiqargan organning o'zi amalga oshiradi.

¹ В.Е.Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. –М.: «Юрист», 2001. стр.54.

2. Tashqi konstitutsiyaviy nazorat boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Konstitutsiyaviy nazorat amalga oshirilish hajmiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. To'liq - jamiyat munosabatlarining muayyan yaxlit tizimini qamrab oladi;

2. Qisman belgilangan doiradagi munosabatlarni qamrab oladi (inson va fuqarolarning huquqlariga oid munosabatlar, federativ munosabatlar).¹

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishga bo'lgan ehtiyoj quyidagi hollarda vujudga kelishi mumkin. Biror bir ish yuzasidan nazorat olib borish zarurati orqali — AQSH, Italiya, GFR, Meksika, Hindiston. Hech qanday obyektiv sababsiz, ya'ni nazoratni amalga oshirish vakolati orqali, bu haqda konstitutsiyada to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan holatlar talabi mavjudligining o'zi yetarli hisoblanadi. Fransiyada shunday tartib qabul qilingan. Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishning bu ikki turi ham bir vaqtning o'zida bir mamlakat doirasida amal qilishi mumkin.

Agar amalga oshiriladigan nazorat konstitutsiyaviy nazorat organining odatdagi vakolatini amalga oshirish tartibi bo'lsa, ya'ni nazoratni amalga oshirish uchun hech bir sud ishi yoki vaziyatni vujudga kelishi talab etilmasa, bu abstrakt konstitutsiyaviy nazorat deb yuritiladi. Abstrakt konstitutsiyaviy nazorat to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladigan nazorat deb ham yuritiladi.

To'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazorat, odatda, konstitutsiyaviy nazoratni maxsus sudlar amalga oshiradigan mamlakatlarda amal qiladi. Bunda mamlakatdagi har qanday normativ huquqiy aktlarning konstitutsiyaga muvofiqligi baholanadi.

Qonun vakolatli organlar tomonidan chiqarilgandan keyin har qanday vakolatli yoki manfaatdor shaxs ushbu qonunning konstitutsiyaviy-ligini baholab berish talabi bilan konstitutsiyaviy nazorat organiga murojaat qilishi mumkin. Murojaat qilish huquqiga ega subyektlar doirasi qonunlar bilan belgilangan.

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish talabi bilan murojaat qilish huquqiga ega subyektlar doirasini har bir mamlakat qonunchiligiga ko'ra, turlicha belgilanganligini ko'rishimiz mumkin. Deyarli barcha xorijiy mamlakatlar milliy qonunchiligida tashabbus subyekti sifatida dastlab ushbu vakolatga ega organlar ko'rsatilgan.

Undan so'ng esa, yuridik va jismoniy shaxslar e'tirof etiladi, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, dastlabki o'rinlarda quyidagilar bo'lishi mumkin:

¹ Б.А.Страшун. Конституционное право зарубежных стран, Том 1-2, Общая часть, -М.: «Бек», 1996. стр-78-79.

davlat boshlig'i, hukumat a'zolari, deputatlar yoki parlament komissiyalari kabilar.

Agar davlat qonunchiligida nazarda tutilgan bo'lsa, fuqarolar ham subyektlar sifatida e'tirof etiladi. Ko'pchilik hollarda konstitutsiyaviy nazorat organining chiqargan qarori deyarli hamma mamlakatlarda hal etuvchi qaror sifatida e'tirof etiladi hamda ushbu qaror ustidan shikoyat qilinishi mumkin emas. Ushbu qaror yuzasidan apellyatsiya faqatgina o'sha sudning qarori asosida amalga oshiriladi. Shveysariyada konstitutsiyaviy nazorat organlari qonun kuchga kirgandan so'ng, ular yuzasidan nazoratni amalga oshiradi.

Ayrim davlatlarda konstitutsiyaviy nazoratning har ikki turi amal qiladi, ya'ni bu mamlakatlarda nazoratning ham majburiy, ham oqibat keltiruvchi turlari amalda joriy etilgan. Bu qabul qilingan qonunning muhimligiga bog'liq. Ushbu davlatlarda muhim organik qonunlar nazorati oldindan, ya'ni majburiy nazorat qilish orqali amalga oshirilsa, kamroq ahamiyatli qonunlar esa oqibat keltiruvchi nazorat orqali amalga oshiriladi. Federativ tuzilishdagi davlatlarda konstitutsiyaviy nazorat organlari federatsiya subyektlari va ular o'rtasidagi nizolarni ham ko'rib hal etadi.

3-§. Umumiy yurisdiksiyalik sudlar hamda maxsus yurisdiksiyalik sudlar tomonidan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish xorijiy davlatlarda turli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu holatlar davlatlarning boshqaruv shakli hamda tuzilish shakliga bog'liq.

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlar ikki xil bo'lishi mumkin:

Ixtisoslashmagan organlar;

Maxsus organlar.

Ixtisoslashmagan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlar. Sobiq Sotsialistik davlatlarda konstitutsiyaviy nazorat funksiyasini, ayniqsa, qabul qilinayotgan qonunlarning konstitutsiyaviyligini nazorat qilish parlamentga, shuningdek, uning doimiy faoliyat ko'rsatuvchi organi (oliy vakillik organi prezidiumi, davlat kengashi, doimiy qo'mita)ga topshirilgan edi. Ba'zida shu maqsadda parlamentda maxsus organlar (doimiy konstitutsiyaviy komissiya) tuzilishi mumkin bo'lgan. Uning tarkibiga konstitutsiyaviy huquq bo'yicha mutaxassis bo'lgan deputatlardan bir guruhi kiritilgan. Bunday tartib oldin Ruminiyada mavjud edi. Ammo bu organ qarori tavsiyaviy xarakterga ega bo'lgan.

Sud konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Anglo-sakson huquq tizimidagi ko'pchilik davlatlarda

(Avstraliya, Hindiston, Kanada, AQSH va h.k.) bu funksiyani asosiy funksiyasi jinoiy va fuqarolik ishlarini ko'rish bo'lgan umumiy yurisdiksiyali sudlar amalga oshiradi. Ba'zi mamlakatlarda, bu barcha umumiy sudlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin, ammo asosiy hal qiluv qarorini Oliy sud instansiyasi ko'rib chiqadi (Skandinaviya davlatlari, AQSH, Filippin, Yaponiya), boshqa mamlakatlarda esa konstitutsiyaviy nazorat faqat Oliy sud tomonidan amalga oshirilishi mumkin (Gana, Shri-Lanka, Estoniya), federativ davlatlarda esa, federatsiya subyektlarining (shtat va h.k.) Oliy sudlari tomonidan (Kanada, Malayziya) amalga oshiriladi, biroq hal qiluv qarorini federatsiya Oliy sudi amalga oshiradi.

Ba'zi mamlakatlarda, konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish maxsus organ - konstitutsiyaviy sudga yuklatilgan, masalan, Germaniya, Italiya davlatlarida. Uning tarkibiga nafaqat yuqori sud stajiga yoki advokatlik amaliyotiga ega professionallar, balki huquq va siyosat sohasidagi professorlar, sobiq davlat xizmatchilari ham kirishi mumkin. Ular odatda, umrbodga tayinlanmaydilar, aksincha ancha uzoq muddatga tayinlanadilar (biroq 12 yildan ko'pga emas)¹.

Ko'pchilik mamlakatlarning qonun hujjatlariga ko'ra, konstitutsiyaviy sudning birlamchi vakolati sifatida davlat organlari va mansabdor shaxslarning konstitutsiya va qonunlarga rioya etishlarini tekshirish kiritilgan²

Ba'zan konstitutsiyaviy sud a'zolari teng vakolatlarga ega palatalarga (odatda ikkitaga) bo'linib (masalan, Germaniyada), ba'zi mamlakatlarda esa yagona kollegiya sifatida ish olib borishi mumkin (masalan, Ispaniyada).

Ukrainaning «Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida»gi konstitutsiyaviy qonunining 3-moddasida, Ukraina Konstitutsiyaviy sudi Konstitutsiyaning butun mamlakat hududida oliyligini ta'minlovchi kafolat ekanligi mustahkamlab qo'yilgan.

Ba'zi bir mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat funksiyasi alohida yoki Oliy sud tarkibida bo'lishi mumkin bo'lgan maxsus konstitutsiyaviy kafolat palatasi yoki konstitutsiyaviy nazorat palatasi tomonidan amalga oshirishi mumkin. Kolumbiya, Peru, Estoniya davlatlarida yuqorida qayd etilgan konstitutsiyaviy nazorat funksiyasini amalga oshiruvchi maxsus palatalar Oliy sud tarkibiga kiradi. Ba'zi federatsiya (Germaniya) subyektlarining o'z konstitutsiyaviy sudlari mavjud bo'lib, ular doimiy, ba'zan esa vaqtincha faoliyat yuritadi.

¹ В.Е.Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. –М.: Юрист, 2001. стр-52.

² Internet sayti-referat.kulichki.net/referat.

Qozog'iston, Marokash, Senegal, Tunis davlatlarida konstitutsiyaviy kengashlar tuziladi, ba'zan ular konstitutsiyaviy sud yoki oliy konstitutsiyaviy sud deb ham nomlanadi. Ammo uning tarkibida, odatda, sudyalar emas, balki maslahatchilar bo'lib, ishni ko'rib chiqish jarayonida sud protsedurasi juda kam ishlatiladi.

Konstitutsiyaviy kengashlar, odatda, sud korpusi ishtirokisiz shakllantiriladi. Efiopiyada Konstitutsiyaviy izlanishlar Kengashi degan analogik organ faoliyat yuritadi¹

Pokistonda konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi Oliy suddan tashqari yana ikki organ mavjud: Islom kengashi (parlamentga qonunlarning Qur'on va sunnaga mosligini tekshirish uchun maslahatchi organ) va federal Shariat sudi (u ba'zi davlat organlari va fuqarolarning shikoyatlarini ko'rib chiqadi, shu jumladan, fuqarolarga taalluqli bo'lgan, shariatga mos kelmaydigan aktlarni ham bekor qilish huquqiga ega)²

Ko'pgina davlatlarda endilikda, nazoratning ikkala modeli, ya'ni maxsus organlar va ixtisoslashmagan organlar qo'shilgan (Gretsiya, Ispaniya, Italiya). Ba'zan maxsus konstitutsiyaviy nazorat organlariga boshqa vazifalar ham yuklanishi mumkin, ya'ni referendumning to'g'ri o'tkazilishini nazorat qilish, natijalarini e'lon qilish (Fransiyada), markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi vakolatlar to'g'risidagi muzokarali masalalarni ko'rib chiqish (Ispaniya), respublika prezidentiga parlament tomonidan qo'yilgan aybni tekshirish (Italiya), konstitutsiyaga zid siyosiy partiyalar tuzilmasligini (GFR), deputatlarni mandatidan mahrum qilish to'g'risidagi parlament qarorini tasdiqlash (Slovakiya).

Konstitutsiyaviy nazorat sudiga davlat oliy organlari va mansabdorlari, federatsiya subyektlari, avtonom hududlar, deputatlar va senatorlar guruhi, ombudsman, fuqarolar, agar ularning konstitutsiyaviy huquqlari buzilsa, (odatda, o'z ishlarini umumiy sudlar tomonidan ko'rilganidan keyin) murojaat qilishlari mumkin. Nihoyat, agar fuqaroning huquqlari o'z mamlakatida barcha toifadagi sudlar tomonidan toptalsa, u xalqaro sudga va xalqaro organlarga murojaat etish huquqiga ega³.

Konstitutsiyaviy nazorat organi tomonidan qarorlar ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi maxsus organlar kamdan kam hollarda qonunni bekor qilish to'g'risida qaror qabul qiladilar. Qoidaga ko'ra, bu organlar faqat, qonunning konstitutsiyaga mos emasligi to'g'risida qaror qabul qiladilar. Bu qonunni rasman bekor qilish uchun asos bo'ladi. Uning qarori ustidan odatda shikoyat qilib bo'lmaydi.

¹ В.Е.Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. –М.: Юрист, 2001. стр.52.

² O'sha joyda B-53.

³ Уша жойда.

Ammo ba'zi davlatlarda shikoyat qilish mumkin. Masalan, Efiopiyada konstitutsiyaviy izlanishlar kengashining qarori ustidan parlamentning yuqori palatasiga shikoyat qilish mumkin¹.

4-§. Nosudlov konstitutsiyaviy nazorat organlari

Ba'zi mamlakatlarda sud bo'lmagan organlar tomonidan amalga oshirish belgilangan. Masalan, Fransiya Konstitutsiyaviy nazorat kengashining to'qqizta a'zosi mavjud bo'lib, uning tarkibiga Prezident, Milliy Kengash raisi va Senat raisi uchtdan nomzodni tayinlaydi.

Bir qator mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat funksiyasini prezident amalga oshiradi. Prezident asosiy qonunga ko'ra (masalan, Ruminiya, Ukraina, Fransiya mamlakatlari konstitutsiyasida) konstitutsiya kafolati hisoblanadi. Bu, asosan, quyidagilarda namoyon bo'ladi, prezident parlament tomonidan qonun qabul qilinganidan keyin va uning promulgatsiya (prezident tomonidan qonunning imzolinishi va uning e'lon qilinishi)dan oldin veto (qonunni imzolamaydi, natijada qonun kuchga kirmaydi) huquqini qo'llash huquqiga ega yoki bo'lmasa prezident shu qonunning konstitutsiyaviyligi yuzasidan maxsus konstitutsiyaviy nazorat organiga murojaat qilishi mumkin.

Ba'zi musulmon davlatlarida konstitutsiyaviy-diniy kengashlar tuziladi. Eronda konstitutsiyaviy nazorat o'ziga xos organ nazorat kengashi tomonidan amalga oshiriladi. Kengash 12 shaxsdan iborat bo'lib, ulardan oltitasi ruhoniylardan bo'lib, ular davlat boshlig'i tomonidan qolgan oltitasi esa yurist bo'lib, parlament tomonidan tayinlanadi. Kengash qonunlarning nafaqat konstitutsiyaga, balki Qur'onga mosligini ham tekshiradi. U 1982-yil «Agrar reforma va ichki savdo monopoliyasi» to'g'risidagi qonunni, 1987-yil esa «Mehnat to'g'risidagi qonun»ni bekor qilgan. Ammo shunday bo'lsa ham oxirgi so'z parlamentga tegishli hisoblanadi. Nazorat qiluvchi kengash va parlament o'rtasida kelishmovchiliklar kelib chiqsa, ularni bartaraf etish uchun maxsus kelishtiruvchi organ tuziladi.

5-§. Konstitutsiyaviy nazorat organlarini shakllantirish tartibi

Xorijiy mamlakatlar tajribasida konstitutsiyaviy nazorat organlarini shakllantirishning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

Parlament yo'li bilan shakllantirish – konstitutsiyaviy nazorat organining hamma tarkibi mamlakat parlamenti tomonidan shakllantiriladi. Masalan, Germaniya konstitutsiyaviy sudi mamlakat parlamentining

¹ В.Е.Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист, 2001. стр-56.

yuqori palatasi – Bundesrat tomonidan shakllantiriladi. Bunda nomzodlar palata jami deputatlarining 3/4 qism ovozi to'plashi lozim.

Aralash shakllari – Konstitutsiyaviy nazorat organini shakllantirishda, faqatgina birgina organ ishtirok etmasdan, balki hokimiyatning bir necha organlari ishtirok etadi. Ya'ni unga ko'ra, konstitutsiyaviy nazorat organiga nomzod tayinlash bir necha davlat hokimiyati organlari ixtiyorida bo'ladi.

Masalan, Ispaniyada Konstitutsiyaning 159-moddasiga muvofiq, konstitutsiyaviy nazorat sudining 12 a'zosi rasman qirol tomonidan tayinlansa-da, ammo nomzodlarni ko'rsatish quyidagi tartibdan iborat: nomzodlardan to'rttasi quyi palata taklifi bilan, to'rttasi yuqori palata taklifi bilan, ikkitasi hukumat va ikkitasi sud hokimiyati Bosh kengashi tomonidan taqdim etiladi. Qirol ularni inkor etishi mumkin emas.

Aralash tartibiga shunday xususiyat xoski, konstitutsiyaviy nazorat organining a'zolari hokimiyatning turli tarmoqlari tomonidan tayinlanadi.

Fransiyada konstitutsiyaviy nazorat kengashining to'qqizta a'zosi bo'lib, Prezident, Milliy Kengash Raisi hamda Senat Raisi uchtdan nomzodni tayinlaydi. Ular to'qqiz yil muddatga tayinlanadi. Shunga o'xshash tartib Italiya va Avstriyada ham mavjud.

Konstitutsiyaviy nazorat organini parlamentsiz shakllantirish usuliga misol, Yaponiyada konstitutsiyaviy nazorat sudining 15 a'zosi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tayinlanadi. Rais esa Imperator tomonidan tayinlanadi, ya'ni ushbu tizimda konstitutsiyaviy nazorat organini shakllantirishda parlament ishtirok etmaydi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi nima?
2. Konstitutsiyaviy nazorat organlarining turlarini sanab bering?
3. Umumiy yurisdiksiyalı sudlar hamda maxsus yurisdiksiyalı sudlar tomonidan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirilishini tushuntirib bering?
4. Nosudlov konstitutsiyaviy nazorat organlariga qaysi organlar kiradi?
5. Konstitutsiyaviy nazorat organlarini shakllantirish tartibi qanday?
6. O'zbekiston Respublikasida konstitutsiyaviy nazorat organi qanday shakllantiriladi?
7. Konstitutsiyaviy nazorat instituti qachon paydo bo'lgan?
8. Konstitutsiyaviy nazorat mazmuniga ko'ra qanday klassifikatsiyalanadi?

6-bob. Ijtimoiy tuzumning konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari

1-§. Ijtimoiy tuzumning konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari.

2-§. Ijtimoiy tuzum va davlat.

3-§. Ijtimoiy tuzum tarkibi.

4-§. Ijtimoiy tuzum va konstitutsiyaviy huquq.

1-§. Ijtimoiy tuzumning konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari

Ijtimoiy tuzum – bu ijtimoiy munosabatlarning tarixan vujudga kelgan va rivojlanayotgan muayyan tizimidir yoki boshqacha qilib aytganda – jamiyatning ishlab chiqarish, mahsulotlarni taqsimlash va ayirboshlashning muayyan darajasi bilan, ijtimoiy ongning o'ziga xos xususiyatlari va insonlarning turli sohalardagi o'zaro munosabatlaridagi an'analari bilan bog'liq bo'lgan, davlat va huquq bilan muhofaza etiladigan munosabatlar majmuidir. Ijtimoiy tuzumning yuzaga kelishini taqozo etuvchi yuqorida aytilgan omillarga keladigan bo'lsak, u holda shuni ko'zda tutish kerakki, ular jamiyatni tashkil etuvchi muayyan shakllar orasidagi bog'liqlik u yoki bu mamlakatda bir tekis emas. Masalan, ishlab chiqarish sohasidagi o'zgarishlar har doim ham tezda ijtimoiy tuzumning u yoki bu tizimida tegishli o'zgarishlar ro'y berishiga olib kelmaydi. Odatda, ma'lum bir vaqt o'tadi, o'zgarishlar yig'ilib, mustahkamlanadi va faqat o'shandagina ijtimoiy tuzumning ma'lum tizimi ichidagi tuzilmaning o'zgarib qolganligini ko'rish mumkin. Ijtimoiy an'analar esa undan ham asta-sekinlik bilan o'zgaradi, ijtimoiy hayotda ziddiyatlar hatto bo'xron (krizis)larni keltirib chiqargan holda ijtimoiy tuzumning o'z vaqtida o'zgarishiga to'sqinlik qiladi. Bunday hollarda ijtimoiy tuzumning o'zgarishi faqat krizis bartaraf etilgandan keyingina ro'y berishi mumkin.

2-§. Ijtimoiy tuzum va davlat

Ijtimoiy tuzum har doim davlat ta'siri ostida bo'ladi. Davlat esa jamiyat tomonidan uning umumiy manfaatlarini himoya qilish, jumladan, ijtimoiy tuzumni himoya qilish uchun tashkil qilinadi. Ammo davlat muayyan mustaqillikka ega bo'lib, ko'pincha kuchli majburlash vositalari orqali davlat hokimiyati manfaatlariga jamiyat manfaatlarini bo'ysundirgan holda, jamiyatdan ham ancha ustun ko'rinadi. Davlat o'z siyosati, ya'ni davlat organlari, muassasalari va mansabdor shaxslarining uyushgan va muayyan maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bilan ijtimoiy tuzumga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Bu faoliyat ijtimoiy ehtiyojlardan kelib chiqadi. Shu tarzda ijtimoiy tuzumning shakli ko'p hollarda davlat tomonidan, binobarin, subyektiv omil bilan belgilanadi. Ba'zida davlat ta'siri faqat uning shakliga emas, mazmuniga ham o'tkazilganda, ijtimoiy tuzum volyuntaristik¹ qayta qurish qurboni bo'ladi. Qator mamlakatlarda, jumladan, Rossiyada ham kommunistik tajribalar buning muayyan bir xalq hatto butun insoniyat uchun qanchalik xavfli ekanligini yaqqol namoyish etdi.

3-§. Ijtimoiy tuzum tarkibi

Ijtimoiy tuzumning tuzilishi to'rtta ichki tizimdan shakllangan bo'ladi, ular jamiyat hayotining tegishli sohalaridagi ijtimoiy munosabatlar tizimini ko'rsatib turadi. Bu ichki tizimlar quyidagilardir:

- a) iqtisodiy munosabatlar
- b) ijtimoiy (sotsial) munosabatlar (tor ma'noda)
- d) ma'naviy-madaniy munosabatlar
- e) siyosiy munosabatlar.

Bu sinf (guruh)lashtirish, boshqa har qanday guruhlashtirish kabi, albatta, shartlidir. Har doim ham iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar orasidan aniq bir chiziq o'tkazib, chegaralashning imkoni bo'lavermaydi. Jamiyatning davlat tomonidan tashkil etilishidagi siyosiy vaziyat ko'pchilik ijtimoiy munosabatlarda bor, hech bo'lmasa, boshqa guruhlariga ajratilgan munosabatlarda mavjud. Ammo shartli ravishdagi ushbu guruhlashtiruv jamiyatdagi u yoki bu munosabatlarning xususiyatlarini tavsiflash uchun qo'llanilishi mumkin.

Har bir ichki tizim ijtimoiy tuzumning qolgan boshqa ichki tizimlari bilan uzviy bog'liqdir. Bu demak, aynan o'zaro bog'liqlik, o'zaro bir-biriga ta'sirdir, ya'ni faqat bir ichki tizimning boshqasiga bo'lgan ta'sirigina emas (masalan, iqtisodiy ichki tizimning boshqa bir ichki tizimga ko'rsatadigan ta'siri emas). Ichki tizimlar orasidagi bir-biriga bo'lgan o'zaro ta'sir, ko'pincha, deyarli huquqiy tartibga solinadi. Uning asosiy tamoyillari esa konstitutsiyaviy huquq bilan tartibga solinadi.

4-§. Ijtimoiy tuzum va konstitutsiyaviy huquq

Davlat ijtimoiy tuzumga, eng avvalo, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish – huquqiy me'yorlarni belgilash, tasdiqlash va ularning tatbiq etilishini ta'minlash vositasida ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi zamon demokratik ravishda tashkil etilgan jamiyatda, huquqiy tartibga

¹ Volyuntaristik-siyosatda va ijtimoiy hayotda: obyektiv mavjud sharoitlar va qonuniyatlarni chetlab o'tuvchi subyektiv qarorlar.

solish konstitutsiya va boshqa konstitutsiya ahamiyatiga ega bo'lgan huquqiy manbalarga tayanadi. Demokratiya bo'lmasa yoki yetarli darajada taraqqiy etmagan bo'lsa, davlatning ijtimoiy tuzumga ta'siri istisno qilinadi yoki bu ta'sir kuch vositasida amalga oshiriladi.

Bunday holatda, u huquqiy bo'lib ko'rinishi mumkin, ya'ni konstitutsiyalar, qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar ishlab chiqiladi, e'lon qilinadi, biroq ularning mazmuni ko'pincha huquqqa qarshi bo'ladi, tor hukmron guruhlar manfaatlarini aks ettiradi, holos. Bu manfaat tashqaridan qaraganda, niqoblangan bo'ladi, biroq uning amalga oshirilishi jamiyat manfaatlariga zarar keltiradi. Shu bois, albatta, zo'rvonlik, kuch vositalarining qo'llanishini talab qiladi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy sotsiallashtirish tendensiyasi, avvalo, shunda o'z ifodasini topadiki, yangi avlod konstitutsiyalari ijtimoiy tuzum asoslarini ozmi-ko'pmi to'la tarzda tartibga solishga harakat qildi, ya'ni yuqorida ta'kidlab o'tilgan ijtimoiy tuzumning to'rtta ichki tizimiga qaratilgan me'yorlarni konstitutsiyalarga kirita boshladi. Bu me'yorlar ko'p hollarda konstitutsiyaviy huquq subyektlarining, ularning o'zaro munosabatlarida (ko'pincha davlat aralashuvini talab qilmaydigan) muayyan axloq qoidalarini belgilash yoki tasdiqlashdan ko'ra ko'proq jamiyat hayotining tegishli sohalaridagi davlat siyosati tamoyillarini e'lon qiladi, davlatda uning organlari, muassasalari, mansabdor shaxslar orqali muayyan shakl (tarz)da ushbu sohalarida faoliyat ko'rsatish majburiyatini yuklaydi.

Ko'pchilik konstitutsiyalarda, ijtimoiy tuzum asoslarini tartibga soluvchi me'yorlar turli bob va bo'limlarga bo'lingan, faqat salmoqli bir qismi inson va fuqaro huquq va erkinliklarini tartibga soluvchi bob hamda bo'limlarda berilgan. Ular ushbu bob va bo'limlarda davlatning (umuman ommaviy hokimiyat muassasalarining) tegishli huquq va erkinliklari ro'yobga chiqarilishini ta'minlovchi siyosatni olib borish majburiyat (burch)larini belgilaydi.

Masalan, 1947-yildagi Italiya Konstitutsiyasida ijtimoiy tuzum "Asosiy tamoyillar" nomli kirish qismida hamda "Huquq va majburiyatlar" nomli 1-qismida tartibga soluvchi me'yorlar bilan mustahkamlangan. Bunga muvofiq, boblar quyidagicha nomlangan: "Fuqarolik munosabatlari", "Ijtimoiy-axloqiy munosabatlar", "Iqtisodiy munosabatlar" va "Siyosiy munosabatlar" Bu boblarda inson va fuqarolarning huquq, erkinlik va majburiyatlari bilan bir qatorda, davlat siyosatining tegishli tamoyillari ham yozib qo'yilgan. Masalan, 35-moddada shunday deyiladi:

“Respublika mehnatning barcha shakl va ko‘rinishlarini muhofaza qiladi. U mehnatkashlarning kasb mahoratining oshishiga va tayyorgarligiga g‘amxo‘rlik qiladi. U mehnat huquqlarini belgilash va tartibga solishni maqsad qilib qo‘ygan xalqaro shartnomalarga qo‘shiladi va tashkilotlarga yordam (ko‘mak) beradi.

U qonun bilan umumiy manfaatlar uchun belgilab qo‘yilgan majburiyatlar bajarilgan taqdirda, emigrasiya erkinligini tan oladi (e‘tirof etadi) va italiyaliklarning xorijda qiladigan mehnatlarini muhofaza qiladi”.

Ijtimoiy tuzum asoslari xuddi yuqoridagiga o‘xshash tarzda 1978-yildagi Ispaniya Konstitutsiyasi bilan ham tartibga solingan. Uning “Asosiy huquq va majburiyatlar” deyilgan 1-qismida “ijtimoiy va iqtisodiy siyosatning asosiy tamoyillari” haqidagi 3-bob keltirilgan. Ushbu bobda ommaviy hokimiyat va davlatning inson va jamiyatga nisbatan bir qator majburiyatlariga ta‘rif keltirilgan. Biroq Konstitutsiyaning 53-moddasi, 3-qismiga muvofiq sudlar ushbu bobning qoida (me‘yor)larini emas, ularni rivojlantiruvchi qonunlarni bevosita qo‘llashlari mumkin. Bundan tashqari ommaviy hokimiyat va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi bir qator majburiyatlari belgilangan “Iqtisodiyot va moliyaviy mablag‘lar” deb nomlangan VII qism konstitutsiyada o‘z aksini topgan.

1949-yilda qabul qilingan Hindiston Konstitutsiyasida asosiy huquqlar to‘g‘risidagi III qismdan keyin davlat siyosatining (rahbarlik) asosiy tamoyillarini ta‘riflovchi IV qism keladi.

1988-yilgi Braziliya Federativ Respublikasi Konstitutsiyasining xususiyati shundaki, ijtimoiy tuzumning ayrim taraflarini (ba‘zi tomonlarini) va tuzumga davlat siyosati ta‘sirini asosiy tamoyillar hamda asosiy huquq va kafolatlarga bag‘ishlangan I va II qismlarda tartibga solish bilan bir qatorda, u “Iqtisodiy va moliyaviy tuzum” deb nomlangan VII qismni va “Ijtimoiy tuzum” deb nomlangan VIII qismni o‘zida mujassamlashtirgan. Bu so‘nggi (VII va VIII) qismlarda umuman ijtimoiy tuzumni tashkil etuvchi barcha to‘rtta sohadagi ijtimoiy munosabatlar to‘la va batafsil tartibga solingan. Masalan, VII qismda ijtimoiy himoyalash, ta‘lim, madaniyat va sport, fan va texnika, ijtimoiy kommunikatsiya (aloqalar), ekologiya (tashqi muhit), nikoh va oila, hindular maqomi kabi ijtimoiy munosabat guruhlari tartibga solingan.

Ijtimoiy tuzumni tashkil etuvchi munosabatlar qanchalik batafsil konstitutsiyaviy-huquqiy jihatdan tartibga solinmasin, u tugashi, nihoyasiga yetishi mumkin emas. Shuning uchun ham yaxlit ijtimoiy tuzum emas, faqat ijtimoiy tuzumning asoslarigina konstitutsiyaviy-huquqiy institut hisoblanadi, ya‘ni tegishli konstitutsiyaviy-huquqiy

me'yorlar faqat asosiy iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-madaniy va siyosiy ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydi. Bunda siyosiy ijtimoiy munosabatlar boshqalaridan ko'ra, odatda, ko'proq va kengroq tartibga solinadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Ijtimoiy tuzum nima?
2. Ijtimoiy tuzum bilan konstitutsiyaviy huquqning qanday aloqasi bor?
3. Ijtimoiy tuzumga davlat qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Ijtimoiy tuzumning tarkibiy qismlari qanday munosabatlarni tashkil etadi?
5. Siyosiy munosabatlar deganda nimani tushunasiz?
6. Ma'naviy-madaniy munosabatlar nima?
7. Ijtimoiy tuzumning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
8. Ijtimoiy tuzumni konstitutsiyaviy huquq bilan to'liq tartibga solib bo'ladimi?

7-bob. Iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy tuzumning tarkibiy qismi sifatida

1-§. Iqtisodiy tizim.

2-§. Xususiy va ommaviy mulk.

3-§. Mehnat munosabatlari.

4-§. Iqtisodiy faoliyatning konstitutsiyaviy – huquqiy prinsiplari.

5-§. Moliyaviy tizim.

1-§. Iqtisodiy tizim

Iqtisodiy tizim deb - bu mulk, ishlab chiqarish, moddiy va ma'naviy boyliklarni ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish munosabatlaridir. To'g'ri, aytib o'tish kerakki, moddiy ne'matlarning taqsimlanishi va iste'mol qilinishi bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar ijtimoiy tuzumning boshqa bir ichki tizimi, ya'ni sotsial ichki tizimiga tegishli bo'ladi, biroq qisman iqtisodiy ichki tizimga ham kiradi.

Shu munosabat bilan Braziliya Konstitutsiyasining 170-moddasi e'tiborni jalb etadi. Unda inson mehnatini baholash va erkin tashabbusga asoslangan ijtimoiy tuzum tamoyillari ro'yxati berilgan. Konstitutsiya bu tamoyillarga amal qilishlik, barchaga ijtimoiy adolat talablariga muvofiq munosib yashash sharoitini ta'minlash zarur deb hisoblaydi. Bu tamoyillar quyidagilardir: xususiy mulkchilik, mulkning ijtimoiy funksiyasi (vazifasi), erkin raqobat, iste'molchi huquqlarini himoya qilish, tashqi muhit muhofazasi, mintaqaviy va ijtimoiy tengsizlikning qisqartirilishi, to'la (ish bilan) bandlikka intilish, Braziliya qonunlariga ko'ra ta'sis etilgan, mamlakatda joylashgan kichik korxonalar, jumladan, ularning boshqaruv organlariga ko'mak va boshqalar.

2-§. Xususiy va ommaviy mulk

Mulk munosabatlarining konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishining hajmi va tavsifi konstitutsiyaviy huquqning ikki asrlik tarixi mobaynida bir qator o'zgarishlarga duch keldi.

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, oddiy nutqda, ba'zan esa qonunchilikda ham, jumladan, konstitutsiyaviy qonunchilikda "mulkchilik" atamasi salkam ikki xil ma'noda tushuniladi. Ushbu atamaning ancha umumiy, falsafiy va aniq ma'nosi – bu moddiy ne'matlarni o'zlashtirish shakli, bu boradagi insonlar orasidagi munosabatlardir. Bu ma'noda mulkchilik huquqi qadimgi Rim huquqchilari belgilaganidek, bu muayyan mulkdan foydalanish va egalik qilish huquqidir. "Tabiiy boyliklar davlat mulkidir", deyiladi 1992-yildagi Yugoslaviya Ittifoq Respublikasi

Konstitutsiyasi 73-moddasining, 1-qismida. Binobarin, davlat konstitutsiyaga ko'ra mavjud barcha tabiiy boyliklarning mulkiy egasi (xo'jayini) hisoblanadi va, jumladan, hatto ularni ishlab chiqish huquqi boshqa shaxslarga berilgan holatlarda ham davlat daromad olishga haqli bo'ladi. Ammo boshqa tomondan, bunday konstitutsiyaviy me'yor bilan tabiiy boyliklarga ega bo'lish erkinligi cheklab qo'yilgan: davlat ularga mulkchilik huquqini bera olmaydi.

1991-yilda qabul qilingan Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasi, 1-qismida belgilab qo'yilgan: "yer osti boyliklari, suv havzalarining sohil chizig'i, respublika yo'llari, shuningdek, suvlar, o'rmonlar va milliy ahamiyatdagi bog'lar, qonunda belgilangan tabiiy va arxeologik qo'riqxonalar mutlaqo davlat mulki hisoblanadi", ya'ni faqat va faqat davlat egalik qilishi mumkin bo'lgan mulk hisoblanadi.

Tushunchalar haqida so'z yuritayotib, ba'zan konstitutsiyalarda ham uchrab qoladigan "mol-mulk" (bisot, boylik) kabi tushunchani ham eslab o'tish joiz. Ba'zan "bisot" (mol-mulk) atamasi "mulk", "mulkchilik", "narsa" (boylik) tushunchalarining sinonimi bo'lib xizmat qiladi. Biroq ko'pincha fuqarolik-huquqiy mazmunga ega bo'lmaydi va ushbu mulkning qimmatiga ko'ra, kimning mulki ichida bo'lishidan qat'i nazar davlat yoki o'zini o'zi boshqaruvchi ommaviy hokimiyat yurisdiksiyasi ostida turishini bildiradi. Shu bois ham mulkdor uchun muayyan cheklashlar belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, 1992-yilda qabul qilingan Mongoliya Respublikasi Konstitutsiyasining 5-modda, 5-qismi shuni ko'zda tutadi: "Bo'rdoqi mollar milliy mol-mulk hisoblanadi va davlat himoyasi ostida turadi".

O'z tavsifiga ko'ra, mulk ikki turga bo'linadi: ommaviy (jamiyat) mulk va xususiy mulk. Ommaviy mulk o'zining bo'linmasligi bilan farq qiladi va mulk aylanishi (oboroti)dan ajratib olinadi. Masalan, xususiy mulk bo'linish va aylanishi (oborot) mumkin.

Ommaviy (jamiyat) mulk huquqi subyekti bo'lib davlat, federatsiya subyekti (shtat, provinsiya va hokazo), o'zini o'zi boshqaruvchi mahalliy hududiy jamiyat (mintaqa, shahar, jamoa va boshqalar), ba'zi hollarda esa – ijtimoiy tuzilmalar (siyosiy partiya, cherkov va boshqalar) hisoblanishi mumkin. Masalan, shaxs shaharda joylashar ekan, shahar mulk egalari safiga avtomatik tarzda (beixtiyor) kirib qoladi, shaharni tark etganda esa, ya'ni boshqa bir joyga joylashish uchun xuddi shu tarzda bu sifatdan mahrum bo'ladi va o'z ulushini olib ketish huquqidan mahrum bo'ladi. Ommaviy mulk har doim jamoa mulkidir. Jamoaviylik esa barcha

mulkdorlar uchun teng tarzda mulkka ega bo'lish huquqini ko'zda tutadi. Ba'zan qonunchilik umumiy (ommaviy) mulk huquqiga ega bo'luvchilar sifatida bir guruh kishilarni emas, shu guruh (jamoani) boshqaruvchi organlar (munitsipal kengashlar va hokazolar)ni tan oladi. Bu organlar o'zlari mulkdor hisoblanadilarmi yoki yo'qmi, bundan qat'i nazar, odatda, o'sha tegishli jamoaning umumiy mulki ichida bo'lgan mulkka joriy egalik huquqini amalga oshiradi.

Xususiy mulk huquqi subyekti bo'lib har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs hisoblanishi mumkin, ya'ni xususiy mulk shaxsiy, oilaviy, guruh, jamoa shaklida bo'lishi mumkin. Guruh mulki bo'lganda ayrim mulkdorlarning umumiy mulkka ega bo'lish huquqlari hajmi teng bo'lish yoki teng bo'lmasligi mumkin, jumladan hissa, aksiya va boshqa shaklda yuzaga keluvchi hissa miqdoriga bog'liq bo'lishi mumkin. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, davlat, shahar va boshqa umumiy huquq korporatsiyalari, masalan qandaydir bir xususiy firmaning (shirkat) aksiyalar pakctiga ega bo'lgan holda xususiy mulk subyektlari bo'lishi ham mumkin.

Shu tarzda, ta'kidlash joizki, mulkning ommaviy yoki xususiy tavsifi (mohiyati, xarakteri), eng avvalo, egasi hisoblanuvchi shaxs bilan emas, mulk tartibi (rejim) bilan belgilanadi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, shahar (munitsipal) va jamoa (kommunal), xuddi shuningdek, mintaqaviy (viloyat, tuman va hokazo) mulk, ommaviy mulk hisoblanadi. Bu tegishli hududiy jamoalarning va birlashmalarning (ba'zan ta'kidlab o'tilganidek, o'zini-o'zi boshqaruv organlarining mulki bo'lib, uni davlat organlari emas, mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv organ (idora)lari boshqaradi. Bunday holatlarni ko'pincha demokratik davlatlarda uchratish mumkin.

Mulkning ommaviy (mulk)dan xususiy (mulk)ga aylantirilishi xususiylashtirish deyiladi, xususiylikdan ommaviy shaklga aylantirilishi esa milliyashtirish (natsionalizatsiya) deyiladi, agar uning egasi davlat bo'ladigan bo'lsa, boshqa turli hollarda bu sotsializatsiya (ijtimoiylashtirish) deb ataladi.

Dastlabki konstitutsiyalarda mulk odatda umumiy tarzda, uning turlari, ko'rinishlari va uning huquq subyektlariga aniqlik keltirilmasdan kafolatlanar edi. Albatta, birinchi navbatda, ushbu kafolat xususiy mulkka aloqador bo'lgan, ommaviy mulk ichida bo'lgan mulk (mol-mulk) miqdori oz bo'lgan. Bunga misol qilib inson va fuqaro huquqlari Fransiya Deklaratsiyasining 17-moddasini keltirish mumkin. Unda shunday deyilgan: "Mulk huquqi daxlsiz va muqaddas huquq bo'lgani uchun ham hech kim bunday huquqdan qonunda belgilangan ijtimoiy zarurat bo'lmagan

hollarda va adolatli, hamda oldindan qoplash (to‘lash) shartlaridan boshqa holatlarda mahrum qilinishi mumkin emas”. Keltirilgan qisqa ta’rifdan bir qator yuridik oqibatlar kelib chiqadi, aynan aytadigan bo‘lsak, bu:

a) mulk(chilik) huquqi umuman ajralmasdir;
b) bunday huquqdan mahrum qilinish faqat istisno sifatidagina mumkin;

d) ushbu huquqdan mahrum qilish faqat qonunga binoan amalga oshirilishi mumkin;

e) bunday qonun subyekti mulk huquqidan mahrum qilish mumkin bo‘lgan ijtimoiy zarurat yuz bergan holatlarni belgilashi lozim;

f) bu zarurat aniq-ravshan ko‘rinib turmog‘i lozim (ushbu talab nafaqat huquqni ijro etuvchiga, balki qonun chiqaruvchiga ham tegishlidir);

g) mulk huquqidan mahrum qilish faqat to‘lov (qoplash) bilangina mumkin;

h) to‘lov (qoplash) adolatli bo‘lmog‘i lozim (adolat mezonlari bilan belgilanishi lozim; musodara etilgan mulkning bozordagi bahosi bunday mezonni tashkil etishi mumkin hamda undan foydalanishda qo‘ldan boy berilgan foyda ham hisobotga olinmog‘i kerak.

z) to‘lov (tovon, qoplash) oldindan, ya’ni mulk musodara qilinishidan oldin amalga oshirilishi lozim.

Xususiy mulk o‘z mol-mulkiga xususiy tarzda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iborat. Xususiy mulk mulkdorning ishlab chiqarish jarayonida va yollanma mehnatni qo‘llashda shaxsan bevosita ishtirok etishiga asoslanishi mumkin. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor o‘z mulkidan faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mahrum etilishi mumkin. Xususiy mol-mulkini sarmoya sifatida o‘rtaga qo‘yish, davlat, kooperativ va o‘zga korxonalarining mol-mulkini, ijaraga olingan mol-mulkni sotib olish, mol-mulkini kimoshdi savdosida yoki qonunda yo‘l qo‘yiladigan o‘zga asoslarda xarid etish asosida yuzaga keladi.

XX asrning birinchi yarmida davlatning ijtimoiy-iqtisodiy sohada tutgan o‘rmi kuchayib ketishiga shiddatli yo‘l ochgan sotsialistik g‘oyalar ta’siri mulk munosabatlarining konstitutsiyaviy tartibga solinishida kuchli iz qoldirdi. Agar biz Fransiya tajribasiga murojaat qiladigan bo‘lsak, u holda 1946-yilda qabul qilingan va hozirda amalda bo‘lgan konstitutsiyaning so‘z boshisida quyidagi tamoyil (prinsip)ni ko‘rishimiz mumkin: “Har qanday mulk ekspluatatsiyasi, ommaviy (umumiy), milliy xizmat yoki haqiqiy monopoliya xarakteriga ega bo‘lgan har qanday

korxonalar barchaning mulki bo'lmog'i lozim". Bu yerda gap majburiy milliyashtiruv haqida bormoqda, lekin to'lov (tovon to'lash, qoplash) haqida gapirilmayapti, umuman olganda, ushbu me'yor inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasining 17-moddasida keltirilgan tamoyillar bilan birgalikda izohlanmog'i lozim, ammo ma'lum afzallikka ham ega. Bunga qo'shimcha sifatida 1958-yilda qabul qilingan Fransiya Respublikasi Konstitutsiyasining 34-moddasi, 3-qismi korxonalarining milliyashtirilishi va ularning mulkini ommaviy sektordan xususiy sektorga o'tkazilishi qonun bilan tartibga solinishini ko'zda tutadi.

Bu yerda, mulkning ijtimoiy funksiyasi g'oyalari Birinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarning ko'pchiligiga singdirilgan va hozirgi zamon konstitutsiyalarida rivojlantirilgan. 1949-yilda qabul qilingan Germaniya Federativ Respublikasi Asosiy Qonunining 12-modda, 2-qismida shunday deyiladi: "Mulchilik bir vaqtning o'zida, mulkdan foydalanishning umum manfaatlar uchun xizmat qilish lozimligini ko'rsatadi" Ushbu moddaning 3-qismiga ko'ra esa, mulkdan mahrum qilishga faqat umum manfaatlar uchun yo'l qo'yiladi; u faqat qonun bilan yoki qonunga asosan amalga oshirilmog'i lozim; to'lov (tovon, qoplash) umum manfaatlarining umumiy sudlarda to'lov miqdorini tortisha oladigan (haqli) tegishli shaxslar manfaatlar bilan mutanosib sharoitlarda belgilanmog'i lozim; Bunga qo'shimcha o'laroq, 15-modda shuni ko'zda tutadiki, yer va yer osti, tabiiy boyliklar va ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirish maqsadida ijtimoiy mulk yoki jamiyat xo'jaligining boshqa shakllariga uning to'lov turi va miqdorini belgilovchi qonun bilan o'tkazilishi (aylantirilishi) mumkin. Sotsialistik konstitutsiyalar shundan kelib chiqadiki, ishlab chiqarish vositalari xususiy mulk ixtiyorida bo'lmasligi lozim, faqat mayda (kichik) ishlab chiqarish va mayda savdo bundan mustasno. Jar yoqasiga olib kelingan sotsializm g'oyasini Sobiq Ittifoq Konstitutsiyasida ko'rish mumkin.

Ushbu konstitutsiyaning 18-moddasiga muvofiq ishlab chiqarish vositalari davlat va shirkat tashkilotlarigagina tegishlidir. 19-moddaga muvofiq davlat mulki umumxalq boyligi hisoblanadi va davlat mulk huquqi obyektlari cheklab qo'yilmaydi. Mamlakatning barcha tabiiy boyluklari, muhim zavod va korxonalar, bandargoh (port)lar, banklar, transport va boshqa aloqa vositalari faqat davlatga qarashlidir. Davlat mulki iqtisodiyot taraqqiyotida yetakchi o'rin egallaydi.

Shirkat (kooperativ) mulki KXDR Konstitutsiyasining 20-moddasida, shirkat xo'jaliklariga birlashgan mehnatkashlarning jamoa mulki

(boyligi, bisoti) sifatida ta'rif (izoh)langan. Shirkat tashkilotlari qishloq xo'jalik ashyo (inventar)lari, baliqchi kemalar, inshootlar, shuningdek, o'rta va mayda zavod hamda korxonalariga egadir. Davlat shirkat mulkini qonun bilan muhofaza qiladi. Bu yerda gap xususiy mulkning jamoa shakli haqida borayotgandek tuyuladi, lekin amalda esa KXDRda shirkat mulki davlatlashtirilgan va haqiqatda ommaviy (umumiy) mulkka aylantirilgan. KXDR Konstitusiyasining: "davlat sotsialistik shirkat xo'jaligi mulkning ijtimoiy funktsiya tizimini mustahkamlaydi va rivojlantiradi, shirkat mulkini, o'sha shirkatning tashkilotiga birlashgan (uyushgan) barcha a'zolarining o'z ixtiyorlari, roziligiga muvofiq umumxalq mulkiga bosqichma-bosqich aylantirib boradi", deyilgan me'yorni belgilovchi 21-moddasi shundan dalolat beradi. Totalitar tuzum sharoitida "erkin ifoda", mehnatkashlarning "o'z rozilik" qandayligi yaxshi ma'lum. Mehnatkashlar jamoasining qanday vosita asosida ularning o'z mehnati bilan shakllangan mulkning barchaga tegishli ekanligi to'g'risida xulosaga kelishlarini tasavvur qilish qiyin emas.

Haqiqat Sotsialistik tuzum mamlakat milliy boyligining salmoqli qismini muayyan mulkdorlar istak-irodasidan qat'i nazar hech bir nazoratsiz egalik qiluvchi partiya – byurokratiya apparati (mahkamasi) qo'lida to'planishini bildiradi. To'g'ri, Kuba Konstitusiyasi yangi tahriridagi 23-moddasining 1-qismida davlatning qonunga muvofiq tashkil etilgan qo'shma korxonalar, xo'jalik jamiyatlari va uyushmalar mulkini tan olganligi ko'zda tutilgan.

Ta'kidlanganidek, ancha taraqqiy etayotgan mamlakatlarga kirib borgan ma'lumotlashtirish davri (asri) iqtisodiy munosabatlarning liberal (erkin) modeliga to'la qaytilishiga va qisman mulkchilik munosabatlarini qayta ko'rib chiqishga olib keladi. Mulkn milliyashtirishning nisbatan keng imkoniyatlarini ko'zda tutuvchi konstitutsiya moddalarini qo'llanilmay qo'yildi. Aksincha, ommaviy (jamiyat) mulk obyektlarining ko'pchiligi, ulardan foydalanishning samaradorligini yanada oshirish maqsadida xususiylashtirilmoqda.

Endi sobiq Sotsialistik mamlakatlarga keladigan bo'lsak, ularda, mulk munosabatlarining konstitutsiyaviy tartibi (tartibga solishi) keng xususiylashtirish uchun imkoniyatlar yaratsa-da, ba'zan muayyan muammo sifatida Sotsialistik tasavvurlar izini o'zida mujassam qiladi.

Buning o'ziga xos misolini Yugoslaviya Konstitusiyasining "Iqtisodiy tuzum" deb nomlangan III bobida ko'rish mumkin. Ushbu konstitutsiyaning 69-moddasi 2- va 3-qismlariga muvofiq mulkchilik kafolatlanadi va hech kim mulkchilik huquqidan mahrum qilinishi yoki

uning ushbu huquqi chegaralanishi mumkin emas, agarda qonunda belgilangan umumiy manfaat buni talab qilmasa. Undan tashqari tovon to'lanadigan bo'lsa, uning miqdori bozor narxlaridan past bo'lmasligi kerak. Biroq, bayon qilingan umumiy tamoyilni cheklovchi holatlar (qoidalar) ham mavjud.

Masalan, 70-moddaga muvofiq, xorijlik shaxs mulk huquqiga ega bo'lishi va ittifoq qonuniga muvofiq o'zaro munosabat sharoitidagina xo'jalik faoliyati yuritish huquqiga ega bo'ladi. Xorijlik va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar qo'zg'almas mulk (boylik)ga ega bo'lish huquqiga ega emas. Fuqaroligi bo'lmagan shaxs yerni mulk qilib olish huquqiga ega bo'la olmaydi, xorijlik shaxs esa, qonunlarga muvofiq o'zaro ikki tarafli shartlar asosida bunday huquqqa ega bo'lishi mumkin. 72-moddada ko'zda tutilganki, qo'zg'almas mulkka ega bo'lish huquqi, uning tabiati va ittifoq qonuniga muvofiq, uning maqsadiga ko'ra amalga oshiriladi.

Nihoyat, 73-modda, tabiiy boyliklar davlat mulki ixtiyorida bo'lishi, qishloq xo'jalik yerlari ham xususiy mulk, hamda boshqa turdagi mulk ixtiyorida bo'lishini ko'zda tutgan holda, Sotsialistik o'tmishni ko'proq eslatib turadi, bu qonunda belgilangan doirada o'rmon va o'rmon osti yerlarga ham tegishli. Qonunga muvofiq, umumiy foydalaniladigan ayrim boyliklar va shahardagi bino-inshootlar joylashgan arklar xususiy va boshqa turli mulkchilik shakli ixtiyorida bo'lishi mumkin. Ittifoq, respublika organlari va tashkilotlar, mahalliy o'zini o'zi boshqaruvchi birliklari va ommaviy xizmatlarni amalga oshiruvchi tashkilotlar tomonidan foydalaniladigan ko'chmas mulklar va boshqa vositalar davlat mulki ixtiyorida turadi.

Shu tarzda ko'ramizki, bu yerda Sotsialistik konstitutsiyaviy qonunchilikka xos bo'lgan mulkchilik shakli tushunchasi saqlab qolingan, qolaversa, bu mulkchilik shakllari o'rtasidagi munosabatlarning ilmiy nuqta nazardan tushunilishi, ularning guruhlantirilishi bu yerda boshqa bir qator postsotsialistik konstitutsiyalardagidek mavjud emas.

Rivojlanayotgan davlatlarga kelsak, ularning ko'pchiligida iqtisodiyotning davlat sektori uzoq vaqtlar mobaynida taraqqiyotning muhim, asosiy tayanchi sifatida ko'rildi. Ba'zan bu yerda mulkchilik shakllariga Sotsialistik ta'sir va Sotsialistik yondashuv aks etib turadi. Masalan, 1979-yilda qabul qilingan Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasi hukumat, shirkat va xususiy mulkchilik uchun davlat kafolatini ko'zda tutgan.

Shu qatorda mulkning aralash shakli ham mavjud. Mulkning aralash shakllari mulkdorlarning moddiy va pul mablag'larini birlashtirish yo'li

bilan hosil qilinadi. Mulkiy huquqni himoya qilish sud yoki xo'jalik sudi tomonidan amalga oshirilishi konstitutsiyada mustahkamlab qo'yilgan.

1917-yilda qabul qilingan Meksika Konstitutsiyasining 27-moddasiga binoan (keyinchalik qator o'zgartirishlar kiritilgan), yer va suvga bo'lgan mulkchilik millatga tegishli bo'lib, ya'ni millat bu mulklarni xususiy shaxslarga bera oladi va xususiy mulk paydo bo'ladi. Bunda millat mulki bo'lgan tabiiy boyliklar va suvlar tortib olinmaydi hamda so'zsiz konsessiyagatopshirilishi mumkin¹. Elektr, yadro energiyasini ishlab chiqarish va taqsimlash faqat millat tomonidan amalga oshiriladi.

Mongoliya Konstitutsiyasining 5- va 6-moddalaridagi me'yorlar ham bunga juda yaqin. Bu yerda e'tiborni jalb etuvchi tomon shuki, 4- va 5-moddalar davlatga yer mulki egalariга majburiyatlar yuklash, tovon to'lanib yerni almashtirish yoki olib qo'yish, agar yerdan mulkdor shaxslar insonlar sog'lig'iga ziyonyetkazgan holda foydalanadigan bo'lsa, yoki tabiat, davlat xavfsizligiga ziyon yetkazadigan bo'lsa, umuman musodara qilishga ham (davlatga) to'la ruxsat beriladi.

3-§. Mehnat munosabatlari

Avvalo, ish yoki ijtimoiy-foydali faoliyatga umuman sinonim hisobotlanmaydigan mehnat tushunchasiga ta'rif keltirish kerak bo'ladi. Mehnatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u avvalo hayot uchun asosiy vosita, kun kechirish uchun manbadir. Masalan, ikki rassom kartina yaratadi bu ularning ishi, ijtimoiy-foydali faoliyati, ularning mashg'uloti va kasb hunaridir. Ammo ulardan biri uchun bu narsa kun kechirish uchun asosiy va yagona vosita, hayot manbai bo'lishi, ikkinchi rassom iqtisodiy jihatdan mustaqil (uning rentasi, yuqori nafaqasi, katta miqdordagi aksiyalari va hokazo) bo'lganligi uchun faqat ijod obyekti bo'lishi mumkin. Birinchi rassom uchun kartina yaratish-mehnat bo'lsa (aslida nafaqat mehnat, balki ijod ham), ikkinchi rassom uchun bu faoliyatga mashg'ulot faqat o'z shaxsini namoyon qilish, rivojlantirish sifatida qaralgan.

Hatto, eng ilg'or taraqqiy etgan jamiyatning hozirgi zamondagi holati shundayki, u ham mehnatsiz yashay olmaydi, ya'ni mehnatni chetlab o'ta olmaydi. Qolaversa, yuqorida keltirib o'tganmiz, ijodiy, shaxsni ma'nan boyituvchi ijodiy mehnatnigina emas, uncha yuqori malaka talab qilmaydigan, ruhiy qoniqish baxsh etmaydigan bir tekis mehnatni ham chetlab o'tib bo'lmaydi. Iqtisodiy tizim maqsadi jamiyatning zarur bo'lgan

¹ Konsessiya-bu davlat tomonidan xususiy tadbirkorlar bilan, xorijiy shirkatlar bilan sanoat korxonalarini, yerlardan foydalanish bo'yicha tuziladigan shartnoma.

har qanday mehnatga bo'lgan ehtiyoji, jumladan, hatto, mehnatkash uchun qiziqarli bo'lmagan mehnatga bo'lgan ehtiyojning qondirilishini ta'minlashdan iboratdir. Insonning bunday mehnatga rozi bo'lishi uchun, uni bunday mehnatga undovchi sharoitlar, zarur-qiziqarli ishga ega bo'lishning imkoniyati yo'qligi, yetarli miqdorda ish haqi (maosh), mehnatga muayyan afzalliklar berilishi va hokazo. Konstitutsiyalar va konstitutsiyaviy huquqning boshqa manbalarida inson mehnatini rag'batlantiruvchi va muhofaza etuvchi muayyan kafolatlar mustahkamlangan.

Masalan, Italiya Konstitutsiyasining 1-moddasi Italiyani mehnatga asoslangan demokratik respublika sifatida tavsiflaydi. Ispaniya Konstitutsiyasining 40-moddasi ommaviy (umumiy) hokimiyatlar (organlari)ga to'la bandlikka erishishga yo'naltirilgan, shuningdek kasb tayyorgarligi va qayta o'qitish, tayyorlashni kafolatlovchi siyosat yurgizishni buyuradi, ularga mehnat xavfsizligi va orastaligi (gigiyenasi) ustidan nazorat o'rnatish, mehnatkashlarga ish kunlarini chegaralash, davriy ravishda haq to'lanadigan ta'tillar berish, tegishli muassasalarni rivojlantirishga yordamlar ko'rsatish yo'li bilan zarur dam, ta'tillar berishni yuklaydi. Ushbu konstitutsiyaviy holat (me'yor, nizom)larni amalga oshirish maqsadida, jumladan: 1980-yilda bandlik asoslari va mehnatkashlarning maqomi to'g'risidagi qonun; 1983-yilda 40 soatlik ish haftasi (maksimal) va 30 kunlik minimal (eng kam) ta'tilning belgilanishi haqidagi qonun; 1986-yilda kasb tayyorgarligi Bosh Kengashining tashkil etilishi haqidagi qonun; 1995-yilda mehnat xavfming oldini olish haqidagi va shunga o'xshash qator qonunlar qabul qilindi. Bu borada 42-moddadagi holat (me'yor)lar ham alohida diqqatga sazovor, unga ko'ra davlat, xorijda yurgan ispan mehnatkashlarining iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarining ta'minlashini alohida kuzatib boradi va o'z siyosat yo'nalishini mehnatkashlarning xorijdan qaytishlarini ham hisobga olgan holda belgilaydi.

Qiyoslash tariqasida KXDR Sotsialistik konstitutsiyaning 28-29-moddalarini keltirish joiz. Unga muvofiq mehnatkashlar kuniga 8 soatdan mehnat qiladilar. Davlat mehnatning og'irligiga va o'ziga xosligiga qarab, ish kunini qisqartiradi, davlat mehnatni tashkil etishni yaxshilab va mehnat intizomini mustahkamlagan holda, ish kunidan to'la foydalanish imkoniyatiga erishadi. Fuqarolar 16 yoshdan mehnat faoliyatini boshlaydilar. Davlat mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lmagan yoshdagilarning ishlashlarini qat'iy man etadi.

4-§. Iqtisodiy faoliyatning konstitutsiyaviy – huquqiy prinsiplari

Milliy boyliklarning unga ega bo'lgan mulkdor kimligidan qat'i nazar umumiy manfaatlar uchun foydalanish maqsadlarining konstitutsiyada belgilanishi shunday asosiy, muhim (tamoyil) bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqsadlarga erishishga qaratilgan siyosatning asosiy yo'nalishlari u yoki bu mamlakatning shart-sharoitlari, o'ziga xosligi bilan belgilanadi, biroq asosiy yo'nalishlardagi farqlarga qaramay, iqtisodiy faoliyat sharoitlarini yaxshilash, tarixiy, jo'g'rofiy va boshqa obyektiv to'siqlarni kamaytirish va bartaraf etishga urinishlar kuzatilmog'da.

Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasi 128-moddasining 1-qismiga muvofiq, "Mamlakatning butun boyligi turli shakllarda va unga ega bo'lish huquqiga kim egaligidan qat'i nazar, umumiy manfaatlariga bo'ysunadi" Bundan 2-qismda e'tirof etilgan, iqtisodiy faoliyatdagi ommaviy tashabbuslar kelib chiqadi. Qonun ommaviy (davlat, munitsipal va boshqalar) sektorlarga tub zahiralalar va xizmatlarni birlashtirishi mumkin, ayniqsa, ular monopoliya bo'lsa, shuningdek, davlat qonuni, agar buni umumiy manfaatlar talab qiladigan bo'lsa, korxonalarining ichki ishlariga aralashuviga ham ruxsat etish mumkin. 130-modda butun ispaniyaliklarning hayot darajasini tenglashtirish maqsadida ommaviy hokimiyatlarga iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, jumladan dehqonchilik sohalarini tubdan yangilash (modernizatsiya) va rivojlantirish borasida g'amxo'rlik qilish vazifasini yuklaydi. Xuddi shu maqsadda tog'li joylarga ham asosiy e'tibor qaratilmog'i lozim bo'ladi.

Gap Ispaniya Konstitutsiyasi haqida ketganligi bois ham ta'kidlash kerakki, ushbu konstitutsiya ham so'nggi o'n yillar ichida qabul qilingan va o'zgartirishlar kiritilgan konstitutsiyalar kabi iqtisodiy hayotning davlat tomonidan rejalashtirishi imkoniyatini ko'zda tutgan. Biroq, ushbu rejalashtirishning "Sotsialistik" rejalashtiruv bilan farqi keskin, ya'ni yuqoridan buyruqbozlik ko'rinishida, "reja-bu qonundir" tamoyili asosida amalga oshiriladigan har bir korxonaga reja-topshiriq beriladigan va korxonaga uni ado etishga majbur bo'lgan rejaning farqlanadi. Masalan, XXX Konstitutsiyasining 1993-yilgacha amal qilgan 15-moddasida o'rnatilgan ediki: "Har tomonlama tartibga keltirilgan iqtisodiy rejalar va bozor tartibining (iqtisodiyotning) yordamchi roli (o'rni) yordamida davlat xalq xo'jaligining proporsional va bir tekis tartibda taraqqiy etishini ta'minlaydi", bu bilan har qanday tashkilot yoki ayrim shaxslarga ijtimoiy-iqtisodiy tartibni buzish, davlatning iqtisodiy rejalarini buzish, ya'ni unga amal qilmaslik qat'iy man etilgan. Bozor iqtisodi (xo'jalik yuritish) sharoitida rejalashtirish, ishlab chiqaruvchilar uchun o'z kuchlarini jamiyat

oldida turgan maqsadlar yo'lida sarflashni manfaatdorlikka aylantiruvchi o'ta bilvosita iqtisodiy richag(vosita)lar yordamida amalga oshiriladi. Ta'kidlash joizki, Xitoy Konstitutsiyasining 15-moddasi 1993-yilda yangidan tahrir etildi: "Davlat Sotsialistik bozor xo'jaligi (iqtisodiyoti)ni amalga oshiradi. Davlat iqtisodiyot sohasida qonunchilik faoliyatini kuchaytiradi, yanada takomillashtiradi.

Davlat qonunga muvofiq har qanday tashkilot va alohida shaxslarga jamiyat iqtisodiy tuzumini buzishni taqiqlaydi".

Ispaniya Konstitutsiyasining 131-moddasiga muvofiq, davlat jamoa ehtiyojlarini qondirish uchun, mintaqaviy va sohaviy taraqqiyotni muvozanatlashtirish va muvofiqlashtirish uchun, daromadlar va boylklarning yuksaltirilishiga ko'mak berish va ularning adolatli taqsimlanishi uchun umumiy iqtisodiy faoliyatni qonun orqali rejalashtirishi mumkin. Reja loyihalari hukumat tomonidan muxtor (avtonom) hamjamiyatlarning takliflariga ko'ra (asosida), kasaba uyushmalari va boshqa kasb-hunar, tadbirkorlik va iqtisodiy tashkilotlar yordamida va ular bilan hamkorlikda ishlab chiqiladi. Konstitutsiyani bu maqsadda (buning uchun) maxsus kengash ta'sis etgan.

Iqtisodiy faoliyatning konstitutsiyaviy tartibga solinishining boshqa bir misoli tariqasida, Ispaniya Konstitutsiyasidan farqli o'laroq, maxsus bobda emas, huquq va erkinliklar tartibga solingan bo'limda tegishli holat (me'yor)larni o'zida mujassam etgan Italiya Konstitutsiyasini keltirib o'tamiz.

Italiya Konstitutsiyasining 41-moddasi xususiy xo'jalik tashabbuslarining erkinligini izohlar ckan, ijtimoiy maqsadlar yo'lida umumiy va xususiy iqtisodiy faoliyatni yo'naltirish va muvofiqlashtirish uchun mo'ljallangan nazorat chegaralari va dasturlarni qonun bilan belgilash imkoniyatini ko'zda tutadi. 43-moddasida esa, umumiy manfaatlar uchun davlat, ommaviy tashkilotlar yoki mehnatkashlarning hamjamiyatlari yoki foydalanuvchilarga muayyan korxonalar yoki tub ommaviy xizmatlar yoxud energiya manbalari va monopoliya tarzida tabiiy zaxiralar, ya'ni o'ta muhim umumiy manfaatlar kasb etuvchi zaxiralardan foydalanuvchi alohida toifadagi korxonalarga biriktirib qo'yish imkonini ko'zda tutadi. Bunday korxonalar tovon (to'lov) uchun ekspropriatsiya (tartib olish) qilinishi va yuqorida sanab o'tilgan subyektlarga berib yuborilishi ham mumkin.

Xuddi boshqa bir qator mamlakatlarda bo'lganidek, Italiyada ham konstitutsiya qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy faoliyatga muhim e'tiborni qaratadi. 44-moddaga muvofiq, yerdan samarali foydalanish va adolatli

ijtimoiy munosabatlarni yo'lg'a qo'yish maqsadida quyidagilarga ruxsat etiladi: xususiy yer mulkchiligiga qonun tomonidan majburiyatlar yuklash; mintaq va qishloq xo'jaligi zonalariga qarab uning chegaralarini, yerlarni yaxshilash choralarini belgilash, latifundiyalarni (ya'ni yarim feodal munosabatlardan foydalangan holda ishlatilayotgan ulkan maydonlarni) qayta qurish, ishlab chiqarish birliklarini qayta qurish (ta'mirlash), kichik va o'rta mulkchilikni qo'llab-quvvatlash, tog'li joylar uchun imtiyozlar berish.

Italiya Konstitutsiyasining o'ziga xos xususiyati shundaki, bu konstitutsiya respublika tomonidan shirkatlarning o'zaro yordamga asoslangan va spekulyatsiya (chayqovchilik)ga yo'l qo'ymaydigan ijtimoiy funksiyasi (vazifasi) tan olinganligini e'tirof etadi, hunarmandchilikni muhofaza qilish va rivojlantirish uchun qonuniy tadbirlarni ko'rsatib o'tadi (46-modda). Boshqa bir diqqatga sazovor xususiyat shundaki, 47-moddaga binoan Respublika barcha shakllardagi jamg'arma (omonat)larni rag'batlantiradi va muhofaza qiladi, kredit ishlarini tartibga soladi, muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi, xalq omonat jamg'armalarining uy-joy mulki, bevosita yer dehqonchilik mulkiga qo'yilishi va mamlakatning yirik ishlab chiqarish majmualariga to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita hissali sarmoya (investitsiya)lar ajratishiga ijobiy imkoniyatlar yaratib beradi.

Iqtisodiy tizim konstitutsiyaviy tamoyillarining amalda bo'lishida halol raqobatning ta'minlanishi va xususiy monopoliyaga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan joriy qonunchilik muhim o'rin egallaydi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning konstitutsiyalarida milliy kapitalni alohida muhofaza qilishni ta'minlovchi me'yorlar tez-tez uchrab turadi. Bu tushunarli, chunki milliy kapital ancha taraqqiy etib, ilgarilab ketgan mamlakatlar sarmoyasi bilan teng sur'atda raqobatlasha olmaydi. Ammo bunday me'yorlar o'z mazmuniga ko'ra, vaziyat muvozanatsiz bo'lib turar ekan, vaqtinchalik xarakterga ega bo'ladi.

Braziliya Konstitutsiyasi iqtisodiy tuzum tamoyillari orasida Braziliyadagi kichik korxonalariga ijobiy yordamlar ko'rsatilishini qayd etib o'tadi. Biroq 1995-yilda Braziliya korxonalariga imtiyoz va ustuvorlikni nazarda tutgan 171-modda bekor qilingan. Bu, shubhasiz, milliy sarmoyaning xorijiy sarmoya bilan teng raqobat qila olishidan dalolat beruvchi, mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining ijobiy natijasidir.

Braziliya Konstitutsiyasining 172-moddasida qonun chiqaruvchining zimmasiga xorijiy sarmoyalarni milliy manfaatlar uchun tartibga solinishi, reinvestitsiyani rag'batlantirish va sof foydani olib chiqib ketilishi shartlari va tartibini belgilashni yuklaydi. Konstitutsiyada yana umumiy va

qo'shma korxonalarining maqomini tartibga soluvchi qoidalar, holatlar, iqtisodiy hayotni rejalashtirish, umumiy xizmatlar ko'rsatish, shirkatlarni rag'batlantirish, tabiiy resurslardan foydalanish tamoyillari, ittifoq monopoliyasi maqomi va iqtisodiyot tizimi bilan bog'liq boshqa bir qator holatlar mavjud.

Sotsialistik davlatlarga kelinadigan bo'lsa, ularning konstitutsiyalari iqtisodiy va ijtimoiy hayotning davlat yo'li bilan rejalashtirish tamoyili bilan birga davlat korxonalari maqomini va ularning faoliyati tamoyillarini, shuningdek, shirkatlarning mustaqilligini kengaytirishni ko'zda tutgan holda ularning maqomlarini belgilay boshladi.

Ushbu masalaga tegishli bo'lgan ikkita misolni ko'rib chiqamiz. Bu Xitoy Konstitutsiyasidagi me'yorlar bo'lib, Sotsialistik konstitutsiyalarga xos bo'lgan tashviqotdan iborat bo'lgan jumlar ko'p bo'lsa-da, uni misol tariqasida keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir, chunki ular hukmron kuchlarning mentaliteti va ularni o'z xalqlari qanday anglashlarini aks ettirib turadi.

Masalan, XXR Konstitutsiyasi 7-moddasining 1993-yilgi tahririda shunday deyilgan: "Davlat o'z (davlat) iqtisodiyotining mustahkamlanishi va rivojlanishini kafolatlaydi" 8-moddada esa shahar va qishloqda shirkat (kolxoz)lashtirish haqida aytiladi. 3-qismida esa shu narsa belgilab qo'yiladi: "davlat shahar va qishloqda jamoa xo'jaligi tashkilotlarning qonuniy huquq va manfaatlarini muhofaza qiladi, jamoa xo'jaliklarini rag'batlantiradi va yo'naltiradi, ularning rivojlanishiga ko'maklashadi". 9-moddaning 2-qismiga muvofiq tabiiy zahiralardan unumli foydalanishni kafolatlaydi, hayvonot va o'simliklarning nodir turlarini o'z muhofazasiga oladi, 10-moddaning 5-qismida konstitutsiya yerdan foydalanuvchilarning zimmasiga yerlardan unumli foydalanish majburiyatini yuklaydi. 11-moddada yuqorida ta'kidlanganidek, faoliyati davlat tomonidan boshqariladigan va davlat nazorati yoki kuzatuvchi ostida bo'lgan shaxsiy va xususiy xo'jaliklarning qonuniy huquq va manfaatlari davlat muhofazasida kafolatlanadi.

14-moddada davlat zimmasiga ishlab chiqarish samaradorligi va iqtisodiyotning unumdorligini og'ishmay amalga oshirish, jamiyatda ishlab chiqarish vositalarini rivojlantirish, tejamkorlikni yo'lga qo'yish, vositalarni samarali taqsimlash, to'plash va iste'molni to'g'ri yo'lga solish, davlat, shirkat(jamoa) va shaxsiy manfaatlarni hisobga olish va ishlab chiqarishni rivojlantirish asosida xalqning moddiy va ma'naviy hayoti (turmushi)ni doimiy yaxshilab borish kabi vazifalarni yuklaydi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar maqomining asosi (negizi) XXR Konstitutsiyasida quyidagicha belgilab qo‘yilgan: “Davlat korxonalari qonunda belgilangan doirada mustaqil ravishda xo‘jalik yuritish huquqiga egadirlar” (1993-yil tahriri 16-modda, 1-qism). 17-moddaning 1-qismiga muvofiq, “jamoat xo‘jalik tashkilotlari, amaldagi qonunlarga rioya qilgan holda, mustaqil ravishda xo‘jalik yuritish huquqiga ega bo‘ladilar” (1993-yil tahrirda “davlat rejasiga amal qilgan holda” so‘zlari tushirib qoldirilgan). Ikkala moddaning ham ikkinchi qismlarida mehnatkashlarning yuqorida aytib o‘tilgan xo‘jalik birliklarni boshqarishda ishtirok etishlari haqida gapiriladi (so‘z boradi). Biroq shuni unutmazlik kerakki, konstitutsiyaning so‘z boshi qismida, boshqa barcha Sotsialistik mamlakatlarda bo‘lganidek, har qanday demokratik muassasa (institut)larning borligini yo‘qqa chiqaruvchi Xitoy Kommunistik partiyasining rahbarlik o‘rni ta‘rif etiladi. 18-moddada xorijiy sarmoya (investitsiya) larning Xitoy iqtisodiyotiga kirishi mumkinligi (imkoniyati) ko‘zda tutilgan.

KXDR sotsialistik xalq xo‘jaligidagi boshqaruv tizimining konstitutsiyaviy tartibga solinishi ham diqqatga sazovordir. KXDR Konstitutsiyasining 30-moddasiga muvofiq “davlat mamlakat iqtisodiyotini, eng ilg‘or sotsialistik boshqaruv tizimi hisoblangan, ya‘ni iqtisodiyot ilmiy asoslangan va samarali uslub (metod)lar bilan, ishlab chiqaruvchilar ommasining jamiyat kuchiga tayangan holda va qishloq xo‘jaligi sanoat (industrial) metodlar bilan boshqariladigan yangi tizimdagi qishloq xo‘jaligi boshqaruvi asosida boshqaradi va rahbarlik qiladi”

Haqiqatda tean tizimi, o‘tkazilgan “tajriba”ning geografik nomi bo‘lib, korxonaning Koreya Mehnat partiyasi (yetakchi Kommunistik partiya)ning kengaytirilgan qo‘mitasi tomonidan amalga oshiriladigan kollegial boshqaruvini bildiradi. Konstitutsiyaning 31-moddasi KXDR xalq xo‘jaligini rejali xalq xo‘jaligi sifatida tavsiflaydi, rejalashtirish maqsadlarini belgilaydi, ishlab chiqarish sur‘atining o‘sishi va xalq xo‘jaligini rejalashtirishni yagona andozaga solish va batafsillashtirish ta‘minlanishini talab qiladi. 34-moddaga muvofiq, tashqi savdo davlat tomonidan yoki davlat nazorati ostida yuritiladi, bojxona siyosati esa mustaqil milliy iqtisodiyotni muhofaza qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. 32-moddaning ikkinchi qismi davlat zimmasiga barcha sohalarda ishlab chiqarishni yuksaltirish, qattiq moliyaviy nazoratni yuritish, davlat qo‘yilmalarini ko‘paytirish, sotsialistik mulkni ko‘paytirish va rivojlantirish vazifasini yuklaydi.

Bularning natijasi Shimoliy va Janubiy Koreya Respublikalari ijtimoiiy-iqtisodiy darajalarining qiyosida aniq ko‘rinadi.

5-§. Moliyaviy tizim

Ushbu tizim iqtisodiy tizimning o'ta muhim tarkibiy qismidir, chunki davlat aynan moliyaviy mexanizmlar orqali o'zining iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarini hal etadi. Shu boisdan ham konstitutsiyalarda moliyaviy munosabatlarning to'la tartibga solinishi bejiz emas. U ko'proq konstitutsiyalarning, avvalo, budjet va soliq munosabatlari, jumladan, budjet jarayoni, shuningdek, markaziy banklar maqomi tartibga solingan maxsus boblar va bo'limlarida mujassam bo'ladi. Federativ davlatlarda ushbu bob va bo'limlarda asosiy o'rin davlat moliyasi sohasida federatsiya va uning subyektlari orasida vakolatlarning bo'lib berilishiga ajratiladi.

Yaponiya Konstitutsiyasining (1996-yil) "Moliyaviy mablag'lar" nomli VII bobida (83-90-moddalar) davlat moliyaviy mablag'larini boshqarish huquqining parlament qarorlariga muvofiq amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan. Soliq solishdagi har qanday o'zgartirishlar faqat qonunchilik asosida va qonunlarda ko'rsatilgan shartlarga amal qilingan taqdirdagina amalga oshiriladi. Faqat Parlamentgina davlatning qanday sarf-xarajatlarini amalga oshirilishi va qanday pulli (moliyaviy) majburiyatlarni o'z bo'yniga olishini hal qiladi. Har moliya yili (moliyaviy yoki budjet yili ko'pchilik davlatlarda kalendar yili bilan mos kelmaydi) uchun budjet loyihasi tuzib chiqiladi va kabinet tomonidan muhokama qilish va tasdiqlash uchun Parlamentga taqdim etiladi. Oldindan ko'rish imkoniyati bo'lmagan budjet taqchilligi yuz berganda rezerv (zahira) jamg'armasi tuzilishi mumkin, uning sarflanishi uchun javobgarlik kabinet zimmasida bo'ladi, ammo uning ushbu jamg'armadan amalga oshirgan assignavaniya (mablag' ajratish) parlament tomonidan tasdiqlanmog'i lozim. Imperator oilasining sarf-xarajatlari ham budjetning bir qismi hisoblanadi, chunki ushbu oilaning butun mol-mulki davlat mulki ixtiyorida bo'ladi. Konstitutsiya davlatning pul mablag'lari va boshqa mulklarini diniy, xayriya, maorif yoki umumiy hokimiyatlar tomonidan nazorat qilinmaydigan filantropik muassasalarning manfaatlari uchun foydalanishini (qo'llanilishi)ni taqiqlaydi. Davlat xarajatlari va daromadlari haqidagi yakuniy hisobot har yili taftish kengashi tomonidan tekshiriladi va Kabinet tomonidan kelgusi moliya yili mobaynida taftish kengashining ma'ruzasi (raport) bilan birgalikda Parlamentga taqdim etiladi. Bir yilda kamida bir marotaba Kabinet Parlamentga va xalqqa davlat moliyaviy mablag'larining ahvoli (holati) to'g'risida hisobot berishga majbur.

Asosiy qoidalarga aynan o'xshash bo'lgan tartib (me'yor)lar boshqa bir qator konstitutsiyalarda ham mavjud. Ulardan ba'zilari davlat mablag'lari bilan bog'liq bo'lgan boshqa masalalarni ham tartibga soladi.

Masalan, konstitutsiyalarda ko'pincha shunday holatlar ham tartibga solinadiki, davlat budjeti ba'zi sabablarga ko'ra Parlament tomonidan o'z vaqtida tasdiqlanmay qolgan bo'ladi. Ispaniya Konstitutsiyasining 134-moddasi 3- va 4-qismiga muvofiq, Hukumat deputatlar Kongressiga (Parlamentning quyi palatasiga), budjet yili tugashidan kamida 3 oy oldin davlatning asosiy budjetini taqdim etadi; agar yangi budjet qabul qilinmagan bo'lsa, u qabul qilingunga qadar o'tgan (ya'ni oldingi) yil budjeti avtomatik tarzda uzaytiriladi. Ushbu muammoni Germaniya Asosiy qonuni bir oz boshqacha shaklda tartibga soladi (111-modda). Agar yangi budjet yili tasdiqlanmagan budjet bilan boshlangan bo'lsa, u holda Federal Hukumat qonunda belgilangan muassasalarni moliyaviy saqlash va qonunda ko'rsatilgan tadbirlarni o'tkazish uchun, Federa-siyaning yuridik jihatdan asoslangan majburiyatlarini ijro etish, qurilishlarni davom ettirish, xarid qilish va boshqa harakat (faoliyat)lar uchun yoki ushbu maqsadlar uchun mablag' ajratishni davom ettirish uchun zarur bo'lgan sarf-xarajatlarnigina amalga oshirishi mumkin, chunki o'tgan yil budjetida yuqorida sanab o'tilgan maqsadlar uchun moliyaviy sarf-xarajatlar miqdori ko'zda tutilgan. Agar ko'rsatilgan sarf-xarajatlar belgilangan manbaalardan keladigan daromadlar bilan qoplanmaydigan bo'lsa, Federal hukumat bundan oldingi yil budjeti yakuniy miqdorining to'rttdan bir qismi (25%)dan oshmagan miqdorda kreditlardan foydalanishi mumkin.

Soliqlarning belgilanishi, tartibga solinishi, o'zgartirishlar va bekor qilinishi odatda parlamentlarning vakolat doirasiga kiritiladi. Masalan, 1991-yildagi Ruminiya Konstitutsiyasining 138-moddasiga muvofiq soliqlar, badallar va davlat budjetiga yoki davlat sug'urta (ijtimoiy) budjetiga to'lanadigan to'lovlar faqat qonun bilan belgilanadi, mahalliy soliq va to'lovlar esa – qonunda belgilangan tartib va shartlar asosida mahalliy Kengashlar tomonidan belgilanadi.

Sotsialistik konstitutsiyalar, odatda, davlat moliyaviy mablag'lari borasida, hukmron partiya tashkilotlarining "qo'lini bog'lash"ni istamagan holda ancha aniq ish yuritadilar. Masalan, Xitoy Konstitutsiyasi faqat xalq vakillari Umumxitoy Majlisi, uning doimiy qo'mitasi va Davlat Kengashi (hukumat)ning vakolatlari haqidagi moddalarda davlat budjeti haqida to'xtaladi. Undan tashqari xalq vakillari Umumxitoy Majlisi (XVUM) hay'atlari ro'yxatida moliya-iqtisod hay'ati (komissiyasi), Davlat Kengashi tarkibida – Bosh taftishchi eslatib o'tiladi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Iqtisodiy tizim nima?
2. Xususiy va ommaviy mulk tushunchalariga ta'rif bering?
3. Mehnat munosabatlariga qanday munosabatlar kiradi?
4. Iqtisodiy faoliyatning konstitutsiyaviy – huquqiy prinsiplari deganda nimani tushunasiz?
5. Moliyaviy tizimni nimalar tashkil etadi?
6. Xususiy mulkdan ommaviy mulkning farqi nima?
7. Konstitutsiyalarda mehnat yoshi qancha deb belgilangan?
8. Nima uchun moliyaviy tizim asoslari konstitutsiyada belgilab qo'yiladi?

8-bob. Ijtimoiy munosabatlar ijtimoiy tuzumning tarkibiy qismi sifatida

- 1-§. Ijtimoiy tizim va ijtimoiy munosabatlar tushunchasi.**
- 2-§. Mehnat va kapital (sarmoya) o'rtasidagi munosabatlar.**
- 3-§. Millatlararo munosabatlar.**
- 4-§. Oila va nikohning himoyalaniishi va rag'batlantirilishi.**
- 5-§. Ijtimoiy ta'minot, sog'liqni saqlash va ekologiya sohalarida davlat siyosati.**
- 6-§. Iste'molchilarning davlat tomonidan himoyalaniishi.**

1-§. Ijtimoiy tizim va ijtimoiy munosabatlar tushunchasi

Ijtimoiy tizim deganda, muayyan bir jamiyatda yuzaga kelgan va rivojlanayotgan ijtimoiy munosabatlar (tor ma'noda) tizimi tushuniladi. Uni jamiyatda muqarrar mavjud bo'lgan ijtimoiy ziddiyatlarning muayyan muvozanatda namoyon bo'lishi bilan shartlangan bir butunlik bilan tavsiflaymiz. Agar u buzilsa, demak, ijtimoiy nizo (konflikt) yuz beradiki, u turli darajada keskinlik olishi mumkin va uni hal etilishi natijasida ijtimoiy tuzum biroz bo'lsa-da, o'zgarishi mumkin bo'ladi. Umuman huquq, birinchi navbatda konstitutsiyaviy huquq mavjud ijtimoiy tizimning saqlanishi, uning bir tekis rivojlanishiga ko'mak beradi. Keskin ijtimoiy konflikt (tugun, ixtilof)lar, ya'ni ijtimoiy portlashlar huquqning hayotdan ancha orqada qolganligini ko'rsatadi va buning oqibatida uning jamiyat (ijtimoiy) munosabatlarini tartibga soluvchi ta'siri vaqtincha zaiflashadi yoki yo'qoladi. Bu bilan birgalikda ular huquqning buzilishini ham anglatadiki, uning qayta tiklanishi ixtilofning ham hal etilishi (yechilishi)ga olib keladi. Ijtimoiy (sotsial) ixtiloflar jamiyat hayotining barcha jabhalariga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois ham boshqa huquq sohaları kabi konstitutsiyaviy huquq taraqqiyotining ham o'z vaqtida bo'lganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilgari Sobiq sovetlar davlat huquqi haqidagi har qanday darslikda bu huquq sohasining sotsialistik mamlakatlarda ishchilar sinfi, dehqonlar va "ijtimoiy tabaqa" bo'lgan ziyolilarni o'z ichiga olgan jamiyatning sinfiy tuzilishini mustahkamlashini o'qish mumkin edi. Darvoqe, sotsialistik konstitutsiyalar ijtimoiy tuzilishni emas, hokimiyatning rasman xuddi ko'rsatib o'tilgan ijtimoiy guruhdan tashkil topgan mehnatkash xalq ommasiga tegishli ekanligini qayd etgan edi.

Sotsialistik ijtimoiy tizimning bunday tasviri uning haqqoniy mazmuni va sotsialistik jamiyatda jiddiy ijtimoiy ziddiyatlarning

mavjudligini niqoblab turgan edi. Sotsialistik konstitutsiyaviy qonunchilik va uning nazariyasi jamiyatning to'la-to'kis ijtimoiy tengligiga harakat qilishayotganligi va bu bilan ijtimoiy adolatga erishilayotganligi tasavvurini hosil qilishga intilgan.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardagi konstitutsiyalarda jamiyatning ijtimoiy tuzilishini qayd etish va hatto uni qaysidir usulda ask ettirish zaruriyati yo'q edi.

Demokratik konstitutsiyalarda hokimiyatning mamlakat aholisining muayyan bir qismi, hatto ko'pchilikni tashkil etuvchi bir qismiga tegishli ekanligini yozib qo'yishning hech bir ma'nosi yo'q. Bunday konstitutsiyalarda buning aksi yozib qo'yilgan edi: hokimiyat butun xalqqa tegishli.

Ijtimoiy adolatga keladigan bo'lsak, bu mamlakatlarning eng yangi konstitutsiyalarida bunday kibr-havoli vazifa (ambisioz) qo'yilmas-da, (umuman, ba'zi misollar uchra turadi), ularda bozor kuchlarining stixiyali ta'siri sabab yuzaga keladigan ijtimoiy adolatsizlikka ro'y-rost yo'l qo'ymaslikni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan me'yoriy holatlarni ko'proq uchratish mumkin. Gretsiya Konstitutsiyasining 25-moddasi, 2-qismida shunday deyiladi: "Davlat tomonidan insonning asosiy va o'zgarmas haq-huquqlarining tan olinishi va muhofaza qilinishi erkinlik va adolat sharoitida ijtimoiy taraqqiyotga erishishga qaratilgan". Irlandiya Konstitutsiyasining 45-moddasi, 1-bandiga ko'ra: "Davlat, adolat va xayr-ehson davlat hayotining barcha muassasa (institut)larini ilhomlantirishi lozim bo'lgan ijtimoiy tuzumni imkon qadar himoya qilgan va ta'minlagan holda butun xalqning farovonligi oshishiga ta'sir ko'rsatishi lozim"

Ko'pgina rivojlanayotgan postsotsialistik mamlakatlar konstitutsiyalari umumiy farovonlik manfaatlari yo'lidagi ijtimoiy jamiyatlarning hamkorligi va birdamligi, ijtimoiy totuvligiga erishish uchun qaratilgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga harakat qiladi. Ulardan ba'zilari ijtimoiy adolatni va'da qiladi (1971-yilda qabul qilingan Misr Konstitutsiyasi, 1978-yildagi Shri-Lanka Konstitutsiyasi, 1997-yildagi Polsha Konstitutsiyasi va boshqalar).

2-§. Mehnat va kapital (sarmoya) o'rtasidagi munosabatlar

Rivojlangan mamlakatlarning konstitutsiyaviy huquqi uzoq vaqt davomida sanab o'tilgan ijtimoiy munosabatlarni chetlab o'tdi, ya'ni e'tiborga olmadi. Biroq ishchilar sinfining siyosiy kurashi, hokimiyatning ijtimoiy-sinfy xarakteri (tavsifi)ga suyanishni yaqqol aks ettirgan sotsialistik davlatlarning tajribalari, boshqa totalitar jamiyatlardagi

o'xshash ijtimoiy safsatabozlik shunga olib keldiki, totalitarizmga barham berilganidan so'ng demokratik rivojlanish yo'liga kirgan qator mamlakatlarning konstitutsiyalarida ikki eng kuchli, ta'sirli ijtimoiy guruh – ishchi va ish beruvchi orasidagi munosabatlar demokratik konstitutsiyaviy asos (negiz)ga ega bo'ldi.

Umuman, shuni e'tirof etish kerakki, bu sotsialistik hisoblanmagan konstitutsiyalar orasida kamdan-kam uchraydigan hodisadir. Sinflarora munosabatlarni konstitutsiyaviy tartibga solishning o'ziga xos misoli sifatida Ispaniya Konstitutsiyasidagi ba'zi holatlar (me'yorlar)ni keltirish mumkin. Ilgari ham bir karra eslatib o'tganimizdek, 37-moddaga muvofiq, qonun mehnatkashlar vakillari va tadbirkorlari orasidagi mehnat masalalari bo'yicha jamoa muzokaralari olib borish huquqini, shuningdek, ular orasidagi kelishuv (shartnoma)larning majburiy kuchini kafolatlaydi.

Xuddi shu moddaning o'zida konstitutsiya mehnatkashlar va tadbirkorlarning jamoa ixtiloflari (jumladan, ish tashlashlar va ommaviy ishdan bo'shatish)ni hal etish choralarini ko'ra olish huquqini tan oladi. Ushbu huquqni ro'yobga chiqarilishini tartibga solish qonun zimmasiga yuklanadi va bu qonun qisman shuni ko'zda tutmog'i kerakki, huquq belgilanishi mumkin bo'lgan cheklashlarga ziyon keltirmasin, hamjamiyat uchun muhim o'rin tutgan xizmatlarning faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi aniq kafolatlar berilsin (hamjamiyat, ya'ni umuman jamiyat, mintaqa, shahar aholisi va boshqalar). Umuman, 28-moddaning 2-qismida mehnatkashlarning o'z manfaatlarini himoya qilish uchun (zabastovka) ish tashlash huquqlari e'tirof etiladi. Ushbu huquqni tartibga soluvchi qonun hamjamiyat uchun o'ta muhim hisoblangan xizmatlarga nisbatan aniq kafolatlarni o'z ichiga olishi lozim.

Konstitutsiyaning ko'rsatib o'tilgan moddalaridagi gap borayotgan qonun 1980-yildagi mehnatkashlarning maqomi to'g'risidagi qonundir. Uning II bobi (bo'limi) ishchi (xodim)larning jamoa vakolatlariga ega bo'lgan holda birlashish huquqlarini tartibga soladi.

III bob esa mehnatkashlar va tadbirkorlar orasidagi jamoa shartnomalarini tuzish tartibini va ularning maqomini mustahkamlaydi.

Sotsialistik konstitutsiyalarning ijtimoiy-sinfy munosabatlar muammosiga yondashuviga misol qilib, Xitoy Konstitutsiyasining 1-moddasini keltirish mumkin: "Xitoy Xalq Respublikasi ishchilar sinfi tomonidan boshqariladigan ishchilar va dehqonlar ittifoqiga asoslangan xalq demokratik diktaturasi sotsialistik davlatidir". Mantiqan bundan kelib chiqadiki, jamiyatning qolgan barcha ijtimoiy guruhlari "demokratik diktatura" obyektiga bo'lib hisoblanadi va "xalq" tushunchasi uni o'z ichiga

olmaydi. Konstitutsiya tuzuvchilarini 33-moddada bunga butkul teskari bo'lgan tartibga solish holati zarracha bo'lsa ham bezovta qilmagan: u yerda, 2-qismda aytilganki, XXRdagi barcha fuqarolar qonun oldida tengdir. Ko'rinib turibdiki, amalda bunday qarama-qarshilik 1-modda foydasiga hal qilinadi. Zero, 34-modda fuqarolarni qonun asosida siyosiy huquqlardan mahrum qilish mumkinligiga yo'l qo'yadi. Unga asosan shunday qonunlar ham chiqarish mumkinki, fuqarolarning ma'lum bir qismini "mahrum qilinganlar" deb e'lon qilish ham mumkin. Bunday holatlar sobiq SSSRda ham, Xitoyda ham inqiloblardan keyin yuz bergan, albatta. Qonun oldidagi e'lon qilingan tenglik XXRning xalq vakillari Umumxitoy Majlisi va xalq vakillari mahalliy majlislariga saylovlar haqidagi qonun (1982 yil) bilan ham buzib kelinmoqda. Ushbu qonunning 2-bobi vakillik organlarini tuzishda, qishloq aholisidan shahar aholisiga ko'proq imtiyozlar berilishini ko'zda tutadi. "Ishchi va dehqonlar ittifoqi" shu tarzda tenglik ittifoqi emasligi yaqqol ko'rinib qoladi.

Amalda esa, mamlakatda diktatura hukmron, lekin bu xalq diktaturasi ham emas, ishchilar sinfiniki ham emas, ularning nomidan ish tutuvchi kompartiya, davlat va xo'jalik byurokriyasining hukmronligi edi. Konstitutsiya xodim (ishchi)lar va xususiy ish beruvchilar uchun hech qanday kafolatlarni o'zida mujassamlashtirmagan, lekin ishchi-xodimlarning o'z mahalliy, xorijiy davlat va xususiy ish beruvchilariga nisbatan diktatura (hukmronlik) o'rnatishlari juda shubhali xulosadir.

3-§. Millatlararo munosabatlar

Ushbu tushuncha bilan faqat milliy (etnik) jamoalar orasidagi munosabatlarni emas, balki urug'chilik jamoalari, din va tillarga bo'lgan munosabatlarni ham qisqaroq qilib tushuntirish (izohlash)ga harakat qilamiz. Millatlararo munosabatlarning konstitutsiyaviy tartibga solinishi quyidagi shakllarda jamlanadi.

Birinchi shaklni milliy-hududiy avtonomiya (muxtoriyat) sifatida shartli ravishda tavsiflash mumkin. Aholi orasida boshqa millat (boshqa din va hokazo)lar keng tarqalgan ba'zi mamlakatlarda, tegishli hududlarda aholining o'ziga xos manfaatlarini qondirishga qaratilgan qo'shimcha avtonom huquqlarga ega bo'lgan davlat idora (birlik)lari tuziladi. Bunda ko'pincha, tegishli hududda boshqa millatga mansub guruh aholisining ko'pchilikni tashkil etish yoki etmasligi muhim ahamiyat kasb etmay, balki mavjudligining o'zi ham kifoya qiladi. Endi bunga bir necha misol keltiraylik.

Masalan, Italiya qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshirish huquqiga ega bo'lish darajasiga yetgan, keng avtonomiyaga ega 20 ta viloyat (oblast)ga bo'linadi. Undan tashqari, Konstitutsiyaning 116-moddasiga muvofiq besh viloyat (Sitsiliya, Sardiniya, Trentino-Alto Adidje, Friuli -Venetsiya Djuliy, Val d'Aosta), konstitutsiyaviy qonunlar bilan tasdiqlangan maxsus statuslarga¹ muvofiq (boshqa viloyatlarning nizomlari oddiy qonunlar bilan tasdiqlanadi) alohida boshqaruv shakl va avtonomiya shartlariga egadir. Jumladan, Trentino-Alto Adidje viloyatining maxsus nizomi 1972-yildagi tahririga muvofiq nemis va lotin tillardan foydalanish (qo'lla-nish)ni ko'zda tutadi.

Ispaniya Konstitutsiyasining 2-moddasida boshqa huquqlar orasida, barcha ispaniyaliklarning umumiy va bo'linmas vatanini tashkil etuvchi millatlar va mintaqa (region)lar uchun avtonomiya huquqini e'tirof etadi va kafolatlaydi. Hozirgi vaqtda, Ispaniya 17 ta mintaqaviy avtonom (muxtor) hamjamiyatlarga bo'linadi va ulardan to'rttasi (Galitsiya, Kataloniya, Basklar mamlakati) muayyan milliy jamoa (guruh)lar manfaatlarini kafolatlovchi to'la avtonomiyadan foydalanadi.

Finlyandiyada shvedlar yashaydigan Aloid orollari keng avtonomiyaga ega. AQSHda hindular yashaydigan rezervatsiyalar milliy-hududiy avtonomiyaning o'ziga xos shaklini yaqqol namoyon etadi.

Ikkinchi shakl – millat, til, din va shunga o'xshash boshqa belgilardan qat'i nazar teng huquqlilikdir. Buyerda shuni ta'kidlash mumkinki, ba'zi mamlakatlarda (afsuski, ularning soni uncha ko'p emas) hukmron guruhlar o'zlari o'ratgan tuzum (rejim, tartib)ning ijtimoiy tabiatini hisobotga olmasdan, muayyan milliy (irqiy, til, din va hokazo) jamoalar manfaatlarini ifoda etuvchi qilib o'zini ko'rsatadi va bu maqsadda boshqa jamoa (guruh)larga oid bo'lgan shaxslarga nisbatan diskriminatsiya (kamsitish) choralarini joriy qiladilar. Xuddi shu kuyda ba'zan hokimiyat uchun kurash olib boruvchi, lekin o'z atrofida jamiyatning ko'pchilik qismini umuminsoniy qadriyatlar asosida jipslata olmayotgan guruhlar ham faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Uchinchi shakl – milliy (va boshqa xil) ozchiliklarning jamoa huquqlarini tan olish va kafolatlash hisoblanadi. Ba'zan bu ozchilikni tashkil etuvchi guruhlariga ilgari hukm surgan kamsitish va ezishlar tufayli yetkazilgan zararlarni to'lash, qoplash yoki tegishli jamiyatda yashab qolish uchun shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan afzallik va imtiyozlar beriladi. Masalan, 1949-yilda qabul qilingan Hindiston Konstitutsiyasida muayyan qatlam va urug'lar uchun belgilab qo'yilgan

¹Statut-nizom, tuzuk.

kafolatlarni bu borada misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu pozitiv diskriminatsiya deb atalib, u muayyan jamoa (guruh)ning yashab qolishi uchun o'ta zarur hisoblanadi.

U yoki bu jamoa (jamiyat, guruh) mustaqil ravishda tuzilmalar tashkil etsa va uning maqsadi jamoa guruhlaridan real foydalanishni ta'minlash bo'lsa, u holda milliy-madaniy avtonomiya haqida gapirishimiz mumkin bo'ladi. Umuman olganda ushbu muassasa (institut) jamoaning, ayniqsa, yoyilib yashayotgan jamoaning huquqlarini himoya qiladi, ularning mintaqada siyosiy hokimiyatni boshqarishda ishtirok etish bilan bog'liq bo'lgan jamoalar orasida ixtiloflarni keltirib chiqaruvchi milliy-hududiy avtonomiyalardan farqli tomoni ham shunda.

1992-yildagi Slovakiya Respublikasi Konstitutsiyasi (33-modda), biron bir milliy ozchilikka mansublik yoki biron bir etnik guruhga mansublik hech kimga ziyon yetkazmasligi lozimligini belgilab qo'ygan. Bunday ozchilik yoki guruhga mansub bo'lgan fuqarolarga har tomonlama o'zini o'zi rivojlantirish, jumladan, xuddi shunday boshqa shaxslar bilan birgalikda o'z madaniyatini taraqqiy ettirish, o'z ona tilida ma'lumotlar olish va tarqatish, milliy jamiyatlar tashkil etish, ma'rifiy va madaniy muassasalar tashkil etish hamda ularni moddiy ta'minlash huquqlari kafolatlanadi. Qonunda belgilangan shartlarda mazkur shaxslar uchun davlat tilini o'rganish huquqi bilan bir qatorda o'z ona tilida ta'lim olish huquqi, rasmiy munosabatlarda o'z tilidan foydalanish huquqi, milliy ozchiliklar va etnik guruhlariga taalluqli masalalarni hal etishda ishtirok etish huquqi kafolatlanadi. Yuqorida sanab o'tilgan huquqlar munosabati bilan Konstitutsiyaning 34-moddasi ushbu huquqlarni amalga oshirilishining Slovakiya Respublikasi mustaqilligi va hududiy butunligiga xavf solmasligi va uning qolgan aholisining kamsitilishiga olib kelmasligi lozimligini ko'zda tutadi.

Slovakiya (Polsha, Chexiya, Vengriya ham) Konstitutsiyasi "milliy ozchilik va etnik guruhlar" ifodasini ishlatganligiga diqqat-e'tiborni qaratmoqchimiz. Sharqiy Yevropada milliy ozchilik deyilganda, o'z milliy davlati o'zi yashab turgan mamlakatdan tashqarida, ya'ni xorijda bo'lgan etnik jamoa (guruh)lar tushuniladi (bu yerda millat deganda davlat tushunilishini eslash joiz). Masalan, Slovakiya, Ukraina, Ruminiya, Yugoslaviyadagi vengerlar, Ruminiya, Vengriyadagi nemislar va hokazo. Etnik guruh milliy ozchilikdan farqli o'laroq o'z milliy davlatiga ega emas (masalan, Sharqiy Yevropa mintaqasidagi lo'lilar, 1948-yilgacha yashagan yahudiylar).

Chexiyada amalda bo'lgan 1991-yildagi asosiy huquq va erkinliklar Xartiyasi (konstitutsiyaviy qonun) milliy ozchiliklar va etnik guruhlarning bir qator huquqlarini ko'zda tutgan, biroq, hatto, bu mamlakatdagi postsotsialistik hokimiyat kommunistik rejim (tartib) tomonidan yuritilgan lo'lilarni kamsitish va siqib chiqarish siyosatini davom ettirdi.

Xalq (millat)larning o'z huquqlarini o'zlari belgilashlari mavzusida alohida to'xtalish lozim. Bu degani xalq (millat)ning o'z davlatchilik shaklini mustaqil ravishda, u boshqa davlat tarkibida bo'ladimi yoki alohida davlat ko'rinishida bo'ladimi, bundan qat'i nazar mustaqil belgilash huquqiga ega ekanligini bildiradi. Alohida davlat holatida, bunday davlat alohida mavjud bo'lishi mumkin, ammo boshqa davlatlar bilan birga federativ yoki konfederativ ittifoqqa kirishi ham mumkin.

Ma'lumki, kommunistlar o'z huquqini o'zi belgilashni, milliy davlatlarning konfederativ birlashishi maqsadga muvofiqligini ham tashviqot etgan. Bu yerda ushbu mavzuga batafsil to'xtalishga zaruriyat yo'q. Ammo xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilashlariga asoslangan federatsiyalarning taqdiri bir-biriga xayron qolar darajada o'xshashdir: Sovet Ittifoqi ham, Yugoslaviya ham, Chexoslovakiya ham, Pokiston ham tarqalib ketdi, shtatlari til prinsipi asosida tashkil bo'lgan Hindiston ham murakkab muammolarni boshdan kechirmoqda. Kanadada ham ushbu prinsip asosida provinsiyalardan biri tashkil etilgan. Albatta, nisbatan ijobiy misollar ham yo'q emas – Shveysariya va Belgiya muhim tendensiyaning istisnosiga o'xshab ko'rinadi. Xalqaro huquq tomonidan tan olingan (e'tirof etilgan) o'z huquqini o'zi belgilashning hech bir mamlakatda konstitutsiyaviy huquq prinsipi bo'lib tan olinmaganligi bejiz emasga o'xshaydi. Xalqaro huquqning o'zi ham ushbu prinsipning cheklangan holda izohlanishi (ta'riflanishi)ga moyil ko'rinadi.

4-§. Oila va nikohning himoyalaniishi va rag'batlantirilishi

Oila – bu inson jamiyatning a'zosi sifatida qayta talqin etiladigan ijtimoiy tuzilmadir. Aynan shu oilada inson dunyoni his qiladi, tushunadi, shakllanadi, uning ijtimoiy sifatlari vujudga keladi. Shu bois ham konstitutsiyalarning ko'pchiligi oilaga diqqat-e'tiborni qaratmasdan, uni chetlab o'ta olmaydi. Xuddi shu oila asosida yotadigan nikohga ham yuqorida ta'kidlangan xususiyatlar aloqador.

Misol uchun, Yaponiya Konstitutsiyasining 24-moddasida belgilanishicha, nikoh faqat ikkala tomonning o'zaro roziligiga asoslanadi va er-xotinning teng huquqliligiga asoslangan o'zaro hamkorlik negizida vujudga keladi. Oila va nikohga tegishli barcha masalalar jinslarning

tengligi va shaxsiy qadr-qimmatini tamoyilidan kelib chiqqan holda qonun bilan tartibga solinishi lozim. 1975-yilda qabul qilingan Gretsiya Konstitutsiyasining 21-moddasi, 1-qismiga muvofiq, “oila millatni saqlab qolish va rivojlantirishning asosi, nikoh ham xuddi shunday, onalik va bolalik davlat himoyasi ostidadir”.

Ba’zi konstitutsiyalarda farzandlarning huquq va manfaatlarini alohida muhofaza qilinadi. Meksika Konstitutsiyasining 4-moddasi, 5-qismida shunday deyiladi: “Ota-onalarning burchi – bolalarning aqliy va jismoniy rivojlanishiga bo’lgan ehtiyojlarini qondirilishiga qat’iy amal qilishdir. Qonun bolalarni muhofaza qilish uchun mablag’lar belgilaydi va ular davlat muassasalari orqali yetkazib beriladi” Italiya Konstitutsiyasi ham nikohsiz tug’ilgan bolalar muammosiga diqqat-e’tiborni qaratadi: 30-moddaning 3-4-qismlarida qonun chiqaruvchilar zimmasiga, nikohdan tashqari tug’ilgan bolalar uchun qonuniy tuzilgan oilalarda tug’ilgan bolalar ega bo’lgan huquqlarga mos holda barcha yuridik (huquqiy) va ijtimoiy (sotsial) muhofazasini ta’minlash va otalikni belgilash uchun qoida va chegaralarni o’rnatishlikni belgilaydi.

Polsha Konstitutsiyasining 72-moddasi yangi tug’ilgan bola huquqlarini tartibga soladi va bolalar huquqi bo’yicha vakolatli institut (muassasa)ni tashkil etishni ko’zda tutadi. Va nihoyat, 1991-yildagi Slovakiya Konstitutsiyasining 56-moddasida bolalarning alohida muhofaza va g’amxo’rlikdan to’la foydalanishlari belgilab qo’yiladi. Bolalar yoshlarining ulg’ayishi va balog’atga yetishlari munosabati bilan asosiy inson huquqlari va erkinliklaridan foydalanadilar. Bolalarga iqtisodiy, ijtimoiy, jismoniy, ruhiy, ma’naviy va boshqa turli jihatdan ezish (ekspluatasiya) va suiiste’molliklardan alohida muhofaza qilish kafolatlanadi. Davlat kattalarning g’amxo’rligi va yordamidan mahrum bo’lgan bolalar va balog’atga yetmagan o’smirlar uchun ham alohida maxsus himoyani kafolatlaydi.

Xitoydagi murakkab demografik vaziyat hozirda amalda bo’lgan konstitutsiya tuzuvchilarni quyidagi me’yorlarni konstitutsiyaga kiritishga undadi: “Davlat aholi o’sishini iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot rejalari muvofiqlashtirish maqsadida tug’ilishni rejalashtirishni joriy qiladi” (25-modda); “Er-xotinlar tug’ilishni rejalashtirishga majburdirlar” (49-moddaning 2-qismi).

Shuning bilan bir vaqtda, jamiyatimizda axloq me’yorlarining cho’kishini hisobga olib, o’sha XXR Konstitutsiyasining 49-moddasidagi uchinchi va to’rtinchi qismlardagi quyidagi holatlarga e’tibor qaratmaslik mumkin emas:

“Ota-onalar balog‘atga yetmagan bolalarni moddiy ta‘minlash va tarbiyalashga, balog‘atga yetgan farzandlari esa ota-onalarini moddiy ta‘minlash (saqlash) va ularga yordam berish (qo‘llab-quvvatlash)ga majburlarlar.

Nikoh erkinligini buzish (unga xilof ish tutish) keksalar, ayollar va bolalarga rahmsizlarcha munosabatda bo‘lish taqiqlanadi”.

5-§. Ijtimoiy ta‘minot, sog‘liqni saqlash va ekologiya sohalarida davlat siyosati

Insonni o‘rab turgan tabiiy muhitni muhofaza qilish muammo-si hozirgi kundagi eng dolzarb, jiddiy umuminsoniy (global) muammolar qatoriga ko‘tarilgan, zero, uning ifloslanishi shunday keng miqyosni egallaganki, bugungi kunda insoniyatning yer yuzida mavjud bo‘lishi ham xavf ostiga solinmoqda. So‘nggi ikki-uch, o‘n yillik ichida qabul qilingan konstitutsiyalarning hech biri bu muammoni chetlab o‘tmaganligi bejiz emas. Konstitutsiyaviy me‘yor (holat)lar davlat zimmasiga tashqi muhitning saqlab qolinishi va yaxshilanishi, jismoniy va yuridik shaxslar zimmasiga esa ularning ishlab chiqarish va boshqa turli faoliyatlarida ekologiya talablariga qat‘iy amal qilish majburiyatlarini yuklaydi.

Tabiatdan samarali foydalanish muammosi hamda tashqi muhitni muhofaza qilish muammolari bitishib ketadi (ya‘ni chambarchas bog‘liq), zero tabiat resurslari (zahira)ning yaxshiyolcharcha talan-taroj etilishi, ularni o‘ylab-netmay sovurilishi kelajak avlodlarga o‘rmini to‘ldirib bo‘lmas darajada katta zarar-ziyon yetkazadi, tabiat tomonidan insoniyat uchun in‘om etilgan ko‘pdan-ko‘p ne‘matlardan mahrum qiladi. Shuning uchun ham tabiat ne‘matlaridan samarali foydalanish tez sur‘atlarda konstitutsiyaviy me‘yorlarga (ko‘rsatmalarga) aylanib bormoqda.

Ushbu mavzuning konstitutsiyaviy tartibga solinishiga misollar keltiramiz:

Agar 1947-yil Italiya Konstitutsiyasi, 1949-yildagi Germaniya Asosiy qonuni ekologiya muammosini o‘sha paytda ko‘ra olmagan bo‘lsa, 1978-yilda qabul qilgan Ispaniya Konstitutsiyasining 45-moddasida bunday belgilab qo‘yilgan:

1. Ommaviy (umumiy) hokimiyatlar zarur bo‘lgan jamoatchilik birdamligi, ko‘magiga tayangan holda yashash sifatini himoya qilish va qayta tiklash maqsadida butun tabiat zaxiralaridan unumli foydalanish ustidan nazorat olib boradi.

2. Bundan oldingi me‘yor, ko‘rsatmalarga xilof ish tutgan shaxslarga nisbatan qonunda belgilangan muddatlarga jinoiy jazolar, tegishli

holatlarda esa ma'muriy jazolar belgilanadi, shuningdek, keltirilgan zararni to'lash majburiyati yuklanadi".

Shunga o'xshash majburiyatlar postsotsialistik konstitutsiyalar orqali davlat va jamiyat zimmasiga yuklab qo'yilgan. Bu ma'noda, GFRning sharqiy hududlarida joylashgan ozod Saksoniya davlati tomonidan 1992-yil qabul qilingan konstitutsiyani alohida ta'kidlash mumkin. Uning birinchi moddasi Saksoniyani hatto hayot va madaniyatning tabiiy negizlarini himoya qilishga majbur bo'lgan demokratik, ijtimoiy hamda huquqiy davlat sifatida ta'riflaydi.

Ushbu konstitutsiyaning 10-modda 1-qismiga muvofiq, Saksoniya davlati va unda istiqomat qilayotganlarning barchasiga kelajak avlodlar oldidagi o'ta buyuk mas'uliyatlardan kelib chiqqan holda, hayot negizi bo'lgan tashqi muhitni muhofaza qilishdan iborat burch belgilangan. Yer, havo va suv, hayvonot va o'simliklar, shuningdek, butun landshaft (manzara, borliq), makon alohida muhofaza qilinmog'i lozim. Davlat xomashyo zahiralari tejamli ishlatilishi va ularning yangilab borilishi, suv va energiyadan ham tejamli foydalanishga erishishi lozim. Ushbu moddani 3-qismi tabiat go'zalligiga mahliyo bo'lish va tabiat qo'ynida dam olish huquqining tan olinishini ko'zda tutadi, chunki, ushbu me'yor 1-qismda belgilangan maqsadlarga zid emas. Bu borada barcha uchun tog'lar, o'rmonlar, dala-bog'lar, ko'l va daryolarga borish imkoniyati ta'minlanmog'i lozim.

Ba'zi konstitutsiyalarda davlatning, ba'zan tashqi muhitning ajralmas unsuri (elementi) sifatida qabul qilinadigan tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish majburiyat (burch)i ham belgilab qo'yilgan. Masalan, Gretsiya Konstitutsiyasining 24-moddasi, 1-qismida shunday deyiladi: "Tashqi va madaniy muhitni himoya qilish davlatning vazifasi (burchi)dir", ushbu moddaning 6-qismiga muvofiq esa "yodgorliklar, shuningdek, tarixiy joylar va ularning tarkibiy qismlari davlat muhofazasi ostidadir. Qonun ushbu muhofaza uchun zarur bo'lgan mulk uchun cheklov choralari, shuningdek, bunday mulk egalari beriladigan to'lovlarning amalga oshirilishi qoidalari va tartiblarini belgilaydi"

Inson hayoti va sog'lig'i muhofazasi ko'pchilik zamonaviy konstitutsiyalar tomonidan jamiyat va davlatning muhim vazifalaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Braziliya Konstitutsiyasining 196, 200-moddalaridagi holat (me'yor)larni keltirish mumkin. Ushbu moddalarda ittifoq, shtatlar, federal okruglar va munitsipal hokimiyatlarning ijtimoiy ta'minot budjetlaridan, shuningdek, yagona tizim nazorati ostida faoliyat

ko'rsatayotgan boshqa jamg'armalar va xususiy muassasalardan moliyalashtiruvchi yagona sog'liqni saqlash tizimining uyg'unlashuvi ko'zda tutiladi.

Xususiy muassasalar yagona tizim bilan ommaviy-huquqiy shartnoma va bitimlar tuzgan holda uni to'ldirish mumkin, shartnoma va bitimlar asosida yagona sog'liqni saqlash tizimi ularga maqsadli moliyaviy yordamlar ko'rsata oladi. Konstitutsiya sog'liqni saqlash bilan bog'liq muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun tamoyil (prinsip)larni belgilaydi. Masalan, qonun chiqaruvchi organlar, to'qimalar, xujayralar, substansiya (javxar)larni transplantatsiya (ko'chirib o'tkazish) qilish va tijorat maqsadlarda foydalanishning har qanday shaklini taqiqlanmog'i lozim.

Ko'pchilik konstitutsiyalarda ushbu masala bo'yicha me'yorlar o'ta qisqa shakl va mazmunda tartibga solingan. Ruminiya Konstitutsiyasining 33-moddasi 2-qismiga muvofiq "davlat orastalik (gigiyena) va ommaviy sog'liqni ta'minlash uchun chora-tadbirlarni amalga oshirishi lozim (shart)", 3-qismiga ko'ra esa "kasallikka chalinganda, nogiron bo'lib qolganda, onalik va sog'liqni tiklash holatlarida tibbiy yordam va ijtimoiy ta'minot tizimini tashkil etish, tibbiyot kasbi va paramedicsina (tibbiyotga yaqin turuvchi) faoliyatlarning amalga oshirilishi ustidan nazorat va shuningdek, shaxslarning jismoniy va ma'naviy sog'liqlarini himoya qilish bo'yicha choralar qonunga muvofiq belgilanadi".

Bu borada, Xitoy Konstitutsiyasining ijtimoiy hayotni davlatlashtirishini tavsiflovchi 21-moddasida keltirilgan holat qiziqish uyg'otadi:

"Davlat sog'liqni saqlash, zamonaviy va Xitoy an'anaviy (xalq) tibbiyoti va farmokologiyasi (dorishunosligi)ni rivojlantiradi, qishloq jamoa xo'jaliklari, davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlari tomonidan turli xil sog'liqni saqlash tashkilotlarining barpo qilishini rag'batlantiradi va qo'llab-quvvatlaydi, ommaviy sanitariya (sog'lomlash-tirish) tadbirlari o'tkaziladi va xalq sog'lig'i muhofaza qilinadi.

Davlat jismoniy tarbiya va sportni rivojlantiradi, ommaviy sport tadbirlari o'tkaziladi, xalq sog'lig'ini mustahkamlab boradi".

Nihoyat, ko'pgina konstitutsiyalar davlat zimmasiga zaif ijtimoiy guruhlarni himoya qilish kabi vazifalarni yuklaydi. Masalan, 1946-yilda qabul qilingan Fransiya Konstitutsiyasining hozirda amalda bo'lgan so'zboshisi belgilaydiki, millat "barcha uchun, jumladan, bolalar, onalar va keksa mehnatkashlar uchun sog'liqni saqlanishi, moddiy ta'minot, dam olish va bo'sh vaqtni kafolatlaydi. Har qanday inson mavjudoti, ya'ni yoshi, jismoniy yoki aqliy holati bo'lmasa, iqtisodiy ahvoliga ko'ra,

mehnat qilish qobiliyatidan mahrum bo'lgan har bir inson kun kechirish uchun zarur bo'lgan mablag'ni jamoadan olish haqiga egadir".

Inson munosib hayot kechirish uchun pul ishlab topish imkoniyatidan biron bir sababga ko'ra, mahrum bo'lgan shaxslar yoki boshqa xil daromad manbaiga ega bo'lmagan shaxslarning ijtimoiy ta'minlanishi ikki xil turga bo'linadi: bu ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordam.

Ijtimoiy sug'urta, odatda, ish beruvchi yoki tegishli jamg'armalarga majburiy badallar to'lab beruvchi xodimlarning o'zlari tomonidan amalga oshiriladi. Bunday jamg'arma (fond)lardan nafaqalarning turli xillari muntazam to'lab boriladi. Shaxs, shuningdek, ixtiyoriy ijtimoiy sug'urta xizmatiga ham murojaat qilish mumkin. Bunda u qo'shimcha nafaqa turlaridan foydalanish huquqiga ham ega bo'ladi.

Ijtimoiy yordam xususida aytadigan bo'lsak, ushbu yordam davlat yoki mahalliy hududiy jamoalar (shahar, jamoatchilik tashkiloti va hokazo) tomonidan halokat yoqasida qolgan, ijtimoiy sug'urta bo'yicha ta'minlanish huquqiga ega bo'lmagan yoki bo'lmasa ijtimoiy sug'urta jamg'armalaridan kun kechirish uchun yetmaydigan miqdorda, ya'ni juda oz miqdorda mablag' oluvchi shaxslarga nisbatan ko'rsatiladi. Ushbu ikkala shaklni 1990-yilda qabul qilingan Xorvatiya Konstitutsiyasi aniq ravshan ajratib ko'rsatadi. U o'zining 56-moddasida belgilaydiki, ishchi xodimlar va ularning oila a'zolarining ijtimoiy muhofazada bo'lishi va ijtimoiy sug'urtalanishi qonun va jamoa shartnomasi bilan tartibga solinadi, shuningdek, onalik va bolalik bilan bog'liq huquqlar ham qonun bilan tartibga solinadi. 57-moddaga ko'ra esa "zaif, xasta va boshqalarga ishsizlik yoki mehnatga layoqatsizlik oqibatida respublikadagi ta'minlanmagan fuqarolarga asosiy hayot ehtiyojlarini qondirilishi uchun yordam olish huquqi ta'minlanadi". Xuddi shu moddada ko'rsatib o'tiladiki, Respublika nogironlarni himoyalash va ularni ijtimoiy hayotga jalb qilishga asosiy e'tiborni qaratadi va g'amxo'rlik qiladi, shuningdek, xorijdan insoniylik yordamlari olinishi taqiqlanishi mumkin emas.

6-§. Iste'molchilarning davlat tomonidan himoyalaniishi

Bugungi kunda ayrim mamlakatlardagina ushbu muammo konstitutsiya darajasiga ko'tarilgan. Biroq biz ta'kidlab o'tganimizdek, turli xil tovar (mahsulot, mol)lar, eng avvalo, iste'mol mollari ishlab chiqarish texnologiyasining murakkablashib ketganligi sababli ko'zda tutilgan muddatlarda ularning sifati nazorat qilinishi ko'pincha qiyinlashmoqda. Sifatiga qo'yiladigan talablar, ayniqsa, ommaviy ehtiyoj mollariga qo'yiladigan talablarning buzilishi o'ta xavfli oqibatlarga olib

kelishi mumkin va olib kelmoqda. Iste'molchi soxta ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar oldida himoyasiz bo'lib qolmasligi lozim. Ushbu huquq muhofazasini sud orqali hal etish o'ta uzoq va murakkab kechmoqda.

Ispaniya Konstitutsiyasi o'zining 51-moddasida ushbu masala bo'yicha quyidagi me'yor (holat)larni o'zida mujassamlashtiradi:

1. Ommaviy hokimiyatlar iste'molchilar va foydalanuvchilarning xavfsizligi, sog'lig'i va qonuniy iqtisodiy manfaatlarini muhofaza qilgan holda, ularni himoya qilishlikni kafolatlaydi. Ommaviy hokimiyatlar iste'molchilar va foydalanuvchilarning bilimli bo'lishlari va xabardor qilinishlariga ko'maklashadi, ularning tashkilotlariga yordam beradi va ushbu hokimiyatlarning iste'molchilariga tegishli masalalar yuzasidan fikrlarni qonunda belgilangan muddatda tinglanishiga yordam beradi.

2. Bundan oldingi qismlarda belgilangan ko'rsatmalar doirasida qonun ichki savdo va molni sotishga ruxsat berish qoidalarini tartibga soladi"

Ta'kidlanganidek, Braziliya Konstitutsiyasining 170-moddasi iste'molchilar huquqining muhofaza qilinishini iqtisodiy tuzum prinsiplari qatorida sanab o'tadi. Ushbu konstitutsiyaning 5-moddasida davlat zimmasiga iste'molchilar huquqini qonun vositasida muhofaza qilish mas'uliyatini yuklaydi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Ijtimoiy tizim va ijtimoiy munosabatlar deganda nimani tushunasiz?

2. Mehnat va kapital (sarmoya) o'rtasidagi munosabatlar qanday tartibga solinadi?

3. Millatlararo munosabatlar bilan ijtimoiy tizim qanday o'zaro bog'liqlikka ega?

4. Oila va nikohning himoyalaniishi va rag'batlantirilishi jamiyat taraqqiyoti uchun qanday ahamiyatga ega?

5. Ijtimoiy ta'minot, sog'liqni saqlash va ekologiya sohalarida davlatimiz hozirgi kunda qanday siyosat olib bormoqda?

6. Iste'molchilarning davlat tomonidan himoyalaniishiga misol keltiring?

7. Millatlararo munosabatlarda millatlarning tengligi, asosan, nimalarda kuzatiladi?

8. Ko'pgina demokratik davlatlar ijtimoiy tizimida qaysi qatlam ko'proq davlat himoyasida?

9-bob. Siyosiy va ma'naviy-madaniy munosabatlar ijtimoiy tuzumning tarkibiy qismi sifatida

1-§. Siyosiy tizim va siyosiy hokimiyat tushunchalari.

2-§. Siyosiy jarayonlar.

3-§. Ma'naviy-madaniy munosabatlar tushunchasi.

4-§. Ta'lim.

5-§. Fan va madaniyat.

6-§. Diniy munosabatlar.

1-§. Siyosiy tizim va siyosiy hokimiyat tushunchalari

Uyushgan holda siyosiy tizimni tashkil etuvchi siyosiy munosabatlar jamiyatda siyosiy hokimiyatning faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq munosabatlardir, davlat hokimiyati esa uning markazlashgan ifodasi bo'lib hisoblanadi.

Umuman hokimiyat – bu bir guruh kishilar (guruhlar)ning o'z istakirodasini boshqa insonlar yoki guruhlar (o'z ixtiyoridagi, qo'l ostidagi) orqali amalga oshirishga erishish imkoniyati va qobiliyatlari bilan xarakterlanadigan (tavsiflanadigan) ijtimoiy munosa-batdir. Aksiyadorlik jamiyatida rahbar shaxsning hukmronligi qat'iy rasmiylashtiriladi va o'zining umumiy sarmoyadagi hissasiga suyanadi, menedjer esa sarmoya egalarining vakolatlariga tayanadi. Ibodatxonaning hukmdorligi sig'inuvchilarning qaysi konfessiyaga oidligi, e'tiqodining qanchalik qat'iyiligiga bog'liq. Partiya, kasaba uyushmalari va hokazo jamoat birlashmalari rahbarlarining hukmronligi, shuningdek, jamoa xo'jalik tuzilmalari (shirkat, hissadorlik jamiyatlari va hokazo)ning o'z a'zolariga nisbatan yuritadigan hokimiyatlari, hukmronliklari ham rasmiylashtirilgan va ularning shaxsiy obro'- e'tiborlaridan tashqari jamoat birlashmasi yoki xo'jalik tuzilmasi a'zolari tomonidan berilgan vakolatlariga tayanadi (masalan, saylov yo'li bilan berilgan vakolatlar).

Siyosiy hokimiyat – bu muayyan bir guruh kishilar (elita)ning butun jamiyat ustidan hukmronligi bo'lib, bo'ysunmaslik hollarida majburlash, zo'rlik vositalarining qo'llanishi bilan tavsif (xarakter)lanadi. Bu jamiyat (uning katta bir qismi) ustidan hukmronlik bo'lgani uchun ham ommaviy hokimiyat deb ataladi. Siyosiy hokimiyat ma'lum miqdorda konstitutsiyaviy huquq bilan tartibga solib boriladigan bir qator siyosiy institut (soha)lar vositasida amalga oshiriladi. Davlat hokimiyati qonunan butun jamiyatga taalluqlidir va o'z hukmronligi ostidagilarga belgilangan holatlarda, belgilangan usullar bilan va belgilangan darajada jismoniy

zo'rlik (zulm) qo'llash monopoliyasiga egadir. Qator konstitutsiyalarda (masalan, Ispaniya Konstitutsiyasi) ommaviy hokimiyat haqida ko'proq gapiriladi. Bunda davlat organlari va o'zini o'zi boshqaruv organlari ko'zda tutiladi.

Siyosiy hokimiyatni amalga oshirishda, siyosiy partiyalar va ularga yaqin turuvchi jamoat tashkilotlari ham ishtirok etadilar. Hukmron hokimiyatlarga muholif bo'lgan va betaraf jamoat tashkilotlari ommaviy hokimiyat institutlarining shakllanishi va faoliyat ko'rsatishiga turli shakllarda o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ommaviy axborot vositalari, ba'zan esa ibodatxona va boshqa diniy tuzilmalar tomonidan ham kuchli ta'sirni ko'rish mumkin.

Bu institut (muassasa)larning barchasi siyosiy tizimning institutsional negizi, asosini – siyosiy hokimiyatni amalga oshirish mexanizmini tashkil etadi. Adabiyotlarda siyosiy tizimning tuzilishiga nisbatan o'zaro bir-biriga qarama-qarshi (zid) hamda ozmi-ko'pmi mos keluvchi turli-tuman fikr va mulohaza hamda xulosalar berilgan. Ba'zilarida siyosiy tizim yuqorida ko'rsatib o'tilgan institutlar va ular orasida belgilangan hamda yuzaga kelgan tartib bilan atroflicha izohlansa, boshqalarida siyosiy tizimning siyosiy muassasalar, siyosiy me'yorlar, siyosiy muloqot vositalari, siyosiy ong vositalaridan iboratligi ta'kidlanadi.

Uchinchi bir turdagi adabiyotlar esa ikkinchi guruh fikriga qo'shilgan holda siyosiy ongning siyosiy tizim faoliyat ko'rsatadigan asosiy muhitning bir qismi ekanligini ham ta'kidlanadi va hokazo. Har bir muallifning fikri o'ziga xos, turli-tuman, qarama-qarshi, ba'zan mos va buning nihoyasi yo'q. Siyosiy soha (institut)lar va ular orasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar deyarli barcha tadqiqotchi olimlar tomonidan siyosiy tizimning tarkibi sifatida tan olinadi. Institut (soha, muassasa)lar bu siyosiy tizimning tuzilish tavsifidir, munosabatlar me'yori esa – funksionaldir. Siyosiy (va qismangina siyosiy) institutlarning huquqiy maqomi va ular orasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar muayyan darajada konstitutsiyaviy huquq predmetiga kiradi.

2-§. Siyosiy jarayonlar

Biz bu hodisani siyosiy tizim va uning institutlari faoliyatining tartibi, jumladan, ular orasidagi o'zaro munosabatlar sifatida ta'riflashimiz mumkin.

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, siyosiy jarayon yuridik, ya'ni huquqiy jarayon emas, aniqroq aytadigan bo'lsak, qisman yuridik

jarayondir. Shuning uchun ham biz ushbu jarayonning bosqichlarini umumiy ketma-ketlikda belgilab qo‘ya olmaymiz. “Siyosiy jarayon” tushunchasi turli xil subyektlar siyosiy faoliyatining turli xildagi shakllari, usullari va yo‘nalishlarini qamrab oladi. U ham huquq me‘yorlari (avvalo, konstitutsiyaviy huquq) hamda turli xildagi yozilgan va yozilmagan, huquqiy bo‘lmagan me‘yorlar (korporativ me‘yorlar va boshqa jamoat birlashmalari nizomlari, nizomiy va boshqa turli xujjatlari bilan, urf-odatlar, an‘analar va etika-axloq me‘yorlari) bilan tartibga solinadi. Ba‘zan esa umuman tartibga solinmaydi, oldindan aytib bo‘lmaydigan shaklda, to‘satdan yuz berib o‘tadi.

Insonlar va ular guruhining siyosiy faoliyatiga ularning ijtimoiy ehtiyoji turtki beradi. Bu ehtiyojlar anglanib (ba‘zan to‘g‘ri, ba‘zan yanglish bo‘lsa-da), manfaatlarga aylanadi. Subyekt o‘z manfaatini qondirish uchun ommaviy hokimiyatdan foydalanish zarurligini anglab yetishi bilan va buning uchun ommaviy hokimiyatga qandaydir bir tarzda ta‘sir ko‘rsatilishi lozimligini anglashi bilan, uning manfaati siyosiy tus oladi. Manfaating qondirilishi yoki uning noto‘g‘ri tushunilishi yoki uni ro‘yobga chiqarilishi mumkin emasligining anglanishi ushbu siyosiy faoliyatning to‘xtatilishi yoki uni boshqa narsa bilan almashtirilishiga olib keladi. Siyosiy hayot subyektlarining bunday faoliyatlari yig‘indisidan umumiy siyosiy jarayon yuzaga keladi.

Siyosiy jarayonning ommaviy hokimiyatni amalga oshirishda ishtirok etayotgan qismi ko‘proq, ya‘ni boshqa qismlardan ustun ravishda huquqiy, eng avvalo, konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinadi. Bu qismda siyosiy jarayon yuridik jarayonga aylanadi va aniq ifodalangan bosqichlarga ega bo‘ladi. Misol tariqasida quyida muhokama sifatida ko‘rib chiqiladigan konstitutsiyaviy huquq tarmoqlarini keltirish mumkin – bu saylov jarayoni, qonun chiqarish jarayoni, ma‘muriy jarayon va budget jarayoni. Shuni ta‘kidlash mumkinki, ommaviy huquq ishlari bo‘yicha sud jarayoni ham siyosiy jarayonning bir ko‘rinishidir. Yuridik jarayonning turli ko‘rinishlarining asosiy tamoyillari, odatda, konstitutsiyalar bilan belgilab qo‘yiladi, batafsil tartibga solinishi esa qonunlar va boshqa hujjat (tartib-qoida, shartnoma va hokazo)lar bilan amalga oshiriladi. Yana shuni ko‘zda tutish kerakki, “yuridik jarayon” tushunchasi, odatda, ikki xil ma‘noga ega bo‘ladi:

1. Belgilangan tartibda yuz beruvchi faoliyat.
2. Ushbu faoliyatni tartibga soluvchi, ya‘ni uning o‘tkazilish tartibini belgilovchi huquqiy me‘yorlar tizimi.

3-§. Ma'naviy-madaniy munosabatlar tushunchasi

Ijtimoiy munosabatlarning ushbu sohasi konstitutsiyaviy huquq bilan ijtimoiy tuzumning qolgan boshqa ichki tizimlariga nisbatan ancha kam darajada tartibga solinadi. Bu tushunarli: bu yerda gap insonning ichki dunyosi haqida boradi. Faqat totalitar tuzumlar jamiyat hayotining ushbu sohasi ustidan ham to'la nazorat o'rnatishni da'vo qiladi, lekin demokratik jamiyatda inson qadri daxlsiz, uning ichki dunyosi faqat birgina uning o'ziga tegishli. Davlat va huquq, ayniqsa, konstitutsiyaviy huquqning vazifasi, bu yerda, inson shaxsining ma'naviy-madaniy rivojlantirish uchun yaxshi, qulay shart-sharoitlarni ta'minlashdan iborat bo'ladi.

Jamiyat ma'naviy-madaniy munosabatlar – bu insonning bir-birlari orasidagi, inson, jamiyat va davlat orasidagi ma'naviy-madaniy ne'matlar xususidagi munosabatlardir. Bu munosabatlarni mavjud siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar taqozo etadi. Ma'naviy madaniy munosabatlar esa o'z navbatida, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ushbu munosabat (predmeti) barcha ma'naviy-madaniy hodisalar fan, san'at, ta'lim, din va ijtimoiy ongning boshqa sohalarini o'z ichiga oladi. Ma'naviy-madaniy munosabatlar ba'zan siyosiy tus ham oladi, ya'ni siyosiy ma'no kasb etadi. Bu ayniqsa, millat va davlatni tashkil etuvchi omil deb hisoblangan holatda namoyon bo'ladi.

4-§. Ta'lim

Jamiyat hayotining ushbu sohasini uning butun ma'naviy-madaniy dunyosining asosi deya hisoblash mumkin, chunki ta'limsiz hech qanday madaniyat va to'laqonli hayotning bo'lishi mumkin emas. Ta'lim olish huquqi munosabati bilan ushbu konstitutsiyaviy institutning ancha mukammal tartibga solinish tendensiyasini kuzatar ekanmiz, uning konstitutsiyaviy tartibga solinishini demokratik (Germaniya) va totalitar (KXDR) jamiyatlar misolida ham ko'rish mumkin. Shu bois davlatlarning ta'limni tashkil etish masalalariga turli-tuman yondashishlarini aks ettiruvchi bir nechta misol keltirish bilan chegaralanamiz.

Ispaniya konstitutsiyasining 27-moddasida ko'rsatilishicha, ta'lim jamiyatning demokratik tamoyillari, asosiy huquq va erkinliklariga hurmat ruhida inson shaxsini barkamol etib rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Ommaviy hokimiyat ota-onalarga o'z farzandlariga shaxsiy e'tiqodlariga muvofiq diniy va axloqiy tarbiya berish imkoniyatini kafolatlashi lozim. Asosiy ta'lim majburiy va bepuldir. Ommaviy hokimiyat barchaga manfaatdor sektorlarni samarali qo'llagan holda

umumiy dasturlar qabul qilish va o'quv yurtlarini tashkil etish yo'li bilan ta'lim olish huquqini kafolatlaydi.

Jismoniy va yuridik shaxslarga konstitutsiyaviy tamoyillarga amal qilingan holda, o'quv yurtlarini barpo etish erkinligi tan olinadi (e'tirof etiladi). O'qituvchilar, ota-onalar va muayyan holatlarda o'quvchilar ommaviy jamg'armalar hisobotiga ma'muriyat tomonidan moddiy ta'minlanadigan barcha o'quv yurtlarida nazorat olib borishi va ularni boshqarishida ishtirok etishi mumkin. Ommaviy hokimiyatlar zimmasiga qonunchilikka amal qilinishini kafolatlash maqsadida ta'lim tizimini nazorat qilish va dalolatlash vazifasi yuklanadi. Ommaviy hokimiyat qonunchilikda belgilangan talablarga javob beruvchi o'quv yurtlarini qo'llab-quvvatlaydi. Qonunda belgilangan shartlar asosida universitetlarning avtonomiyasi (erkinligi, mustaqilligi) tan olinadi.

Shunday qilib bu yerda, xuddi Germaniyadagidek, ommaviy hokimiyatning faqat zaruriy holdagina rahbarligi asosidagi liberal ta'lim tizimini kuzatishimiz mumkin. Bunga teskari bo'lgan ta'lim yondashuvi misolini Kuba Konstitutsiyasi asosida ko'ramiz. Masalan, 39-moddada shunday deyiladi:

“Davlat ta'lim, madaniyat va fanning barcha ko'rinishlarini rag'batlantiradi, rivojlantiradi va yo'naltiradi. Davlat ta'lim va madaniyat sohasiga qaratilgan siyosatda quyidagi tamoyillar asosida faoliyat yuritadi:

a) o'zining ta'lim va madaniyat sohasidagi siyosatini fan va texnika yutuqlariga, marksizm va martianlik (Kuba inqilobiy mafkurachisi Xose Marti ta'limoti) g'oyalari, Kuba va butun dunyo ilg'or pedagogika an'analarga asoslaydi;

b) Ta'lim (o'qitish) davlatning vazifasi va u bepuldir. U fanning xulosa va yutuqlariga, o'qishning hayot, mehnat va ishlab chiqarish bilan uzviy aloqasiga asoslanadi. Davlat talabalar uchun stipendiya tizimini qo'llab-quvvatlaydi va ishlovchilar tomonidan bilim va qobiliyatning eng yuqori darajasiga erishish maqsadida, ularga turli-tuman shakldagi o'qish imkoniyatlarini yaratib beradi. Qonunga muvofiq milliy ta'lim tizimi tarkibi va tuzilishini, shuningdek, o'qishning majburiyligini belgilaydi va har bir fuqaroning bilim olishi shart bo'lgan eng kam (minimum) umumiy tayyorgarlikni joriy etadi;

d) yangi avlodlarning vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishiga, kommunistik ruhda shakllanishiga, bolalar, yoshlar va o'smirlarning ijtimoiy hayotga tayyorlanishiga ko'mak beradi. Ushbu tamoyilni amalga oshirish uchun ilmiy-texnikaviy va badiiy xarakterga ega bo'lgan umumiy va maxsus ta'lim mehnat, amaliy tadqiqotlar, jismoniy tarbiya, sport,

hamda ijtimoiy siyosiy faoliyat va harbiy tayyorgarlikda faol ishtirok etish bilan birga olib boriladi”.

Ta’lim sohasiga yangi avlodni kommunistik ruhda tarbiyalash vazifasi qo’yilganligi uchun ham shunisi ayonki, ushbu vazifani faqat davlatgina amalga oshiradi.

5-§. Fan va madaniyat

Bu sohada davlat ham muayyan moddiy tomondan ta’minlash chora-tadbirlarini ko’rishi mumkin. Biroq, bu ma’lum yo’nalishlardagina ushbu sohani rivojlantirishga maqsadli ta’sir ko’rsatishni taqozo etuvchi instrumentdir. Demokratik davlat bunday ta’sir ko’rsatishdan betaraf bo’ladi, chunki bunday ta’sir fan va texnika taraqqiyotiga to’squinlik qiladi, ba’zan esa uni izdan chiqarishi ham mumkin va nihoyat jamiyatning hamma munosabatda boshqa jamiyatlardan orqada qolishiga olib keladi, albatta, ba’zi bir rag’batlantiruvchi sohalar istisnoni tashkil etishi mumkin. Ammo bunday fan va madaniyat sohalarida davlatning bir tomonlama ta’siri bo’lganda ham uning orqada qolishi muqarrar, chunki uning bir butunligi darz ketgan bo’ladi.

Masalan, Italiya Konstitutsiyasi “San’at, fan hamda ularni o’qitish va o’rgatish erkin” ekanligini belgilaydi (33-modda, 1-qism). Uning 9-moddasida shunday deyiladi: “Respublikaning madaniy, ilmiy va texnikaviy tadqiqodlarining rivojlantirilishiga yordam beradi. U millatning tarixiy va badiiy merosini, tabiatini muhofaza qiladi”.

1949-yilda qabul qilingan Vengriya Konstitutsiyasi o’zining 1990-yil tahririda 70-moddasi, d) qismida quyidagi holatni o’z ichiga olgan:

“1. Vengriya Respublikasi ilmiy hayot va badiiy ijod, bilim olish, dars berish (o’qitish) erkinligini hurmat qiladi hamda qo’llab-quvvatlaydi.

2. Ilmiy masalalarda qaror qabul qilish, tadqiqotlarning ilmiy qimmatini belgilash huquqiga faqat va faqat fan arboblari haqlidir”.

Bu yerdagi 2-qismda belgilangan holat e’tiborga loyiq. Chunki bu narsa demokratik jamiyatda o’zidan-o’zi mavjud bo’laveradi deb tushuniladi va shu bois ham, odatda, konstitutsiyalarda aks etmaydi. Ammo ushbu holatda undan totalitar o’tmish alomati sezilib turadi, masalan, Vengriya sotsialistik ishchi partiyasi Markaziy Qo’mitasining mahkama amaldorlari har qanday ilmiy masala yuzasidan oliy hakam sifatida chiqishgan.

Ushbu guruhga oid ijtimoiy munosabatlarning totalitar konstitutsiyalar tomonidan tartibga solinishiga kelsak, bu yerda ushbu munosabatlarga ancha liberal yondashgan Kuba Konstitutsiyasining 39-moddasiga

murojaat qilamiz. Yuqorida eslab o'tilgan moddaning ikkinchi qismida shunday deyiladi:

a) badiiy ijod erkindir, zero, uning mazmuni inqilobga zid emas. San'atda ifoda etish shakli erkindir.

b) davlat xalqning madaniy saviyasini oshirish maqsadida, badiiy tarbiya, ijodiy kasb, san'at bilan shug'ullanishni va uni qadrlashni yuqori baholaydi, uni rivojlantiradi hamda rag'batlantiradi.

d) fanda ijodiy va tadqiqot faoliyati erkindir. Davlat tadqiqot ishlari, eng avvalo, jamiyat manfaatlari va xalq farovonligini oshirish bilan bog'liq muammolarni hal etishga qaratilgan tadqiqotlarni rag'batlantiradi hamda har tomonlama ta'minlaydi.

e) davlat fan taraqqiyoti va mehnatkashlarning ilmiy ishlarga jalb qilinishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

f) davlat jismoniy tarbiya va sportning barcha turlarini ta'lim vositasi va fuqarolarning har tomonlama tarbiyalanishlariga qo'shiladigan muhim hissa sifatida yo'naltiradi, rivojlantiradi va rag'batlantiradi.

g) davlat Kuba madaniyatining original (o'ziga xoslik)ligini muhofaza qiladi va millatning madaniy merosi, badiiy hamda tarixiy boylıklarining saqlanishi haqida g'amxo'rlik qiladi. U milliy yodgorliklar va o'z tabiiy go'zalligi bilan farq qiluvchi yoki badiiy, tarixiy qimmatini tan olingan joylarni alohida muhofaza qiladi.

h) davlat fuqarolarining mamlakatdagi ommaviy jamoat tashkilotlari orqali ta'lim va madaniyat sohasidagi siyosatni amalga oshirishga faol ishtirok etishlariga yordam beradi.

Biz bu yerda hech bir betaraflik yoki qarshilik uyg'otmaydigan bir qator me'yorlarni ko'rishimiz mumkin: tegishli vazifalarning davlat tomonidan amalga oshirilishi mutlaqo tabiiydir.

6-§. Diniy munosabatlar

Bu ham jamiyat ma'naviy-madaniy hayotining muhim muassasasi (instituti)dir. Din dunyoqarash, tasavvur va e'tiqodlar tizimi o'laroq, insonlarni birlashtiruvchi omil bu davlatni barpo qiluvchi omil bo'lib ham xizmat qiladi. Din nafaqat ma'naviy-madaniy hayotga, balki jamiyat siyosiy hayotidagi ko'pgina sohalarga o'z ta'sirini ko'rsata oladi, iz qoldiradi. Shuning uchun ham konstitutsiyaviy huquq dinni chetlab o'ta olmaydi.

Din, odatda, ibodatxona bilan, ya'ni demokratik belgilardan uzoq va ishonuvchilarning diniy ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan, iyerarxik (ya'ni bosqichli) tuzilishga ega bo'lgan cherkov bilan chamber-

chas bog‘liq. Amalda ibodatxona (cherkov) bu doiradan tez-tez chiqib turadi va siyosiy maqsadlarni o‘z oldiga qo‘ygan dindorlar harakatiga boshchilik, rahnamolik qiladi va ularni boshqaradi.

Odatda, konstitutsiyaviy huquq diniy e‘tiqodda teng huquqlilikni kafolatlaydi va diniy ozchilikni alohida o‘z muhofazasi ostiga oladi. Misol tariqasida Ruminiya Konstitutsiyasining 29-moddasini keltirib o‘tamiz. Ushbu moddaning 2 va 3-qismlariga muvofiq, diniy e‘tiqodlar erkin va qonunda belgilangan shart-sharoitlarda shaxsiy nizomiga ko‘ra, tashkil etiladi, mazhablar orasida diniy ixtilof, nizolarni paydo etuvchi (uyg‘otuvchi) har qanday shakl, vosita, xatti-harakatlar qat‘iy man etiladi.

O‘zini o‘zi nazorat qilish savollari:

1. Siyosiy tizim va siyosiy hokimiyat tushunchalari nima?
2. Siyosiy jarayonlar deganda nimani tushunasiz?
3. Ijtimoiy tuzumning qaysi tarkibiy qismi kam darajada konstitutsiyaviy huquq tomonidan tartibga solinadi?
4. Ta‘limning jamiyat hayotidagi o‘rni qanday?
5. Fan va madaniyat hamda davlat o‘rtasidagi munosabatlar qanday bo‘lishi mumkin?
6. Diniy munosabatlarning to‘g‘ri tartibga solinishi davlat uchun qanday ahamiyatga ega?
7. Vijdon erkinligi nima?
8. Qachon siyosiy jarayon yuridik jarayonga aylanadi?

10-bob. Inson va fuqaro huquqlari

1-§. Inson va fuqaro huquqlariga oid asosiy tushunchalar.

2-§. Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarga oid me'yorlarning tarixiy rivojlanish bosqichlari.

3-§. Huquq, erkinlik va majburiyatlar tasnifi.

4-§. Huquq, erkinlik va majburiyatlar tengligi.

5-§. Huquq va erkinliklarning konstitutsiyaviy cheklanishi.

6-§. Huquq va erkinlikka oid kafolatlar.

1-§. Inson va fuqaro huquqlariga oid asosiy tushunchalar

Aksariyat xorijiy davlatlarda inson huquqlari va erkinliklari bilan bog'liq barcha masalalar konstitutsiya darajasida tartibga solingan. Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklar deganda, insonning tabiiy holatini ifoda etadigan va oliy darajadagi himoyaga ega bo'lgan inson va fuqaroning eng muhim huquq hamda erkinliklari tushuniladi.

Inson huquqlari – shunday o'lchov va andozaki, u davlatga, uning mavjud huquq tizimiga, qonunchiligiga, huquqiy tartibotiga berilgan baho, ularning rivojlanish va demokratiyaviylik darajasi, sifat ko'rsatkichi rolini o'tamoqda. Ayni paytda, inson huquqlarining mavjud ahvoli ham umuman jamiyatning rivojlanish darajasini xolisona, aniq ko'rsatib turuvchi «o'lchov» sifatida xizmat qilmoqda.

Hozirgi kunda inson huquqlari masalasi, bir tomondan, rivojlangan demokratik davlatlarda to'plangan ijobiy tajriba, yutuq va saboqlarni, ikkinchi tomondan esa, hozirgi zamon qarama-qarshiliklari, murakkabliklari bilan bog'liq muammo va vazifalarni o'zida mujassamlashtirgan.

Ta'kidlash joizki, inson huquqlari masalasida to'plangan tajriba va amaliyotning o'zi mustaqil ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'lib, ayni paytda siyosiy madaniyatning bir ko'rinishi, shakli sifatida ham o'z o'rnini topmoqda. Hozirgi kunda dunyoda inson va fuqaro huquqlari bo'yicha uch yuzdan ortiq xalqaro-huquqiy hujjatlarga amal qilinmoqda.

Inson huquq va erkinliklari zamirida konstitutsiyaviy huquq va erkinliklar konstitutsiyaviy huquqiy munosabatlarning asosi hisoblanib, ushbu huquqiy munosabatlar inson (fuqaro) bilan davlat o'rtasida yuzaga keladi. Bunga ko'ra, davlat har bir alohida olingan inson (fuqaro)ning asosiy va boshqa huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda saqlash majburiyatini oladi. Ayni vaqtda, konstitutsiya asosiy huquq va erkinliklarni inson hamda fuqaro majburiyatlari bilan bog'laydi. Bu asosiy

huquq, erkinlik va majburiyatlar tizimi inson va fuqaroning konstitutsiyaviy huquqiy maqomini tashkil etadi.

Inson huquqi – bu tabiiy ravishda vujudga keladigan, insonga tug‘ilganidan tegishli bo‘lgan ajralmas huquq hisoblanadi. Odamlar erkin va huquqlarda teng bo‘lib tug‘iladi. Har bir davlatning asosiy maqsadi insonning tabiiy va ajralmas huquqini ta’minlab berishdan iborat bo‘lishi lozim. Insonning ajralmas huquqiga, odatda, erkin va xavfsiz yashash huquqi, mulkka egalik huquqi, daxlsizlik huquqi va boshqalar kiradi. Keyingi vaqtlarda unga madaniyat yutuqlardan va toza atrof tabiiy muhitdan foydalanish huquqi ham qo‘shildi. Bu huquqlar davlat hokimiyati tomonidan berilmaydi va ayni vaqtda davlat o‘z hujjatlari bilan ularni bekor qila olmaydi. Demak, inson huquqi asosiy huquq bo‘lib, u tug‘ilganda muayyan davlatning fuqarosimi yoki yo‘qmi, bundan qat’i nazar, barchaga xos huquq sifatida foydalaniladi. Shu jihatdan 1776-yil 4-iyulda qabul qilingan AQSH Mustaqilligi Deklaratsiyasida mustahkamlangan huquqlarni misol qilib keltirish mumkin. Deklaratsiyada ta’kidlanishi-cha “barcha odamlar teng holatda Yaratgan tomonidan muayyan ajralmas huquq bilan dunyoga keladi. Yashash huquqi, erkinlik va baxt-saodat sari intilish huquqi ana shular jumlasiga kiradi. ...Agar biror davlat tuzumi bu huquqni buzsa, xalq uni o‘zgartirishi yoki bekor qilishi va shunday yangi tuzum barpo qilishi kerakki, u eng yaxshi holatda xalq xavfsizligi hamda uning tinch-osoyishta hayoti ta’minlanadigan prinsiplarga asoslansin”.

Shunday qilib, XVIII asrda erkinlikni tabiiy-huquqiy tushunish huquqiy hujjatlarda o‘zining mustahkam ifodasini topa boshladi.

Fuqaro huquqi esa fuqarolik fakti bilan bog‘liq bo‘lib, shaxsning muayyan davlatga, siyosiy hamjamiyatga mansubligini anglatadi. Fuqarolik deganda, jismoniy shaxsning ma’lum bir davlat bilan barqaror huquqiy aloqasi tushuniladi. Bunda jismoniy shaxs va davlatning bir-biriga nisbatan huquqlari va majburiyatlari mavjud qonunlarda o‘z ifodasini topadi. Bu o‘zaro huquq va majburiyatlar davlatning konstitutsiyasi orqali milliy qonunchilikda belgilab qo‘yiladi. Ularning amaldagi xalqaro huquq normalariga muvofiqlashtirilishi talab etiladi. Bu huquqiy munosabatlar insonning dunyoga kelishi bilan bog‘liq bo‘lib, uning qayerda bo‘lishi va yashashidan qat’i nazar butun umri davomida saqlanib qoladi. 1789-yilgi inson va fuqarolar huquqi bayon etilgan fransuz Deklaratsiyasida bu har ikki subyekt (inson va fuqaro)ning huquqiy holatiga oid normalar o‘z ifodasini topgan. Jumladan, unda shunday deyilgan: “Odamlar huquqiy jihatdan erkin va teng bo‘lib tug‘iladi. Har bir davlatning maqsadi insonning tabiiy va ajralmas huquqini ta’minlashdan iboratdir”.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 1948-yil 10-dekabrda insonning asosiy (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy) huquqlari va erkinliklari belgilab berilgan tarixiy hujjat – Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasini qabul qildi. Deklaratsiya 30 moddadan iborat bo‘lib, uning birinchi moddasida “Barcha odamlar erkin, qadr-qimmat va huquqlarda teng bo‘lib tug‘iladilar. Ularga aql va vijdon ato qilingan, binobarin, ular bir-biriga nisbatan birodarlarcha munosabatda bo‘lishlari kerak” deyilgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyin inson huquqi muammolari dunyo miqyosda ahamiyatga ega ekanligini jahon hamjamiyati e’tirof etdi. Bu muammo faqat bir davlatga tegishli bo‘lib qolmay, balki xalqaro ahamiyat kasb etayotganligi, buning natijasida konstitutsiyaviy huquq asta-sekin xalqaro e’tiborga sazovor bo‘layotganligi ma’lum bo‘ldi.

1966-yilda BMT Bosh Assambleyasi “Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risida”gi, shuningdek, “Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risida”gi Xalqaro Paktlar kabi hujjatlarni qabul qildi. Bu huquqiy aktlarda inson va fuqaro huquqi mukammal bayon etib berildi.

Shundan so‘ng inson huquqi bo‘yicha hamda 1984-yilda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo‘yicha Qo‘mitalar tashkil etildi. Ushbu ikki Pakt inson va fuqarolar huquqining o‘ziga xos xalqaro kodeksi deb tan olingan. Qatnashchi davlatlar ushbu Paktlarda nazarda tutilgan huquq va erkinliklarni ta’minlash yuzasidan zarur qonuniy tadbirlar ko‘rish majburiyatini o‘z zimmalariga oldi.

1993-yilda qabul qilingan Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida “inson, uning huquqi va erkinliklari oliy qadriyat. Davlat inson va fuqaro huquqi va erkinliklarini e’tirof etish, unga rioya etish va himoya qilish majburiyatini o‘z zimmasiga oladi” (2-modda) deyilgan.

Qozog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasining 2-modda 2-bandida Respublika xoriydagi o‘z fuqarolarining himoyasini va homiyligini kafolatlashini ta’kidlaydi.

Inson huquqi, erkinliklari va majburiyatlarini mazmunan bir necha guruhlarga bo‘lib o‘rganish mumkin. Bularga shaxsiy fuqarolik, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlarni kiritish mumkin.

Inson va fuqarolar huquqlarini bunday tartiblash yuqorida bayon etilgan Xalqaro Paktlarga muvofiq keladi. Ko‘pchilik davlatlarda inson huquqi, erkinliklari va majburiyatlariga oid asosiy prinsiplar konstitutsiyaviy jihatdan mustahkamlanib qo‘yilgan.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni ta’kidlash mumkinki, inson huquqi zamiridagi har qanday huquq fuqaro huquqi bo‘lishi, lekin

fuqaroga tegishli har qanday huquq inson huquqi sifatida e'tirof etilmasligi mumkin (saylash va saylanish huquqi).

Erkinlik – har bir shaxsning tabiiy huquqi bo'lib, uni himoya qilish barcha davlatlarning vazifasidir. Inson dunyoda yashar ekan, yeb-ichishi, kiyinishi, turar joyga ega bo'lishi, oila qurishi, hordiq chiqarishi, davolanishi, ma'naviy ehtiyojlarini qondirishi, jamiyatning siyosiy hayotida ishtirok etishi zarur. Bular uning inson sifatida yashashining zarur sharti, tabiiy ehtiyojlaridir.

Majburiyat. Ko'pgina davlatlar inson va fuqarolar majburiyatlarini farqlaydilar, masalan, majburiy harbiy xizmat faqat fuqarolarga tegishli bo'ladi. Ba'zan ayrim huquqlar fanda pozitiv huquqlar deb hisoblanadi. (Masalan, fuqaroning saylash huquqi yoki insonlarning qonun va konstitutsiyaga rioya qilish majburiyatlari). Bu huquq va majburiyatlar davlat tomonidan, shu jumladan, sud tartibida ham ta'minlanadi.

Tabiiy va pozitiv huquq o'rtasidagi aloqa.

Tabiiy huquq deganda insonning tug'ilishi bilan unga tegishli bo'lgan ajralmas huquqlari tushuniladi. Ularga insonlarning yashash, sha'n va qadr-qimmatini himoya qilish kabi huquqlari misol bo'ladi.

Pozitiv huquq davlatning o'z fuqarosi bilan bo'ladigan munosabatidan kelib chiqib, normativ hujjatlarda belgilangan tartibda va shaklda qayd etilgan huquqdir.

Pozitiv huquq – davlat organlari tomonidan chiqariladigan normativ-hujjatlarda belgilab qo'yiladi va bu huquqlarni amalga oshirish doirasi ushbu hujjatlarda yozilgan shartlar bo'yicha hal qilinadi.

Tabiiy huquq pozitiv huquq zamirida himoya qilinadi. Misol uchun, qonunlar qabul qilinadi, huquqni himoya qiluvchi davlat organlari insonlarning hayotini, turmush tarzini himoya qiladi.

Xalqaro huquq va shaxsning huquqiy maqomi. Hozirgi kunda shaxsning, ma'lum hollarda fuqaroning (masalan, saylov huquqi masalalari bo'yicha) huquqiy maqomi masalasi, asosan, xalqaro huquq, uning e'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlari bilan belgilanadi. Davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan xalqaro hujjatlar bevosita qo'llanishi va mamlakat sudlari tomonidan uning ichki huquqi sifatida ta'minlanishi mumkin.

Xalqaro huquq quyidagilarni belgilab beradi:

1) mamlakatdagi shart-sharoitlarni hisobga olgan holda, konstitutsiyaviy qonunchilik inson va fuqaroning xalqaro standartlarga muvofiq keladigan huquq va erkinliklarini muhofaza qilishi lozim;

2) milliy qonunchilik xalqaro hujjatlarida qayd qilingan insonning asosiy huquqlari va umuminsoniy qadriyatlarga qarama-qarshi bo'lmashligi lozim;

3) erkinlik va huquqlarni mutlaqlashtirish mumkin emas, ular qonun asosida va faqat Konstitutsiya, xalqaro huquq normalariga muvofiq tarzda, aniq belgilangan maqsadlar uchun cheklanishi mumkin;

4) huquqlarni suiiste'mol qilish, ya'ni ularni boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslarga tegishli huquqlarini buzish maqsadida qo'llash qat'iy man qilinadi;

5) shaxs huquqi boshqa shaxslar huquqi bilan cheklanadi;

6) huquq va erkinliklar mamlakat sharoitidan kelib chiqqan holda, huquqiy, moddiy kafolatlanishi lozim.

2-§. Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarga oid me'yorlarning tarixiy rivojlanish bosqichlari

Huquqshunos olimlar huquq va erkinliklarning tarixiy rivojlanishini uch bosqichga ajratishadi.

Birinchi bosqichda (XVIII asr oxiri- XIX asr oxiri) shaxsiy, siyosiy huquqlar fikr, vijdon va din erkinligi, har bir shaxsning davlat boshqaruvidagi ishtiroki, hammaning qonun oldida tengligi, yashash huquqi, shaxsiy daxlsizlik kabi huquqlarning e'tirof etilish davri hisoblanadi. Bu huquqlar davlat zimmasiga fuqaroning shaxsiy hayotiga aralashmaslik va siyosiy hayotda ishtirok etishi uchun fuqarolarga sharoit yaratib berish majburiyatini yuklaydi.

Ikkinchi bosqichda (XIX asr oxiri - XX asr boshlari) mehnat qilish, erkin ish tanlash huquqi, ijtimoiy ta'minot, dam olish huquqi, jamiyat madaniy hayotida qatnashish huquqi va hokazolar ilk marotaba davlatlar Konstitutsiyalarida mustahkamlandi (asosan, sotsialistik mamlakatlarda). Bu huquqlar Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasida va ayniqsa, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktda yorqin ifodalab berilgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda inson huquqlari rivojlanishining **uchinchi bosqichi** XX asrning ikkinchi yarmida dunyoda global muammolarning yuzaga kelishi, ular sirasidan bo'lgan ekologik muammolarning keskinlashuvi va axborot texnologiyalarining rivojlanib borishi bilan ifodalanadi. Shu kabi omillar sog'lom atrof-muhitga ega bo'lish, axborot olish va tarqatish kabi huquqlarning davlatlar konstitutsiyalarida e'tirof etilishiga olib keldi.

Huquq va erkinliklarning rivojlanish bosqichlaridan qat'i nazar, **Konstitutsiyaviy huquq rivojlanishining asosiy yo'nalishlarida,**

ijtimoiylashuv, demokratlashuv va baynalminallashuv omillarining yaqqol namoyon bo'lishi kuzatilmoqda. Konstitutsiyalarda e'lon qilinayotgan huquq va erkinliklarni yuridik bayon qilish sifatlarining doimo takomillashib borishini alohida ta'kidlash joiz.

3-§. Huquq, erkinlik va majburiyatlar tasnifi

Konstitutsiyaviy huquq, erkinlik va burchlar doirasining doimiy ravishda kengayib borishi, ularni ma'lum guruhlariga ajratishni talab qiladi. Bu esa, o'z navbatida, huquq institutlari bilan bog'liq muammolarni o'rganish va ular yechimini topishni yengillashtiradi.

Tasniflash turli xil maqsadlarda va asoslarda o'tkazilishi mumkin. Biroq shuni yodda tutish kerakki, guruhlashtirish shartli ravishda kechadi, chunki ko'p hollarda biror huquq yoki erkinlik yoxud burch bir paytda ikki yoki undan ko'p tasnifiy guruhlariga tegishli bo'lishi mumkin. Ular quyida taklif etilayotgan tasniflashtirishda o'zlarining asosiy mazmunlari jihatidan yaqin bo'lgan guruhlariga kiritiladi. Masalan, vijdon erkinligi shaxsiy erkinliklar turkumiga kiradi, ayrim mamlakatlarda esa, u aniq ifodalangan siyosiy tusga ega bo'ladi.

Tasniflashtirishning biri bilan biz yuqorida tanishib chiqdik: ya'ni huquqlarni inson huquqlari va fuqarolarning huquqlariga ajratish.

Tasniflashtirishning yana bir ko'rinishi huquq, erkinlik va burch subyektlarining ko'lami bilan bog'liq bo'lib, huquq, erkinlik va burchlarni *individual va jamoa(kollektiv)* turlariga ajratish mumkin.

To'g'ri, individual huquq ko'p hollarda jamoa shaklida ham amalga oshirilishi mumkin. Ammo u jamoa huquqidan farqli ravishda, odatda, individual tarzda amalga oshirilishi va himoya qilinishi mumkin. Jamoa huquqini esa uning mohiyatiga ko'ra, individual tarzda amalga oshirish mumkin emas.

Masalan, ish tashlash huquqi – jamoaga tegishlidir. Individual tartibda ish tashlash – ish tashlash hisoblanmasdan, balki u ishga kelmaslik deb baholanishi mumkin.

Ko'pchilik hollarda huquq, erkinlik va burchlar o'z xarakteriga ko'ra individualdir. Biroq bu holat konstitutsiyada doimo aniq va ravshan qilib belgilanmaydi.

Shuni hisobga olish kerakki, individual va jamoa huquqlari o'rtasida ba'zan obyektiv qarama-qarshiliklar kelib chiqadi.

Individlar (alohida shaxslar) o'zaro teng huquqli turli jamoa yoki birlashmalarga a'zo bo'lib, jamoa huquqini amalga oshirishda esa turli darajadagi individual imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan,

parlamentda ikki hududiy jamoa teng vakillarga ega bo'lib, ulardan biridagi saylovchilar soni ikkinchi hudud saylovchilaridan ikki marta ko'p bo'lsa, ushbu holatda birinchi hududdagi har bir saylovchining ovozi ikkinchi hududdagi ikki saylovchining ovozigacha teng bo'ladi.

Ba'zan milliy harakat yo'lbo'shchilari milliy guruh yoki jamoalarning huquqlaridan o'zlarining shaxsiy yoki tor siyosiy manfaatlarini ko'zlab foydalanadilar. Bu holat gohida shu guruh yoki jamoaning umumiy manfaatiga zid bo'lib, oqibatda faqat zarar keltirishi mumkin. Insonlar jamoa huquqlarining bunday yo'l bilan o'zlashtirilishi muammolar yechimini chigallashtirib, nizoli vaziyatlarni keltirib chiqaradi.

Ushbu muammo, ayniqsa, milliy munosabatlarda yuzaga kelayotgan nizolarga tez-tez sabab bo'lib turadi. Milliy harakatlarning namoyandalari ko'p hollarda milliy jamoa huquqlarini insonlarning individual huquqlaridan ustun qo'yishga harakat qilishadi.

Individual va jamoa huquqlarining o'zaro munosabatidan kelib chiquvchi muammolar yechimini bir tomonlama hal qilish mumkin emas. Shuning uchun ustuvorlik insonning ajralmas individual huquqi bilan belgilanishi zarur.

Harakatlar qaysi maqsadda va qanday ezgu niyatda amalga oshirilishidan qat'i nazar, boshqalarning erki va huquqlarini cheklash va ularga ziyon yetkazish hisobiga bo'lishini hech qachon oqlab bo'lmaydi.

Bulardan tashqari huquq, erkinlik va burchlarni, *asosiy va qo'shimcha* turlarga ajratish mumkin. Masalan, davlat boshqaruvida ishtirok etish asosiy huquq hisoblansa, saylov huquqi undagi hosila huquq bo'lib, uning mazmunini ifodalash shakli hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, huquq, erkinlik va burchlarni ularning mazmun va mohiyati bo'yicha tasniflash juda muhim ahamiyatga ega.

Tasniflash shart-sharoitlariga doir yuqoridagi fikr va mulohazalarni hisobga olib, inson huquqi va erkinliklarini *asosiy guruhlarga ajratish* quyidagicha qabul qilingan.

Birinchi guruh: inson shaxsiy huquqlari, erkinliklari va burchlari, ya'ni yashash huquqi, shaxsiy daxlsizlik va turar-joy daxlsizligi kabi huquq va erkinliklar.

Ikkinchi guruh: davlat va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish, ovoz berish, yig'ilish huquqi, vatanni himoya qilish bilan bog'liq qator siyosiy huquq va erkinliklar.

Uchinchi guruh: mehnat huquqi, mehnat erkinligi, mulk huquqi, soliq to'lash burchi, ta'lim olish huquqi, ijod erkinligi va shu kabilar iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquq va erkinliklar guruhini tashkil etadi.

Yuridik adabiyotlarda inson huquqlarini boshqa mezonlar asosida ham tasniflash uchraydi.

4-§. Huquq, erkinlik va majburiyatlar tengligi

Inson va fuqarolarning huquqlari fuqarolarning tengligi prinsipi asosida o‘rnatiladi (Inson va fuqarolik huquqlari fransuz Deklaratsiyasi 1789-y. 1-moddasi). Hozirgi zamonga kelib davlat fuqarolarning qonun va sud oldida tengligini uzil-kesil tan olgan va buni ta‘minlashni o‘zining muhim majburiyati deb biladi. Shaxsning qonun va sud oldida formal tengligining ta‘minlanishi tamoyilining qaror topishi - insoniyat tarixida yangi davrni, ya‘ni buriilishni boshlab berganligi bejiz emas.

Insonlarning qonun oldida tengligi tamoyili - ularning teng huquq va majburiyatlar sohibi ekanligini anglatadi. Fuqarolarning tengligi – demokratiyaning muhim elementi hamda jahon konstitutsiyaviy taraqqiyotining muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi, bu tenglik fuqarolarning davlat, qonun va sud oldida rasmiy tan olinadigan tengligi bo‘lib, u har bir davlat fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, kelib chiqishi, mulkiy ahvoli, egallab turgan lavozimi, turar joyi, dinga munosabati, qarashlari, jamoat birlashmalariga mansubligi va boshqa holatlardan qat‘i nazar teng huquq, erkinlik va burchlarga ega ekanligini anglatadi.

Huquqiy tenglik – bu, albatta, formal tenglikdir, ya‘ni rasmiy jihatdan teng huquq va majburiyatlarga ega bo‘lishlikdir. Ta‘kidlash joizki, teng huquqlilik, nafaqat teng huquq va erkinliklar sohibi bo‘lishni anglatibgina qolmay, balki teng majburiyatlarni ham zimmaga olishni taqozo etadi.

Insonlarning teng huquqliligi qator elementlarni o‘z ichiga oladi:

-teng huquqlilik nuqtai nazaridan insonning huquqiy maqomi va fuqaroning huquqiy maqomiga oid masalalar;

-insonlar real hayotda farqlanishidan qat‘i nazar teng konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarga ega bo‘lishi;

-insonlarning qonun va sud oldida tengligi va b.

5-§. Huquq va erkinliklarning konstitutsiyaviy cheklanishi

Shaxsning o‘z huquqlaridan foydalanishidagi mavjud cheklovlar insoniylik, umumiylik, axloqiy tamoyillarga asoslanib belgilanadi. Bu holat 1948-yil qabul qilingan «Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi» 29-moddasida ko‘rsatib o‘tilgan. Har bir shaxs o‘z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda turli cheklovlarga uchrashi mumkin. Bu cheklovlar boshqa shaxslar huquq va erkinliklari buzilishining oldini olish, axloqiy talablarga rioya qilish uchungina qo‘yilishi mumkin.

1966-yilda qabul qilingan «Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Pakt»ning 19-moddasiga ko'ra, har bir inson o'z fikrida hech qanday tazyiqlarsiz qolishi va uni yozma, og'zaki yoki boshqa shaklda bayon etishi mumkin. Ammo shu moddaning 3-bandiga ko'ra, bu huquqlar qonunda belgilangan qoidalar orqali cheklanishi mumkin. Bu cheklovlar: boshqa shaxslarning huquq va obro'sini hurmat qilish, davlat xavfsizligi, jamiyat tartibi, aholining sog'lig'i, axloqni saqlash uchun belgilanishi mumkin.

Qirg'iziston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasiga binoan: «Qirg'iziston Respublikasida inson huquqlari va erkinliklarini chegaralovchi yoki bekor qiluvchi qonunlar qabul qilinishi mumkin emas. Huquq va erkinliklarni cheklash: konstitutsiya va qonunda belgilangan konstitutsiyaviy tuzum va davlat yaxlitligini, jamoat tinchligi va boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish maqsadidagina belgilab qo'yilishi mumkin. Mavjud konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarga tajovuz qilish mumkin emas».

«Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Pakt»da insoniyat xavfsizligiga qaratilgan harakatlar (urushni targ'ib etish, milliy, irqiy, diniy adovat uyg'otish) taqiqlangan.

Inson huquqi va erkinliklarini himoyalash to'g'risidagi Yevropa Konvensiyasining 11-moddasi 2-bandida inson huquqlarini amalga oshirishda hech qanday cheklovlar qo'yilmaydi. Cheklovlar axloq, sog'liq, davlat xavfsizligi bilan bog'liq hollarda qonunda ko'rsatib o'tilgandagina qo'llaniladi.

Hozirgi kunda inson huquq va erkinliklarini oliy qadriyat sifatida yagona tizimli ravishda standartlashtirish va bu qoidalarni barcha davlatlarga bir xilda joriy etishni targ'ib qilish oqibatida ayrim sharqiy mamlakatlarning mentalitetiga xos bo'lmagan hamda jamiyatdagi ba'zi axloqiy me'yorlarga to'g'ri kelmaydigan qoidalardan voz kechish va bunga qarshi kurashlar ketayotganligini ta'kidlash joiz. Bunday hollar ayrim g'arb mamlakatlari tomonidan inson huquqlarini sun'iy cheklash sifatida baholanmoqda (masalan, bir jinsli nikoh huquqi, musulmon davlatlarida ayollarning huquq va erkinliklari cheklanmoqda degan chaqiriqlar va h.k.).

6-§. Huquq va erkinlikka oid kafolatlar

Inson va fuqarolar huquq va erkinliklarining kafolatlari mavzuini to'la yoritish uchun «kafolat» tushunchasiga to'xtalmoq zarur. Umuman olganda, «kafolat» so'zining lug'aviy ma'nosi — mas'uliyatni,

javobgarlikni o'z ustiga olgan holda ishonitirish, ta'minlash degan ma'noni anglatadi.

Inson huquq va erkinliklari kafolatlarining asosiy vazifasi shundan iboratki, birinchidan, inson huquqlarini amalga oshirishni ta'minlash, ularning buzilishiga yo'l qo'yilgan bo'lsa, ularni bartaraf etish; ikkinchidan, shu huquqlar bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash siyosatini olib borish.

Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida inson va fuqarolar huquq hamda erkinliklarining kafolatini quyidagicha ta'riflash mumkin. Inson huquqlari va erkinliklarining kafolati - bu umumxalq muhokamasidan o'tkazilgan, davlat tomonidan o'rnatilgan yoki tasdiqlangan, shaxslar va fuqarolarga belgilab qo'yilgan huquq va erkinliklarni amalda ta'minlashga yordam beradigan huquqiy vositalar, yuridik usullar va shart-sharoitlar majmuidir. Inson va fuqarolarning huquq hamda erkinliklari amalga oshirilishini kafolatlash shundan iboratki, birinchidan, turli davlat organlari, mansabdor shaxslar va alohida shaxslar tomonidan qonunda belgilangan huquq va erkinliklarga to'sqinlik qilinishiga yo'l qo'yimaslik, agarda bunga ma'lum bir sabablar oqibatida yo'l qo'yilgan bo'lsa, uni qonun normalarida o'rnatilgan tartib va vositalar orqali bartaraf etish; ikkinchidan, shu huquqlar bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash.

Fuqarolarning konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquq va erkinliklarini amalga oshirishni davlat tomonidan ta'minlashga yordam beradigan vositalar, usullar va shart-sharoitlar majmui kafolat tushunchasini beradi. Kafolatning asosiy vazifasi, fuqarolarni huquq va erkinliklarni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan to'siqlarni bartaraf etish bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlashdir.

Kafolatlarni quyidagicha turkumlash mumkin:

1. Yuridik (huquqiy)
2. Ijtimoiy-siyosiy
3. Iqtisodiy(moddiy)

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlashda **yuridik kafolatlar** alohida o'rin tutadi, chunki boshqa barcha kafolatlar yuridik jihatdan tartibga solinishni taqozo etadi. Ya'ni, yuridik kafolatlar fuqarolarning huquq va erkinliklari qonunlar asosida huquqiy jihatdan kafolatlanishidir. Yuridik kafolatlarning real amalga oshishi faqat demokratik rejim sharoitida kuzatiladi.

Yuridik kafolatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzish mumkin bo'lgan harakatlarni taqiqlash va chegaralashning yuridik me'yorlarini mustahkamlash;

- Fuqarolarning o'z huquq va erkinliklarini hech qanday to'siqsiz amalga oshirishlarida davlat idoralari va mansabdor shaxslar mas'ulligini belgilash;

- Fuqarolarni tajovuzlardan, huquq va erkinliklarining buzilishidan himoyalashni ta'minlovchi maxsus me'yorlar (shikoyat qilish huquqi, sudga murojaat qilish huquq) mavjudligi;

- Huquqlarni buzganlik uchun yuridik javobgarning belgilanganligi (mulkiy, intizomiy, ma'muriy, jinoiy);

- Fuqarolarga qaratilgan va huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan, tegishli davlat va fuqarolarning huquqlarini amalga oshirishni mustahkamlashga jamoat idoralari, mansabdor shaxslarning faoliyati.

Yuridik kafolatlarining quyidagi shakllari mavjud:

1. Konstitutsiyaviy huquqiy kafolatlar
2. Sudlar tomonidan huquq va erkinliklarni kafolatlash
3. Ombudsman faoliyati
4. Hukumat faoliyati

Konstitutsiyaviy huquqiy kafolatlar sirasiga mamlakat konstitutsiyasining o'zida bevosita mustahkamlangan kafolatlar kiradi.

Sudlar tomonidan huquq va erkinliklarni kafolatlash – fuqarolar huquq va erkinliklarining sudlar orqali himoya qilinishidir. Uning mazmuni:

- har bir fuqaro davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki mansabdor shaxslarning g'ayriqonuniy xatti-harakatlari (qarorlari) bilan o'z huquqlari yoki erkinliklari buzilgan deb hisoblasa, shikoyat bilan sudga murojaat qilish huquqi orqali o'z huquq va erkinliklarni himoya qilish.

Ombudsman faoliyati - Jahonning rivojlangan davlatlarida inson huquqlariga rioya etish va ularni himoya qilish vositasi sifatida Inson huquqlari bo'yicha vakil faoliyati yo'lga qo'yilgan. Masalan, Daniya, Polsha davlatlarida ombudsman instituti salmoqli ahamiyatga ega. Shuning uchun fuqarolarning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini kafolatlashda ombudsman xulosalari fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzgan mansabdor shaxslar va boshqalarning obro'-e'tibori va kelajakdagi faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Hukumat faoliyati – fuqarolarning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini hukumat o'z normativ huquqiy hujjatlar asosida himoya qilishi hisoblanadi.

Ijtimoiy-siyosiy kafolat- bu davlatda amal qilib turgan siyosiy tizimning barqarorligidir. Ushbu tizim, mamlakatning olib borayotgan siyosiy maydondagi faoliyati orqali davlat tomonidan jamiyatda inson huquqlari va erkinliklarining buzilishidan himoya etish uchun xizmat qiladi. Fuqarolarning huquq va erkinliklarini siyosiy kafolatlash quyidagilarga bog'liq:

davlatning mamlakat miqyosida olib borayotgan siyosatining maqsadiga;

siyosiy plyuralizmga;

siyosiy mafkuraga;

inson huquqlarini himoya qilish holatiga;

ommaviy axborot vositalarining faoliyatiga.

Iqtisodiy kafolatlariga vujudga kelgan ishlab chiqarish munosabatlari, iqtisodiy tizim kiradi.

Iqtisodiy kafolatlariga:

adolatli iste'mol savatini davlat tomonidan rasmiy ravishda mustahkamlash;

eng kam oylik ish haqi miqdorini belgilash;

davlat tomonidan aholining kam ta'minlangan qatlamini, voyaga yetmaganlar va nogironlarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash;

barcha mulk shakllarining tengligini hamda fuqarolarning mulk huquqlarini ta'minlash kiradi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Inson va fuqaro huquqlari nima?
2. Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarga oid me'yorlarning tarixiy rivojlanish bosqichlari qanday kechgan?
3. Huquq, erkinlik va majburiyatlar deganda nimani tushunasiz?
4. Huquq, erkinlik va majburiyatlar nima uchun teng?
5. Huquq va erkinliklar nima sababdan konstitutsiyaviy cheklanishi mumkin?
6. Yuridik kafolatlarning qanday shakllari mavjud?
7. Inson huquq va erkinliklarini nechta asosiy guruhlarga bo'lamiz?
8. Ombudsman faoliyati nima?

11-bob. Fuqarolik va chet el fuqarolari (tartibi) rejimi

1-§. Fuqarolik tushunchasi.

2-§. Fuqarolikka ega bo'lish hamda tugatish asoslari.

3-§. Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar (apatridlar, apolidlar).

4-§. Ikki va ko'p fuqarolik (bipatridlar).

5-§. Chet el fuqarolarining huquqiy holati.

6-§. Fuqarolik huquqida siyosiy boshpana, mamlakatdan chiqarib yuborish va boshqa davlatga berish asoslari.

1-§. Fuqarolik tushunchasi

Insonning huquq va erkinliklari darajasi, shuningdek, uning burchlari ushbu shaxsda ma'lum bir davlat fuqaroligining mavjudligi bilan bevosita bog'liq. Fuqarolik milliy qonunchilik va xalqaro huquq normalarining o'zaro mutanosibligi ifodalangan institutdir. Fuqarolik masalalari bo'yicha milliy qonunchilikdan tashqari davlatlarning fuqarolik masalalarini tartibga soluvchi ikki va ko'p tomonlama shartnomalari ham mavjud.

Fuqarolik – bu mustahkom, uzoq davom etadigan siyosiy huquqiy aloqa bo'lib, fuqarolarning davlatga tegishli ekanligini, fuqarolarga ushbu davlatning qonunlarini qo'llash orqali, ya'ni fuqaroning ushbu davlatdagi barcha huquqlarga va fuqarolarga tegishli bo'lgan majburiyatlarga egaligini anglatadi. Bu aloqa fuqaro bilan davlatning o'zaro huquq va majburiyatlariga asoslanadi. Fuqarolik maqomiga ega bo'lish inson uchun to'la ma'noda o'z huquqi va erkinliklarini amalga oshirish va olgan barcha majburiyatlarini bajarish imkoniyatini beradi. Ayni vaqtda, davlat ham fuqarolarga nisbatan olgan majburiyatlarini to'la-to'kis bajarishi lozim.

Ukraina Respublikasining 2001-yil 18-yanvarda qabul qilingan "Fuqarolik to'g'risida"gi qonuniga muvofiq "Ukraina fuqaroligi bu – Ukraina davlati va jismoniy shaxslar o'rtasida vujudga keluvchi huquqiy aloqalar bo'lib, bu ular o'rtasida vujudga keluvchi huquq va majburiyatlarda o'z ifodasini topadi"¹.

Aksincha, ayrim mamlakatlar konstitutsiyalarida fuqarolik masalalari haqida hech qanday norma bayon etilmagan. Jumladan, Ispaniya, Jazoir, Kolumbiya va boshqalar. Ushbu davlatlarda bu masalalar alohida qonunlar bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik masalalarini tartibga solishga qaratilgan bir qator xalqaro huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo'lib, mazkur hujjatlarda fuqarolik masalalariga bag'ishlangan umume'tirof etilgan qoidalar bayon etilgan. Ular quyidagilardan iborat:

¹ Qaralg: Закон Украины « О гражданстве Украины» ВВРУ 2001г. № 13 ст.65

- “Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi”, 1948-yil 10 -dekabr
“Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risida”gi Xalqaro pakt, 1996-
yil 19-aprel

- “Fuqarolik to‘g‘risida”gi Yevropa konvensiyasi

- “Turmushga chiqqan ayolning fuqaroligi to‘g‘risida”gi Konvensiya.
1957-yil 20-fevral.

“Fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar to‘g‘risida”gi Protokol, 1930-yil
12-aprel.

Fuqarolar doimiy ravishda davlat himoyasida bo‘lib keladi. Shu bois davlat hududidan tashqarida ham o‘z huquqlarining himoyasini talab etishga haqlidirlar. Davlat esa o‘z navbatida o‘z fuqarolarining huquq va erkinliklarini kafolatlashi va himoya qilishi lozim.

Fuqarolik tushunchasi qadimdan, xususan, Qadimgi Rim davlatida mavjud bo‘lgan, buni xristianlarning “Injil” kitobi ham tasdiqlaydi. Misol qilib aytganda, Pavel ismli apostol Rim fuqarosi bo‘lganligi uchun unga nisbatan tan jazosi buyurilganda, u Rim fuqarosi ekanligini va uni jazoga tortish mumkin emasligini ta’kidlagan.

Feodalizm davrida “vassal” (poddanstva) institutidan juda keng foydalanilgan bo‘lib, ushbu termin o‘zaro munosabatlarda qaramlilikni ifoda etgan.

Vassallik – feodal davrga oid termin bo‘lib, u shaxsning feodalga tegishli ekanligini, shu sababli unga o‘lpon to‘lashi lozimligini anglatadi. Hozirgi kunda “vassal” termini faqat monarxiya davlatlarida ishlatilmoqda va u ko‘pincha “fuqaro” termini ma’nosini beradi. Bir qancha monarxiya davlatlarida (masalan, Belgiya, Niderlandiya, Ispaniya) ushbu so‘z konstitutsiya va qonunlarida fuqaro so‘zi bilan almashtirilgan.

“Fuqaro“ atamasidan ilk bora 1789-yilgi Fransiyaning “Inson va fuqaro huquqlari va erkinliklari Deklaratsiyasi”da foydalanilgan va yuridik jihatdan mustahkamlangan edi. Natijada bu institut xalqaro - huquqiy ahamiyatga ega bo‘ldi va shaxsning davlatga taalluqligining yuridik xususiyatini ifodalaydi. Ushbu termin aslida barchaning qonun oldida tengligini anglatgan. Hozirda ba’zi monarxiya davlatlarida “vassal”, respublika shaklidagi davlatlarda “fuqarolik” termini qo‘llaniladi. Masalan, AQSHda fuqaro deb murojaat etilsa, Buyuk Britaniyada esa “Zoti oliyalariga tegishli” iborasi qo‘llaniladi.

Turli davlatlarda fuqarolikka ega bo‘lishning bir qancha talablari mavjud. Meksika Konstitutsiyasining 34-moddasida Respublika fuqarolari erkak va ayol hisoblanadi, qaysi birlari meksikalik bo‘lmoqchi bo‘lsa, ular quyidagi shartlarga javob berishlari lozim:

1. 18 yoshga yetgan bo'lishi;
2. Namunali hayot kechirayotgan bo'lishi shart.

Garchand "meksikalik" degan so'z davlatga mansublikni anglatsa-da, mazmunan har qanday meksikalik fuqaro deb sanalmaydi. Fuqarolikning asosiy tamoyillari qoidaga asosan konstitutsiyada belgilanadi hamda uning amalda qo'llanishi boshqa qonunlar va qonun osti aktlarida ko'rsatib beriladi. Shunday konstitutsiyalar borki, unda fuqarolik to'g'risida birorta maxsus bob yoki normalar kiritilmagan. Masalan, Italiya Konstitutsiyasida fuqarolik masalalari 1912-yilda qabul qilingan, keyinchalik 1983-yilda o'zgartirishlar kiritilgan "Fuqarolik to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. 1976-yilda qabul qilingan Kuba Konstitutsiyasida esa aksincha, fuqarolik to'g'risida alohida bob berilgan.

2-§. Fuqarolikka ega bo'lish hamda tugatilish asoslari

Xorijiy davlat konstitutsiyalarida fuqarolikning asosiy qoidalari o'z ifodasini topgan. Mazkur masalalarni aniq tartibga solish, ya'ni fuqarolikni olish, o'zgartirish va to'xtatish masalalari esa qonunlar asosida tartibga solinadi. Bunga xorijiy fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, qochoqlar maqomi va siyosiy boshpana berish to'g'risidagi huquqiy normalar ham kiradi. Fuqarolikni olishni bir necha usullari mavjud. Bular jumlasiga tug'ilganlik bo'yicha, fuqarolikka qabul qilish; fuqarolikni tiklash; fuqarolikni tanlash kabi holatlar kiradi. Xorijiy mamlakatlarda nikohga o'tish yoki boshqa asoslarda fuqarolikni olish kamdan kam uchraydi.

Ayrim xalqaro hujjatlarda belgilangan qoidalar uni ratifikatsiya qilgan davlatlar uchun majburiy ahamiyatga ega. Shuningdek, bu hujjatlarda fuqarolikni qabul qilish va unga ega bo'lishni umumiy tartibga soluvchi normalar ham mavjud. "Fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni qisqartirish to'g'risida"gi Konvensiya (1961-yil 30-avgustda qabul qilingan) ga muvofiq o'zaro shartnoma mavjud bo'lgan davlatlar hududida topib olingan bolaning tug'ilgan joyi noma'lum bo'lsa, tug'ilgan joyidan qat'i nazar bolaga u topib olingan davlatning fuqaroligi beriladi. Shuningdek, konvensiya dengiz yoki havo kemasida tug'ilgan chaqaloqlarning fuqarolik masalalarini ham hal qilib bergan. Unga muvofiq, dengiz yoki havo kemasida tug'ilgan chaqaloq ushbu kema qaysi davlat bayrog'i ostida harakatlanayotgan bo'lsa yoxud qaysi davlat portida ro'yxatga olingan bo'lsa shu davlat fuqarosi deb olinadi¹

1991-yil 28-noyabrda qabul qilingan "Rossiya Federatsiyasi fuqaroligi to'g'risida"gi qonunning 12-moddasiga muvofiq, shaxs Rossiya Federatsiyasi fuqaroligiga quyidagi asoslarga ko'ra ega bo'ladi:

¹ Qarang: "Fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni qisqartirish to'g'risida"gi Konvensiya 1961 yil 30 avgust.

1. Tan olish orqali
2. Tug‘ilish orqali
3. Ro‘yxatdan o‘tish orqali
4. Fuqarolikka qabul qilinishi orqali
5. RF fuqaroligining tiklanishi orqali
6. Fuqarolikni tanlash orqali
7. Boshqa asoslarga ko‘ra

Fuqarolikni qo‘lga kiritishning birinchi asosiy yo‘li bo‘lib, tug‘ilganlik bo‘yicha, ya‘ni “filiatia” (filiasiya) yo‘li bilan fuqarolikni olish asosiy usul hisoblanadi. Bunda ikki xil munosabatni ko‘rish mumkin, birinchisi - “Qon huquqi” deb nomlanadi. Unga ko‘ra, bola qayerda tug‘ilganidan qat‘i nazar ota-onasining fuqaroligini oladi, ikkinchisi – “Zamin huquqi” deyiladi. Bunga ko‘ra, bola qaysi davlat hududida tug‘ilgan bo‘lsa, ota-onasining fuqaroligiga qaramay, o‘sha davlat fuqaroligini oladi. Hozirda aksariyat davlatlarda qon huquqi asosida fuqarolikni olish keng tarqalgan. Masalan, Fransiya, GFR, Italiya va boshqalar.

Lotin Amerikasining bir qator davlatlarida esa fuqarolikni yer huquqi asosida egallash belgilangan (Masalan, Braziliya, Argentina). Ba‘zi davlatlarda esa fuqarolikni qabul qilishning “aralash tamoyili” qabul qilingan bo‘lib, fuqarolikni egallash uchun ayni vaqtning o‘zida ikkala asosning ham mavjud bo‘lishi talab etiladi.

Fuqarolikni qabul qilishning ikkinchi yo‘li naturalizatsiya deb atalib, fuqaroligi bo‘lmagan yoki boshqa davlatning fuqarosi bo‘lgan shaxslarning fuqarolikka ega bo‘lish tartibini belgilaydi. Masalan, AQSH fuqaroligini olgan shaxslar ikki guruhga ajratiladi: AQSHda tug‘ilganlar va boshqa davlatdan kelganlar. Boshqa davlatdan kelganlarning huquqlari birmuncha cheklangan bo‘ladi. AQSH Konstitutsiyasi birinchi bo‘lim, 2-moddasida aytilishicha, faqat AQSHda tug‘ilganlar AQSH Prezidenti bo‘lib saylanishi mumkin, shuningdek, AQSH Kongressining quyi palatasiga saylanish uchun shaxsdan so‘nggi yetti yillik muddat AQSH fuqaroligida bo‘lishlik talab qilinadi, senator bo‘lishi uchun esa, shaxs kamida so‘nggi to‘qqiz yil mobaynida fuqarolikda bo‘lishi shart. Naturalizatsiya yo‘li bilan fuqarolikni olishning o‘ziga xos jihatlari mavjud. Xususan, naturalizatsiya asosida fuqarolikni qabul qilish bir qancha talablar asosida amalga oshiriladi. Ushbu talablar mamlakatning tinchligi va kelajagini o‘ylagan holda qo‘yilgan bo‘lib, ushbu talablarga javob berish biroz qiyinroq.

Masalan, AQSH qonunchiligiga binoan AQSH fuqarosi bo‘lish uchun fuqarolikni qabul qilayotgan shaxs besh yil mobaynida AQSH

hududida yashagan va ushbu davrda u qonuniy muhojir sifatida yashagan bo'lishi lozim; ingliz tilida yaxshi so'zlasha olishi hamda inglizcha yozishni bilishi; Amerikaning tarixi, AQSH davlat boshqaruvining shakli va tamoyillari haqida tushunchaga ega bo'lishi; mavjud boshqaruv tizimiga qarshi bo'lmasligi va AQSHga sodiqlik to'g'risida qasam ichishi hamda sobiq fuqaroligidan voz kechishi lozim. Naturalizatsiya qilinayotgan shaxs anketasida "e'tiqodingiz" degan bo'lim mavjud bo'lib, biror – bir dinga sig'inmaydigan shaxslar AQSH fuqaroligini qo'lga kiritma olmaydilar. Bekorga deyarli barcha ommaviy joylarda, hatto, pul banknotlarida ham "In God we trust"(Biz xudoga ishonamiz) shiorini ko'ramiz.

Germaniya fuqaroligini olishda esa, albatta, sudlanmagan bo'lishi, yetarli mablag'larga ega bo'lishi, davlatning ijtimoiy yordamiga muhtoj bo'lmasligi hamda ishsizlik nafaqasi hisobiga yashayotgan bo'lmasligi lozim. Shuningdek, ular boshqa davlat fuqaroligini yo'qotgan bo'lishlari shart.

Denaturalizatsiya naturalizatsiya qilingan shaxs bilan unga fuqarolik bergan davlat o'rtasidagi aloqaning yo'qolishi prinsipi yotadigan davlatning maxsus ichki huquqiy aktlariga ko'ra amalga oshiriladi. Naturalizatsiya chog'ida noto'g'ri ma'lumotlarni berish, fuqarolik majburiyatlarini qo'pol ravishda buzish denaturalizatsiyaga sabab bo'lishi mumkin. Denaturalizatsiya Kanada, Irlandiya, Sudan, Venesuela va Bolgariya davlatlarida mavjud.

Fuqarolikni qabul qilishning uchinchi yo'li bo'lib "optatsiya" (tanlash) uslubi hisoblanadi. Ba'zan uni "transfert" ham deb atashadi. Optatsiya – fuqarolikni davlat hududining o'zgarishi bilan tanlash deganidir. Masalan, 1957-yil Saar viloyatida o'tkazilgan referendum natijasida ushbu viloyat Germaniya tarkibiga kiritilgandan so'ng fuqarolarga optatsiya huquqi taklif etildi: istagan shaxs yo Germaniya fuqaroligiga o'tishi yoki Fransiya fuqaroligida qolishi mumkin edi. Fuqaro davlat hududlarining o'zgarishida aybdor hisoblanmaydi, shuning uchun ham unga qaysi davlat fuqaroligini qabul qilishini hal etishi uchun ma'lum vaqt beriladi.

Transfert holatida esa, chegaralar o'zgargan hollarda shaxslarning fuqaroligi majburiy ravishda o'zgaradi. Transfert vaqtida bir davlatdan boshqa davlatga o'tayotgan hudud aholisining xohishidan qat'i nazar, bir davlatdan ikkinchisiga o'tadi.

Fuqarolikni qabul qilishning to'rtinchi yo'li bo'lib, fuqarolikni tiklash usuli hisoblanadi, ya'ni yo'qotilgan fuqarolikni qayta tiklay olish imkoniyatining mavjudligi fuqarolikni tiklash inqilob oqibatida oilaviy

sabablarga ko'ra, umuman aytganda, ehtiyoj tug'ilgan omillarga ko'ra muhojirlikni amalga oshirgan shaxslar qo'lga kiritishadi. Ko'pincha fuqarolikni qayta tiklash individual, ba'zan esa bir guruh shaxslarga nisbatan amalga oshirilishi mumkin. Masalan, harbiy to'ntarish natijasida fuqaroligini yo'qotgan shaxslar ma'lum bir muddat o'tgach, o'z mamlakatiga qaytib fuqaroligini tiklashi mumkin. Shuningdek, "reintegratsiya" – o'z davlati bilan qayta aloqa o'rnatish termini ham qo'llaniladi.

Fuqarolikni qabul qilishning beshinchi usuli- fuqarolikning sovg'a qilinishidir. Ushbu usulda davlat uchun maxsus xizmat ko'rsatgan shaxslargagina fuqarolik beriladi. Masalan, AQSH Senati 1974-yilda, Aleksandr Soljenitsin sobiq SSSR hududidan chiqarilganidan so'ng, unga AQSH fuqaroligini berdi. Undan tashqari fuqarolikka qabul qilinishning bir qancha naturalizatsiya xarakterida bo'lgan qo'shimcha ko'rinishlari mavjud. Masalan, nikohga kirish, bola asrab olish orqali va hokazo. Shu bilan birga, "Repatriatsiya" (o'z vataniga qaytish) asosidagi fuqarolik tushunchasi ham mavjud. Masalan, Ikkinchi jahon urushidan so'ng arman xalqiga o'z mamlakatlariga sobiq SSSR tomonidan qaytish imkoniyati berildi. Yoki yana bir repatriatsiyalardan biri, bu yahudiy xalqining Isroil davlatiga ko'chishidir. Istalgan yahudiy Isroilga ko'chib kelishi bilanoq ushbu mamlakat fuqaroligini oladi.

Fuqarolik tugatilishining bir qancha turlari mavjuddir, bularga: fuqarolikdan chiqish (rad qilish): fuqarolikni yo'qotish: fuqarolikdan mahrum qilish; optatsiya (muayyan hududning u yoki bu davlatga tegishliligi o'zgarganda fuqarolikni tanlash masalasi) va boshqalar.

Fuqarolikdan chiqish ba'zi bir siyosiy yoki oilaviy sabablarga ko'ra, manfaatdor fuqaroning arizasiga asosan tegishli davlat organlari tomonidan rasmiylashtiriladi. Fuqarolikdan chiqish asoslari barcha MDH davlatlarining qonunchiligida o'z aksini topgan. Fuqarolikdan chiqishda, o'rnatilgan qoidalar Rossiya, Belarus, Ukraina, Turkmaniston, Gruziya davlatlarida deyarli bir xil.

Armaniston, Ozarbayjon, Qozog'iston, Tojikiston qonunchiligida fuqarolikdan chiqishning rad etuvchi yana bir sharti belgilab qo'yilgan: "Agar shaxsning fuqarolikdan chiqishi davlatning xavfsizligiga zid kelsa, fuqarolikdan chiqishga ruxsat etilmaydi" Qirg'iziston va Moldaviya qonunlarida qo'shimcha tarzda shaxsdan olingan fuqarolikdan chiqish to'g'risida ariza rad etilsa, Respublika Oliy sudiga shikoyat qilish mumkinligi to'g'risidagi qoida kiritilgan.

Fuqarolikni yo'qotish fuqaro tomonidan qonunga zid harakat sodir etganda, masalan, boshqa mamlakatning davlat xizmatida bo'lishi

natijasida yuzaga keladi. Ba'zi hollarda, fuqaro o'zga mamlakatning fuqarosi bilan qonuniy nikohdan o'tsa, g'ayriixtiyoriy ravishda o'z fuqaroligini yo'qotishga majbur bo'ladi.¹ Ozarbayjon, Belarus, Gruziya, Tojikiston va Ukrainaning "Fuqarolik to'g'risida"gi qonunlarida fuqarolikni yo'qotishning quyidagi asoslari mavjud: Shaxs chet el davlatida harbiy xizmatga, xavfsizlik xizmati idoralariga, politsiya, adliya idoralariga yoki davlat hokimiyati va boshqaruvning boshqa idoralariga ishga kirganligi natijasida; agar chet elda doimiy yashovchi shaxs besh yil davomida uzrli sabablarsiz konsullik hisobiga turmagan bo'lsa; yolg'on ma'lumot yoki qalbaki hujjat asosida fuqarolikka qabul qilingan bo'lsa.

GFR qonunchiligi fuqarolikni yo'qotishning asoslari sifatida quyidagilarni e'tirof etadi:

1. Fuqarolikdan chiqish yo'li bilan yo'qotiladi. Bunday hollarda fuqaro o'z ixtiyori bilan vakolatli davlat organlarga qilgan murojaatlari orqali o'zini nemis fuqaroligidan mahrum etishini so'raydi;

2. Nemis fuqarosi o'zga davlat fuqaroligini qabul qilganda. Ko'pincha bunday hollarda fuqarolar davlatni xabardor qilmasdan boshqa davlat fuqaroligini qabul qilish natijasida o'z fuqaroligini yo'qotadilar;

3. Nemis fuqarosi hisoblangan shaxsning chet el fuqarosi tomonidan farzandlikka olinishi natijasida shaxs nemis fuqaroligini yo'qotadi.

Shveysariya fuqaroligi esa quyidagi hollarda yo'qotiladi: shaxs fuqarolikni rad qilganda; Shveysariya fuqarosi bo'lgan shaxsning xorijiy davlat fuqarosiga nikohga kirishi oqibatida, u Shveysariya fuqaroligidan chiqish istagini ma'lum qilsa; sobiq Shveysariya fuqarosidan chet davlat hududida tug'ilgan bola 22 yil davomida Shveysariya fuqaroligini olish to'g'risida iltimos qilmagan bo'lsa.

Fuqarolikdan mahrum etish – ma'lum bir davlat fuqaroligini olib, so'ng noto'g'ri harakat sodir etgan shaxsga nisbatan ushbu davlat tomonidan qo'llanilgan bir tomonlama chora. Shuningdek, davlat tuzumiga qarshi jinoyat sodir etganlik uchun sanksiya tarzida, ya'ni davlat hokimiyati huquq tartibot organlarining fuqaroga nisbatan bildirgan munosabati shaklida namoyon bo'ladi. Fuqarolikdan mahrum qilish faqatgina naturalizatsiya qilingan shaxslargagina qo'llaniladi. Bolgariya qonunchiligiga binoan, naturalizatsiya yo'li bilan fuqarolikka ega bo'lgan shaxslar quyidagi hollarda fuqarolikdan mahrum qilinishi mumkin:

1. Bolgariya va uning konstitutsiyaviy tuzumiga qarshi og'ir jinoyatlar sodir etganda;

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник в 4-томах. Тома 1-2. Отв.ред. Б.А.Страшун. –М.: Бек, 1996. С.127.

2. Davlat hududida tinchlik va insoniyat xavfsizligiga tahdid qiluvchi harakatlar sodir etganda;

3. Bolgariya fuqaroligini qo'lga kiritish uchun yolg'on ma'lumotlar va qalbaki hujjatlar taqdim etganda¹.

Shuningdek, fuqarolikdan mahrum qilish GFR Konstitutsiyasining 16- moddasida, Ispaniya Konstitutsiyasining 11-moddasida, AQSHning qonun hujjatlarida ko'rsatilgan.

3-§. Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar (apatridlar, apolidlar)

Jahon tajribasida fuqarolik masalalarini hal etishda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va ko'p fuqarolik degan iboralar ham mavjuddir. "Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar (ya'ni vatansiz kishilar) **apatridlar** deb ataladi". Bunday fuqarolar, odatda, ma'lum bir davlat bilan doimiy aloqasi yo'qligi sababli biron-bir mamlakatga qarashli bo'lmaydi.

Fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga apatridlar yoki apolidlar maqomi berilgan bo'lib, ular oddiy fuqarolar va hatto, chet elliklar maqomidan farq qiladi. Chunki ular yashab turgan mamlakatda siyosiy huquq va erkinliklar, majburiyatlarning ayrimlariga ega bo'ladilar. Masalan, "Avstriya Federativ Respublikasining qonunchiligiga ko'ra uning hududida topilgan olti oylikdan oshgan (yuqori) yoshdagi bola fuqaroligi bo'lmagan shaxs hisoblanadi".

Fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning mulkiy huquqlariga kelsak, odatda, ularga ko'pgina davlatlarning qonunlarida cheklashlar belgilanmagan. Masalan, ular bitimlar tuzish, yer sotib olish, mehnat qilish huquqlariga ega bo'lib, asosiy talab - ular davlat organlari tomonidan ro'yxatga olingan bo'lishlari shart.

Eng muhimi hududda amalda bo'lgan qonun talablari asosida yashashlari lozim. Ba'zi hollarda ulardan shu mamlakatning hududida yashash huquqini beradigan hujjat (apatrid uchun mamlakatda yashab turish mumkinligi to'g'risidagi doimiy huquqni berib turuvchi "guvohnoma") olishlari talab etiladi. Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ko'pincha siyosiy muhojirlar bo'lishadi, chunki bunday toifaga kiruvchi odamlar o'z mamlakatlaridan siyosiy huquqbuzarliklar sodir etganliklari uchun javobgarlikdan qochgan yoki siyosiy dunyoqarashlari uchun ta'qib qilinayotgan bo'ladi. Bunday shaxslar odatda fuqarolikni qabul qilishni xohlashmaydi, sababi ular o'z fuqaroligidan nohaq mahrum qilingan deb hisoblashadi. Bir qancha rivojlangan mamlakatlarda fuqaroligi bo'lmagan

¹ **Карагг:** Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. Отв.-ред. Б.А.Страшун, БЕК, 1995. – 345 С.

shaxslarga o'z hayotini tiklashi uchun ma'lum bir miqdorda yordam puli ajratilishi, ular bepul tilga o'rgatilishi mumkin, hatto, xavfsizligini ta'minlash maqsadida ular qo'riqlanishi ham mumkin.

Fuqarosizlikni vujudga keltiruvchi holatlar yuridik adabiyotlarda quyidagicha ko'rsatilgan:

- biror bir davlat fuqaroligidan mahrum etilgan shaxsning boshqa davlat fuqaroligini olmasligi yoki unga boshqa davlat tomonidan fuqarolikning berilmasligi;

- o'z fuqaroligini yo'qotgan shaxsning boshqa davlat fuqaroligini olmasligi natijasida;

- hududiy o'zgarishlar natijasida fuqarolikning yo'qotilishi va boshqa davlat fuqaroligini qabul qilmaslik.

4-§. Ikki va ko'p fuqarolik (bipatridlar)

Ko'p fuqarolik tushunchasi, shaxsning bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq davlat bilan siyosiy-huquqiy aloqada bo'lishini belgilaydi. Ikki yoki ko'p fuqarolik, ayniqsa, Lotin Amerikasi mamlakatlarida ko'p uchraydi. Meksika hududida Avstriya fuqarolari hisoblangan ota-onadan tug'ilgan bola Meksika Konstitutsiyasiga binoan Meksika fuqarosi, Avstriya Konstitutsiyasiga binoan esa Avstriya fuqarosi hisoblanadi.

Polshada Respublika Prezidenti (1918-1939-yil) Polsha fuqaroligidan tashqari, Shveysariya fuqaroligiga ham ega bo'lgan, shu sababli Germaniyaning Polshaga bostirib kirgan paytdan u Shveysariyaga qochib ketgan. 1990-yilda Polsha Prezidentligiga nomzod bo'lgan biznesmen shaxs ham Polsha va Kanada fuqaroligiga ega bo'lgan hamda u doimiy ravishda Peru davlatida yashagan.

Ikki yoki ko'p fuqarolik dunyoning ko'p mamlakatlarida tan olinmaydi. Ular bunday holatga salbiy nazar bilan qarashadi, chunki bunday holat davlatning yagonaligiga, mustahkamligiga va yaxlitligiga xavf solishi mumkin. Lekin ba'zi bir mamlakatlarda ikki tomonlama fuqarolikni o'rnatish to'g'risida maxsus shartnomalar tuzilgan. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, ikki fuqarolikka ega bo'lgan shaxslarning huquqlari, erkinliklari va burchlari to'liq ta'minlanmasligi mumkin, chunki shaxs qaysi davlatning qonunlariga bo'ysunishi, huquq va erkinliklardan qanday foydalanishi, qaysi davlat oldidagi burchlarni bajarishi lozimligi masalasi murakkab muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan: harbiy xizmatni o'tash. Ikki fuqarolikka ega bo'lgan shaxslarda hatto og'ish hollari ham uchrashi mumkin. Ikki yoki ko'p fuqarolik bu kam uchraydigan holat. Davlatlar ko'pincha ikki tomonlama fuqarolikni tan olish haqida emas,

balki uni bartaraf etish yo‘llarini ko‘zlaydigan bitimlarni tuzishga harakat qiladi.

Nazariy va amaliy jihatdan o‘z yechimini topishi lozim bo‘lgan hozirgi zamon muammolaridan biri bu ikki yoki ko‘p fuqarolik hisoblanadi. Ba‘zi bir doiradagi shaxslar ikki fuqarolik qoidasini qabul qilish g‘oyasini ilgari surishga harakat qiladi. Go‘yoki, yagona fuqarolik inson huquqlarini cheklaydi, aslida esa bunday g‘oya xalqaro huquqiy mezonlarga to‘g‘ri kelmaydi va turli davlatlar o‘rtasida qator qiyinchiliklar tug‘diradi.

Bipatridlarning fuqarolikdan chiqish erkinligi 1930-yilgi Gaaga Konvensiyasining 6-7 -moddalarida mustahkamlangan.

Yuridik adabiyotlarda ko‘p fuqarolikni vujudga keltiruvchi quyidagi holatlar belgilangan:

- hududiy o‘zgarishlar;
- aholi migratsiyasi;

fuqarolikni olish to‘g‘risidagi qonunlarni qo‘llashda kolliziyalar mavjud bo‘lgan hollarda;

- aralash nikoh va farzandlikka olish natijasida;
- naturalizatsiya chog‘ida, agar boshqa davlat fuqaroligini olayotgan shaxs o‘zining avvalgi fuqaroligini yo‘qotmasa¹.

5-§. Chel el fuqarolarining huquqiy holati

Demokratik rejimdagi davlatlarda chet ellik shaxslarning huquqiy holati oddiy fuqarolarning huquqiy holatidan unchalik farq qilmaydi. Ba‘zi hollarda boshqa mamlakat hududida yashovchi chet ellik shaxslar mahalliy o‘zini o‘zi boshqaruv organlariga saylanish huquqiga ega bo‘lib hisoblanadi. Bunday shaxslar mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organining a‘zosi sifatida, ushbu hududiy birlikning hayotida, mahalliy o‘zini-o‘zi boshqaruv organlarini saylashda ishtirok etadi va hokazo.

Shuni ta’kidlash lozimki, ko‘p chet ellik shaxslar uchun ovoz berish masalasi unchalik muhim hisoblanmaydi. Chet ellik shaxslarni, asosan, huquqiy maqomi masalasi, ya’ni ular qayerda istahsa, shu yerda yashash masalasi qiziqtiradi. AQSHni immigrantlar davlati sifatida e’tirof etishadi. Uzoq vaqt davomida AQSHga ko‘chib o‘tish juda oson amalga oshirilardi. So‘nggi 40-50-yildan beri shtatlarga ko‘chib o‘tish qonun yo‘li bilan tartibga solina boshlandi. 1952-yil 24-dekabrda Uolter Makkaren qonuni qabul qilindi. 1965-1968-yillarda unga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritildi. Ushbu hujjat fuqarolik va immigratsiya masalalarini tartibga

¹ Qarang: Х.Т.Одилькорнев, Б.Э.Очилов. Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи. Дарслик. Т: ЖИДУ 2002й. 128 –6.

soluvchi asosiy hujjat bo‘lib hisoblanadi. Shuningdek, 1953-yil 7-avgustda “Qochoqlar to‘g‘risi”da Qonun qabul qilindi. Ushbu hujjatlar immigrantlarni mamlakat fuqaroligiga qabul qilishni tartibga soladi. Masalan, Uolter-Makkaren Qonunining 212 bo‘limida chet ellik shaxslarning mamlakatga kirishiga yo‘l bermaydigan 39 ta holat sanab o‘tilgan. Shuningdek, chet ellik shaxslar AQSHda ikkiga bo‘lingan: immigrantlar va immigrant bo‘lmagan shaxslar.

Immigrantlar noaniq muddatga mamlakatga kelib, yollanib ishlashi mumkin va besh yildan so‘ng mamlakat fuqaroligini belgilangan tartibda qabul qilishi mumkin. Immigrant bo‘lmagan shaxslar mamlakatga diplomatik yoki konsullik vakili, biznesmen, sayyoh, talaba sifatida kelishi mumkin. Ular ma‘lum bir muddatga kelishadi va ushbu muddat tugagandan so‘ng mamlakat hududidan chiqib ketishlari mumkin.

AQSHga borishning eng qulay usuli preferensiya bo‘lib, unga ko‘ra, amerikalik fuqaroning bolasi, xotini yoki eri amerikalik bo‘lgan shaxslar, fan va madaniyat sohasida muayyan yutuqlarga erishgan xodimlar, juda kam topiladigan mutaxassislar, qochoqlar kabi shaxslarga kirish osonroq kechadi.

Meksika Konstitutsiyasining 33-moddasi, 2-qismiga asosan, “Chet el fuqarolari tomonidan davlatning har qanday siyosiy ishlariga aralashuvi taqiqlanadi”. Bolgariya Konstitutsiyasining 26-moddasiga ko‘ra, chet el fuqarolari yer sotib olish huquqiga ega emas.

6-§. Fuqarolik huquqida siyosiy boshpana, mamlakatdan chiqarib yuborish va boshqa davlatga berish asoslari

Fuqarolik masalalari tizimida siyosiy boshpana so‘rash huquqi alohida o‘rin egallaydi. O‘z mamlakatida siyosiy, diniy, ilmiy va boshqa sabablarga ko‘ra ta‘qib qilinayotgan shaxslarga o‘z arizalariga muvofiq holda siyosiy boshpana berilishi mumkin. Masalan, Italiya Konstitutsiyasining 10-moddasi, 3-qismiga asosan “O‘zining mamlakatida demokratik huquq va erkinliklardan foydalanish imkoniyatidan mahrum bo‘lgan chet elliklar qonunda belgilab qo‘yilgan shartlar asosida siyosiy boshpana olish huquqiga ega” deb belgilab qo‘yilgan. Shuningdek, GFR Asosiy Qonuni 16-moddasining 1-qismida “O‘zining siyosiy dunyoqarashlari uchun ta‘qib qilinayotgan shaxslar siyosiy boshpana olish huquqidan foydalanishlari mumkin”, -deb yozib qo‘yilgan.

Siyosiy boshpana olish huquqi ko‘pgina davlatlarning qonunchiligida mustahkamlab qo‘yilgan bo‘lib, ammo iqtisodiy boshpana berish tan olinmaydi, ya‘ni moddiy ahvolini yaxshilash maqsadida kelgan shaxslarga

iqtisodiy boshpana berish tushunchasi qabul qilinmagan. Shuni alohida eslatib o'tish joizki, siyosiy boshpana berish bu fuqarolikni avtomatik tarzda berish emas, balki bu masalani hal etish tegishli davlatning vakolatli organlari hukmiga havola etiladi.

Davlat va fuqaro o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga baho berishimizda xalqaro qoidalar ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Xususan, Ekspatratsiya – bu tegishli davlat hududida huquqbuzarliklar sodir qilgan shaxsni sanksiya qo'llash orqali davlat hududidan chiqarib yuborishdir.

Ekstradatsiya – bu chet el davlati hududida huquqbuzarliklar sodir qilgan shaxsni ushbu davlatga topshirish tushuniladi.

Ko'proq bunday munosabatlarda xalqaro shartnomalar muhim rol o'ynaydi. Masalan, 1991-yilgi Sloveniya Konstitutsiyasining 47-moddasida quyidagilar mustahkamlanib qo'yilgan: "Sloveniya fuqarosi chet el davlatlariga berilishi mumkin emas. Chet ellik fuqarolar esa faqat xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan hollardagina berilishi mumkin". 1991-yilgi Bolgariya konstitutsiyasiga muvofiq, "Bolgariya Respublikasi fuqarosi o'z hududidan chiqarib yuborilishi yoki boshqa davlatga berilishi mumkin emas"

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Fuqarolik nima?
2. Fuqarolikka ega bo'lishning hamda uning tugatilishining qanday asoslari mavjud?
3. Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar kimlar?
4. Ikki va ko'p fuqarolikka ega bo'lgan shaxslar qanday nomlanadi?
5. Chet el fuqarolarining huquqiy holati qanday tartibga solinadi?
6. Fuqarolik huquqida siyosiy boshpana, mamlakatdan chiqarib yuborish va boshqa davlatga berish asoslari kim tomonidan hal etiladi?
7. Ekstradatsiya nima?
8. Ko'p fuqarolikni qanday holatlar yuzaga keltiradi?

12-bob. Shaxsiy huquq, erkinlik va burehlar

1-§. Yashash, erkinlik, xususiy mulkka egalik va daxlsizlik huquqi.

2-§. Fikr va vijdon erkinligi.

3-§. Uy-joy daxlsizligi.

4-§. Shaxsning huquq va erkinliklarining konstitutsiyaviy huquqiy kafolatlanishi.

1-§. Yashash, erkinlik, xususiy mulkka egalik va daxlsizlik huquqi

Avvalo, har qanday shaxsning holatini shaxsiy huquq va erkinliklar tavsiflab beradi. Bu holatlar insonning tabiiy huquqi konsepsiyalari bilan bog'liq. Insonning bu huquqi ajralmas bo'lib va ayni chog'da uni cheklab ham bo'lmaydi. Shu sababli inson huquqi va erkinligini kafolatlash hamda amalga oshirishga yuqori darajada ahamiyat beriladi. Bular jumlasiga eng avvalo, yashash huquqini kiritish mumkin.

Bu huquq barcha Xalqaro huquqiy aktlarda e'lon qilingan, jahon mamlakatlarining deyarli barcha konstitutsiyalarida insonning ajralmas huquqi sifatida tan olingan bo'lib, u qonun bilan muhofaza qilinadi. Hech kim o'zboshimchalik bilan hayotdan mahrum qilinishi mumkin emas. Ko'pgina mamlakatlarda (Slovakiya) bola tug'ilmadan oldin uning hayoti muhofaza qilinishi konstitutsiya qoidalarida mustahkamlangan, bunga ko'ra, homilador ayollarni abort qildirish qat'iy man qilingan.

Yashash huquqi davlatlarning tinchliksevar siyosat olib borishini taqozo etadi. Bir qator mamlakatlar (Yaponiya) o'z konstitutsiyalarida urush qilishdan voz kechganligini e'lon qildilar. Xalqaro muammolarni qurol ishlatmasdan, diplomatik yo'llar bilan hal qilishga harakat kuchaymoqda.

Davlat jinoyatchilikka, ayniqsa, terroristik hujumlarga karshi samarali kurash olib borishi kerak. Sog'liqni saqlash tizimi yashash huquqini kafolatlaydi, shuningdek, bolalar o'limining oldini olish, ishlab chiqarishda baxtsiz hodisalardan saqlanish, yo'l transport hodisalari va turli yong'inlarning oldini olish va boshqalar yashash huquqini ta'minlovchi tadbirlar jumlasiga kiradi. Masalan, Rossiya Federatsiyasi-ning 1994-yil 21-dekabrda qabul qilgan Yong'in xavfsizligi to'g'risidagi qonunning 34-moddasida «fuqarolar o'z hayotlari, sog'liqlari va yong'in chiqqanda mulklarni saqlash huquqiga ega» deyilgan.

Shaxsiy huquq va erkinliklar konstitutsiyaviy xususiyatga ega bo'lib, odatda shaxsning tabiiy ajralmas huquqi bo'lib shaxs erkinligini

ta'minlovchi asosiy kafolat bo'lib hisoblanadi. Shaxsiy huquq va erkinliklar nafaqat bir mamlakat fuqarolariga, balki shu mamlakat hududidagi barcha fuqarolarga, ya'ni chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga ham tegishlidir.

Yashash huquqi har bir shaxsning tug'ilishi bilan vujudga keladi hamda bu huquq uning butun hayoti davomidagi ajralmas huquqi bo'lib hisoblanadi. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyat sifatida e'tirof etiladi.

Erkinlik – har bir shaxsning tabiiy huquqi bo'lib, uni himoya qilish barcha davlatlarning vazifasidir. Inson dunyoda yashar ekan, yeb-ichishi, kiyinishi, uy-joyli bo'lishi, oila qurishi, hordiq chiqarishi, davolanishi, ma'naviy ehtiyojlarini qondirishi, jamiyatning siyosiy hayotida ishtirok etishi zarur. Bular uning inson sifatida yashashining zarur sharti, tabiiy ehtiyojlaridir.

Erkinlik haqida gap ketganda, ushbu erkinlikni rad etish yoki cheklash huquqi hech kimga berilmaganligi ushbu erkinlikni hurmat qilishning majburligi tushuniladi, aks holda tegishli huquqiy javobgarlik mavjud bo'ladi.

Aytaylik, Konstitutsiyada so'z erkinligi berilgan bo'lsa, inson davlatdan ushbu huquq asosida o'z fikrini oshkora qilishiga qarshilik qiluvchi har qanday subyektdan himoya qilishini talab qilish huquqiga ega.

1789-yilda Inson va fuqarolar huquqi bayon etilgan Fransuz Deklaratsiyasida har ikki subyekt (inson va fuqaro)ning huquqiy holatiga oid normalar o'z ifodasini topgan. Jumladan, unda shunday deyilgan: "Odamlar huquqiy jihatdan erkin va teng bo'lib tug'iladi. Har bir davlat ittifoqining maqsadi insonning tabiiy va ajralmas huquqini ta'minlashdan iboratdir".

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 1948-yil 10-dekabrda insonning asosiy (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy) huquqlari va erkinliklari belgilab berilgan tarixiy hujjat – Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasini qabul qildi. Deklaratsiya 30 moddadan iborat bo'lib, uning birinchi moddasida "Barcha odamlar erkin, qadr-qimmat va huquqlarda teng bo'lib tug'iladilar. Ularga aql va vijdon ato qilingan, binobarin, ular bir-biriga nisbatan birodarlarcha munosabatda bo'lishlari kerak" deyilgan.

Hozirgi zamon xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlari mustahkamlab qo'yilgan. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktda mazkur masalalar umumlashgan tarzda o'z ifodasini topgan. Bu huquqlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Xususiy mulkka egalik huquqi. Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarda bu huquqni mustahkamlagan holda, mulklarni umumlashtirish imkoniyatlari nazarda tutiladi, xususiy mulkni milliyashtirishga oid qoidalar mavjud edi.

Erkin tadbirkorlik va bozor munosabatlarida tenglik huquqi, Ispaniya, Xorvatiya konstitutsiyalarida xo'jalik tashabbuskorligi mustahkamlab qo'yilgan.

Shaxsiy daxlsizlik huquqi bu shaxsning sha'ni, qadr-qimmati bilan bog'liq huquqi bo'lib, bu huquqqa hech kim daxl qilishga haqqi yo'q.

Konstitutsiyaviy shaxsiy huquqlar tartibida shaxsning qadr-qimmati alohida o'rin tutadi. Turli qiynoqlar, qo'pol va noinsoniy muomalalar, kamsitishlar, shaxsning roziligini olmay turli tibbiy eksperimentlar o'tkazishga jahondagi rivojlangan barcha mamlakatlar konstitutsiyalarida qat'iy man etiladi. Shaxs qadr-qimmati alohida da'vo arizasi vositasida sud tartibida himoya qilinadi, tuhmat qilganlar ustidan jinoiy ish qo'zg'atilishi mumkin. Bunda shaxs da'vosi sud tomonidan asosli deb topilsa, matbuot orqali kechirim so'rashi va ma'naviy zararni qoplash sifatida javobgarga muayyan pul miqdorida to'lovga tortilishi mumkin. Konstitutsiyaviy huquq normalari davlat organlarida saqlanayotgan shaxs to'g'risidagi ma'lumotlarning sir saqlashini nazarda tutadi. Bunday huquq Bolgariya, Vengriya, Niderlandiya va boshqa davlatlar konstitutsiyalarida mustahkamlab qo'yilgan. Ma'lumotlar shaxsning ruxsatisiz e'lon qilinishi mumkin emas, shuningdek, shaxsning shaxsiy intim hayoti haqida ma'lumot to'plash man etilgan.

Shaxsning eng muhim huquqlaridan biri – erkinlik va daxlsizlik bo'lib, unda shaxs faqat sud hukmi bo'yicha erkinlikdan mahrum etilishi mumkin. Shaxsni qullikda saqlash, savdo - inson tabiatiga tamoman zid harakat bo'lib, u endilikda xalqaro jinoyat sifatida talqin etiladi. To'g'ri, ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda ba'zi qabilalar aholisi tomonidan uyda qul saqlash holatlari uchraydi, vaholanki, qonunda bu munosabatlar taqiqlangan.

Shaxsiy daxlsizlik qonunga ko'ra, insonni vaqtincha ozodlikdan mahrum qilish faqat ma'lum muddatga amalga oshirilishi va qonunda belgilangan protseduraga albatta amal qilishni talab etadi. Sudya sanksiyasiga muvofiq jinoiy ish qo'zg'atilgandagina shaxsni qamoqqa olish mumkin.

Shaxs tomonidan jamoat tartibi buzilganda politsiya xizmatchisi tomonidan uchastkaga olib kelinishi mumkin. Shuningdek, jinoyat sodir etganlar, terrorizmga gumon qilinganlar, jinoyatga tayyorgarlik

ko'rayotganlar ham qo'lga olinadi. Ushlab turish muddati cheklangan: odatda, u 48-72 soatni tashkil etadi (bir qator rivojlanayotgan davlatlarda uzoqroq muddat).

2-§. Fikr va vijdon erkinligi

Fikr erkinligi bu shaxsning o'z ichki tuyg'ularini erkin ifoda etish huquqidir. Bu guruhga so'z, nashr, erkinliklari, axborot olish va tarqatish huquqlari kiradi.

Erkin matbuot va informatsiya aslida demokratiyaning asosiy belgisi hisoblanadi. Demokratiyasiz na fuqarolik jamiyati va na huquqiy davlat qurib bo'lmaydi. Shuning uchun jahondagi ko'plab rivojlangan davlatlar konstitutsiyalarida erkin matbuot masalalari to'la o'z ifodasini topgan.

Shaxsiy huquqlarga erkin arz qilish jarayoni ham kiradi. Odamlarga o'zlarining xususiy ehtiyojlari yuzasidan Prezidentga, parlamentga yoki mahalliy boshqaruv organlariga murojaat bilan chiqishlariga yo'l qo'yiladi. Italiyada mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga ham shunday talablar bilan chiqish qonuniylashtirilgan.

Xorijiy mamlakatlarning Konstitutsiyalarida vijdon erkinligi e'lon qilingan. Har kim xohlagan dinga e'tiqod qilishi yoki e'tiqod qilmasligi mumkin. Har bir shaxs o'z diniy e'tiqodini oshkor etmaslik huquqiga ham ega. Dindorlar diniy marosimlar, ibodatlarga erkin qatnashadi, ammo jamoat tartibini buzmasligini, dindan siyosiy maqsadlarda foydalanmasligi lozim. Biroq ba'zi mamlakatlarda, masalan, Polshada Cherkov davlat siyosatiga faol ishtirok etadi. Diniy asosda diskriminatsiyaga yo'l qo'yilmaydi, ammo ba'zi mamlakatlarda diniy tashkilotlar, davlat tomonidan e'tirof etilgan cherkovlar muayyan imtiyozlarga ega, ular davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanib turiladi (Shimoliy Irlandiya va Italiya katoliklari, Isroildagi yahudiylar, Bolgariya va Gretsiya sharqiy provaslav cherkovi, Buyuk Britaniyadagi ingliz cherkovi, Daniya lyuteranligi ana shunday imtiyozlarga ega).

3-§. Uy-joy daxlsizligi

Shaxsning yana bir huquqi turar-joyining daxlsizligi hisoblanadi, chetdan kelganlar uchun xonadonga uy egasining ruxsati bilangina kirishga ruxsat etiladi, ma'lum bir xonada tintuv o'tkazish, xonadondagi biror predmetni yoki hujjatni olish faqat sudning qarori bilan amalga oshirilishi mumkin. Ammo yong'inni o'chirishda, jinoyatchini ta'qib qilishda, biror jinoyatning oldini olish kabi asoslar mavjud bo'lganda, xonadonga ruxsatsiz kirishga yo'l qo'yiladi.

Mamlakat hududida erkin harakat qilish va turar joy tanlash shaxsning ajralmas huquqidir. U faqat qonun asosida xorijliklarga taqiqlanishi mumkin (ular harbiy shaharchada doimiy yashashlari mumkin emas). Bulardan tashqari ekologik falokat zonasida, kasallik ommaviy tarqalgan hududda, favqulodda hodisa ro'y bergan joyda cheklashlar bo'ladi.

4-§. Shaxs huquq va erkinliklarining konstitutsiyaviy huquqiy kafolatlanishi

Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari ikki ko'rinishga ega: davlatning o'z ichki kafolatlari va Xalqaro huquqiy kafolatlar.

Inson huquq va erkinliklari kafolatlari malakali yuridik xizmat va malakali himoyachi (advokat) xizmatidan to'liq ravishda konstitutsiyaviy, jinoiy, fuqaroviy va ma'muriy ishlarda foydalanish imkoniyatida namoyon bo'ladi.

Huquq va erkinliklarning kafolatlari bo'lib, ularni buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Bunda, asosan, hokimiyat vakillari va mansabdor shaxslarning javobgarligi haqida alohida to'xtalib o'tish joiz. Odatda, bunday javobgarlik umumiy xarakterga ega bo'lib, u oddiy qonunlarda aniq ifodalangan.

Xalqaro-huquqiy kafolatlar haqida to'xtalganimizda, bu holat xalqaro ommaviy huquq tomonidan tartibga solinishini eslatish lozim.

Ikkinchi jahon urushiga qadar davlat va shaxs o'rtasidagi munosabatlar, asosan, davlat miqyosida hal etilgan. Totalitar tuzumlarning yemirilishi oqibatida, jahon jamoatchiligining e'tiborini inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlanishi o'ziga qaratdi. Bular BMTning Ustavida (1945-yil), "Inson huquqlari to'g'risidagi Deklaratsiya"da (1948-yil), Inson huquqlari to'g'risidagi 1966-yilgi Xalqaro Paktlarda o'z ifodasini topgan. Bu Xalqaro hujjatlarda insonning global muammolari huquqiy jihatdan keng yoritilgan. Inson huquqlarining Xalqaro himoyasini hozirda BMT va uning tegishli maxsus tashkilotlar amalga oshirmoqda. Ular Yevropa Kengashi tomonidan 1950-yilda qabul qilingan "Inson huquqlari himoyasi va asosiy erkinliklari to'g'risida"gi Yevropa Konvensiyasiga asosan ish olib borishadi. Agarda fuqaro o'z huquqi himoyasi yuzasidan o'z davlatida najot topmasa, unda inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudiga murojaat qilishi mumkin.

Demokratik davlatda jamiyat a'zolari huquq va erkinliklarining kafolatlari doimiy harakatdagi mexanizm singari bo'lmog'i lozim.

Bu konstitutsiyaviy qoidaning asosiy mohiyati shundaki, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari buzilganda, u sud orqali himoya qilinadi. Insonlarga tegishli huquq va erkinliklar ko'p qirrali xususiyatga egadir.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Yashash, erkinlik va daxlsizlik huquqlarini yana qanday huquqlar deb nomlaymiz?
2. Fikr va vijdon erkinligi deganda nimani tushunasiz?
3. Uy-joy daxlsizligi nima?
4. Shaxs huquq va erkinliklari qay tartibda konstitutsiyaviy huquqiy kafolatlanadi?
5. Inson huquq va erkinliklariga oid qanday xalqaro hujjatlarni bilasiz?
6. Qaysi davlat Konstitutsiyasida bola tug'ilmasdan uning yashash huquqi muhofaza etiladi?
7. "Inson huquqlari to'g'risidagi Deklaratsiya" qachon qabul qilingan?
8. Daxlsizlik huquqi nima?

13-bob. Siyosiy huquq, erkinlik va burchlar

- 1-§. Davlat va jamiyat boshqaruvida qatnashish huquqi.
- 2-§. Saylov huquqi: aktiv passiv saylov huquqi.
- 3-§. Jamoat birlashmalariga uyushish huquqi.
- 4-§. Manifestatsiya va yig‘ilish o‘tkazish erkinligi.
- 5-§. Fuqarolarning murojaat qilish (petitsiya) huquqi.
- 6-§. Axborot erkinligi.
- 7-§. Vatan himoyasi huquq va majburiyat sifatida.
- 8-§. Jabr-sitamga qarshi kurashish huquqi.

1-§. Davlat va jamiyat boshqaruvida qatnashish huquqi

Siyosiy huquq va erkinliklar deyilganda inson va fuqarolarning bevosita siyosiy manfaatlariga tegishli bo‘lgan huquq va erkinliklar tushuniladi. Siyosiy huquqlarning muhim xususiyati shundaki, ular **birinchidan**, fuqarolarning mamlakat hayotidagi siyosiy jarayonlar va davlat hokimiyatini amalga oshirishdagi ishtirokida namoyon bo‘ladi. **Ikkinchidan**, siyosiy huquqlar boshqa shaxsiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquq va erkinliklardan farqli o‘laroq, bevosita fuqarolik holati bilan bog‘liq hisoblanadi.

Siyosiy huquq ijtimoiy-siyosiy hayotda, davlat organlarini shakllantirishda, davlat hokimiyati faoliyatida ishtirok etishni anglatadi. Barcha davlat fuqarolari bu huquqlardan yakka tartibda yoki jamoa bilan birgalikda foydalanadi. Siyosiy huquqlarning yana bir muhim xususiyati shundaki, ular fuqaroning voyaga yetgan vaqtdan boshlab amal qiladi. Masalan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 60-moddasida “Rossiya Federatsiyasi fuqarolari 18 yoshdan o‘z huquq va majburiyatlarini mustaqil ravishda to‘la-to‘kis amalga oshira boshlaydi” deb belgilangan.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqida siyosiy huquqlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- Davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda qatnashish huquqi;
- Saylov huquqi, shu jumladan, aktiv saylov huquqi (ya’ni saylash huquqi) va passiv saylov huquqi (ya’ni saylanish huquqi);
- Birlashma, uyushma va assotsiatsiyalarga kirish huquqi;
- Yig‘ilish va manifestatsiyalarda ishtirok etish huquqi;
- Erkin xabar tarqatish, erkin matbuot, erkin fikrlash, so‘zlash huquqi;
- Petitsiya (arznoma) huquqi;

- Jabr-zulmga qarshi kurash huquqi va boshqalar.

Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda, davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini shakllantirishda ishtirok etish huquqi eng muhim siyosiy huquqlardan biri hisoblanadi.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 21-moddasida inson va fuqarolarning mamlakatni boshqarishda bevosita yoki o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqi belgilangan. Shuningdek, mazkur huquq va erkinliklar xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida ham o'z ifodasini topgan.

Xususan, Ispaniya Konstitutsiyasining 23-moddasida "Fuqarolar ommaviy ishlarda bevosita yoki vakillar orqali qatnashish, shuningdek, qonunlarda ko'rsatilgan talablarga muvofiq ommaviy funktsiya va majburiyatlarga kirishda teng huquqqa egadirlar. Odatda, bu huquq konstitutsiyalarda turli xil huquq va erkinliklar yig'indisi sifatida berilib, gohida majburiyatlarga ilova qilinadi"

Ozarbayjon Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasiga ko'ra, fuqarolari davlatni boshqarishda ishtirok etish huquqiga egadirlar. Ular bu huquqni bevosita o'zlari yoki vakillari orqali amalga oshirishlari mumkin.

Belarus Respublikasi Konstitutsiyasining 37-moddasiga ko'ra, fuqarolar davlat ishlarini hal qilishda ham bevosita, ham erkin saylab qo'yiladigan vakillar orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Belarus Respublikasining fuqarolari qonunda belgilangan tartibda davlat va jamiyat hayotiga doir maslalani respublika va mahalliy yig'ilishlarda muhokama qilishda ishtirok etadilar.

Fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita ishtirok etishi referendumlar o'tkazish, qonun loyihalarini hamda respublika va mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan masalalarni muhokama qilish bilan, qonunda belgilangan boshqa usullar bilan ta'minlanadi.

Shu bilan bir qatorda ayrim hollarda fuqarolarning mazkur huquqlari cheklanishi mumkin. Xususan, ayrim xorijiy mamlakatlarda Iyustratsiya instituti mavjud bo'lib, (lot. lustratio – tozalash, o'z aybiga iqror bo'lish bilan tozalanish) – sobiq tuzum ta'siri ostida bo'lgan shaxslarni yangi tuzumdagi davlat hokimiyati organlariga yaqinlashtirilmasligini ifodalaydi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng Germaniyada, Italiyada mazkur qoida amalga tatbiq etildi. Shuningdek, mazkur qoida Polsha, Vengriya, Estoniya davlatlarida ham tatbiq etilgan.

Umuman olganda, davlat va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqi fuqarolarga mamlakatdagi siyosiy jarayonlarda, davlat hokimiyati

organlarini shakllantirishda hamda nazorat qilishda qatnashish imkonini beradi.

2-§. Saylov huquqi: aktiv, passiv saylov huquqi

Saylov huquqi bu inson va fuqarolarning muhim siyosiy huquqlaridan biri bo'lib, uni biz ikki xil ma'noda tushunamiz: obyektiv saylov huquqi va subyektiv saylov huquqi.

Obyektiv saylov huquqi deganda, saylov huquqi normalari tizimi, ya'ni asosini tashkil qiluvchi prinsiplar, tizimlar, tartib, jarayon va saylovni tashkil qilish kafolatlari tushuniladi.

Subyektiv saylov huquqi deyilganda esa davlat tomonidan ma'lum bir shaxsning saylovlarda ishtirokini (aktiv saylov huquqi yoki passiv saylov huquqi) kafolatlanishi tushuniladi, ya'ni biror-bir fuqaroga tegishli bo'lgan huquq.

Fuqarolarning saylov huquqlarini, o'z navbatida, aktiv va passiv saylov huquqlariga bo'lish mumkin.

Aktiv saylov huquqi – (ya'ni saylash huquqi) bevosita demokratiyaning ko'rinishlaridan biri bo'lib, u fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda, o'z vakillarini saylash bilan ishtirok etishlarini ko'zda tutadi. Bu huquqqa qonunda belgilangan ma'lum yoshga yetgan, muomalaga layoqatli mamlakat fuqarolarigina ega bo'ladi.

Yosh senzi turli mamlakatlarda turlicha belgilanishi mumkin. Braziliya, Eron, Kubada fuqarolar 16 yoshdan, Indoneziyada 17 yoshdan saylash huquqiga ega bo'lsa, ayrim mamlakatlarda saylash huquqini olishga bo'lgan chegara ancha yuqori qo'yilgan. Masalan, Malayziya, Marokash, Latviya, Boliviya fuqarolar 21 yoshga to'lgandan keyingina saylash huquqiga ega bo'lishadi. Rossiyada saylov kunigacha 18 yoshga to'lgan Rossiya fuqarosi saylash huquqiga ega. Fransiyada ham saylov huquqiga ega bo'lish uchun belgilangan yosh 1974-yil 5-iyuldagi qonun bilan 18 yosh qilib belgilangan. Qirg'izistonda ham saylov huquqiga ega bo'lish uchun fuqarolarnig 18 yoshga to'lgan bo'lishi kerakligi 1999-yil 29-aprelda qabul qilingan Qirg'iziston Respublikasida saylovlar to'g'risidagi Kodeks bilan belgilab qo'yilgan.

Fuqarolik senzi barcha davlatlarda odatiy shartga aylangan bo'lsa-da, ba'zi hollarda bunday senzning yo'qolib ketishini ham kuzatish mumkin. Masalan, o'ziga xos tuzilma bo'lgan Yevropa Ittifoqining Parlamentiga saylovlar paytida Fransiyada bo'lgan Germaniya fuqarosi Fransiyaning Yevropa Ittifoqi Parlamentiga vakili uchun ovoz berish huquqiga ega. Bu qoida Yevropa Ittifoqiga asos solgan 1992-yilgi Maastrixt Shartnomasida ko'zda tutilgan.

Sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilganlar, ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlar saylash huquqidan foydalana olmaydilar, ya'ni ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlarning saylash huquqi vaqtincha to'xtatiladi.

Passiv saylov huquqi – (ya'ni saylanish huquqi) davlat hokimiyati organlari yoki mahalliy boshqaruvi organlariga ma'lum yoshga yetgan, muomalaga layoqatli fuqarolarning saylanish huquqidir.

Turli davlatlarda ma'lum davlat organlariga saylanish uchun belgilangan yosh chegarasi turlicha bo'lishi mumkin.

Aktiv saylov huquqidagi yosh senzi ma'lum davlatlarda aholining barcha qatlami uchun bir xil belgilansa, passiv saylov huquqida yosh senzi nomzodning qaysi organga saylanayotganligiga qarab turlicha belgilanishi mumkin. Masalan, Fransiyada Milliy Majlis deputatligiga nomzodi qo'yilgan shaxs 23 yoshga, Senatga saylanish uchun esa 35 yoshga to'lgan bo'lishi shart¹ Bundan tashqari, barcha nomzodlarning harbiy xizmatni to'liq o'tagan bo'lishi ham talab qilinadi.

Italiyada parlament quyi palatasiga 25 yosh, parlament yuqori palatasiga 40 yosh, respublika prezidentligiga esa 50 yosh deb belgilangan. AQSH, Yaponiya, Hindistonda esa, parlament quyi palatasiga 25 yosh, parolament yuqori palatasiga 30 yosh deb belgilangan.

Shuningdek, ayrim xorijiy mamlakatlarda mamlakat prezidentligiga saylanish uchun nomzod ushbu mamlakatda tug'ilganligiga ko'ra fuqarolikni olgan bo'lishi kerak (masalan, AQSH, Kolumbiya).

Erkin saylov huquqining amalga oshirilishi, erkin hamda chinakamiga ifoda etiladigan xalq irodasi hokimiyat va har qanday hukumat qonuniyligining asosi ekanligi va har bir shaxsning o'z davlatini boshqarishda bevosita yoki o'z vakillari orqali qatnashish huquqi ko'pgina xalqaro hujjatlarda², jumladan, EXHTning Kopengagenda qabul qilingan hujjatida ham ta'kidlangan. Ushbu hujjat talablariga ko'ra «Ishtirok etuvchi davlatlar tegishli tarzda o'z fuqarolarining bevosita yoki haqiqiy saylov jarayonida o'zlari erkin saylaydigan vakillar orqali mamlakatni boshqarishda qatnashish huquqlarini hurmat qiladilar»³ Bu huquqning amalga oshirilishi uchun yaratilgan imkoniyatga qarab u yoki bu davlatning qay darajadagi demokratiya asosida yashayotganligiga baho berish mumkin.

¹See: Droit constitutionnel et libertes, Edition SIRRY, 1998, P 50-52

²Qarang: 1948 йилги Умумжаҳон инсон ҳуқуқлари декларациясининг 21-моддаси, 1966 йилги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 25-моддаси.

³Qarang: EXHТнинг инсонийлик мезонлари бўйича конференция Копенгаген кенгашининг хужжати. Копенгаген, 1990 йил 20 июнь//«EXHТнинг инсонийлик мезонлари бўйича хужжатлари» А.Сайдов муҳаррирлиги остида. –Т.: Алолат, 2002, 52-б.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqida **absenteizm** deb ataladigan ibora mavjud bo‘lib, ushbu holat saylovlarda va referendumlarda fuqarolarning qatnashmasligini ifodalaydi. Bunda saylovchilar o‘z ixtiyorlari bilan saylovlarda qatnashmaydilar, chunki kim deputat bo‘lishi, kim davlat boshlig‘i bo‘lishi, qo‘yilgan masalaning qanday hal qilinishi ularni qiziqitirmaydi. Bu esa davlat barqarorligiga xavf soladigan darajadagi oqibatlariga olib kelishi mumkinki, buni 2002-yilda o‘tkazilgan Fransiya Prezidenti saylovlari misolida ko‘rish mumkin¹. Bunday holatni boshqa xorijiy mamlakatlar tajribasida ham uchratamiz.

3-§. Jamoat birlashmalariga uyushish huquqi

Jamoat birlashmalariga uyushish huquqi fuqarolarning eng muhim siyosiy huquqlaridan bo‘lib hisoblanadi. Chunki mazkur huquq fuqarolar siyosiy hayotining asosiy jihatini tashkil etadi. Uning asosiy maqsadi har bir fuqaroni siyosiy va ijtimoiy himoya bilan ta‘minlashdan iborat. Xorijiy mamlakatlarda bu huquq konstitutsiyaviy jihatdan mustahkamlangan bo‘lib, bu, o‘z navbatida, uni amalga oshirilihini kafolatlaydi.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 23-moddasi 4-bandida “Har bir inson kasaba uyushmalari tuzish va o‘z manfaatlarini himoya qilish uchun kasaba uyushmalariga kirish huquqiga ega” deb belgilangan.

Qozog‘iston Konstitutsiyasiga ko‘ra, “Qozog‘iston Respublikasi fuqarolari erkin birlashish huquqiga ega. Jamoat birlashmalari faoliyati qonun bilan tartibga solinadi” Bunday konstitutsiyaviy qoida jahondagi ko‘plab davlatlar konstitutsiyasiga kiritilgan.

Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasida “fuqarolar erkin ravishda birlashishlari mumkin” deb belgilab qo‘yilgan.

Biz buni boshqa mamlakatlar konstitutsiyalarida ham ko‘rishimiz mumkin. Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 30-moddasiga ko‘ra, Rossiya Federatsiyasining har bir fuqarosi birlashish huquqiga egadir.

Ispaniya Konstitutsiyasining 22-moddasida fuqarolarga birlashish huquqi ta‘minlanishi kafolatlab qo‘yilgan.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida jamoat birlashmalarini tashkil etilishi va faoliyati demokratik prinsiplarga bo‘ysundirilgan bo‘lishi kerakligi ta‘kidlangan. Jamoat birlashmalariga litsenziya, faoliyat ko‘rsatish uchun ruxsatnoma olish talab etilmaydi. Ammo mavjud birlashma ustavi davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi shart va registratorga, odatda, Adliya vazirligiga taqdim etilishi, o‘zining moliyaviy holati

¹Qarang: L'Etat du monde Annuaire economique et geopolitique 2003, Paris, Decouverte, P 497.

to'g'risida ma'lumot berilishi zarur. Davlatning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashuvi man etiladi, ammo o'z navbatida jamoat birlashmasiga ham davlat organlari vakolatini o'zlashtirishga yo'l qo'yilmaydi. Jamoat birlashmalarini tugatish esa o'zini o'zi tarqatish yoki sudning qarori bilan amalga oshiriladi.

Demokratik davlatlarda birlashmalar erkin faoliyat yuritadi, lekin ba'zi istisnolar uchraydi. Jamoat birlashmalari foyda olish maqsadini ko'zlamasligi, konstitutsiyaviy tuzumga qarshi bo'lmasligi, milliy, diniy, irqiy ruhda faoliyat yuritmasligi talab etiladi.

Shuningdek, maxfiy jamoalar va shunday birlashmalar tuzishni, qisman harbiy xarakterdagi siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi birlashmalarni davlat ta'qib ostiga oladi. Masalan, Ozarbayjon Konstitutsiyasining 58-moddasi 4-qismiga ko'ra, butun Ozarbayjon Respublikasi hududida yoki uning biror-bir qismida qonuniy davlat hokimiyatini zo'rvonlik bilan ag'darib tashlash maqsadini ko'zlaydigan birlashmalar faoliyati taqiqlanadi. Konstitutsiya va qonunlarni buzuvchi birlashmalarning faoliyati faqat sud tartibida to'xtatilishi mumkin.

Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasi ikkinchi qismida, "faoliyati mamlakat suvereniteti, hududiy birligi va millat birligiga, irqiy, milliy, etnik yoki diniy adovatni avj oldirishga, fuqarolar huquqlari va erkinliklariga qarshi qaratilgan tashkilotlar, shuningdek, yashirin yoki harbiylashtirilgan tuzilmalar tashkil etadigan yoxud o'z maqsadlariga zo'rvonlik bilan erishishga intiladigan tashkilotlar tuzish taqiqlanadi" deb qat'iy belgilab qo'yilgan.

Ko'rinib turibdiki, fuqarolarning jamoat birlashmalariga uyushish huquq qonun doirasida amalga oshirilib, boshqa fuqarolar, davlat va jamiyat hayotiga zarar keltirmasligi lozim.

4-§. Manifestatsiya va yig'ilish o'tkazish erkinligi

Fuqarolarning eng muhim siyosiy huquqi erkin yig'ilish va miting hamda namoyish o'tkazishdan iboratdir.

Yig'ilish o'tkazish huquqi cheklanmagan yopiq binolarda yoki ochiq havoda to'planish imkoniyatini beruvchi fuqarolarning siyosiy huquqlaridan biri hisoblanadi.

Davlat fuqarolarning yig'ilish o'tkazish huquqlarini kafolatlaydi. Ko'pgina mamlakatlar Konstitutsiyasida yig'ilishlarning osoyishta va qurol ishlatmasdan o'tkazilishi ta'kidlangan. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasining 21-moddasiga ko'ra, fuqarolarning qurol ishlatmasdan tinch yig'ilishlar o'tkazish huquqi belgilangan. Xuddi shunday norma

Italiya konstitutsiyasining 17-moddasida ham mustahkamlab qo'yilgan bo'lib, fuqarolarga qurol ishlatmasdan tinch yig'ilishlar o'tkazish huquqi kafolatlanadi.

Yig'ilishlar berk binolarda o'tkazilsa, hokimiyat ruxsati talab etilmaydi. Agar yig'ilish qatnashchilari tomonidan tartibsizlikka yo'l qo'yilishi ehtimoli bo'lsa, politsiyaga bu haqda ogohlantiriladi. Agar yig'ilish ko'chada, maydonda, parkda o'tkazilsa, boshqa odamlarning erkinliklariga daxl qilmasligi kerak. Shuningdek, ochiqda o'tkazilgan yig'ilishlardan hokimiyatni oldindan xabardor qilib qo'yish yoki hokimiyat ruxsatini olish kerak. Agar bunday yig'ilishlar etnik va diniy masalalarga bag'ishlangan bo'lsa, jamoat tartibsizliklarini keltirib chiqarishi mumkin.

Qonun chiqaruvchi organ majlis o'tkazadigan, davlat rahbari qarorgohi joylashgan binolar yaqinida yig'ilishlarga ruxsat etilmaydi. Ochiq maydonda o'tkaziladigan yig'ilishlarga ruxsat so'rab murojaat qilinganda hokimiyatning mahalliy organi yoki politsiyaga uning tashkilotchilari, unda qatnashuvchilarning soni to'g'risidagi ma'lumot berilishi kerak. Ko'cha namoyishi o'tkazilganda ham shunday ma'lumot talab etiladi. Piket o'tkazilganda bunday ma'lumotlar talab etilmaydi.

Manifestatsiya (ochiq ko'rinish, e'lon qilish) "namoyish", "tanatanali yurish" terminiga sinonim sifatida ochiq havoda har qanday chiqishni bildiradi, aniq aytganda, miting, namoyish, tantanali yurish demakdir.

Miting – bu ochiq havoda o'tkaziladigan yig'ilish turi bo'lib, odatda, bunday ommaviy chiqishlarda tashkilotchilar va uning qatnashchilari tomonidan hukumatga chaqiriq qaratilgan mansabdor shaxs yoki fuqarolarga qandaydir talab ifodalangan rezolyutsiya yo'llanadi.

Namoyish – bu, odatda, ko'cha va yo'llarda odamlarning plakatlar va transportlar bilan harakatlanuvchi, odamlarning hukumatga qandaydir umumiy masala yoki talabini ifodalaydi.

Tantanali yurish – bu ko'cha, yo'llar bo'ylab harakatlanishdir. Tantanali yurishning turlaridan biri bu marshlar bo'lib, aholi punktlari, hattoki, butun mamlakat yoki bir necha mamlakat bo'ylab tantanali yurish o'tkazilishi mumkin.

Piket – bu, odatda, ozchilik odamlar guruhining (ba'zan bitta odam) plakatlar va trasparantlar bilan qandaydir obyekt atrofida o'tirib, turib yoki aylanma harakatlanuvchi holatlardir.

Manifestatsiyalarda oddiy piketlardan tashqari, odatda, "xabar berish tartibi" o'rnatiladi. Agar manifestatsiyalar o'tkazish shahar transportining normal harakatlanishi uchun to'sqinlik qilsa, ularni bu joylarda o'tkazishni

taqiqlab, boshqa joylarda o'tkazishni taklif qiladi. Bu uchun ba'zi mamlakatlarda davlat hokimiyatining ruxsati ham talab etilishi mumkin. (Germaniyada 2-kungacha, Fransiyada 3-kungacha, Buyuk Britaniyada 6-kungacha)¹

Ko'cha namoyishi o'tkazishda qat'iy talablar qo'yiladi: mahalliy organ harakat yo'nalishini tasdiqlab berishi va ularning sonini cheklashi mumkin. Agar rioya qilinmasa, politsiya aralashuviga yo'l qo'yiladi, ya'ni politsiya kuch ishlatish orqali yurishga chiqqanlarni tarqatib yuborishga huquqlidir. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ruxsat etilmagan namoyishlarda politsiya ayrim hollarda qurol va boshqa texnik vositalarni qo'llaydi, bunda qurbonlar ham bo'lishi mumkin. 1999-yili fevral oyida Buxarestda (Ruminiya) "shaxtyorlar yurishi"da 350 shaxtyor va politsiya xodimlari jarohat olgan edi.

Piket o'tkazish jamoa bo'lib jamoaning yoki o'z fikrini oshkora ifoda etish demakdir, bunda namoyish qilish va ovoz kuchaytirgichlardan foydalanilmaydi, piket uyushtirganlar plakat va boshqa tasviriy vositalar bilan chiqadilar. Oliy davlat hokimiyati organlari yaqinida piket o'tkazishga ruxsat etiladi, ammo ma'lum masofaning saqlanishi talab etiladi.

Germaniya Asosiy Qonunining 8-moddasiga ko'ra, barcha nemislar ruxsatsiz yoki ma'lum qilmasdan, qurolsiz va tinch yo'l bilan to'planish huquqiga egadirlar;

Ochiq havoda yig'ilishlar o'tkazish uchun bu huquq qonun bilan yoki qonun asosida cheklanishi mumkin.

Ba'zi davlatlarda manifestatsiya, namoyish, yurishlar, piketlar o'tkazish uchun ruxsat so'rash tartibi belgilangan. 1953-yilda Germaniya Federativ Respublikasida yig'ilishlar, yurishlar to'g'risida qonun qabul qilingan.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida fuqarolarning mazkur huquqlari mamlakat tinchligi, hududiy yaxlitligiga, aholining sog'lig'i va xavfsizligiga zarar keltirishini hisobga olib cheklanishi mumkinligi ham belgilab qo'yilgan. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasining 21-moddasiga ko'ra, fuqarolarning qurol ishlatmasdan tinch yig'ilishlar o'tkazish huquqi jamaot tartibiga, fuqarolar xavfsizligiga va mulkiga zarar keltiradigan taqdirda cheklanishi belgilangan. Italiya konstitutsiyasining 17-moddasida ham fuqarolarga qurol ishlatmasdan tinch yig'ilishlar o'tkazish huquqi xavfsizlik va aholining sog'lig'i nuqtai nazaridan cheklanishi mumkinligi mustahkamlab qo'yilgan.

¹ В.Е.Чиркин «Конституционное право зарубежных стран». 2001.

5-§. Fuqarolarning murojaat qilish huquqi (petitsiya huquqi)

Fuqarolarning murojaat qilish huquqi (petitsiya huquqi) ham siyosiy huquqlar jumlasiga kiradi va fuqarolarning davlat hokimiyati organlariga ariza, taklif, shikoyatlar orqali murojaat qilish yo‘li bilan o‘z huquq va qonuniy manfaatlarini ro‘yobga chiqarish imkonini beradi. Petitsiya (lot. petition) huquqi (murojaat qilish huquqi) – fuqarolarning ma‘lum bir qismi tomonidan yozma shaklda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotga oid bo‘lgan masalalar bo‘yicha davlatning oliy organlariga beriladigan so‘rovi. Petitsiya huquqi – parlamentga, prezidentga, mahalliy organlarga va boshqa organlarga (Italiya) individual yoki jamoa bo‘lib murojaat qilish ko‘rinishida bo‘ladi. Bu huquq ayrim xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida o‘z ifodasini topgan. Ispaniya Konstitutsiyasining 29-moddasida quyidagicha belgilangan: “Hamma ispanlar individual yoki kollektiv ravishda yozma petitsiya huquqiga ega”.

Vakolatli organlarga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish bu fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etishining amaliy shakllaridan biri bo‘lib, bu huquq - fuqarolarning siyosiy faolligini namoyon qilish, ijtimoiy, siyosiy tadbirlarga qiziqishini, shuningdek, o‘zlarining huquqlarini himoya qilishning muhim vositalaridan biridir. Shu bilan birga fuqarolarning murojaatlari jamiyat hayotidagi joriy masalalarni hal qilish uchun zarur axborot manbai, davlat hokimiyatining aholi bilan muloqotini mustahkamlash usuli va yo‘li sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Murojaatlar ariza, shikoyat, taklif va boshqa shakllarda berilishi mumkin.

Ariza – bu qaysidir davlat organi yoki mansabdor shaxsga fuqarolarning qonuniy manfaatlarini amalga oshirish yuzasidan qilinadigan murojaatidir.

Shikoyat – bu qaysidir bir organing yoki mansabdor shaxsning qarori yoki harakatlari bilan fuqarolarning huquqi va qonuniy manfaatlariga ziyon yetkazilganda o‘z huquqi va qonuniy manfaatlarini tiklash talabi ko‘rsatilgan murojaatdir.

Taklif bu fuqarolarning davlat organi yoki mansabdor shaxsga, mazkur davlat organining faoliyat samaradorligini yanada oshirish, takomillashtirish yuzasidan tegishli tavsiyalar berishini ko‘zda tutuvchi murojaatidir. Ayrim xorijiy mamlakatlarda iltimosnoma bilan ham fuqarolar o‘z qonuniy huquq va manfaatlarini amalga oshirish yuzasidan murojaat qiladilar.

Mazkur huquqlar, o‘z navbatida, xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida ham kafolatlangan. Masalan, Italiya (Konstitutsiyasining 50-

moddasi), Ispaniya (Konstitutsiyasining 29-moddasi) Konstitutsiyalarida barcha fuqarolarning murojaat qilish huquqi kafolatlangan. Ispaniya Konstitutsiyasining 29-moddasi, birinchi qismida, “barcha ispanlar qonunda belgilangan tartibda yakka yoki jamoa tarzida yozma murojaat qilish huquqiga egadirlar” deb belgilangan. Mazkur qoidadan farqli ravishda Vengriya Konstitutsiyasiga ko‘ra nafaqat mamlakat fuqarolari, balki barcha shaxslarga murojaat qilish huquqi kafolatlanadi. Vengriya Konstitutsiyasining 12-bobi 64-bandiga ko‘ra, “Vengriya Respublikasida barchaga shaxsan o‘zi yoki boshqalar bilan birgalikda yozma iltimosnoma va shikoyat bilan vakolatli davlat organlariga murojaat qilish huquqi kafolatlangan”.

Harbiy xizmatchilar faqat yakka tartibda arznoma qilishlari mumkin. Ispaniya Konstitutsiyasining 29-moddasi ikkinchi qismida qurolli kuchlar safida bo‘lgan shaxslar mazkur huquqdan qoidaga ko‘ra, faqat yakka tartibda foydalanishadi va maxsus qonun bilan tartibga solinadi deb ko‘rsatib o‘tilgan.

6-§. Axborot erkinligi

Erkin fikrlash, so‘zlash va matbuot erkinligi siyosiy huquqning asosiy ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida o‘z ifodasini topgan.

Axborot erkinligi o‘z ichiga so‘z erkinligi, fikr bildirish erkinligi, matbuot erkinligi va boshqa ommaviy axborot erkinligini oladi. Ommaviy axborot vositalari faoliyatini siyosiy nazorat qilishga (senzura) yo‘l qo‘yilmaydi.

Erkin matbuot va informatsiya aslida demokratiyaning asosiy belgisi hisoblanadi. Shuning uchun jahondagi ko‘plab rivojlangan davlatlar konstitutsiyalarida erkin matbuot masalalari to‘la o‘z ifodasini topgan.

Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 40-moddasiga ko‘ra, matbuot va boshqa ommaviy axborot vositalari erkindir hamda ular senzura bilan o‘tkazilmaydi.

Makedoniya Konstitutsiyasi 16-moddasida quyidagilar kafolatlanadi:

- A) Fikr, vijdon, e‘tiqod va ommaviy fikr ifodasi erkinligi;
- B) So‘z erkinligi, xalq oldida so‘zga chiqish, xalq oldida ma‘lumot berish;
- D) Axborotlarga erkin kirish, axborot olish va tarqatish erkinligi;
- E) Ommaviy axborot vositalariga javob berish huquqi;
- F) Ommaviy axborot vositalarida axborot manbalarini himoya qilish huquqi;

G) Senzuraning cheklanganligi

Axborot erkinligi konstitutsiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, hozirgi paytda, faqatgina siyosiy hayotga bog'liq masalalar yuzasidan emas, ya'ni faqat fikr ifodalashgina emas, balki qonuniy yo'l bilan axborot izlash va foydalanish imkonini ham beradi. Davlat organlari va jamoat birlashmalari o'zlarining faoliyatiga daxldor ma'lumotlarning, agar ular konfederal bo'lmasa, bepul berishlari zarur.

Diqqatga sazovorligi shundaki, ommaviy axborot vositalari faqat davlat ta'siridan emas, insonlarni ommaviy axborot vositalari ta'siridan himoya qiladi. AQSH, Buyuk Britaniya, Avstraliyada matbuot erkinligi to'g'risidagi qonun hujjatini buzganlik uchun yuqori moddiy javobgarlik, hattoki, jinoiy javobgarlik belgilangan.

Albatta, axborot va matbuot erkinligi jamoatchilik tomonidan sir saqlanishi kerak bo'lgan ma'lumotlarga nisbatan qo'llanilmaydi. Sirlar harbiy, davlat, diplomatik, kasb, tijorat, shaxsiy bo'lishi mumkin. Demokratik davlatlarda davlat siri haqidagi ma'lumotlarni oshkor qilgan shaxs javobgarlikka tortiladi. Odatda, sir saqlash uchun ma'lum bir muddat o'rnatiladi. Masalan, Buyuk Britaniyada arxiv hujjatlari tuzilganidan boshlab 30 yilgacha sir saqlanadi.

Axborotlarni olish va tarqatishda, ma'lum cheklovlar qo'yilishi mumkin. Masalan, Bolgariya Konstitutsiyasining 41-moddasiga ko'ra, har kim axborot to'plash, olish va tarqatish huquqiga egadir. Bu huquqni amalga oshirish boshqa fuqarolarning huquqlari va pok nomiga qarshi, shuningdek, milliy xavfsizlikka, jamoat tartibiga, sog'liq va axloqqa qarshi qaratilishi mumkin emas.

Fuqarolar davlat idorasi yoki muassasasidan o'zlari uchun qonuniy qiziqish uyg'otadigan masalalar bo'yicha axborot olish huquqiga egadirlar. Agar axborot olish huquqi axborot davlat siri yoki qonun bilan himoya qilinadigan boshqa sir hisoblansa, yoki biror bir fuqaroning huquq va manfaatlariga daxl qilgan taqdirda cheklanishi mumkin.

Xususan, Gretsiya Konstitutsiyasining 24-modda, 4-bandiga ko'ra, axborot olish huquqi jamoat xavfsizligi, mamlakatning hududiy yaxlitligi, boshqa shaxslarning qonuniy manfaatlariga zarar yetkazgan taqdirda cheklanishi belgilab qo'yilgan.

7-§. Vatan himoyasi huquq va majburiyat sifatida

Vatan himoyasi, odatda, konstitutsiyaviy majburiyat hisoblanadi, lekin ayrim xorijiy mamlakatlarda huquq sifatida ko'riladi.

Majburiyat - ko'pgina davlatlar inson va fuqarolar majburiyatlarini farqlaydilar, masalan, majburiy harbiy xizmat. Ba'zan ayrim huquqlar

fanda pozitiv huquqlar deb hisoblanadi. (masalan, fuqaroning saylash huquqi yoki insonlarning qonun va konstitutsiyaga rioya qilish majburiyatlari). Bu huquq va majburiyatlar davlat tomonidan, shu jumladan, sud tartibida ham ta'minlanadi. Boshqa huquq va majburiyatlar, konstitutsiyada yozilgan bo'lsa-da, axloqiy hisoblanib, sud tomonidan bevosita himoya qilinadi.

Konstitutsiyaviy normalar mudofaa, harbiy majburiyatlarni tartibga soladi. Germaniya Asosiy Qonunining 12-a moddasiga ko'ra 18 yoshga yetgan erkaklar qurolli kuchlarda, federal chegara soqchiligida yoki fuqaro mudofaasi korpusida xizmatni o'tashga majbur etilishi mumkin.

Xorvatiya Konstitutsiyasining 47-moddasidaga ko'ra "Harbiy majburiyat va mamlakat mudofaasi – bunga qobiliyati bo'lgan fuqaroning majburiyatidir.

Belorus Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasiga ko'ra, Belorus Respublikasini himoya qilish - Belorus Respublikasi fuqarosining vazifasi va muqaddas burchidir.

Harbiy xizmatni o'tash tartibi, harbiy xizmatdan ozod qilinish yoki uni muqobil xizmat bilan almashtirish asoslari va sharoitlarni qonun bilan belgilanadi.

8-§. Jabr-sitamga qarshi kurashish huquqi

Jabr-sitam qarshi kurash huquqi inson va fuqarolarning muhim huquqlaridan biri bo'lib, har bir inson va fuqaroga u qayerda bo'lishidan qat'i nazar shaxsiy daxlsizlik, qullikdan himoyalanih, tinch osoyishta yashash huquqini kafolatlaydi. Ayniqsa, mazkur huquq va erkinliklarni himoya qilish 1948-yil 10-dekabdagi Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi qabul qilinganidan so'ng yanada yangi bosqichga ko'tarildi.

Ko'plab xorijiy mamlakatlarda jabr-sitamga qarshi kurash huquqi bilan bog'liq barcha masalalar konstitutsiyaviy tartibga solingan. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasining 17-moddasiga ko'ra, har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega deb belgilangan. Bunga ko'ra, davlat har bir inson va fuqaroga jabr-zulmga qarshi kurash, undan himoyalanih huquqini kafolatlaydi. Ayni vaqtda, Konstitutsiya asosiy huquq va erkinliklarni inson va fuqaro majburiyatlari bilan bog'laydi. Chunki inson huquqi – bu tabiiy ravishda vujudga keladigan, inson tug'ilganidan keyin shaxs sifatida unga tegishli bo'lgan ajralmas huquq hisoblanadi. Odamlar erkin va teng huquqli bo'lib tug'iladi. Har bir davlatning asosiy maqsadi insonning tabiiy va ajralmas huquqini ta'minlab berishdan iborat. Insonning ajralmas huquqiga, odatda, erkin va xavfsiz yashash huquqi,

mulkka egalik huquqi, jismoniy va psixologik daxlsizlik huquqi va boshqalar kiradi. Shu jihatdan 1776-yil 4-iyulda qabul qilingan AQSHning Mustaqillik Deklaratsiyasi normalarini misol qilib keltirish mumkin. Deklaratsiyada ta'kidlanishicha, "barcha odamlar teng holatda yaratgan tomonidan muayyan ajralmas huquq bilan dunyoga keladi. Yashash huquqi, erkinlik va baxt-saodat sari intilish huquqi ana shular jumlasiga kiradi". Shu bois jabr-sitamga qarshi kurash huquqining kafolatlanishi bu borada muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Jabr-sitamga qarshi kurash huquqi individual va jamoaviy xarakterga ega bo'lib, konstitutsiya normalarda o'z aksini topishi bilan kafolatlanadi. Jabr-zulmga qarshi kurash huquqi birinchi marta fransuzlarning "Inson va fuqarolar huquqi Deklaratsiyasida" va "AQSHning Mustaqillik Deklaratsiyasi"da (1776-yil) mustahkamlab qo'yilgan edi. Germaniya Federativ Respublikasi va Portugaliya Konstitutsiyalarida ham jabr-zulmga qarshi kurash huquqi o'z ifodasini topgan.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 4-moddasiga ko'ra, hech kim qullikda yoki erksiz holatda saqlanishi mumkin emas; qullik va qul savdosining barcha ko'rinishlari taqiqlanadi.

Ushbu Deklaratsiyaning 5-moddasida "Hech kim qiynoqqa yoki shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni xo'rllovchi muomala va jazoga duchor etilmasligi kerak" deb belgilangan.

Biz bunday normalarni xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Germaniya Asosiy Qonunining 1-moddasi 1-qismida shunday deyiladi: "Insonning qadr-qimmati daxlsizdir. Uni hurmat qilish va himoya etish har qanday davlat hokimiyatining burchidir". Italiya Konstitutsiyasining 13-moddasida ham har bir insonning shaxsiy daxlsizlik huquqi kafolatlangan.

Armaniston Respublikasi Konstitutsiyasining 19-moddasiga ko'ra, inson qiynoqqa solinishi, shafqatsiz yoki qadr-qimmatini kamsituvchi muomala va jazoga duchor qilinishi mumkin emas va insonning rozilgisiz u tibbiy yoki ilmiy tajribalarga duchor etilishi mumkin emas, deb belgilab qo'yilgan.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Davlat va jamiyat boshqaruvida qatnashish huquqi nimani anglatadi?
2. Saylov huquqining qanday turlari mavjud?
3. Jamoat birlashmalariga uyushish huquqi qanday huquq hisoblanadi?

4. Manifestatsiya va yig'ilish o'tkazish erkinligi deganda nimani tushunasiz?

5. Fuqarolarning murojaat qilish (petitsiya) huquqi qanday ahamiyatga ega?

6. Axborot erkinligi nima?

7. Vatan himoyasiga huquq va majburiyat sifatida ta'rif bering?

8. Fuqaro murojaatlarining qanday shakllari mavjud?

14-bob. Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquq, erkinlik va burchlar

1-§. Ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar tushunchasi, ularning turkumlanishi va o'ziga xos xususiyatlari.

2-§. Mulk huquqi va merosga ega bo'lish.

3-§. Mehnat qilish va erkin kasb tanlash huquqi. Dam olish huquqi.

4-§. Sof atrof-muhitga ega bo'lish va uni muhofaza qilish huquqi.

5-§. Malakali tibbiy yordam va ijtimoiy ta'minot olish huquqi. Uy-joyga ega bo'lish huquqi.

6-§. Ta'lim olish huquqi.

7-§. Madaniy boyliklardan foydalanish huquqi. Ijod erkinligi.

1-§. Ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar tushunchasi, ularning turkumlanishi va o'ziga xos xususiyatlari

Xorijiy mamlakatlar fuqarolarining konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarni o'zida ifodalaydi. Ushbu munosabatlarda davlat manfaatlari bilan shaxs manfaatlari birligi aks ettiriladi. Mavjud huquq va erkinliklar to'g'risidagi qoidalar shaxsning har tomonlama kamol topishiga, ishlab chiqarishda, davlat va jamiyat hayotida keng tashabbus ko'rsatishiga mehnatga ongli munosabatda bo'lishiga, insonparvarlik, axloqiy, ma'naviy prinsiplarga qat'iy rioya etishiga qaratilgan. Har bir mamlakat fuqarolarining huquqiy holati, ularning shu mamlakatga tegishli ekanligi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar shaxsga uning jamiyatda normal holatda yashashi, ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarurdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar turli davlatlarda turlicha mustahkamlangan. Masalan, sotsialistik tuzumdagi davlatlarda iqtisodiy huquq va erkinliklarga alohida e'tibor berilgan va ular birinchilar qatori Konstitutsiyalarda mustahkamlab qo'yilgan. Shuningdek, Meksikaning 1917-yilgi va Germaniyaning 1919-yilgi Veymar Konstitutsiyasida alohida tarzda iqtisodiy-ijtimoiy huquq va erkinliklar to'g'risida to'xtalib o'tilganligi ko'zga tashlanadi.

Demak, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, har bir mamlakat shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklari, uning jamiyatda normal holatda rivojlanishi va erkin yashashini ta'minlash maqsadida e'tirof etiladi. Bu bevosita shaxslarning hayotiy manfaatlarini himoyalash va ularni ta'minlash bilan bog'liqdir. Davlat ularni amalga oshirishga ko'maklashadi, sharoit yaratadi. Har bir davlat o'z konstitutsiyasida

o'zining asosiy vazifasi fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash ekanligini belgilab qo'yadi (Ispaniya, Hindiston, Nigeriya, Filippin Konstitutsiyalari shular jumlasidandir).

Xorij olimlari ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklarni turlicha turkumlarga ajratishgan. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar ko'lami nihoyatda keng bo'lib, har bir mamlakat o'zining ijtimoiy potensialidan kelib chiqib ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarning juda ko'plab turlarini ajratib ko'rsatgan. Xorijiy mamlakatlarning ilmiy adabiyotlarida ular quyidagicha turkumlanadi: mulkdor bo'lish huquqi, meros olish huquqi, mehnat qilish huquqi, turarjoyga ega bo'lish huquqi, ijtimoiy ta'minot olish huquqi, dam olish huquqi, ish tashlash huquqi, sog'liqni saqlash huquqi, ta'lim olish huquqi, toza atrof tabiiy muhitga ega bo'lish, madaniy boyliklardan foydalanish huquqi, ijod erkinligi va hokazolar kiradi.

2-§. Mulk huquqi va merosga ega bo'lish

Ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar qatorida mulkdor bo'lish va meros qoldirish huquqi salmoqli o'rinni egallaydi. Sabab Yer yuzidagi mavjud bo'lgan davlatlarning ko'pchiligi iqtisodiyotning siyosatdan ustunligini tan oladi va hammasi mavjud tamoyillarga rioya etadi.

Mulkchilik masalalari birinchi bo'lib, "Inson va fuqaro huquqlari to'g'risida"gi Fransuz Deklaratsiyasining 17-moddasida mustahkamlangan bo'lib, unda mulkning daxlsizligi va muqaddasligi ta'kidlangan.

Inson huquqlari bo'yicha umumjahon Deklaratsiyasining 17-moddasida: "Har bir inson yakka holda, shuningdek, boshqalar bilan birgalikda mulkka egalik qilish huquqiga ega. Hech kim zo'rovonlik bilan o'z mulkidan mahrum etilishi mumkin emas".

Bu tamoyilni BMTga a'zo bo'lgan har bir davlat o'zining konstitutsiyasiga dasturulam qilib olgan. Bolgariya Konstitutsiyasining 17-moddasida: "Xususiy mulk daxlsizdir" deb ta'kidlangan.

Konstitutsiyalarda xususiy mulkning muqaddasligi va uning daxlsizligi bilan bir qatorda xususiy mulkning mulkdorga majburiyat yuklovchi funksiyalari to'g'risida ham eslatib o'tilgan (Braziliya, Germaniya, Italiya, Portugaliya, Ukraina Konstitutsiyalari shular jumlasidandir). Masalan, Germaniya Asosiy Qonunining 14-moddasida mulkchilik to'g'risida gapirilib, "mulk va meros olish huquqi kafolatlanadi", - deb eslatib o'tilgan.

Mulkka egalik qilish insonga ma'lum majburiyatlarni ham yuklaydi. Undan foydalanish ayni vaqtda, farovonlikka xizmat qilishi lozim. Mol-

mulkni majburiy ravishda musodara qilishga faqat ommaning farovonligi maqsadida yo'l qo'yiladi. Mol-mulkni musodara qilish faqat qonun chiqarish yo'li bilan yoki mavjud qonun asosida amalga oshiriladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarish mumkinki, xususiy mulk ham davlat hokimiyati tomonidan xalq farovonligiga xizmat qilishlik uchun olib qo'yilishi mumkin. Ayrim tarmoqlar natsionalizatsiya qilinishi mumkin (elektroenergetika, suv, gaz, neft, avtomobil zavodlari). Bu jarayon XX asrda Buyuk Britaniya, Misr, Italiya, Fransiya, Meksika kabi davlatlarda sodir bo'lgan. Harbiy harakatlar davrida mulkdorning huquqlari cheklanishi mumkin. Mulkdorning huquqlari faqat qonun asosida, umumiy manfaatlar yo'lida, faqat sudning qarori asosida amalga oshiriladi. Shuni ta'kidlash lozimki, demokratik mamlakatlar konstitutsiyalarida mulkdor mol-mulkining chegarasi belgilanmagan. Mulkdor xohlagan miqdordagi mulkka faqat qonuniy asoslar bo'yicha egalik qilishi mumkin.

Shuningdek, ba'zi mamlakatlarda ayrim obyektlar iste'moldan chiqarilgan. Mo'g'ulistonda yer chet el fuqarolarining mulki bo'la olmasligi belgilangan. Klassik musulmon huquqiga binoan to'rtta narsa, ya'ni yaylov, suv, havo va olov shaxslarning xususiy mulki bo'la olmasligi belgilangan va ular umumiste'moldagi umummilliy boylik deb e'lon qilingan. Lekin hozirda ko'pchilik musulmon davlatlarida bu an'anadan allaqachon chetlashilgan.

Mulkni himoya qilish ham hamma xorij mamlakatlarida bir xil emas. Sotsialistik davlatlarda ko'pincha davlat mulkiga urg'u beriladi, ya'ni mulklarni himoya qilishda tenglik o'rnatilmagan. Hozirgi zamonaviy rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda barcha mulk shakllarining tengligi e'lon qilingan, shu jumladan, xususiy mulkning ham. Ba'zida esa intellektual mulk to'g'risida (ijodiy mehnat natijasi, mualliflik huquqi) ham eslatib o'tiladi. Bu nomoddiy ko'rinishdagi mulk hisoblanadi

3-§. Mehnat qilish va erkin kasb tanlash huquqi.

Dam olish huquqi

Mehnat qilish deganda, shaxsning o'z jismoniy va aqliy qobiliyatini ishga solish orqali o'zining moddiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishi tushuniladi. Mehnat qilish bu burch emas, balki huquqdir. Bu huquq shaxslarga foyda keltiruvchi, qonun bilan taqiqlanmagan har qanday faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyatini beradi. Totalitar sotsialistik davlatlarning konstitutsiyalarida mehnat huquqi to'g'risida hech nima deyilmagan, sabab ularda mehnat qilish huquq emas, balki majburiyat

hisoblanadi. Bunday tuzimdagi davlatlarda davlat hammani ish bilan ta'minlashni, hatto, ishsizlikni tugatishni ham o'z zimmasiga oladi.

Avvalo, har bir shaxs qanday mehnat bilan shug'ullanishni o'zi belgilaydi, chunki har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash va adolatli mehnat sharoitlarida ishlash huquqiga egadir. "Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi"ga ko'ra:

har bir inson mehnat qilish, erkin ish tanlash, adolatli va qulay ish sharoitiga ega bo'lish va ishsizlikdan himoyalanih huquqiga ega;

har bir inson hech bir kamsitishsiz teng mehnat uchun teng haq olish huquqiga ega;

har bir ishlovchi kishi o'zi va oilasi uchun insonga munosib yashashni ta'minlaydigan adolatli va qoniqarli daromad olishga, zarur bo'lganda, ijtimoiy ta'minotning boshqa vositalari bilan to'ldiruvchi daromad olish huquqiga ega;

har bir inson kasaba uyushmalari tuzish va o'zining manfaatlarini himoya qilish uchun kasaba uyushmalariga kirish huquqiga egadir.

Bu qoidalar Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarga asos bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, ushbu Xalqaro hujjatni ratifikatsiya qilgan har bir davlat bu tamoyillarni o'z konstitutsiyasida dasturulamal qilib olgan. Ikkinchi jahon urushidan so'ng bozor munosabatlari o'rnatilgan mamlakatlarning konstitutsiyalarida bu qoidalar to'g'ridan-to'g'ri aks ettirilgan. Shuningdek, deklaratsiyaga ishsizlarga davlat tomonidan yordam ko'rsatilishi ham ilova qilingan edi. Davlat ishsizlarni ish bilan ta'minlash choralari ko'radi. Favqulodda vaziyatlarda, harbiy xizmat davrida va sudning qaroriga ko'ragina shaxs majburiy mehnatga jalb qilinishi mumkin. Bunda shaxsning o'zi mehnat turini erkin tanlay olmaydi. Boshqa hech qanday hollarda shaxs majburiy mehnatga jalb qilinishi mumkin emas.

Germaniya Asosiy Qonunining 12-moddasida har bir shaxsning mehnat qilish huquqi belgilangan bo'lib: "Barcha nemislar o'zlari uchun kasb tanlash, ish joyini mustaqil tanlash huquqiga egadirlar. Kasb bilan shug'ullanish qonun bilan tartibga solinadi.

Hech kim odatdagi umumiy va barchaga teng bo'lgan ommaviy majburiyatdan tashqari biron bir muayyan ishni bajarishga majbur etilishi mumkin emas. Faqat sudning hukmi bo'yicha ozodlikdan mahrum etilgan taqdiridagina, majburiy mehnatga yo'l qo'yiladi".

Bolgariya Konstitutsiyasining 16-moddasida "mehnat qilish huquqi kafolatlanadi va qonun bilan himoyalanih" deb ta'kidlangan.

Ispaniya konstitutsiyasining 35-moddasida "hamma ispanlar mehnat qilish huquqiga egadirlar" deb belgilab qo'yilgan. Shuningdek, mazkur

asosiy qonunning 37-moddasida ishchilarning ish tashlash huquqiga ega ekanligi ham belgilangan.

Greetsiya Konstitutsiyasi birinchi bo'limining 22-moddasida "hamma mehnat qiluvchilar irqi va boshqa farqlaridan qat'i nazar bir xil ish uchun bir xil haq olish huquqiga ega ekanligi ta'kidlangan.

Mehnat qilish huquqi yana quyidagilarni o'z ichiga qamrab oladi:

- adolatli mehnat sharoitlarida ishlash;

- erkin kasb tanlash;

- ish uchun mehnat haqi olish (sotsialistik davlatlarda mehnat sifatidan qat'i nazar haq to'lanishi belgilab qo'yilgan).

Xorijiy mamlakatlarda minimal ish haqi belgilab qo'yilgan. Minimal ish haqini belgilashdan maqsad shaxsning minimal yashashini ta'minlashdir. Agar shaxsning yashash sharoiti minimal darajadan pasayib ketsa, shaxs normal holatda yashay olmasligi mumkin. Xorijiy mamlakatlarda kambag'allik holatini belgilab beruvchi qonunlar mavjuddir va bu qonunlarda daromadning minimal miqdori ham ko'rsatib o'tilgan. Shvetsiyada bu 8000 kronni tashkil etadi. Agar aholining daromadi shundan kam bo'lsa, demak, u kambag'al hisoblanadi.

Ishsizlarga davlat tomonidan yordam ko'rsatiladi. Buni belgilash mezoni bo'lib o'rtacha oylik daromadining foizi hisoblanadi. Buyuk Britaniyada bu 50 - 60 foiz, Germaniyada bu ko'rsatkich 30 - 35% ni tashkil etsa, Shvetsiyada 80 % ni tashkil etadi. Bir qator davlatlarda (Italiya, Bolgariya kabi) mehnat qilish huquqi konstitutsiyaviy tarzda faqat ish joyi bilan ta'minlash orqali kafolatlanadi.

Mehnat qilish huquqi to'g'risida gapirganda, tadbirkorlik faoliyati to'g'risida ham to'xtalib o'tish lozimdir. Tadbirkorlik faoliyati – bu fuqarolarning foyda olish uchun tavakkalchilik asosida qonun bilan taqiqlanmagan faoliyat bilan shug'ullanishidir. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish uchun davlat ro'yxatidan o'tish, guvoynoma (litsenziya) olish zarurdir. Davlat organlari uning faoliyatiga aralashishga yoki unga boshqacha tarzda tazyiq o'tkazishga haqqi yo'qdir. Ko'pchilik xorij davlatlarida monopolistik harakatlarga yo'l qo'yilmaydi. Monopol bahoni bozorda o'rnatish va raqobatchilarni obro'sizlantirish uchun turli xil birlashmalarga birlashish taqiqlanadi. Dam olish huquqi. *Xorijiy mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy huquqlardan yana biri bu inson va fuqarolarning dam olish huquqidir. Dam olish qonunlar asosida fuqarolarning mehnat qilish huquqlarini ta'minlaydi. Bolgariya Konstitutsiyasining 48-moddasida fuqarolar qonunda belgilangan tartibda va sharoitda dam olish va ta'tilga chiqish huquqiga egadirlar deb belgilab qo'yilgan. Dam*

olish vaqti xodim mehnat vazifalarini bajarishdan xoli bo'lgan va bundan o'z ixtiyoriga ko'ra, foydalanishi mumkin bo'lgan vaqtdir. Dam olish ish kuni davomida, kundalik dam olish (smenalar oralig'ida), haftalik dam olish kunlari, bayram kunlari dam olish va yillik ta'tillaridan iboratdir. Yollanib ishlayotgan har bir kishi dam olish huquqiga egadir. Dam olish insonning mehnat qobiliyatini qayta tiklash uchun zarur. Dam olish ham jismoniy dam olish va ma'naviy dam olishga bo'linadi. Bu huquq insonning ajralmas huquqlaridan biri bo'lib, uning normal holatda yashashiga ko'mak beradi. Shuning uchun ham xorijiy mamlakatlarda ko'pincha haftaning, odatda, shanba va yakshanba kunlari dam olish kuni hisoblanadi. Ishchilarga bu kunlari uchun ham to'liq ish haqi saqlanib qolgani holda maosh to'lanadi.

Sanoati rivojlangan ko'plab davlatlarda bu yillik ta'til kamida ikki haftani tashkil etadi (Yaponiya), uch hafta Germaniyada, to'rt hafta Italiyada, besh hafta Ispaniya va Fransiyada yillik dam olish kuni deb e'lon qilingan. AQSHda bu yillik ta'til 23 kun qilib belgilangan.

Lekin statistik ma'lumotlarga qaraganda, bu vaqt uzoqroq davom etadi. Masalan, Germaniyadagi ishchilarning uchdan ikki qismi bayramlarni ham hisobga olganda, 36 kun dam olar ekanlar. Ishchilar bilan tuzilgan jamoa shartnomalariga ko'ra, bu yanada uzaytirilishi mumkin. Jahon miqyosida olib qarasa, eng qisqa ta'til Yaponiya davlatida belgilangan bo'lib, yiliga 6 – 7 kunni tashkil etadi.

Ish tashlash huquqi. Ko'plab xorij mamlakatlarining konstitutsiyalarida ish tashlash huquqi ham mustahkamlangan. 1995-yil 12-dekabrda qabul qilingan Ozarbayjon Respublikasi Konstitutsiyasining 36-moddasida quyidagi jumlalar mavjud: "Har bir shaxs mustaqil yoki boshqalar bilan birgalikda ish tashlash huquqiga egadir. Bular qonunda ko'rsatilgan hollardagina cheklanishi mumkin".

Ish tashlash huquqini qaysi huquqlar qatoriga kiritish to'g'risida turli xil bahslar mavjud. Rossiya olimlari buni bevosita ijtimoiy- iqtisodiy huquqlar bilan bog'lagan holda shular qatoriga kiritishsa, boshqa bir guruh olimlar bu huquqni namoyish qilish bilan bog'lagan holda siyosiy huquqlar qatoriga kiritishadi. Fikrimizcha, ish tashlash huquqi, bevosita ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar bilan bog'liqdir, sababi bu huquqning zamirida mehnat bilan bog'liq huquqlarni himoya qilish yotadi. Ish tashlashda ishchilar davlat yoki uning yuqori organlaridan ma'lum bir talablarni amalga oshirishni so'rab chiqishadi. Ish tashlash qonun asosida va uning doirasida amalga oshiriladi. Ish tashlashda quyidagi talablar qo'yilishi mumkin:

- iqtisodiy talablar (mehnat sharoitini yaxshilash, ish haqini oshirish);
- korxonani boshqarish bilan bog'liq bo'lgan talablar.

Ish tashlashda siyosiy talablarni qo'yish taqiqlanadi, shuningdek, jahon miqyosida umumiy ish tashlashlar, birdamlik ish tashlashlari, korxonalarda ishlash uchun zarur bo'lgan narsalar bilan ta'minlashni talab qiluvchi (masalan, suv, elektr energiyasi, gaz bilan bog'liq talablar) ish tashlashlar ham taqiqlanadi. Shuningdek, transport vositalarida, temir yo'l-da, havo va boshqa transport vositalarida ish tashlashlar qat'iy taqiqlanadi. Shular qatorida alohida turdagi kasb xodimlariga ham ish tashlash taqiqlanadi: huquqni muhofaza qiluvchi organlar, davlat xizmatchilari, havo dispetcherlari va hokazolar. Ozarbayjon Respublikasi Konstitutsiyasining 36-moddasida: "Qurolli kuchlarda va boshqa harbiy qismlarda xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilar ish tashlash huquqiga ega emas".

Totalitar tuzumdagi davlatlar konstitutsiyalarida ish tashlash to'g'risida hech narsa deyilmagan, shundan xulosa chiqarish mumkinki, ularda ish tashlash umuman taqiqlangan. Ayrim sotsialistik davlatlarda ushbu holat imperializmga qarshi kurash sifatida baholanib, hukumat tomonidan rag'batlantirilgan. Har qanday harbiy rejim o'rnatilgan davlatda ish tashlash umuman taqiqlanadi.

4-§. Sof atrof-muhitga ega bo'lish va uni muhofaza qilish huquqi

Atrof tabiiy muhitni muhofaza etish muammolari XX asrning ikkinchi yarmida qabul qilingan yangi davr konstitutsiyalarida o'z aksini topa boshladi. Hatto, Slovakiya Respublikasining amaldagi Konstitutsiyasida ekologiyaga bag'ishlangan alohida boblar mavjud. Sotsialistik mamlakatlarda konstitutsiyalari esa sof atrof-muhitga ega bo'lish va uni muhofaza qilish huquqini umuman ko'rsatmaydi (istisno tariqasida Vyetnam Sotsialistik Respublikasi Konstitutsiyasida ushbu huquqlar mustahkamlangan).

Ispaniya Konstitutsiyasining 45-moddasi 1 qismiga binoan "Barcha, shaxsning to'laqonli rivojlanishi yo'lida atrof tabiiy muhitdan foydalanish huquqiga va bir vaqtning o'zida asrab avaylash majburiyatiga ega" Ushbu moddaning uchinchi qismida norma talablarini bajarmaganlik uchun jinoiy va ma'muriy javobgarlikning muqarrarligi belgilangan.

5-§. Malakali tibbiy yordam va ijtimoiy ta'minot olish huquqi.

Uy-joyga ega bo'lish huquqi

Ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar qatoriga kiruvchi muhim huquqlardan biri bu malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqidir. Xorijiy

mamlakatlar konstitutsiyalarining deyarli barchasida har bir fuqaro malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga egaligi belgilab qo'yilgan.

Malakali tibbiy yordam olish huquqi shaxsning davlat tomonidan ta'minlanadigan va kafolatlanadigan, tibbiyot sohasida maxsus bilimlarga ega bo'lgan maxsus muassasa va shaxslarga tibbiy yordam so'rab murojaat etish va olish imkoniyatidir.

Bu huquqni ta'minlash tor ma'noda tegishli haq to'lanadigan va haq to'lanmaydigan shaklda shifokorlar va tibbiy muassasalar tomonidan tegishli muolajalar bilan xizmat ko'rsatishni bildirsa, keng ma'noda ijtimoiy iqtisodiy jihatdan inson sog'lom bo'lishi uchun zarur tibbiyot sohasini rivojlantirish, tibbiy sug'urtalarni ta'minlash, ekologik sharoitlarni yaxshilash kabi kompleks choralar asosida aholi salomatligini ta'minlash tushuniladi.

Malakali tibbiy xizmat ko'rsatishda maxsus bilimga ega bo'lgan va tibbiy yordamga muhtojlarga zaruriy yordam ko'rsatish majburiyati haqida shifokor qasamyodini qabul qilgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Har bir davlat qoida tariqasida malakaga ega bo'lmagan shaxslarga tibbiy xizmat ko'rsatish faoliyati bilan shug'ullanishni taqiqlaydi. Hozirda xorij mamlakatlarida malakali tibbiy yordam olishning ham ikki turi mavjud. Ular davlatga qarashli bo'lgan va xususiy davolash muassasalaridir. Xorij mamlakatlarida xususiy tarzda tibbiy xizmat ko'rsatish o'ta rivojlangan. Bir qancha xorij malakatlarida, shu jumladan, AQSHda ham liberal tizim mavjud. Bunga ko'ra, bemorning o'zi shifokor xizmatiga, dori-darmonlar va boshqalar uchun o'zi haq to'laydi. Bulardan tashqari xorij mamlakatlarida mahalliy miqyosda kasalxonalar ham mavjud bo'lib, ular bevosita aholi sog'lig'ini saqlashga xizmat qiladi. Germaniya, Polsha, Fransiyada ijtimoiy tibbiyot xizmati mavjud. Bunday holatda maxsus umumdavlat sog'liqni saqlash fondi tashkil qilinadi va xarajatlar davlat budjetidan ta'minlanadi.

Buyuk Britaniya, Daniya va Italiyada, shuningdek, ayrim totalitar davlatlarda ham davlat tomonidan ta'minlanadigan tibbiyot xizmati mavjud. Har qanday chiqimlar budjetdan qoplanadi. Bemor kasalxonada davolangani uchun hech qanday haq to'lamaydi. Ayrim davlatlarda davlat tibbiyoti va ambulatoriya dorilari bepul bo'lsa, ayrim davlatlarda ambulatoriya kasalxonalari pullik. Lekin ular uchun imtiyozlar ham mavjud. Jarrohlik ishlari pullik amalga oshiriladi. Hozirda, bunday tashkilotlar unchalik ko'p emas. Davlat tibbiyoti to'g'risidagi qonun sotsial – demokratlar hokimiyat tepasida turgan paytida qabul qilingan, ko'plab davlatlarda davlat tibbiyoti aholining faqat kambag'al qatlami uchun saqlanib qolgan.

“Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi”ning 25-moddasida: “Fuqarolar o‘zlari uchun mos bo‘lgan sharoit va tartibda bepul tibbiy xizmatlar ko‘rsatuvchi sog‘liqni saqlash muassasalaridan foydalanish huquqiga egadirlar. Fuqarolarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish davlat budjeti mablag‘laridan ish beruvchilar tomonidan ijtimoiy sug‘urta bo‘yicha shaxsiy va jamoa badallari hisobidan va qonunda belgilangan sharoit va tartibda boshqa manbalardan kelgan mablag‘lar bilan ta‘minlanadi. Davlat fuqarolarning sog‘lig‘i haqida g‘amxo‘rlik qiladi, sport va turizmning rivojlanishini rag‘batlantiradi. Hech kim qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari tibbiy ko‘rik o‘tkazilishiga majbur etilishi mumkin emas.

Davlat barcha tibbiy muassasalar ishini, shuningdek, dori-darmon vositalari, biologik preparatlar, tibbiyot asbob-uskunalarini ishlab chiqarish va ularning sotilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Har bir inson o‘zining hamda oilasining sog‘lig‘i va farovonligini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan turmush darajasiga ega bo‘lish, jumladan, kiyim-kechak, oziq-ovqat, tibbiy xizmat va zarur ijtimoiy xizmatga ega bo‘lishiga va ihsizlik, kasallik, nogironlik, bevalik, qarilik unga bog‘liq bo‘lmagan sharoitlarga ko‘ra tirikchilik uchun mablag‘ bo‘lmay qolganda ta‘minlanish huquqiga ega”.

Italiya Konstitutsiyasining 32-moddasida davlat inson sog‘lig‘ini himoya qilishi lozimligi belgilab qo‘yilgan. Xitoy Xalq Respublikasining Konstitutsiyasida o‘zgacha bir holat, ya‘ni 58-moddasida fuqarolar bepul tibbiy yordam olishlari mumkin. Bu huquq quyidagilar orqali: bepul tibbiy yordam, kasalxona shahobchalarini, shu jumladan, sanatoriyalarni va boshqa sog‘liqni saqlash muassasalarini kengaytirish bilan ta‘minlanadi.

Ijtimoiy ta‘minot olish huquqi. Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarda ijtimoiy ta‘minot olish huquqi to‘g‘risida to‘xtalib o‘tilgan. Pensiyalar, odatda, mehnat va ijtimoiy turlarga bo‘linadi.

Mehnat asosidagi pensiyalar (yoshga doir pensiyalar) ikki holatda to‘lanadi: birinchidan, davlat tomonidan ma‘lum bir yoshga yetganda va ikkinchidan, ma‘lum bir mehnat stajiga ega bo‘lganidan keyin. Xorijda pensiya yoshi erkaklar uchun 60-65 yosh, ayollar uchun 55-60 yosh qilib belgilangan. Shvetsiyada hamma uchun 65 yosh, Daniyada 67 yosh, ish staji esa ayollar uchun 20-25, erkaklar uchun 25-30 yosh qilib belgilab qo‘yilgan. Rivojlangan davlatlarda pensiyaning miqdori ish haqining 75 - 90% tashkil qiladi. Davlatlarda pensiya uchun pensiya fondlari tashkil etilgan.

Ijtimoiy pensiyalar nogironlik uchun, boquvchisini yo‘qotganlik uchun va qonun bilan belgilangan boshqa hollarda beriladi. Xorijiy

mamlakatlarda davlat tomonidan beriladigan pensiyalardan tashqari ayrim turdagi shaxslarga beriladigan mahalliy pensiyalar ham belgilangan. Rivojlangan mamlakatlarda ishchilarga o'zlarining ish joylaridan qo'shimcha pensiya haqlari ham to'lanadi. Ijtimoiy ta'minot huquqi, shuningdek, boshqa yordamlarni ham qamrab oladi (uy bilan ta'minlash, nogironlarga yordam va hokazolar).

Uy-joyga ega bo'lish huquqi. Fuqarolar davlat tomonidan beriladigan uy-joylarni olish uchun yillar davomida ro'yxatda turishgan¹ Hozirgi demokratik konstitutsiyalarda bu kabi huquqlar atroflicha ko'rsatib o'tilmagan bo'lsa-da, boshqa qonun hujjatlarida batafsil bayon qilingan. Istisno tariqasida, Ispaniya Konstitutsiyasining 47-moddasida: "Barcha ispanlar ehtiyojlariga ko'ra, turar joylardan foydalanish huquqlariga egadirlar" (lekin, ushbu huquq huquq va erkinliklar bo'limida berilmagan).

6-§. Ta'lim olish huquqi

Bilim olish huquqi inson huquq va erkinliklari tizimining ajralmas qismidir. Bilim olish huquqi inson ijtimoiy huquqlarining biri sifatida uning shaxs sifatida rivojlanishiga, qolaversa, butun jamiyat taraqqiyoti uchun zamin yaratadi. Aynan ta'limning rivojlanganligiga qarab shaxsning ijtimoiy ravnaqi va jamiyatda tutgan mavqei aniqlanadi.²

Inson huquqlar Umumjahon deklaratsiyasining 26-moddasi, 2-bandida "Ta'lim inson shaxsini to'la barkamol qilishga...barcha xalqlar, irqiy va diniy guruhlar o'rtasida bir-birini tushunish, toqatlilik va do'stlikka xizmat qilishi kerak"ligi belgilangan.

"Har bir inson ta'lim olish huquqiga ega. Ta'lim olishda hech bo'lmaganda, boshlang'ich va umumiy ta'lim bepul bo'lishi lozim. Texnik va hunar ta'limi hammaning qurbi yetadigan darajada bo'lishi, oliy ta'lim esa har kimning qobiliyatiga asosan hamma uchun yetarli imkoniyat doirasida bo'lmog'i kerak.

Ta'lim barcha xalqlar, irqiy va diniy guruhlar o'rtasida bir-birini tushunishga xayrixohlik va do'stlik uchun xizmat qilishi va BMTning tinchlikni saqlash borasidagi faoliyatiga yordam bermog'i lozim. Kichik yoshdagi bolalar uchun ota-onalar ta'lim turini tanlashda imtiyoz huquqiga egadirlar" (Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi 26-modda 1,3 bandlari).

¹ Страшун Б.А.(руководитель ав. коллектива и от. ред.) Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – Т.1-2. –М.: Бек, 2000. 182-ст.

² Страшун Б.А.(руководитель ав. коллектива и от. ред.) Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – Т.1-2. –М.: Бек, 2000. 181-ст.

Ko'plab rivojlangan mamlakatlarda, boshlang'ich ta'lim majburiy va bepul bo'lib hisoblanadi. Lekin bunga doimo amal qilinmaydi (bunga sabab qilib ko'pincha o'qituvchilarning yetishmasligi, moddiy mablag'lar sabab qilib ko'rsatiladi, ayniqsa, Afrika davlatlarida). Ko'plab rivojlangan davlatlarda majburiy ta'lim 12 yil hisoblanadi. Postsotsialistik davlatlarda majburiy bepul ta'lim 8-9 yil qilib belgilab qo'yilgan.

Bilim olish huquqi ayrim mamlakatlarda, jumladan, AQSH Konstitutsiyasida ko'rsatilmagan va faqat shtatlar konstitutsiyalarida belgilangan xolos.

O'xirgi yuz yillikda diniy ta'lim berishning muammolari vujudga keldi. Munozaralarning asosiy mavzusi bolalar uchun maktabda diniy ta'lim berish yoki bermaslik masalasi edi. O'tgan yuz yillikda bu masala g'arb mamlakatlarida dolzarb masala sifatida yuzaga chiqdi. XX asrda davlatlar ikkita jahon urushini boshidan kechirgandan so'ng, bu muammoni yechishga urindilar. Bu sohadagi asosiy islohotlar Afrika mamlakatlarida 1910-1930 va 1962-yillarda, Buyuk Britaniyada 1944-1988-yillarda, Belgiyada 1968-yilda, Germaniyada 1949-yilda, Turkiyada 1924, 1933, 1949, 1982-yillarda amalga oshirildi¹.

Germaniya Federatsiyasining Konstitutsiyasi (7-moddasi)da rasmiy maktablarda diniy ta'lim majburiydir. Yuqoridagi qonun moddasiga muvofiq ta'limni boshqaruvchi yerliklar ushbu ta'lim uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladilar. Ushbu konstitutsiyaning 7-moddasiga muvofiq barcha ta'lim va o'qitish davlat nazoratidadir; diniy darsga borish yoki bormasligi uning tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi (ota-ona)larning xohishiga bog'liqdir.

Germaniya Asosiy Qonuniga asosan ta'lim va bilim olishni nazorat qilish javobgarligi zimmasidadir deb belgilangan. Shuningdek, davlat alohida shaxs yoki tuzilmalarning maxsus maktablar ochish huquqini himoya qiladi.

Buyuk Britaniya davlati ta'limni isloh etish uchun 1998-yilda qonun qabul qildi. Unda ta'lim muassasalarida xristian va boshqa dinlarni o'rganish yo'lga qo'yilgan. Xristianlikni o'rganish islom, budda va boshqa dinlarni o'rganish bilan birga qo'shib olib borilgan. Yuqoridagi dinlarning birgalikda o'rganilishida, ularning qaysi biri haq din, yoki qaysi birisi noto'g'ri degan ma'noda emas, balki bu uslub (ya'ni birgalikda o'rganish) har xil dinga itoat qiluvchilar mavjud bo'lgan mamlakatda jamiyat ehtiyojlarini qondirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Ozarbayjon Konstitutsiyasining 42-moddasiga ko'ra: 1. Har bir fuqaro ilm olish huquqiga egadir. 2. Davlat bepul umumiy-majburiy o'rta

¹ М.Давлетова. Ўзбекистонда таълим Қонуничилигининг ривожланиши. –Т.: ТДЮИ, 2003. 96-б.

ma'lumot olishni kafolatlaydi. 3. Ilm tizimi davlat tomonidan nazorat qilinadi. 4. Davlat iste'dodli shaxslar uchun ularning moddiy ahvolidan qat'i nazar, ilm olishni davom ettirishni kafolatlaydi. 5. Davlat ilmning eng quyi standartlarini belgilaydi.

Armaniston Konstitutsiyasining 35-moddasida "Har bir fuqaro ta'lim olish huquqiga egadir. O'rta ma'lumot olish davlat o'quv yurtlarida bepuldir. Har bir fuqaro davlat o'quv yurtlarida tanlov asosida bepul oliy va o'rta maxsus ma'lumot olish huquqiga egadir. Nodavlat o'quv yurtlarini tashkil etish va ularning faoliyat tartibi qonun bilan belgilanadi.

Belorussiya Konstitutsiyasining 49-moddasida "Har kim ma'lumot olish huquqiga egadir. Umumiy o'rta va hunar-texnika ta'limining qulayligi va bepulligi kafolatlanadi. O'rta maxsus va oliy ta'lim olish har kimning qobiliyatiga muvofiq hamma uchun barobardir. Har kim tanlov asosida davlat o'quv yurtlarida bepul tegishli ma'lumot olishi mumkin" - deyilgan.

Xorijiy mamlakatlarda oliy ta'lim ham xususiy, ham davlatga qarashli bo'lishi mumkin. AQSHda xususiy universitetlarda o'qish uchun 15-30 ming dollar pul to'lanadi. Yaponiyada 8-60 ming dollar. Ayrim davlatlarda davlat universitetlarida o'qish bepul hisoblanadi (sotsialistik mamlakatlarda).

Bilim olish huquqi bilan ta'lim berish huquqi (akademik erkinlik) bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, bu huquq zamirida - erkin jamiyatda har bir o'qituvchiga o'z predmeti bo'yicha o'zi lozim topgan bilimlarni berish erkinligi tushuniladi.

7-§. Madaniy boyliklardan foydalanish huquqi. Ijod erkinligi

Bu huquqlar ikkinchi avlod konstitutsiyalari davridan mustahkamlana borgan. Aynan shu davrga kelib madaniy huquqlarning konstitutsiyalarda e'tirof etilishi sotsialistik tuzumga asoslangan mamlakatlarda madaniy huquqlar orqali jamiyatda keskin mafkuraviy siyosat olib borilishiga zamin yaratgan (kommunistik g'oyalar kishilar ongiga singdirilgan). Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasining 27-moddasida: «Har bir inson jamiyatning madaniy hayotida erkin ishtirok etishga, san'atdan bahramand bo'lishga, ilmiy taraqqiyotda ishtirok etish va uning samaradorligidan foydalanish huquqiga ega», -deyilgan. Bolgariya Konstitutsiyasining 54-moddasida: «Har kim milliy va umuminsoniy madaniy boyliklardan foydalanish, shuningdek, o'zining mansubligiga muvofiq o'z madaniyatini rivojlantirish huquqiga egadirlar», -deb ta'kidlangan.

Madaniy huquqlar jumlasiga badiiy, ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, ixtirochilik, mualliflik huquqlari hamda ularga o'xshagan huquqlar, madaniy boyliklardan foydalanish huquqi kiradi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklarning qanday turumlari mavjud?

2. Mulk huquqi va merosga ega bo'lish huquqi nima?

3-§. Mehnat qilish va erkin kasb tanlash huquqi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi bob va moddasida mustahkamlab qo'yilgan?

4. Sof atrof-muhitga ega bo'lish va uni muhofaza qilish huquqini qanday huquq sifatida e'tirof etishimiz mumkin?

5-§. Malakali tibbiy yordam va ijtimoiy ta'minot olish huquqini ijtimoiy huquqlarning tarkibiy qismi sifatida tushuntirib bering?

6. Ta'lim olish huquqi barcha davlatlarda bir xilmi?

7. Madaniy boyliklardan foydalanish huquqi, ijod erkinligi deganda nimani tushunasiz?

8. Xorijda pensiya yoshi erkaklar va ayollar uchun necha yosh deb belgilangan?

15-bob. Davlat – siyosiy tizimning asosiy elementi va konstitutsiyaviy-huquqiy institut sifatida

1-§. Davlat tushunchasi. Davlat va uning faoliyatini tashkil etishning konstitutsiyaviy asoslari.

2-§. Davlatning funksiyalari.

3-§. Davlat tiplari.

4-§. Davlatni tashkil etish va faoliyatining konstitutsiyaviy prinsiplari.

5-§. Davlat mexanizmi, apparati, organlari va muassasalari.

1-§. Davlat tushunchasi. Davlat va uning faoliyatini tashkil etishning konstitutsiyaviy asoslari

«Davlat» tushunchasi konstitutsiyaviy huquqning ko'pchilik atamalari kabi ko'p ma'noli va ko'p qirralidir. Davlat – bu insonlarni boshqarib turadigan, ya'ni qonunlar chiqaradigan, armiyaga ega bo'lgan, jinoyatchilikka qarshi kurashadigan tashkilotdir. Davlat siyosiy institut hisoblanadi. «Davlat» termini ko'p ma'noli so'z bo'lib, u xorijiy tillarda o'zining turli xil ifodasini topadi. Masalan, Angliyada “state”, fransuz tilida “E'tat”, nemis tilida “staat”, ispan tilida “Estado”, rumin tilida “stat”, polyak tilida “panstwo”, venger tilida “allam” va boshqalar. Bir vaqtning o'zida xorijiy konstitutsiyalarda «davlat» atamasiga yaqin boshqa atamalar ham qo'llanilishi mumkin, masalan, «hukumat», «respublika», «mamlakat» va boshqalar. Chunonchi, Gretsiya Konstitutsiyasining 30-moddasida: «Prezident Respublikada ijtimoiy institutlarning arbitri hisoblanadi», 82-moddasida esa: «hukumat mamlakatning umumiy siyosatini aniqlaydi va belgilaydi...» degan qoida mustahkamlab qo'yilgan. Federativ davlatlar konstitutsiyalarida davlat atamasiga sinonim sifatida «federatsiya» atamasi ham ishlatiladi. Masalan, «Federatsiya bojxona ishlari va moliyaviy monopoliyalar bo'yicha mutlaq qonunchilik kompetensiyasiga ega» (GFR 1949-yilgi Konstitutsiyasining 105(1)-moddasi).

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida «davlat» atamasi mazmunan ochib berilmaydi va u sharoitga qarab, turli ma'nolarda ishlatiladi. Jumladan, 1975-yilgi Gretsiya Konstitutsiyasining qator moddalari quyidagi tushunchani mustahkamlaydi: «Sport davlatning himoyasi va homiyligidadir» (16-modda); «Mulkchilik davlat himoyasidadir» (17-modda); «Davlat aholining sog'ligi haqida g'amxo'rlik qiladi va mulksizlarga yordam berish uchun maxsus choralar ko'radi» (21-modda) va hokazo. Bunda davlat aynan fuqarolarning ijtimoiy hayotini tartibga soladigan

tashkilot sifatida tushuniladi. Ko'pchilik mamlakatlarning konstitutsiyalarida hokimiyat bo'g'inlarining tashkil etilishini ifodalovchi normalar bevosita «davlat» atamasi bilan bog'liq holda beriladi. Masalan, Ozarbayjon Respublikasi Konstitutsiyasining III bo'limi «Davlat hokimiyati» deb nomlanadi. Demak, bu holda davlat jamiyat ishlarini boshqaradigan, fuqarolarning huquqlarini himoya qiluvchi, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Umuman olganda, davlat - bu jamiyat ishlarini boshqaradigan va fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va majburiyatlarini, huquqiy jihatdan tartibga soladigan hamda ularni ta'minlaydigan siyosiy tashkilotdir.

1920-yilda qabul qilingan Avstriya federal konstitutsiyaviy qonunining 1-2-moddalarida Avstriya demokratik federativ respublika sifatida berilgan, keyingi o'rinlarda esa «federatsiya», «hudud» (yoki jamiyat) terminlari ishlatiladi. Yuqoridagi misollar shundan dalolat beradiki, biz davlatni konstitutsiyaviy huquqning subyekti sifatida gapirganimizda, aniq holatlarda bu termin qanday mazmun va ahamiyatga ega ekanligi hamda qanday tushunchani nazarda tutishini aniq tasavvur qilishimiz kerak. Shuning uchun, davlat deganda, butun mamlakat miqyosida yoki federatsiya subyektlari bo'yicha amal qiluvchi yoki hududiy hamjamiyatning qonunchilik avtonomiyasidan foydalanuvchi (masalan: Italiyada viloyat), bu organlarning mahalliy vakillari (perfektlar, komissarlar va boshqalar), shu jumladan, qonunchilik yoxud mamlakat saylov korpusi organlarining yig'indisi tushuniladi. Shuni aytish kerakki, davlat tushunchasi «markscha-lenincha» an'anaga muvofiq, «bir sinfning ikkinchi sinf tomonidan ekspluatatsiya qilish mashinasi» sifatida tavsiflangan hamda u jamoatni boshqaruvchi sinfiy majburlash apparati sifatida tushunilgan. Lekin davlat tushunchasining hozirgi zamonaviy ma'nosi tamoman boshqacha: yuqorida ta'kidlanganidek, davlat-fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlaydigan hamda ularni amalga oshirilishi uchun keng shart-sharoit ta'minlab beradigan muhim siyosiy tashkilot sifatida namoyan bo'ladi.

Shu o'rinda davlatning siyosiy tizimdagi o'ziga xos xususiyatlarini aytib o'tish lozim. Davlat siyosiy tizimning rahbariy elementi, yadrosi hisoblanadi. U siyosiy tizimning boshqa elementlaridan hokimiyat ta'sir imkoniyatiga, real hokimiyatga ega bo'lgan yagona tashkilot ekanligi bilan farq qiladi va shuning uchun ham davlat siyosiy tizimda o'zining «gege-monlik» mavqeini qo'ldan bermaydi. Davlat hokimiyatining majburlov mexanizmiga egaligi uni siyosiy tizimning eng asosiy elementiga aylantiradi. Shu bilan birga davlat jamiyatda nisbiy mustaqillikka egadir.

Davlat demokratiya sharoitida asosiy ijtimoiy guruh va qatlamlar manfaatlarinigina emas, balki, butun jamiyat manfaatlarini himoya qilar ekan, davlat o'z organlari siyosida ijtimoiy tuzumining mavjud bo'lishini xavf ostiga qo'yishi mumkin bo'lgan guruhviy egoizmga chek qo'yishga intiladi. Ayrim olimlarning fikricha, hozirgi zamon uchun siyosiy tizim elementlari (siyosiy partiyalar, uyushmalar va birlashmalar, diniy birlashmalar) qanchalik muhim va odatiy bo'lishiga qaramay, jamiyat bu tuzilmalarsiz ham mavjud bo'la oladi, lekin davlat o'zining barcha atributlari bilan saqlanib qoladi. Holbuki, qadimgi Babil va Misr davlati siyosiy partiyalarsiz va jamoat birlashmalarisiz ham mavjud bo'lgan¹. Davlat, aslini olganda, odamlarning muayyan hududda yashashini tashkil etishga qodir bo'lgan siyosiy kuchdir. Demak, davlatning asosiy belgisi uning hokimiyati hisoblanadi. Umummajburiylik davlatning salohiyati orqali mavjud qoidalarni bajarishga majburlash layoqati va bu qoidalarni buzganlik yoki rioya etmaganlik uchun jazolash huquqi bilan ta'minlanadi (huquq normalarida ko'rsatilgan sanksiyalarni qo'llash orqali).

Shunday qilib, davlatni jamiyat manfaati yo'lida ijtimoiy hayotni tartibga soladigan va o'z suveren hokimiyatidan foydalanadigan tashkilot sifatida ta'riflash mumkin.

2-§. Davlatning funksiyalari

Davlat o'zida jamiyat hayotini tashkillashtirishning belgilangan ma'lum shaklini (usulini), ya'ni ma'lum bir hududda shu hudud aholisining ijtimoiy manfaatlarini himoya qilish yuzasidan o'rnatilgan va majburlov kuchiga tayanuvchi, siyosiy hokimiyatni amalga oshiruvchi maxsus apparatni ifodalaydi. Jamiyat hayotini tashkillashtirishning bunday shaklida ijtimoiy munosabatlar hokimiyat apparati tomonidan o'rnatiluvchi va sanksiyalanuvchi, bajarilishi shu apparat tomonidan ta'minlanuvchi huquq normalari bilan tartibga solinadi. Davlat organlarining iqtisodiyotni tartibga solish sohasidagi faoliyati korporatsiyalar va shaxslarning manfaatlariga ta'sir etadi, ammo bu sohaning davlat tomonidan tartibga solinishi ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun faoliyat yuritayotgan xo'jalik subyektlariga yanada qulayroq shart-sharoit yaratish maqsadini ko'zlaydi. Ushbu faoliyat orqali jamiyatga yetkazilishi mumkin bo'lgan ma'lum zararlardan ularni himoyalaydi. Davlat siyosiy tizimda o'z vazifalarini muayyan funksiyalar orqali bajaradi. Bu funksiyalar bir paytning o'zida davlat organlari va muassasalari faoliyatining asosiy yo'nalishlari va ijtimoiy muammolarni hal etish usuli sifatida namoyon bo'ladi.

¹ Чудаков М.Ф. Конституционное(государственное) право зарубежных стран. -М.: Новое издание, 2001.С.74.

Zamonaviy demokratik davlat uchun quyidagi asosiy funksiyalar xos. *Siyosiy funksiya* – millat birligini ta'minlash va boshqa siyosiy institutlar faoliyati uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishda namoyon bo'ladi. Davlat organlari bu funksiyalarni amalga oshirish davomida ma'lum bir tizimga ega bo'lmagan ijtimoiy hodisalar vujudga kelishining qonun doirasida oldini olish va ular natijasida kelib chiqqan oqibatlarni tugatishga intiladi. Bu hodisalar shaxs, davlat, jamiyat manfaatlariga zarar yetkazish va zo'ravonlik bilan bog'liq bo'lgan jinoyit harakatlardan (umumiy jinoyatchilik, terrorizm) ijtimoiy manfaatlarni himoya qilish sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Davlat ijtimoiy hayotning siyosiy sohasini tartibga solish davomida siyosiy kuchlar o'rtasidagi munosabatlarni belgilab beradi va bu qoidalarga rioya qilinishini ta'minlaydi. Siyosiy vositalar orqali davlat jamiyatning tashqi xavfsizligini ta'minlaydi.

Davlatning *iqtisodiy funksiyasining* ahamiyati oshib, tarkibi murakkablashmoqda. Davlat xo'jalik subyektlariga tashqi bozorda qulay sharoit yaratib berishga intiladi. Davlatning ijtimoiy funksiyasi ham kengayib bormoqda. Amalda barcha rivojlangan va ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya, madaniyatni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va boshqa sohalarida keng qamrovli davlat dasturlari amalga oshirilmoqda. Davlat etnik, diniy va boshqa jamoalar o'rtasida munosabatlarni, mehnat va sarmoya o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga katta e'tibor bermoqda. Maqsad-jamiyat uchun xavfli nizolarning oldini olish. Davlatning *mafkuraviy funksiyasi* ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning maqsadi jamiyat a'zolarini insonparvar, axloqiy – ma'naviy, madaniy ruhda tarbiyalashdan iborat bo'ladi. Bu esa ijtimoiy hayotning turli sohalarida davlatning yuksak darajada faolligini talab qiladi.

3-§. Davlat tiplari

Demokratik davlat. Ushbi davlat tipi mazmunan davlat hokimiyatining manbai xalq ekanligidan kelib chiqadi hamda demokratiyaning ikki shakli vakillik demokratiyasi va bevosita demokratiyaning real va muntazam amalga oshirilishini anglatadi.

Vakillik demokratiyasi – bu xalq tomonidan saylab qo'yilgan vakillar, eng avvalo, parlament deputatlari faoliyatini anglatadi.

Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) demokratiya bevosita fuqarolar tomonidan davlat ahamiyatiga molik qarorlarning qabul qilinishidir. Bu, eng avvalo, umummilliy va mahalliy referendumlar, turli yig'inlarda amalga oshiriladi.

Demokratiyaning ajralmas xususiyati bo‘lib, nafaqat ko‘pchilikning irodasi orqali davlatni boshqarish, balki qarorlar qabul qilishda ozchilikning ham so‘zsiz qatnashuvining ta‘minlanishidir. Xorijiy mamlakatlar davlat-huquqiy amaliyotida davlat hokimiyatiga muholifatda bo‘lgan kuchlarning mavjudligi tabiiy hol hisoblanadi. Buyuk Britaniyada rasmiy muxolifat mavjud bo‘lib, uning rahnamosi «soyada turgan» hukumatga boshchilik qilibgina qolmay (istalgan vaqt real hukumatga aylanishga tayyor bo‘lib turadigan), balki normativ hujjatlarda «qirolicha muxolifatchining sardori» deb nomlanadi va bu faoliyati uchun haq oladi, - albatta bu ozchilikning fikrini hisobga olishning yorqin misolidir.

Davlatning demokratiyaviyligi fuqarolarning davlat qarorlarining qabul qilinishiga boshqa usullar bilan ham ta‘sir eta olishidadir. Bu manfaatdor fuqarolarning ijtimoiy faolligi, petitsiya berish va namoyishlar o‘tkazish kabi konstitutsiyaviy-huquqiy imkoniyatlar mavjudligini bildiradi.

Huquqiy davlat (g‘oyasi) – juda keng tarqalgan tushuncha bo‘lib, u o‘zida davlat hokimiyatini nafaqat huquqning umume’tirof etilgan qonun-qoidalar asosidagina faoliyat olib borishi, balki uning demokratiya sharoitida fuqarolar o‘rtasidagi teng munosabatlar evaziga shakllanishini anglatadi. Davlatning bunday tavsifi Germaniya Asosiy qonunining 20-moddasida o‘z ifodasini topgan. Unga ko‘ra, huquqiy davlat–konstitutsiyaviy tuzum bilan bog‘liq qonunchilik, qonun va huquq bilan bog‘liq ijroiya hokimiyati va odil sudlov mavjud davlatda konstitutsiyaviy tuzumning suverenligi prinsipi bilan izohlanib, hattoki, Konstitutsiyani o‘zgartirish huquqiga ega bo‘lgan qonun chiqaruvchi ham o‘zboshimchalik bilan ish tutishiga yo‘l qo‘yilmaydi.¹ Shu bilan birga, davlatni tashkil etishning mazkur prinsipi fuqarolarning huquq va erkinliklarini oliy darajaga ko‘taradi, ularning real hayotda ta‘minlanishini kafolatlaydi. Huquqiy davlatning yana bir muhim belgisi – u ham bo‘lsa, har qanday shaxsning o‘z buzilgan (davlat yoki boshqa shaxslar tomonidan buzilgan) huquqlarini erkin va mustaqil sud orqali himoya qila olish imkoniyatining mavjudligidir.

Umumlashtirib, davlatning konstitutsiyaviy-huquqiy tavsifini quyidagilarda aks ettirish mumkin:

davlat tomonidan inson huquqlarining daxlsiz va ajralmas deb e‘tirof etilishi va mustahkamlanishi. Amalda barcha demokratik davlatlarning zamonaviy konstitutsiyalarida insonlarning asosiy huquq va erkinliklarini kafolatlovchi normalar mavjud. Bu, ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarda keng tatbiq etilgan;

¹ Qa'ang: Жаҳон конституциялари. I жилд. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001. 384-б.

- huquq va erkinliklarni kafolatlash mexanizmining o'rnatilganligi. Bu masalada, majburiy huquqiy protsedura to'g'risidagi konstitutsiyaviy qoida muhim rol o'ynaydi, ya'ni barcha uchun baravar va adolatli ravishda jinoiy va fuqarolik ishlarini ko'rib chiqishning protsessual qoidalarining konstitutsiyaviy mustahkamlanishidir (masalan, AQSH Konstitutsiyasining 1791-yilda kiritilgan V tuzatishiga ko'ra, "hech kim belgilangan yuridik protsedurasiz hayotidan, erkidan yoki mulkidan mahrum etilishi mumkin emas" yoki Fransiya Konstitutsiyasining 66-moddasiga binoan, «hech kim o'zboshimchalik bilan ozodlikdan mahrum qilinishi mumkin emas»). Ushbu prinsip deyarli barcha demokratik davlatlarning zamonaviy konstitutsiyalarida o'z ifodasini topgan;

konstitutsiyaning boshqa qonunlarga nisbatan ustuvor bo'lishi. Ushbu qoida Konstitutsiyaning mamlakatdagi qonunchilik piramidasidagi "oliy" darajasini ta'minlashga qaratilgan. Mazkur qoida Bolgariya Konstitutsiyasining 5-moddasida aniq ifodalangan. Unga ko'ra, «Konstitutsiya oliy qonun hisoblanib, boshqa qonunlar unga zid kelishi mumkin emas; Konstitutsiya qoidalari bevosita amal qiladi»;

- davlat organlari va mansabdor shaxslarining konstitutsiya va qonun doirasida harakat qilish majburiyatining konstitutsiyaviy qoida tarzida o'rnatilishi. Huquqiy davlat prinsipining ushbu belgisi xulq-atvor qoidalarini o'rnatuvchi davlat hamda uning organlari ham konstitutsiya va qonunlar asosida faoliyat yuritishini anglatadi. Masalan, 1976-yilgi Portugaliya Respublikasi konstitutsiyasining 3-moddasida aytilishicha, davlat konstitutsiyaga bo'ysungan holda, demokratik qonuniylikka tayanadi;

sudlarning mustaqilligi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanganligi. Sud hokimiyati huquqiy davlatda insonlar huquq va erkinliklarining qo'riqchisi sifatida barcha prinsiplarning qonunda belgilangan sharoitlariga rioya qilish ustidan nazoratni olib boradi. 1946-yilgi Yaponiya Konstitutsiyasining 76-moddasiga ko'ra, «Barcha sudyalari mustaqildirlar, ular konstitutsiya va qonunlar bilan bog'liq bo'lib, faqat o'z vijdonlariga ko'ra harakat qiladilar».

xalqaro huquq normalarining ichki milliy huquq normalariga nisbatan ustunligi. Polsha Konstitutsiyasining 91-moddasiga ko'ra, ratifikatsiyalangan xalqaro shartnomalar xalqaro tashkilotlar tomonidan ta'sis etilgan xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan holdagina qonundan ustun turadi. Bundan tashqari, bu qoida aniq va sodda qilib, 1991 yildagi Makedoniya Konstitutsiyasining 118-moddasida berilgan bo'lib, unga ko'ra, «Konstitutsiyaga mos ravishda imzolangan xalqaro shartnomalar huquqiy tartibotning tarkibiy qismi hisoblanadi va qonunlar bilan o'zgartirilishi mumkin emas».

Dunyoviy davlat. Dunyoviy sifatdagi davlatning konstitutsiyaviy xarakteri uning umume'tirof etilgan dunyoviy normalar asosida rivojlanib borishini hamda dinning davlatdan ajralishi, diniy tashkilotlar faoliyatining chegaralangan muhitini bildiradi. Masalan, Italiya Konstitutsiyasining 7-moddasida: «davlat va katolik cherkovi bir-biridan o'zlariga tegishli sohalarda mustaqil va suverendirlar», degan qoida mustahkamlab qo'yilgan. Davlatning dunyoviy xarakteri diniy kamchilikni tashkil qiluvchilarning huquq va majburiyatlari o'rnatilishini hamda cherkov va diniy jamiyatlarga davlat budjetidan moddiy yordam ko'rsatilishini inkor etmaydi. Ta'kidlash lozimki, davlatlar dinga jalb etilganlik darajasiga qarab, teokratik (Vatikan, Saudiya Arabistoni) va klerikal davlatlarga bo'linadi. Klerikal davlatlar diniy odatlar, rasm-rusumlar, an'analarga va diniy huquqqa kamroq tortilgan davlatlar bo'lib, ularga Eronni kiritish mumkin, biroq, 80-yillarning boshida, «islom inqilobi» va M.Humoyniyning rahbarlik davrida Eron teokratik davlat bo'lgan edi.

Ijtimoiy davlat. Davlatning ijtimoiy xarakterga ega ekanligi prinsipi keyingi paytlarda, ko'pchilik davlatlar tomonidan e'tirof qilinmoqda. Bu prinsip aslida davlatning muayyan bir shaklda ijtimoiy boyliklarni qayta taqsimlash yo'li bilan mulksizlar, mehnatga layoqatsizlar, nogironlar, qariyalar, bolalar va shunga o'xshash toifalarga g'amxo'rlik ko'rsatish lozimligini e'tirof etishi va bu majburiyatni zimmasiga olishini anglatadi. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasi (1978) 1-moddasida Ispaniya ijtimoiy davlat deb mustahkamlangan, «Ijtimoiy va iqtisodiy siyosatning asosiy prinsiplari to'g'risida»gi 3-bobda esa bu qoida rivojlantiriladi, unda boshqa masalalar bilan bir qatorda, oilani ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy muhofaza etish - davlatning zimmasida ekanligi mustahkamlangan (39 m. 1), shuningdek, «davlat hokimiyati ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish hamda iqtisodiy barqarorlik siyosati doirasida mintaqaviy va shaxsiy daromadlarning eng adolatli taqsimlanishi uchun zarur sharoitlarni vujudga keltiradi(40 m. 1)» deb ta'kidlab qo'yilgan.

Davlatning ijtimoiy xarakteri quyidagilar bilan ta'minlanishi mumkin deb hisoblash qabul qilingan:

fuqarolarning muayyan yashash minimumining belgilanishi yoki hech bo'lmasa, yashab turishga yetadigan nafaqa talab qilish huquqining ta'minlanishi;

oqilona soliq siyosatining mustahkamlanishi;

iste'molchilarning davlat tomonidan himoyalaniishi;

obyektiv sabablarga ko'ra davlatning yordamiga, eng avvalo, moddiy yordamga muhtoj bo'lgan nogironlar, qariyalar, ko'p bolalai oilalar, yolg'iz o'zi farzand tarbiyalayotgan onalarga davlatning yordam berishi;

tibbiy yordamga moddiy imkoni bo'lmaganlarga bunday yordamni bepul ko'rsatishning ta'minlanganligi.

4-§. Davlatni tashkil etish va faoliyatining konstitutsiyaviy prinsiplari

“Prinsip” deganda, ma'lum bir faoliyatning asosi hisoblanuvchi rahbariy qoidalar hamda tayanch g'oyalar tushuniladi. Shunga ko'ra, davlatni tashkil etishning konstitutsiyaviy-huquqiy prinsiplari - bu davlat organlari tizimining shakllantirilishida hamda faoliyat yuritishida asoslanadigan muhim rahbariy qoidalar (tamoyillar) hisoblanadi.

Odatda, davlat va uning faoliyatini tashkil etish prinsiplari xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarining muqaddima va dastlabki moddalarida davlatga berilgan tavsifiy qoidalar asosida o'z ifodasini topadi. Masalan, Italiya Konstitutsiyasining 1-moddasida: «Italiya – mehnatga asoslangan demokratik respublikadir», Fransiya Konstitutsiyasining 2-moddasida esa: «Fransiya yaxlit, dunyoviy, demokratik va ijtimoiy respublikadir», GFR Asosiy qonunining 20(1)-moddasida: «Germaniya Federativ Respublikasi demokratik va ijtimoiy federativ davlatdir», 1997-yilgi Polsha Konstitutsiyasining 2-moddasida: «Polsha Respublikasi ijtimoiy adolat prinsipini amalga oshiradigan demokratik huquqiy davlat hisoblanadi», Ispaniya Konstitutsiyasining 1-moddasida: «Ispaniya – ijtimoiy, huquqiy va demokratik davlat bo'lib, uning eng oliy qadriyatlari erkinlik, adolat, tenglik va siyosiy plyuralizmdir» deyiladi.

Yuqoridagi misollarni umumlashtiradigan bo'lsak, bu holda, quyidagi prinsiplarni ajratib ko'rsatish mumkin: demokratizm(xalq hokimiyatchiligi), huquqiy davlat, davlatning yaxlitligi, uning dunyoviy xarakteri, ijtimoiy adolat, siyosiy plyuralizm, federalizm, hokimiyatlarning taqsimlanishi tamoyili va boshqalar.

Siyosiy plyuralizm prinsipi. Bu prinsip eng, avvalo, konstitutsiyalarda mustahkamlangan ko'ppartiyaviylikni anglatadi. Ko'pgina olimlar va siyosatchilar adolatli ravishda hisoblaganidek, demokratik siyosiy rejim siyosiy plyuralizmsiz (hur fikrliksiz) bo'lishi mumkin emas. Jumladan, Armaniston Konstitutsiyasining 7-moddasiga ko'ra, Armaniston Respublikasida ko'ppartiyaviylik tan olinadi. Siyosiy partiyalar erkin tarzda tashkil etiladi, xalqning siyosiy irodasini shakllantirish va ifodalashga yordam beradi. Ularning faoliyati konstitutsiyaga va qonunlarga, tuzilishi va amal qilish tarzi esa demokratiya tamoyillariga zid bo'lmazligi lozim.

Davlatning yaxlitligi. Bu mamlakat hududining yaxlitligi qo'riqlanishini, uning muayyan bir qismi (bu ham federativ, va ham unitar

davlatlarga taalluqli) bo'linishga yoki chiqib ketishga (sesessiya huquqi) haqqi yo'qligini anglatadi. Ushbu prinsip ham davlatning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Har qanday normal amal qilib turgan davlat, o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi haqida qancha gapirilmasin, baribir o'zining ma'lum bir qismi ajralib chiqishiga qarshilik ko'rsatadi, chunki ushbu prinsip orqali davlatchilik saqlanib turadi. Ushbu prinsip ayrim mamlakatlarning Konstitutsiyalarida «davlatning birligi» yoki «davlatning bo'linmasligi» deb ham yuritiladi. Masalan, Belarus Respublikasi Konstitutsiyasining 9-moddasiga muvofiq, «Belorus hududi yagonadir va u tortib olinmaydi».

Hokimiyatlar bo'linishi prinsipi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, hokimiyatlar taqsimlanishi—demokratiya sharoitida davlat hokimiyatini tashkillashtirish va amalga oshirishning asosiy tamoyillaridan biridir. Mazkur prinsipning tub mohiyati shuki, unda yagona hokimiyatning uch tarkibiy bo'g'ini: qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati o'z konstitutsiyaviy vakolatlari doirasida mustaqil faoliyat yuritib, bir-birlarining vakolatlarini o'zlashtirmaydilar. Har bir hokimiyat tarmog'i o'z himoyasi nuqtai nazaridan o'zgasini nazorat qiladi, ular faoliyatining chegarasini cheklab turadi, vakolatlaridan chetga chiqishiga yo'l qo'ymaydi. Hokimiyatlar taqsimlanishi nazariyasi klassik shaklining an'anaviy asoschilari Djon Lokk va Sharl Lui Monteskyelardir. Monteskye ta'limotiga binoan, «erkin davlat – hokimiyatlar bo'linishi prinsipiga, yakkahokimlikka qarshi tarmoqlarning o'zaro bir-birini tiyib turishiga, davlat hokimiyati jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlari o'rtasida taqsimlanishiga asoslanishi lozim»¹ Monteskye ta'limotida alohida o'rin tutadigan g'oya-hokimiyatlarning muvozanati, tengligi hamda ularning «o'zaro bir-birini tiyib turish va qarama-qarshi ta'sir etish tizimi» haqidagi g'oyadir. Buning ma'nosi shuki, yuqorida zikr etilgan hokimiyatlar o'rtasida shunday munosabat o'rnatilmog'i lozimki, bunda ularning har biri davlat vazifalarini mustaqil o'tash bilan birgalikda, o'z huquqiy vositalari yordamida bir-birini muvozanatga chorlab turadi, hokimiyat vakolatlarini birgina muassasa tomonidan qonunsiz ravishda tortib olinishini bartaraf etadi.

5-§. Davlat mexanizmi, apparati, organlari va muassasalari

Davlatning roli va vazifasini tushunish uchun unga tegishli bir qator tushunchalarni bilib olish zarur. Masalan, «davlat mexanizmi», «davlat organi», «davlat muassasasi», «davlat apparati» kabi tushunchalar shular

¹ Азаркин Н.М. Монтестье. -М.:Юридическая литература, 1988. С.68.

jumlasidan. Davlat o'zining ijtimoiy hayotdagi vazifalarini ma'lum bir tashkiliy tuzilmalar orqali amalga oshiradi. Bularni quyida ko'rib o'tamiz.

Davlat mexanizmi deganda, har qanday davlat uchun muhim bo'lgan jamiyatni boshqarish tuzilmasi tushuniladi. Mutlaq monarxiyada bu – monarx, uning hukumati, armiya, politsiya, ya'ni hokimiyatni amalga oshiruvchi va ta'minlovchi hokimiyat tizimidir. Hozirgi zamonda davlat mexanizmi deganda, davlat hokimiyatining – parlament, davlat boshlig'i, hukumat, sud organlari kabi bosh organlari tizimi tushuniladi.

Davlat apparati – davlat ahamiyatiga molik (mas'ul yoki uncha mas'ul bo'lmagan) qarorlar qabul qiladigan va ularning ijrosi uchun javob beradigan mutaxassis, davlat xizmatchilaridan iborat. Bunday shaxslar muayyan ma'lumotga ega bo'lishlari lozim, ular o'zlarining mehnati uchun anchagina ish haqi olishadi, va odatda, ma'lum imtiyozlarga ega bo'lishadi (unvon, rang, titul, turli nafaqalar, pensiya va b.).

Davlat organi – bu muayyan tartibda tashkil etilgan, huquq va vakolatlar asosida harakat qiladigan va umummajburiy qoidalar qabul qiladigan shaxslar guruhi (ba'zan bitta mansabdor shaxsning o'zini organ deb ham atashadi, bunda u individul organ sifatida namoyon bo'ladi). Boshqacha aytganda, davlat organi- bu davlat funksiyalarini boshqarishda, qatnashuvchi va buning uchun hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan davlat mexanizmining bir elementidir.

Davlat muassasasi – bu ham muayyan tartibda tashkillashgan shaxslar guruhi bo'lib, u umummajburiy qoidalar qabul qilmaydi, balki davlat organlarining qarorlarini bajaradi (amalga oshiradi). Masalan, davlat pochta, davlat maktabi, davlat telegrafi, davlat yong'in xizmati, tabiatni qo'riqlash davlat xizmati va b.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Davlat tushunchasiga ta'rif bering?
2. Davlatning funksiyalariga qanday funksiyalar kiradi?
3. Davlatning qanday tiplari mavjud?
4. Davlatni tashkil etish va faoliyatining konstitutsiyaviy prinsiplari deganda nimani tushunasiz?
5. Davlat mexanizmi nima ?
6. Davlat mexanizmini nimalar tashkil etadi?
7. Hokimiyatlar bo'linishi prinsipining davlat boshqaruvida qanday ahamiyati bor?
8. Huquqiy davlat qanday xususiyatlarga ega bo'ladi?

16-bob. Siyosiy partiyalar va partiyaviy tizimlar

1-§. Siyosiy partiyalarning mohiyati va vazifalari.

2-§. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi.

3-§. Siyosiy partiyalarning asosiy turlari: konservativ, sotsial-demokratik, liberal, diniy yo'nalishdagi siyosiy partiyalar.

4-§. Siyosiy partiyalarning tashkiliy tuzilishi, tashkiliy-rasmiylashtirilgan va tashkiliy-rasmiylashtirilmagan partiyalar.

5-§. Chet ellardagi partiyaviy tizimlar: yetakchi siyosiy partiyasi bo'lgan ko'ppartiyaviy tizim, yetakchi siyosiy partiyasi bo'lmagan ko'ppartiyaviy tizim, ikkipartiyaviylik, yakka partiyaviylik va «partiyasiz» tizimlar.

6-§. Siyosiy partiyalar faoliyatini tartibga solish mexanizmining ichki va tashqi usullari.

1-§. Siyosiy partiyalarning mohiyati va vazifalari

“Partiya” so‘zi lotincha “partio” (“pars” “qism”, “bo‘lak”) so‘zidan olingan bo‘lib, “bo‘linmoq, ajramoq” ma‘nosini anglatadi. Siyosiy partiya - bu jamiyatning ma‘lum guruh va tabaqalari faol vakillarining muayyan umumiy manfaatlar va maqsadlari asosida birlashgan, davlat hokimiyatiga ega bo‘lish yoki davlat hokimiyatini amalga oshirishda hal qiluvchi ta‘sir ko‘rsatishga intiluvchi siyosiy tashkilotdir. Sodda qilib aytganda, siyosiy partiya bu g‘oya va manfaatlarini umumiy bo‘lgan o‘z maqsadlari bilan ajralib turadigan kishilar guruhidir.

Siyosiy partiya jamiyat siyosiy tizimining alohida, o‘ziga xos elementi hisoblanadi. Siyosiy partiyalar hokimiyat uchun kurashish, hokimiyatni amalga oshirilishiga ta‘sir etish, agar siyosiy partiya vakillari hokimiyat organlaridan o‘rin egallagan bo‘lsalar, hokimiyatni bevosita amalga oshirishni maqsad qilib oladi. Siyosiy partiyalar boshqa jamoat birlashmalariga nisbatan davlat boshqaruvida o‘ta muhim va alohida rol o‘ynaydi.

Siyosiy partiyalarning siyosiy sahnada faoliyat ko‘rsatuvchi boshqa jamoat birlashmalaridan asosiy farqi shundaki, ular davlat va jamiyatni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lishga intilib, parlament va hukumatda o‘rin olish uchun ochiqdan ochiq qonun doirasida kurash olib boradilar.

Siyosiy partiyalar siyosiy tizimning markaziy bo‘lagi sifatida, ijtimoiy-siyosiy va davlat hayotida muhim o‘rin egallaydi. Ular hokimiyatga erishish, undan foydalanish, uni amalga oshirish haqidagi masalalarda o‘zaro raqobatlashadilar. Siyosiy partiyalar siyosiy jarayonning barcha

bosqichlarida: saylovlarda, davlat organlarini (qonunchilik, ijro va sud) shakllantirishda, davlat miqyosida va siyosatga oid qarorlar qabul qilishda hamda ularni amalga oshirishda faol ishtirok etadilar.

Siyosiy partiyalar nomidan ko'rsatilgan nomzodlarning davlat organlariga saylashda ovoz beruvchi tarafdorlari uning elektoratini tashkil etadi (inglizcha "elektor", fransuzcha "electeur"- "saylovchi" degani). Elektoratning asosiy qismi bo'lgan ijtimoiy tabaqalar partiyaning ijtimoiy negizi hisoblanadi. Barqaror ijtimoiy munosabatlarga ega bo'lgan mamlakatlarda (masalan, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Shveysariya, Niderlandiyada) ayrim siyosiy partiyalarning elektoratlari ko'proq mahalliy va oilaviy an'analarga suyanadi, ya'ni yangi avlod o'z otabobolaridan o'rnak olib, ma'lum bir siyosiy partiya uchun ovoz beradi.

Siyosiy partiyalarning mohiyati, avvalo, ularning maqsad va vazifalarida namoyon bo'ladi. Zero, har qanday siyosiy partiya tuzilgan vaqtidayoq, o'z oldiga aniq maqsadlarni qo'yadi. Masalan, 1854-yilda AQSHda tuzilgan respublikachilar partiyasi mulkdorlar va yirik fermerlarning manfaatlarini ifodalagan qulchilikni eski quldorlik shtatlarida cheklab qo'yishni, burjuaziya manfaatlarini ko'zlab ekspansiv tashqi siyosat olib borishni, yuqori muhofaza bojlarini joriy qilishni, temir yo'l qurilishining hukumat tomonidan rag'batlantirilishini va markaziy hokimiyatni kuchaytirishni o'zining maqsadi qilib qo'ygan edi. Demokratik partiya mamlakatdagi butun siyosiy tizimning samarali faoliyat ko'rsatishi, jamiyatning turli tabaqalari manfaatlari amalga oshirilishi, mavjud tuzumning taraqqiy etishi, o'sishi, rivojlanishi va tartibga solib turilishi uchun intiladi.

Amaliyotda jamiyatning tor guruhlarini manfaati yoki, hatto, o'z manfaatlarini uchun ham har narsani bu yo'lda qurbon qilishga tayyor, har qanday yo'l bilan hokimiyat tepasiga kelishni xohlovchi siyosiy partiyalar ham uchrab turadi. Bunday partiyalar o'z maqsadlariga erishish yo'lida aksilkonstitutsiyaviy vositalarni ham ishga solishi mumkin. Ammo bunday partiyalar sog'lom demokratik siyosiy jarayonda muvaffaqiyatga erisha olmaydi, ko'p holatlarda nizo-janjallarni, tartibsizliklarni keltirib chiqaradi.

Siyosiy partiyalar o'z oldidagi maqsadga erishish uchun ma'lum vazifalarni bajaradilar. Bularning orasida davlatni boshqarishda ishtirok etish, milliy integratsiya, mafkuraviy, kommunikativ va boshqa vazifalarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Har qanday siyosiy partiya o'z faoliyatini jamiyatda mavjud bo'lgan muammolarni hal etishga yo'naltirilgan siyosiy kursni ishlab chiqishdan

boshlaydi. Ushbu maqsadda, partiya faollari va jalb qilingan mutaxassislardan iborat tashabbuskor guruhlar, qo'mita va hay'at (komissiya)lar, jamoatchilik kengashlari tashkil etiladi.

Siyosiy partiya o'zining dasturiy hujjatlarida o'ziga xos strategiya va usul tanlab, u orqali saylovchilarga ta'sir ko'rsatishga intiladi. Bu tashkiliy bosqichda siyosiy partiyaga yangi a'zolari qabul qilish, faollarni tarbiyalash, saylovchilarni siyosiy partiya nomzodlarini qo'llab-quvvatlashga safarbar qilish, yo'l boshchilarini tanlab olish, ularni davlat va ommaviy jamoat tashkilotlari organlarida yuqori lavozimlarga ilgari surish vazifalari yuzaga chiqadi.

Siyosiy partiyaning eng muhim vazifasi nafaqat hokimiyat organlarini shakllantirish, balki ular faoliyati ustidan nazorat olib borishda ishtirok etish hamdir.

Siyosiy partiyalarning faoliyat yuritishi, ularning davlat organlariga saylovlarda ishtirok etishlari ijtimoiy ixtiloflarni tinch yo'l bilan hal etilishiga yo'l ochib beradi. Bu zarur hollarda, hukumatlarning almashtirilib olinishi uchun, siyosiy arboblarning professional qobiliyatini qo'llab-quvvatlash uchun ijobiy shart-sharoitlar yaratadi va bu bilan jamiyatning davlat tomonidan boshqarilishining samaradorligi ta'minlanadi.

Demokratik rejimdagi ikki partiyaviy yoki ko'p partiyaviy tizimga ega bo'lgan davlatlarda hukmron partiyalar va muxolif partiyalar o'rtasida sog'lom raqobat mavjud bo'ladi. Muxolif partiyalar milliy taraqqiyot uchun muqobil dasturlar ishlab chiqadi va jamoatchilik muhokamasiga o'z takliflarini beradi, amaldagi hukumat faoliyatida mavjud bo'lgan xato, nuqsonlar, suiiste'molliklarni tanqid qiladi, bu bilan esa hukumatni jamiyatdagi mavjud muammolarni muvaffaqiyatli hal etish usullarini izlab topishga majbur qiladi. Masalan, Buyuk Britaniya, Hindiston va boshqa bir qator mamlakatlarda muxolif partiyalar tomonidan "Yashirin kabinetlar" tuziladi, kabinet a'zolariga davlat xazinasidan mablag' to'lanadi va ular ba'zi imtiyozlardan ham foydalanadilar, shu tariqa davlat va jamiyat hayotidagi turli muammolarni hal etishda faol ishtirok etadilar.

Milliy davlatchilik shakllanib kelayotgan sharoitlarda, siyosiy partiyalar ko'pincha milliy integratsiya (yagonalashuv, birlashuv) vazifasini amalga oshiradilar. Masalan, bu vazifa Hindiston milliy Kongressi partiyasining 40-60-yillardagi faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu siyosiy partiya milliy mustaqillik uchun kurash davrida hind jamiyatining birlashtiruvchi markazi bo'lgan.

Har qanday siyosiy partiya albatta o'zining mafkuraviy vazifasiga ega bo'ladi. Bu esa partiyaning o'z a'zolari va tarafdorlariga g'oyaviy

(mafkuraviy) ta'sir ko'rsatishida, o'z qadriyatlarini, dunyoqarashlarini targ'ib etishida, mamlakatda o'z faoliyati uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-ruhiy muhitni yarata olishida namoyon bo'ladi.

Siyosiy partiyalar davlat hokimiyatini demokratik ravishda amalga oshirish uchun o'ta zarur bo'lgan vazifani ham amalga oshiradilar. Ular siyosiy vaziyatning rivojlanishi va uning o'zgarishini o'z vaqtida anglab olishga intilib, hukmron doiralar va jamiyat orasida o'zaro samarali munosabatlarning o'rnatilishi va davom ettirilishi uchun mas'uldirlar. Bu yerda partiyalar tomonidan kuzatib, nazorat qilib boriladigan ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi. Siyosiy partiyalar ko'pincha maslahat qo'mitalari, klublar, yordam guruhlar, yoshlar uchun madaniy ijtimoiy markazlar tuzadilar, katta siyosiy-targ'ibot ishlari olib boradilar, ommaviy mitinglar o'tkazadilar, ma'ruzalar, suhbatlar uyushtiradilar, partiya faollarining saylovchilar bilan shaxsiy aloqalarini doimiy ravishda qo'llab-quvvatlaydilar. Siyosiy partiyalarning bunday vazifalarni bajarishi hukumat va partiya rahbariyatini xalqning ahvoli va fikri haqidagi ma'lumotlar bilan muntazam ta'minlaydi, ijtimoiy fikrni o'rganish borasida samarali ishlar olib borishni taqozo etadi.

2-§. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi

Siyosiy partiyalarning paydo bo'lishi va jahon ijtimoiy-siyosiy tizimida o'ziga xos o'rin tutishi – bu demokratiyaning yuksak tantanasidir. Siyosiy partiyalarning tarixiy jihatdan kelib chiqishini va rivojlanish omillarini bilmasdan turib, ularning hozirgi paytdagi faoliyatlari to'g'risida so'z yuritib bo'lmaydi. Shunday ekan, bugungi kunda siyosiy partiyalarning faoliyatini o'rganish, ularning kelib chiqish tarixi va shakllanish omillarini o'rganish bilan bevosita bog'liq.

Darhaqiqat, siyosiy partiyalarning tarixi bir necha yuz yilliklar bilan o'lchanadi hamda ularning shakllanishi ancha uzoq va murakkab jarayonni o'z ichiga oladi. Shuni aytish kerakki, hozirgi ko'rinishdagi siyosiy partiyalar va ularning zamonaviy mohiyati Yevropadagi burjua inqiloblari g'alabasidan keyin yuzaga kelgan bo'lsa-da, lekin mazmunan partiyaga monand guruhlar, uyushmalar insoniyat tarixining qadimgi davrlarida ham ma'lum bo'lgan.

Partiya atamasi lotincha so'zdan kelib chiqqan bo'lishiga qaramasdan, rimliklarga qadar demokratiyaning vatani bo'lmish qadimgi Yunonistonda «partiya»ning ilk ko'rinishlari mavjud bo'lgan. Qadimgi Yunonistonda «partiyalar» hozirgi tushunchasidan tamoman farq qilgan holda, muayyan bir hudud yoki mintaqadagi aholi guruhlarini ifodalagan.

Jumladan, Arastu miloddan avvalgi VI asrda Attikadagi dengiz qirg'oqbo'yi va tog'da yashovchi aholining «partiyalari» o'rtasidagi kurashni yozib qoldirgan. Shuningdek, qadimgi Afinada ham mavjud bo'lgan ba'zi bir guruhlarini (mas. *geteriyalar*) o'z davrining «partiyalari» deb atash mumkin. Keyinchalik qadimgi Rimda ma'lum bir shaxslar yoki konsepsiya (g'oya)lar atrofida to'plangan aholining muayyan bir qismi partiyalar vujudga kela boshladi. Boshqacha aytganda, qadimgi Rimda zamonaviy partiya mohiyatining ilk negizlari shakllandi. Masalan, aka-uka Grakslar partiyasi aniq bir siyosat, ya'ni yer islohotlari o'tkazilishi tarafdorlari va talabgorlarini o'z atrofida to'plagan.

Shu o'rinda, qadimgi davr partiyalarining o'ziga xos belgilarini aytib o'tish joiz. Qadimgi partiyaviy guruhlar, avvalo, muayyan bir ko'zga ko'ringan oilalar yoki mashhur shaxslar atrofida va ularni qo'llab-quvvatlash uchun shakllangan (mas. Rim optimat va populyariylari) yoxud ular ma'lum bir hudud aholisining yig'indisini ifodalagan. Bundan tashqari, bunday birlashmalar uncha katta bo'lmagan kishilar guruhini o'zida birlashtirgan, shu bilan birga, ular qisqa muddat davomida mavjud bo'lgan va vaqtinchalik xarakter kasb etgan.

Qadimgi davrdagi «partiyaviy» guruhlarining belgilarini o'zida mujassamlashtirgan hamda nisbatan mukammalroq uyushmalarning mavjud bo'lishi o'rta asrlarga kelib ham davom etdi. Bunga misol sifatida Fransiyadagi ilk parlament (General Shtatlar)ni shakllantirishda ishtirok etgan aholi tabaqalarini, shuningdek, ayniqsa, Angliyadagi tarixda o'zaro kurashlar bilan nom qozongan «Oq atirgullar» va «Qizil atirgullar»ni, Yorklar va Lankasterlarni ko'rsatish mumkin. Shuni ham aytish kerakki, o'rta asrlar davrida shakllangan ba'zi bir uyushmalar keyinchalik zamonaviy ko'rinishdagi ommaviy partiyalarga aylangan (mas. Angliyadagi vigilar va torilar). XVII-XVIII asrlarda esa burjua inqiloblari oralig'ida mavjud bo'lgan «partiyalar» siyosiy uyushmalar sifatida mustaqil siyosat olib bormaganlar, balki bu davrdagi diniy, tabaqaviy, urug'-oilaviy birlashmalar ta'siri ostida qolganlar.

Hozirgi zamonaviy ma'nodagi siyosiy uyushmalar va biz "*siyosiy partiya*" deb ataydigan tashkilotlar XIX asr o'rtalaridan boshlab Yevropa va Amerika Qo'shma Shtatlarida shakllana boshlagan. Voqealarning bunday rivojlanishiga Yevropadagi XVIII asr oxirida burjua inqiloblarining g'alaba qozonishi hamda u bilan bog'liq ravishda insonlar siyosiy huquq va erkinlarining tantana qilishi asosiy turtki bo'ldi. 1789-yildagi Inson va fuqarolarning huquqlari to'g'risidagi Fransuz Deklaratsiyasida, shuningdek, 1776-yildagi AQSH Mustaqillik Deklaratsiyasida siyosiy

partiyalar haqida hech qanday ishora bo'lmasa-da, lekin ularda fuqarolarning bir qancha mutlaq shaxsiy, siyosiy huquq va erkinlari mustahkamlab qo'yildi. Bunday demokratik huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi natijasida, jamiyatda muhim siyosiy o'zgarishlar avj oldi hamda ijtimoiy hayotda yangi siyosiy institutlar (xususan, siyosiy partiyalar)ning tom ma'noda shakllanishi ana shu siyosiy o'zgarishlarning xarakteri bilan bog'liq holda kechdi. Yanada aniqroq qilib aytganda, saylab qo'yiladigan vakillar orqali amalga oshiriladigan xalq hokimiyatchiligi tizimining vujudga kelishi o'z-o'zidan hokimiyat uchun demokratik kurashlarda aholi maqsad va manfaatlarini ifodalovchi siyosiy partiyalarning kelib chiqishiga zarurat tug'dirdi.

Umuman olganda, siyosiy partiyalarning rivojlanish tarixi (evolyutsiyasi) bo'yicha bir qator olimlar o'zlarining konsepsiyalarini ilgari suradilar. Jumladan, **M.Veber** siyosiy partiyalarning taraqqiy etishini quyidagi xronologiya asosida e'tirof etadi:

- aristokratik guruhlar;
- siyosiy klublar;
- ommaviy partiyalar.

Aynan mana shu sxema bo'yicha hozirgi kunda Buyuk Britaniyadagi siyosiy partiyalarning shakllanishini kuzatish mumkin: XVII asrda ingliz parlamentida 2 ta aristokratik guruh- vigilar va torilar paydo bo'lgan. Ancha vaqt o'tib, XIX asr boshlarida vigilar-“Reform Club”, torilar esa-“Charlton Club” deb nomlanuvchi o'zlarining siyosiy klublarini tashkil qilganlar. Torilar pomeshchiklar va moliya burjuaziyasining siyosiy uyushmasi bo'lib, tarixiy an'analarni, konservatizmni tarqatuvchilar edi, ular yangiliklarni qabul qilib, imkon qadar ko'proq eskiliklarni saqlab qolishga harakat qilardilar. Vigilar esa sanoat burjuaziyasining manfaatlarini ifoda etgan. Torilar va vigilar o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash, bir tomondan, sanoat burjuaziyasi, boshqa tomondan, savdo-moliya burjuaziyasi bilan birlashgan lenlordlar o'rtasidagi siyosiy hukmronlik uchun kurashni ifoda etgan.¹ XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa torilar va vigilar asta-sekin Konservatorlar va Liberallar partiyasi sifatida shakllana borgan. 1861-yilda tashkil topgan “Angliya Liberal partiyasi” Yevropadagi birinchi ommaviy partiya edi. Agar siyosiy klublar burjuaziya davridagi siyosiy hayot doirasida o'zlarining maqsadlarini qo'ygan bo'lsalar, ommaviy partiyalar esa o'z saflariga jamiyatda turlicha o'rin tutgan, har xil daromadlarga ega, turli xil saviyadagi fuqarolarni ko'proq jalb etishga harakat qiladilar. Ommaviy

¹ Qa'qang: Мухамедов Х. Ялги даврда Англия давлати: Дарслик. -Т.: Адолат, 2000. 29-6.

partiyalar keng xalq ommasi e'tiborini o'ziga qarata oladigan yirik siyosiy tashkilot sifatida namoyon bo'ladi. XIX asrning oxiriga kelib, Yevropaning ko'pgina davlatlarida ommaviy partiyalar paydo bo'la boshladi.

Ta'kidlash joizki, M. Veber xronologiyasini ko'pgina mamlakatlarga nisbatan tatbiq etib bo'lmasa-da, lekin bu partiyalarning kelib chiqishi bo'yicha fanda dastlabki klassifikatsiya qilish edi.

Shuningdek, siyosiy partiyalarning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi fransiyalik siyosatshunos olim **Moris Dyuverjening** qarashlari, ayniqsa, diqqatga sazavordir. Uning fikricha, siyosiy partiyalarning kelib chiqishi va taraqqiy etishi, asosan, quyidagi ikkita shaklda amalga oshgan:

- siyosiy partiyalarning elektoral va parlamentar kelib chiqishi;
- siyosiy partiyalarning tashqi faktorlar asosidagi kelib chiqishi.¹

Siyosiy partiyalarning elektoral va parlamentar kelib chiqishi mexanizmi quyidagicha: avvalo, siyosiy tizimda parlamentar birlashmalar paydo bo'ladi, keyin esa ularni shakllantirish maqsadida, saylovchi guruhlar yuzaga keladi, nihoyat parlamentar birlashmalar hamda saylovchilar guruhlari o'rtasidagi doimiy munosabat o'rnatilishi natijasida siyosiy partiyalar tashkil etiladi. Ushbu fikrini izohlash maqsadida, fransuz olimi bir qator tarixiy misollarni keltiradi. Jumladan, 1849-yilda chaqirilgan Fransiyaning Ta'sis Majlisi (parlament) davrida "*Ilm saroyi*", "*Institut*" (mo'tadil respublikachilar), "*Puatye ko'chasi*" (monarxiyachik-katoliklar), "*Kastilon*" va "*Piramida*" (so'llar) kabi partiyaviy birlashmalarni ko'rish mumkin edi, Germaniyadagi Frankfurt parlamenti davrida esa "*Kazino*" (o'ng markaz), "*Vyurtemberg*" (o'ng markaz; keyinchalik bundan "*Vestendal*" va "*Augsburg*" partiyalari ajralib chiqqan), "*Milani kafesi*", "*Germaniya*", "*Mont-tonner*" (so'llar) singari partiyalar shakllangan² Yuqoridagi partiyalarning barchasi a'zolar to'plangan joylar mehmonxonalarining nomlarini olgan.

AQSHdagi siyosiy partiyalarning yuzaga kelishi ham mana shu asosda (elektoral va parlamentar) amalga oshgan. Dastlab, AQSHning 1787-yilgi Konstitutsiyasini qabul qilishda, siyosiy partiyalarga hech qanday e'tibor berilmadi, lekin keyinchalik mamlakatda bir qancha saylab qo'yiladigan lavozimlar mavjud bo'lganligi uchun va ijro hokimiyatidagi kuchlar mutanosibligini saqlash maqsadida hamda saylovchilar siyosiy ongi rivojlanishi natijasida siyosiy partiyalar vujudga keldi. 1830-yilga kelib AQSHda siyosiy partiyalar siyosiy tizimning muhim qismi bo'lib

¹ Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. -М.: Академический Проект, 2000. С. 22.

² Qa'qang: Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. -М.: Академический Проект, 2000. С. 24.

goldi hamda 1852-yildan boshlab esa AQSH Prezidentlari yoki respublikachilar yo demokratlar partiyasi vakillaridan saylana boshladi¹

Biz yuqorida siyosiy partiyalarning elektoral va parlamentar kelib chiqishini kuzatdik, endi M.Dyuverje tomonidan ilgari surilgan yana bir konsepsiya- ularning tashqi ta'sirlar asosidagi kelib chiqishini ko'rib chiqsak. Siyosiy partiyalarning elektoral va parlamentar asosdagi shakllanishi- bu siyosiy partiyalarning umumiy asoslardagi, ya'ni saylovchilarning hokimiyatga o'z vakillarini tanlash bo'yicha fikrlarining rivojlanishi natijasi bo'lsa, tashqi faktorlar ostida partiyalarning kelib chiqishi esa bu aholining muayyan qatlamlarini hamda maqsadlarini o'zida mujassamlashtirgan partiyalarning siyosiy maydonga chiqishidir. Ushbu yo'l bilan siyosiy partiyalar ko'p sonli va rang-barang birlashmalar sifatida shakllanganligini e'tirof etish lozim. Bunday siyosiy partiyalarga ko'pgina mamlakatlarda vujudga kelgan ishchilar partiyalarini misol qilib olish mumkin. Jumladan, 1899-yilda Holms tomonidan kiritilgan taklif bo'yicha va Angliya tred-yunionlar Kongressining elektoral va parlamentar birlashma tashkil etish to'g'risidagi qarori asosida Britaniya Leyboristlar partiyasi tuzildi. Undan oldinroq, Germaniyada 1863-yilda F.Lassal tomonidan Yevropadagi birinchi ommaviy ishchilar partiyasi-Umumgerman ishchilar ittifoqi tashkil etilgan edi. Ishchilar partiyasi bilan bir qatorda ko'pgina davlatlarda qishloq xo'jaligi sohalari bilan bog'liq holda shakllangan, agrar partiyalar ham shunday ahamiyat kasb etadi. Agrar partiyalar ishchilar partiyasi singari keng tarqalmagan bo'lsalar-da, lekin ular ba'zi mamlakatlarda (ayniqsa, Skandinaviya davlatlarida, markaziy Yevropa davlatlari, Avstraliya, Kanada va hattoki, AQSHda ham) juda katta faollik ko'rsatganlar.

Yuqoridagilarga asoslangan holda, shuni aytish mumkinki, jahon ijtimoiy-siyosiy hayotida partiyalar shakllanishining o'ziga xos umumiy faktorlari (omillari) mavjud. Bunday omillar ilk siyosiy partiyalarning paydo bo'lish holatlarini tahlil qilish asosida kelib chiqadi.

Shunga asosan, tom ma'nodagi ommabop jahon siyosiy partiyalari shakllanishining quyidagi omillarini alohida aytib o'tish joizdir:

birinchidan, jamiyat ijtimoiy tuzilishining murakkablashuvi hamda ijtimoiy ziddiyat va qarama-qarshiliklarning keskinlashuvi bu esa o'z navbatida aholining turli xil qatlamlarini siyosiy hayotga jalb qildi;

ikkinchidan, siyosiy hayotning markazi sifatidagi vakillik organlari rolining o'sishi – bunda monarxlar hokimiyatining cheklanishi, hokimiyatlar taqsimlanishining paydo bo'lishi hamda bu haqdagi

¹ By Jonh F.Bibby. Political parties in the United States. "Elections 2004". P.2

konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarning kengayishi muhim ahamiyat kasb etdi ;

uchinchidan, aniq shakllangan g'oyalarning paydo bo'lishi (XIX asr) bunga ma'lum hududlarning iqtisodiy jihatdan shiddat bilan rivojlanishi, ushbu hududlarning o'z manfaatlari shakllanishi va bu bilan bog'liq ravishda aholining ayrim toifalari maqsad va intilishlarining vujudga kelishi turtki bo'lgan;

to'rtinchidan, aloqa vositalarining texnik jihatdan taraqqiy etishi, ayniqsa, OAV (ommaviy axborot vositalari)ning shakllanishi – bu esa siyosiy partiyalar faoliyatining prinsipial jihatdan yangi darajadagi imkoniyatlarini tug'dirgan informatsiyaviy «portlash»ga olib keldi.

Yuqoridagi faktorlar ro'yxatini alohida olingan davlatlar misolida yanada kengaytirish mumkin. Masalan, Hindistonda 1885-yilda ilk bor tashkil etilgan “Hindiston Milliy Kongressi” partiyasi ko'proq milliy ozodlik harakati sifatida shakllangan va shuning uchun ham hind jamiyatining deyarli barcha tabaqalari qiziqishlarini o'zida aks ettirgan va hokazo.

Ayrim olimlarning fikricha, haqiqiy siyosiy partiyalar- ma'lum bir shaxslar guruhi davlat hokimiyati vakillik organlari uchun kurashlarda qatnashishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ygandagina yuzaga keladi¹. Siyosiy partiyalarning shakllanishi demokratik sharoitlarda davlat hokimiyati vakillik organi-parlamentning faoliyat yurita boshlagani bilan bevosita bog'liq, ya'ni parlamentda ma'lum bir o'rinlarni egallash maqsadida umumiy manfaatlar doirasidagi shaxslarning birlashib borishi siyosiy partiyalar shakllanishining asosiy belgisidir.

Partiyalarning jahon ijtimoiy-siyosiy tizimidan mustahkam o'rin olishida, ularning institutsiyalanishuvi muhim bosqich bo'lib hisoblanadi. **Siyosiy partiyalarning institutsiyalanishuvi** – bu siyosiy partiyalarning fuqarolarning odatdagi uyushmalaridan to'liq konstitutsiyaviy-huquqiy institutga aylanishi jarayoni² Ya'ni institutsiyalanish davlat tomonidan siyosiy partiyalar maqomi, ularning tashkil etish va faoliyat ko'rsatish tartibi huquqiy jihatdan tartibga solinishidir. Partiyalarning institutsiyalanishuvi o'zaro bog'liq ikkita yo'l bilan amalga oshiriladi:

Konstitutsiya asosida siyosiy partiyalar huquqiy holatini umumiy tarzda belgilash;

Qonunlarda partiyalarning faoliyat ko'rsatish mexanizmini mustahkamlash.

¹ Чудаков М.Ф. Конституционное(государственное) право зарубежных стран.-Мн.:Новое знание, 2001.С.92.

² Юридик энциклопедия / Юридик фанлар доктори, профессор У.Таджикхановнинг умумий тахририда. –Т.: Шарк, 2001.393-6.

Darhaqiqat, XX asr o'rtalariga kelib, siyosiy partiyalarning rivojlanishi sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarildi. Bu davrda partiyalar roli va ahamiyatining birdan o'sishi qonun chiqaruvchilar tomonidan ularning maqomini konstitutsiyaviy jihatdan tartibga solinishiga zamin yaratdi. Natijada II jahon urushidan keyin qabul qilingan ko'pgina Konstitutsiyalarda (GFR, Fransiya, Italiya, Yaponiya Konstitutsiyalari va bosh.) siyosiy partiyalar to'g'risidagi ilk qoidalar o'z aksini topdi. Shuni aytish kerakki, birinchi konstitutsiyalar XVIII asrda qabul qilingan bo'lsa-da, to XX asr o'rtalariga qadar ularda partiyalar haqida hech qanday norma uchramagan. Dunyoda birinchi bo'lib Germaniyaning 1949-yil 23-maydagi Konstitutsiyasi (21-moddasi) siyosiy partiyalar huquqiy maqomining asosiy prinsiplarini aniq belgilab qo'ydi¹.

XX asrning 60-yillaridan boshlab esa aksariyat davlatlarda partiyalarning boshqa jamoat tashkilotlari orasidagi alohida o'rnini va ahamiyatini e'tirof etgan holda, konstitutsiyalarda berilgan qoidalarni tasdiqlaydigan va rivojlantiradigan siyosiy partiyalar to'g'risidagi maxsus qonunlar paydo bo'la boshladi. Siyosiy partiyalar haqidagi ilk qonunlar Germaniyada (1967-yil 24-iyun), Portugaliyada (1974-yil), Avstriyada (1975-yil), Ispaniyada (1978-yil) va boshqa mamlakatlarda qabul qilingan. Ularda, asosan, partiyalarning tushunchasi, partiyalar va boshqa jamoat birlashmalari, ularni tashkil etish va faoliyat ko'rsatish prinsiplari, vazifalari, partiyalarning davlat bilan munosabatlari kabi masalalar huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yildi. Bugungi kunda, bunday qonunlar deyarli barcha mamlakatlarda partiyalarning huquqiy holatini belgilovchi asosiy normativ hujjatlar hisoblanadi. Shunisi qiziqki, ba'zi bir demokratik huquqiy davlatlarda siyosiy partiyalar to'g'risidagi qonunlar qabul qilinmagan. Birgina misol: partiyaviy rivojlanishi jihatidan dunyoda dastlabki o'rinlarda turadigan Buyuk Britaniyada siyosiy partiyalar faoliyatini tartibga soluvchi alohida qonun mavjud emas, hattoki, Britaniya qonunchiligida «siyosiy partiya» atamasining o'zi uchramaydi. Mazkur davlatda partiyalar holati fuqarolarning siyosiy huquqlari doirasida tartibga solinadi hamda ularning faoliyat ko'rsatish tartibi odat normalari asosida belgilanadi.

Demak, siyosiy partiyalar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida "de-yure" e'tirof etildi hamda muhim konstitutsiyaviy-huquqiy, shu bilan birga, demokratik institut bo'lib qoldi.

¹ Qa'qang: Жаҳон конституциялари. I жилд. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001. 384-б.

3-§. Siyosiy partiyalarning asosiy turlari: konservativ, sotsial-demokratik, liberal, diniy yo‘nalishdagi siyosiy partiyalar

Siyosiy partiyalarni klassifikatsiya qilish – bu partiyalar faoliyatini ilmiy o‘rganish usullaridan biri bo‘lib, ma‘lum bir mezonlar asosida ularni turli xil guruhlariga yoki turlarga ajratishdir. Ijtimoiy-siyosiy fanda partiyalarni turlarga bo‘lishning bir qancha ko‘rinishlari shakllangan bo‘lib, bunda ko‘plab olimlar o‘zlarining bu boradagi fikrlarini bildirib o‘tganlar.

Jumladan, fransuz siyosatshunos olimi M.Dyuverje partiyalar a‘zolarining tarkibi va miqdori bo‘yicha ularni ikki katta guruhga bo‘lgan:

- kadrlar partiyasi;
- ommaviy partiya¹.

Ommaviy partiyalar, avvalo o‘zlarining ko‘p sonli a‘zolari va tuzilmaviy jihatdan yaxshi tashkillashtirilganligi bilan boshqa partiyalardan farqlanadi. Ular o‘zlarining doimiy ommaviy nashrlariga ega bo‘lib, a‘zolarida muayyan siyosiy dunyoqarashni shakllantirishning keng imkoniyatlariga ega bo‘ladi. Kadrlar partiyasining uncha ko‘p a‘zosi bo‘lmasa-da, lekin ular o‘zlarining saylovoldi dasturlari va faol harakatlari evaziga saylovlarda yaxshigina ovoz oladilar. Ular a‘zolarining ko‘pchiligini jamiyat elitasining vakillari tashkil etadi, shuning uchun ham bunday partiyalar samarali faoliyat olib borishi uchun yetarli moliyaviy tayanchga ega bo‘ladi.

Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy fikr taraqqiyotida uzoq vaqtdan beri siyosiy partiyalarni g‘oyaviy-siyosiy qarashlari bo‘yicha quyidagi uchta asosiy guruhga ajratish keng qo‘llanilib kelinmoqda:

- o‘ng qanot partiyalar;
- markaz partiyalar;
- so‘l qanot partiyalar.

Partiyalarni bunday guruhlariga bo‘lish va nomlash tarixiy ahamiyatga ega bo‘lib, u inqiloblar davrida Fransiya parlamenti majlislar zalida turli siyosiy partiya vakillarining an‘anaviy joylashuv o‘rnidan kelib chiqqan. Bugungi kunda partiyalarning ijtimoiy-iqtisodiy konsepsiyasi, mulkchilik shakllariga va soliqlarga nisbatan munosabati, ijtimoiy muammolarni hal etish vositalari bo‘yicha hamda jamiyat daromadlarini taqsimlash yuzasidan qarashlari – partiyalarni yuqoridagicha klassifikatsiya qilishning asosiy mezonidir.

O‘ng qanot partiyalariga *konservativ tipdagi partiyalar* kiradi. Ushbu guruh partiyalar ko‘pincha konservatorlar qanoti deb ham ataladi.

¹ Дюверже М. Политические партии / Пер.с франц. -М.: Академический Проект, 2000. С.116.

Konservativ tipdagi partiyalar ko'proq mavjud an'analarni saqlab qolgan holda xususiy tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy tizimni rivojlantiruvchi asosiy faktori sifatida soliqlarni kamaytirish, davlatning iqtisodiyot sohasiga aralashishini cheklash, davlatning iqtisodiy faoliyatda bevosita ishirok etishi samarasiz ekanligi bois iqtisodiyotda davlat sektorini eng minimal darajasiga tushirish kabi g'oyalarni ko'tarib chiqadilar. Shu bilan birga, ular davlatning tadbirkorlik subyektlari tomonidan qonun va boshqa normativ hujjatlarga rioya etishini ta'minlash borasidagi kuchli rolini saqlab qolish tarafdoridirlar. Ijtimoiy muammolar konservatorlar nazaridan qisman chetda qoldiriladi. Ularning fikricha, ijtimoiy muammolar xususiy biznesning o'zi tomonidan soliqlarning kamaytirilishi natijasida yuzaga kelgan ortiqcha daromadlar evaziga hal etilishi lozim.

Bunday partiyalarga Buyuk Britaniya Konservatorlar partiyasi, AQSHdagi Respublikachilar va Demokratlar partiyalari, Yaponiya Liberal-Demokratik partiyasi¹, Rossiyaning "Yedinaya Rossiya" partiyasi kabilar kiradi. Konservativ tipdagi partiyalar xalqaro miqyosda birlashganlar. Konservatorlarning Internatsionali- "Xalqaro Demokratik Ittifoq" 1983-yilda Londonda tashkil etilgan edi. Uning doimiy kotibiyati Venada joylashgan hamda u har yilgi konservatorlarning qurultoyini chaqiradi.

Markaz partiyalar o'z nomi va mazmuni bilan siyosiy spektrning markazini, ya'ni o'ng va so'l qanot partiyalari o'rtasini egallaydi. Markaz partiyalar ko'proq aholining o'rta qatlami g'oyalari, ayniqsa, kichik va o'rta biznes vakillari, ziyolilar qismining manfaatlarini ifodalaydi, ular ilmiy-texnikaviy, ijodiy tashabbuskorlikni qo'llab-quvvatlaydilar.

Markaz partiyalarning eng asosiy turi-bu *liberallardir*. Liberal partiyalar bozor munosabatlariga va erkin raqobatga asoslangan hamda davlatning minimal ta'siri ta'minlangan iqtisodiyotni shakllantirish g'oyasini ilgari suradilar. Bozor munosabatlari mexanizmi, liberallar fikriga ko'ra, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlashning eng asosiy samarali yo'lidir. Davlatning asosiy funksiyasi bu yerda tartibotni mustahkamlash hamda fuqaro hayotining xavfsiz sharoitlarini yaratib berishdan iboratdir. Liberallar hayotning barcha sohalariga erkinlik berishni nazarda tutadilar va shuning uchun ular ko'pincha «yumshoq» siyosat tarafdorlari deb yuritiladi.

¹ Ayrim davlatlardagi partiyalarning nomlanishi ularning maqsadlarini butunlay inkor etadi. Fransiya va Shvetsiyadagi radikal partiyasi hech qanday radikalizm g'oyasiga suyanmaydi yoki Germaniya Milliy-Demokratik partiyasi umuman an'anaviy demokratik qadriyatlarini mo'ljallamaydi va hokazo. Shu jumladan, Yaponiya Liberal-Demokratik partiyasi ham.

Markaz partiyalariga misol qilib, Germaniya Erkin Demokratik partiyasi, Buyuk Britaniya Liberallar partiyasi, Shvetsiya Markaz partiyasi, Italiya Liberal partiyasi va boshqalarni keltirishimiz mumkin. Markaz partiyalarning ko'pchiligi konservatorlarga o'xshab, 1947-yilda Angliya (Oksford)da tashkil etilgan Liberal Internatsional doirasiga birlashganlar. Mazkur Ittifoqni ta'sis etgan dastlabki 19 ta partiya liberalizmning e'tiborli tomonlarini o'zida aks ettirgan "Liberallar manifesti"ni qabul qilganlar.

So'l qanot tarkibiga kiruvchi siyosiy partiyalar g'oyalarning asosiy mazmuni-hayotning turli sohalariga nisbatan hamda jamiyat daromadlarini taqsimlashda davlatning faol ta'sirini e'tirof etishdan iboratdir. So'l partiyalarning keng tarqalgan ko'rinishlari-bu *sotsial-demokratik* hamda *kommunistik tipdagi partiyalardir*.

Sotsial-demokratlar nafaqat davlatning iqtisodiyotga faol ta'sirini, balki uning iqtisodiy faoliyatda bevosita ishtirok etishini yoqlaydilar. Ularning ta'kidlashicha, iqtisodiyotda ikkita bir-biri bilan o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi sektor, davlat va xususiy sektor mavjud bo'lishi kerak. Shuning uchun sotsial-demokratlar iqtisodiyotning bir qancha sohalarini, ayniqsa, sanoat sohasini natsionalizatsiya qilish tarafdoridirlar. Ijtimoiy muammolar sotsial-demokratlarning diqqat-markazida turadi. Ular bu sohada ham davlat budjeti hisobidan turli xil ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirilishi orqali davlatning keng miqyosdagi ishtirokini e'tirof etadilar. Mazkur tipdagi partiyalarga Buyuk Britaniya Leyboristlar partiyasi, Ispaniya, Italiya, Fransiya Sotsialistik partiyalari, Germaniya Sotsial-Demokratik partiyasi va boshqalarni kiritish mumkin.

Kommunistik partiyalar haddan tashqari iqtisodiyotni davlatlash-tirish, uni rejali asosda rivojlantirish hamda iqtisodiyotdan xususiy sektorni umuman olib tashlash kabi g'oyalarni quvvatlaydilar. Ular bundan tashqari hayotning barcha jabhalariga davlatning faol va ta'sirchan aralashuvini e'tirof etadilar. Shuning uchun ham kommunistlar ko'pchilik tomonidan «so'llar ichidagi so'llar» deb ataladi. Kommunistlarning asosiy maqsadi-jamiyatning turlicha imkoniyatlarga ega bo'lgan barcha a'zolarini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tenglashtirishdir. Hozirgi kunda kommunistik partiyalar Rossiya, Fransiya, Hindiston, Xitoy va boshqa mamlakatlarda o'z faoliyatlarini olib bormoqdalar.

Bundan tashqari partiyalarni ularning harakat usullariga qarab ikki turga bo'lish mumkin:

- *Demokratik*;
- *Radikal*.

Demokratik partiyalar konstitutsiya va qonunlar talablari doirasida qat'iy harakat qiluvchi, halol va qonuniy siyosiy raqobat olib boruvchi hamda muxolifatga hurmat bilan munosabatda bo'luvchi partiyalardir. Bunday partiyalarga yuqorida sanab o'tilgan partiyalarning deyarli barchasi kiradi.

Hokimiyatga erishish uchun demokratiyadan qisman yoki to'liq voz kechish va «keskin harakat» qilish uchun chiqqan partiyalar radikal partiyalar (o'ng va so'l partiyalar), kurashning noqonuniy vositalarini qo'llashga moyil bo'lganlar esa ekstremistik (ular orasida ham o'nglar va so'llar mavjud) partiyalar deb nomlanadi.¹ Radikal partiyalar o'zining maqsadlari yo'lida demokratik vositalarni qurbon qiluvchi hamda raqobatning qonunda taqiqlangan usullari (siyosiy terror)dan foydalanuvchi partiyalar hisoblanadi. Bunday partiyalarning aksariyatini ekstremistik partiyalar tashkil etadi (mas., Irlandiya Respublikachilar Armiyasi, Yaqin Sharqdagi Fath partiyasi).

Siyosiy partiyalarni ularning amaldagi hokimiyatga nisbatan munosabatiga ko'ra, *hukmron (hukumatdagi)* va *muxolifat* partiyalarga bo'lish keng tarqalgan. Hukumat partiyalar bu amaldagi hokimiyat tepasida bo'lgan hamda ko'pchilik g'arb olimlarining fikricha, ular davlat organlarining yordamchi mexanizmlari hisoblanadilar. Bunday partiyalarga ko'pincha konservativ yo'nalishdagi partiyalar kiradi. Muxolifat partiyalar esa amaldagi hokimiyatdan o'rin ololmagan hamda hukmron siyosiy partiyaning g'oyaviy-siyosiy qarashlariga qarshi chiquvchi partiyalardir, bunday partiyalarga shartli ravishda radikal tipdagi partiyalar kiritiladi. Ayrim davlatlarda, ayniqsa, hukmron partiyalarga ega bo'lgan ko'ppartiyaviy tizimli davlatlarda bunday partiyalar (hukmron va muxolifat partiyalar) tez-tez joy almashinib turishadi. Jumladan, Buyuk Britaniyada agar hokimiyat tepasiga Konservatorlar partiyasi kelsa, ularga muxolifat partiya Leyboristlar partiyasi bo'ladi yoki aksincha.

Tashkiliy tuzilishi jihatidan siyosiy partiyalar ikki asosiy guruhga bo'linadi. Bular: *tashkiliy rasmiylashtirilgan* va *tashkiliy rasmiylashtirilmagan partiyalar*. Birinchi guruh partiyalarida barcha a'zolar partiya biletlarini oladilar va a'zolik badallarini to'laydilar, shu bilan birga, ular yuqori darajada uyushgan va qat'iy intizomga egadirlar. Bularga Fransiya Sotsialistik partiyasi, Hindiston Milliy Kongressi, Avstriya Xalq partiyasi kabilar kiradi. Tashkiliy rasmiylashtirilgan partiyalarda rasmiy ravishdagi a'zolik mavjud emas, bunday partiyalarning a'zolari bo'lish uchun esa saylovlarda ularga ovoz berishning o'zi kifoya qiladi. Ushbu

¹ Ахмедов Д.К. Хорижий мамлакатларда сиёсий партиялар ва партиявий тизим. -Т.: ТДҲИ. 2004. 13-6.

partiyalarning eng asosiy xususiyati ularning siyosiy konstruktivligidir. AQSHdagi Respublikachilar va Demokratlar partiyasi bularga yaqqol misoldir. Mazkur klassifikatsiya bilan bog'liq ravishda partiyalarni ularga a'zolik turiga qarab, *bevosita a'zolikka ega bo'lgan va bilvosita a'zolikka ega bo'lgan partiyalarga* bo'lish mumkin. Bevosita a'zolikka ega bo'lgan partiyalarda a'zolar, ya'ni fuqarolar to'g'ridan-to'g'ri biron-bir partiyaning a'zosi bo'lishsa, bilvosita a'zolikka ega bo'lgan partiyalarda esa inson boshqa bir tashkilotning a'zosi bo'lishi bilan birga o'zi xohlagan tarzda ma'lum bir partiyaning a'zosi bo'lib qolishi mumkin. Masalan, Buyuk Britaniya Leyboristlar partiyasi, Shvetsiya Sotsial-demokratik partiyasi o'z tarkibiga mamlakatdagi kasaba uyushmalarining a'zolarini ham qamrab oladi.

Partiyalar qanday ijtimoiy manfaatlarni ifodalashi, o'z oldiga va jamiyat oldiga qanday vazifalarni qo'yayotganligi va qaysi siyosiy usullar bilan unga erishayotganligiga qarab tasniflanishi mumkin.

Demokratik mamlakatlarda har qanday birozgina faol siyosiy partiya imkon qadar kengroq ijtimoiy negizni yaratishga intiladi, keng xalq ommasiga yaqin g'oya va maqsadlarni ifodalashga urinadi. Shu sababli tegishli ijtimoiy- iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish asosiy ish hisoblanib, uning negizida bunday siyosatni amalga oshirishning siyosiy vositalari tanlanadi.

XIX asrda partiyalar faoliyatidagi asosiy farq bojxona to'lovlariga munosabat masalasida bo'lgan. Yuqori (himoya) boj to'lovlari milliy bozorni tashqi ekspansiyalardan muhofaza qilgan, mahalliy sanoat, qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa sohalarini rivojlanishi uchun ijobiy shart-sharoitlar yaratgan. Ish o'rinlari saqlangan va ularning soni oshgan. Bu konservatorlar (muhofazakor)larning shiori bo'lib, ular shu tarzda, avvalo, tadbirkor-ishbilarmonlar, ishchilar va dehqonlarning manfaatlarini ifoda etganlar. Past bojxona to'lovlari milliy bozorda mahalliy va chet el tovarlarining raqobatlashishi uchun imkoniyatlar yaratgan, mollar narxining pasayishi va iste'mol uchun qulaylashuviga olib kelgan. Ammo bu hol mahalliy ishlab chiqaruvchilarning ba'zilarini sinib ketishiga sabab bo'lgan, ishsizlar sonining ortishiga olib kelgan. Iste'molchilar manfaatini, odatda, erkin savdo shiori bilan maydonga chiqqan liberallar himoya qilgan.

XIX asrning oxirlarida, yollanma mehnat qiluvchi kishilar, avvalo, ishchilar sinfi manfaatlarini ifoda etuvchi sotsialistik yo'nalishdagi partiyalar siyosiy maydonga chiqdi. XX asrning birinchi yarmida butun dunyoni qamrab olgan, butun jamiyatning yemirilishi xavfini keltirib

chiqargan qayta ishlab chiqarish bo'hroni ta'siri ostida ishchilar harakatining inqilobiy qanoti-markscha, keyinchalik esa markscha-lenincha mafkuralarni targ'ib qilgan kommunistik harakatning ta'sir doirasi keskin oshdi. Bu harakat butun jamiyat boyliklarining davlat ixtiyoriga berilishi va mehnatga qarab taqsimlanishiga qaratilgan edi. Bunda proletariat diktaturasi tegishli ijtimoiy qayta qurishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qilishi kerak edi. Bu vaqtda, shuningdek, ishchilar harakatidagi boshqa bir ekstremistik oqim-fashizm (Italiya) yoki milliy-sotsializm (Germaniya) oqimining ta'siri kuchaydi. Bu ekstremistik oqimning mohiyati faqat o'z millati uchun boshqalar hisobiga " Yer yuzida jannat"ni barpo etishdan iborat edi. Ushbu oqimning ikkala qanoti ham insoniyatni yoki hech bo'lmaganda, o'z xalqini "baxtli qilish"ning asosiy vositasi sifatida zo'ravonlikni qo'llashga urinishi bilan tavsiflangan. Ikkinchi jahon urushi fashizm va millatchilik (natsizm)ni batamom obro'sizlantirdi, sharmanda qildi. Kommunistik mafkuraning esa sanoatlashgan jamiyatning o'tkir ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini bartaraf etish darajasiga qarab ta'siri asta-sekin pasaya boshladi. Kommunistik partiyalar rivojlangan mamlakatlarda hech qachon rahnamolik darajasiga chiqa olmadi. Ular, hatto, fashizmga qarshi urushda faol ishtirok etganliklariga qaramay, Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki yillarda qator mamlakatlarda (masalan, Italiya, Fransiya, Yaponiyada) katta muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lsalar-da, hech qachon rahbar kuchga aylana olmadilar.

Ishchilar harakatining reformist (islohotchi) qanotiga keladigan bo'lsak, unga tegishli bo'lgan sotsialistik va sotsial-demokratik partiyalar (masalan, Buyuk Britaniyadagi leyboristlar partiyasi, Germaniyadagi Sotsial-demokratik, Ispaniyadagi Sotsialistik ishchi partiyasi, Fransiya'dagi Sotsialistik partiyalar) saylovlar natijasida bir necha bor rahbar partiyalar bo'lib qolganlar. Shvetsiyada Sotsial-demokratik partiya sotsializmning shved modelini yaratib, uzoq vaqt mamlakatga hukmronlik qildi, qolaversa, islohotchi partiyalar XX asrda liberallarni siqib chiqarib, konservativ partiyalarning asosiy kontragenti bo'lib qoldilar. XX asrning o'rtalarida ular marksistik mafkuradan tamoman voz kechdilar.

Aytish joizki, XX asrning ikkinchi yarmida konservatorlar va liberal-lar orasidagi farq ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlar va ularga yetish yo'llari nuqtai nazaridan yo'qqa chiqdi. Dunyo iqtisodiyotidagi yagonalashuv tendensiyasi, umuman, erkin savdo-sotiq g'oyasining g'alabasini bildirardi. Rivojlangan mamlakatlarda partiyalar faoliyatidagi asosiy farq hozirgi

vaqtda, asosan, soliqlar haqidagi masaladadir, zero, davlatning ijtimoiy himoya imkoniyatlari aynan soliqlarning miqdoriga bog'liqdir.

Neokonservatizm va neoliberalizm mehnatkashlar uchun ijtimoiy himoyaning zarurligini inkor etmaydi, biroq ular shundan kelib chiqadilarki, soliqlarning kamligi ishlab chiqarishning rivojlanishiga, ish o'rinlari sonining oshishiga, ish haqlari va mehnatkashlar boshqa daromadlarining yuksalishiga va umuman ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlarining oshishiga yordam beradi. Sotsialistlar esa jamiyatdagi ozchilikning jamiyat ishlab chiqarishida o'z o'rnini topa olmayotganligiga yoki zarur darajada pulli ijtimoiy xizmatlardan foydalanishga yo'l bermayotgan daromadga egaligiga e'tiborni qaratib, har bir kishiga munosib hayot darajasini kafolatlash imkonini beruvchi yuqori soliq stavka (miqdor)larini belgilash uchun chiqmoqdalar. Ular "boylarni yuqori soliqlar to'plashga majbur etish!" tarafdorlari hisoblanadi. Umuman, sotsialistlar ham soliqlarni yuksak bo'lishi kapitalning mamlakatdan chetga qochishiga olib kelishi, buning oqibatida, davlatning ijtimoiy himoya ko'rsatishdagi imkoniyatlari kamayishiga sabab bo'lishi, ishsizlar sonining ortishi mumkinligi kabi haqiqatni rad eta olmaydilar. Natijada, partiya siyosatidagi bunday farqlarning ham kamayishi tendensiyasi tobora namoyon bo'lib bormoqda.

Jamiyatning turli tabaqalari manfaatlarini hisobga olishni ko'zda tutuvchi partiyaviy yo'nalishlar bilan bir qatorda (jumladan, obro'li siyosiy partiyalar ham nafaqat mehnatkashlarni manfaatlarini hisobga oladi), demokratlar orasida saylovchilarning ancha cheklangan asosda birlashtiruvchi partiyalar ham uchraydi, garchand ularning orasida ancha katta nufuzga ega bo'lgan partiyalar mavjud bo'ladi.

Bir qator mamlakatlarda fuqarolar e'tiqodlarining mushtarakligi asosida birlashgan konfessional partiyalar ham yetakchi partiyalar safidan o'rin olgan. Bunga xristian-demokratik partiyalar yorqin misol bo'la oladi. Ular ko'pincha o'ta ommaviy partiyalar sifatida maydonga chiqadi. Germaniyada Xristian-demokratik ittifoq xristian (nasroniy) dinining ikki oqimi-katoliklar va injilchilarni qamrab olgan. Konfessional partiyalar orasida davlatni cherkovga bo'ysundirishga urinuvchi klerikal partiyalar alohida o'ringa ega.

Ko'pgina mamlakatlarda (masalan, Fransiyada) XX asrning o'rtalarida ko'zga ko'rinarli siyosiy oqim hisoblangan klerikalizm bugungi kunga kelib rivojlangan mamlakatlarda umuman yo'qolib ketdi. Ammo u ba'zi bir islom davlatlarida (masalan, Eron) fundamentalizm ko'rinishida qaytadan tiklandi va yangi shakl oldi.

Siyosiy partiyalar orasida muayyan milliy jamoa, odatda, milliy ozchiliklarga yo'naltirilgan partiyalar ham uchraydi. Masalan, Finlyandiya'dagi Shved xalq partiyasi, Daniya'dagi Nemis xalq partiyasi ana shunday partiyalardandir. Ayrim mamlakatlarda, masalan: Bolgariya'da esa bunday partiyalarning tuzilishi konstitutsiya bilan taqiqlab qo'yilgan.

So'nggi vaqtlarda ko'pgina mamlakatlarda, masalan, Germaniya, Ispaniya, AQSH va boshqa davlatlarda ekologiya talablariga rioya qilinishi uchun kurashuvchi partiyalar va "yashillar" harakatlari vujudga keldi va muayyan mavqega ega bo'ldi. Bunday talablar, odatda, umumdemokratik va umumijtimoiy talablar bilan uyg'unlashib ketadi.

Hozirgi zamon siyosiy hayotida shunday partiyalar ham uchramoqdaki, ularni nomiga nisbatan "kulgili" deyishdan boshqacha tavsiflash mumkin emas. Masalan, 1991-yilda saylangan Polsha Seymi (parlamentning quyi palatasi)da eng yirik fraksiyalardan biriga "Pivo ishqibozlari" partiyasi boshchilik qildi. Bunga o'xshash "kulgili" partiyalar 90-yillarda Rossiya va Belarus Respublikasida ham tuzilgan edi. Lekin ular jamiyat ichida biron-bir obro'-e'tibor qozona olmadilar.

Har bir mamlakatning siyosiy hayotida o'ng, so'l, markazchi, o'ng markazchi va so'l markazchi partiyalar va koalitsiya (partiyalar ittifoqi)lar turlari mavjud. Bunday guruhlashtirish Fransuz inqilobidan keyin partiyalarning parlamentda joy olishlariga qarab paydo bo'lgan. Bunda muhofazakor (konservator)lar parlament raisining o'ng tomonidan, islohot tarafdorlari esa chap tomonidan joy olishgan edi. Hokimiyatga erishish uchun demokratiyadan qisman yoki to'la voz kechish va "keskin harakat" qilish uchun chiqqan partiyalar radikal partiyalar (o'ng va so'l radikallar), kurashning noqonuniy vositalarini qo'llashga moyil bo'lganlar esa – ekstremistik (ular orasida ham o'ng va so'llar mavjud) partiyalar deb nomlanadi. Masalan, ko'pincha neofashistik, neonatsistik, irqchilikka moyillar-o'ng radikal partiyalar, kommunistik partiyalar esa so'l radikal partiyalar deb nomlanadi. Biroq o'ng partiyalarning ijtimoiy negizini malakasiz ishchilar, xonavayron bo'lgan dehqonlar, mayda savdogarlar, o'qishni tamomlamagan talabalar va shunga o'xshaganlar tashkil etadi. Shu bois ham ular so'lchilardan unchalik farq qilishmaydi. Ekstremistlar qanday bo'lmasin, baribir terror, davlat to'ntarishi va hokazolarga moyil guruhlardir.¹ Sotsialistik mamlakatlarda, odatda, davlat bilan uyg'unlashib, uni o'ziga bo'ysundirib olgan kommunistik partiyalar mavjud bo'lgan. Boshqa partiyalar mavjud bo'lishi uchun esa ular kompartiyaning rahbarlik

¹ Rossiyada 90-yillar arafasida teskari atama qo'llanilgan: islohotlar uchun kurashuvchilar so'llar deb, eski tuzumni qaytarishni istaganlar va kommunistlar esa o'ng, ya'ni konservatorlar deb atalgan.

kuchi, rolini tan olishlari kerak. Bunday partiyalar ko‘pincha sun‘iy tusda bo‘ladi. Masalan, Xitoyda bunday partiya (ya‘ni sun‘iy)larning soni sakkizta, ular jumlasiga kiruvchi ishchi-dehqonlar demokratik partiyasi, tibbiyot ziyolilari - vakillarini o‘z ichiga oladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan partiyalar bilan bir qatorda shu mamlakatdagi o‘ziga xos sharoitlar tufayli paydo bo‘lgan partiyalar ham bor. Avvalo shuni ta‘kidlash kerakki, milliy islohotchi partiyalar ba‘zi mamlakatlarda iqtisodiy mustaqillikka erishishga intilgan holda, milliy kapitalni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratib, xorijiy kapital bilan hamkorlik qiladi. Bunday partiyalar jumlasiga Hindiston milliy kongressi, Meksika institutsion-inqilobiy partiyasini kiritish mumkin.

Partiyaning nomi har doim ham uning ijtimoiy-siyosiy mohiyatini anglatavermaydi. “Demokratik” deb atalgan, lekin demokratiyadan asar ham bo‘lmagan partiyalarni ham uchratish mumkin. Masalan, Germaniya milliy-demokratik partiyasi shunday partiyalardan bo‘lgan. O‘zini radikal deya nomlovchi partiyalar borki, ular amalda radikalizmdan uzoq, aniqrog‘i undan ancha uzoqlashib ketgan (masalan, Fransiyada, Shveysariyada).

Partiyaning elektoratlari ularning ijtimoiy negizlari bilan har doim ham belgilanavermaydi, zero, bir negizning o‘zida bir nechta partiya bo‘lishi ham mumkin. Ba‘zan mahalliy va hatto, oilaviy siyosiy an‘analar ham katta ahamiyat kasb etishi mumkin.

Siyosiy partiyalar tashkiliy jihatdan turli-tuman bo‘lishiga qaramay ularni ikki asosiy guruhga bo‘lish mumkin: rasmiy va norasmiy siyosiy partiyalar. Tashkiliy jihatdan rasmiy (qonuniy, qayd etilgan, ro‘yxatga olingan) siyosiy partiyalar a‘zolarining soni jihatdan odatda, unchalik ko‘p emas, ammo ular yuqori darajada uyushgan va qat‘iy intizomga egadirlar. Ularni kadrlar partiyasi deb ham atashadi. Bunday partiyalar asosini professional markazlashgan apparat tashkil etadi. Partiya lideri partiyaning barcha ishlarini hal qiluvchi so‘zni aytish huquqiga ega. Siyosiy va tashkiliy masalalarni oldindan muhokama qilish uchun to‘planadigan, partiyaning tegishli tadbirlarini oldindan hal qiluvchi oliy darajali partiya rahbarlari guruhi ingliz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlarda KOKUSlar deb ataladi. Bunday partiyalarda partiya varaqasi (bileti)ga ega, nizom talablariga bo‘ysunishga, oylik yoki yillik a‘zolik badallarini (odatda, daromadning 1% gacha, kamdan-kam hollarda 1% dan ko‘proq) to‘lashga majbur bo‘lgan partiya a‘zolari va partiya organlari orasida tashkiliy bog‘liqlik mavjud bo‘ladi. Ko‘pincha bunday partiyalarda partiyaning

rahbariy organlarida o'z kvota (ish o'rni)siga ega bo'lgan barqaror fraksiyalar faoliyat ko'rsatadi. Tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan partiyalar jumlasiga Avstriya Xalq partiyasi, Hindiston milliy kongressi, GFR xristian-demokratik ittifoqi, Fransiya Sotsialistik partiyasi va boshqalar kiradi.

Bunday va shunga o'xshash ommaviy partiyalarga boshqa jamoat tashkilotlari kasaba uyushmalari, yoshlar, ayollar ittifoqlari va boshqalar ham birikadi. Masalan, Fransiya Kommunistik partiyasiga kasaba birlashmasi, Umumiy Mehnat Konfederatsiyasi ham kiradi, Britaniya leyboristlar partiyasiga kasaba uyushmalari va matbuot jamiyatlari qo'shiladi.

Ekstremistik partiyalar, odatda, oliy darajada markazlashganligi va uyushganligi, qattiq yarim harbiy intizomi va hokimiyatlarning partiya dohiylari qo'l ostida to'planganligi bilan ajralib turadi. Ular lyupenlar va mayda mulk egalarning bir qismiga suyanadilar. Ba'zan bunday partiyalar negizida harbiylashgan jangari guruhlar ham tuzilishi mumkin.

Tashkiliy jihatdan rasmiylashmagan partiyalarda a'zolik degan narsa bo'lmaydi, shuningdek, partiya organlari va tarafdorlari bilan rasmiy aloqa, bog'liqlik ham bo'lmaydi. Partiya a'zolari partiyaga tegishlilik haqida hech qanday hujjatga ega bo'lmaydilar, partiyaviy intizomga bo'ysunishga majbur emaslar. Professional va faollardan tashkil topgan partiya apparati (mahkamasi) asosan saylov kompaniyasi davrida faoliyat ko'rsatadi. Bunday partiyalar o'z mohiyatiga ko'ra, saylov (oldi) harakatlari hisoblanadi. Masalan, AQSHdagi respublikachilar va demokratlar partiyasi bunga misol bo'la oladi.

Buyuk Britaniya va boshqa mamlakatlarda parlamentdagi partiya fraksiyasi, qolaversa, undan shakllangan hukumat parlamentdan tashqaridagi partiya organlariga tobe bo'lmaydi. Aksincha, aynan parlament fraksiyasi partiyaning haqiqiy rahbariyatidir. Uni bejiz parlament partiyasi deb atashmaydi. Mamlakatda qat'iy intizom asosida mustahkam jiplashgan parlament partiyasi o'z yo'l boshchisi rahbarligi ostida partiyaning siyosatini belgilaydi.

Ko'pincha siyosiy partiyalar hududiy tamoyil asosida tuziladi, ya'ni partiya tashkilotlarining tuzilishi saylov okruglari va mamlakatning siyosiy-hududiy bo'linishi bilan belgilanadi.

Hududiy tamoyili kamdan-kam uchraydi (masalan, Meksika institutsion-inqilobiy partiyasi), odatda, u kommunistik va "inqilobiy-demokratik" partiyalar uchun xos.

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi ko'pchilik siyosiy partiyalar faqat nomigagina partiyalardir. Ular ba'zan mamlakatning butun katta yoshli aholisini qamrab oladi, ularning yo'lboshchilari esa ba'zan abadiy yo'lboshchi (dohiy)lar bo'lib qoladi (Masalan, Malavi Kongressi partiyasi kabi).

4-§. Siyosiy partiyalarning tashkiliy tuzilishi, tashkiliy-rasmiylashtirilgan va tashkiliy-rasmiylashtirilmagan partiyalar

Siyosiy partiyalar faoliyatining murakkablashuvi, jamiyatda tutgan o'rining oshishi ularning yuridik (huquqiy) va tashkiliy mustahkamlanishiga olib keldi. Agar XIX asr konstitutsiyalarida siyosiy partiyalar haqida hech eslab o'tilmagan bo'lsa ham, ammo o'sha davrdayoq partiyalar davlat va siyosiy hayotda o'ta muhim rol o'ynardi.

Siyosiy partiyalarning huquqiy va tashkiliy mustahkamlanishi quyidagi ikki bir-biri bilan o'zaro bog'langan jarayonlarda: bir tomondan, ularning maqomini konstitutsiyaviy yo'l bilan mustahkamlanishida va ikkinchi tomondan, ular huquqiy holatining maxsus qonun bilan batafsil belgilanishida namoyan bo'ladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan barcha demokratik konstitutsiyalar ma'lum darajada siyosiy partiyalar haqidagi muayyan me'yorlarni o'rnatib boshladi. Shu tariqa siyosiy partiyalar haqidagi konstitutsiyaviy tamoyillar shakllandi. Konstitutsiyaviy tamoyillar joriy qonunchilikda-siyosiy partiyalar haqidagi maxsus qonun hujjatlarida (masalan, Germaniyada), saylov haqidagi qonunlarda (masalan, Meksikada) va boshqalarda o'z aksini topdi, aniqlashtirildi va rivojlantirildi. Bunday qonunchilik konstitutsiyalarida siyosiy partiyalar haqiqatda normalar mavjud bo'lmagan mamlakatlarda ham rivojlanmoqda. Ba'zan qonunlar faqat partiya maqomining qandaydir bir tomonini tartibga soladi (partiyalarning moliyalashtirilishi kabi). Masalan, buni 1965-yilda Shvetsiyada, 1969-yilda Finlyandiyada, 1974-yilda AQSHda qabul qilingan tegishli qonunlarda ko'rish mumkin.

Sharqiy Yevropadagi bir qator mamlakatlarda, siyosiy partiyalar maqomini tartibga soluvchi qonunlar sotsialistik hokimiyatlar qulaganidan keyin tez orada qabul qilingan. Masalan, Ruminiyada siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlarini ro'yxatga olish va ularning faoliyati tartibi haqidagi Dekret Kommunistik rejim ag'darilgandan keyin bir hafta o'tgach, 1989-yil 31-dekabrda hukumat Milliy qutqarish Fronti qo'liga o'tganidan so'ng qabul qilingan.

Siyosiy partiyalar maqomining konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishini quyidagi misollarda yaqqol ko'rish mumkin.

Yaponiya Konstitutsiyasida siyosiy partiyalar haqida maxsus norma mavjud emas. Uning faqatgina, 21-moddasi birinchi qismida "Yig'ilish va birlashish erkinligi kafolatlanadi..." degan qoida belgilab qo'yilgan xolos, GFR Asosiy qonunining 9-moddasida esa "barcha nemislar ittifoqlar va jamiyatlar tashkil etish huquqiga egadirlar. Maqsadlari va faoliyati jinoyat qonunlariga zid bo'lgan yoki Konstitutsiyaviy tuzumga yoxud xalqlar o'rtasidagi o'zaro hamjihatlikka qarshi qaratilgan birlashmalar taqiqlanadi" deyiladi. Ushbu Konstitutsiyaning 21-moddasida siyosiy partiyalar haqida alohida normalar mavjud. Unda ta'kidlanishicha, "partiyalar xalqning siyosiy irodasini shakllantirishga ko'maklashadi. Ular erkin ravishda tashkil etilishi mumkin. Ularning ichki tuzilishi demokratik tamoyillarga mos kelishi lozim. Partiyalar mablag'lari manbalari va ulardan foydalanish to'g'risida, shuningdek, o'z mol-mulki haqida omma oldida hisobot berishlari lozim" Bunday me'yorlar bilan yaqin o'tmishdagi gitlerchilar partiyasi singari (fyurer)ga so'zsiz bo'ysunishga asoslangan ommaviy partiyalar tuzish va ular yordamida fashistik diktatura (hukmronlik) o'rnatishga qaratilgan intilishlarning oldi olinadi.

GFR Konstitutsiyasi 21-moddasi 2-qismi mazmuni ham shunga yaqin: "O'z maqsadlarini ko'zlab yoki o'z tarafdorlarining xulq-atvoriga ko'ra erkin demokratik tuzum negizlariga zarar yetkazishga yoxud uni yo'q qilishga yoki Germaniya Federativ Respublikasining mavjud bo'lishini xavf ostiga qo'yishga intiladigan partiyalar g'ayrikonstitutsiyaviydir. G'ayrikonstitutsiyaviylik to'g'risidagi masalani federal Konstitutsiyaviy sud hal etadi"¹

Xuddi shuningdek, 1991-yilda qabul qilingan Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida siyosiy partiyalar huquqiy maqomi quyidagicha belgilandi.

1. Bolgariya Respublikasidagi siyosiy hayot siyosiy fikr erkinligi tamoyiliga asoslanadi.

2. Birorta ham siyosiy partiya yoki mafkura davlat partiyasi yoki mafkurasi sifatida e'lon qilinishi yoki tasdiqlanishi mumkin emas.

3. Partiya fuqarolarning siyosiy irodasini shakllantirish va ifodalashga ko'maklashadi. Siyosiy partiyalarni tashkil etish va tarqatib yuborish, shuningdek, ularning faoliyat ko'rsatish tartibi shartlari qonun bilan tartibga solinadi.

¹ Жаҳон Конституциялари. I жилд. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001. 384-б.

4. Etnik, irqiy yoki diniy asosdagi siyosiy partiyalar, shuningdek, davlat hokimiyatini zo'rlik bilan tortib olishni maqsad qilib qo'ygan partiyalarni tashkil etish mumkin emas".¹

Ko'rinib turibdiki, keltirilgan moddaning 4-qismidagi qoida Bolgariya uchun muhim bo'lgan turk-musulmonlar ozchiligi muammosi bilan bog'liq. Ko'rsatib o'tilgan taqiqlarga qaramay, ushbu ozchilik o'z partiyasini tuzgan. Bu huquq va erkinliklar harakati bo'lib, u Bolgariya parlamentida o'ziga yarasha o'rniga ega. Biroq bu partiya rasman uning nomidan ham ko'rinib turibdiki, etnik ham emas, diniy e'tiqod asosida ham tuzilgan emas, chunki huquq va erkinliklarni himoya qilinishi etnik yoki diniy manfaatni ko'zlamaydi, umummilliy manfaatni ko'zlaydi. Konstitutsiyaviy sudda ushbu partiyaning huquqqa mosligini tekshirish masalasi ko'rib chiqilgan bo'lsa ham, lekin hech qanday natija bermadi.

Ba'zi Sharqiy Yevropa mamlakatlarida (Masalan, Bolgariya, Xorvatiyada) siyosiy partiyalar haqidagi qonunlar siyosiy partiyalarni ish joyi bo'yicha tashkil qilishni man etadi va partiyaviy tuzilmalarni hududiy prinsiplarga ko'ra tashkil etish tartibini o'rnatadi. Kommunistik totalitar rejimlar sharoitida aynan shu ishlab chiqarish prinsipi asosida partiya tuzilmalari barpo qilish tartibi boshlang'ich partiya tashkilotlari orqali ommani rahbarlarga so'zsi tobe qilishni ta'minlagan edi: bunda korxonalar va muassasalar partiya qo'mitalari nomenklaturasida hisobda turuvchi direktorlar tomonidan boshqarilardi va unga ko'ra partiya a'zolari uchun taqiqlangan xatti-harakatlar ularga nafaqat partiyaviy, balki ma'muriy jazolar olish xavfini solardi. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida esa bunday muammo yo'q edi va ishlab chiqarish prinsipi bo'yicha partiya tashkilotlari tuzishga to'sqinliklar ham bo'lmagan.

Germaniyaning 1967-yilgi siyosiy partiyalar to'g'risidagi qonuni partiyalar tuzish tartibini yanada batafsil belgilab berdi. Qonun partiyalarning maksimal darajada demokratik bo'lishini talab qiladi.

Qonunchilik ko'pincha siyosiy partiyalarning ommaviy axborot vositalari, avvalo, elektron vositalar – radio va televideniya foydalanishlari tartibini ham belgilab beradi. Albatta, bunday yetakchi partiyalarga ba'zi ustunliklar beriladi. Bunday holni Buyuk Britaniya, Germaniya, Hindiston misolida ko'rish mumkin.

Siyosiy partiyalar va boshqa siyosiy jamoat birlashmalari (tashkilotlari)ning siyosiy jarayonda tutgan yuqori o'rnini ularning rahbarlikka da'vo qilishini, ya'ni davlat bilan o'zaro munosabatlarining bir qolipga keltirilishini talab qiladi. Davlat ichida qanday siyosiy

¹ Жаҳон конституциялари. I жилд. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001. 309-б.

birlashmalar faoliyat ko'rsatayotganini, ulardan qaysi biri to'la-to'kis konstitutsiya va qonunlarga muvofiq faoliyat yuritayotganligini bilishi, ularga zarur shart-sharoitlarni yaratib berishi lozim. Siyosiy jamoat birlashmalarining faoliyati davlat uchun ham, umuman jamiyat uchun ham to'la-to'kis ma'lum bo'lmog'i lozim. Siyosiy partiyalar va boshqa jamoat tashkilotlari (birlashma)larini ro'yxatga olish instituti ushbu maqsadlar yo'lida xizmat qiladi. Faqat ro'yxatga olingan partiyalar va boshqa siyosiy birlashmalargagina ommaviy hokimiyatlar organlariga saylovlarda ishtirok etish, ular bilan o'zaro munosabatda bo'lish va zarur hollarda davlat himoyasi va yordamini olishga ruxsat etiladi.

Siyosiy tashkilotlarning partiyalar huquqiy maqomini qo'lga kiritishlari tartibi nuqtai nazaridan mamlakatlarni to'rt guruhga ajratish mumkin:

1. Muayyan tashkilotning partiya deb tan olinishi uchun o'zini partiya deb e'lon qilishi yetarli elektoratini to'plagan davlatlar. Bu guruhdagi mamlakatlar soni asta-sekin kamayib bormoqda. Biroq ular qatorida Buyuk Britaniya, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi davlatlar hozir ham mavjud.

2. Qonunchilik partiyalarning qandaydir davlat organlarida ro'yxatdan o'tishini talab qilmaydigan, biroq tashkilotlarning partiya maqomini qo'lga kiritishi uchun o'zi hujjatlarini tegishli organlarga taqdim etishi lozim. Masalan, GFRda partiyalar Federal saylov komissiyasiga o'zining dasturi, nizomi va boshqaruvi haqidagi ma'lumotlarni taqdim etishi lozim. Komissiya esa partiyalar tomonidan saylovlarda ishtirok etish uchun ilgari surilgan nomzodlar ro'yxatlarini va nomzodlarga ijozat berish masalasini hal qilishda har bir partiyaning shu kabi xususiyatlarini tekshirish huquqiga ega. Avstriyaning partiyalar to'g'risidagi qonuniga binoan, siyosiy partiya o'z nizomini IIVga taqdim etishi bilan yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi.

3. Qonunlari partiyalarning majburiy ro'yxatidan o'tishini belgilaydigan mamlakatlar. Ularda partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish huquqi turli organlarga, avvalo, davlat boshqaruv organlariga beriladi. Masalan, Ispaniya, Italiya va Fransiyada partiyalarni ro'yxatdan o'tkazishni Ichki ishlar vazirligi amalga oshiradi. Qozog'iston, Benin, Belgiya va Niderlandiyada- Adliya vazirligi, AQSH shtatlarida esa mazkur shtatlarning davlat sirlari kompetensiyasi tomonidan partiyalar ro'yxatdan o'tkaziladi. Ba'zi mamlakatlarda partiyalarni ro'yxatdan o'tkazishni sud organlari boshqaradilar (masalan, Portugaliyada - Oliy sud raisi, Angolada - Oliy xalq sudi). Qator mamlakatlarda partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish

saylovlar o'tkazish uchun tashkil qilingan organlar ixtiyoriga berilgan (Meksikada, Federal saylov komissiyasi, Hindistonda Saylov komissiyasi, Shvetsiyada esa qaysi muassasa markaziy saylov organi hisoblanishi hukumat tomonidan aniqlanadi, ayni vaqtda bu organ bosh soliq boshqarmasi hisoblanadi). Nikaraguada boshqa mamlakatlardagiga o'xshamagan o'ziga xos organ, siyosiy partiyalarning Milliy kengashi partiyalarni ro'yxatdan o'tkazadi. Uning tarkibi teng miqdordagi davlat organlari vakilliklaridan, hamda ro'yxatdan o'tkazib bo'lingan partiyalardan iborat bo'ladi.

4. Bu guruhni shunday mamlakatlar tashkil qiladiki, bularda aniq ko'rsatilgan bir yoki bir necha partiyalar uchun legal faoliyat yuritish imkoniyati qonuniy mustahkamlanadi (XXR, Vyetnam va b.) yoki partiyaning o'zi davlat aktlari asosida tuziladi (Gabon va b.). Ushbu guruhga tegishli mamlakatlar uchun partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish muammosi mavjud emas.

Partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish yoki partiya maqomiga ega bo'lish uchun davlatning qandaydir organiga bu haqda aniq ma'lumotlar taqdim qilish lozimligi ko'zda tutilgan mamlakatlarda partiya maqomiga da'vo qiluvchi tashkilotlarga rasmiy va iqtisodiy xarakterdagi maxsus talablar qo'yiladi. Rasmiy talablarga partiyaning qanday nomlanishi, belgisi (emblemasi), shuningdek, qonunga muvofiq muayyan hujjatlarning mavjudligi kabilar kiradi.

Masalan, ba'zan ro'yxatdan o'tish uchun bu haqdagi birgina ariza kifoya qiladi (Shvetsiya), biroq ko'pincha ro'yxat ancha kengaytirilgan bo'lishi, masalan, nizom, dastur va shu kabilar taqdim qilinishi talab qilinadi. Ba'zi mamlakatlarda (masalan, Qozog'iston va boshqalarda) partiyalarni ro'yxatdan o'tkazishda ro'yxatga tegishli to'plamlar uchun to'lov ko'zda tutilgan. Barcha mamlakatlar qonunlarida qayd qilinishicha, yangi partiyalarning nomlari mavjud partiyalar nomlaridan farq qilishi, ularning nomlarida, shuningdek, emblemalarida davlat va diniy belgilarga o'xshashliklar bo'lmasligi lozim.

Rasmiy xarakterdagi talablarga partiyalarni ro'yxatdan o'tishini qo'llab-quvvatlovchi ma'lum miqdordagi saylovchilarning xohish irodasini ifodalovchi imzolar talab etiladi. Masalan, Bolgariyadagi partiya kamida 50 a'zoga ega bo'lishi, Ruminiyada 251 ta, Qozog'istonda esa 3000 ta a'zo bo'lishi kerak. Shvetsiyada parlamentga saylovlar uchun ro'yxatdan o'tishda partiya 1500 saylovchining imzolarini taqdim etishi zarur. Portugaliyada partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish haqidagi ariza mazkur davlat hududida doimiy yashovchi 5000 dan kam bo'lmagan

saylovchilar tomonidan imzolangan bo'lishi lozim. Angolada bunday ariza 1500 mingdan kam bo'lmagan saylovchilar tomonidan imzolangan bo'lishi va bunda 14 ta provinsiyaning har biridan (umumiy miqdori 19 ta bo'lgan provinsiyadan) kamida 150 yashovchi ovoz berishi lozim.

AQSHning 20 ta shtatlari qonunchiligida partiya maqomini olish uchun to'plash zarur bo'lgan imzolarning mutlaq miqdori o'rnatiladi. Illinoysda bu 2500 imzo, Nyu-Yorkda 2000, Alabameda-5000, Ogayoda-5000, Viskonsinda-3000, Konzasda-2,500, Aydaxoda-1500 va h.k. Boshqa shtatlarning qonunlari umumiy saylovchilarning soniga nisbatan barcha nomzodlar uchun berilgan ovozlarning miqdoriga yoki faqat shtatlar (Michigan, Montana) darajasining u yoki bu lavozimga nomzodlarning oxirgi saylovlarda g'alaba qozonadiganlari uchun foizlarda ifodalangan ma'lum miqdordagi imzolar to'plamini talab qiladi (Janubiy Dakotada 10 %, Arkanzasda 7 %, Minesotda va Oxlaxomda – 5 %, Merilend va Nyu-Meksikada – 3 %, Konnektikut, Gavayo, Missuri va Texasda – 1 % va h.k).

Hindistonda ro'yxatdan o'tkazish siyosiy faoliyat bilan kamida 5 yil shug'ullanayotgan va umummilliy saylovlarda yoki shtatlardagi saylovlarda (regional maqomi) 4% ovoz to'plagan partiya tegishli bo'ladi. 4 ta shtatlarda regional deb ro'yxatdan o'tgan partiya avtomatik tarzda butun hind partiyasi maqomini oladi. Federativ davlatlarda ba'zan partiyalar umummilliy va regional bo'lib, federatsiyalarning alohida subyektlari miqyosidagi faoliyati yetarli bo'lishi ham mumkin (masalan, GFR, AQSH, Hindiston va boshqalarda.) Braziliya qonunlari faqat umummilliy partiyalarnigina tan oladi. Avstriyaning partiyalar haqidagi qonuni turli darajadagi partiyalarning mavjudligi haqidagi masalani umuman qo'ymaydi. Shu bilan birga bu qonunlarning ko'p qismi ularning Federal kengashdagi faoliyati bilan yoki undagi saylovlar bilan bog'liq holda partiyalarning moliyalashtirilishiga qaratilgan. Bundan shunday to'xtanga kelish mumkinki, qonun chiqaruvchini, avvalo, umumfederal darajada faoliyat yurituvchi partiyalar qiziqtirgan.

Ba'zi mamlakatlarda (Masalan, Shvetsiya, Ispaniya, Yaponiya) munitsipal darajada harakat qiluvchi tashkilotlar ham partiya sifatida e'tirof etiladi. Boshqa qator mamlakatlarda esa – GFR, Portugaliya, AQSH, Xitoy, Braziliya, Angola, Qozog'iston va boshqalarda partiya sifatida – e'tirof etilmaydi.

Partiyalarning ro'yxatdan o'tishiga va ularning faoliyatiga qo'yiladigan talablar ularning tashkiliy qurilishi va faoliyati prinsiplariga ham tegishli bo'ladi. Asosiy qonunlar ko'pincha partiyalarning demokratik

prinsiplar asosida tashkil qilinishini va faoliyat yuritishini talab qiladi. Bunda partiyalarning demokratik prinsiplar asosida qurilishi, jumladan, partiyaga qabul qilishda yoki uning safidan chiqarishda shaxsning millati, irqi va jinsiga qarab rad etishlarning man etilishi kabilar talab qilinadi. Shuningdek, talab qilinadiki, partiya partiyaga tegishli asosiy hujjatlarni, rahbariyat tarkibini, pul mablag'lari, daromadlari va xarajatlari haqidagi ma'lumotlarning muntazam ravishda e'lon qilib borishi uchun partiya hayotining asosiy masalalari barcha a'zolarining yig'ilishlarida hal qilinishi lozim. Bundan tashqari, turli mamlakatlarning qonunlarida mavjud tuzumni zo'rlik bilan ag'darish (qo'porib tashlash)ni rad etish talabi mavjud bo'lib, harbiylashgan va yarim harbiy tashkilotlar taqiqlanadi.

Italiya (1974 y) va Portugaliya (1976 y) Konstitutsiyalarida fashistik tashkilotlarning mavjudligiga yo'l qo'yilmasligi maxsus ta'kidlab o'tiladi. Bu mamlakatlarda konstitutsion qarorlarning rivojlanishida shunga mos keladigan qonunlar qabul qilingan edi. Nikaraguaning partiyalar haqidagi qonunida totalitar va avtoritar rejimlarni qaytadan o'rnatishga intiluvchi partiyalarning mavjud bo'lishi taqiqlanadi.

Ba'zi mamlakatlarda partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish jarayonining o'zida qonun bo'yicha muayyan shaxslar ro'yxatdan o'tkazish haqidagi bunday arizaga e'tiroz bildirish huquqiga ega. Misol uchun, Nikaragua, Ispaniya, Braziliyaning partiyalar haqidagi qonunlarida ro'yxatdan o'tkazuvchi organ uchun zaruriy hujjatlar topshirilgan vaqtdan boshlab aniq muddat o'rnatiladi. Prokuratura ushbu vaqt davomida partiyani ro'yxatdan o'tkazishga qarshi chiqishi mumkin. Biroq bunda asosiy qarorni ro'yxatdan o'tkazuvchi organ qabul qiladi.

5-§. Chet ellardagi partiyaviy tizimlar: yetakchi siyosiy partiyasi bo'lgan ko'ppartiyaviy tizim, yetakchi siyosiy partiyasi bo'lmagan ko'ppartiyaviy tizim, ikkipartiyaviylik, yakka partiyaviylik va «partiyasiz» tizimlar

Har qanday jamiyatning siyosiy tuzilishini tavsiflovchi muhim siyosiy institut bu partiyaviy tizimdir. Partiyaviy tizim bir tomondan, partiya va davlat orasidagi munosabatlar bilan, ikkinchi tomondan esa partiyalarning siyosiy tizimi boshqa ijtimoiy elementlari hamda fuqarolar o'rtasidagi o'zaro munosabatlari bilan tavsiflanadi. U hokimiyatning ijtimoiy tabiati, uni amalga oshirish usullari, tarixiy-milliy an'analar, muayyan mamlakatning siyosiy va huquqiy madaniyati bilan yaqindan

bog'liq bo'ladi. Turli mamlakatlardagi partiyaviy tizimning o'ziga xosliklari va turli-tumanligi ana shundan kelib chiqadi.

Partiyaviy tizimlar asosan: bir partiyaviylik, ikkipartiyaviylik va ko'ppartiyaviylik tizimlarga bo'linadi. Ko'ppartiyaviylik tizim ham turlicha tizimga ega bo'lishi mumkin. Ko'ppartiyaviylik tizimi mamlakatda ko'p partiyalarning mavjudligi bilan o'lchanmaydi, bu narsa har qanday demokratik va hatto, totalitar davlatlar uchun xos narsa. Agar hokimiyat uchun saylovoldi kurashda ikkitadan ortiq partiya ishtirok etayotgan bo'lsa va ularning barchasi hukumat qurishda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lsa, buni ko'p partiyaviy tizim deb atash mumkin.

Siyosiy-partiyaviy plyuralizm (ko'p fikrlilik) jamiyat uchun xalqning ko'pchilik qismi asosiy manfaatlarga javob beruvchi siyosiy yo'nalishni, kurashlar va kelishuv yo'li bilan topib olishga imkon beradi, tinch raqobat va turli siyosiy kuchlar, sinflar, guruhlar raqobati mexanizmini ta'minlab beradi. Plyuralizm mamlakatdagi siyosiy vaziyat tubdan o'zgargan taqdirda siyosiy yo'nalishni to'g'ri yo'lga solishi yoki o'zgartirishi mumkin. Bunday holatda siyosiy va mafkuraviy doktrina va oqimlarning ko'p qirraliligi va miqyosi ularning ichidan eng samaralisini tanlab olish, ijtimoiy ziddiyatlar keskinligini yumshatish, hukmronlik qiluvchilar va bo'ysunuvchilar orasidagi kelishuv nuqtasini topish va hukmron siyosiy elitaning ijtimoiy negizini kengaytirishga yordam beradi.

Ko'ppartiyaviylik tizimlari turli-tuman bo'ladi. Ko'ppartiyaviylik tizimi Belgiyada, Daniyada, Niderlandiyada mavjud. Bu mamlakatlarda bir partiya ustun bo'lsa-da, koalitsion (ittifoq) hukumatlar tuziladi (Masalan 1994-yilgacha Italiyada Xristian-demokratlar partiyasi ustunlikka ega edi). Bir necha partiyalardan faqat bitta partiya eng muhim, ustuvor bo'lgan ko'ppartiyaviylik tizimlari ham mavjud. Masalan, 1993-yilgacha Yaponiyada 38 yil mobaynida Liberal-demokratik partiya eng yirik, ustun partiya bo'lib kelgan. Xuddi shuningdek, Meksikadagi Institutsion-inqilobiy partiya ham ana shunday maqomga ega bo'lgan.

Ko'ppartiyaviylik tizimi blok shaklida ham bo'lishi mumkin. Bunda siyosiy partiyalar yagona guruhlashadi. Masalan, bunga misol qilib 60-yillardagi Fransiyani olish mumkin.

Partiyalar soni qonunda qayd etilishi ham mumkin. Bu ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlarda uchraydi va odatda, o'tkinchi, vaqtincha bo'ladi. Bunday tizim mavjud rejim uchun keraksiz partiyalarning vujudga kelishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida tashkil etiladi. Shu singari sun'iy ikki partiyaviylik tizimi 1966-1979-yillarda Braziliyada, uch partiyaviylik tizimi 1976-1990-yillarda Senegalda, 1977-1980-yillarda Burkina Fasoda,

1966-1998-yillarda Indoneziyada mavjud edi. Ushbu tizimni 1989-yilga qadar Bolgariya va Polshada mavjud bo'lgan tizim bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Ushbu mamlakatlarda hukmron Bolgariya kommunistik partiyasi va Polsha birlashgan ishchilar partiyasi bilan bir qatorda Bolgariya dehqonlar xalq ittifoqi, Polshada esa Birlashgan dehqonlar partiyasi va demokratik partiyasi konstitutsiyaviy tarzda qayd etilgan (ro'yxatga olingan). Ular orasidagi farq shunda ediki, yuqorida sanab o'tilgan rivojlanayotgan mamlakatlarda partiyalar saylovlarda mustaqil ravishda maydonga chiqadi, sotsialistik mamlakatlarda esa partiyalar uchun saylovoldi kurashini umuman istisno etuvchi deputatlik mandati kvotalari (ya'ni parlamentda deputatlar soni) oldindan belgilab qo'yiladi.

Ikki partiyaviylik tizimining o'ziga xos xususiyati shundaki, partiyalar soni ko'p bo'lganda va hammasi hokimiyatga da'vo qilganda, ulardan faqat ikkitasi navbatma-navbat hukumat tuzadi. Bir partiya hukmronlik qiladi, ikkinchisi esa muholifatda turib, uni tanqid qiladi, shundan keyin saylovlar natijasida ular vaqti-vaqti bilan o'rin almashinadilar. Bunday tizim uchinchi bir muqobil siyosiy kuchning yuzaga kelish imkoniyatini qiyinlashtiradi.

Ikki partiyaviylik tizimining klassik misoli AQSHdir. Ikkala partiya – Respublikachilar partiyasi va Demokratik partiya ichidagi fraksiyalar orasidagi siyosiy tafovutlar ba'zan juda katta bo'ladi va bunday fraksiyalararo tafovut miqyosi ikkala partiya orasidagi farqdan oshib tushadi.

Buyuk Britaniyada asosiy muholif partiyaning roli qonun bilan mustahkamlangan: U qirolichaning muholifi hisoblanadi, bu partiyaning rahbari esa xazinadan maosh oladi. Bur.ga o'xshash tizim Buyuk Britaniyaning sobiq mustamlakasi bo'lgan ko'p mamlakatlarda amal qilmoqda.

Ta'kidlab o'tilganidek, bir partiyali tizim legal (ochiq) maqomga ega bo'lgan va hukumatni shakllantirish huquqi birgina, to'la davlat partiyasi bo'lgan partiyaga berilgan avtoritar va totalitar rejimdagi mamlakatlarga xosdir. Bunday bir partiyaviylik tizimlar millatchi (natsist)lar Germaniyasi va fashistlar Italiyasida, sotsialistik mamlakatlarda mavjud bo'lgan. Hozirda bunday tizimlar Xitoy, KXDR, Kuba, Laos, shuningdek, ba'zi Afrika mamlakatlarida saqlanib qolgan.

Yagona va rahbar partiyaning hukmronlik roli ko'pincha konstitutsiyalarda kafolatlanadi. Masalan, 1976-yilda qabul qilingan Kuba Respublikasi Konstitutsiyasining 5-moddasiga ko'ra (1992-yil tahririga muvofiq) "Kuba Kommunistik partiyasi, martianlik va markscha-lenincha

partiya bo'lib, Kuba xalqining uyushgan avangardi (yetakchisi) jamiyat va davlatning oliy rahbar kuchi hisoblanadi va butun imkoniyatlarini sotsializmni bunyod etish va kommunistik jamiyat sari ilgarilash kabi oliy maqsadga erishish uchun uyushtiradi va yo'naltiradi" Zambiyaning 1973-yilgi Konstitutsiyasida Milliy Mustaqillik Birlashgan partiyasining Nizomi ilova sifatida beriladi. Ushbu nizom mamlakatning konstitutsiyaviy, to'g'rirog'i davlat huquqining asosiy manbai bo'lib qolgan. Biroq eski rejim halokatga yuz tutganidan keyin 1991-yil qabul qilingan Yangi Zambiya Konstitutsiyasi o'zining 21-moddasida partiyalarni o'z ichiga olgan assotsatsiya (uyushma, ittifoq)lar erkinligini e'lon qildi va tabiiyki, har qanday partiyaviy nizomlarni o'z ichiga olmadi.

Agar, odatda, Sotsialistik konstitutsiyalar kommunistik partiyaning rahbarlik va yo'naltiruvchi rolini umumiy ravishda e'lon qilish bilan cheklangan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda yagona partiyaning hukmronlik maqomini maxsus konstitutsiyaviy kafolatlar bilan mustahkamlanganligini uchratish mumkin.

Bir partiyaviylik tizimida "partiya" tushunchasi o'z ma'nosini yo'qotadi. Chunki u yagona va hukmron siyosiy tashkilot bo'lib qoladi.

6-§. Siyosiy partiyalar faoliyatini tartibga solish mexanizmining ichki va tashqi usullari

Siyosiy partiyalar huquqiy maqomining bunday elementi o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Agar dastlab siyosiy partiyalarning moliyalashtirilishi faqat ularning xususiy faoliyatiga oid bo'lgan bo'lsa, yillar o'tishi bilan esa ularning saylov korpusi va ommaviy hokimiyat orasidagi zarur va muqarrar vositachilarga aylanishi, siyosiy faoliyatlarga juda katta miqdordagi sarf-xarajatlarning o'sishi, ayniqsa, saylov xarajatlari ushbu faoliyatning moliyalashtirilishining huquqiy tartibga solinishiga olib keldi. Ushbu huquqiy tartibga solish hozirgi vaqtga kelib qator mamlakatlarda konstitutsiyaviy huquqiy institutga aylandiki, uning vazifasi: bir tomondan, saylovlarning yirik kapital tomonidan monopoliya ostiga olinishini chegaralash, ikkinchi tomondan esa yangi partiyalar uchun saylovlarda ishtirok etishning moliyaviy imkoniyatlarini yaratishdan iboratdir.

Jahonda siyosiy partiyalarni moliyalashning uch yo'nalishi mavjud bo'lib, unda siyosiy partiyalar moliyalashtirilishini qonun asosida tartibga solingan holda amalga oshirishadi:

partiyalarga xususiy xayriya va badallar miqdori va tartibini o'rnatish;

saylovoldi sarf-xarajatlarni chegaralash va ular ustidan nazorat o‘rnatish;

partiyalarning davlat tomonidan bevosita budget hisobidan moliyalashtirilishi.

Qonunchilik, odatda, partiyalarga moliyaviy mablag‘lar kelib tushish manbalarini tartibga soladi. Bunday manbalar jumlasiga partiyaga a‘zolik badallari, unga tushadigan xayriya mablag‘lari, ruxsat etilgan xo‘jalik faoliyatidan tushadigan daromadlar va nihoyat, davlat subsidiyalari (ya‘ni davlat tomonidan ko‘rsatiladigan pul-mablag‘ yordami) kiradi.

A‘zolik badallarini hamma partiyalar olavermaydi. Agar a‘zolik badali olinadigan bo‘lsa ham, ular partiya olayotgan daromadlarning kichik bir qismini tashkil qiladi, holos.

Bunday daromadlarning asosiy (bosh) manbai – jismoniy shaxslar, eng avvalo, yuridik shaxslarning xayriya mablag‘laridir. Qonun, odatda, xayriya badallarining maksimal (eng yuqori) miqdorini chegaralaydi, xorijiy davlatlar va shaxslardan, shuningdek, nomsiz (anonim) xayriya badallarini taqiqlaydi, agar katta miqdorda xayriya mablag‘i olinganda alohida muhim hisobot shaklini belgilaydi (xayriya qiluvchi haqida ma‘lumotlar va to‘lov cheklari ko‘rsatiladi). Masalan, 1988-yildagi siyosiy hayotning moliyaviy oshkoraligi haqidagi Fransiya Organik qonuni jismoniy shaxslar uchun 20 ming frank, yuridik shaxslar uchun esa 50 ming frank miqdorida xayriya mablag‘i chegarasini alohida belgilab qo‘ygan. 2 ming frankdan ortiq miqdordagi xayriya mablag‘i chek bilan rasmiylashtiriladi, xayriyalarning umumiy miqdori saylov kunidan oldingi uch oy ichida tushgan mablag‘ umumiy mablag‘ miqdorining 20% dan oshishi mumkin emas. Saylov kompaniyasini moliyaviy ta‘minlash uchun xayriya mablag‘lari saylov kompaniyasini o‘tkazishga ketadigan xarajatlar miqdoridan oshmasligi kerak (parlament saylovlarida 1 nomzod uchun 500 ming frank).

Keltirilgan miqdorlar o‘tgan, qonun amalda bo‘lgan 12 yil ichida indeksatsiya qilingan bo‘lishi ham mumkin.

Ko‘pchilik mamlakatlarda (masalan, Italiya, Vengriyada) partiyaning davlat organlari, muassasa va tashkilotlari tomonidan moliyaviy ta‘minlanishi taqiqlab qo‘yilgan.

Partiyaning xo‘jalik faoliyatlaridan oladigan daromadlari partiya ixtiyoridagi korxonalaridan, partiya mulki va targ‘ibot faoliyatidan oladigan daromadlaridir. Ko‘p davlatlarda bunday faoliyatlar soliqlardan ozod qilinadi yoki soliqlar miqdori kamaytiriladi, lekin ba‘zan partiyalarning nizomiy vazifalari bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan tadbirkorlik

faoliyati bilan shug'ullanish imkoniyatlari cheklab qo'yiladi. (Masalan, Bolgariya, Vengriya, Italiya, Meksika, Fransiya va boshqalar).

Jumladan, Vengriyada 1989-yildagi partiyalar faoliyati va ular tomonidan xo'jalik faoliyati yuritish haqidagi qonunga muvofiq partiyalarga quyidagi xo'jalik faoliyatlari bilan shug'ullanish ruxsat etiladi:

a) siyosiy maqsadlar va partiya faoliyati bilan tanishtirish uchun mo'ljallangan nashrlarni chiqarish (bosib chiqarish) va tarqatish, partiya ramzi tushirilgan ko'krak nishonlari va boshqa shunga o'xshash predmetlarni tayyorlash va partiya tadbirlarini uyushtirish;

b) ularning mulki ixtiyorida bo'lgan ko'chmas va boshqa turli mulklardan foydalanish.

Bu doirada ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish va xizmatlar ko'rsatishda soliqlardan va jamiyat uchun ushlanadigan soliqlardan ozod qilinadi. Partiya va korxonalar tashqaridan boshqalarning ishtirokisiz mas'uliyati cheklangan jamiyatlar ochishi mumkin, biroq boshqa xo'jalik birlashmalarida hissador bo'la olmaydi. Partiyalarga o'z pul mablag'larini qimmatbaho qog'ozlarga qo'yishga ruxsat etiladi. Biroq aksiyalar sotib olish bundan mustasno. Partiya tarqatib yuborilishi yoki parchalanishi natijasida uning faoliyati to'xtashi holatlarida uning mulki kreditorlar talablari qondirilganidan keyin parlament tomonidan ta'sis etilgan jamg'arma ixtiyoriga o'tadi. Jamg'armaning maqsadlari va uni ishlatish usuli parlament tomonidan tayinlab qo'yiladigan qo'mita tomonidan ishlab chiqiladi va har partiyadan bittadan umummillat ro'yxati bo'yicha manfaatdorlar olgan vakilni o'z ichiga oladi. Jamg'armani ta'sis qilish haqida qaror qabul qilish uchun parlamentda ishtirok etayotganlarning 2/3 ovozi talab qilinadi. Agar partiya tarqalib ketadigan bo'lsa, u holda uning o'zi bunday jamg'armani ta'sis etishi yoki qolgan mulkni mavjud jamg'armaga taklif etishi mumkin. Bunday tartibga solish shundan dalolat beradiki, partiyaning mulki Vengriya qonunchiligida xususiy mulk sifatida emas, ommaviy mulk sifatida qaraladi.

Qonunchilik siyosiy partiyalarga davlat tomonidan pul yordami ajratilishi tizimini batafsil tartibga soladi (albatta, bunday tizim qayerda mavjud bo'lsa). Bunday ajratma partiyaning saylovlarda ishtiroki bilan bog'liq bo'ladi. Biroq ba'zan partiyaviy guruhlarning parlamentdagi faoliyati va umuman faoliyati uchun davlat pul yordamlari ajratadi.

Masalan, Ispaniyaning 1978-yilgi siyosiy partiyalar haqidagi qonuni siyosiy partiyalarga davlat tomonidan pul mablag'lari ajratilishining quyidagi qoidalarini belgilaydi: har bir partiya har yili parlamentning

ikkala palatasiga saylovlarda partiya tomonidan olingan ovozlar soni, shuningdek, har bir palatadagi o'rinlar soniga proporsional miqdorda mablag' oladi. Davlatning Bosh (asosiy) budjetida ushbu maqsadlarga ajratilgan umumiy miqdor ko'rsatiladi, holos.

Saylovlarda federatsiya yoki koalitsiya (partiyalar ittifoqi)ga kirgan partiyalarga davlat mablag'i ajratish tartibi hukumat akti bilan belgilab qo'yiladi. Ispaniyaning 1987-yilgi qonuniga binoan partiyalar uch xil turdagi maqsadli to'lovlar (subvensiya)lardan foydalanadilar: saylovlar sarf-xarajatlari uchun ommaviy maqsadli to'lovlar, Bosh korteslar palatalarining parlament guruhleri (fraksiyalari)ga, avtonom (muxtora) hamjamiyatlar guruhlariga davlat subvensiyalari, yillik, hech qanday shartsiz, deputatlar kongressida ko'rsatilgan partiyalarga davlat Bosh budjetidan to'lanadigan, partiyaning faoliyat ko'rsatish uchun mo'ljallangan davlat subvensiyalari. Bunga ajratilgan mablag' miqdori uchta teng qismga bo'linadi. Ulardan biri partiyalar o'rtasida deputatlar kongressida ular olgan o'ringa proporsional holda taqsimlanadi. Qolgan ikki qismi partiyalar olgan ovozlar soniga proporsional miqdorda taqsimlanadi, biroq haqiqiy hisoblangan ovozlarining umumiy sonidan partiya uchun berilgan 3%dan kam bo'lgan saylov okruglarida olingan ovozlar hisobga olinmaydi. Subvensiyaning oxirgi turi agar partiya budjetdan qandaydir boshqa moliyaviy yoki iqtisodiy yordam olayotgan bo'lsa, to'lanmaydi (dastlabki ikki turdagi subvensiyadan tashqari).

Partiyaning moliyaviy mablag'lardan foydalanish haqida hisobotlar berishi uchun, odatda, qonunlarda hisobot hujjatlarining muddati va shakli belgilab qo'yiladi. Bu muddatlar turli mamlakatlarda turlicha bo'ladi: Italiyada hisobot tugagandan keyin bir oy, Vengriyada-to'rt oy, Ispaniyada-olti oy, Avstriya va Germaniyada-to'qqiz oy. Ko'pincha hisobotlarning chop etilishi talab etiladi. Siyosiy partiyalar moliyaviy hisobotlar bilan bir qatorda ba'zan qonunlarga muvofiq nazorat organlariga boshqa hisobot hujjatlari ham taqdim etishga majburdir: partiya mulki haqida hisobot (Germaniyada), xayr ehsonlar ro'yxati (Avstriya, Ispaniya), partiya budjeti (Italiya), shuningdek, saylov kompaniyalari bilan bog'liq daromad va chiqimlar haqida ma'lumotlar berilishi ko'pincha talab etiladi.

Siyosiy partiyalarning moliyaviy mablag'lari ustidan nazorat turli organlar tomonidan amalga oshiriladi: Avstriyada, ichki ishlar vazirligi qoshidagi hay'at tomonidan, Meksika va AQSHda, federal saylov komissiyasi tomonidan, Vengriyada, davlat hisob palatasi tomonidan, Ispaniyada esa hisob tribunali (sudi) tomonidan.

Moliyaviy buzilishlar va suiiste'mollar uchun siyosiy partiyalarning mas'uliyati (javobgarlik)lari odatda ancha qattiq belgilangan. Asosan bular uchun jarimalar va qonunga xilof ravishda olingan mablag'lar va mulklarning davlat hisobiga tortib olinishi, ba'zi mamlakatlarda esa partiyalarning davlatdan subsidiyalar olish huquqidan mahrum qilinishi (Fransiya) va aybdor shaxslarning ozodlikdan mahrum qilinishi kabi jazo choralari (Italiyada buning uchun 6 oydan 4 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazolari) qo'llaniladi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Siyosiy partiyalarning mohiyati haqida gapiring?
2. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi qanday kechgan?
3. Siyosiy partiyalarning qanday asosiy turlari mavjud?
4. Siyosiy partiyalarning tashkiliy tuzilishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Chet ellardagi partiyaviy tizimlar qanday bo'ladi?
6. Siyosiy partiyalar faoliyatini tartibga solish mexanizmining qanday usullari mavjud?
7. Konservativ partiya deb qanday partiyaga aytiladi?
8. AQSH qanday partiyaviy tizimli davlat?

17-bob. Jamoat birlashmalari (nosiyosiy jamoat birlashmalar) siyosiy tizimning elementi sifatida

1-§. “Jamoat birlashmalarining turlari, vazifalari va mohiyati tushunchasi”.

2-§. “Tadbirkorlik tashkilotlari”.

3-§. “Kasaba uyushmalari, iste’molchilar uyushmasi va hokazolar”.

1-§. “Jamoat birlashmalarining turlari, vazifalari va mohiyati tushunchasi”

Birlashish, uyushish kabi konstitutsiyaviy huquq asosida fuqarolar, ba’zida esa muayyan davlat fuqarosi hisoblanmaydigan ya’ni chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo’lmagan shaxslar ham turli xil birlashmalar, uyushmalar tashkil etadilar.

Konstitutsiyaviy huquq fanida asosiy maqsadi daromad ko’rish bo’lmagan, jamoat hayotida faol ishtirok etadigan, siyosiy hayotda konstitutsiyaviy vositalar orqali davlat hokimiyati uchun kurashadigan va unga bosim o’tkazadigan ommaviy xarakterdagi birlashmalar, uyushmalar o’rganiladi.

Aholining turli qatlamlari manfaatlarini nafaqat davlat organlari balki jamoat birlashmalari (siyosiy partiyalar) ham ifoda etadi. Xorijiy mamlakatlar siyosiy tizimlarida ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy tusda bo’lgan nodavlat-notijorat birlashmalari katta ahamiyat kasb etadi. Ularning tabiati turli tuman bo’lib, ular tarkibiga kasaba uyushmalari, tadbirkorlar uyushmalari, iste’molchilar uyushmalari, ekologik tashkilotlar va harakatlar, madaniy uyushmalar, ayollar harakatlari va tashkilotlari, yoshlar uyushmalari, milliy uyushmalar, xayriya jamg’armalari va boshqalarni kiritishimiz mumkin. Bunday tashkilotlarning miqdori va ularda fuqarolarning qanchalik faollik darajasi mamlakatdagi demokratiyaning holatini belgilaydi. S.M. Lipsetning fikricha, “fuqarolar bir vaqtning o’zida bir necha ijtimoiy ahamiyat kasb etadigan uyushmalarga a’zo bo’lgan taqdirdagina demokratiya rivojlanib boradi”

Jamoat birlashmalari turli xil tashkiliy-huquqiy ko’rinishlarda mavjud bo’lsa-da, tashkil qilinishiga ko’ra va faoliyat turining farq qilishiga qaramay, jamoat birlashmalarini bir guruhga birlashtirib turuvchi umumiy belgilar mavjud. Bular quyidagilarda namoyon bo’ladi:

Birinchidan, ular o’z oldiga daromad olishni asosiy maqsad qilib qo’ymaydi. Ushbu birlashmalarining notijorat belgisi ularga tijorat

tashkilotlari usidan tashkiliy-texnik ustuvorlikni berib turadi. Masalan, u yoki bu xo'jalik faoliyatiga davlat monopoliyasining o'rnatilishi ko'rsatib o'tilgan jamoat birlashmalari uchun to'siq bo'la olmaydi.

Ikkinchidan, ushbu jamoat birlashmalarining ko'pchiligi siyosiy hayotda faol ishtirok etib, davlat siyosatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Oqibatda faoliyatining (kasaba uyushmalari, tadbirkorlar uyushmalari, ayollar uyushmalari va h.k.) samaradorligi to'g'risida ularning a'zolari jamiyat siyosiy qarorlarga ta'sir ko'rsatishdagi roli qay darajada oqlanishidan kelib chiqqan holda fikr yuritadilar. Shunga qaramay, siyosiy faoliyat olib borish ularning yagona maqsadi bo'lib qolmaydi (siyosiy partiyalardan tashqari, albatta). Odatda, ushbu birlashmalar jamoatchilik nazorati asosida davlat organlari faoliyatiga munosabatlarini bildirishsa, siyosiy partiyalar esa to'g'ridan-to'g'ri davlat hokimiyatini egallashni maqsad qilib qo'yadi.

Jamoat birlashmalarining turlari va ularda fuqarolarning ishtirokiga oid qarashlar har bir davlatda o'zgachadir. Masalan, markaziy va sharqiy Yevropa davlatlarining kontitutsiyalari birlashish, uyushish erkinligini kafolatlaydi. Ko'pchilik Yevropa davlatlarining konstitutsiyalari klub, jamiyat, birlashma kabi tashkilotlarni to'g'ridan-to'g'ri tuzishga ruxsat beradi. Ba'zi davlatlar birlashmaga kirish huquqini (Chexiya, Vengriya, Kosovo, Makedoniya), shuningdek birlashma a'zosi bo'lmaslik huquqini ham tan oladi (Makedoniya, Serbiya va Chernogoriya). 1992-yilgi Chernogoriya konstitutsiyasi milliy va etnik guruhlariga davlat tomonidan moliyaviy yordam berilishi asosida "madaniy, ma'rifiy va diniy uyushmalar" tuzish huquqini beradi.

Jamoat (nodavlat) birlashmalari muayyan bir davlat qonunchiligida belgilangan tashkiliy-huquqiy shaklda (turda) tashkil etilishi mumkin. Bugungi kunda ko'pchilik davlatlarda jamoat (nodavlat) birlashmalarini quyidagi shakllarda tuzish imkoniyati mavjud:

1. jamoat tashkiloti;
2. ommaviy harakat;
3. jamoat fondi;
4. jamoatchilik muassasasi;
5. o'zini o'zi boshqarish organi;
6. notijorat hamkorlik;
7. muassasa;
8. avtonom notijorat tashkilot;
9. fond;
10. assotsiatsiya (ittifoq);

11. diniy tashkilot;
12. uy-joy egalari shirkati;
13. iste'molchilar uyushmasi;
14. iste'molchilar uyushmasi ittifoqi;
15. qishloq xo'jaligi kooperativi;
16. kasaba uyushmalari va h.k.

Masalan, AQSHda jamoat tashkilotlarining tadbirkorlar assotsiatsiyasidan xayr-sahovat tashkilotlarigacha va hatto xususiy klublar kabi 26 dan ortiq ko'rinishlari mavjud¹.

Bugungi kunda ilmiy adabiyotlarda jamoat birlashmalari "uchinchi sektor" deb nomlanmoqda. "Uchinchi sektor" haqida fikr yuritganda, bir qator tadqiqotchilar va olimlar uning tarkibiga notijorat birlashmalarning quyidagi ko'rinishlarini ko'rsatishadi. Xususan, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, diniy tashkilotlar va notijorat tashkilotlar². Ularning fikricha, davlat tashkiloti maqomiga ega bo'lmagan, daromad olishni va taqsimlashni asosiy maqsad qilib olmagan, fuqarolarning turli xil uyushmalari "notijorat tashkilotlar" tushunchasiga mos keladi.

Ushbu fikrlarga qarama qarshi fikrdagilar esa, "uchinchi sektor" ni tor ma'noda talqin etib, unga faqat ijtimoiy sohada jamiyat va uning alohida a'zolari manfaatlarini ifoda etuvchi siyosat va dindand holi bo'lgan nohukumat tashkilotlarni kiritishadi.

Siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalari o'rtasidagi bog'liqlik ularning ijtimoiy tabiatida ko'rinadi, ya'ni ular fuqarolar faolligining eng oliy tashkiliy ko'rinishi bo'lib hisoblanadi. Vaholanki, siyosiy partiyalarning mohiyati va maqsadi ham davlat hokimiyati uchun kurash hamda siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonida namoyon bo'ladi. Jamoat (nodavlat) birlashmalari esa fuqarolarning tashabbuslari hisobiga natijaga erishishga harakat qilib, faqat so'nggi chora sifatida davlat hokimiyati organlariga bosim o'tkazishadi. Chunki ular siyosiy emas balki, nosiyosiy jamoat tashkilotidir. Ularning asosiy funksiyasi ijtimoiy himoyani rivojlantirish va ijtimoiy o'zgarishlar jarayoniga aholini jalb etish hisoblanadi³.

Ba'zi rivojlangan mamlakatlarda aholining partiyalar, kasaba uyushmalari va boshqa jamoat tashkilotlariga ishonchi tobora yo'qolishi natijasida, aholining turli xil masalalar bo'yicha talablarini ifoda etuvchi rasmiylashtirilmagan fuqarolarning tashabbus harakatlari katta ahamiyat

¹ Qarang: The National Taxonomy of Exempt Entities Manual. New York 1997. P. 3-8

² Qarang: Алексеева О. Третий сектор, или благотворительность для "чайников". М., 1997. 192 с.

³ Qarang: McCarthy, Kathleen D., Virginia A. Hodgkinson, Russy D. Summariwalla and Associates. The Nonprofit Sector in the Global Community. Voices from Many Nations. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1992. P. 1-25.

kasb etmoqda. Bu harakatlar ko'proq nosiyosiy xarakterga ega. Lekin zamonaviy sharoitda ko'pchilik ommaviy harakatlar (shuningdek, xalqaro ommaviy harakatlar) siyosatdan holi bo'lishi mumkin emas (masalan, ekologik harakat "Green Peace"- yashil olam). Konstitutsiyada din davlatdan ajratilganligi belgilangan bo'lsa-da, alohida davlatlarda diniy tashkilotlar ham qaysidir ma'noda siyosatda ishtirok etadi (masalan, Polshada). Shuni ham ta'kidlash joizki turli davlatlarda qonunchilik bir xil emas: ba'zi davlatlarda masalan, Bolgariyada jamoat birlashmalariga siyosiy faoliyat bilan shug'ullanish taqiqlangan, buning uchun siyosiy partiyalar tuziladi. Boshqa davlatlarda (totalitar-sotsializm tuzumidagi) esa qonunchilik kasaba uyushmalari va boshqa jamoat birlashmalariga siyosiy faoliyat bilan shug'ullanishga ruxsat beradi (faqat yetakchi partiya rahbarligi ostida).

Siyosiy partiyalar, ijtimoiy iqtisodiy, madaniy xarakterdagi jamoat tashkilotlari va boshqa birlashmalarning ichki faoliyati xuddi shu jamoat birlashmalarining umumiy s'yezdi yoki konferensiyalarida qabul qilingan ustav hujjatlari asosida tartibga solinadi. Ustav ommaviy harakatlarda kamdan-kam holatlarda bo'ladi. Tashabbuskor jamoat tashkilotlarida esa umuman bo'lmaydi. Davlat organlari jamoat birlashmalarining ichki ishlariga umuman aralashmaydi. Lekin, jamoat birlashmalari ommaviy xarakterga ega bo'lganligi bois davlat organlari tegishli qonun normalari chiqarish orqali ularning faoliyati va tarkibiga oid ba'zi holatlarni tartibga soladi.

Jamoat birlashmalari faoliyatining tashkil etilishiga oid asoslarni tartibga solishda konstitutsiya va qonunlarda quyidagilar nazarda tutiladi;

1. jamoat birlashmasi muayyan turi va uni ro'yxatdan o'tkazish tartibi;
2. jamiyat hayotidagi o'rniga oid masalalar;
3. tashkil etilishi va faoliyat yuritishining eng asosiy prinsiplari;
4. moliyalashtirish va moliyaviy hisobot taqdim qilish tartibi;
5. faoliyatini tugatish tartibi.

Jamoat birlashmalari ayniqsa siyosiy partiyalarning ijtimoiy mohiyatini aniqlash har doim ham oson emas. Siyosiy partiyaning nomi har doim ham uning tub mohiyatini aks ettirmaydi, aksincha bir birini inkor etishi ham mumkin. Masalan, Kanadada asosiy partiyalardan birining nomi Progressiv-konservatorlik deb nomlanadi.

Ko'pchilik xorijiy mamlakatlarda umuman uyushmalar, asosiy maqsadi foyda olish bo'linagan uyushmalar, jamoat birlashmalarining alohida turlari va ko'p hollarda kasaba uyushmalari to'g'risidagi maxsus

qonunlar amal qiladi. Fransiyada notijorat birlashma tuzish uchun 2 kishi yetarli bo'lsa, Hindistonda tuzilayotgan birlashma turiga qarab 2 kishidan 7 kishigacha talab qilinadi. Qoidaga binoan tashkil etilgan uyushmalar ro'yxatdan o'tkazilishi kerak (ba'zida bu holat anglosakson huquq tizimiga mansub davlatlarda ko'zda tutilmagan). Kasaba uyushmalari esa har doim ro'yxatdan o'tkazilishi shart. Ommaviy harakatlar deyarli hech qachon ro'yxatga olinmaydi. Ispaniya qonunchiligi misolida jamoat birlashmasi ro'yxatdan o'tishi bilan biz, jamoat birlashmasi faoliyati oshkora bo'lishi, ommaviy tus olishi va aholi orasida tanilishi kabi holatlarni ko'ramiz. Ro'yxatdan o'tish bu yuridik shaxs huquqiga ega bo'lish demakdir. Jamoat birlashmalariga ham siyosiy partiyalarni ro'yxatga olishdagi kabi taqiqlar amal qiladi (maxfiy va harbiylashgan tuzilmalar tuzish, irqchilik asosidagi birlashmalar, milliy, irqiy diniy adovatga undovchi zo'rlik va konstitutsiyaviy tuzumga qarshi kurashni targ'ib qiluvchi birlashmalar tuzish taqiqlanadi). Iroqda jamoat birlashmasining xususiyati islom dini qadriyatlariga zid bo'lmasligi lozim.

Jamoat birlashmalariga siyosiy partiyalardan farqli ravishda, chet el fuqarolari a'zo bo'lib kirishi mumkin. Qonunchilik odatda jamoat birlashmasi Ustavi mazmuniga ba'zi bir talablarni qo'yadi: ustavda bo'lishi shart bo'lgan holatlar bilan birga uni tarqatib yuborish tartibining ko'rsatilishi talab qilinadi (sud tartibida).

Jamoat birlashmalari turli-tuman bo'lganligi bois, ularni tasniflash (klassifikatsiya) biroz mushkul. Xususan, tashkilotlar, harakatlar, jamoat muassasalari, jamoat fondlari, o'zini o'zi boshqarish organlari kabi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Tashkilotlar (kasaba uyushmalari) o'z ustaviga, boshqaruv organiga va qat'iy ro'yxatda turuvchi a'zolariga ega bo'ladi. Ommaviy harakatlar odatda, ustav va qayd etilgan a'zolarga ega bo'lmaydi yoxud ularning a'zolari bo'lib boshqa jamoat birlashmalari yoki tashkilotlari hamda individual a'zo bo'lib mamlakatning taniqli shaxslari hisoblanishi mumkin. Bugungi kunda turli xil harakatlar mavjud: tabiatni muhofaza qilish bo'yicha, atom qurollanishiga qarshi kabilar. O'zini o'zi boshqarish organlari lokal xarakterga ega bo'ladi. Ularda ustav ham a'zolar ham bo'lmaydi. Ularga aholi tomonidan (nafaqat fuqarolar tomonidan) tashkil etiladigan maktablardagi ota-onalar yig'ilishi, ko'cha, kvartaldagi qo'mitalar, kichik hududlarning qo'mitalarni kiritish mumkin.

2-§. “Tadbirkorlik tashkilotlari”

Xorijiy mamlakatlarda zamonaviy qonunchilik tadbirkorlarning turli jamoat tashkilotlari (tadbirkorlar ittifoqi, savdo-sanoat palatalari, ish beruvchilar ittifoqlari, lobbist uyushmalari va h.k.) faolligini hisobga olib, biznesning turli jabhalarini tartibga soladi. Mulk huquqi muhofazasini mustahkamlagan va ta'minlagan holda, qonun chiqaruvchi ushbu huquqning amalga oshishiga yordam beruvchi jamoat tashkilotlarining maqomini mustahkamlashga harakat qiladi. Odatda, bir necha turdagi tadbirkorlar tashkilotlarini ajratishadi: iqtisodiy ittifoqlar, ish beruvchilar ittifoqi, sanoat va boshqa palatalar, lobbistlar tashkiloti, jamoat tashkilotlarining birinchi uch turini tadbirkorlarning o'zi birlashtirib turadi, lobbistlar tashkiloti esa aralash ijtimoiy tarkibga ega, ular o'zlarining uslublari bilan mulkdorlar manfaatlarini ta'minlaydilar. Iqtisodiy ittifoqlar va uyushmalar ularning tarkibiga kiruvchi firma va jamoalarning iqtisodiy siyosat (sug'urta, tashqi savdo sohasida va h.k.) sohasidagi manfaatlarini ko'zlaydilar. Masalan, nemis sanoatining federal ittifoqi 34 katta iqtisodiy ittifoqlarni birlashtirib turadi; ularda kichik 500 soha va federal subyektlaridagi ittifoqlari bor.

Ish beruvchilar ittifoqi (ba'zida ular ijtimoiy-siyosiy ittifoqlar deb nomlanadi) tadbirkorlarning ijtimoiy siyosat sohasidagi manfaatlarini ko'zda tutadi. Ittifoqlarning bosh vazifasi kasaba uyushmalari bilan ish haqi va sharoitlari borasida muzokaralar olib borishdan iboratdir.

Qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo-sanoat palatalari tadbirkorlarning hududiy va sohaga oid manfaatlarini himoya qiladilar hamda davlat organlarida, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarida ularning huquqlarini himoya qiladi.

Shunga o'xshash rolni shifokorlar, farmatsevtlar, notariuslar palatalari bajaradilar. Ushbu palatalar, odatda, ommaviy vazifalar huquqiga ega bo'ladilar (tovar va xizmatlarga sertifikat berish, kasb tayyorgarligi va h.k.).

Lobbist tashkilotlari ham keng tarqalgan. Ular qonun loyihalari bo'yicha qaror qabul qilinishiga va ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini himoya qilishga ta'sir ko'rsatish maqsadida tuziladigan tashkilotlardir. Lobbist tashkilotlarining faoliyati mablag' yig'ish, ulardan qonunchilik organlariga ta'sir ko'rsatishda foydalanish va qo'llashga qaratilgan.

Tadbirkorlar uyushmasining fikr-mulohazalari turli iqtisodiy loyihalar va hududiy dasturlarni amalga oshirishda hisobga olinadi. Masalan, Ispaniya konstitutsiyasining 131-moddasi 2-qismida: “Hukumat rejalar loyihasini ishlab chiqishda, avtonom jamoalarning fikr-mulohazalarini inobatga olgan holda, ishtirok etadi” deb belgilangan.

Tadbirkorlar foydalanadigan vositalardan biri (agar qonun taqiqlamasa) lokaut hisoblanadi (ingliz tilidagi louk out – eshikni yopish demakdir), ya'ni tadbirkorlar tomonidan o'z korxonada ishchilarini ommaviy bo'shatgan holda, faoliyatini to'xtatish usuli hisoblanadi. Bu usul mavjud mehnat sharoitlarida ishlatish, mehnatkashlarning ortiqcha talablardan voz kechishlari uchun qo'llanadi.

Zamonaviy konstitutsiyaviy-huquqiy nazariya va amaliyotga ko'ra, lokautga yagona yondashuv yo'q. Ayrim mamlakatlarda, tadbirkorlarning qo'shimcha huquqi sifatida ham qaraladi. Ba'zi mamlakatlarda lokaut-mehnat nizolarini hal qilish mumkin bo'lgan usullardan biri sanaladi.

So'nggi vaqtlarda butun dunyoda jamoatchilik sektori o'zini iqtisodiyotda mustaqil subyekt ekanligini ko'rsatmoqda. Bu holatni NNTlarning iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida ko'rsatayotgan real yutuqlari bilan bog'lash mumkin. Shunday qilib, 1995-yilda dunyoning 22 davlatida (Niderlandiya, Germaniya, Irlandiya, Ispaniya, Belgiya, Avstriya, Fransiya, Finlyandiya, Buyuk Britaniya, Avstraliya, AQSH, Izrail, Yaponiya, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Ruminiya, Argentina, Peru, Braziliya, Kolumbiya, Meksika, diniy tashkilotlardan mustasno) "uchinchi sektor" ning yalpi mahsulot aylanmasi 1.1 trln. dollarni tashkil qilgan bo'lib, bu Italiya va Buyuk Britaniya kabi rivojlangan davlatlarning yalpi milliy mahsuloti aylanmasiga ekvivalentdir.

Hukumat ijtimoiy sohadagi muammolarni hal qilishda NNTlar bilan hamkorlik qilishga intiladi: NNTlar aholiga ijtimoiy sohada davlat tuzilmalariga qaraganda samaradorroq xizmat ko'rsata oladi, chunki ular aholining talablarini chuqurroq bilishadi va jamiyatda yuzaga keladigan har qanday muammoga tezroq munosabat bildira olishadi. Bundan tashqari NNTlar o'zlarining ijtimoiy loyihalari va dasturlarini amalga oshirish uchun davlat fondlaridan tashqari qo'shimcha resurslar: grantlar, badal to'lovlari, shaxsiy xayr-ehsonlar ko'rinishida hamda ko'ngillilar (volonterlar) mehnatidan foydalanish yoki o'zining iqtisodiy faoliyatidan keladigan daromadidan foydalanadilar. Jamiyatda mavjud bo'lgan muqarrar byurokratik jarayonlar tufayli hukumat organlari fuqarolarning ehtiyojlariga o'z vaqtida munosabat bildira olmaydilar. Bundan tashqari jamiyat ehtiyoji mavjud bo'lib, mablag' yetishmasligi sababli, davlat uni qanoatlantira olmagan hollarda NNTlar "bozor tanqisligi" ni bartaraf qilish imkonini yaratadi, chunki ular foyda olishdan manfaatdor bo'lmaydilar. Jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni bevosita hal qilish hamda ijtimoiy sohada hukumat siyosatini ishlab chiqishda NNTlar imkoniyatlarining ahamiyatli ekanligi butun dunyoda tan olingan.

Ko'pchilik rivojlangan hamda rivojlanayotgan davlatlarda NNTlarni davlat uchun ahamiyatli bo'lgan ishlarni qilishga jalb etish uchun qonunchilik mexanizmi yaratilgan. Davlat NNTlarning faoliyatini rivojlantirish uchun ularga soliq sohasida va boshqa turli xil imtiyozlar berish: grantlar orqali NNT larning ijtimoiy dasturlarini moliyalashtirish (subsidiya, subvensiya), davlat buyurtmasi mexanizmi orqali NNT larning tovar va xizmatlarini sotib olish orqali ularga yordam beradi.

Ko'pchilik hollarda davlat fuqarolik jamiyati institutlarini jamiyat uchun ahamiyatli bo'lgan xizmatlarni yetkazib beruvchi sifatida ko'radi va ularning aksariyat qismi davlat manbalari hisobidan moliyalashtiriladi (misol qilib oladigan bo'lsak Buyuk Britaniyada 2005-yil mahalliy hokimiyat va hukumatning NNT sektori iqtisodiyotiga qo'shgan hissasi 2 milliard 340 million funt sterlingni tashkil etgan). Ruminiyada esa notijorat sektorni grant va subsidiyalar orqali moliyalashtirilishi 45%ni, Vengriya, Slovakiya, va Polshada davlat tomonidan moliyalashtirish "uchinchi sektor" daromadlarining uchdan bir qismidan kamrog'ini tashkil etadi. 2006-yilda Bolgariyadagi assotsatsiyalar daromadlarining 23% dan ortiqrog'ini davlat mablag'lari hisobidan olishgan.

Xorijiy NNTlar faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik mamlakatlarda tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda ikki xil yondashuv mavjud. Birinchisi ijtimoiy yo'naltirilgan va ikkinchisi iqtisodiy nuqtai nazardan manfaatli. Birinchi holatda, NNT maqsad va vazifalaridan kelib chiqadigan xizmatlarni ko'rsatish bilan: xizmat yoki tovarlarni o'z tannarhidan past sotadi, xarajatlarning bir qismini qoplash yoki rentabellikka erishish bilan yoxud bu faoliyatni asosiy faoliyat bilan bog'lagan holda unchalik katta bo'lmagan daromad ko'radi. Boshqa bir holatda esa turli sohadagi daromad keltiradigan faoliyat turini tanlash imkoni bo'ladi.

Masalan, NNTlarning quyidagi xizmatlarni ko'rsatishi keng tarqalgan:

- treninglar;
- axborot berish;
- turli masalalar bo'yicha maslahatlar berish;
- sotsiologik va marketing tadqiqotlarini olib borish;
- profilaktik-sog'lomlashtirish tadbirlari;
- kutubxonalardan foydalanish;
- ta'lim va tarbiya;
- komp'yuterdan foydalanishni o'rgatish kurslari;
- poligrafiya va nashriyotchilik xizmatlarini ko'rsatish;

- ekskursiya xizmatlari;
- ko'rgazmalar tashkil etish;
- Jamoaviy ekspertiza tashkil qilish;
- Badiiy hunarmandchilik va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan xizmatlardan ham ko'rinib turibdiki, bunda NNT a'zolaridan yuqori professionalizm va ba'zi hollarda oz miqdorda bo'lsa ham moliyaviy sarf harajatlar talab qilinadi.

Ba'zi bir davlatlarda nodavlat tashkilotlari turli xil dasturlarda ishtirok etish bilan xizmatlar ko'rsatadi. Masalan, Buyuk Britaniyada;

- ijtimoiy dasturlar;
- ko'chmas mulk ijarasi;
- dam olish va madaniyat;
- axborot berish xizmatlari;
- ta'lim va o'qitish;
- sog'liqni saqlash;
- vakillik xizmatlari;
- diniy tadbirlar;
- biznes reklamasi;

hayvonot olami va ekologiya hamda shunga o'xshash boshqa sohalarda faoliyat yuritishadi.

Shunday qilib, NNT larning (tijorat) tadbirkorlik faoliyati doirasi ham juda keng bo'lib, uning yo'nalishi va turi har bir davlatdagi shart-sharoitlarga bog'liqdir.

NNT lar mehnat bozorida eng ko'zga ko'ringan ish beruvchi bo'lib hisoblanishadi. Djon Xopkins instituti tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra, 1998-yil NNT larning mablag'lari hamda pul oboroti 621 milliard AQSH dollariga teng bo'lib, uchinchi sektorda mehnat qiluvchi amerikaliklar soni 10.2 million kishini yoki 6.9% ni tashkil qilgan. Ko'ngilli (volonter) sifatida nodavlat tashkilotlarida bepul faoliyat yuritayotgan, aslida ish bilan band kishilar 48.8% yoki 93 million kishini tashkil qiladi. NNT larda sarflangan vaqtning umumiy miqdori 20.3 milliard soatni tashkil qilib, bu pul ko'rinishda olinganda 201 milliard AQSH dollarini tashkil etgan bo'lar edi.

NNT lar siyosiy qarama-qarshilikning bir elementi sifatida hukumat faoliyati monitoringini yuritish funksiyasini ham bajaradi. Nodavlat tashkilotlari lobbizm bilan band bo'lib, vakillik funksiyasini ta'minlash bilan jamoatchilik fikrini shakllantiradi, fuqarolar va turli ijtimoiy qatlamlar uchun qarorlar ishlab chiqilishi va qabul qilinishi jarayonida ishtirok etish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Aynan notijorat sektor

fuqarolik jamiyatining tashkiliy asosi sifatida qaraladi, chunki davlatdagi mavjud ijtimoiy-siyosiy munosabatlar holati, hukumat fuqarolar manfaat-lari yo'lida yetarli darajada samarali harakat qilayotganligini ko'rsatadi va shuning uchun ham fuqarolar o'zlariga ishonch hosil qilishlariga asos bo'la oladi. NNT lar hukumat va aholi o'rtasidagi aks aloqa hamda hokimiyat oshkoraligi mexanizmini amalga oshiruvchi katalizatoridir. Bu o'z navbatida fuqarolarda vatanparvarlik va javobgarlik hissini shakl-lantirib, hokimiyat bilan konstruktiv aloqada bo'lishga xizmat qiladi.

3-§. “Kasaba uyushmalari, iste'molchilar uyushmasi va hokazolar”

Ommaviy jamoat tashkilotlari davlat hokimiyati organlariga ko'proq ta'sir o'tkazish imkoniyatiga egadirlar. Bular avvalambor kasaba uyushmalari bo'lib ular ishchi xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan birlashma hisoblanadi (mehnat qilish sharoitlarini yaxshilash, oylik maosh miqdorini oshirish va boshqalar). Ular davlat hokimiyatidan o'z manfaatlarini to'la ifoda qiladigan qonunlar qabul qilinishini talab qilishadi.

Kasaba uyushmalari turli xil usulda shakllantiriladi. Masalan, *mehnat sexlari* doirasidagi kasaba uyushmalari. Ular bir korxonadagi ishchi xodimlarning bir kasb egalari ekanligi xususiyatidan kelib chiqib birlashadi. Shuning uchun ham ba'zi muassasalarda bir nechta kasaba uyushmalari mavjud bo'ladi (masalan, metallurglar, temirchilar va b.q.). AQSH, Buyuk Britaniya, Avstriyadagi ko'pchilik kasaba uyushmalari xuddi shunday tizim asosida tashkil etilgan. *Ishlab chiqarish* kasaba uyushmalari esa mehnat sexlari kasaba uyushmalaridan farqli, korxonalar, tashkilot, muassasadagi barcha ishchi-xodimlarning ishlab chiqarish birligi prinsipi asosida birlashadi. Barcha ishchi xodimlar kasbidan qat'i nazar bir sohaviy kasaba uyushmasiga kiradi. Masalan, temir yo'llar transporti xodimlari kasaba uyushmasi, oliy o'quv yurti kasaba uyushmasi. Bir qator mamlakatlarda (Germaniya, Italiya, Kamerun, Niderlandiya va b.) *konfessional (diniy) kasaba uyushmalari* mavjud bo'lib (asosan xristianlik), ular xodimlarni e'tiqod birligi asosida birlashtiradi. Bunday kasaba uyushmalar asosan klerikal partiyalar ta'siri ostida bo'lishadi.

Jamoat birlashmalarining eng ommaviy shakllaridan biri hisoblangan kasaba uyushmalari jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga sezilarli darajada ta'sir o'tkazadi.

Kasaba uyushmalarining ijtimoiy yo'naltirilgan funksiyasiining mohiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Jamiyatning integratsiyalashuviga erishish. Kasaba uyushmalari o'z faoliyatlarida asosan ijtimoiy nizolarni hal etish, xususan ijtimoiy-mehnat munosabatlariga taalluqli nizolarning oldini olish barobarida tarmoqlararo aloqalarni tashkil etish, nazoratsiz ommaviy chiqishlarga yo'l qo'ymaslikka e'tibor qaratadilar. Kasaba uyushmalari xodimlar bilan ish beruvchilar o'rtasida xo'jalik yuritish sohasida yuzaga keladigan noroziliklarni qarama-qarshi taraflarning o'zaro kelishuvi va manfaatlarini inobatga olingan qarorlarning qabul qilinishiga erishish orqali jamiyatdagi integratsiyalashuvni ta'minlaydilar. Binobarin, kasaba uyushmalari aholining birlashuvini ta'minlash asnosida nizolashuvchi subyektlar o'rtasida ijtimoiy amortizator rolini bajaradi.

2. Ishlab chiqarish demokratiyasini rivojlantirish. Ta'kidlash joizki, bugungi kunda ish beruvchi va xodim o'rtasida avtoritar usullardan holi bo'lgan ijtimoiy hamkorlik munosabatlarini qaror toptirish kasaba uyushmalarining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

3. Davlatning ijtimoiy sohadagi siyosatini shakllantirishga ko'maklashish. Demokratik qadriyatlar qaror topgan mamlakatlarda davlatning ijtimoiy siyosatini shakllantirishda kasaba uyushmalari muhim o'rin tutadilar hamda parlament va hukumat tomonidan turli xil ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida faol ishtirok etadi.

Kasaba uyushmalari ijtimoiy fondlardagi moddiy resurslar va moliya kapitalarining harakatini kuzatish, ushbu fondlarning ustavi va boshqa hujjatlarini tasdiqlashda ishtirok etish, turli xil ijtimoiy dastur va ijtimoiy-mehnat munosabatlariga oid normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda qatnashish orqali davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirilishiga ko'maklashadi.

4. Jamiyatning mehnat potentsiallarini saqlash va rivojlantirish. Kasaba uyushmalarining jamiyat mehnat potentsiallarini saqlash va rivojlantirish borasidagi faoliyatini quyidagi yo'nalishlar doirasida amalga oshirishini ko'rsatib o'tish mumkin:

– xodimning mehnat potentsialini amalga oshirishini ta'minlay oladigan darajada mehnatga haq to'lash tizimini shakllantirish;

– mehnat muhofazasi, ishlab chiqarishdagi jarohatlanish va kasb kasalliklariga chalinishni kamaytirish;

– xodimlarning kasbiy mahoratini, xususan ularning mehnat huquqi munosabatlariga oid bilimlarini oshirish;

– aholi bandligini ta'minlash hamda ish vaqtini belgilashga oid qoidalarning buzilishiga yo'l qo'ymaslik va qonunchilikda belgilangan asoslarsiz ishdan bo'shatish holatlarining oldini olish va boshqalar.

5. Bozor munosabatlarini rivojlantirish, mehnat bozorini shakllantirish. Kasaba uyushmalari mehnat bozorida xodimlarning huquq va manfaatlarini himoya etib borish barobarida, ularning mehnatiga munosib ish haqi berilishini ta'minlash orqali nafaqat aholining farovon turmush tarzini qaror toptirish, balki mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining omili bo'lib ham xizmat qiladi.

6. Jamiyatda inson qadr-qimmatini oshirish va mehnat odatlarini rivojlantirish. Mehnat bozorida raqobatning mavjudligi mehnat resurslarining tarqoqlashishiga olib keladi. Shu jihatdan olganda, xodimlarning jamoaviy birlashmasi hisoblangan kasaba uyushmalaridan jamiyatda inson qadr-qimmatini oshirish va mehnat odatlarini rivojlantirish borasida muayyan funksiyalarni amalga oshirish talab etiladi. Ushbu funksiyalarning mohiyati, o'z navbatida, xodimlarning halol va vijdonan mehnat qilishlari, sanoat mahsulotlarini adolatli taqsimlash, birgalikda faoliyat ko'rsatish, do'stlik an'analari, o'zaro yordam kabi mehnatga oid odatlarni qaror toptirishga qaratilgan.

Yuqoridagilar bilan birga, kasaba uyushmalarining barcha funksiyalarini shartli ravishda asosiy va yordamchi funksiyalarga ajratib tahlil qilish mumkin.

Kasaba uyushmalarining asosiy funksiyalari sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish joiz: tashkiliy yoki ijtimoiy faoliyatni tashkil etish funksiyasi; ijtimoiy-mehnat munosabatlarini tartibga solish funksiyasi; himoya funksiyasi; vakillik funksiyasi; nazorat funksiyasi.

Kasaba uyushmalarining tashkiliy funksiyasi quyidagi yo'nalishlar doirasida amalga oshiriladi: mehnat nizolarini hal etish; ijtimoiy hamkorlikni yo'lga qo'yish; jamoa shartnomalari tuzish jarayonini olib borish; ommaviy harakatlarni o'tkazish; a'zolikni ta'minlash; xalqaro munosabat va aloqalarni amalga oshirish va boshqalar.

Kasaba uyushmalarining yordamchi funksiyalariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: mehnatga ijtimoiylashish funksiyasi; ekspert-maslahat funksiyasi; axborot-tahlil funksiyasi; malaka oshirish funksiyasi; kommunikativ funksiya; xo'jalik-iqtisodiy funksiyalari va boshqalar.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish, islohotlar davomidagi o'zgarishlar, innovatsiyaviy yangiliklar davrida kasaba uyushmalarining ekspert-maslahat funksiyasining ahamiyati oshib boradi. Kasaba uyushmalari mehnatkashlarning manfaatlariga oid normativ-huquqiy hujjatlarni ekspertiza qilish, texnika va tashkiliy loyihalar, iqtisodiy dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etish hamda o'z a'zolarining mehnat huquqlari, pensiya ta'minoti, ijtimoiy sug'urta va boshqa ijtimoiy-yuridik masalalar yuzasidan

huquqiy dunyoqarashini shakllantirish orqali ularning huquqiy savodxonligini oshirishda muhim vazifalarni amalga oshiradi.

Ta'kidlash joizki, insoniy va kasbiy talablar doirasida xodimlarning teng huquqli o'zaro faoliyatlarini amalga oshirishda ijtimoiy aloqaning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur aloqani ta'minlashda kasaba uyushmalari tomonidan amalga oshiriladigan kommunikativ funksiyasiga alohida o'rin beriladi. Binobarin, kasaba uyushmalari tomonidan ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, madaniy masalalar yuzasidan uyushtiriladigan turli xil yig'ilishlar, uchrashuvlar, konferensiyalar orqali xodimlarning o'zaro jipslashuviga erishiladi.

Kasaba uyushmalari mustaqil yuridik shaxs sifatida xo'jalik-iqtisodiy funksiyasini ham bajaradi. Xususiylashtirish jarayonida ijtimoiy sohadagi ko'pgina obyektlarning mulkchilik shakli o'zgargan bo'lsada, ularning tarkibida madaniy-ma'rifiy, tibbiy-profilaktik, fizkultura-sport yo'nalishidagi bir qator mustaqil moliyalashtiriladigan tuzilmalar ham faoliyat yuritadi. Shu bilan birga, bugungi kunda kasaba uyushmalari pullik xizmat ko'rsatish, bino va inshootni ijaraga berish, xususiy korxonalar ochish orqali tijorat faoliyatini ham yuritmoqda.

Kasaba uyushmalari tomonidan amalga oshiriladigan funksiyalarning yuqoridagi tahlilidan ham ko'rinib turibdiki, bugungi kunda xodimlarning mehnat sohasidagi huquqlarini himoya qilish borasida ushbu institutlarning faoliyati asosan quyidagi mexanizmlar orqali amalga oshirilmoqda: kelishuv va muzokara mexanizmi, ya'ni ikki yoki ko'ptomonlama kelishuvlarga erishish, jamoa shartnomasi va mehnat shartnomalari tuzish, ijtimoiy sherikchilik va boshqalar.

Ijtimoiy hamkorlik subyektlari: yollanma ishchilar, ish beruvchilar, davlat hokimiyati organlari o'zlarining vakillari orqali ushbu hamkorlikda ishtirok etib, o'ziga xos – triadani tashkil etadilar. Ushbu holat bugungi kun jahon amaliyotida "tripartizm" deya yuritilmoqda¹.

Ta'kidlash joizki, ijtimoiy voqelikning jadal sur'atlarda rivojlanib borishi, jamiyatda olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar fuqarolik jamiyatining asosiy institutlaridan biri hisoblangan kasaba uyushmalarining yangi funksiyalarini shakllanishiga olib kelmoqda.

Hozirgi kunda deyarli barcha jamoat tashkilotlari mamlakatni demokratik yo'nalishda rivojlantirish, muayyan sohalar yuzasidan inson huquq va erkinliklarini himoya qilish, davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini o'rnatish kabi masalalarni o'zlarining asosiy funksiyalari sifatida qaramoqdalar.

¹ Qa'ang: Колесников Н. Трипартизм: оценка работников и работодателей. // Человек и труд, 1997. – №6. –С. 66

Ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy birlashmalarning bosh vazifasi o'z a'zolarining ustav va dastur hujjatlarida e'lon qilingan manfaatlarini ifoda etish va amalga oshirishdan iborat. Ushbu holat bevosita konstitutsiyaviy normalarda belgilangan. Masalan, Bolgariya Konstitutsiyasining 12-moddasi 1-qismi, "fuqarolar uyushmalari ularning manfaatlarini ifoda etish va himoya qilishga xizmat qiladi".

Demokratik davlatlar siyosiy hayotida jamoatchilik birlashmalari turli vazifalarni bajaradi, aholining ayrim qatlamlari va guruhlarini manfaatlarini aniqlaydi, deputat va davlat hokimiyati organlarini ushbu manfaatlarini hisobga olgan holda davlat siyosatini olib borishga undaydi. Davlat va jamiyat hayotining turli jihatlarini bo'yicha jamoatchilik fikrini shakllantiradi, saylovchilarni qiziqtiruvchi muammoni hal etishi mumkin bo'lgan deputatlar yoki deputatlikka nomzodlar atrofiga yig'adilar.

Jamoatchilik uyushmalari barcha davlatlarda hukumat, parlament, ommaviy axborot vositalari va siyosiy partiyalar bilan aloqalar o'rnatgan. Bu aloqalar, odatda, institutlashtirilmagan. Jamoatchilik uyushmalarining qonun ijodkorligi faoliyatida ishtirok etishi, o'rnatilgan urf-odatlar va an'analar asosida amalga oshiriladi. Masalan, Shvetsiyada hukumat va jamoat uyushmalarining aloqalari qonun tomonidan tartibga solingan. Qonun loyihalarini tayyorlashda vazirliklar barcha manfaatdor tomonlar ishtirok etishi mumkin bo'lgan maxsus komissiyalarni tashkil qiladi. Komissiyada loyiha yaxshilab ko'rib chiqilgandan keyin vazirlik tomonidan yana bir bor ko'riladi va komissiya tomonidan ma'qullanadi hamda jamoat uyushmalariga ko'rib chiqish uchun yuboriladi. Takliflar hukumat tomonidan ko'rib chiqilib, hisobga olingan holda qonun loyihasi ma'qullanishi, keyin Riksdagga kiritilishi mumkin.

Bir turdagi jamoat uyushmalari, odatda, boshqa turdagi jamoatchilik uyushmalari bilan ham hamkorlik qiladi. Shu bilan birga jamoat uyushmalarining kuchli mafkuraviy ta'siri haqida ham to'xtalib o'tish lozim. Jamoat birlashmalari fuqarolarda borliqni anglashning o'ziga xosligini hisobga olib, mushtarak mafkuralar shakllantirilishini ta'minlaydi (masalan, an'anaviy siyosiy va ijtimoiy institutlarni tanqid qiluvchi va yangi tuzilma, loyihalar taklif etayotgan muqobil harakatlarda ifoda etiladi). Siyosiy rejim va a'zolarining faolligiga muvofiq, har qanday davlatda jamoat uyushmalari turlicha vazifalarni bajarishi mumkin.

1) jamoat uyushmalari siyosiy tizimdagi muqobil harakatlarni vujudga keltiradi. Masalan, keyingi o'n yillikda Yevropa davlatlarida, AQSH va Kanadada muqobil harakatlar va tashkilotlar keng tarqala boshladi. Ularning dasturlari turli jabhalarni o'z ichiga olib, antiateizmdan

tortib o'zini o'zi boshqarishning yangi shakllarini rivojlantirishgacha, ularning dasturlari amaliyotga tatbiq qilinib, ijtimoiy siyosatni yangi mazmun bilan to'ldirmoqda, texnosfera va sotsiosfera, sanoat va inson o'rtasidagi aloqalarni qayta qurmoqda. Muqobil uyushmalarning fikricha, muammo ishchi-immigrantlar, qariyalar, etnik xalqlar yoki yoshlarda emas, balki u yoki bu muammolarni yecha olmayotgan tizimdadir. Ijtimoiy rivojlanishning va shaxs rivoji plyuralizm g'oyalari kelib chiqqan holda, o'zini o'zi boshqaruvning sanoat jamiyatining ekoijtimoiy jamiyatga aylantiradigan shakllarini ishlab chiqish va tadbir qilishga intiladilar. Muqobil uyushmalar iqtisodning taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan dasturlarni qabul qiladilar, soliq tizimini tubdan isloh qilishga ovoz beradilar, ijtimoiy farovonlik ne'matlarini umuman boshqa asoslarga ko'ra, taqsimlashni, ishlab chiqarish, ayirboshlash, turmush tarzida yangi shakllar yaratishni taklif qiladilar.

Muqobil uyushmalar taklif qilayotgan fikrlar davlat organlari tomonidan qabul qilinib, ularni amalga oshirish siyosiy tizimni rivojlantirish imkoniyatini kengaytiradi.

2) jamoat uyushmalari ijtimoiy institutlarning faoliyat yuritishlari uchun zarur shart hisoblanadi.

Ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy plyuralizm davlatlarda jamoat uyushmalarining faoliyati ijodiy va davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning zaruriy davomidir. Bunday hollarda davlat organlari jamoat uyushmalari bilan hamkorlik qiladi va shunga mos ravishda davlat tuzilmalari tuziladi.

3) jamoat uyushmalari davlat tuzilmalarini to'ldirib turadilar.

Jamoat uyushmalari bunday rolni, odatda rivojlanayotgan davlatlarda bajaradilar. Masalan, Senegaldagi tariqatlar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ular bevosita o'zlarining faoliyatlaridan tashqari qishloq va ayrim shaharlardagi jamoatchilik tartibini saqlab turishga yordam beradilar, dehqonlarning davlat soliqlarini yig'ish va to'lashini ta'minlaydilar, saylov kompaniyalari davrida dehqonlarni safarbar qiladilar (o'z manfaatlari yo'lida). Ushbu jamoat birlashmalarining davlat ishlariga ta'siri juda kattadir.

4) Jamoat uyushmalari davlat qo'lidagi vosita sifatida ish olib borishlari mumkin.

Shakliga ko'ra, jamoat uyushmalari turlichadir. Ularning bir qismi ittifoq, jamoa deb nomlanuvchi jamoat tashkilotlaridir. Boshqa qismi – bu ijtimoiy harakatlardir. Jamoat tashkilotlari va ijtimoiy harakatlar quyidagi belgilarga ko'ra farqlanadi:

1) *tuzilishiga ko'ra*. Jamoat tashkilotlari aniq tuzilishga ega bo'lib, nizomda o'z rahbariy organlariga ega. Ijtimoiy harakatlar esa tashkiliy jihatiga ko'ra turli darajaga ega. Ayrimlariga umuman a'zolik va ichki demokratiyaning tashkiliy shakllari xos emas.

2) *jamiyat hayotiga ta'sir ko'rsatish uslubiga ko'ra*. Ijtimoiy tashkilotlar, odatda, an'anaviy uslublardan iborat. Ijtimoiy harakatlar an'anaviylar bilan bir qatorda, institutlashtirilmagan uslublardan foydalanadilar.

3) *faollik darajasiga ko'ra*. Jamoat tashkilotlari uchun odatda, ba'zi a'zolarining namoyonda sifatida tan olinishi o'ziga xos bo'ladi, ijtimoiy harakatlar uchun – guruh faollik darajasining yuqoriligi asosiy xususiyatdir.

4) *demokratiya shakllarini qo'llashiga ko'ra*. Jamoa tashkilotlarida qaror qabul qilishda, vakillik demokratiyasi ustuvorlik qiladi, ijtimoiy harakatlarda esa – bevosita demokratiya ustuvor hisoblanadi.

Nosiyosiy jamoat uyushmalarining alohida turiga turli jamg'armalarni kiritisa bo'ladi. Tadqiqot institutlari ham shu jumladan hisoblanadi.

Jamoat tashkilotlarining huquqiy maqomini tartibga solishning bir necha turlari mavjud.

Birinchidan, ushbu tashkilotlarning yagona konstitutsiyaviy va eng muhim huquqiy asoslaridan biri Ittifoqlarga (uyushmalarga) birlashish huquqidir. Konstitutsiyada birlashish huquqini qayd qila turib, qonun chiqaruvchi uyushmalarning barcha turlari uchun bir xil huquqiy rejim o'rnatadi. Totalitar rejim sharoitida mazkur huquq formal va soxta xarakterga egadir.

Ikkinchidan, mazkur huquq bilan bir qatorda, konstitutsiyaga jamoat tashkilotlari ayrim turlarining (kasaba uyushmalari, tadbirkorlar uyushmalari, yoshlar uyushmasi va h.k.) huquqiy maqomi to'g'risidagi normalar kiritilgan. Masalan, kasaba uyushmalarning maqomi Gretsiya Konstitutsiyasining 23-moddasida, Italiya Konstitutsiyasining 39-moddasida, GFR Asosiy Qonunining 9-moddasi 3 bandida, 1946-yil Yaponiya Konstitutsiyasining 28-moddasida, tadbirkorlar uyushmasining huquqiy maqomi esa Shvetsiya Konstitutsiyasining 2 bo'limida aks etgan.

Qonun chiqaruvchi u yoki bu uyushmalarga alohida ahamiyat berib, buni ta'kidlamoqchi bo'lsa, jamoat uyushmalarning ayrim turlari to'g'risidagi normalar konstitutsiyaning boshqa bo'lim va boblariga (Kuba konstitutsiyasining "Davlatning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy asoslari" bo'limi, Xitoy Konstitutsiyasining kirish qismi) kiritiladi.

Konstitutsiyaga jamoat tashkilotlarining ayrim turlari to'g'risidagi moddalarning kiritilishi, demokratik davlatchilik sharoitida, ularning siyosiy tizimdagi muhim o'rning e'tirofi bo'lib hisoblanadi.

Uchinchidan, Osiyo va Afrika mamlakatlari konstitutsiyalarida u yoki bu davlatning siyosiy hayotidan kelib chiqqan turli sharoitlarga duch kelishimiz mumkin. Gabon Konstitutsiyasining 1-moddasi 8 bandida e’lon qilinganidek, “Jinoyat qonunlari va etnik guruhlarning ixtiyoriga zid keluvchi uyushma va jamoalarning faoliyati taqiqlanadi”. Musulmon huquqi davlat va jamiyat hayotida katta ahamiyatga molik bo’lgan mamlakatlarda shariat qonunlarining jamoat tashkilotlari hayotiga tatbiq etilishi ularning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Jamoat tashkilotlari, odatda, ro’yxatdan o’tgan bo’lib, unga muvofiq reestrga kiritilgan bo’lishi lozim. Shunday qilib, Ispaniya Konstitutsiyasining 22-moddasi 3-qismida shunday deyilgan: “Uyushmalar reestrga ular to’g’risidagi ma’lumotni oshkor qilish maqsadida kiritiladi”. Shunga o’xshash normalar postsotsialistik davlatlarda ham mavjud.

Jamoat tashkilotlariga nisbatan davlat organlari oldidagi majburiy ravishda moliyaviy hisobdorlik qo’llaniladi; bunda daromadning barcha manbalari va xarajatlar ko’rsatilishi lozim.

Jamoat tashkilotlari tomonidan konstitutsiya va qonunda ko’rsatilgan shartlarning buzilgan hollarda ularni majburiy tarqatib yuborish, odatda, sud orqali amalga oshiriladi.

To’rtinchidan, konstitutsiyada ma’lum bir jamoat tashkilotining rasmiy nomlari ko’rsatilgani holda, maqomlari mustahkamlangan holatlar ham mavjud. Bunday yondashuv sotsialistik mamlakatlarda mavjud. Sotsialistik mamlakatlar konstitutsiyalarida mazkur tashkilotlar kommunistik partiya rahbarligida faoliyat yuritishlari, ularning bosh maqsadlari – fuqarolarni sotsialistik qurilishga jalb qilish to’g’risida bevosita to’xtalib o’tilgan.

O’zini o’zi nazorat qilish savollari:

1. Jamoat birlashmalari deganda nimani tushunasiz?
2. Jamoat birlashmalarining qanday turlari mavjud?
3. Jamoat birlashmalarining vazifalari nima?
4. “Tadbirkorlik tashkilotlari”ga qanday tashkilotlar kiradi?
5. “Kasaba uyushmalari” qanday faoliyatni amalga oshiradi?
6. NTT nima?
7. Diniy tashkilotlar jamoat birlashmalari tarkibiga kiradimi?
8. NTT qanday xizmatlarni ko’rsatadi?

18-bob. Diniy uyushmalar va cherkov

1-§. “Diniy jamoalar va cherkov”.

2-§. “Diniy munosabatlar konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish va cherkovlar maqomi”.

3-§. “Cherkov va dunyoviy nodavlat siyosiy institutlar”.

1-§. “Diniy jamoalar va cherkov”

1. Diniy jamoalar va cherkovlarning siyosiy hayotga ta’sir ko’rsatishi omillari. Diniy jamoalar deganda, muayyan mamlakatlarning muayyan hududdagi bir dinga e’tiqod qiluvchi aholisini tushunamiz (konfessiya, din). Cherkov – muayyan e’tiqoddagi ruhoniylarning tashkiloti. O’z cherkoviga ega bo’lmagan konfessiyalar bor. Bunday konfessiyalar odatda, ko’p emas va sezilarli siyosiy ahamiyatga molik emas. Yirik dunyoviy dinlarning vakili hisoblanuvchi diniy jamoalar va cherkovlar – xristian dini, islom, buddizm, ba’zida iudaizm, sintoizm va h.k. keyingi mingyilliklar davomida insoniyat tarixida siyosiy jarayonlarga, siyosiy va huquqiy madaniyatning shakllanishiga, davlatning faoliyat yuritishida, insonning jamiyat va davlatdagi o’rniga o’z ta’sirini ko’rsatgan. Bu ta’sir hozirgi kunlargacha davom etib kelmoqda.

Ko’p millatli, ko’p konfessiyali mamlakatlarda diniy muammolar milliy, irqiy, etnik muammolar bilan chatishib ketadi.

Osiyo va Afrikaning rivojlanayotgan mamlakatlarida, diniy-jamoalar o’zini o’zi anglashi ustuvorlik qiladi. Masalan, ayrim arab mamlakatlarida, ba’zida islom yo’nalishi milliy guruhlariga islom diniga e’tiqod qilmaydigan elatlar ham kiradi (Iroq, Saudiya Arabistoni, Iordaniya, shuningdek, arab davlatlariga tegishli bo’lmagan Eron, Pokiston).

Bir xalqning ko’p konfessiyaligi uning ichida nafaqat madaniy-maishiy farqlar keltirib chiqaribgina qolmay, etnokonfessiya guruhlarining shakllanishi va konfessiyalararo nizolarni keltirib chiqaradi. Bunga Livan yaqqol misol bo’la oladi.

Ushbu unchalik katta bo’lmagan Yaqin Sharq mamlakatida (10,4 ming kv.km, aholisi 3 mln.) etnokonfessional muammolar fuqarolik urushiga olib kelgan ichki siyosatning rivojlanishining muhim omillaridan biriga aylandi. Livan inqirozining konfessional xarakteri konfessiyalararo tengsizlikdan kelib chiqqan. Bu yerda xristian va islom dini vakillari juda ko’p. Aholining deyarli yarmi – Livan arab-musulmonlari, ular ichida sunniylar, shialar. Livanning boshqa qismi xristian diniga mansub shaxslardan iborat. Shuningdek, Livanda protestantlar, iudeylar yashaydi.

Mamlakatning davlat tuzilishi ushbu murakkab konfessional mozaikani hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Diniy jamoa va cherkovlarning siyosiy hayotga ta'siri mamlakatda demokratiyaning rivojlanishiga bog'liq, u esa o'z navbatida, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan belgilanadi.

Demokratik davlatlarda, odatda, din va cherkovlarning tengligi, vijdon erkinligi va dinga e'tiqod qilish e'tirof etiladi, cherkov davlatdan ajratilgan, maktab – cherkovdan, diniy motivlarga ko'ra, turli taxqirlashlarga yo'l qo'yilmaydi. Cherkov dastlab xalqning axloqiy, madaniy, tarixiy an'alarining qo'riqchisidir. Lotin Amerikasining qator mamlakatlarida 60-yillarning o'rtalarida milliy reformizm harakati kelib qo'shildi. Ushbu harakat diktator rejimiga, rim-katolik cherkoviga qarshi qaratilgan edi.

Ayrim davlatlarda, siyosiy partiyalarning repressiya yillarida faoliyat yuritish uchun zarur bazaga ega bo'lmaganlar, ayrim mamlakatlarda hokimiyatga diskriminatsiyaga qarshi kurashayotgan diniy jamoalar keladi.

2-§. Diniy munosabatlarning konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish va cherkovlar maqomi

Yuqorida aytib o'tilganidek, ko'pchilik mamlakatlarda cherkov davlatdan ajratilgan, din esa insonning shaxsiy ishi hisoblanadi.

Ayrim demokratik davlatlarda shunga qaramay konstitutsiyaviy huquq anticherkov yo'nalishida faoliyat yuritadi. Masalan, Meksika Konstitutsiyasi cherkovga yuridik shaxs maqomini bermadi, ko'chmas mulkka egalik qilish huquqidan mahrum etdi, ommaviy joylarda diniy marosimlarni o'tkazishni taqiqladi.

U yoki din davlat, rasmiy yoki hukmron din deb e'lon qilingan ayrim mamlakatlar ham mavjud. Masalan, Buyuk Britaniyada anglikan cherkovi e'tirof etiladi. Britaniya Lordlar Palatasida cherkov iyerarxlar uchun ma'lum kvotalar mavjud. Shotlandiya cherkovining har yilgi bosh assambleyasida siyosiy muammolar hal qilinadi.

Biz Shvetsiya to'g'risida cherkov davlatdan ajratilmagan davlat sifatida gapirib o'tgan edik. Shvetsiyadagi Cherkov to'g'risidagi qonun cherkov to'g'risidagi barcha qonunlarni tartibga solib, asosiy qonuniy hujjat hisoblanadi.

Qator mamlakatlarda, diniy jamoalar va cherkov maqomi joriy qonunchilik tomonidan tartibga solingan, konstitutsiyaviy va shartnomaviy asosdan tuzilgan. Konstitutsiyaning 7-moddasiga ko'ra, ikkala subyekt

ham mustaqil va suverendir, ularning munosabatlari 1929 yil qabul qilingan Lateran shartnomalari bilan tartibga solingan. 8-moddaga muvofiq boshqa diniy e'tiqodlarning davlat bilan o'zaro munosabatlari qonun bilan tartibga solinadi.

Italiya Hukumati va Avliyo taxt o'rtasidagi 1984-yil Konkardati cherkovning davlatdan ajratilishini ko'zda tutdi va katolik dini Italiyaning yagona dini ekanligi belgilovchi tamoyilni o'rnatdi.

Cherkov muassasalariga yuridik shaxs maqom berildi. Soliq to'lash va faoliyatning boshqa turlarida dunyoviy muassasalarga tenglashtirildi.

Ayrim demokratik davlatlarda cherkovlarning davlat budjetidan mablag' bilan ta'minlanishi qo'llanadi, fuqarolik holatining cherkov amallariga yuridik kuch beriladi.

Biroq, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, odatda, avtoritar va totalitar rejimli davlatlarning konstitutsiyalarida din va cherkovga davlat ahamiyati beriladi. Masalan, Islom 30 ortiq davlatning davlat dini hisoblanadi. (Iordaniya Konstitutsiyasi 2-modda, Birlashgan arab amirliklari 7-modda, Qatar Konstitutsiyasi 1-modda). Marokash Qirolligi Konstitutsiyasining preambulasida: «Marokash qirolligi – suveren musulmon davlati» deb yozib qo'yilgan. 19-moddasiga ko'ra, Qirol islomga amal qilishni nazorat qilib turadi. Ayrim davlatlarda, (Saudiya Arabistoni, Eron, Pokiston) musulmon huquqi – shariat Konstitutsiya va Qonundan ham ko'ra yuqori yuridik kuchga ega.

Musulmon mamlakatlari uchun jamoa va davlat hayotda, yagona lider bo'lishi xos. Islom normalari davlat hokimiyatining ayrim institutlarini belgilab beradi.

Islom fuqarolar ichida juda singib ketgan Turkiyada, huquqiy tizim shariat ta'siridan holi. 1982 Tukurkiya Respublikasining Konstitutsiyasi respublikani demokratik, dunyoviy, ijtimoiy-huquqiy deb belgiladi.

Konstitutsiyaning 24-moddasi 5-qismiga ko'ra, hech kim dindan foydalanishi va diniy his-tuyg'ulardan foydalanmasligi lozim.

Lotin Amerikasida konstitutsiyaviy huquq katolik cherkovning siyosiy pozitsiyalarini aks ettiradi. Ko'pgina mamlakatlarda diniy uyushmalarga jamoa birlashmalarning umumiy konstitutsiyaviy-huquqiy maqomini tartibga solish xosdir.

3-§. Cherkov va dunyoviy nodavlat siyosiy institutlar

Ko'pgina davlatlarda cherkov davlatning o'zi bilan aloqa qilish bilan cheklanib qolmaydi, biroq siyosiy tizimning boshqa elementlariga ta'sir ko'rsatadi. Cherkov bilan bog'liq bo'lgan siyosiy partiyalar to'g'risida

yuqorida aytib o'tildi. Cherkov boshqa ijtimoiy institutlarga ham o'z ta'sirini o'tkazishga harakat qiladi.

Masalan, AQSHda konfessional siyosiy partiyalar bo'lmasa-da, katolik cherkovi kasaba uyushmalarida faol ishtirok etadi. 30-chi yillarda katolik kasaba uyushmalari Uyushmasi tashkil qilingan edi. Hozirgi kunda katoliklar ko'pgina kasaba uyushmalarga rahbarlik qilishda faol ishtirok etadilar. Katolik yepiskopining yagona kursi AQSH katolik yepiskoplarining anjumani bilan ishlab chiqiladi.

AQSHda qator konfessional tashkilotlar va harakatlar faoliyat yuritadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Diniy jamoa nima?
2. Cherkov nima?
3. Qaysi mintaqada davlatlarida diniy muommalar kuchli?
4. Diniy munosabatlarning konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishi qanday ahamiyatga ega?
5. "Cherkov va dunyoviy nodavlat siyosiy institutlar" haqida nima bilasiz?
6. Etnokonfessional munosabatlar nima?

1-§. Ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy ahamiyati va tushunchasi.

2-§. Ommaviy axborot vositalari va ular faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishi.

3-§. Jurnalistlarning huquqiy maqomi. Jamoatchilik fikrini o'rganish.

1-§. Ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy ahamiyati va tushunchasi

Jamiyatning axborot bilan ta'minlanishi – uning progressiv rivojlanishining muhim faktorlaridan biri. Fuqarolarning, davlat va jamoa tuzumlarining axborot bilan ta'minlanishi bir tomondan tizimlarni, texnologiyalarni takomillashtirish orqali amalga oshirilsa, boshqa tomondan ushbu jarayonning huquqiy tartibga solinishidir. Katta ahamiyat ommaviy axborotlarga beriladi.

OAV vazifalaridan biri – jamiyatni uning uchun qiziqish tug'dirgan barcha axborotlar bilan ta'minlash. Bu vazifa OAV tomonidan har doim ham to'liq bajarilmaydi. OAV vositalarining mafkuraviy va siyosiy vazifasi – axborot tanlab olish, ularni o'quvchi, tomoshabin, tinglovchi ongiga u yoki bu faoliyatni amalga oshirishlari uchun yetkazish.

Jamiyat qanchalik siyosiy lashtirilgan bo'lsa, siyosiy kurash shunchalik kuchli, OAV siyosiy hayotdagi roli shunchalik baland bo'ladi.

OAV siyosiy tizimning turli elementlari bilan o'zaro hamkorlik qiladilar.

Siyosiy-mafkuraviy manfaatlarga muvofiq, ayrim OAV jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazishga harakat qiladilar. E'tiborini dasturlarning faqat ijobiy va salbiy tomonlariga qaratadi. Ko'proq siyosiy ma'qullanmagan axborotlarni olishga intiluvchi o'quvchilar, tomoshabinlar, tinglovchilar ishonchiga kirish maqsadida, ular o'zlarini mustaqil deb e'lon qiladilar.

Davlat va uning organlari bilan OAV ikki tomonlama bog'liq davlat tomonidan boshqariladigan obyekt sifatida va unga siyosiy ta'sir o'tkazish quroli sifatida. Davlat OAV maqomini tartibga solib turadi, ularning siyosiy kursini belgilab beradi. Boshqa tomondan OAV muayyan qonunchilik hujjatlarning qabul qilinishida yordam berishi yoki aksincha to'sqinlik qilishi mumkin. Siyosiy aksiyalarda ishtirok etishi va h.k. OAV mafkuraviy vazifasi davlat va jamiyatning qadriyatlarini yaratish, tarqatishda namoyon bo'ladi. OAVning insonlarning ongi va xatti-harakatiga ta'sirini hisobga olgan holda, jamiyat o'zini bunday ta'sirdan

konstitusion taqiqlar yordamida himoya qilishga harakat qiladi. Xususan, Gretsiya Konstitutsiyasining 14-moddasi odob-axloqqa zid bo'lgan nashrlar chiqarganlik uchun javobgarlik o'ratgan.

2-§. Ommaviy axborot vositalari va ular faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishi

OAV maqomining huquqiy tartibga solinishi ularning faoliyat yuritishlari uchun zarur shartdir. Xorijiy mamlakatlarning konstitutsiyaviy huquqi yuqorida ko'rib chiqilganlari bilan birgalikda, OAV maqomini tartibga soladi.

Polshada, 1992-yil yangi konstitutsiyaviy organ – Butunpolsha radio va televideniye kengashi ta'sis etilgan edi. Radio va televideniye to'g'risidagi qoidalar, Shvetsiya Konstitutsiyasiga kiritilgan.

OAV davlat tomonidan qonuniy tartibga solinishi yo'nalishlaridan biri – ularning faoliyatini nazorat qilib turish. Bu uch variantda, amalga oshirilishi mumkin: bevosita davlat boshqaruvi, bilvosita davlat boshqaruvi, maxsus davlat organlari orqali nazorat.

Bevosita davlat boshqaruvi OAV davlat mulki obyekt sifatida bo'lib, yuridik kuchga ega bo'lmagan va davlat budjetidan mablag' bilan ta'minlangan hollarda kuzatiladi.

Masalan, Gretsiya Konstitutsiyasining 15-moddasi, 2 qismi davlat radio va televideniye ustidan nazoratni amalga oshiradi. Ispaniya Konstitutsiyasining 20-moddasi 3-qismi OAV qonun tomonidan tartibga solinishini ko'zda tutadi.

Bilvosita davlat boshqaruvi, odatda, ommaviy korporatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu korporatsiyalarga ta'sir ko'rsatish qurollariga ega bo'lgan holda, davlat ularning siyosiy yo'nalishlari uchun javob bermaydi. Korporatsiyalar moliyaviy sohada avtonom va yuridik shaxs hisoblanadilar. Davlat ularning joriy faoliyatiga aralashmaydi, lisenziyaga ega bo'lganlar esa maxsus organlar himoyasida bo'ladi.

OAV faoliyatining davlat tomonidan maxsus ta'sis etilgan organlar orqali nazorat qilinishi xususiy audiovizual vositalarga nisbatan tatbiq qilinadi. Nashrni nazorat qilish umumiy ma'muriy va sud organlari orqali amalga oshiriladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan Polsha kengashi so'z erkinligi, fuqarolarning axborot huquqlarini amalga oshirishi, shuningdek, radio va televideniya jamoatchilik manfaatlarini himoya qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

OAV iqtisodiy ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xususiy tadbirkorlar reklamalarining nashr qilinishini tartibga solish xizmat qiladi.

Buyuk Britaniya saylov kompaniyalari davomida nomzodlarni reklama qilish uchun efir vaqtini sotib olish taqiqlangan, AQSHda ushbu maqsadda qo‘llanadigan, reklama xarajatlari cheklangan, ba’zida siyosiy partiyalarga efirga chiqish man qilinadi.

Davlat, shuningdek, OAV imtiyozlar berish yoki ulardan mahrum qilish orqali ta’sir o‘tkazadi. Bu imtiyozlar, masalan, soliq to‘lashdan ozod etish, siyosiy gazetalarni chop etishda, tipografiya hisobidan soliqdan ozod qilish.

Qator mamlakatlarda, OAVga o‘zlarining mablag‘lari haqida axborot berib turish majburiyati yuklanadi.

OAV davlat nazoratini amalga oshirish OAV favqulodda hodisalar mobaynida faoliyatini cheklashda ham namoyon bo‘lishi mumkin.

OAV bozorining monopolizmiga yo‘l qo‘ymaslik axborotga bo‘lgan konstitutsiyaviy huquqqa daxl qilib, axborotni ham cheklab qo‘yadi.

Dastlab, OAV bozorini monopolizatsiya qilish bilan kurash antimonopolistik qonunchiligi yordamida amalga oshirilgan, lekin buning o‘zi yetarli bo‘lmay qoldi.

Buning uchun maxsus qonunlar qabul qilina boshladi. Masalan, AQSHda 1890 -Sherman qonuni qabul qilindi.

Fransiyada moliyaviy oshkoralik va nashr korxonalarining plyuralizmi to‘g‘risidagi Qonun qabul qilindi. Ushbu qonunning bajarilishi ustidan nazorat oshkoralik bo‘yicha komissiyaga topshirildi.

Buyuk Britaniyada monopoliyalar to‘g‘risidagi 1965-yil parlament akti bilan gazetalari o‘zaro birlashgan hollarda ularning tiraji 500 ming nusxadan oshganida savdo va sanoat vaziri sanksiyasiz amalga oshirilishi taqiqlangan.

Britaniyada 60-yillarda tijorat televideniyesi paydo bo‘ldi. Uni nazorat qilish uchun davlat organi ta’sis qilindi. Hozirgi kunda, biz OAV monopolizatsiyasini taqiqlovchi misollarni ko‘p uchratamiz.

3-§. Jurnalistlarning huquqiy maqomi. Jamoatchilik fikrini o‘rganish

Aynan axborot yig‘uvchi va uni tarqatish uchun tayyorgarlik ko‘rayotgan jurnalist OAVdagi asosiy shaxsdir. Odatda, uning faoliyati tahririyatlar bilan kelishilgan holda, shartnoma asosida amalga oshiriladi. Jurnalistning quyidagi umumiy huquqlarini ajratish mumkin: Axborot izlash, tarqatish, ushbu maqsadda, davlat organlari va muassasalariga tashrif buyurish, materiallar va hujjatlardan nusxa olish, yozib olish, tabiiy va texnologik ofatlar, jangovar maxsus joylarga borish, o‘z materiallarini taxallus ostida chop etish.

Majburiyatlariga quyidagilarni kiritisa bo'ladi: yetib kelayotgan axborotning ishonarli ekanligini tekshirish, uning manbasini sir tutish, shaxsdan uning shaxsiy hayoti to'g'risidagi ma'lumotlarni tarqatish uchun ruxsat olish, ma'lumotlarni texnik vositalarga yozib olish uchun ruxsat so'rash, tahririyat guvohnomasini ko'rsatish, shaxs va tashkilotlarning qonuniy huquq va manfaatlarini hurmat qilish. Ko'pgina davlatlarda, jurnalistlar o'z faoliyatini kasb etikasi kodeksiga rioya qilishga asoslaydilar. Ommaviy ong ko'rinishi bo'lgan jamoatchilik fikri xalqning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy faoliyatga munosabatini belgilaydi. Jamoatchilik fikrini o'rganish turli sotsiologik usullar yordamida o'tkazilishi mumkin:

- hujjatlarni tadqiq qilish;
- kuzatishlar o'tkazish;
- suhbatlar;
- referendumlar.

Saylovlar, referendumlar o'tkazish natijasida ham jamoatchilik fikri o'rganiladi.

Jamoatchilik fikrini o'rganishga qaratilgan so'rovlarga alohida e'tibor beriladi. Respondentlarni (so'ralayotganlar) savol-javobidan keyin o'rganilayotgan hodisa va voqealar to'g'risida dastlabki axborot yig'iladi. Keyingi bosqich – tahlil. So'rovlar milliy, hududiy, mahalliy bo'lishi mumkin.

So'rovlarning predmeti turlicha bo'lishi mumkin – o'tkir siyosiy muammolardan tortib (saylovlarning natijalarini oldindan aytish, siyosiy arboblarning mashhurligi) va h.k. albatta, ma'lum bir cheklanishlar bu yerda ham mavjud, masalan, siyosiy arboblarning shaxsiy hayotiga daxldor bo'lgan ma'lumotlar to'g'risida so'rovnoma o'tkazish noo'rin. Bu so'rovlarning natijasi ko'pincha so'ralganlar tegishli bo'lgan jamoaning fikriga teng keladi.

Jamoatchilik fikrini o'rganish bo'yicha so'rovlar turli maqsadlarda amalga oshiriladi: ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va h.k. Ular aholining turli masalalar bo'yicha fikrini bilishga yordam beradi. Undan tashqari jamoatchilik fikrini o'rganish bo'yicha so'rovlar tashkilotchilar tomonidan harakatlari orqali manipulyatsiya qilinishi mumkin.

Umuman olganda, so'rovlar- aholining kayfiyati va niyatlarini aniqlashga qaratilgan harakat. Undan ijobiy foydalanish mumkin, ham aksincha, boshqa maqsadlarda ham foydalanish mumkin.

O‘zini o‘zi nazorat qilish savollari:

1. Ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?
2. Ommaviy axborot vositalarining qanday turlarini bilasiz?
3. Ommaviy axborot vositalari va ular faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishi nima?
4. Jurnalistlar huquqiy maqomining mustahkamlab qo‘yilishi qanday ahamiyatga ega?
5. Jamoatchilik fikri qanday sotsiologik usullar yordamida o‘rganiladi?
6. Qaysi davlat Konstitutsiyasida odob-axloqqa zid bo‘lgan nashrlar chiqarganlik uchun javobgarlik belgilangan?
7. Jamoatchilik fikri nima maqsadda o‘rganiladi?
8. Ommaviy axborot vositalarining asosiy vazifasi nima?

20-bob. Xorijiy mamlakatlarda davlat shakllari

1-§. Xorijiy mamlakatlarda davlat boshqaruvi shakllari.

2-§. Monarxiya va uning ko'rinishlari.

Davlat shakli tushunchasi konstitutsiyaviy huquqning eng muhim, sermazmun atamalaridan biri bo'lib, eng umumiy ko'rinishda u davlat hokimiyati qanday prinsiplar asosida qurilganligi va hududiy jihatdan tashkil etilganligini belgilaydi. Davlat shakli *davlatning asosiy organlarining* (davlat boshlig'i, parlament, hukumat) *tuzilishi va o'zaro munosabatlarining prinsiplari, davlatni tarkibiy qismlarga bo'linishi va bu qismlarning yuridik maqomini, shuningdek davlat faoliyati uslublari va uning fuqarolar bilan yo'lga qo'yilgan aloqalari tavsiflarini* ifodalaydi.

Davlat shakllarini o'rganishni turli nuqtai nazardan amalga oshirish mumkin. Davlat shaklini o'rganishga **ilmiy bilish (gnoseologik)** orqali yondashuv davlat shakli, uning mazmuni va mohiyati o'rtasidagi aloqadorlikni ochish imkoniyatini beradi. Bu bilan asosan davlat huquqi va nazariyasi shug'ullanadi. Davlat shaklini o'rganishga **instrumental (amaliy-siyosiy)** yondashuv davlat shaklini davlat boshchiligi samaradorligini ta'minlash, boshqaruvning ta'sirchanligi, hukumatning barqarorligi hamda uning xalq bilan o'zaro munosabatlari va boshqa jihatlar nuqtai nazaridan tadqiq etilishini ko'zlaydi. Bu bilan konstitutsiyaviy huquq fani shug'ullanadi.

Xorijiy davlatlarning shakllari juda katta xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ular bir qator tabiiy-geografik, tarixiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, va diniy-madaniy omillar majmui ta'sirida vujudga keladi.

Davlat shakliga davlatning vujudga kelishidagi sharoit (AQSHda davlatning siyosiy-hududiy tuzilishidagi federativ shakl), tarixiy an'analar (Buyuk Britaniya monarxiyasi), ichki siyosiy kurash va nizolar oqibati (bir qator Afrika davlatlaridagi davlat shakli modellarining o'zgarib turishi), jamiyatda ustuvor bo'lgan diniy-ahloqiy qadriyatlar tizimi (Eronda teokratik respublikaning o'rnatilganligi), yangi noan'anaviy munosabatlarining vujudga kelishi (Yevropa Ittifoqi hamjamiyati) ta'sir qilishi mumkin. Ba'zida davlat shakliga subyektiv faktorlar ham muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Fransiyada general Sh. de Gollning beshinchi respublika institutlari faoliyatiga ko'rsatgan ta'siri haqida eslashning o'zi kifoya qiladi.

Davlat shakli konstitutsiyaviy tartibga solish obykti hisoblanadi. Jumladan, "Davlat shakli" deb nomlangan alohida boblar faqat ayrim

yangi konstitutsiyalardagina (masalan, 1982-yildagi Turkiya Konstitutsiyasida, 1987-yildagi Efiopiya Konstitutsiyasida) mavjud. Biroq, ko'pchilik davlatlarning konstitutsiyalarida bunday bob alohida mavjud bo'lmada, "davlat shakli" tushunchasini tashkil etuvchi elementlar bevosita asosiy qonunning matnida (masalan, Fransiya, Ispaniya, GFRda) yoki alohida konstitutsiyaviy qonunlarda (masalan, Shvetsiyada) mustahkamlangan.

Yozma konstitutsiyalarga ega bo'lmagan mamlakatlarda davlat shakllari ko'pincha qonunlar (statut) bilan emas, balki asosan davlat institutlarining ko'p asrlik evolyusion taraqqiyoti natijasida shakllangan konvension normalar asosida tartibga solinadi (masalan, Buyuk Britaniyada davlat boshlig'i – monarxning huquqiy maqomi va uning hukumat bilan o'zaro munosabatlari). Agar konstitutsiyada davlat shakli to'g'risidagi maxsus bob bo'lmagan hollarda, odatda, unga oid tegishli normalar konstitutsiyaviy tuzum asoslari mustahkamlangan bo'limga joylashtiriladi. Qoida tariqasida, bu normalarning huquqiy himoyalanganlik darajasi yanada ko'proq ta'minlanadi (masalan, Italiyada respublika boshqaruv shaklini qayta ko'rib chiqishning man etilganligi). Ayrim qoidalar davlat hokimiyati organlarini tashkil etish va hududiy tuzilishini belgilovchi bo'limlarga ham kiritilishi mumkin.

Davlat shakli tushunchasi davlat hokimiyatini tashkil etishning eng muhim tomonlarini qamrab olar ekan, u o'z mazmuniga ko'ra ancha murakkab hisoblanadi. U davlat hokimiyati qaysi organlar timsolida namoyon bo'lishi, ushbu organlarning vujudga kelish (shakllanish) tartibi qanday ekanligini, vakolat muddatlari qanchaligi, davlat (shu jumladan, markaziy va mahalliy) organlari o'zaro munosabatlari qandayligini va nihoyat, davlat hokimiyati qaysi usul va yo'llar hamda yondashuvlarda amalga oshirilishini ko'rsatib beradi.

Olimlar tomonidan "davlat shakli" tushunchasiga oid bildirilgan turli nuqtai nazarlar mavjud. Jumladan, ba'zi mualliflar uni faqat tor ma'noda izohlaydilar. Ularning fikriga ko'ra, bu – faqat boshqaruv shakli holos. Boshqa birovlar bu tushunchani keng ma'noda talqin etadi. Ularning fikriga ko'ra, mazkur davlat shakli tushunchasiga boshqaruv shakli bilan davlat tuzilishi shakllarini kiritadilar. Biroq, bunday nuqtai nazarlarning farqi faqat shu yondashuvlar bilan cheklanib qolmaydi. Jumladan, davlatning ichki va tashqi shakllarini farqlovchi mualliflar ham bor. Ichki shakl deganda demokratiya, tashqi shakl deyilganda esa siyosiy hokimiyatning aniq tashkiloti tushunilishini ko'rsatishadi. Ushbu nuqtai nazar nimalarga asoslanganligini quyidagicha izohlash mumkin: modomiki, demokratiya siyosiy tartibning bir ko'rinishi ekan, uni

davlatning ichki shakli sifatida tushunish zarur, boshqaruv va davlat tuzilishi shakllari majmui esa, tashqi shaklni tashkil etadi.

Ayrim davlatshunoslar davlatga harakatdagi dinamik va tashkiliy statik tizim sifatida qarashni taklif etadilar. Shu taklifdan kelib chiqqan holda, ular dinamik jihatdan siyosiy (davlat) rejimni, statik jihatdan esa, boshqaruv shakli va davlat tuzilishi shakllarini davlat shakli, deb hisoblaydilar.

Shu munosabat bilan huquqshunos olim I.A.Ilin davlat shakli mazmun-mohiyatiga to'xtalib, quyidagi jihatlarni alohida ta'kidlagan edi: "Bu murakkab va g'oyat mas'uliyatli masalani ehtiyotkorlik va mutlaqo holis yondashuvlar bilan o'rtaga qo'yish zarur. Eng avvalo, davlat shakli xalqlar hayotiga befarq qaraydigan "mavhum tushuncha" ham, "siyosiy chizgi" ham emas, balki hayot tuzumi va xalqning jonli tashkilotidir. Xalq o'z hayot tuzumini anglashi, aynan "shunday" tashkillanishini uddalashi; shu tuzum qonunlarini hurmat qilishi hamda shu tashkilot ravnaqiga irodasini qo'shishi zarur. Boshqacha qilib aytganda, aynan xalqning jonli huquqiy ongi davlat shaklini ro'yobga chiqaradi, unga hayot, kuch baxsh etadi; binobarin, davlat shakli, eng avvalo, xalqning huquqiy ongi darajasiga, xalq tomonidan tarixan to'plangan siyosiy tajribaga, uning irodasi kuchi va milliy xarakteriga bog'liqdir"¹

Rossiyalik davlatshunos olim V.E.Chirkin davlat shaklining o'ziga xos alohida turlariga atroflicha to'xtalib o'tgan. Uning fikricha, davlat shaklini uchta turga ajratib o'rganish lozim:

1. *Polikratik (ko'p hokimiyatli) davlat shakli.* Bunda hokimiyat bo'linish prinsipining amal qilishi, ya'ni turli davlat organlari o'rtasida davlat hokimiyatining bo'lib olinishi; hokimiyatlar bir-birini o'zaro nazorat qilish va muvozanatda ushlab turishi; davlat rejimining demokratik ekanligi; davlat boshqaruvida xalqning bevosita yoki bilvosita ishtirok etishi kabi munosabatlar asosiy o'rinni egallaydi.

2. *Monokratik (yakka hokimiyatli) davlat shakli.* Bu muayyan bir organ yoki mansabdor shaxsning hokimiyatga yakka egalik qilishi bilan ajralib turadi. Bunday davlat shaklida muvozanatda ushlab turish va bir-birini nazorat qilib turish tizimi yo'q. Bunday davlat shakli mavjud bo'lgan davlatlarda yagona davlat mafkurasi o'rnatilgan bo'ladi.

3. *Segmentar davlat shakli.* Segmentar (lotincha "segmentum" – bo'lak) davlat shaklining xususiyati shundaki, unda davlat tuzumi yaxlit, ammo bir nechta xil bo'laklardan tashkil topgan bo'ladi. Bunday davlat shaklida qisman demokratiya, avtoritarizm va hattoki, totalitarizm belgilari

¹ Ильин И.А. О грядущей России. Избранные статьи. – М.: Воениздат, 1993. – С. 27.

ham bo'lishi mumkin. Segmentar davlat shaklida hokimiyatning bo'linishi tamoyili konstitutsiyada e'tirof etilishi mumkin, lekin amaldagi tizimda tiyib turish, muvozanatda saqlash va qarama-qarshi ta'sir etish mexanizmi uchramaydi¹.

Davlat hokimiyati tashkil etilishining qaysi jihatlari tadqiqot predmeti deb tanlanishiga bog'liq holda davlat shaklining quyidagi uchta asosiy elementi ajratib ko'rsatiladi: **boshqaruv shakli davlat (siyosiy-hududiy) tuzilish shakli, va siyosiy (davlat) rejim.** Davlat shakliga nisbatan turli qarashlarning mavjud bo'lishiga qaramasdan, yuqoridagi tasnif va tavsifni qoida tariqasida, ko'pchilik tomonidan ma'qullangan, deb hisoblaymiz.

1-§. Xorijiy mamlakatlarda davlat boshqaruvi shakllari

Boshqaruv shakli davlat shaklining oliy davlat hokimiyati tashkil etilishi, davlat oliy organlari (avvalo, uning boshlig'i) huquqiy maqomi, ularning o'zaro munosabatlari prinsiplari, ushbu organlarni saylashda fuqarolarning ishtirokini ochib beruvchi elementini o'zida ifoda etadi.

Xorijiy davlatlar ikki asosiy – *monarxiya* va *respublika boshqaruv shakllariga* ajratiladi. Shu bilan birga, ayni paytning o'zida ushbu boshqaruv shakllarining har biri o'zining turli ko'rinishlariga egadir.

Monarxiya shunday boshqaruv shakli bo'lib, unda davlat boshlig'i – monarx (har bir mamlakatda u turlicha nomlanadi – imperator, qirol, sulton, amir va hokazo) alohida yuridik maqomga ega: uning vakolatlari birlamchi, davlatdagi biron-bir boshqa hokimiyatdan hosil bo'lmagan (vakolatlantirilmagan) tavsifga ega, o'z lavozimini, odatda, nasldan-naslga meros orqali o'tkazish yo'li bilan qo'lga kiritadi va ushbu lavozimni umrbod egallaydi.

Shuningdek, monarxiya tuzumida davlat boshlig'i lavozimi nasldan-naslga o'tib, uni egallagan shaxs yuridik jihatdan javobgarlikka tortilishi mumkin emasligi belgilangan bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, monarxiya boshqaruv shaklidagi davlatda davlat boshlig'ini biron-bir qonuniy tarzda o'z lavozimidan olib tashlash yoki uning qonunga xilof xatti-harakatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortish mumkin emas.

Insoniyat paydo bo'lgandan buyon, davlat shakli monarxiya boshqaruvida rivojlanib kela boshlagan. Agar biz insoniyat tarixidan davlat boshqaruvi usulini o'rganmoqchi bo'lsak, albatta, monarxiya tuzumi hukmron bo'lgan davrni tassavur qilamiz. Chunki, feodallik tuzum hukmron bo'lgan davrda monarx, podsho, sulton, qirol yoki imperator deb

¹ Чыркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юрист, 2001. – С.154.

atalib eng katta yerga egalik qilgan va xalqning roziligisiz cheksiz hokimiyat sohibi bo'lgan. Hozirgi monarxiya davlatlari feodal tuzum davridagidan tubdan farq qiladi. Masalan, 1931-yil Ispaniyada yuz bergan inqilob natijasida F.Franko diktaturasining o'rnatilishi bilan tugagan¹. 1931-1939-yillar Ispaniya davlati davlat boshqaruvi usuli mutlaq monarx hukmronligidan cheklangan monarxiya shakliga o'tish bosqichlarining ilk davri hisoblanadi. 1978-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Ispaniya qirolligining Konstitutsiyasi" cheklangan monarxiya davlat boshqaruvi shakliga batamom o'tganligini tasdiqlaydi. Shuningdek, Buyuk Britaniya, Belgiya, Yaponiya davlatlarida ham monarxiya boshqaruv usuli, siyosiy rejimning demokratiyalashtirishda bir-biriga moslashtirildi. Ayrim bir monarxiya shaklidagi davlatlarda "hukmdor" saylov yo'li bilan lavozimiga qo'yiladi. Bunga misol sifatida Birlashgan Arab Amirliklarida federatsiya subyektlari boshlig'i hisoblangan amirlar o'zlari orasidan bosh hukmdorni besh yil muddatga saylashini ko'rishimiz mumkin. Bu esa respublika shaklidagi davlat boshqaruvining ma'lum bir tarkibiy o'xshashliklarini o'zida namoyon etadi.

Respublika – bu shunday boshqaruv shakli bo'lib, unda davlatning oliy organlari (prezident, parlament, hukumat) saylanadigan va almashib turadigan, shu bilan birga barcha respublika shaklidagi davlatlarning barchasida faqat parlament istisnosiz aholi tomonidan bevosita saylanadi.

Respublika davlat boshqaruvi shakli o'rnatilgan davlatlarda, qoida tariqasida mamlakatga prezident boshchilik qiladi (ayrim davlatlarda prezident funksiyasini kollegial organ amalga oshiradi).

Respublika boshqaruvi shaklining joriy etilishi asosan burjua inqilobi natijasida yuzaga kelgan, ya'ni tarix nuqtai nazari bilan qaraganda feodal tuzum hukmron bo'lgan davrdan yangicha ishlab chiqarish texnologiyalari vujudga kelgan davrga o'tish jarayonlarida eskicha yashashga ortiq chiday olmagan xalq noroziligi qonli kurashga aylangan vaqtda davlat boshqaruvi usuli tubdan yangilangan. Bu jarayonning paydo bo'lishida asosiy rolni ishlab chiqarishdagi o'zgarishlar tarafdorlari bo'lgan zavod va fabrika egalari tashviqot-targ'ibot qilib, xalq ommasiga o'z g'oyalari singdirishgan. Ularning asosiy g'oyalari hozirgi demokratik talablardan bo'lganligi uchun (tenglik, xalq suvereniteti) burjua inqilobi amalga oshirilgan. Ayniqsa, eski feodal tuzum davrida hukmron sinf hisoblangan katta yer egalari hokimiyatini sindirishga bo'lgan xalq xohishi jamiyat tuzilishini, ya'ni davlat boshqaruvi usulini o'zgartirishga sabab bo'lgan. Shuning uchun ham hozirgi konstitutsiyalarning paydo bo'lish omillarini huquqshunos olimlar bevosita burjua inqilobining mevasi deb atashadi.

¹ Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юриспруденция, 2000. – С. 66.

Davlat boshqaruvi har bir mamlakat aholisining xohish irodasini ifoda etadi. Shuning uchun ham dunyoda turli xil davlat boshqaruv shakllari mavjud. Masalan, Fransiya, Italiya, AQSH, Germaniya, Meksika, Misr, Isroil va boshqa sobiq ittifoq respublikalarida – Prezident, Angliya, Ispaniyada – Qirol va qirolicha, Yaponiyada – imperator, Birlashgan Arab Amirligida – Podshoh davlat boshqaruvi masalalarida alohida o‘rinni egallaydi.

Boshqaruv shakli – muayyan mamlakatda davlat hokimiyatining tashkil etilish usullari majmuidir. Agar ushbu ta’rifni yanada aniqroq ifodalaydigan bo‘lsak, u davlat hokimiyati oliy idoralarini, shuningdek uning oliy va markaziy organlari, ular tarkibi, vakolatlari, vakolati muddatlari, mazkur organlarning tashkil etilishi tartibi hamda unda fuqarolar ishtiroki darajasi ko‘zda tutilishini e’tiborga olish lozim.

Boshqaruv shakli – bu konstitutsiyada o‘rnatilgan tartibda davlat boshlig‘i huquqiy maqomining belgilanishi va oliy qonunchilik hamda ijro etuvchi hokimiyat organlari munosabatlarining tashkil etish usullari yig‘indisidir.

Boshqaruvning u yoki bu shaklining vujudga kelishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, oldingi paragrafda ko‘rsatilgan omillardan tashqari, jamiyat taraqqiyotining u yoki bu bosqichiga boshqaruvning tegishli shakli mos keladi. Jumladan, feodalizm davriga monarxiya boshqaruv shakli ustuvor bo‘lgan, yangi davrga esa ko‘proq respublika kengayishi xos bo‘lgan. Shuni hisobga olish zarurki, avvallari respublika va monarxiya o‘rtasidagi farq asosan demokratlashuv darajasini aks ettirgan bo‘lsa, hozirgi davrda bir qator davlatlarda saqlanib qolgan monarxiya ularni respublikalarga nisbatan kamroq darajada demokratlashganligini anglatmaydi. Bu esa monarxiya millatni birlashtiruvchi element sifatida o‘sha davlatlarda faqat siyosiy an‘analarning barqarorligidan dalolat beradi. Osiyo va Afrikaning yosh davlatlarida jamiyat nisbatan o‘zgarish jarayonini boshidan kechirayotgan pallada siyosiy institutlar haligacha vujudga kelayotganligi bois boshqaruv shakli unchalik barqaror emas va u yoki bu tomonga o‘zgarishi mumkin (masalan, Markaziy Afrika Respublikasida davlat boshqaruv shakli bir necha marotaba o‘zgargan, 2008-yilda esa Nepalda monarxiya boshqaruv shakli bekor qilinib, o‘rniga respublika davlat boshqaruv shakli o‘rnatildi).

2-§. Monarxiya va uning ko‘rinishlari

Monarxiya davlat boshqaruvining alohida shakli sifatida bir qancha davlatlarda tarixiy an‘analarga hurmat (g‘arbning rivojlangan mamlakat-

lariga xos) yoki jamiyatda feodal munosabatlarning saqlanib kelinayotganligi (masalan, Yaqin Sharqning monarxiya davlatlarida) natijasida amal qilib kelmoqda. Aslida “monarxiya” atamasi (monos – bir, yakka, arxe – hokimiyat) yunoncha soʻzdan olingan boʻlib, yakkahokimlik, yagona hukmdor degan maʼnolarni anglatadi. Monarxiya davlat boshqaruv shakli sifatida oʻzining aniq yuridik belgilariga ega. Agar oliy davlat hokimiyati bir shaxsning (monarx, qirol, podsho, imperator, shoh, sulton) qoʻlida toʻplangan boʻlsa va u avloddan-avlodga meros qilib qoldirilsa, bunday davlat boshqaruv shakli monarxiya deb ataladi.

Monarxiyaning asosiy belgilarini quyidagicha ifodalash mumkin:

- monarx davlatni shaxsiylashtiradi;
- monarx hokimiyatni yakka oʻzi boshqaradi;
- monarx hokimiyati muqaddas deb eʼlon qilinadi;
- monarx oʻz faoliyatida rasman mustaqildir;
- hokimiyatni oʻrnatish, qabul qilish (legitimlashtirish) ning alohida tartibi mavjud;
- muddatsiz, umrbod boshqaruv;
- monarx oʻz boshqaruvining natijalari uchun yuridik javobgar emas, yaʼni monarx masʼuliyatdan ozod kishi hisoblanadi.

Monarxiya tuzumi hukmron boʻlgan jamiyatda, davlat boshligʻi xudoning yerdagi vakili deb qaraladi. Masalan, Yaponiya imperatori 1945-yilga qadar quyosh xudosi Amaterasning oʻgʻli deb hisoblangan. Hozirgi zamonda, podsholarning xudolar avlodidan kelib chiqqanligi hech kimni qiziqitirmaydi. Tarixiy manbaalardan bizga maʼlumki, feodal tuzum hukmron boʻlgan davrda, katta yer egalari hokimiyatni egallashga harakat qilib kelishgan. Ayrimlari bu maqsadlariga erishib oʻzlarini oliy hukmron deb eʼlon qilganlar.

Demak, hozirgi monarxiya tuzumi saqlanib qolgan davlatlarning hukmdorlari feodal tuzum davridan avlodan-avlodga oʻtib kelgan nasl egalari hisoblanadi. Lekin ular hozirgi zamonda oldingi davrdagidek, davlat hokimiyatiga ega emaslar. Ammo monarxning millat birligini namoyon etuvchi mavqei hozir ham yuqori baholanmoqda. Masalan, 1946-yilgi Yaponiya Konstitutsiyasining 1-moddasida “Imperator xalq birligi va davlat ramzi hisoblanadi, mustaqil hokimiyatga ega boʻlgan, xalqning xohish irodasi uning maqomini belgilab beradi”. Shuningdek, 1978-yilgi Ispaniya Konstitutsiyasining 56-moddasida ham millat birligi va davlat hokimiyatining mavjudligi qirol nomi bilan bogʻlanadi. 1707-yilgi Buyuk Britaniyaning Shotlandiya bilan qoʻshilish haqidagi konstitutsiyaviy qonunida ham qirolichaning ikki davlat hokimiyati tizimidagi tutgan oʻrni

belgilab berilgan. Mazkur qonunning 1,2-moddalari qirol hazrati oliylarining bundan keyingi maqomi ikki oliy davlat birligi ramzi sifatida doimo hokimiyat tepasida bo'lishi va taxt vorisligi masalalarini mustahkamlab bergan. Bizga tarixiy manbalardan ma'lumki, ushbu konstitutsiyaviy akt qabul qilingunga qadar, Shotlandiyaning o'z qirolligi mavjud bo'lgan. Bu qonun qabul qilingandan keyin ikki davlat qirolligi birlashib yagona qirol, ya'ni birlashgan qirollik davlatning ramzi va millat birligi maqomida, ayrim vakolatlari saqlanib qolgan. Masalan, qirol jamoa palatasini tarqatib yuborishi, Bosh vazir lavozimiga jamoa palatasi vakildan birortasini tayinlashi, amnistiya va avf etish to'g'risidagi farmonlarini qabul qilishi mumkin.

Eng muhimi shundan iboratki, aksariyat monarxiya tuzumi hukmronlik qilayotgan davlatlarda, monarxning maqomi konstitutsiyada mustahkamlangan bo'ladi. Lekin, 1931-yil qabul qilingan Belgiya konstitutsiyasida monarx to'g'risidagi qoidalar belgilanmagan.

Eng asosiysi monarx vakolatlari, uni konstitutsiya yoki boshqa qonunlarda belgilanishining ahamiyati yo'q. Mana shu prinsip asosida monarxiya ko'rinishidagi davlat shaklini o'rganamiz va uni tahlil qilamiz.

Monarx davlat hokimiyatining jonli timsoli hamda davlat boshlig'i bo'lib mamlakatni tashqi va ichki siyosatini shakllantiruvchi xalq vakili, millat "otasi", fuqarolarni jipslashtiruvchi, ularni mamlakat miqyosida birlashtiruvchi shaxs sifatida maydonga chiqadi. Monarxiya davlat boshqaruv shakli azaldan yakkahokimlik asosida hokimiyatni amalga oshiruvchi shaxsning hokimiyatiga asoslangan bo'lib, hozirgi kunda esa tom ma'nodagi mutlaq monarxiya boshqaruv shaklidagi davlatlarni juda kam uchratish mumkin. Shuning uchun monarxiya davlat boshqaruv shaklining bir necha zamonaviy ko'rinishlariga ham asos solingan. Ularga misol qilib *mutlaq va konstitutsiyaviy monarxiya* davlat boshqaruvidagi mamlakatlarni keltirish mumkin.

Mutlaq monarxiya davlat boshlig'ining yakkahukmronligi bilan tavsiflanadi. Huquqiy ma'noda monarx – har qanday hokimiyatning manbai va uning o'z fuqarolariga berilgan doirasini normativ hujjatlarda faqat o'zi belgilaydi. Qonun asosini monarxning irodasi tashkil etadi. Mutlaq monarxiya boshqaruv shakli sifatida feodalizm davrining so'nggi paytida keng tarqalgan edi. Bugungi kunda u ancha eskirib qolgan boshqaruv shakli hisoblanib, u faqat jamiyat hayotining an'anaviy-patriarxal va feodal shakli ustuvor bo'lgan Sharqning ayrim davlatlarida saqlanib qolgan (masalan, Ummon, Qatar, Brunej). Biroq, iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan va ijtimoiy infrastrukturasi yuksak

taraqqiy etgan mamlakatlarda ham sanoatlashgan davr demokratiyasiga partiarxal urug'-qabila an'analari singdirilgan shakl sifatida mutlaq monarxiya o'ziga xos boshqaruv shakli sifatida uchraydi (Saudiya Arabistoni, BAA, Bahrayn).

Mutlaq monarxiya monarxning qonunchilik, ijroiya va sudlov sohalaridagi keng va salmoqli vakolatlari bilan tavsiflanadi. Qonunlar monarx nomidan chiqariladi va davlatning barcha ma'muriy apparati unga bo'ysunadi. Qoida tariqasida, mutlaq monarxiyada biron-bir saylanadigan organlar bo'lmaydi, lekin unda turli xil maslahat organlari mavjud bo'ladi (masalan, hukmron dinastiya – saudiylar qabilalarning vakillaridan tuzilgan Saudiya Arabistoni Devoni). Istisno tariqasida bu mamlakatlarning ayrimlarida konstitutsiya deb ataladigan hujjatlar qabul qilingan (masalan, 1970-yil Qatarda), biroq ular umumqabul qilingan konstitutsiya tushunchalaridan ancha yiroqdir.

Mutlaq (absolyut) – monarxiya shaklidagi davlatlarning boshqaruv shakli uzoq o'tmishga borib taqaladi. O'sha davrdan boshlab, o'z davlat hokimiyatini qo'ldan bermay kelayotgan monarx hukmronligi, nasldan-naslga o'tib, hozirgi davrda mutlaq monarxiya maqomi bilan boshqaruv shaklini namoyon etadi. Uning qo'lida butun davlat hokimiyati to'plangan bo'ladi. O'zi qonun qabul qiladi, davlat boshqaruv apparatini tuzadi, oliy sud hokimiyatini amalga oshiradi. Uning hokimiyatini chegaralab bo'lmaydi, yuridik va siyosiy, ma'naviy jihatdan nomigagina, din peshvolari va boshqa o'zi tayinlagan mansabdor shaxslar hokimiyat masalalari hal etilayotganda, ishtirok etishi mumkin. Chunki monarx ularning davlat hokimiyatiga bo'lgan huquqlarini oyoq-osti qilayotgani yo'q va o'zi ham bunday huquqlarga bugun ega bo'lmagan. Hozirgi davrda mutlaq monarxiya davlat boshqaruv shakli kam uchraydi. Bunga misol sifatida Saudiya Arabistoni va Ummon davlatlarini keltirish mumkin. Bu davlatlarda monarx eng oliy din peshvolari hisoblanadi, shuning bilan ular o'z davlat hokimiyatini kuchaytiradilar. Mutlaq monarxiyada, siyosiy rejim avtoritar xususiyatga ega bo'lib, davlat rejimini esa cheklanmagan bo'ladi.

Konstitutsiyaviy (cheklangan) monarxiya – bu boshqaruvning shunday shakli, unda monarx hokimiyati konstitutsiya asosida va unda belgilangan doirada amalga oshiriladi. Monarxning cheklanganligi darajasiga ko'ra *dualistik* va *parlamentar monarxiyaga* ajratiladi.

Dualistik monarxiya, o'z nomidan ko'rinib turganidek, hokimiyat monarx va parlament o'rtasida taqsimlangan holda amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi (masalan, Yevropada ayrim istisnolar bilan Lixtenshteyn,

Yaqin sharqda Iordaniya, Marokko). Biroq, bunda hokimiyat bo'linishi tamoyili hali to'liq shakllanmagan bo'lib, monarx hokimiyati ko'proq ustuvorlik qiladi. Aniqrog'i, monarx davlatning barcha ishlarini bir o'zi hal etmasa-da, ya'ni davlatda turli davlat organlari, maslahatchilar, vazirlar, amaldorlar mavjud bo'lsa-da, eng muhim, prinsipal davlat ishlari bo'yicha monarx o'zi hukm chiqaradi. Ya'ni u butun hokimiyatning to'la sohibidir. Shu bilan birga dualistik monarxialarda saylab qo'yiladigan vakillik organi – parlament ham mavjud bo'lib, u qonun qabul qilish hamda budjetni maqullash kabi vakolatlarga ega.

Monarx davlat boshlig'i hisoblanib, u ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshirish sohasidagi vakolatlar to'laligicha uning o'ziga tegishlidir. Hukumat boshlig'i monarx tomonidan tayinlanadi va faqat uning oldida javobgardir. Dualistik monarxialarda hukumatning parlament oldidagi javobgarligi instituti mavjud emas. Lekin monarx parlamentni tarqatib yuborish, mamlakatda favqulodda holatlar joriy etish yoki boshqa favqulodda dekretlar qabul qilish huquqiga ega. Monarx armiyaning Bosh qo'mondoni hisoblanadi.

Demak, dualistik monarxiya bu mutlaq monarxiyaning o'zgarishiga asos solgan birinchi zamonaviy davlat boshqaruv shakli bo'lib, u ko'pincha konstitutsiyaviy monarxiya deb ataladi. Shuning bilan bunday davlat boshqaruv shaklida hokimiyatning bo'linishi ikkiga ajratilib o'rganiladi. Lekin shunday bo'lsa ham monarx vakolatlari juda keng berilgan bo'lib, parlament tomonidan qabul qilingan qonunlarga cheklanmagan huquq asosida veto qo'yishi mumkin. Agar u qonunni tasdiqlamasa, kuchga kirmaydi. Bundan tashqari qonun kuchidan yuqori bo'lgan farmonlar qabul qilishi, parlamentni tarqatib yuborishi mumkin. Shunday huquqlarni amalga oshirish orqali vaqtinchalik mutlaq monarxiya davlatini shakllantirish mumkin. Masalan. Ispaniyada 1974-yil parlament tarqatib yuborilib, 1989-yilga qadar mutlaq monarxiya hukm surgan.

Agar hukumat tayinlanadigan bo'lsa, faqat monarx oldida o'z faoliyati to'g'risida hisob berib turadi, parlament oldida mas'ul bo'lmaydi.

Faqatgina davlat budjetini belgilash jarayonlarida parlament bilan hisob-kitob qilishga majbur bo'lishi mumkin. Ammo deputatlar yilda bir marta kelib chiqadigan bu masalada hukumat bilan kelishmovchilik kelib chiqishidan qo'rqadilar, chunki monarx xohlagan vaqtida uni tarqatib yuborish huquqiga ega. Xuddi cheklanmagan monarxiya davlat boshqaruv shakliga o'xshash dualistik monarxiya tuzumida ham siyosiy rejim avtoritar boshqaruvga shart-sharoitlar yaratib beradi. Davlat rejimi esa chegaralangan dualistik hokimiyat tavsifida bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, monarxiya davlat shaklining dualistik boshqaruv usulida davlat hokimiyatining bo‘linishi oldingidek, monarx va uni o‘rab turgan yaqin qarindoshlari qo‘lida bo‘ladi. Hozirgi vaqtda Quvayt, Iordaniya, Marokash davlatlarida dualistik monarxiya boshqaruv shakli saqlanib qolgan.

Parlamentar monarxiya deb ataladigan boshqaruv shakli, odatda, eng rivojlangan davlatlar boshqaruv shakli bo‘lib hisoblanadi. XVII-XVIII asrlarda ayrim mamlakatlarning davlat boshqaruv shakli insoniyat tasavvurida bo‘lmagan yangicha jamiyat qurilishi jarayonlari boshlangan davr bo‘ldi. Agrar feodalizmdan, ilk kapitalistik tuzumiga o‘tish davrida barcha davlatlarning boshqaruv shakli, tabiat, jamiyat qonuniyatlari talablariga mos ravishda o‘zgardi. Buyuk Britaniya, Yaponiya, Niderlandiya, Shvetsiya, Kanada, Avstraliya davlatlarining boshqaruv shakli tubdan yangilandi. Albatta, bu jarayonlarda har bir davlat xalqlarining xohish irodasi o‘z ifodasini topgan.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan parlamentar monarxiya davlat shaklining vujudga kelishi ham insoniyat kurashlarining natijasida paydo bo‘lgan eng zamonaviy boshqaruv usulidandir.

Parlamentar monarxiya tuzumida hokimiyatning bo‘linish prinsipi qonunchilik organining oliy davlat hokimiyat organi ekanligini ko‘ramiz. Ijroiya hokimiyat ustidan parlamentning yuqori turishi, siyosiy rejimning demokratik yoki liberal ya‘ni davlat hokimiyat organlarining bir-biri bilan murosaga kela olmaydigan qonun talablarida faoliyat yuritishi belgilanganligini mustahkamlaydi.

Shuningdek, parlamentning oliy hokimiyat organi sifatidagi tushunchasi shuni bildiradiki, hukumatning tuzilishi monarx tomonidan tayinlansa ham yuqori yoki quyi palataning ishonch huquqi qo‘llaniladi. Bu shuni anglatadiki, agar yuqori yoki quyi palata a‘zolari hukumatga ishonchsizlik bildirsa, monarx quyi palatada eng ko‘p o‘rin olgan partiya a‘zolaridan saylangan deputatlardan hukumatni shakllantirishga majbur bo‘ladi. Monarx bunday davlat boshqaruv shaklida faqat shoxdir, hokimiyat masalalarida kuzatuvchi vazifasini o‘ynaydi. Qonunni tasdiqlash yoki to‘xtatib qo‘yish munosabatlarida bunday huquqdan amalda foydalanmaydi ya‘ni hukumat ko‘rsatmasi bilan qonunni amalga kiritishi mumkin. Huquqiy jihatdan monarx bunday huquqdan mahrum etilgan. Uning tomonidan chiqarilishi lozim bo‘lgan hujjatlar tartib bo‘yicha hukumat tashabbusi bilan tayyorlanadi. (Bosh vazir yoki u tayinlagan vazir tomonidan). Shuning uchun ham monarx yuridik tomondan qabul qilinayotgan qonun va qonun osti aktlarini oqibati uchun javob bermaydi.

Boshqalaridan ajralib turadigan parlamentar monarxiya davlat boshqaruv shaklining belgisi shundan iboratki, *parlamentning quyi yoki yuqori (qaysi palatada hisobdor bo'lsa) palatasi oldida hukumatning o'z faoliyati masalalarida siyosiy javobgarligidir*. Agar quyi palata hukumatga ishonchsizlik bildirsa, yoki bildirgan ishonchini qaytarib olsa, hukumat monarx tomonidan iste'foga chiqishi yoxud o'z lavozimidan ozod etilishi shart. Ammo parlamentning bu huquqi hozirgi parlamentar monarxiya shaklidagi davlatlarda amalga oshirilishi unga tenglashtirilgan hukumatning monarxga yoki yuqori (qaysi palata bunday huquqqa ega bo'lsa) quyi palatani tarqatib yuborish taklifini tasdiqlashi va yangi saylovlarni tashkil etilishida ko'rishimiz mumkin. Bunday jarayonlarda ijro etuvchi va qonunchilik hokimiyat organlari o'rtasidagi kelishmovchiliklar xalq tomonidan hal etiladi. Agar saylovlarda parlamentning oldingi tarkibi qaytadan saylansa yoki ko'pchiligi palatadan o'rin olsa, unda hukumat tarkibi yangilanadi ya'ni iste'foga chiqishga majbur bo'ladi.

Shundan kelib chiqib, bunday davlat boshqaruv shaklida monarx, parlament va hukumat munosabatlarining belgilanishi parlament rejimi yoki parlamentar monarxiya deb ataladi.

Teokratik monarxiya boshqaruv shaklida davlat va jamiyat hayotidagi ijtimoiy munosabatlar diniy normalar bilan tartibga solinadi hamda davlat rahbari diniy tashkilotlarning ham rahbari hisoblanadi. Monarx din rahnamosi bo'lib hisoblanadi. Bunday davlatlarga misol qilib Saudiya Arabistoni, Bruney qirolligini keltirish mumkin.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Davlat boshqaruv shakli nima?
2. Boshqaruv shaklining qanday turlari mavjud?
3. Respublika nima?
4. Respublikaning qanday ko'rinishlari mavjud?
5. Prezidentlik respublikasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Monarxiya nima?
7. Mutlaq monarxiyaning konstitutsiyaviy monarxiyadan farqi qanday?
8. Mutlaq monarxiya davlat boshqaruv shakliga ega bo'lgan mamlakatlarni sanab bering?

21-bob. Respublika

1-§. Respublika davlat boshqaruv shakli.

2-§. Prezidentlik Respublikasi.

3-§. Parlamentar Respublika.

4-§. Aralash Respublika.

5-§. Sotsialistik Respublika.

6-§. Teokratik Respublika.

1-§. Respublika davlat boshqaruv shakli

Respublika (lotincha “res publika” jamoa ishi degan ma’noni anglatadi) – bu davlat boshqaruvining muayyan shakli bo‘lib, davlat hokimiyati aholi tomonidan muayyan muddatga saylab qo‘yiladigan idoralar (davlat boshlig‘i (odatda prezident), parlament) tomonidan amalga oshiriladi.

Tarixda ham ayrim respublika davlat boshqaruv shakli elementlarini o‘zida ifodalagan davlatlar bo‘lgan. Masalan, Afina davlatida (eramizgacha V-IV asrlar) erkin fuqarolarning qulga aylanishiga yo‘l qo‘yilmasligi, davlat boshqaruvining samarali tizimi yaratilganligi, Spartada (eramizgacha V-IV asrlar) va Rimda (eramizgacha V-II asrlar) ham respublika boshqaruv tizimining ayrim elementlari amalda bo‘lgan.

Boshqaruvning ushbu shakli hozir dunyoda ancha keng tarqalgan. Unga ko‘ra, hokimiyatning yagona manbasi xalq hisoblanadi va odatda davlat boshlig‘i – prezident saylov yo‘li bilan lavozimga ega bo‘lishi bilan tavsiflanadi. (shuningdek, ayrim respublikalarda kollegial organ ham davlat boshlig‘i sifatida namoyon bo‘ladi). Prezidentlikka qonunda belgilangan (mazkur mamlakat fuqaroligi, uning hududida ma’lum vaqt davomida yashagan bo‘lishi, fuqarolik va siyosiy huquqlarning to‘liq ko‘lamiga ega bo‘lishi, ma’lum yoshga to‘lganligi va boshqalar) talablarga javob beruvchi shaxslar ma’lum muddatga saylanadilar.

Respublika boshqaruv shaklining ayrim mamlakatlar uchun xarakterli bo‘lgan holatlar ham uchraydi. Unga ko‘ra, prezident fuqarolar yoki parlament tomonidan saylanmasdan, davlat to‘ntarilishi natijasida prezident yoki prezident deb e‘lon qilingan. Umrbod prezidentlik institutining amal qilishi respublika boshqaruv shakliga monarxiya xususiyatlarini beradi va uning demokratik mazmunini yo‘qotadi. Bunday lavozim sobiq Yugoslaviyada uning birinchi prezidenti I.B.Tito uchun joriy qilingan edi, shu bilan birga, 1974-yilgi respublika Konstitutsiyaga ko‘ra umrbod deb emas, umuman YuSFRning yagona prezidenti deb e‘lon

qilingan edi. Shu bilan birga umrbod prezidentlik lavozimi bir qator afrika mamlakatlarida ham mavjud bo'lgan (Tunis, Zair, Ugonda, Ekvator gvineyasi va boshqalar). Bu shundan iboratki, ayrim turdagi respublika shaklidagi davlat boshqaruvida jamiyat masalalari nomigagina hal etilib, amalda bitta shaxsning xohish-idorasini ifodalaydi. Masalan, mamlakatda davlat to'ntarishi tufayli butun hokimiyat prezident lavozimi orqali bir shaxs qo'liga o'tib qolgan va diktatura rejimi o'rnatilgan. 1960-yil J.Mobuta Jazoirida, 1967-yil "qora polkovniklar" Gretsiyada, 1973-yilda A.Pinochet tomonidan Chilida hokimiyat davlat to'ntarishi orqali egallangan edi. Buning oqibatida mamlakatda davlat rejimi yagona diktator hukmida bo'lib, u millionlab begunoh insonlarning qirilib ketishiga sabab bo'lgan¹.

Ikkinchi jahon urushdan keyin boshqaruvning monarxiya shakli Bolgariya, Italiya, keyinroq esa – Liviya, Gretsiya, Efiopiya, Afg'oniston, Eronda respublika shakli bilan almashdi. Qator sobiq Britaniya mustamlakalari Hindiston, Malta, Shri-Lanka va boshqalar respublika boshqaruv shakliga o'tdi.

Respublika davlat boshqaruvi sharoitida, demokratik tamoyillar, tenglik, fikrlar xilma-xilligi, hokimiyatning taqsimlanishi tamoyillari mustahkamlanib, mamlakatda demokratiyani qaror topishi tezlashadi.

Yana bir muhim xususiyati shundaki respublika boshqaruv shaklida oliy ijroiya hokimiyat yo xalq tomonidan yoxud parlament tomonidan rasmiylashtiriladi (parlamentar respublika) yoki tasdiqlanadi (prezidentlik respublikasi). Respublika boshqaruv shaklida xalq davlat hokimiyatining manbai sifatida namoyon bo'ladi. Respublikada davlat boshlig'i saylanadigan mansabdor shaxs (prezident) yoki kollegial organ hisoblanadi. Respublika xalq oldidagi mas'uliyat bilan rasmiy bog'liq bo'lmagan har qanday davlat muasasasini rad qiladi.

Boshqaruvning respublika shakli hozir eng keng tarqalgan boshqaruv shakli hisoblanadi. Uning uch asosiy ko'rinishi mavjud – prezidentlik respublikasi, parlamentar respublika va aralash (yarim prezidentlik) respublika.

2-§. Prezidentlik Respublikasi

Bunday davlat boshqaruv shaklida prezident mamlakatda siyosiy mustaqil bo'lib, o'zining mas'uliyati ostida qaror qabul qiladi. Prezidentlik respublikasida davlat boshlig'i, u boshchilik qiladigan ijro etuvchi

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв.редактор. Б.А.Страшун. –М.: БЕК, 1995. С.310.

hokimiyat va ikkinchi tomondan qonun chiqaruvchi organ parlament o'rtasida "o'zaro muvozanatda saqlash" va "bir-birini tiyib turish" tamoyili tizimi o'rnatiladi. Masalan, AQSH, Meksika, Misr, Braziliya va boshqa ko'pgina davlatlarda prezidentlik respublikasi boshqaruvi o'rnatilgan.

Umuman, "prezident" so'zi lotincha so'zdan olingan bo'lib, "oldinda o'tiruvchi" degan ma'noni bildiradi. Dunyo tarixida birinchi bo'lib prezidentlik lavozimi Amerika Qo'shma Shtatlarida joriy etilgan. Uning huquqiy asosi 1787-yilda qabul qilingan AQSH Konstitutsiyasida o'z ifodasini topgan bo'lib, mazkur Konstitutsiya asosida 1789-yili AQSHda ilk marotaba prezident saylovlari o'tkazilgan. Mazkur saylovlarda qo'shma shtatlarning birinchi prezidenti etib Jorj Vashington saylandi. Yevropada esa birinchi bo'lib, prezidentlik instituti 1848-yilda Fransiya va Shvesariyada paydo bo'lgan.

Prezidentlik respublikasi quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- Prezident prezidentlik respublikasida odatda parlamentdan mustaqil holda, to'g'ridan-to'g'ri (Lotin Amerikasi mamlakatlari) yoki egri saylovlar yo'li bilan (AQSH, Indoneziya) saylanadi. Prezidentlik boshqaruv shaklining o'ziga xos xususiyati bo'lib, prezident vakolatni to'g'ridan-to'g'ri xalqdan olishi hisoblanadi. Ya'ni bunda mamlakat fuqarosi o'z xohish-irodasini bildirish orqali prezidentni saylashda bevosita ishtirok etadi. Prezidentlik lavozimiga nomzodlar uchun har bir mamlakatda turlicha senzlar (talablar) belgilangan bo'lib, ushbu talablarga javob beruvchi har bir fuqaro qonunchilikda belgilangan muddatga prezident etib saylanishi mumkin. Prezident umumxalq tomonidan saylov huquqi prinsiplari asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi. Prezidentni saylash mexanizmi uning davlat hayotidagi o'rni va rolini belgilab beradi. Bunday saylovlar, masalan, Lotin Amerikasining bir qator davlatlarida: Meksika, Chili, Peru, Kolumbiya, Kosta-Rika; Osiyo davlatlarida: Filippin, Misrda nazarda tutilgan¹

- Prezidentlik respublikasida prezident keng va mustaqil vakolatlariga ega bo'lib, u nafaqat davlat boshlig'i, balki qurolli kuchlarning oliy bosh qo'mondoni va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i hisoblanadi.

- Prezident respublikasida hukumat parlamentdan tashqari yo'li bilan shakllanadi. Uning a'zolari prezident tashabbusiga ko'ra lavozimlarga tayinlanadi va ozod qilinadi (AQSH da Senatning roziligi talab qilinadi), shu tariqa hukumat ham prezidentlik saylovlarida g'olib chiqqan siyosiy partiya tomonidan shakllantiriladi.

¹ Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб.пособие.- Мн.:Новое знание, 2001. Ст. 416

- Prezidentlik respublikasiga hokimiyat bo‘linishining qat’iy tartibi xosdir. Bunda ministrlar parlament oldida emas, balki prezident oldida siyosiy javobgar bo‘ladilar. Hukumat a‘zolarini parlamentning tashabbusiga ko‘ra iste’foga chiqarish holati deyarli uchramaydi. Lotin Amerikasining ba’zi mamlakatlarida (Venesuela, Urugvay, Kolumbiya, Ekvador) parlament ba’zi ministrarga ishonchsizlik bildirish huquqiga ega, biroq bu ularning almashtirilishi shart degani emas. Prezident respublikasida parlament, odatda prezident tomonidan tarqatib yuborilishi mumkin emas.

Masalan, AQSH prezident respublikasining klassik namunasini o‘zida namoyon qiladi. Hokimiyat bo‘linishining o‘ta qat’iy shartlar asosida prezidenti tomonidan qator konstitutsiyaviy vakolatlari samarali amalga oshirishi parlament – Kongress ko‘magiga erishish layoqatiga ega bo‘lishiga bog‘liq bo‘ladi.

Xorijiy mamlakatlarda 80-90-yillarda umumiy demokratlashtirish jarayoni birmuncha o‘zgara boshladi. Afrika davlatlarida ko‘ppartiyaviylik tizimi, bir shaxsning prezidentlik lavozimini egallab turish muddatining cheklanishi, parlamentning ma‘lum vakolatlarining kengayishi, uning ijroiya hokimiyatiga nisbatan nazorat funksiyasini kiritish vositalari orqali – kuchli prezidentlik hokimiyatini birmuncha cheklashni ko‘zda tutgan konstitutsiyaviy islohotlar o‘tkazildi. Shu tariqa qator Lotin Amerikasi mamlakatlarida ham yangi konstitutsiyalarni qabul qilish yoki amaldagi konstitutsiyalarga o‘zgartirishlar kiritish jarayonida davlat mexanizmining ayrim qismlari orasida hukumatning ba’zi vazifalarni qayta taqsimlash islohotlari o‘tkazildi.

Prezidentlik respublikasi davlat boshqaruv shakli siyosiy tizimning yetarlicha barqaror ishlashi uchun sharoitlar yaratadi. Prezidentlik respublikasida davlat boshlig‘ini siyosiy sabablarga ko‘ra iste’foga chiqarish mumkin emas, shu bilan birga hukumatning taqdiri ham parlamentdagi turli partiyalar orasidagi munosabatlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lmaydi. Undan tashqari, prezidentlik respublikasida ijroiya hokimiyati hamda parlamentning “bir-birini tiyib turish va muvozanatda saqlash” tamoyilini samarali amalga oshirilishi uchun rasman imkoniyatlar yaratiladi.

Prezidentlik respublikasi sharoitida hokimiyatning har ikkala tarmog‘i (qonun chiqaruvchi va ijroiya) ma‘lum darajada bir-biridan ajratilganligi uchun, o‘zlarining butun konstitutsiyaviy vakolatlari muddati davomida mustaqil faoliyat olib borishlariga imkoniyat mavjud.

3-§. Parlamentar Respublika

Parlamentar respublika boshqaruv shaklida ijroiya hokimiyat boshlig'i va uning mahkamasi parlament tomonidan nazorat qilinadi. Bunday davlat boshqaruv shakli, parlamentar monarxiya shakliga mos tushadi faqat davlat boshlig'i masalasi va boshqa ayrim xususiyatlari bilan ajralib turadi. Parlamentar respublikada prezident unchalik katta mavqega ega bo'lmaydi (Masalan, Italiya, Turkiya). Parlamentar respublika boshqaruv shakli ko'proq parlamentar monarxiyaga o'xshash elementlarni o'zida aks ettiradi. Biroq bunda monarx o'rnida prezidentni ko'pincha parlament (Chexiya, Gretsiya), yoki parlament a'zolari qatoriga federatsiyalar subyektlarining qonun chiqaruvchi organlari (Hindiston, Germaniya) yoxud, hududiy vakillik organlaridan (Italiya) ham qo'shilgan vakillardan iborat kollegiya saylaydi. Biroq prezidentni saylash tartibi hal qiluvchi asos hisoblanmaydi, chunki parlamentar respublikalarda davlat boshlig'i saylovlari bevosita xalq tomonidan amalga oshirilishi ham mumkin (Avstriya, Irlandiya).

Parlamentar respublikaning asosiy belgisi hukumatning parlament asosida shakllanishi (parlament saylovlarida g'alaba qozongan siyosiy partiyalar yoki partiyalar bloki tomonidan tuzilishi) va hukumatning parlament oldidagi siyosiy javobgarligidan iborat. Hukumat rasman prezident tomonidan tayinlanishiga qaramay parlament oldida javobgar bo'ladi. Parlamentar respublikada davlat boshlig'ining vakolatlari odatda hukumatning roziligi va tashabbusi bilan amalga oshiriladi. Shu ma'noda 1920-yilgi Avstriya Konstitutsiyasining 1-punkt 67-moddasi e'tiborlidir. Unda ta'kidlanishicha, "Federal prezident vakolatli bo'lgan barcha harakatlar, agar boshqasi konstitutsiyaviy qonunlar bilan belgilangan bo'lsa, Federal hukumatning yoki hukumat vakili federal ministr takliflari asosida amalga oshiriladi". Parlamentar monarxiyalardagi kabi ko'pchilik parlamentar respublikalarda davlat boshlig'i tegishli vazirlar bilan qonunosti hujjatlarini qabul qilish – **kontrassignatura** instituti ko'zda tutilmoqda. 1947 yil Italiya Konstitutsiyasining 89-moddasida jumladan, "Respublika prezidentining har qanday akti, agar u bu akt uchun javobgar bo'lgan va taqdim qilgan ministr tomonidan **kontrassignatsiya** qilinmagan bo'lsa, haqiqiy hisoblanmaydi" deyilgan. Shunga o'xshash 1920-yil Avstriya Konstitutsiyasining 2-punkt 67-moddasida ham ta'kidlanishicha, "Federal prezidentning barcha qarorlari, agar konstitutsiyaviy qonunlari bilan boshqacha tartib o'rnatilmagan bo'lsa, ular haqiqiylikini ta'minlash uchun Federal kansler yoki to'la huquqli federal ministarning imzosi bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak".

Ayni paytda prezident parlamentar respublikada nomigagina davlat boshlig'i sifatida ko'rib chiqilishi kerak emas. Prezident konstitutsiyani himoyalash va qo'riqlash qasamyodini qabul qiladi. Parlamentar respublikalarda davlat mexanizmining barqaror amal qilish sharoitlarida esa prezident bunda asosan hukumat farmonlariga muvofiq harakat qilib qabul qilinayotgan qarorlarga o'z lavozimi yuzasidagina ta'sirga ega bo'lishi mumkin.

Parlamentar respublikalarda ijroiya hokimiyati shu tariqa prezidentlik respublikalariga qaraganda birmuncha boshqacha sharoitlarda amal qiladi va uning kamchiliklaridan biri barqaror parlament ko'pchiligi mavjud bo'lmagan sharoitlarda mustahkam o'ringa ega emasligi hisoblanadi. Bunda hukumat parlament ishonchiga tobe bo'ladi va parlamentdagi har qanday ahamiyatdagi kuchlarga nisbatining o'zgarishi hukumat tarkibida namoyon bo'lishi mumkin (asosan koalitsion hukumat sharoitida, ko'ppartiyaviylik tizimli mamlakatlarda).

Parlamentar respublikada Bosh Vazir lavozimi alohida hal etilishi lozim bo'lgan masaladir. Faqatgina Bosh Vazir hukumatga boshchilik qiladi, prezident esa uning ishiga aralashmaydi. Bosh Vazir faqat parlament oldida siyosiy mas'uldir, parlament unga ishonchsizlik bildirishi yoki o'z ishonchini qaytarib olishi mumkin. Odatda saylovlarda g'olib chiqqan partiyaning lideri yoki vakili Bosh Vazir lavozimini egallaydi. Hukumat a'zosiga bildirilgan ishonchsizlik asosan Bosh Vazirga butun tarkibi bilan iste'foga chiqish oqibatini keltirib chiqarishi mumkin. Hukumat ham bunga javoban quyi palatani tarqatib yuborish haqida prezidentga murojaat etishi mumkin.

Parlamentar respublika shaklidagi davlatlarga Germaniya, Vengriya, Italiya, Hindiston, Chexiya, Slovakiya, Estoniya kabi davlatlarni misol qilib keltirish mumkin. Bu davlatlarning o'ziga xos xususiyatlarini kengroq o'rganish uchun davlat hokimiyatini tashkil etish asoslarini qarab chiqish zarur bo'ladi.

Parlamentar respublikasida Bosh Vazir va boshqa vazirlarning lavozimiga qo'yilishida prezident parlamentdan rozilik olishi lozim bo'ladi. Parlamentar respublikasida qonunchilik va ijro etuvchi hokimiyatning ajratilishi ularning o'zaro kelishuvida nazoratchilik faoliyati prezidentlik respublikasiga nisbatan juda ham mukammal va chuqur jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Parlamentar respublikada prezidentni saylashning uch xil usuli mavjud:

1. Prezident faqatgina parlament tomonidan saylanadi, boshqa mansabdor shaxslar yoki hokimiyat vakillari ushbu jarayonda ishtirok

etishmaydi. Prezidentni bunday saylash tizimi Turkiya va Isroilda mavjud. Masalan, Turkiya Konstitutsiyasining 102-moddasiga ko'ra, Respublika Prezidenti Turkiya Buyuk Milliy Majlisi a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi tomonidan yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi.

2. Prezidentni saylash uchun parlament deputatlari yoki mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining vakillaridan iborat maxsus saylov kollegiyasi tuziladi. Bular hokimiyatning turli darajadagi vakillaridir. Bu borada klassik misol sifatida Italiyani keltirish mumkin. Italiya Respublikasi Prezidenti parlamentning ikkala palatasi qo'shma majlisida saylanadi. Parlament a'zolariga viloyatlardan vakillar qo'shiladi (har bir viloyatdan uchta vakil; eng kichik viloyat – Vale d Aostadan – bitta vakil yuboriladi). Amaliyotda davlat boshlig'i parlamentning har ikkala palatasi a'zolari tomonidan saylanadi, chunki viloyatlardan kelgan vakillarning soni 58 ta, parlament a'zolarining soni esa 900 tadan oshiq (935 ta). Shunday qilib, prezidentni saylash jarayonida faqatgina oliy vakillik hokimiyati emas, balki mintaqaviy hokimiyat vakillari ham ishtirok etadi.

3. Ba'zi bir federativ davlatlarida prezidentni saylash uchun federal parlament deputatlari va federatsiya subyektlari vakillaridan tashkil topgan maxsus kollegiya shakllantiriladi. Bu qaysidir ma'noda Italiya modeliga o'xshab ketadi, lekin Italiyada prezident saylovlarida hududiy tuzilmalar (viloyatlar)dan vakillar qatnashishadi. Mazkur holatda esa davlat tuzilmalari – federatsiya subyektlaridan vakillar ishtirok etadi. Misol sifatida Germaniya Federativ Respublikasini olish mumkin. Buyerda federal prezident Bundestag (parlamentning quyi palatasi) a'zolari va proporsional vakillik prinsipi asosida saylanganierlarning qonun chiqaruvchi organlari (landtaglar) tomonidan saylangan vakillardan tashkil topgan Federal Majlis tomonidan saylanadi. Prezident saylanishi uchun Federal Majlis a'zolarining mutlaq ko'pchilik ovozini olishlik talab qilinadi¹

Prezidentlik va parlamentar davlat boshqaruv usulini tahliliy o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, ular orasidagi asosiy farq hukumatning javobgarlik masalalari va uning tartibiga bog'liq. Agar hukumat prezident oldida javobgar bo'lsa, bunday davlat boshqaruv usuli prezidentlik, agar parlament oldida javobgarligi belgilangan bo'lsa, parlamentar respublika deb ataladi. Javobgarlik ma'nosi, ko'p jihatdan hukumat a'zolarining iste'foga chiqarilishi qaysi organ tomonidan hal etilishiga bog'liq masalalarni qamrab oladi. Prezident oldida javobgarlik

¹ Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб.пособие.- Мн.:Новое знание, 2001. Ст. 417

masalasining ko‘rinishi asosan, hukumat faoliyati prezidentning xohishi bilan bog‘liq bo‘lib, u xohlagan vaqtda hukumatni yoki alohida vazirni iste’foga chiqarishi mumkin.

4-§. Aralash Respublika

Bunday davlat boshqaruv shakli o‘zida ham prezidentlik, ham parlamentar respublika elementlarini ifodalaydi. Aralash respublika davlat boshqaruv shakli ayrim mualliflar tomonidan yarim prezidentlik respublikasi, yarim parlamentar respublika, dualistik respublika nomlari bilan ham ataladi.

Aralash respublika qator xorijiy mamlakatlar uchun “klassik” boshqaruv shakli hisoblanadi.

O‘z davrida Germaniyada Veymar respublikasi ham ma’lum vaqt o‘zida mazkur boshqaruv shakli elementlarini aks ettirgan edi. (1919-1933-yillar). Aralash respublikalar o‘zining alohida mazmuniga ega bo‘lgan, boshqaruvning mustaqil shakli sifatida ko‘rib chiqishga yo‘l qo‘yadigan qator mustahkam xususiyatlariga ega.

Aralash respublika modelining mazmuni prezidentlik respublikasiga qaraganda birmuncha kamroq darajada hokimiyat bo‘linishi sharoitlarida amalga oshiriladigan kuchli prezidentlik hokimiyatiga olib keladi. Bu yerda prezident ma’lum vaziyatlarda parlamentni tarqatib yuborishi mumkin, parlament esa hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumini bildirishga haqli.

Bevosita xalq tomonidan saylanadigan va keng hokimiyat vakolatlariga ega bo‘lgan davlat boshlig‘i aralash respublikada ijroiya hokimiyatining yagona sohibi bo‘lishi shart emas, ko‘pincha esa bu vakolatlarni hukumatni boshqaruvchi premyer - ministr bilan bo‘lishadi. Davlat boshlig‘i va hukumat boshlig‘ining vakolatlari ba’zan juda jipslashib ketadi va qarorni rasman qabul qilish uchun har birining roziligi talab qilinadi. Davlat boshlig‘i aksariyat hollarda hukumatning ayrim faoliyat doiralarini nazorat qila turib (masalan, tashqi siyosatda) ko‘pincha umumiy, strategik masalalarning hal etilishi uchun javob beradi, ayni paytda premyer – ministr kundalik, amaliy boshqaruv uchun javobgar bo‘ladi.

Fransiyada prezidentga muholif bo‘lgan partiyalarning (partiyalar blokining) parlament saylovlaridagi g‘alabasi ijroiya hokimiyati dualizmini to‘satdan kuchaytirib yuboradi va davlat boshlig‘i vakolatlarining chegaralanishiga olib keladi. Bunday vaziyat (Fransiya siyosiy adabiyotlarida “birga bo‘lish” deb atalgan) jumladan, 1997-yilda bo‘lib o‘tgan

muddatidan avvalgi parlament saylovlarida J.Shirakka o'ng partiyalarning ko'magiga tayangan va muholif bo'lgan Fransuz sotsialistik partiyasi g'alaba qozongandan keyin yuzaga kelgan.

Yarimprezidentlikka yaqin bo'lgan boshqaruvning aralash shakli ba'zi yangi konstitutsiyalarda (Afrikaning ba'zi fransuz tilida so'zlashuvchi mamlakatlari va b.) o'zining keng ifodasini topgan. Biroq, bu mamlakatlarda shakllangan boshqaruv shakli parlament saylovlarini, ya'ni unda g'alaba qozongan partiyalarni (partiyalar blokini) hisobga olib hukumat shakllanishining "klassik" yarimprezidentlik modeli uchun har doim ham xarakterli deb ko'zda tutilmaydi. O'zining dualizmi sababli yarimprezidentlik respublikalarining ijroiya hokimiyati mexanizmi odatda prezidentlik respublikalariga nisbatan murakkabroq hisoblanadi.

Boshqaruvning aralash shaklidagi respublikalarda prezidentlik respublikasi va parlamentar respublikaga xos bo'lgan ayrim umumiy xususiyatlar respublika prezidentining maqomida o'z aksini topadi. Masalan, prezidentlik respublikasidagi kabi prezidentning xalq tomonidan umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida saylanishi, shuningdek parlamentar respublikadagi kabi prezident tomonidan chiqarilgan aktning hukumat boshlig'i yoki tegishli ministr imzosi bilan tasdiqlanishi (masalan, Polshada, Portugaliyada) va hokazo. Shu o'rinda bir shaxsning davlat va hukumat ustidan rahbarligiga har xil tanqidiy nuqtai nazardan yondashish mumkin, lekin prezidentning o'z vakolatini bevosita xalqdan olishini hisobga olsak, bunga normal holat sifatida qarash mumkin.

Aralash respublikalarda ko'pincha prezidentni bevosita to'g'ridan-to'g'ri saylash tizimi ishlatiladi (Fransiya, Portugaliya, Polsha va boshqa davlatlar). Bunday holatda prezident o'zining mandatini – hokimiyatga bo'lgan huquqini bevosita xalqning qo'lidan oladi. Shuning uchun ham aralash respublikalarda prezident davlat boshqaruvi tizimida prezidentlik respublikalaridagi singari muhim o'rin tutadi. Bu holat uning vakolatlari doirasi kengligi bilan izohlanadi.

Dualistik respublika shaklidagi davlat boshqaruvida prezident davlat boshlig'i funksiyasini amalga oshiradi.¹ Shunday qilib, prezident yo'l boshlovchi va davlat rahbari bo'lib, kuchli siyosiy arbob sifatida maydonga chiqadi. Xalq tomonidan saylab qo'yilishi uning yuqori vakillik institut ekanligidan dalolat beradi.

Aralash respublikada hukumat tarkibi parlament sessiyalarida deputatlar tasdig'iga qo'yiladi. Bu jarayonda deputatlar prezident tomonidan

¹ И А Алебастрова. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие. -М.: «Юриспруденция», 2000. -72 стр.

ko'rsatilgan nomzodlarni tasdiqlashlari shart. Agar biror-bir ko'rsatilgan nomzodning bunday lavozimga loyiq emasligi asoslab berilsa, prezident boshqa bir shaxsning nomzodini ko'rsatishga majbur bo'ladi. Shuning uchun ham hukumat faqat prezident boshchiligida faoliyat yuritadi. Barcha hokimiyat masalalarida hukumat a'zolari tavsiyaviy xarakterdagi qarorlar qabul qilishi mumkin, qat'iy qarorni yagona prezidentning yakka o'zi hal qilishi mumkin.

Ushbu davlat boshqaruvi shaklining asosiy belgisi - hukumatning o'z siyosiy faoliyati to'g'risida parlament oldida javobgarligining belgilanmaganligidandir. Parlament hukumat a'zolarini qonunni buzgan taqdirda ham o'z lavozimidan ozod etishga haqli emas. Hukumat o'z faoliyatini olib borishda, parlamentning ishonchiga yoki ishonchini yo'qotishdan qo'rqmaydi. Eng rivojlangan davlatlarda prezident va hukumat a'zolari bir partiyaning vakillari hisoblanadi. Ular o'z faoliyatini bo'ysunish asosida tashkil etadilar va davlatning siyosiy rejimini belgilaydilar. Agar qonunga xilof xatti-harakatlari davlat ahamiyatiga molik masalalarda salbiy oqibatni keltirib chiqarsa, parlamentning impichment (ishonchsizlik) huquqi kuchga kirishi mumkin.

Aralash respublika boshqaruv shaklida, ayniqsa, qonunni amalga kiritish jarayoni mukammal tenglik prinsipida belgilangan. Prezident qonunni tasdiqlash yoki qayta ishlash uchun o'z e'tirozini bildirib parlamentga qaytarishi mumkin. Agar qayta ishlashga yuborilgan qonun loyihasi har ikkala palata a'zolarining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinish lozimligi tasdiqlansa, prezident qonunni imzolashga majbur bo'ladi. Shuningdek, prezident tomonidan imzolangan xalqaro shartnomalar, parlament yig'ilishida ratifikatsiya (tasdiqlanishi) yoki denonsatsiya (barvaqt bekor qilinishi) qilinishi mumkin.

Sud hokimiyati esa parlament tomonidan qabul qilingan aktlarning konstitutsiyaviyligini nazorat qiladi va shuning bilan boshqa qonunchilik, ijroiya organlar ustidan nazorat o'rnatiladi va mamlakatda tartib-intizomga rioya qilish ta'minlanadi.

5-§. Sotsialistik Respublika

Sotsialistik Respublika – bunday davlat boshqaruv shakli, sovet tuzumi o'rnatilgan mamlakatlar hisoblanib, ularda hokimiyat bo'linishi prinsipi rad etilgan, ya'ni hokimiyat mehnatkash xalqning yagona vakillik organi – sovetlarga saylangan vakillari orqali amalga oshirilishi konstitutsiyalarda mustahkamlangan.

Sovet respublikasi boshqaruv shakliga misol qilib sobiq SSSR hamda uning tarkibiga kiruvchi sotsialistik respublikalarni ko'rsatish mumkin.

Mazkur davlat boshqaruv shakliga xos bo'lgan xususiyatlar bunda mamlakat markazlashgan kuchli hokimiyat tomonidan boshqarilgan, ko'pincha bitta siyosiy partiyaning mavjudligi va davlat hokimiyatining avtoritarligi bilan xarakterlanadi.

Mazkur respublikalar davlat boshqaruv shaklining yuridik nuqtai nazaridan quyidagi umumiy belgilari ko'rsatiladi:¹

1. Sovetlarning davlat hokimiyatini tashkil etishdagi vakolatlarining ustuvorligi. Hududlar bo'yicha tashkil etilgan sovetlarning o'ziga tenglashtirilgan davlat organlarini shakllantirishda, (prokuratura va sud organlaridan tashqari) yuqori vakolatlariga ega bo'lib, barcha davlat organlari ularning oldida hisobdordirlar;

2. Barcha pog'onadagi sovetlar bir tizimni tashkil etib, o'zaro munosabatlarda bir-biriga bo'ysunish prinsipi asosida amalga oshiriladi;

3. Xalq deputatlari Sovetlari o'zining asosiy ishidan tashqari faoliyat yuritadi, sessiyalari kam va qisqa vaqtda o'tkaziladi, undan keyingi vakolatlarining amalga oshirilishi joylardagi ijroiya organlarga yuklanadi va ularning qabul qilgan qarorlari Sovetlarda tasdiqlanadi.

Sotsialistik respublika davlat boshqaruv shaklining ayrim elementlarini hozirda Kuba, Vetnam va Xitoy davlatlarida ham uchratish mumkin. Xususan, Vetnam Xalq Respublikasida joylarda sovetlar va Milliy Majlis, Kubada ham xuddi shunday, Xitoy Xalq Demokratik Respublikasida xalq vakillik organlari deb ataladi. Mazkur davlatlar siyosiy rejimi sotsialistik davlat rejimining ayrim elementlarini o'zida ifodalaydi.

6-§. Teokratik Respublika

Teokratik Respublika. Teokratiya (lot. "teo" – xudo, "kratos" hokimiyat) so'zi «ilohiy boshqaruv» ma'nosini berib, diniy boshqaruvga asoslangan hokimiyatni anglatadi. **Teokratiya** bu siyosiy hokimiyat ruhoni boshliqlarga, ilohiyotga mutlaq tegishli bo'lgan rejim bo'lib, jamiyat, shu bilan birga siyosiy munosabatlar ham diniy norma, qonun qoidalar bilan tartibga solinadi.

Teokratik respublika boshqaruv shaklining eng muhim xususiyati barcha hokimiyat diniy ulamo qo'lida to'planishi, diniy hokimiyat ega-sining eng avvalo xudo oldidagi javobgarligi bilan tavsiflanadi. Shuning uchun u dindoshlari oldidagi siyosiy mas'uliyatdan, ular o'rnatishi lozim bo'lgan nazoratdan ozod bo'ladi.

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв.ред. Б.А.Страшун. – М.: Издательство БЕК, 1995. 316 б.

Teokratiya turli dinlar asosida yaratilishi mumkin. Iudizm teokratiyaning vujudga kelishiga ancha moyil bo'lgan konfessiyani o'zida mujasamlashtiradi "yahudiylarning davlati boshqa davlatlardan keskin farq qiladi, zeroki, teokratiyaga asoslangan hamda unda cherkov bilan davlat o'rtasida Masihdan keyingi davrdagiday farq bo'lmagan".

Masalan, hozirgi kunda teokratik respublikaga Eron Islom respublikasini kiritishimiz mumkin. Eronda davlat boshlig'i prezident hisoblanadi, u rasman dunyoviy hokimiyat egasi hisoblanadi. Diniy hokimiyat esa ulamolar kengashiga tegishli bo'lib, mazkur kengash bevosita barcha masalalar ustidan nazorat olib borish vakolatiga ega.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Respublika davlat boshqaruv shakli haqida umumiy tushuncha bering?
2. Prezidentlik Respublikasi qanday boshqariladi?
3. Parlamentar Respublikada davlatni asosiy qaysi davlat mansabdari boshqaradi?
4. Aralash Respublika xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Sotsialistik Respublikaning boshqa respublika shakllaridan farqi qanday?
6. Teokratik Respublika qanday davlat boshqaruv shakli hisoblanadi?
7. Prezidentlik instituti qachon va qayerda vujudga kelgan?
8. O'zbekiston Respublikasi qanday davlat boshqaruv shakliga ega?

22-bob. Siyosiy (davlat) rejim

1-§. Siyosiy rejim tushunchasi va uning asosiy ko‘rinishlari.

2-§. Demokratik rejim va uning asosiy belgilari.

3-§. Liberal rejim.

4-§. Nodemokratik rejim va uning turlari.

1-§. Siyosiy rejim tushunchasi va uning asosiy ko‘rinishlari

Jamiyat va davlat faoliyatiga rahbarlik qilish, boshqarish hamda uning manfaatlariga xizmat qilish kabi tushunchalar zamirida siyosiy-ijtimoiy hayotning asosiy qirralari namoyon bo‘ladi.

Jamiyat hayotini tubdan yaxshilash, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini ko‘tarish, fuqarolarning moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini qondirish imkoniyati avvalombor, mavjud siyosiy munosabatlarning barqorligi samarasi o‘laroq, vujudga keladi. Buning uchun mas‘uliyat asosan barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan funksiyalar sohibi davlat zimmasiga yuklatilgan.

Hokimiyatni amalga oshirish mas‘uliyati bugungi jamiyat a‘zolari oldidagi majburiyat bo‘lishi bilan birga, kelajak avlod taqdirini belgilovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham “siyosiy rejim” tushunchasi bugungi kunda har doimgidek, ham yuqori ahamiyat kasb etuvchi siyosiy yuridik termin sifatida ko‘riladi.

Siyosatshunoslik, davlat va huquq nazariyasi, konstitutsiyaviy huquq sohalarida ayniqsa, keng qo‘llaniladigan ushbu tushuncha, davlat qurilishi va boshqaruvga oid davlat-huquq kategoriyalarining mohiyat va mazmunini kengroq ochib berishga yordam beradi.

Adabiyotlarimizda mustaqillik yillaridan boshlab, tilga olina boshlagan ushbu tushuncha milliy davlatchiligimizning davlat – huquqiy poydevorini mustahkamlashda amaliy yordam beradi.

Xorijiy mamlakatlar misolida siyosiy rejimga, uning mazmun va mohiyatiga, ko‘rinishlariga e‘tibor berar ekanmiz, milliy davlatchiligimiz an‘analarini davom ettirishda ma‘lum darajada undan foydalanamiz.

Siyosiy rejim tushunchasi ham ma‘lum kompleks xususiyatlar doirasiga ega shart-sharoit va talablardan iborat bo‘lib, davlat hokimiyatini amalga oshirish chog‘ida o‘zini namoyon qiladi. Har bir mamlakatda, davlat boshqaruv shakli, jamiyat hayotini boshqarish uslublari o‘ziga xos bo‘lib, muayyan siyosiy rejimni namoyon qiladi. Demak siyosiy rejim bevosita davlat va jamiyat boshqaruvini amalga oshirishda namoyon bo‘ladigan, hokimiyat organlari, idoralari hamda muassasalari, davlatning

mansabdor shaxslari tomonidan o'z vakolatlarini amalga oshirishda qo'llaniladigan vosita, usul va uslublar yig'indisi hisoblanadi.

Darvoqe, har bir davlatda, o'ziga xos muayyan shart-sharoitlar, turli imkoniyat darajasi, xalqning mintoliteti, davlatning harbiy-iqtisodiy qudrati tufayli siyosiy rejim ham aynan bir-biriga o'xshamaydi. Lekin siyosiy rejimni tavsiflovchi qator belgi va xususiyatlarni ko'rib chiqib, ma'lum darajadagi siyosiy rejimning ko'rinishlarini shartli ravishda turkumlarga ajratamiz.

Xorijiy davlatlarni ma'lum turkumlarga ajratib o'rganish uslubini ushbu tushunchaga ham nisbatan qo'llaymiz. Chunki, rivojlangan davlatlarning siyosiy rejimi, rivojlanayotgan yoki rivojlanish darajasi juda ham past bo'lgan mamlakatlarning siyosiy rejimidan keskin farq qiladi.

Siyosiy rejimni tavsiflovchi omillar qatoriga mamlakatdagi qonunlarning mazmuni, xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro munosabatlari, milliy huquq va xalqaro huquqning mushtaraklik darajasi, inson huquq-erkinliklariga munosabat, davlat hokimiyatini shakllanish va idora etish tartiblari, jamoat birlashmalarining huquqiy va real holati, fuqarolik jamiyatining asoslari kabilarni kiritish mumkin.

Ayniqsa, hokimiyatni amalga oshirishda, davlat faoliyatini tashkil etish prinsiplarining mazmuni mamlakat siyosiy rejimining mohiyatini ochib beradi. Yuridik adabiyotlarda, siyosiy rejim bilan birga ba'zan (hozirgi kunda keng yoyilgan) "davlat rejimi" termini, tushunchasi tilga olinadi. Ushbu tushunchalar ba'zan sinonim tushuncha sifatida qo'llansa-da, umuman olganda, ular orasida prinsipial nuqtai-nazardan, ma'lum jiddiy farqlar bor. Konstitutsiyaviy huquqning alohida institutlari hisoblangan davlat mexanizmi, organ va idoralari, shuningdek, mansabdor shaxslar orasidagi davlat boshqaruviga oid faoliyat yuzasidan shakllangan mavjud munosabatlar tabiati davlat rejimini namoyon etadi. Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan ijtimoiy tuzumning barcha munosabatlari real hayotda doimo o'z aksini topa olmaydi. Davlat boshqaruvi shaklida ko'proq namoyon bo'luvchi, uni tavsiflashda qo'l keluvchi davlat rejimi tushunchasiga nisbatan siyosiy rejim tushunchasi ancha keng qamrovli institut hisoblanadi.

Siyosiy rejimning asosiy ko'rinishlari ikki shaklda namoyon bo'ladi. Siyosiy rejimning birinchi shakli demokratik siyosiy rejim deb, ikkinchi ko'rinishi nodemokratik siyosiy rejim deb ifodalanadi. Demokratik siyosiy rejim insoniyat orzu qilgan, kishilik jamiyati doimo unga intilgan bo'lib, hozirgi kunda, aksariyat g'arb mamlakatlari (Yevropa), Amerika, Osiyo mintaqasidagi ba'zi davlatlarda mavjud. Ammo, demokratik siyosiy

rejimga qo'yilgan talablar ko'lami shunchalik kengki, eng demokratik hisoblangan davlatlar ham ushbu talablarni to'liq bajarishga qiynalib qoladi. Chunki demokratik siyosiy rejimning ta'minlanishi mamlakatdagi mavjud shart-sharoitlar, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasi, aholining siyosiy-huquqiy ongining ahvoli bilan ham bevosita bog'liqdir. Shunga qaramay, har bir davlatning demokratik siyosiy rejimga ega bo'lishlikka haqqi bor, harakati, intilishi, hattoki kurash talab qiladigan bu holatga ba'zi mamlakatlar xalqi yuzlab, ba'zilar o'n yillar davomida qilgan sa'y-harakatlari bilan erishgan.

2-§. Demokratik rejim va uning asosiy belgilari

Demokratik siyosiy rejim mavjud bo'lgan davlatlardagi xalqlar ushbu rejimni himoya qilishga qodir millatga aylangan desak, hech bir mubolag'a bo'lmaydi. Demokratik siyosiy rejimda jamiyat a'zolarining siyosiy-huquqiy erkinlik darajasi yuksak pog'onaga ko'tarilgan bo'lib, ijtimoiy muhit davlat hokimiyatiga ta'sir o'tkazuvchi fuqarolik jamiyati institutlarining to'liq nazorati ostida bo'ladi. Demokratik siyosiy rejimda inson manfaatlari oliy qadriyat darajasida tavsiflanib, amalda o'z aksini topgan. Ushbu rejim tufayli, inson o'z mulohazasiga ko'ra, shaxsiy manfaatlarini ko'zlagan holda hamda jamiyat farovonligini ta'minlovchi siyosiy kuchni qo'llab-quvvatlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu uning erkin saylovlar va referendumda qatnashish, hokimiyat organlariga murojaat qilish huquqlarida namoyon bo'ladi.

Manbalarda demokratiyada "xalq oliy hokimiyat timsoliga ega bo'lib, bu hokimiyatni yo o'zi bevosita amalga oshiradi yoxud erkin saylov tizimi orqali o'zlari tanlagan vakillari vositasida amalga oshiradilar", deb ta'riflanadi. Avraam Linkoln (AQSH XVI prezidentining) so'zlariga qaraganda, demokratiya "xalqning shu xalq uchun amalga oshiradigan boshqaruvidir"

Shu jihatdan I.Iling ta'rifi ham qiziqish uyg'otishi mumkin. U shunday yozadi: "Demos" so'zi xalq ma'nosini anglatadi, "kratos" so'zi kuch, hokimiyatni ifodalaydi. Haqiqiy davlat shu ma'noda "demokratik" bo'lishi mumkinki, o'zining eng yaxshi kuchlarini xalqdan oladi hamda uni o'z tuzilishida to'g'ri ishtirok etishga jalb qiladi. Bunda eng yaxshi kuchlarning doimiy tanlovi davom etib, xalq o'z davlatini to'g'ri qurishni bilishi dardkor.

Demokratiya ikki asosiy turga bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) va vakillik demokratiyalariga bo'linadi. Bevosita demokratiya sharoitida saylangan yoki tayinlab qo'yilgan rasmiy shaxslar vositachiligisiz

fuqarolar ijtimoiy qarorlarni qabul qilishda qatnasha oladilar. Qadimgi Afinada jahondagi birinchi bevosita demokratiya 5-6 ming kishi qatnashadigan yig'inlar yordamida amalga oshirilgan.

Hozirgi zamon jamiyati o'zining murakkabligi, ko'psonliligi bilan bevosita demokratiyani amalga oshirish imkoniyatiga ega emas. Shuning uchun bugungi kunda uning eng ko'p qo'llaniladigan shakli vakillik demokratiyasidir. Bunda fuqarolar siyosiy qarorlarni qabul qilish, qonunlarni ta'riflab berish hamda ijtimoiy farovonlik yo'lidagi dasturlarni hayotga tatbiq etish uchun rasmiy shaxslarni saylaydilar. Bu rasmiy shaxslar murakkab ijtimoiy muammolarni chuqur o'ylab, tartibli hal etishlari mumkin. Buning uchun ular boshqa xususiy shaxslar ega bo'la olmaydigan kuch va vaqtlarini sarflashlari kerak bo'ladi.

Demokratik rejim barcha odamlarning tengligi va ozodligini e'tirof etib, davlatni boshqarishda xalqning ishtirokiga asoslanadi. Demokratik davlat faqat o'z fuqarolarining huquq va erkinliklarini e'lon qilibgina qolmay, bu huquq va erkinliklarning iqtisodiy asoslarini ta'minlash, ularning konstitutsiyaviy kafolatlarini ham belgilashi kerak bo'ladi. Natijada, keng huquq va erkinliklar qog'ozda emas, amalda mavjud bo'lib qoladi.

Demokratik siyosiy rejimning mavjudligini anglatuvchi qator talablar va shart-sharoitlarning umumiy yig'indisi shunchalik salmoqliki, muayyan davlatda, bir vaqtning o'zida bu talablarni bajarish eng demokratik davlatlar uchun ham og'irlik qilishi mumkin. Ya'ni, demokratik davlat deb tan olinishlik mas'uliyati juda ham yuqori. Shunga qaramay, aksariyat davlatlar o'z imkoniyatlari darajasida shunday siyosiy rejimni barpo etishga harakat qilmoqda. Bugungi kunga kelib, Yevropa davlatlari, qator Osiyo hamda Amerika davlatlarida demokratik siyosiy rejim amal qilib, bu mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy salohiyati ham juda yuqori. Demokratik siyosiy rejimni tavsiflovchi qator belgilarga asosan quyidagilarni kiritamiz:

Demokratik institutlarining erkin va faol harakatining nafaqat cheklanmasligi, balki davlat hokimiyati tomonidan ushbu sohaga doir shart-sharoitlarni yanada yaxshilashga qaratilgan faoliyatning mavjudligi. Bunda ko'ppartiyaviylik tizimining barqarorligi, jamoat birlashmalari, uyushmalar, assotsiatsiya va ijtimoiy harakatlar, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining davlat va jamiyat hayotida tutgan mavqeining yuqori darajada baholanishi nazarda tutiladi;

Milliy huquqning konstitutsiya va qonun ustuvorligi prinsipi asosida amal qilishi, uning mazmuni va mohiyati, xalqaro huquq normalar talabalariga to'liq mos kelishi, huquq ustuvorligi tamoyilining milliy

qonunchilikda aks etishi; davlat hokimiyatini amalga oshirish tamoyillarining konstitutsiya darajasida mustahkamlanishi;

Ijtimoiy hayotda, barcha ijtimoiy qatlamlarning talab va ehtiyojlarini hisobga olinishi, shu jumladan, muholifatchi siyosiy kuchlarining manfaatlarini ham oyoqosti qilmaslik, ularning faoliyatini majburiy kuch ishlatish orqali yoki tazyiq o'tkazish vositalari bilan cheklashga yo'l qo'yimaslik, siyosiy plyuralizm tamoyilininig talablariga rioya qilish;

Erkin saylovlar hamda demokratiya shakllari boshqa ko'rinishlari davriyligining ta'minlanishi, bunda sun'iy cheklovlar yoki muholifatchi siyosiy kuchlarni siyosiy kurashdan chetlatishga urinishlarga yo'l qo'yilmasligi;

Shaxs huquq va erkinliklarning keng e'tirof etilishi, huquq va erkinliklar ijtimoiy-iqtisodiy – huquqiy kafolatlarining kompleksligini ta'minlash, huquq va erkinliklarni amalga oshirish mexanizmini yaratilganligi, nafaqat fuqarolar balki mamlakatdagi barcha shaxslar qonuniy manfaatlarining himoya qilinishi, teng huquqlilik, barchaning qonun oldida tengligi;

Davlat va uning hokimiyat tizimida tarmoqlar hisoblangan qonun chiqaruvchi, ijro qiluvchi hamda sud hokimiyatining to'la o'zaro mustaqilligi, ularning bahamjihat ishlash mexanizmining mavjudligi, hokimiyat taqsimlanishi va hokimiyat tarmoqlarining bir-birini tiyib turish hamda muvozanatda ushlab turish prinsipini amalda bo'lishi; davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamiyat va uning har bir a'zosi oldidagi mas'uliyat hissining yuqori darajadaliigi;

Ommaviy axborot vositalari faoliyatida oshkorlik, erkinlik, ularga axborot olish erkinligining ta'minlanishi, senzura yo'l qo'yilmaslik, xususiy ommaviy-axborot vositalarining davlat va jamiyat hayotining ko'zgusi sifatida e'tirof etilishi.

Umuman olganda, demokratik siyosiy rejim davlat boshqaruv shakli yoki tuzulish shakliga umuman bog'liq emas. Federativ davlat hisoblangan AQSH, GFR kabi davlatlarda, unitar davlat Yaponiya, Italiyada yoki monarxiya boshqaruvidagi Buyuk Britaniya, Niderlandiya, respublika shaklidagi Chexiya, Fransiya davlatlarida demokratik siyosiy rejim o'rnatilgan.

3-§. Liberal rejim

Demokratik rejimning eng zamonaviy shakllaridan biri **liberal-demokratik** rejim hisoblanadi. U ko'pchilik mamlakatlarda mavjud. Uning ahamiyati shu qadar kuchliki, ko'pchilik olimlar uni hokimiyatni

amalga oshirish rejimi emas, balki jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida sivilizatsiyaning yashash sharti deb hisoblashmoqda.

Shuningdek, davlat va huquq nazariyasida eng demokratik va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan hokimiyatni amalga oshirishning siyosiy usul va uslublari ham liberallikka taalluqli deb qarashlarini ham aytib o'tish joiz. Bu tamoyillar eng avvalo shaxs bilan davlat o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni belgilab beradi. Bunda inson o'z mulki, huquq va erkinliklariga ega bo'ladi, iqtisodiy jihatdan mustaqil, siyosiy erkin harakat qiladi. Shaxs bilan davlat o'rtasidagi nisbatlarda ustuvorlik shaxs tomonida bo'ladi. Liberal rejim bozor munosabatlarini, bozor iqtisodiyotini tashkil etishni taqozo etadi. Bozor esa teng huquqli, erkin va mustaqil sherikchilikni talab etadi. Liberal jamiyatda so'z erkinligi, fikr almashish erkinligi, mulk shakllari erkinligi e'lon qilinadi, xususiy tashabbuskorlikka keng yo'l ochiladi.

Bunday jamiyatda, davlat hokimiyati saylovlar yo'li bilan shakllantiriladi. Davlat boshqaruvini amalga oshirish hokimiyatni taqsimlash tamoyili asosida yo'lga qo'yiladi. Liberal-demokratik rejimi bo'lgan jamiyat fuqarolik jamiyati deb ataladi.

4-§. Nodemokratik rejim va uning turlari

Nodemokratik siyosiy rejim insoniyatning davlat va jamiyat qurilishidagi ilk davridan boshlab mavjud bo'lgan. Hattoki, ilk demokratik ko'rinishiga asos solingan qadimgi Rimda ham nodemokratik siyosiy rejim amalda bo'lgan. Chunki, nodemokratik siyosiy rejim birinchi navbatda, xalq hokimiyatchiligini tan olinmasligi, davlat hokimiyatini asosan bir shaxs tomonidan idora etilishi, davlat hokimiyatiga intilishning siyosiy mexanizmining inkor etilishi bilan tavsiflanadi. Nodemokratik siyosiy rejimning ko'rinishlari turlicha bo'lib, har bir ko'rinishining o'ziga xos muayyan belgi va xususiyatlari mavjud. Ularning asosiy ko'rinishlariga alohida to'xtalib o'tamiz.

Avtokratik rejimga asosan jamoa avtokratiyasi va yagona shaxs avtokratiyasi kiradi. Jamoa avtokratiyasi o'z navbatida aristokratiya va oligarxiya deb nom olgan boshqaruv shakllariga bo'linadi. Yagona shaxs avtokratiyasi despotiya mustabidlik, shaxsiy hokimiyat shakllariga ega.

Endi mazkur rejimlarni batafsil ko'rib chiqamiz. **Despotik rejim** (yunoncha "cheklanmagan hokimiyat") - Hokimiyat istisnosiz faqat bir shaxs tomonidan amalga oshiriladigan mutlaq monarxiyaga (podshohlikka) xosdir. Despotik rejimlar qadimda paydo bo'lgan. U hokimiyatni boshqarishdagi o'ta o'zboshimchalik, fuqarolarning despot oldidagi to'la

huquqsizligi, boshqarishda hech qanday huquqiy va axloqiy asoslarning bo'lmashligi bilan ajralib turadi. Despotiya sharoitida mustaqil harakat qilish va norozilik bildirish mumkin emas - ular darhol bostiriladi.

Mustabidlik rejimi yakka shaxs hukmronligiga asoslangan. Mustabid hokimiyati odatda, zo'rvonlik, bosib olish, ba'zan esa, qonuniy hokimiyatni ag'darib tashlash natijasida o'rnatilishi bilan despotiyadan farq qiladi. Unda ham huquqiy va axloqiy asoslar bo'lmaydi, u zo'rvonlik, ba'zan esa terror va genotsid asosiga qurilgan bo'ladi. Mustabid hokimiyati shafqatsizdir. U ham dahshat va qo'rquvga asoslanadi. Mustabid har qanday qarshilikni bostirishga harakat qiladi. Boshqa mamlakat hududi va aholisini zabt etish nafaqat jismoniy va axloqiy zo'rvonlikni, balki asoratga solingan xalq an'analari va urf-odatlarini tahqirlashga ham olib keladi. Mustabid rejimlar qadimgi Yunoniston polislarida, ayrim o'rta asr shahar-davlatlarida mavjud bo'lgan.

Avtoritar siyosiy rejim - Adabiyotlarda asosan avtoritar siyosiy rejimning bir belgisi alohida tilga olinadi, bu ham bo'lsa, cheklanmagan hokimiyatning bir shaxs qo'lida to'planishidir. Cheklanmagan hokimiyat sohibi hisoblangan davlat boshlig'i hokimiyatning barcha organlarini o'z nazoratida bo'lishini, ushbu organlarning shakllanishi faqat uning irodasi asosida amalga oshirishni ta'minlar ekan, demokratik xususiyatlarni batamom inkor etadi. Nodemokratik siyosiy rejimning bunday ko'rinishi ko'pgina sobiq sotsialistik mamlakatlarda, jumladan, sobiq Sovet Ittifoqida I.V.Stalin hukmronlik qilgan davrni o'z ichiga oladi.

Totalitar siyosiy rejim - mamlakatdagi davlat hokimiyatini amalga oshirishda demokratik talablarni tamoman inkor etmasa-da, aslida yagona siyosiy kuchning manfaatini ko'zlaydi. Ushbu siyosiy kuch har qanday muholifatchi uyushmalarning amalda faoliyat yuritishiga yo'l qo'ymaydi, ko'ppartiyaviylikni inkor etadi, demokratiya shakllarini qonunlarda mustahkamlasada, amalda soxta saylovlar va referendumlar o'tkaziladi, ommaviy axborot vositalari yagona hukmron mafkuraga asoslanadi.

Fashistik siyosiy rejim - nodemokratik siyosiy rejimning eng reaksiyon ko'rinishi hisoblanib, ushbu siyosiy rejim tufayli butun insoniyat ikkinchi jahon urushini boshidan kechirdi. Fashistik siyosiy rejim avvalo Italiyada XX asrning 20-yillarida o'rnatila boshlagan bo'lsa, 30-yillarda A.Gitlarning Germaniyada hokimiyat tepasiga kelishi bilan izohlanadi. Fashistik siyosiy rejimning asl maqsadi milliy mafkuraga asoslangan, unda butun yer yuzidagi xalqlarni bir millat tomonidan boshqarilishiga qaratilgan g'oyalar tizimida o'z millatining hukmronligini ta'minlash, milliy dohiy (duche, fyurer)ga itoat etish kabi masalalar o'rin olgan.

Fashistik siyosiy rejim ochiqdan-ochiq urush siyosatini, yagona siyosiy partiya hukmronligini, harbiy intizom o'ratilishini talab qiladi. Hozirgi kunda, Fashistik siyosiy rejimning butun insoniyat tomonidan qoralanib kelishiga qaramay, ba'zi mamlakatlardagi siyosiy kuchlar fashistik siyosiy rejimning yangi ko'rinishlariga moyillik bildirmoqda.

Harbiy siyosiy rejim – ba'zi mamlakatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy-siyosiy holat bevosita harbiylarning hokimiyat tepasiga kelishiga imkoniyat yaratadi. Hokimiyatning harbiylar tomonidan boshqarilishi o'z-o'zidan fuqarolik institutlari faoliyatini to'xtatib qo'yadi. Bunga harbiylar mamlakatdagi siyosiy boshboshdoqlikka chek qo'yish, iqtisodiy ahvolni yaxshilash, harbiy intizom orqali mamlakatda, tartib o'rnatish maqsadini ilgari surib, o'z hokimiyatini amalga oshiradi. Yevropa mamlakatlaridan Gretsiya (1967-1974), Osiyoda Pokiston (general Ziyo ul-Haq davrida), Lotin Amerikasida Paragvay (Al'fredo Stressner hukmronligi) davlatlarini misol qilib keltirish mumkin. Ayniqsa, 60-70-yillarda Lotin Amerikasi davlatlarida harbiylarning hokimiyat tepasiga kelishi, ularda xunta (harbiy kollegiya) rahbarligining joriy etilishi ko'p marta kuzatilgan.

Irqiylar siyosiy rejim mavjud bo'lgan, davlatlar sifatida, Janubiy Rodeziya hamda Janubiy Afrika Respublikasi davlatlarini keltirishimiz mumkin. Irqiylar siyosiy rejim mohiyatan, oq tanlilarning yerlik aholi hisoblangan qora tanlilardan ustun qo'yish, yevropalik oq tanlilarning hattoki, osiyoliklar, hindulardan ham ajralib yashashiga imkon beradi. Masalan, Janubiy Afrika Respublikasining parlamentida qora tanlilarning vakiliga joy ajratilmagan. Hozirgi kunda bunday siyosiy rejim amalda uchramasa-da, ba'zi bir elementlarining namoyon bo'lishi kuzatilmoqda.

Diniylar siyosiy rejim kam uchrasa-da, ushbu siyosiy rejimning ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, Eron Islom Respublikasida davlat boshlig'i prezident hisoblansa-da, u mamlakatning dunyoviy rahbari sifatida tan olinadi. Shuningdek, diniylar rahnama hokimiyati ham mavjud bo'lib, unga mamlakat musulmon dunyosining boshqaruvchisi imom rahbarlik qiladi. Amalda ham real hokimiyat diniylar ulomalar qo'lida bo'lib, davlatning eng asosiy lavozimlari ular tomonidan egallangan. Parlamentdagi asosiy ko'pchilik diniylar vakillaridan iborat.

Nodemokratik siyosiy rejimning asosiy ko'rinishlariga to'xtalib o'tganimizni ta'kidlash bilan birga, shuni ham eslatish joizki, ba'zi bir mavjud holatlar u yoki bu siyosiy rejimning oralig'ida bo'lishi, umuman ba'zi o'ziga xos belgilar bilan umumlashgan yoki ajralib turish belgilariga ham ega bo'lishi mumkin. Albatta, nodemokratik siyosiy rejim doimiy xarakterga ega emas, bu rejimlar bir kun kelib tanozzulga uchrashini

insoniyatning taraqqiyoti ko'rsatib turibdi. Inson qadriyati va ijtimoiy ongning yuksalishi, taraqqiyparvar kuchlarning ustunligi oxir-oqibat demokratik hokimiyat sari yetaklaydi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Siyosiy rejim deganda nima tushuniladi?
2. Siyosiy rejimning qanday ko'rinishlari mavjud?
3. Demokratik rejimning mohiyati nimada?
4. Demokratik rejimning qanday belgilari mavjud?
5. Liberal rejimning o'ziga xos jihatlari nimadan iborat?
6. Nodemokratik rejim deganda qanday rejim tushuniladi?
7. Nodemokratik rejimning qanday turlari mavjud?
8. Diniy-siyosiy rejim deganda nima tushuniladi?

23-bob. Xorijiy mamlakatlarda davlatning hududiy tuzilishi

1-§. Davlat tuzilishi va shakliga oid tushunchalar.

2-§. Unitar davlat.

3-§. Federativ davlat.

4-§. Konfederatsiya.

5-§. Avtonomiya.

1-§. Davlat tuzilishi va shakliga oid tushunchalar

Har bir davlat o'z hududiga ega va bu hududning daxlsizligini himoya qilish uning eng muhim vazifalaridan hisoblanadi. Har bir davlatning yaxlit hududi muayyan tarzda, albatta, ma'lum qismlarga, bo'linmalarga bo'lingan bo'ladi. Davlat hududini bunday bo'lish uni boshqarishni osonlashtirish, samarali boshqarish maqsadlarini ko'zlaydi.

Davlatning hududi qanday tarzda tashkil etilganligini, ya'ni markaz bilan hududiy birlikning o'zaro munosabati qanday, qanaqa ma'muriy hududiy bo'linmalarga bo'lingan kabi masalalar "davlatning tuzilish shakli" degan atama bilan ancha vaqtdan beri ifodalanib kelgan. Biroq tuzilish degan ibora juda serma'no bo'lganligi tufayli, keyingi paytlarda konstitutsiyaviy yuridik adabiyotda "hududiy-siyosiy tuzilish", siyosiy hududiy tuzilish kabi atamalarni qo'llash keng tarqalmoqda.

Davlat tuzilishi shakli deganda, mamalakat ma'muriy-hududiy birliklarining o'zaro munosabatlari, davlat va uni tashkil etgan hududiy birlikning, ayrim qismlarning boshqaruvini amalga oshiruvchi markaziy va mahalliy idoralar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati tushuniladi.

Davlat tuzilishi - davlatning ma'muriy-hududiy bo'linish tamoyillari va tuzilishini hamda ma'muriy hududiy birliklarning huquqiy maqomini, davlatning markaziy organlari bilan mazkur organlarning hududiy birliklardagi mahalliy organlar bilan o'zaro munosabatlari qanday xususiyatlardan iborat ekanligini qamrab oluvchi tushunchadir.

Milliy-davlat tuzilishi davlatning tuzilishi, uning ma'muriy-hududiy bo'linishi, davlat bilan uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, davlat va uning tarkibiy qismlarining huquqiy holati, ularning vakolatlari xarakteri va hajmidan iborat ekanligi tushuniladi.

Davlatning hududiy tuzilishi (ma'muriy - hududiy tuzilish) - davlat tuzilishi tushunchasining tarkibiy qismi bo'lib, davlat o'z vazifa va funksiyalarini bajarishi uchun, muayyan cheklangan hududini ma'lum bir **hududiy (ma'muriy-hududiy) birliklarga bo'linishini, ularning mahalliy organlari bilan markaziy organlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning**

xususiyatlari tushuniladi. Ushbu hududiy birliklarda, davlat apparati mahalliy organlarining strukturasi tuziladi. Shuning uchun davlatning hududiy tuzilishini ma'muriy-hududiy tuzilish deb atash maqsadga muvofiq.

Davlatni hududiy jihatdan tashkilashtirish o'z maqsadi va vazifalariga ko'ra, nafaqat ma'muriy-hududiy, balki:

iqtisodiy-hududiy (masalan, erkin savdo qiluvchi zonalar);

harbiy-hududiy (masalan, mamlakat hududini harbiy okruglarga bo'linishi);

siyosiy-hududiy (masalan, barqarorlikni saqlash va etnik masalalarni hal qilish uchun ajratiladigan mintaqalar);

ekologik-hududiy shakllarda namoyon bo'lishi mumkin.

Federativ davlatlarda ma'muriy – hududiy birliklar o'zining muayyan hokimiyat organlari tizimiga, Konstitutsiya va qonunchiligiga, shuningdek, hududiy ramzlariga ega bo'ladi.

Ma'muriy – hududiy birlik – davlat ma'muriy –hududiy tuzilishi tizimining mustaqil tarkibiy qismi bo'lib, bir necha pog'onada tashkil etilishi mumkin.

Tegishli ma'muriy hududni alohida ma'muriy-hududiy birlik sifatida e'tirof etish uchun faqat davlat hokimiyati mahalliy organlarni tashkil etish bilan chegaralanmasdan, balki mahalliy hududning iqtisodiy-madaniy rivojlanganligi darajasi, aholining hududiy uyushishi bilan ham bog'liqdir.

Davlatning hududiy-siyosiy tuzilishi bu davlatning hududiy-siyosiy tuzilmasi, ya'ni yaxlit davlat hududining qismlarga bo'linishining muayyan tartibi, ularning huquqiy holati, markaziy organlarining hududiy bo'linmalar bilan o'zaro munosabatidir.

Davlat tuzilishi shakliga quyidagi turli xil omillar ta'sir etadi:

- 1) davlat va jamiyat oldida turgan iqtisodiy vazifalar;
- 3) davlatdagi siyosiy kuchlarning o'zaro nisbati;
- 4) davlat hududida istiqomat qilayotgan aholining ko'p millatligi va o'zaro munosabati;
- 5) davlat hududining katta yoki kichikligi;
- 6) uzoq yillar davomida shakllangan tarixiy an'analar;
- 7) jamiyatdagi mavjud ijtimoiy ong.

Demak, davlatning hududiy siyosiy tuzilishi o'zida mana shu masalalarni ifoda etadi va ular ta'siri ostida shakllanadi. Shu munosabat bilan xorijiy mamlakatlar konstitutsiyasida davlatning hududiy-siyosiy tuzilishi qanday mustahkamlanganligi masalasi muayyan qiziqish uyg'otadi.

Ta'kidlash kerakki, deyarli barcha davlatlarning Konstitutsiyalarida davlatning hududiy tashkil etilishi mustahkamlangan, faqat bir xilda emas, ya'ni ba'zi davlatlar Konstitutsiyalari aniq qilib, davlatning hududiy tuzilishini belgilab qo'ygan bo'lsa, ba'zi davlatlarning konstitutsiyalarida to'g'ridan-to'g'ri mustahkamlab qo'ymaydi, biroq konstitutsiyaning boshqa moddalari mazmunidan kelib chiqib, ushbu davlatning hududiy tuzilish shakli qanaqa ekanligi bema'lol ayon bo'lib turadi.

Hatto, ba'zi Konstitutsiyalarda davlatning bir tuzilish shakliga ega ekanligi ko'rsatilgan holda, amalda boshqa shakliga mansub bo'ladigan hollar ham uchrab turadi. Masalan, Shveysariya Respublikasi, Konfederatsiya deb atalsa-da, aslida u federativ tuzilish shakliga ega,

Davlatning hududiy tuzilish shakliga oid normalar, odatda quyidagi masalalarni o'zida ifoda etadi:

- davlatning hududiy tuzilishining konkret shaklini, masalan, unitar, federativ, konfederativ, avtonomiya va boshqa shakllardan qaysi biri mavjud bo'lsa, o'sha mustahkamlab qo'yiladi;

davlatning tarkibiy qismlarini huquq va majburiyatlari yig'indisini, ya'ni kompetensiyasi mustahkamlanadi;

- davlat hududi aniqlanadi - davlatning huquqiy ta'siri tarqaladigan makon belgilanadi;

davlatning markaziy organlari bilan, bevosita uning tarkibiga kirmaydigan, biroq unga tobe bo'lgan hududlar o'rtasidagi munosabatni mustahkamlaydi.

Ba'zi davlatlarning Konstitutsiyasida, agar ular federativ tuzilish shakliga mansub bo'lsa, shu federatsiya tarkibiga kiruvchi barcha subyektlar ro'yxati ko'rsatilishi ham mumkin (masalan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasi).

Shunday holatlar ham bo'ladiki, ba'zi davlatlardagi davlat tuzilish shaklini yuqorida aytib o'tilgan omillar ta'siri bilan tushuntirish qiyin, ulardagi tuzilish shakli o'sha davlatning bir xususiyati, o'ziga xos jihati sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, davlatning tuzilish shakli bilan uning ko'p millatlilik darajasi o'rtasida ham chuqur bog'liqlik yo'q, masalan unitar davlat hisoblanadigan Bolgariya ko'p millatli, Federativ davlat hisoblanadigan Germaniya asosan bir millatli, demak, federativ davlat ham ko'p millatli, ham bir millatli bo'lishi mumkin, shuningdek, unitar davlat ham yo ko'p millatli yo bir millatli bo'lishi ham mumkin.

Hozirgi kunda, davlatning quyidagi tuzilish shakllari mavjud:

- unitar;

- federatsiya;
- Konfederatsiya;
- avtonomiya va boshqa shakllar.

Shunday qilib, davlatning hududiy tuzilish shakli har bir davlat hududining qanday tashkil etilganligi, uning markaziy organlari bilan tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabatning asoslari va tartibini ko'rsatadi.

2-§. Unitar davlat

Davlat tuzilish shaklining bir ko'rinishi bo'lgan unitar davlat haqida fikr yuritishdan oldin, bu atamaning lug'aviy ma'nosini bilib olish lozim. "Unitar" iborasi lotincha "*unitas*" so'zidan olingan bo'lib, "birlik" degan ma'noni anglatadi, tarjimasida esa "yagona", "yaxlit degan ma'nolarni anglatadi.

Unitar davlat bu yagona, yaxlit davlat bo'lib, uning tarkibiy qismlari mustaqillikka ega emas, ya'ni davlat tuzilmalari hisoblanmaydi. Biroq unitar davlat tarkibida avtonom tuzilmalar bo'lishi mumkin. Masalan, Ozarbayjon tarkibida, Tog'li Qorabog' avtonom tuzilmasi mavjud. Unitar davlatning tarkibiy qismlari, odatda, ma'muriy hududiy birliklardan iborat bo'ladi: viloyat, provinsiya, guberniyalar, ular keyin, tegishli yana mayda bo'linmalarga bo'linib ketishadi, masalan, rayon, tuman, uyezd va boshqalar.

Hozirgi kunda, aksar ko'pchilik davlatlar unitar davlatlardir, ularning soni 160ga yaqin. Buning sababi shundaki, unitar davlatni boshqarish ancha samarali hisoblanadi. Unitar davlatlar jumlasiga Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Shvetsiya, Gretsiya, Ispaniya, Gollandiya va boshqa bir qator davlatlar kiradi.

Chudakov M.F.ning «Конституционное (государственное) право зарубежных стран» kitobida unitar davlatning bir qator belgilari ko'rsatilgan:

yagona qonun chiqaruvchi hokimiyatning mavjudligi -butun mamlakat uchun umumiy bo'lgan parlamentning borligi;

- yagona ijro hokimiyatining mavjudligi;
- butun mamlakat miqyosida yagona sud hokimiyatining mavjudligi;
- butun mamlakat hududida amal qiladigan yagona Konstitutsiyaning mavjudligi;

- yagona qonunchilik tizimi - mamlakat hududida istiqomat qiladigan barcha aholi uchun umumijammiy bo'lgan yagona huquq tizimining mavjudligi;

- mamlakat hududini siyosiy mustaqillikka ega bo'lmagan ma'muriy-hududiy birliklarga bo'linganligi;

- yagona fuqarolikning mavjudligi.

Har bir unitar davlatning ma'muriy hududiy birliklari soni turlicha bo'lishi mumkin. Ma'muriy-hududiy bo'linmalar ikki, uch va to'rt bo'g'inli bo'lishi mumkin, masalan, ikki bo'g'inli bo'lsa, viloyat - tuman, uch bo'g'inli bo'lsa, taxminan viloyat - tuman jamoa, to'rt bo'g'inli bo'lsa, masalan, Fransiyada region – okrug – departament - jamoa shaklida bo'lishi mumkin,. Kichkina, mitti davlatlarning ba'zilarida umuman ma'muriy-hududiy bo'linish amalga oshirilmagan, masalan, Okeaniyada joylashgan Nauru va Tuala, Monako, San-Marino.

Unitar davlatlar yana tarkibidagi ma'muriy hududiy birliklarining huquqiy maqomi va xususiyatlariga ko'ra:

Oddiy unitar davlat. Bunday davlatlarning ma'muriy-hududiy tuzilishi sodda bo'lib, ma'muriy-hududiy birliklar bevosita markazga bo'ysunadi va huquqiy maqomi, nomlanishi hamda ijtimoiy tarkibi jihatdan aksariyat hollarda bir xil bo'lishi kuzatiladi. Ularning tarkibida hududiy avtonomiyalar mavjud bo'lmaydi (Polsha, Misr, Qozog'iston va boshqalar).

Murakkab unitar davlat. Ko'pchilik unitar davlatlarda bir yoki bir necha ma'muriy-hududiy birliklarga, o'lkalarga imtiyozli huquqiy maqom beriladi (masalan, Buyuk Britaniya, Fransiya, Ozarbayjon va boshqalar). Bunday unitar davlat ma'muriy avtonomiyaga ega bo'ladi. Qayd etilgan davlat tuzilishi shakli hududiy o'lkalarning maxsus manfaatlariga e'tibor berish zarur bo'lgan hollarda qo'l keladi. Bunday holat alohida millatning o'z taqdirini o'zi belgilashi, etnik va milliy kamsitilishini oldini olish, ozchilikni tashkil etuvchi millatlarning madaniyatini saqlab qolish va hokazolarda kuzatiladi. Mazkur avtonomiyalarda o'zini o'zi boshqarish huquqi mamlakat aholisining boshqa qismiga qaraganda, bir muncha kengroq bo'ladi. Lekin ularning mustaqilligi markaziy hokimiyat belgilagan doiradagina saqlab qolinadi. Amaliyotda ayrim hollarda bunday avtonomiyalar mustaqillik uchun kurash olib borishlari kuzatilib, aksariyat hollarda ayanchli oqibatlar, jumladan, fuqarolik urushlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat idoralari o'rtasidagi munosabatning xususiyatlaridan kelib chiqib, unitar davlatlar **markazlashgan, nisbiy markazlashgan va markazlashmagan** turlarga bo'linadi.

Markazlashgan unitar davlatlarda, ma'muriy-hududiy birliklarni boshqarish davlat **hokimiyati markaziy organlari** tomonidan bevosita amalga oshiriladi. Bunda markazdan tayinlanadigan mansabdor shaxslar

tegishli ma'muriy hududni boshqaradi. Bunga misol tariqasida, Indoneziya, Tailand davlatlarini keltirish mumkin.

Nisbiy markazlashgan unitar davlatlarda ma'muriy hududiy birliklarni boshqarish bir vaqtning o'zida markazdan tayinlanadigan mansabdor shaxslar hamda mahalliy vakillik organlari tomonidan amalga oshiriladi. Bunga Fransiya mahalliy boshqaruvidagi markazdan tayinlanadigan prefektlar va munitsipal Kengashlarni misol qilib keltirish mumkin.

Markazlashmagan unitar davlatlarda esa ma'muriy hududiy birliklar ancha mustaqil bo'lib, markazga umuman bo'ysunmaydi hamda boshqaruv to'la-to'kis mahalliy vakillik organlari vakolat doirasiga kiritiladi (Buyuk Britaniya grafliklari, AQSH shtatlari, Kanada provinsiyalaridagi mahalliy boshqaruvni saylab qo'yiladigan organlar amalga oshiradi.)

Nomarkazlashgan unitar davlatlarda, joylarga mansabdor shaxslarni tayinlash holati yo'q aholining yig'inlari, Kengashlari mahalliy boshqaruvni amalga oshiradi yoki amaldorlar joylik aholi tomonidan saylab qo'yiladi: Buyuk Britaniya, va boshqalar.

Chudakov M.F.ning ta'kidlashicha, bunday tizimni tasnifga kiritish ma'lum ma'noda nisbiy xarakterga ega, chunki, ikki organning birgalikda kelishi, odatda, unitar davlatning barcha bo'g'inlarida uchramasligi mumkin, masalan, jamoalarda tayinlab qo'yiladigan lavozimning o'zi yo'q, ba'zilarida esa saylab qo'yiladigan organ yo'q, masalan, Germaniya va Fransiyaning ba'zi ma'muriy-hududiy birliklarida va hokazo.

Unitar davlat tarkibidagi ma'muriy-hududiy birliklarning tashkil etilish prinsipi ham e'tiborga sazovor. Bu prinsiplar ham bir necha xil bo'lishi mumkin:

- aholining teng sonliligi prinsipi;
- yirik iqtisodiy, sanoat va jo'g'rofiy markazlar atrofida ma'muriy-hududiy birlik tashkil etish prinsipi.

Chudakov M.F.ning fikricha, ma'muriy birliklar davlat hokimiyatini amalga oshirishni, mamlakatni boshqarishni yengillashtirishga qaratiladi. Bundan tashqari ayrim davlatlarda oddiy ma'muriy-hududiy birliklardan tashqari maxsus bo'linmalar ham mavjud, xususan, mamlakat hududi standart ma'muriy bo'linmalarga, maktab okruglariga, sud va harbiy okruglarga, saylov okruglariga bo'linishi ham mumkinligi ta'kidlanadi. Masalan, saylov vaqtida mamlakat hududi bir qator saylov okruglariga bo'lib tashlanadi. Albatta, bunday okruglar chegaralari ma'muriy-hududiy birliklar hududiy chegaralari bilan mos bo'lmasligi mumkin.

Shunday qilib, unitar davlatning tarkibiy qismlari siyosiy mustaqillikka ega bo'lmay, balki bevosita markazga bo'ysunadi.

3-§. Federativ davlat

Xorijiy mamlakatlarning hududiy davlat tuzilishi shakli ichida federatsiya muhim rol o'ynaydi. Ma'lumki, davlatlar tuzilish shakliga ko'ra, oddiy va murakkab tuzilish shakllariga bo'linadi. Olimlar, mutaxassislar davlat tuzilish shaklining oddiy shakliga, odatda, unitar davlatlarni kiritishadi, murakkab davlat tuzilishi shakliga esa, federatsiya va Konfederatsiyani kiritishadi.

Federativ davlat tuzilish shakli haqida gapirishdan oldin, bu so'zning lug'aviy ma'nosini anglab olish zarur. Federatsiya atamasi lotin tilidagi "foederatio" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "ittifoq", "birlashma" ma'nolarini anglatadi.

Federatsiya bu davlatlar ittifoqi bo'lib, uning tarkibiga ittifoq huquqlari bilan rasmiy cheklangan, yuridik mustaqillikka ega bo'lgan davlat tuzilmalari kiradi. Federativ davlat unitar davlatdan farq qiladi, bu farq federatsiya tarkibiga kirgan tarkibiy qismlarning ma'muriy-hududiy birlik emas, balki davlat tuzilmalaridan iborat ekanligidadir.

Federativ davlatlar tarkibiga kirgan davlat tuzilmalari turlicha nomlanadi, masalan Germaniyada yerliklar, AQSH, Hindistonda shtatlar, Kanada va Pokistonda provinsiyalar, Birlashgan Arab Amirliklarida amirliklar, Shveysariya kantonlar deb ataladi. Ilmiy adabiyotlarda va amaliyotda ularni umumlashtirib federatsiya a'zolari yoki subyektlari deb atash keng tarqalgan.

Federatsiyalarni tashkil topish asoslariga qarab ikki guruhga ajratish mumkin:

- shartnomaga asoslangan,
- shartnomaga asoslanmagan

Shartnoma asosida tashkil topgan federatsiya bu qoidaga ko'ra, bo'lajak federatsiyaning a'zolari bo'lmish mustaqil davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida tashkil topgan ittifoq davlatidir. Bunday federatsiyalarga misol tariqasida, Shveysariya, AQSH, Avstraliya va Malayziyalarni keltirish mumkin.

"Shartnomaga asoslanmagan federatsiyalarda esa, davlat hokimiyati ma'muriy birliklarni huquqlarini kengaytirishi asosida, ular federatsiya subyektlariga aylanadi. Bunday o'zgarish avval unitar shaklda bo'lgan davlatning ixtiyoriga binoan amalga oshiriladi. Bunday federatsiyalarga misol qilib, Kanada, Hindiston, Pokiston, Nigeriyalarni keltirish mumkin." deb yozadi Chudakov M.F. Bunday federatsiyaning subyektlari shartnomali Federatsiyalardan farq qilgan holda, suverenitetga ega bo'lmaydilar.

Adabiyotlarda federatsiyalarning shuningdek, **milliy federatsiya** turi ham farqlanadi. Bunday federatsiyalarning barcha federatsiya subyektlari bir milliatga mansub aholidan tarkib topgan bo'ladi.

Aytish kerakki, federatsiyalarni yuqorida keltirilgan tarzda ikki guruhga bo'linishi, asosan tarixiy xarakterga ega bo'lib, hozirgi kunda, deyarli barcha federatsiyalarning tashkil etish asosida ikkala holat ham ifodalanadi.

Chirkin V.E.ning federatsiyalarning o'ziga xos belgilarini ikki guruhga ajratadi:

- faktik tarkib topgan belgilar;
- yuridik mustahkamlangan belgilar.

Federatsiyaning faktik, real mavjud belgilariga quyidagilar kiradi:

1. Davlat-siyosiy tuzilmalarning birlashuvi jo'g'rofiy xarakterga, qo'shnichilik yoki umumiy iqtisodiy, harbiy, bojxona, savdo manfaatlariga mos tarzda amalga oshiriladi.

2. Federatsiyadan chiqish huquqining mavjud emasligi (*sesessiya*). Aytish joizki, bunday prinsip, odatda, huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yilmaydi, biroq nazarda tutiladi. Istisno tariqasida, ayrim misollar mavjud, masalan, Malayziya Federatsiyasidan 1965 yili Singapur ajralib chiqqan.

3. Federatsiya a'zolarining huquqiy maqomi bir xil bo'lmasligi, bunday federatsiyalarni ba'zan *assimetrik* federatsiya ham deyishadi, Aholisi, hududi katta bo'lgan federatsiya subyektlarining huquqi ham odatda ancha keng bo'ladi.

4. Federatsiyaning hududi uning tarkibiga kiruvchi subyektlar hududiy yig'indisidan iborat bo'ladi. Mana shu belgilari bilan federatsiya unitar davlatdan farq qiladi.

Federatsiyaning **yuridik belgilariga**:

- federatsiya davlat sifatida umumiy Konstitutsiyaga ega bo'ladi va ushbu Konstitutsiyaga subyektlarning Konstitutsiyalari to'la mos kelishi lozim;

- federatsiya qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga ega va ularning vakolatlari butun mamlakat hududida amal qiladi;

- federatsiya subyektlari ham o'z qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari tizimlariga ega va ular markaziy organlar kompetensiyasidan farq qiladi;

federatsiya bilan federatsiya subyektlari o'rtasida vakolatlar aniq chegaralangan bo'ladi, ayrim masalalarni faqat federativ organlar, ayrim masalalarni esa faqat federatsiya subyektlari amalga oshiradi, ayni paytda,

federatsiya bilan uning subyektini birgalikda amalga oshiradigan masalalar doirasi ham o'zaro aniqlab olinadi;

federatsiyaning Oliy sudlari butun mamlakat uchun eng oliy instansiya sudi hisoblanadi. Federatsiya konstitutsiyaviy nazorat sud organlari ham mavjud bo'lib, ular federatsiya subyektlari qonun hujjatlarining federal konstitutsiyaga muvofiqligi ustidan konstitutsiyaviy nazorat funksiyasini amalga oshiradi;

- federatsiya miqyosida yagona federal fuqarolik joriy etiladi. Ba'zi hollarda, federatsiya subyektlarining ham fuqaroligi rasman e'tirof etiladi, lekin bu shartli xarakterga ega holos;

- federatsiyaning yana bir muhim belgisi bo'lib, unda ikki palatali parlamentning mavjudligi hisoblanadi. Ko'pgina federatsiyalarda parlamentning yuqori palatasini shakllantirish federatsiya subyektlarining teng sonli vakillik prinsipi asosida amalga oshiriladi. Bunday federatsiyalarga AQSH, Meksika, Avstraliya, Venesuela, Braziliya kabi davlatlarni ko'rsatish mumkin.

Federatsiya sharoitida eng muhim masala federatsiya bilan uning subyektlari o'rtasida kompetensiyalarning taqsimlanishi hisoblanadi. Ularni uchga ajratish mumkin:

- federatsiyaning mutlaq vakolatlari;

- federatsiya va uning subyektlari birgalikda hal etadigan masalalar bo'yicha vakolatlar;

- federatsiya subyektining mutlaq vakolatlari.

Birinchi masala, ya'ni federatsiyaning mutlaq vakolatlarini tashkil etuvchi masalalarga mudofaa, tashqi ishlar, pul muomalasi, soliqlar, federal organlarni tashkil etish, federatsiya bilan uning subyektlari va subyektlar o'rtasidagi nizolarni hal etish kabi masalalar kiradi.

Birgalikdagi kompetensiyaga kiruvchi masalalarni federatsiya ham, subyektlar ham hal qilishi mumkin (ko'pchilik hollarda ustuvorlik federatsiya tomonida bo'ladi).

Federatsiya subyektining mutlaq vakolatlariga kiruvchi masalalar qatoriga mahalliy organlarni tashkil etish, jamoat tartibini saqlash, yo'llar qurish, atrof - muhitni muhofaza qilish, mahalliy miqyosda normativ aktlar qabul qilish, madaniyat, ta'lim, tibbiyot masalalarini kiritish mumkin.

Shunday qilib, federatsiya davlat tuzilish shakli hozirgi kunda, bir qancha davlatlarda amal qilib, o'zining samarali ekanligini ko'rsatmoqda.

4-§. Konfederatsiya

Xorijiy mamlakatlarning davlat tuzilish shakllari ichida xalqaro shartnomalar asosida tashkil topgan tuzilmalar ham mavjud. Bunday davlat-hududiy tuzilmalarni *Konfederatsiya* deb atashadi.

Konfederatsiya bu ma'lum bir maqsadlarda birlashgan mustaqil davlatlar ittifoqidir. Konfederatsiya federatsiyadan farq qilgan holda, u ittifoq davlati emas, balki davlatlar ittifoqi hisoblanadi. Konfederatsiya iqtisodiy, siyosiy, harbiy, bojxona va boshqa maqsadlarda tuzilishi mumkin.

Konfederatsiya o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish uchun va a'zo davlatlarning harakatlarini muvofiqlashtirish uchun oliy organlar tuzishi mumkin, biroq bu organlar a'zo davlatlarning hukumatlari bilan muloqotda bo'lishi, bevosita aholiga murojaat qilish huquqiga ega emas.

Konfederatsiya a'zolari *nullifikatsiya* huquqiga egadirlar, ya'ni ittifoq aktini a'zo davlat qabul qilmasligi, tasdiqlamasligi mumkin. Konfederatsiyaning umumiy organlari qabul qilgan aktlar uning barcha a'zo davlatlari tegishli organlari tomonidan ratifikatsiya qilinganidan keyingina, butun konfederatsiya hududida amal qiladi.

Ta'kidlash kerakki, konfederatsiya federatsiyaga nisbatan uncha mustahkam emas, chunki, u odatda, biron-bir masalalani hal etish ehtiyoji orqali tashkil etiladi. Tarixda konfederatsiyalar uncha ko'p bo'lmagan, bo'lganlari ham keyinchalik yo federatsiyaga birlashgan, yoki alohida-alohida unitar davlatlarga bo'linib ketishgan.

M.F. Chudakov va V.E.Chirkinning yozishicha, konfederatsiyaga 1579-1795-yillar davomida amal qilgan Niderlandlar Konfederatsiyasini, 1776-1787-yillardagi AQSH Konfederatsiyasini hamda 1291-1798-yillardagi Shveysariya Konfederatsiyasini misol tariqasida keltirilgan. Hozirgi kunda, Shveysariya rasman konfederatsiya deb nomlansa-da, biroq aslida federatsiya hisoblanadi. 1815-1866-yillardagi German ittifoqi ham konfederativ tuzilmaga yaqin bo'lgan.

Hozirgi zamon yangi tarixida konfederatsiyaga misol qilib, 1982-yil fevralida tuzilib, 1989-yilda tarqalib ketgan Senegal bilan Gambiya Konfederatsiyasini - Senegambiyani misol qilib keltirish mumkin.

Arab davlatlaridan Misr bilan Suriya 1952-yili birlashib, Birlashgan Arab Respublikasi Konfederatsiyasini tashkil etishga urinib ko'rishgan, biroq ma'lum vaqtdan keyin bu davlatlar ittifoqi tarqab ketgan. Hozirgi kunda, Bosniya va Gersegovina Respublikasini mohiyatan Konfederatsiya deyish mumkin.

5-§. Avtonomiya

Davlatlarning hududiy tuzilishi haqida gap ketganda, albatta, avtonomiya shakliga to'xtalish lozim. Avtonomiya tushunchasi aslida yunoncha so'z bo'lib, "o'zini o'zi boshqarish" ma'nosini anglatadi.

Avtonomiya bu davlatning muayyan qismining ichki o'zini o'zi boshqarishi bo'lib, bu qism davlatning boshqa qismlaridan ba'zi maxsus jihatlari, masalan tarixiy, madaniy, diniy, maishiy, til, jo'g'rofiy, milliy jihatlari bilan farqlanadi. Demak avtonomiya, bu o'sha hududda zich yashaydigan aholining tarixiy, madaniy, diniy, til, jo'g'rofiy, milliy va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda, tashkil etiladigan alohida birlikdir (masalan, Fransiyada Korsika, Buyuk Britaniyada Shimoliy Irlandiya).

Avtonomiyalar u yoki bu jihatdan davlat belgilarining ayrim elementlariga ega bo'ladi. Avtonomiyalar aksariyat hollarda unitar davlat tuzilishi shaklidagi davlatlarda bo'lib, federatsiya ko'rinishidagi davlatlarning federatsiya subyektlarida kamdan-kam hollarda avtonomiyalarni uchratish mumkin (Hindistonning ayrim shtatlarida).

Avtonomiyalarning har qanday shaklida davlat tomonidan o'zining avtonomiyalari ichki ishlariga aralashishiga yo'l qo'yiladi. Masalan, avtonomiya organlari davlat Konstitutsiyasi normalariga rioya etmagan hollarda (Ispaniya va boshqalar.). Avtonom tuzilmalar, qoidaga ko'ra, alohida qonun va statut bilan mustahkamlangan bo'ladi va avtonomiyaning qonun chiqaruvchi organi tomonidan qabul qilinadi hamda umumdavlat parlamenti tomonidan tasdiqlanadi. Bu qonunlar umumdavlat qonunchiligiga mos holda qabul qilinadi. Mabodo avtonom birlik umumdavlat qonuniga zid qaror qabul qilsa, markaziy hukumat unga o'z irodasini o'tkazadi.

Avtonomiyalarning huquqiy maqomi aksariyat hollarda davlatlarning konstitutsiyalarida (Italiya) yoki maxsus qonun bilan alohida mustahkamlab qo'yiladi.

Avtonomiyalar ko'p hollarda davlatning vakolatli organlari tomonidan qonun qabul qilish orqali (Iroqda 1974-yil), tegishli hududda referendum o'tkazish orqali va ushbu hududda yashovchi xalqlarning uzoq muddatli kurashi natijasida tashkil topishi mumkin.

Avtonomiyaning turlari juda ko'p va shunga muvofiq ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

- *milliy-hududiy*;
- *milliy madaniy*.

Milliy-hududiy (etnohududiy avtonomiya)- biror bir etnik guruhga tegishli aholining bir hududda zich yashashi natijasida yagona hududiy

birlikka nisbatan beriladigan avtonomiya maqomi. Milliy-hududiy avtonomiyalar o'z navbatida ikkiga *siyosiy* va *ma'muriy* avtonomiyalarga bo'linadi.

Siyosiy avtonomiya davlatning ma'lum bir hududiy birligiga siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy munosabatlarda bir muncha kengroq imtiyoz hamda vakolatlar berilishi bilan tavsiflanadi.

Siyosiy avtonomiya subyekti deyarli barcha davlatning tashqi belgilariga, ya'ni o'z parlamentiga, hukumatiga, fuqaroligiga, mahalliy qonunchiligiga, davlat ramzlariga ega bo'ladi. Ba'zi hollarda esa o'z Konstitutsiyasiga yoki uning o'rmini bosadigan maxsus aktga ega bo'ladi. Siyosiy avtonomiyaga misol qilib, Shimoliy Irlandiyani, Shimoliy Irlandiyadan tashqari yana Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya Birlashgan qirolligi tarkibiga kirmaydigan Normand orollari va Men orolini ham siyosiy avtonomiya subyektlari deyish mumkin. Bundan tashqari, Daniyaga qarashli yana Grenlandiya va Farer orollarini ham siyosiy avtonomiyalar turkumiga kiritisa bo'ladi.

Ma'muriy avtonomiya hududiy birlikning o'ziga xos jo'g'rofiy joylashganligi munosabati bilan hamda etnik va milliy holatlarni inobatga olib tashkil etiladi.

Avtonomiya masalan, orol yoki borish qiyin bo'lgan joylarda, tog'li rayonlarda joylashgan bo'lsa, bu shakl amal qiladi. Ma'muriy-hududiy avtonomiyaning huquqiy maqomi siyosiy avtonomiyadagidek, keng emas. Bunday avtonomiyalarda ham o'zlarining qonun chiqaruvchi organi, o'z hukumati, boshqaruv tizimi bo'lishi mumkin. Bunday avtonomiyaga odatda, Italiyaning Sitsiliya, Sardiniya orollarini, Portugaliyaning avtonomiyasi hisoblangan Azor va Madeyra orollarini kiritish mumkin.

Madaniy-milliy avtonomiya bunda muayyan bir etnik guruhga o'zlarining milliy rivojlanishini ta'minlash, ya'ni milliy madaniyatini rivojlantirish, o'z ona tilida maktablar, teatrlar ochish, radioteleko'rsatuvlarlar olib borish imkoni beriladi hamda ushbu guruhlar davlatning birgina hududiy birligida emas, balki, butun mamalakat hududida tarqoq tarzda yashaydilar va o'zlarining avtonom huquqlarini alohida etnik jamoat birlashmalari orqali amalga oshiradilar. Masalan, Avstriyada bunday holat vengrlarga, slovenlarga nisbatan qo'llaniladi.

Chudakov M.F. va Chirkin V.E.ning fikricha, etnik omilga bog'liq holda, amal qiladigan avtonomiyaning yana quyidagi turlarini ko'rsatish mumkin:

personal avtonomiya – bunday avtonomiyada mamlakat hududida tarqoq yashaydigan milliy ozchilikni tashkil etgan etnik guruhlarining

alohida jamoat birlashmalari hamda organlari orqali fikrini hisobga olish ta'minlanadi. Bunda markaziy organlar yoki maxsus tashkil etilgan organlar faoliyatida mazkur etnik guruhning vakilligi ta'minlangan bo'ladi. Bunga misol qilib, Shvetsiya, Norvegiya va Finlyandiyada yashaydigan saami etnik guruhini misol tariqasida keltirish mumkin, chunki, bu uch davlatda ham saam parlamentlari tashkil etilgan bo'lib, ular madaniy-siyosiy organlar hisoblanadi;

korporativ avtonomiya - davlatning markaziy organlarida muayyan bir millatni tashkil etuvchi mutaxassislar uchun ma'lum sonli o'rinlar zahira tarzida belgilab qo'yiladi, ya'ni mahalliy aholi uchun ma'lum bir darajada kvota ajratiladi. Davlat apparati xodimlari mahalliy tilni bilishlari kerak;

hududiy avtonomiya milliy ozchilikni tashkil etgan etnik guruh zich joylashgan bo'lsa - bunday avtonomiya shakli tashkil etilishi mumkin. Bu holda, o'sha tashkil etilgan birlikning nomida etnik guruhning nomi ko'rsatilgan bo'ladi. Bunday avtonomiyaga misol qilib, Ispaniyadagi Basklar diyori va Kataloniyani keltirish mumkin.

Aytish kerakki, ayrim avtonom tuzilmalar juda keng huquqlardan foydalanishadi (masalan, Italiya va Ispaniyadagi avtonomiyalar).

Avtonom birliklardan tashqari yana **tobe hududlar** maqomidagi joylar ham mavjud. Tobe hududlar avtonomiya hisoblana olmaydi, chunki, ularning huquqlari ancha kam. Odatda, tobe hududlar sobiq koloniyalar hisoblanadi. Tobe hududlar garchi turli maqomga ega bo'lsalar-da, ulardagi umumiy jihatlar quyidagilardir: suverenitetga ega emaslik, vakillik organining yo'qligi va boshqalar (masalan, Buyuk Britaniyaga qarashli Angiliya)

Undan tashqari jahon amaliyotida **davlatlarning hamkorlik shakllari** ham mavjuddir. Ularga qo'yidagilar kiradi: hamdo'stlik, hamjamiyat, ittifoqlar, uniyalar, protektorat. Misol tariqasida, hozirgi kunda davlatlar o'rtasida harbiy, iqtisodiy va boshqa masalalar bo'yicha tuzilgan ko'plab birlashmalar, hamdo'stlik shaklidagi ittifoqlar mavjud.

Hamdo'stlik davlat bo'lmaganligi uchun milliy vakolatlarga ega emas. Hamdo'stlik xalqaro huquqning teng subyektlari tomonidan milliy suverenitet asosida tashkil etilgan davlatlar birlashmasidir. Ularga, masalan, Shimoliy Atlantika harbiy ittifoqi NATO, Mustaqil davlatlar Hamdo'stligini kiritish mumkin. Ba'zi adabiyotlarda ularni konfederatsiyaga kiritishsa, ba'zilarida kiritishmaydi.

Mustaqil davlatlar Hamdo'stligi (MDH) sobiq Ittifoqning ayrim respublikalari tomonidan tuzilgan edi. 1993-yil 22-yanvarda Minskda

MDHning ustavi qabul qilingan. MDHning maqsadlari qo'yidagilardan iborat:

birinchidan, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ekologik, insonparvarlik va boshqa sohalarda hamkorlikni amalga oshirish;

ikkinchidan, umumiy iqtisodiy makonni yaratish;

uchinchidan, umuminsoniy tamoyillar va insonning asosiy huquq va erkinliklarini ta'minlash;

to'rtinchidan, a'zo davlatlarning xalqaro tinchlikni va xavfsizlikni ta'minlash va qurolsizlanishga yo'naltirilgan hamkorliklarni amalga oshirish;

beshinchidan, a'zo davlatlar fuqarolarining hamdo'stlik hududida erkin yurishlari va muloqotlarini ta'minlash;

oltinchidan, nizo va kelishmovchiliklarni tinch yo'llar bilan hal etish va boshqalar.

MDHning oliy organi davlatlar boshliqlarining Kengashi hisoblanadi. Kengash a'zo davlatlar umum manfaatlari doirasida davlatlar faoliyatini muhokama etish va qaror qabul qilish vakolatiga ega bo'lib, u yiliga ikki marta yig'iladi.

Hamjamiyat teng huquqli davlatlar tomonidan tashkil etilgan davlatlar birlashmasi. Hamjamiyatning hamdo'stlikdan farqi shundaki, hamdo'stlikda o'zaro hamkorlikka asoslangan munosabatlar davlat organlari miqyosida bo'ladi. Hamjamiyatda bunday munosabatlar yanada chuqurlashib, ijtimoiy-madaniy muhitning uyg'unlashib ketishi kuzatiladi.

Protektorat (*lot. protector* – qaramog'iga oluvchi, homiy) – bu davlatlar hamkorligining shunday shakli, bunda bir davlat ichki siyosatda avtonomligini saqlab qolgan holda, xalqaro munosabatlarda ikkinchi davlatning suverenitetini tan olishidir. Masalan, Gruziya 1786-1801-yilda Rossiyaning, Bahrayn mustaqillikka erishgunga qadar Buyuk Britaniya protektoratligi ostida bo'lgan.

Uniya (*unio*- yagona) – monarxiya davlatlarining o'zaro ittifoqqa birlashishiga asoslangan davlatlar hamkorligining shaklidir. Uniyada davlatlar ittifoqi yagona monarx tomonidan boshqariladi. Uniyaga birlashgan davlatlar o'z davlat tuzumini saqlab qoladi, lekin ularning suvereniteti yagona bo'lib, u monarx qo'li ostida bo'ladi. Bunga misol sifatida Avstriya-Vengriyani keltirish mumkin.

Uniya o'z mazmuniga ko'ra konfederativ davlat tuzilishi shakliga o'xshasada, biroq undan farq qiladi. Masalan:

- konfederativ davlat ham respublika, ham monarxiya davlatlari o'rtasida vujudga kelsa, uniya faqat monarxiya davlatlari o'rtasida shakllanadi;

- konfederativ davlat shartnomalar asosida paydo bo'lsa, uniya shartnoma asosida emas, balki, bir monarxning bir nechta monarxiya davlatlari toj-taxti unga tegishliligi nuqtai nazaridan tuziladi. Uniyalar o'rtasida shartnomalar tuzilsa-da, bu shartnomalar uniya vujudga kelishining asosi bo'lib xizmat qilmaydi;

konfederativ davlatda davlatlarning o'zaro munosabatlari (eng muhimi siyosiy munosabatlar) har tomonlama chuqur yo'lga qo'yilgan bo'ladi. Uniyada bunday holat kuzatilmaligi mumkin.

Ittifoq — davlatlarning siyosiy jihatdan birlashuvi. Ko'p belgilariga ko'ra konfederativ davlatlarga o'xshab ketadi. Misol, Yevropa Ittifoqi, sobiq Ittifoq davlati.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Davlat tuzilishi deganda nima tushuniladi?
2. Davlatning tuzilish shakli tushunchasiga ta'rif bering.
3. Tuzilish shakliga ko'ra davlatlarning qanday turlari mavjud?
4. Unitar davlatning o'ziga xos belgilari va turlarini sanang.
5. Federativ davlatning davlat tuzilishi boshqa shakllaridan qanday farqli xususiyatlari mavjud?
6. Konfederatsiya tushunchasiga ta'rif bering.
7. Federatsiya va konfederatsiya subyektlarining huquqiy maqomida qanday farqlar mavjud?
8. Avtonomiyaning qanday turlari mavjud?

24-bob. Xorijiy mamlakatlarda saylov huquqi

1-§. Saylov huquqi tushunchasi va uning ijtimoiy vazifasi.

2-§. Saylov turlari.

1-§. Saylov huquqi tushunchasi va uning ijtimoiy vazifasi

Saylov huquqi konstitutsiyaviy huquqning eng muhim institutlaridan biri bo'lib, u fuqarolarga nafaqat davlat organlarini saylov yo'li bilan tashkil etishni, balki unda fuqarolarning mazkur organlarga o'z vakillarini yuborish orqali davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqlari amalga oshiriladi. Ana shu bois fuqarolar tomonidan o'z saylov huquqlarining hech qanday to'siqlarsiz amalga oshirilishi ularning davlat boshqaruvidagi ishtirokining eng muhim shakllaridan biri hisoblanadi.

Saylovning muayyan ko'rinishlari qadimgi jamiyatlarda ham mavjud bo'lib, jumladan, qadimiy Gretsiya va Rimning quldorlik tuzumiga asoslangan jamiyatlarida saylovlar davlatchilikning eng muhim prinsiplaridan birini tashkil qilgan. Keyinchalik feodal jamiyat uchun xos bo'lgan saylovlarning ma'lum elementlari muhim ahamiyat kasb etgan. Lekin, jamiyatda kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi va davlat boshqaruvining respublika shakli vujudga kelishi bilan saylovlar yanada yuqori mavqega ega bo'ldi. Umumiy saylov huquqi asosida tashkil etiladigan oliy vakillik organi bo'lmish parlament yangi tuzumning ijtimoiy munosabatlariga mos edi. Bu davrda saylov kampaniyasidan siyosiy kurashning samarali vositasi hamda u yoki bu siyosiy guruhlarning va ayni guruh vakillari xalqchilligining ko'rsatkichi sifatida foydalanila boshlandi.

Saylovlar hozirgi zamon davlatlarining ko'pchiligida ijtimoiy-siyosiy hayotning muhim belgisi bo'lib, siyosiy tizimning demokratikligi darajasi esa saylov tizimining xususiyatlariga ko'p jihatdan bog'liqdir. Vakillik organlarini saylov orqali shakllantirish prinsipini cheklash, asossiz ravishda saylov senzlarini joriy qilinishi yoki ovoz berish natijalarini soxtalashtirish, odatda, davlat hokimiyatini amalga oshirishda yakkahokimchilik uslubiga o'tishga olib kelishi mumkin.

Saylovlar hozirgi demokratik davlatlarda xalq irodasini erkin bildirish, eng muhim konstitutsiyaviy prinsiplardan biri hisoblangan xalq suverenitetini amalga oshirishning asosiy shakli hisoblanadi. Saylovchilar uchun saylovlarda ishtirok etish davlat hokimiyatining ham qonun chiqaruvchi, ham ijro etuvchi organlari (prezident, parlament, hukumatning) va shuningdek, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini hamda saylovlar orqali o'z lavozimiga ega bo'ladigan muayyan toifa

mansabdor shaxslarning shakllanishi va faoliyatlari ustidan (bevosita yoki bilvosita) nazorat qilishga imkoniyat yaratuvchi muhim vosita rolini bajaradi.

Saylov huquqining erkin amalga oshirilishi, xalq irodasi hokimiyat va har qanday hukumat qonunchiligining asosi ekanligi, shu bilan birga, ko'pgina xalqaro hujjatlarda¹, jumladan, YXHTning Kopengagenda qabul qilingan hujjatida ham ta'kidlangan. Ushbu hujjat talablariga ko'ra, «Ishtirok etuvchi davlatlar tegishincha o'z fuqarolarining bevosita yoki haqiqiy saylov jarayonida o'zlari erkin saylaydigan vakillari orqali mamlakatni boshqarishda qatnashish huquqlarini hurmat qiladilar»² Bu huquqning amalga oshirilishi uchun yaratilgan imkoniyatga qarab, u yoki bu davlatning qay darajadagi demokratiya asosida yashayotganligiga baho berish mumkin.

Xorijiy mamlakatlar saylov huquqi – bu fuqarolarning siyosiy huquqlari toifasiga kiradigan eng muhim konstitutsiyaviy huquqdir. Tom ma'noda saylovlarni o'tkazish siyosiy jarayonning raqobatchiligi va hayotiyligini ta'minlovchi asosiy vosita bo'lib, ushbu jarayon konstitutsiyada mustahkamlangan tartib-qoidalar doirasidan chetga chiqib ketmaydigan siyosiy kurashning qonuniy ko'rinishidir. Demokratik davlatlarda o'tkazilayotgan saylovlar tinch yo'l bilan davlat hokimiyatiga erishish yoki uni amalga oshirish ustidan nazoratni yo'lga qo'yishning asosiy shakli va usulidir.

Saylov huquqi – konstitutsiyaviy huquqning eng muhim institutlaridan biridir, saylovlarning o'zi esa, garchi amaldagi qonunchilikda belgilangan tartib-qoidalar va shakllangan siyosiy amaliyot bilan chegaralangan bo'lsa-da, aksariyat rivojlangan demokratik mamlakatlarda keskin siyosiy kurash uchun maydon hisoblanadi. Ana shu sababli, saylov huquqi deganda, fuqarolarga saylovlarda ishtirok etish huquqi beruvchi va davlat hokimiyatining vakillik organlarini shakllantirish tartibi mustahkamlangan huquqiy normalar va unga oid vujudga kelgan odatlarning amaliyotda shakllangan qoidalari yig'indisidan tashkil topgan konstitutsiyaviy-huquqiy institutlardan biri tushunilishi lozim. **Saylov tizimi** tushunchasiga ovoz berish natijalarini, shuningdek, haqiqiy va haqiqiy emas deb topilgan ovozlarni hisoblash va saylovlarda g'olib chiqqanlarni aniqlash uslublari kiradi.

Saylov huquqi atamasi ikki xil ma'noda qo'llaniladi. Birinchi ma'noda saylov huquqi saylovlarni tashkil qilish va o'tkazishga oid

¹Qaang: 1948 йилги "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси"нинг 21-моддаси, 1966 йилги "Фукаровий ва снѣсний ҳуқуқлар гўтрисидаги халқаро Пакт"нинг 25-моддаси.

²Qaang: ЕХХТнинг Инсонийлик мезонлари бўйича Копенгаген келгаш иужжатиининг 1 қисм 6-моддаси.

munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisi tushunchasini anglatga, saylov huquqi ikkinchi ma'noda esa fuqarolarning subyektiv huquqlari, ya'ni ularning saylovlarda ishtirok etishlari bilan bog'liq bo'lgan ovoz berish, saylanish, nomzodlar ko'rsatish, nomzodlarni muhokama qilish, saylov komissiyalari tarkibida ishtirok etish kabi huquqlarini o'z ichiga oladi. Har ikki ma'nodagi saylov huquqiga tegishli munosabatlar davlatning Konstitutsiyasi va saylov to'g'risidagi qonunlari bilan tartibga solinadi. Bir qator mamlakatlarda saylov huquqi tarkibiga **aktiv va passiv saylov huquqi** kategoriyalari kiritilgan. Aktiv saylov huquqi fuqaroga vakillik organlariga yoki mansabdor shaxslarga bo'ladigan saylovlarda shaxsan ishtirok etishi, muayyan masala bo'yicha o'tkaziladigan referendumning to'la huquqli ishtirokchisi bo'lish huquqini anglatadi. Passiv saylov huquqi – bu qonunda belgilangan tarzda fuqaroning saylanadigan lavozimga nomzod sifatida saylovlarda ishtirok etishi va buning uchun zarur bo'lgan ovozlar miqdorini olgan taqdirda tegishli lavozimga saylanishiga imkon yaratuvchi huquqidir.

Barcha rivojlangan demokratik davlatlarda jinsidan, irqidan, millatidan, ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, 18 yoshga to'lgan barcha fuqarolar saylov huquqiga ega. Sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilganlar, shuningdek, sud hukmi bo'yicha ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotganlar saylov huquqidan foydalanmaydilar.

Demokratik davlatlarda saylovlar umumiy, ya'ni ularda saylov yoshiga yetgan mamlakat (viloyat, tuman, shahar) barcha aholisi ishtirok etadi, saylovchilarning imkon qadar ko'p miqdori qatnashadi. Saylovlar teng saylov huquqi asosida o'tkaziladi – har bir saylovchi bir ovozga hamda bitta saylovchilar ro'yxatiga kiritiladi. Bunda saylov okruglari aholi soniga ko'ra teng bo'lishi lozim. Saylovlar to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladi, ya'ni saylovchilar ko'ppartiyaviylik asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan bevosita nomzod uchun ovoz beradi. Yashirin ovoz berish saylovchilarning o'z irodasini erkin ifodalashi ustidan hech bir nazorat yo'qligini nazarda tutadi.

Masalan, Fransiyada saylovlarni to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita yo'llar bilan amalga oshirilini ko'rish mumkin. Jumladan, Respublika Prezidentini, Parlament quyi palatasining a'zolarini, Yevropa parlamentining deputatlarini va shuningdek, mahalliy vakolatli muassasalarning tarkibini saylashda foydalaniladi. Bilvosita saylovlar tizimidan Parlamentning yuqori palatasi — Senat tarkibini shakllantirishda foydalaniladi. Dastlab bilvosita saylovlarni o'tkazish yo'li bilan Fransiya Respublikasining Prezidentini ham saylardilar, lekin 1962-yilda amalga oshirilgan

Konstitutsiyaviy islohot oqibatida bilvosita saylovlar saylovchilarning to'g'ridan to'g'ri ovoz berishi bilan almashtirildi.

Saylovlar siyosiy hayotning barometri bo'lib hisoblanadi. Ushbu jarayon natijasida, siyosiy partiyalar va boshqa siyosiy birlashmalari o'z manfaatlari, qarashlarini ifoda etadi. Saylovlarning natijalari ushbu birlashmalarning jamiyat hayotidagi rolini, shuningdek, saylovchilarning siyosiy hayotga bo'lgan qiziqish darajasini belgilaydi.

Saylov huquqining asosiy prinsiplari mustahkamlangan asosiy manba tegishli davlatlarning konstitutsiyalari hisoblanadi. Konstitutsiyada saylov huquqi subyektlari doirasi, ushbu huquq shakllanadigan bosh asoslar hamda fuqarolarga mazkur huquqni berish va ularni ushbu huquqdan mahrum qilish shartlari belgilanadi. Masalan, Italiyaning 1947-yilgi Konstitutsiyasining 4-moddasida mamlakatning voyaga yetgan barcha fuqarolari: erkaklar va ayollar saylov huquqidan foydalanishlari, saylovlar esa shaxsan, teng, erkin va yashirin ovoz berish prinsiplari asosida amalga oshirilishi to'g'risidagi qoidalar orqali ifodalangan. Konstitutsiya ovoz berishni Italiyada ijtimoiy burch sifatida e'tirof etadi.

Konstitutsiyalarda saylov huquqiga oid tartibga solinadigan masalalar hajmi bir-biridan keskin farq qiladi. Ba'zi mamlakatlarning konstitutsiyalari formal, deklarativ xarakterdagi alohida normalar bilan cheklanadi; boshqalarida esa, saylov to'g'risidagi maxsus normalar yoki butun boblar tarzida saylov huquqi munosabatlari birmuncha kenroq tartibga solingan. Qoida tariqasida saylov huquqining normalari batafsilroq tarzda tartibga solish maxsus qonun hujjatlari orqali amalga oshiriladi. Bular qatoriga **saylov va ovoz berish tartibi to'g'risidagi maxsus qonunlar**, shuningdek, **saylov kodekslarini** kiritish mumkin. Saylov huquqi manbalari qatoriga davlat boshlig'ining bu masala bo'yicha qabul qilgan hujjatlari, qonun chiqaruvchi organ palatalarining reglamentlari, ijro etuvchi va sud organlari qarorlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining hujjatlarini kiritish mumkin. Bu barcha hujjatlar u yoki bu darajada konstitutsiyada belgilangan saylovlar to'g'risidagi qoidalarga, fuqarolarning saylov huquqlarini amalga oshirish shartlari va boshqa masalalarni yanada aniqlashtiradi va ularni to'ldiradi. So'ngi davrlarda xorijiy mamlakatlarning saylov to'g'risidagi qonunchiligi ancha kengaytirildi va undagi qoidalar aniqlashtirildi. Jumladan, ushbu qonun hujjatlari nafaqat ovoz berish masalasini, balki saylov kampaniyasi bilan bog'liq bo'lgan siyosiy partiyalarning faoliyati, nomzodlarning sarf-xarajatlarini moliyalashtirish, saylovlarda korrupsiyaga qarshi kurashish usullari, saylovlarni o'tkazishga mas'ul maxsus organlar va mansabdor

shaxslarning faoliyati, reklama-tashviqot faoliyat doirasi va tartibi, ommaviy axborot vositalarining roli kabi bir qator boshqa masalalarni tartibga soladi. Ba'zi davlatlarda, ayniqsa anglo-sakson huquqiy tizimiga oid mamlakatlarda va ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda, saylov huquqiga doir bir qator masalalar hamon odatlar vositasida tartibga solinib kelinmoqda.

Har bir davlat xalqaro hamjamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida saylov to'g'risidagi xalqaro andozalarni, fuqarolarning saylovga doir huquq va erkinliklarini e'tirof etadi va mamlakatda demokratik saylovlar o'tkazish borasida saylovga doir huquq va erkinliklar kafolatlanishini yanada kuchaytirish uchun izchillik bilan qonunlar qabul qilish va tegishli chora-tadbirlarni qo'llamoqdalar.

Saylovlarga oid xalqaro andozalarda fuqarolarning saylov huquq va erkinliklariga amal qilinishini ta'minlash har qanday demokratik davlatning milliy qonunlariga implementatsiya qilish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatning zimmasiga olgan xalqaro majburiyatlarini quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

Konstitutsiya va qonunlarning umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalariga muvofiq bo'lishini ta'minlash. Saylov jarayonlari ishtirokchilarining saylov to'g'risidagi huquqlarini demokratik prinsiplar va normalar asosida himoya etilishini, saylovlar demokratik ruhda o'tkazilishini, saylovlarda fuqarolar o'z xohish-irodasini erkin ifoda etishini, saylovlarining haqqoniy va qonuniy (legitimligi) bo'lishini kafolatlash;

Saylov to'g'risidagi qonunlar faqat qonun chiqaruvchi hokimiyat (parlament) tomonidan qabul qilinishi;

Ko'ppartiyaviylik asosida o'tadigan bevosita saylovlar chog'ida barcha nomzodlarning erkin raqobatlashuvi uchun zarur shart-sharoit yaratish;

Saylovga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish chog'ida fuqarolarning saylovga doir huquq va erkinliklariga amal qilinishini ta'minlashning huquqiy, tashkiliy, axborot jihatdan kafolatlash tizimlarini yaratish;

Xotin-qizlarning saylab qo'yiladigan organlarga saylash va saylanish huquqlarini erkaklar bilan teng amal qilinishi imkoniyatlarini ta'minlash;

Ovoz berishda barcha saylovchilar ishtirok etishi uchun huquqiy kafolat va shart-sharoitlar yaratish choralari joriy etish;

Saylovchilar yoshi, fuqaroligi, turar joyi, shaxsini tasdiqlovchi asosiy hujjati mavjud ekani kabi mezonlarni ko'zda tutuvchi hech bir kamsitishsiz amalga oshiriladigan muayyan qonuniy-me'yoriy

protsedura negizida ro'yxatga olish uchun tegishli huquqiy shart-sharoit yaratish;

Saylovchilar haqida ma'lumot taqdim etuvchi shaxslarning mas'uliyatini, ma'lumotlarning haqqoniyligini, tegishli ma'lumotlar to'la hajmda ekani va ularning o'z vaqtida yetkazib berilishini, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligi qonunga muvofiq ta'minlanishini qonuniy asoslarda mustahkamlash;

Siyosiy partiyalar shakllanishiga va ularning erkin qonuniy faoliyat yuritishiga ko'maklashish, siyosiy partiyalar va saylov jarayonlarining moliyaviy ta'minlanishini qonuniy jihatdan tartibga solish, siyosiy partiyalar va nomzodlarga o'z qarashlari va munosabatlarini, saylovoldi dasturlari qoidalarini erkin bayon eta olishi va saylovchilar buning bilan tanishish kimni yoqlab va kimga qarshi ovoz berish, muhokama yuritishi uchun tegishli shart-sharoit yaratish.

Siyosiy partiyalar va nomzodlarning hech bir kamsitishsiz ommaviy axborot vositalaridan foydalanishida huquqiy yoki ma'muriy to'siqlar qo'yilishining oldini olish, ijtimoiy fikr so'rovlari natijalariga asoslangan ma'lumotlarning axborot bankini shakllantirish va ushbu ma'lumotlar bilan saylov jarayonlari ishtirokchilarining tanishib chiqish saylovlarning ochiqligini ta'minlaydigan, ovoz berish yakunlari va saylov natijalariga nisbatan ishonch darajasini oshiradigan zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish.

Masalan, AQSHda Konstitutsiyaga uzoq yillar davomida tegishli tuzatishlarni kiritish orqali fuqarolarning aktiv saylov huquqini muvofiqlashtiruvchi quyidagi konstitutsiyaviy normalar mustahkamlangan:

XV tuzatish (1870-y.) — saylov ishtirokchilarini irq belgisi bo'yicha kamsitishni taqiqlash to'g'risida;

XIX tuzatish (1920-y.) — ayollarga saylov huquqini taqdim etilishi to'g'risida;

XXIII tuzatish (1961-y.) — prezident saylovlarida Kolumbiya federal okrugi aholisiga ijrochi saylovchilarni saylash huquqini taqdim etish to'g'risida;

XXIV tuzatish (1964-y.) — har qanday saylov yoki boshqa xil soliqni to'lamaganligi oqibatida ovoz berish huquqining cheklanishini taqiqlash to'g'risida;

XXVI tuzatish (1971-y.) — 18 yoshga to'lgan fuqarolarga ovoz berishda ishtirok etish huquqini taqdim etish to'g'risida.

2-§. Saylov turlari

Xorijiy mamlakatlarda saylov turlari yuridik adabiyotlarda saylovlarning asoslariga ko'ra bir qancha ko'rinishlari sanab o'tilgan.

Saylovlar bevosita (to'g'ridan to'g'ri) va bilvosita (ko'p bosqichli) saylovlarga bo'linadi. Bevosita saylov yo'li bilan fuqarolar saylov masalasini o'zlari hal etishadi, ya'ni fuqarolarning saylanadigan organ yoki saylanadigan lavozimga ko'rsatilgan nomzodni bevosita saylashlari yoki saylanishlarini angalatadi. Ushbu usul bilan ko'pincha parlamentlarning quyi palatasi (yoki bir palatali parlamentlar), prezident respublikalarida va aralash respublikalarda davlat boshliqlari saylanadi. Saylab qo'yiladigan xilma-xil lavozimlarga o'tkaziladigan saylovda nomzodlar uchun to'g'ridan-to'g'ri ovoz berish usuli keng tarqalgan va eng demokratik saylovdir. Bunday ovoz berish usulida saylovchi nomzodga nisbatan fikrini bevosita erkin bildiradi, ularning o'rtasida vosita rolini bajaradigan boshqa oraliq bosqich yo'q bo'ladi. Bilvosita saylovlar, ko'pincha, ikki yoki undan ortiq bosqichli bo'lib, saylovchining erkin hohishi va irodasi maxsus shaxslar, ya'ni saylovchilar nomidan hal qiluvchi ovoz berishda ishtirok etadigan saylovchilar yoki maxsus organlar vositasida saylov o'tkazilishini bildiradi. Mazkur holda fuqarolar saylab beruvchilarni yoki maxsus organi saylaydi, ular esa, o'z navbatida, mazkur saylanadigan lavozimga ko'rsatiladigan nomzodni saylaydi. Bilvosita saylovlardan bir qator xorijiy mamlakatlarda (Fransiya, Hindiston, Malayziya va hokazo) yuqori palatalarni (senatni) saylash jarayonida foydalanadi. Saylab beruvchilar tizimiga asoslangan bilvosita saylovlar AQSH prezidentini saylashda qo'llaniladi. Prezident saylovlarida qo'llaniladigan saylab beruvchilar tizimi hozirgi demokratik talablarga so'zsiz javob berolmaydi. Masalan, Amerikalik saylovchilar rasman prezident uchun emas, balki saylab beruvchilar uchun ovoz beradi, ular ya'ni saylab beruvchilar esa bevosita prezidentni saylaydi. AQSH Konstitutsiyasiga muvofiq, saylab beruvchilar har kabisa yilining noyabr oyidagi birinchi dushanba kundan keyin keladigan birinchi seshanba kuni to'g'ridan-to'g'ri ovoz berish yo'li bilan saylanadi; ular esa, o'z navbatida o'sha yildagi dekabr oyining ikkinchi chorshanba kundan keyin keladigan birinchi dushanba kuni o'z shtatlarining poytaxtlarida yoki shu shtatlarning legistaturalari tomonidan belgilangan boshqa joylarda yig'ilishib, prezident va vise-prezident lavozimlariga ko'rsatiladigan nomzodlar uchun ovoz bevosita beradilar. Saylab beruvchilar kollegiyasi hech qachon to'la tarkibda bir joyda yig'ilmaydi, ovoz berish esa amalda 51 ta kollegiyada (50ta shtat va 1 federal okrugda) o'tkaziladi. Prezident

va vise-prezident saylanishi uchun barcha saylab beruvchilar ovozlari sonining mutlaq ko'pchiligi (ya'ni saylab beruvchilar umumiy sonining yarmidan ko'proq qismi) talab etiladi. AQSHda prezident saylovlarining amaldagi tizimi hozirgi zamon talablariga muvofiq emasligi, ayniqsa, ilmiy-texnikaviy revolyusiya davrida ayniqsa yaqqol ko'rinib qoldi. Ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i lavozimiga o'z nomzodini ko'rsatgan shaxslar, boshqa mamlakatlardagidek bitta emas, balki ellik bitta mintaqaviy xududda – ya'ni mamlakatning har bir shtatida va Kolumbiya federal okrugiida alohida saylov kompaniyalarini o'tkazishga majbur bo'ladi. Va garchi, ommaviy axborot vositalaridan butun mamlakat miqyosida foydalanish nomzodlar uchun yagona umummilliy siyosiy minbarni tashkil etsa ham, saylovlar o'sha bir yarim asr oldingi, ancha eskirib qolgan tizim asosida olib boriladi.

Saylovlar, shuningdek, umumiy va qisman saylovlarga ajratiladi. Umumiy saylovlarda ushbu davlatdagi barcha fuqarolar qatnashishini nazarda tutadi (masalan, prezidentni, parlamentning quyi yoki yagona palatasiga saylovlar).

Qisman saylovlar esa biron – bir deputat chaqirib olingan, vafot etgan va hokazo hollarda parlament tarkibini to'ldirish maqsadida bo'shab qolgan o'rinlarga o'tkaziladi. Ba'zan, ushbu saylov turini qo'shimcha saylovlar deb ham atashadi.

Bundan tashqari, saylovlarning umummilliy, mintaqaviy, mahalliy saylovlar kabi ko'rinishlari mavjud. Umummilliy saylovlar butun davlat hududida o'tkazilib, unda mamlakatdagi barcha saylovchilar ishtirok etishadi. Bunday saylovlar har qaysi demokratik davlatda o'tkaziladi. Bu saylovlarda qatnashish ba'zi mamlakatlar (Italiya, Argentina, Turkiya, Gretsiya, Belgiya) uchun fuqarolarning burchi hisoblansa, ba'zi mamlakatlarda esa ixtiyoriy (Fransiya, Qirg'iziston, Rossiya).

Mintaqaviy saylovlar esa muayyan bir hududiy birlik doirasida amalga oshiriladi. Bunda ma'lum hudud doirasidagi masalalar hal qilinadi. Masalan, federativ davlatlarning federasiya subyektlari parlamenti yoki oliy mansabdor shaxsi, shahar meri yoki viloyat gubernatorini saylash bunga misol bo'la oladi.

Mahalliy saylovlar (ba'zan ularni ma'muriy saylovlar ham deb atashadi) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarini shakllantirish maqsadida, o'tkaziladi. Ba'zi mamlakatlarda mahalliy saylovlarning maxsus nomlari mavjud. Masalan, Fransiyada mahalliy saylovlarini kantonal saylovlar deb atashadi, ya'ni bunda saylov okruglari bo'lib o'zining boshqaruv organi bo'lmagan tarixiy birliklar – kantonlar xizmat qiladi.

Agarda, saylov natijalari bir marotabada aniqlangan bo'lsa, unda ushbu saylov bir turda o'tkazilgan hisoblanadi, agarda saylov natijalarini aniqlashda, birinchi marotaba o'tkazilgan saylov yetarli bo'lmasa, takroriy ovoz berish va qayta saylovlar o'tkazishga ehtiyoj tug'ilsa, ikkinchi tur yoki bir qancha turlar orqali saylov natijasi belgilanadi. Ikkinchi va boshqa bir qancha turlar orqali saylovlar o'tkazish qayta saylovlar deb nomlanadi.

Agarda, saylovlar bo'lib o'tmagan bo'lsa yoki uni o'tkazish jarayonida qo'pol ravishda qonunlar buzilishi natijasida, ushbu saylov haqiqiy emas deb topilsa, yangi saylovlar o'tkaziladi.

Shuningdek, saylovlar navbatdagi va navbatdan tashqari saylovlarga bo'linadi. Asosan, ushbu hol parlamentga bo'ladigan saylovlarda uchraydi.

Eng ko'p tarqalgan saylov turi - **navbatdagi saylovlar** bo'lib, ular maxsus o'rnatilgan muddatlarda yoki saylanadigan organ yoki mansabdor shaxsning vakolat muddati tugaganda o'tkaziladi. Agar qonunchilikda saylanadigan mansabdor shaxsning o'z vazifasini lavozimni bajarishga kirishish sanasi yoki saylov organining birinchi sessiyasi sanasi ko'zda tutilgan bo'lsa, bunday holda saylov sanasini rasmiy tayinlash talab qilinadi. Navbatdagi saylovlar Konstitutsiya yoki qonunlarda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan muddatlarda, yoxud parlamentning vakolat muddati tugashi bilan tayinlanadi. Navbatdan tashqari saylovlar esa parlament yoki palata vakolat muddatidan oldin tarqatib yuborilgan taqdirda o'tkaziladi. **Navbatdan tashqari** (muddatidan oldin) yoki **qisman** (qo'shimcha) saylovlarni o'tkazishda saylov sanasi davlat rahbari yoki hukumat qarori bilan tayinlanishi shart. Navbatdan tashqari yoki muddatidan oldin saylovlar parlamentar monarxiyalar va respublikalarda parlament (yoki uning quyi palatasi) davlat boshlig'ining rasmiy hujjati bilan rasmiylashtirilgan hukumat talabi bo'yicha muddatidan oldin tarqatib yuboriladigan hollarda o'tkaziladi. Odatda, parlamentga muddatidan oldin saylovlar koalitsion hukumatdagi kelishmovchiliklar yoki parlamentga saylovlar natijasida hukumatga nisbatan ishonchsizlik bildirilishi oqibati yuzaga kelgan hukumat tanazzulidan keyin o'tkaziladi. Navbatdan tashqari saylovlar federatsiya subyektlari qonunchilik organlari yoki mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga ular muddatidan oldin tarqatib yuborilgan hollarda o'tkazilishi mumkin.

Saylovlar muddatlari yoki saylovlarning davriyligi asosan vakillik organlari yoki saylangan davlat boshlig'ining vakolat muddatlari bilan belgilanadi. Saylovlar muddatlari saylovchilarga vakillik organining tarkibini yangilash yoki saqlab qolish imkonini beradi. Keng ma'noda muayyan davlat organi tarkibini belgilangan muddatlarda saylovlar orqali yangilanishi respublika boshqaruvi shaklining bosh prinsiplaridan

hisoblangan davlat hokimiyati oliy organlarining vaqti vaqti bilan o'tkaziladigan saylovlar orqali almashinib turishi, ya'ni konstitutsiyaviy huquqda rotatsiya prinsipini amalga oshirilishini ham anglatadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savolari:

1. Saylov huquqi tushunchasiga ta'rif bering.
2. Saylov huquqi institutining konstitutsiyaviy huquq sohasidagi o'ziga xos o'rni nimalar bilan belgilanadi?
3. Saylov tizimi deganda qanday munosabatlar nazarda tutiladi?
4. Saylov qonunchiligini tartibga solish qaysi davlat organining vakolati hisoblanadi?
5. Saylov qonunchiligining rivojlanib borishidagi o'ziga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
6. Saylovlarni o'tkazishning asosiy turlari qaysilar?
7. Umumdavlat miqyosidagi saylovlar va mahalliy miqyosdagi saylovlarni o'tkazishda qanday farqli xususiyatlar mavjud?
8. Ko'p pog'onali saylov usulining ijobiy va salbiy jihatlarini sanab bering.

25-bob. Xorijiy mamlakatlarda saylov huquqining asosiy prinsiplari

1-§. Saylov huquqi prinsiplari tushunchasi va uning ahamiyati.

2-§. Saylov senzlarini.

1-§. Saylov huquqi prinsiplari tushunchasi va uning ahamiyati

Xorijiy mamlakatlardagi saylov huquqining eng muhim prinsiplarini, odatda, konstitutsiya va boshqa normativ hujjatlarda mustahkamlangan **umumiylik, teng, to'g'ridan-to'g'ri va yashirin ovoz berish** kabi prinsiplar tashkil etadi. Mazkur prinsiplarning amalga oshirilishini huquqiy mexanizmlari fuqarolarning davlat boshqaruvida bevosita va o'z vakillari orqali ishtirok etish imkoniyatini yaratishga qaratilgandir.

Prinsip deganda, jamiyat va davlat jamiyat hayotiga oid ijtimoiy munosabatlarning maqsad va vazifalari, umuminsoniy qadriyatlarni o'zida ifodalagan va inson hayotining mazmunini aks ettiruvchi eng asosiy bosh g'oyalar yig'indisi tushuniladi. Ana shu nuqtai nazardan qaraganda, saylov huquqi prinsiplari saylov huquqini amalga oshirilishiga xizmat qiluvchi saylov qonunchiligini shakllantirish, takomillashtirish hamda uni amalga oshirilishining rahbariy g'oyasi, asosiy qoidalari, yetakchi mezonidir.

Jahon mamlakatlari tajribasida saylovlarni tashkil qilish va uni o'tkazishni amalga oshirilishida hozirgi davrda ma'lum bir tajribalarga erishildi. Buning natijasida, saylov o'tkazishning demokratik prinsiplari aniqlanib, aksariyat davlatlarning saylov to'g'risidagi qonunlarida o'z aksini topdi.

Saylov huquqi rasman umumiy deb e'lon qilinsa-da, biroq amalda mazkur huquq saylovlarda faqat *saylov korpusi* deb ataladigan, ya'ni qonunga muvofiq ovoz berish huquqiga ega bo'lgan fuqarolarning ishtiroki bilan cheklangan. Saylov korpusi va saylov yoshiga yetgan, ammo u yoki bu sabablarga ko'ra saylovlarda ishtirok etish huquqidan mahrum bo'lgan fuqarolarning umumiy soni turli mamlakatlarda bir biridan sezilarli darajada farq qiladi. Boshqacha qilib aytganda, shaxsning fuqarolik huquqiy layoqatining mavjud bo'lishi o'z o'zidan uning saylovda ishtirok etish huquqini keltirib chiqarmaydi, chunki saylovlarda ishtirok etishi mumkin bo'lgan saylovchi yana bir qator shart yoki senz talablariga javob berishi lozim bo'ladi.

Uzoq davr mobaynida jahonning barcha mamlakatlarida barcha fuqarolarga saylovlarda ovoz berish huquqini berish uchun u yoki bu darajada siyosiy kurash olib borilgan edi. Yevropaning eng yirik mamlakatlarida umumiy saylov huquqini joriy qilish uzoq muddatga

cho'zilib ketdi. Masalan, Fransiyada to 1848-yilgacha qabul qilingan barcha konstitutsiyalarda mamlakat fuqarolarining aksariyat qismi saylov huquqlaridan mahrum qilingan edi. Xususan, 1846-yili, Fransiyaning 35 million kishilik umumiy aholisidan bor yo'g'i 241 ming kishi saylov huquqidan foydalangan. Xuddi shunga o'xshash holat Angliyada ham kuzatilgan edi. Jumladan, 1823-yilgacha ushbu mamlakat saylov huquqida shunchalik ko'p va turli cheklovlar mavjud ediki, buning natijasida mamlakat aholisining faqat 3 foizidan ortiq bo'lmagan qismi saylov huquqidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan. 1832-yilda chartistlar partiyasining ta'siri ostida mamlakat tarixida birinchi bor saylov huquqi bo'yicha islohot o'tkazildi va uning natijasida saylovchilar soni 400 mingdan 900 ming kishiga ko'paydi. Biroq, bu raqam taxminan mamlakat umumiy aholisining 1/24 qismini ham tashkil qilar edi xolos. Saylov to'g'risidagi qabul qilingan yangi qonun yollanma mehnat bilan mashg'ul bo'lgan ishchilar sonining o'sha davrga kelib sezilarli darajada ortganligini mutlaqo inobatga olmagan edi. Keyinchalik Angliyada ham, boshqa Yevropa mamlakatlarida ham saylov huquqini demokratlashtirish jarayoni asta-sekin olib borildi. Fransiyada 1848-yilgi inqilob natijasida ilk marotaba tarixda umumiy saylov huquqi prinsipi joriy qilindi va oqibatda umumiy saylovchilar soni 241 ming kishidan birdaniga 8,2 million kishigacha etkazildi. O'sha davrda saylovchilarning mana shunday katta soni jahonning birorta mamlakatida ham bo'lmagan edi. Lekin, 1848-yil iyun oyida ishchilar qo'zg'oloni bostirilganidan so'ng, umumiy saylov huquqi bekor qilindi. Hozirgi vaqtda ko'pchilik xorijiy mamlakatlarda umumiy saylov huquqining e'lon qilinganligi, ommaviy siyosiy kurashlarda qo'lga kiritilganligi va saylov huquqining demokratlashuvi darajasining eng muhim ko'rsatkichini ifoda qiladi.

Demak, **umumiy saylov huquqi prinsipiga ko'ra**, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy mavqei, irqiy va milliy mansubligi, jinsi, ma'lumoti, tili, dinga munosabatidan qat'i nazar ma'lum bir yoshga yetgan mamlakat fuqarolari saylash huquqiga egadirlar. Faqat sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan ayrim fuqarolar, shuningdek, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan shaxslar saylanishi mumkin emas.

Saylov huquqining eng muhim prinsiplaridan yana biri – bu konstitutsiyalarda mustahkamlab qo'yilgan tenglik prinsipidir. Ushbu prinsip saylovga oid qonunlar talablariga qoniqarli darajada javob beradigan va ovoz berishda ishtirok etishdan qonuniy asoslarga ko'ra chetlashtirilmagan barcha fuqarolarning saylovchilar sifatida teng huquqlar

hamda bir xil majburiyatlarga egaliklarini bildiradi. Teng saylov huquqi prinsipi saylovchining faqat bitta ovozga ega bo'lishini ko'zda tutadi va tegishli uchun uning ovozi har qanday boshqa saylovchining ovoziga tengdir. Bunda na ijtimoiy-iqtisodiy, na siyosiy omillar va na saylovchining shaxsiy sifatлари hamda biron boshqa shart-sharoitlar fuqaroning saylovchi sifatidagi umumiy maqomiga ta'sir qilmasligi lozim, deb hisoblanadi. Shuningdek, teng saylov huquqi prinsipi har bir deputatning taxminan bir xil sonli saylovchilar tomonidan saylanishi hamda teng saylov okruglari tuzilishi talabini ham o'z ichiga qamrab oladi.

Bir paytlar xorijiy mamlakatlarda amalda bo'lgan *plyural votum*, ya'ni saylovchining mulkiy holatiga ko'ra, unga birdaniga bir necha ovoz berish imkonining yaratilganligi hozirgi vaqtda o'tmish sarqiti sifatida tan olinadi va amalda deyarli qo'llanilmaydi. Chunki o'z vaqtida mana shunday yo'l bilan ovoz berish huquqi ochiq-oydin tarzda mulkiy holatni aks ettirib, unda bevosita saylovchilarning tengsiz maqomini ko'rsatishga ishora mavjud edi. Plyural votumning bekor qilinishi saylov huquqini demokratlashuvi darajasini yaqqol ko'rsatkichi bo'ldi.

Shu bilan birga, rasman teng saylov huquqining e'tirof etilishiga qaramay, ko'pincha siyosiy maqsadlar yo'lida uning buzilishi hollari kuzatiladi. Bunday buzilish hollari odatda mamlakatni **saylov okruglariga bo'lish** paytlarida ro'y beradi. Bir qator mamlakatlarning saylov amaliyotida, odatda ikki xil saylov okruglaridan, ya'ni bir okrugdan bitta deputat saylanadigan *bir mandatli* va bir okrugdan birdaniga bir necha nafar deputatlar saylanishi mumkin bo'lgan *ko'p mandatli* okruglardan foydalaniladi. Saylov okruglari tengligini buzish holatlari ushbu okruglarda mavjud siyosiy kuchlar nisbatini sun'iy ravishda buzish maqsadini ko'zlaydi. Bunda saylov okruglari yetakchi partiyaning raqiblari ko'pchilik bo'lgan hududlarda yirikroq etib tashkil etilishi hisobiga kamroq okruglar tuziladi va aksincha, yetakchi partiyaning elektorati ustunlik qilgan mintaqalarda hududi kichik okruglar tashkil etish orqali ular soni sun'iy ravishda ko'paytiriladi. Ba'zan, ma'lum okruglarda o'z tarafdorlarining sonini sun'iy ravishdagi ko'paytirishni ta'minlash yo'lida, yetakchi partiya mamlakat hududida mantiqqa zid bo'lgan ko'rinishdagi saylov okruglarining chegaralarini belgilaydi. Teng saylov huquqi prinsipini mana shunday yo'l bilan ochiqdan-ochiq buzish tizimi, uning ixtirochisi bo'lgan va mazkur tizimni XIX asrdayoq birinchi bor muvaffaqiyatli qo'llagan AQSHning Massachusets shtati gubernatori Djerri nomi bilan saylov geometriyasi, saylov geografiyasi yoki djerrimendering tizimi deb nomlanadi.

Hozirgi vaqtda saylov to'g'risidagi qonunchilik saylov okruglarining teng tuzilishi prinsipidan muayyan darajada chetlanish imkonini bevosita mustahkamlaydi. Masalan, Germaniya Federativ Respublikasining saylovlar to'g'risidagi qonunida zarur hollarda mazkur prinsipdan 25% gacha chetlashish mumkinligi belgilab qo'yilgan.

Shunday qilib, teng saylov huquqi prinsipiga ko'ra, har bir fuqaro-saylovchi bir ovozga ega. Barcha turdagi saylovlarda hamma teng asoslarda ishtirok etadi. Har bir saylovchi ovoz berish uchun faqat bitta saylovchilar ro'yxatiga kiritiladi. Saylovda har bir mandat uchun belgilangan saylovchilar soni teng asoslarda bo'linadi. Siyosiy partiya va saylov jarayonining boshqa ishtirokchilariga saylovoldi tashviqoti olib borishda teng asosda sharoitlar yaratiladi.

Ko'pchilik xorijiy mamlakatlarda saylovlar to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita (ko'p bosqichli) saylovlarga ajratiladi. Saylab qo'yiladigan lavozimlarga ko'rsatilgan nomzodlar uchun to'g'ridan-to'g'ri ovoz berish yo'li eng ko'p tarqalgan va eng demokratik usuldir. Bunday ovoz berish usulida saylovchi bilan nomzod o'rtasida vositachi bo'lmaydi va saylovchi nomzod uchun bevosita ovoz beradi. Bilvosita saylovlar ko'pincha ikki bosqichli bo'lib, saylovchining erkin hohishi maxsus shaxslar, ya'ni saylab beruvchilar yoki maxsus organlar vositasida amalga oshiriladi. Bilvosita saylovlardan bir qator xorijiy mamlakatlarda (Fransiya, Hindiston, Malayziya va hokazo) yuqori palatalarni (senatni) saylash jarayonida foydalanadi. Saylab beruvchilar tizimi AQSH prezidenti saylovlarida qo'llanadi. To'g'ridan-to'g'ri ovoz berish yo'li bilan xorijiy mamlakatlar parlamentlarining quyi palatalari va Lotin Amerikasining deyarli barcha mamlakatlarining prezidentlari saylanadi.

Xulosa qilib aytganda, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi prinsipi saylovchilarning saylanadigan nomzodga bevosita ovoz berishi tushuniladi, bunda saylovchi va nomzod o'rtasida hech qanday vositachilarga yo'l qo'yilmaydi. Fuqarolar o'z erki-irodasini bevosita o'zlari erkin va ongli ravishda ifoda etishlari kafolatlanadi.

Fuqarolarning davlat hokimiyati vakillik organlariga saylash va saylanish (bilvosita) huquqlari, uni amalga oshirish tartib-qoidalari umume'tirof etilgan inson huquq va erkinliklari, uning qonuniy manfaatlarini cheklamaydi, bu borada hech qanday kamsitishlar ko'zda tutilmasligi e'tiborga olingan.

Saylov huquqining yana eng muhim prinsiplaridan biri – bu **yashirin ovoz berish prinsipi** saylovchining saylov huquqlarini amalga oshirishda, xususan, ovoz berishda xohish-irodasini bildirishi ustidan hech qanday

shaklda nazorat qilishga yo'l qo'yilmaydi. Saylov bulleteni ovoz beruvchi tomonidan yashirin ovoz berish kabinasi yoki xonasida to'ldiriladi. Saylov bulletinini to'ldirish vaqtida ovoz beruvchidan boshqa shaxslarni hozir bo'lishi taqiqlanadi.

Hozirgi zamon saylov huquqi xalq hokimiyatchiligini namoyon qiladigan muhim konstitutsiyaviy institutdir. Xorijiy davlatlarda o'tkazilayotgan erkin demokratik saylovlar xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalariga to'la mos keladi. Ma'lumki, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab fuqaroning saylov huquqlari va erkinliklari mavzusi nufuzli xalqaro tashkilotlarning asosiy shug'ullanadigan masalalaridan biriga aylangan edi. Hozirgi paytda dunyoda fuqarolarning saylov huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, erkin, demokratik, adolatli saylovlarni tashkil etish va o'tkazishga doir 20 dan ziyod xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar mavjud.

Saylov huquqi sohasiga taalluqli prinsiplar va andozalar Birlashgan Millatlar Tashkilotining bir qancha xalqaro universal hujjatlarida, xususan, Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasining (1948-yil) 21-moddasida, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning (1966-yil) 25-moddasida, Irqiy kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risida xalqaro konvensiyaning 5-moddasida, Irqiy kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risida BMT deklaratsiyasining (1963-yil) 6-moddasida mustahkamlab qo'yilgan¹.

Davlat hokimiyati vakillik organiga saylov masalalariga o'zida 145 davlat parlamentlarini birlashtirgan va shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi ham a'zo hisoblanuvchi Parlamentlararo ittifoq ayniqsa katta e'tibor qaratadi. 1994-yili Parlamentlararo ittifoq Kengashi «Erkin va adolatli saylov prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiya»ni qabul qildi². Ushbu Deklaratsiya barcha mamlakatlar hukumatlari va parlamentlarini mazkur hujjatda belgilangan saylov huquqi sohasiga doir xalqaro prinsiplar va normalarga amal qilishga da'vat etadi.

Mintaqaviy xalqaro tashkilotlar ham o'zlarining Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoyalash to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi (1950-yil), Inson huquqlari to'g'risidagi Amerika konvensiyasi (1969-yil), Inson va xalqlar huquqlarining Afrika xartiyasi (1986-yil) kabi xalqaro-huquqiy hujjatlari timsolida xalqaro saylov andozalariga jiddiy ahamiyat qaratadi. Xususan, Yevropada Xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining (YXHT) demokratik saylovlar sohasidagi asosiy andozalari Insoniylik mezonlari

¹ Inson huquqlari bуйича халқаро шартномалар. – Т.: Адолат, 2004. 34; 45; 86-87-бетлар.

² Саидов А.Х. Межпарламентские организации мира: Справочник. М.: Международные отношения, 2004. – С. 295-300.

bo'yicha Kopengagen hujjatida (1990) o'z aksini topgan. YXHTning saylov prinsiplarini quyidagi yettita so'z – universallik, tenglik, erkinlik, adolatlilik, yashirinlik, ochiqlik va hisobdorlik - misolida to'la ifodalash mumkin. Bu – har bir ovoz e'tiborga olinishi va fuqaro davlat hokimiyati vakillik organlarini shakllantirishga ko'maklashishi mumkin ekanligining o'ziga xos dalolatidir.

Hozirgi zamon xalqaro huquqida saylov huquqiga oid quyidagi prinsiplar e'tirof etiladi: umumiy saylov huquqi; teng saylov huquqi; to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi; yashirin ovoz berish; muntazam va majburiy saylovlar; ochiq va oshkora saylovlar; erkin saylovlar; haqiqiy saylovlar; adolatli saylovlar; saylovlarning mustaqil saylov komissiyalari tomonidan o'tkazilishi; saylovlarning va nomzodlar, siyosiy partiyalar saylov kampaniyasining davlat tomonidan moliyaviy ta'minlanishi; saylovlar va tashviqot faoliyatining davlat tomonidan axborot jihatdan qo'llab-quvvatlanishi; saylovlarda milliy va xalqaro kuzatuvchilarning ishtiroki; fuqarolarning o'z saylov huquqlari va erkinliklari buzilganligi ustidan shikoyat qilishi va buning uchun tegishli javobgarlik ko'zda tutilganligi; kamsitish deb hisoblanmaydigan chora-tadbirlar. Ana shu prinsip va huquqlarning barchasi jamlangan holda xalqaro saylov andozalarini tashkil etadi. Xorijiy davlatlarning hozirgi saylov qonunchiligida asosiy xalqaro saylov andozalarining barchasi implementasiya qilingan.

Yuqorida tahlil etilgan xorijiy mamlakatlardagi saylov huquqining **umumiylik, teng, to'g'ridan-to'g'ri va yashirin ovoz berish** kabi eng muhim prinsiplari bilan konstitutsiya va boshqa normativ hujjatlarda mustahkamlab qo'yiladigan yana bir qator prinsiplar mavjud.

Xususan, xalqaro saylov qonunchiligida **saylovlarning ochiqligi va oshkoraligi prinsipiga** alohida o'rin berilgan. Parlamentning saylovlariga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazishni maxsus tuzilgan davlat organlari ochiq va oshkora amalga oshiradilar. Mazkur organlar saylovlarni belgilash, tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish, fuqarolarning saylov huquqini ta'minlash va himoyalash bilan bog'liq qarorlar saylov to'g'risidagi qonunlarda ko'zda tutilgan tartibda va muddatlarda rasmiy e'lon qiladi va ko'pchilikning e'tiboriga havola etadi. Ushbu prinsipga amal qilinishi saylov jarayonlarini milliy va xalqaro doiralarda kuzatishni yo'lga qo'yish uchun ham tegishli shart-sharoit yaratadi.

Adolatli saylovlar prinsipi saylov jarayonining barcha ishtirokchilari uchun teng huquqiy shart-sharoitni ta'minlashga qaratilgandir. Adolatli saylovlar prinsipini joriy etish orqali quyidagilarning ta'min etilishi ko'zda tutiladi: umumiy va teng saylov huquqi; har bir nomzod yoki har qaysi

partiyaga saylov kampaniyasida ishtirok etish, shu jumladan, ommaviy axborot vositalaridan foydalanish borasida teng shart-sharoit yaratib berilishi; saylovlarning, nomzodlar va siyosiy partiyalarning saylov kampaniyalarini adolatli va oshkora moliyalashtirilishi; ovoz berish va ovozlarni sanab chiqish chog'ida halollikning ta'minlanishi, saylovning jami yakunlarini rasmiy nashr ettirish yo'li bilan ovoz berish natijalaridan to'la va tezkor xabardorlikni yo'lga qo'yish; saylov jarayonlarining mustaqil saylov komissiyalari tomonidan tashkil etilishi va ushbu komissiyalarning jamoatchilik va xalqaro kuzatuvchilar nazoratida ochiq va oshkora ishlashi; fuqarolar, siyosiy partiyalar nomzodlari, saylovning boshqa ishtirokchilari saylov huquqlari va erkinliklari buzilganligi ustidan qilgan shikoyatlari sudlar va qonun bo'yicha tegishli vakolat berilgan boshqa organlar hamda mansabdor shaxslar tomonidan saylov jarayonlarining tegishli bosqichlari uchun belgilangan muddatlar doirasida tez va samarali ko'rib chiqilishi.

Saylovlarning mustaqil organlar tomonidan o'tkazilish prinsipi mustahkamlanadi. Saylovga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish, fuqarolarning saylov huquqlari va erkinliklarini ta'minlash va himoyalash hamda ularga rioya etilishini nazorat qilish vazifalari qonunchilik hujjatlarida belgilangan vakolatlar doirasida faoliyat yuritadigan mustaqil organlar zimmasiga yuklatiladi. Maxsus organ tuzish, uning vakolatlari va ishini tashkil etish tartibi qonunlarda belgilanadi. Maxsus organning qonunda belgilangan vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlari va normativ hujjatlari barcha davlat organlari, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalarining ijrosi uchun majburiydir. Davlat organlari va jamoat birlashmalari organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar maxsus organning o'z vakolatlarini amalga oshirishda yordam berishlari, ularning ishi uchun zarur ma'lumotlarni taqdim etishlari shart.

Saylov kampaniyasining davlat tomonidan moliyaviy ta'minlanishi prinsipiga amal qilinadi. Davlat saylov kampaniyasi bilan bog'liq barcha sarf-xarajatlarni o'z zimmasiga oladi. Davlat saylovda ishtirok etayotgan nomzodlar, siyosiy partiyalar o'z saylov kampaniyasini moliyalashtirishi uchun ularga qonunda ko'zda tutilgan hollarda va tartiblarda budjet mablag'i ajratilishini ta'minlaydi. Parlament a'ziligiga nomzodlarning boshqa mablag'lar hisobiga moliyalashtirilishi va moddiy qo'llab-quvvatlanishi taqiqlanadi. Saylov kampaniyasida siyosiy partiyalar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar ixtiyoriy ravishda o'z mablag'lari bilan ishtirok etishlari mumkin. Ushbu mablag'lar maxsus

organ tomonidan qabul qilinib, saylovda ishtirok etayotgan nomzodlar uchun teng taqsimlanadi.

Saylovda ishtirok etayotgan nomzodlar, siyosiy partiyalarning qandaydir xorijiy, shu jumladan, chet el jismoniy va yuridik shaxslari, xalqaro tashkilotlar, xalqaro ijtimoiy harakatlar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan xayriyalar olishiga yo'l qo'yilmaydi.

AQSH federal qonunchiligi Prezident, senatorlar hamda Vakillar Palatasi a'zolarining saylovlari bo'yicha qilinadigan sarf-xarajatlar miqdorini cheklaydi. Xususiyl shaxs bitta nomzodning saylovoldi jamg'armasiga 1 ming dollardan ortiq bo'lmagan miqdordagi pul badalini kiritishi mumkin; nomzodlar, partiya qo'mitalari va turli xil saylovoldi tashkilotlarning jamg'armalariga kiritiladigan mana shunday badallarning umumiy miqdori esa bir yil mobaynida 25 ming dollardan oshmasligi kerak. Banklar, kompaniyalar, kasaba uyushmalari va boshqa tashkilotlar tomonidan tashkil etiladigan bitta nomzodning saylovoldi jamg'armasiga kiritiladigan pul badalining miqdori esa 5 ming dollardan ortmasligi kerak.

Qonunchilikda Prezident saylovlari, shuningdek, davlat tomonidan qisman moliyalashtirilishi mumkinligi ham nazarda tutiladi. Boshlang'ich saylovlar bosqichida nomzodlikka da'vogar bo'lgan shaxs ma'lum shartlarga muvofiq federal dotatsiya (ba'zi xarajatlar bo'yicha yordam) pulini olishi mumkin. Yetakchi partiyalarning qurultoylarida tasdiqlangan nomzodlar, xususiyl moliyalashtirish manbalaridan foydalanmasliklari va o'zlarining shaxsiyl pullaridan 5 ming dollardan ortiqroq miqdorda pul sarflashlari sharti asosida yana bir bor dotatsiya pullarini oladilar. Biroq nomzodlar mana shunday dotasiyalardan voz kechish huquqiga ega bo'lib, bu holda o'z saylov kompaniyalariga cheklanmagan pul miqdorlarini sarflashlari mumkin. Bunda dastlabki prezident saylovlarida saylovchilarning 5%dan ortiqroq ovozlari ni olgan partiyalarning nomzodlarigina federal dotatsiyalarni olish huquqiga ega bo'ladilar; va ayni holat to'g'ridan to'g'ri kichik partiyalarga qarshi yo'naltirilgandir. Saylovlardan saylovlargacha davlat dotasiyalari ni miqdori tobora ortib boradi. Saylovoldi kompaniyasi uchun qilinadigan sarf-xarajatlarni nazorat qilish vazifasini tarkibi Prezident tomonidan tayinlanadigan federal komissiya a'zolari amalga oshiradilar.

Shtatlarda saylovlarni moliyalashtirish bo'yicha cheklovchi qonunlar qabul qilingan. Mazkur qonunlar gubernatorlarni hamda qonunchilik majlisleri (legislaturalar) a'zolarini saylash bo'yicha va shuningdek mahalliy hokimiyat organleri saylovlari uchun qilinadigan sarf xarajatlarning muayyan miqdorlarini belgilaydilar.

Saylovlarda tashviqot faoliyatining davlat tomonidan axborot jihatdan qo‘llab-quvvatlanishi prinsipi nazarda tutilgan. Davlat saylov, nomzodlar to‘g‘risidagi axborotni izlash, yig‘ish va tarqatish erkinligini, saylov jarayonlarining ommaviy axborot vositalarida xolisona yoritilishini ta‘minlaydi. Ommaviy axborot vositalari qonunga muvofiq aholini saylov, nomzodlar ko‘rsatish, ularning saylovoldi dasturlari, saylov kampaniyasi-ning borishi, ovoz berish yakunlari va saylov natijalaridan xabardor etib borish, o‘z faoliyatini qonun, qonun hujjatlari va davlatning xalqaro majburiyatlari doirasida amalga oshirish uchun mas‘ul hisoblanadi.

Davlat fuqarolar, nomzodlarga, tegishli tartibda ro‘yxatdan o‘tgan nomzodlarini ko‘rsatgan siyosiy partiyalar, saylovchilarning tashabbuskor guruhlariga qonunda belgilangan tartib va muddatlarda qonun yo‘l qo‘yadigan har qanday shaklda va har qanday qonuniy yo‘l bilan tashviqot faoliyatini amalga oshirishi erkinligini ta‘minlaydi.

Saylovda ishtirok etadigan barcha nomzodlar, siyosiy partiyalar, qonunlarga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq, o‘z tashviqotini olib borishi uchun ommaviy axborot vositalaridan foydalanishlari, radioeshitirish, teleko‘rsatuvlarda saylovoldi dasturlari bilan chiqishlari uchun teng va adolatli shart-sharoit yaratiladi. Tashviqot faoliyatini yuritishda ommaviy axborot erkinligi suiiste‘mol qilinishiga, shu jumladan, davlatning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga qarshi qaratilgan, xalqning sog‘ligi va ma‘naviyatiga tajovuz qiladigan, urush, milliy, irqiy va diniy adovatni targ‘ib etadigan, konstitutsiyaviy tuzumni zo‘rlilik bilan o‘zgartirishga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini kamsitishga qaratilgan da‘vatlarga yo‘l qo‘yilmaydi.

Shuningdek, *saylovlarda milliy va xalqaro kuzatuvchilarning ishtirok etishi prinsipi* ta‘minlanadi. Saylov kuni ovoz berish xonalarida va ovozlarni sanab chiqishda, qonunda belgilangan tartibda, har bir nomzod, har qaysi siyosiy partiya, saylovchilar tashabbuskor guruhlaridan bittadan kuzatuvchi qatnashish huquqiga egadir. Xalqaro kuzatuvchilarning ishtiroki saylovlarning ochiq va oshkora o‘tishiga, davlatning xalqaro majburiyatlariga rioya etilishiga ko‘maklashadi.

Xalqaro kuzatuvchilar faoliyati xalqaro-huquqiy hujjatlar, xususan, YXHTning Demokratik institutlar va inson huquqlari bo‘yicha byurosi (DIHB) hujjatlari hamda tegishli davlat qonunlari bilan tartibga solinadi. Xalqaro kuzatuvchilar qonunda belgilangan tartibda mamlakatga kirish uchun ruxsat oladilar va tegishli taklifnoma mavjud bo‘lgan taqdirda, maxsus saylovni o‘tkazish uchun tuzilgan organ tomonidan akkreditatsiya qilinadi. Maxsus organ xalqaro kuzatuvchiga akkreditatsiya qilingani

to'g'risida belgilangan namunadagi guvohnoma taqdim etadi. Bunday guvohnoma xalqaro kuzatuvchiga saylovga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish davrida kuzatish huquqini beradi.

Shu o'rinda, fuqarolarning o'z saylov huquqlari va erkinliklari buzilganligi ustidan shikoyat qilishi va buning uchun tegishli javobgarlik prinsipi ko'zda tutilgan. Fuqarolarning saylov huquqlari va erkinliklari buzilgan taqdirda, jabrlangan shaxs yoki shaxslar mustaqil sudlarga murojaat qilish huquqiga ega, qonunda va boshqa qonun hujjatlarida taqiqlangan harakat (harakatsizlik) sodir etganlikda ayblangan shaxslar esa qonunga muvofiq javobgarlikka tortiladi.

Xalqaro saylov huquqida yana bir prinsip borki, unda *kamsitish deb hisoblanmasligi zarur bo'lgan chora-tadbirlar* ko'zda tutiladi. Fuqarolarning saylovga doir yuqorida ta'kidlab o'tilgan huquq va erkinliklari quyidagilarni nazarda tutgan holda qonun bilan cheklanishi va bu hol kamsitish deb hisoblanmasligi mumkin: mamlakat aholisining siyosiy, iqtisodiy, diniy, ijtimoiy, tarixiy va madaniy shart-sharoit sababli siyosiy huquqlar borasidagi qoidalardan aholining asosiy qismi bilan tengma-teng ravishda foydalanish imkoniga ega bo'lmagan muayyan qismi muqobil vakilligini ta'minlash uchun ko'riladigan alohida chora-tadbirlar; sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan, shuningdek, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan fuqarolarning saylash va saylanish huquqlari cheklanishi.

Siyosiy partiyalar nomzodlar ro'yxatlarini ko'rsatishda saylov huquqlari va erkinliklari borasidagi cheklashlarga quyidagi asoslarda, ya'ni fuqarolarning ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy mavqei, irqiy va milliy mansubligi, jinsi, ma'lumoti, tili, dinga munosabati, mashg'ulotining turi va xususiyati hamda boshqa shu kabi boshqa belgilarning cheklashlarga sabab bo'lishi faqat kamsitish bilan bog'liq bo'lmagan hollardagina yo'l qo'yiladi. Shuning uchun cheklashlar faqat Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan bo'lishi, konstitutsiyaviy tuzum va milliy xavfsizlik, jamoat tartibini saqlash, ijtimoiy barqarorlik, axloq va ma'naviyatni asrab-avaylash, shuningdek, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoyalash manfaatlaridan kelib chiqqan holda asosli qo'llanilishi darkor, bunda cheklashlar davlatning xalqaro majburiyatlariga muvofiq kelishi shart.

Demokratik davlatlarda yuqorida ta'kidlab o'tilgan, umume'tirof etilgan prinsiplar asosida shakllangan va amalda bo'lgan saylov o'tkazishning demokratik prinsiplari mazmun-mohiyatini quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

konstitutsiyaviy davlat tuzilishiga mos bo'lgan saylov tizimi va saylov huquqining zamonaviyligi prinsipi;

saylovni tashkil etish va uni o'tkazishda qonun ustuvorligiga erishish prinsipi;

saylovning xalqchilligi prinsipi;

saylovning tejamkorligiga erishish prinsipi;

saylovda barqarorlik, haqqoniylik, yuksak ma'naviyat va inson huquqlarining hurmat qilinish prinsipi;

saylovning uyushqoqligiga erishish prinsipi;

Ushbu prinsiplar jahon mamlakatlari hayotida, tarixiy rivojlanish tajribalari asosida tabiiy ravishda vujudga kelgan bo'lib, bu prinsiplarga to'liq amal qilgan jamiyatgina demokratik huquqiy davlat qurish maqsadiga erishish mumkin.

Demokratik huquqiy davlat shakllanishida, Konstitutsiyadan boshlab, to barcha qonunlarda ularning maqsad va vazifalari prinsiplar tarzida o'z ifodasini topgan.

Har qanday demokratik huquqiy davlatning Konstitutsiya va qonunlarining yaratilishida ijtimoiy-huquqiy munosabatlarini belgilab beruvchi prinsiplarga tayanadi. Demak, Konstitutsiya va qonunlarning maqsad va vazifalarini belgilanishi boshlang'ich moddalarida o'z ifodasini topgan prinsiplari asosida bo'lishligini g'oyaviy mazmunida aks ettiradi.

Yanada kengroq tushuncha berilganda, dastlab Konstitutsiyaning asosiy prinsiplarida davlat tuzilishining shakli va maqsadi, kelajak istiqbollari belgilab olinadi. Undan keyingi bo'limlarida davlat boshqaruvi mexanizmi unga mos ravishda yaratiladi, qonun va boshqa me'yoriy hujjatlar asosida unga amal qilinishi ta'minlanadi. Shuning uchun ham davlatlarning asosiy qonunlarida belgilangan prinsiplar davlat boshqaruvining huquqiy poydevorini mustahkamlanishida dastur bo'lib xizmat qilmoqda.

Shu o'rinda xorijiy demokratik davlatlardagi saylov o'tkazilishining asosiy prinsiplarini (shartli ravishda) quyidagi tartibda tahlil qilib chiqishimiz mumkin:

1. Konstitutsiyaviy davlat tuzumiga mos bo'lgan saylov tizimi va saylov huquqining yaratilish prinsipi

Demokratik davlat hokimiyati organlarining tashkil topishi xalqning bevosita ishtirokida amalga oshiriladi. Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir. Uni amalda tatbiq etilishi uning ishtirokini ta'minlanishi bilan hal etiladi. Shuning uchun ham saylov tizimi tartibda saylab qo'yiladigan vakillari orqali qonunda belgilanadi. Saylov huquqi vakolatli davlat hokimiyati organlari orqali ta'minlanishi kafolatlanadi.

Fuqarolar davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda bevosita va o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Demokratik davlatlarning konstitutsiyaviy tuzumi o'z xalqining xohish irodasini ifoda etadi. Asosiy Qonunida belgilangan xalq hokimiyatchiligi prinsipi turli xil shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Lekin uning zamirida inson huquqi yotadi, ya'ni inson qadri oliy ne'mat deb tan olinadi.

Fransiya demokratik Respublikasi Konstitutsiyasining to'rtinchi qism, 3-moddasida saylov huquqi mustahkamlangan bo'lib, irqi-jinsi va millatidan qat'i nazar respublika fuqarolarining voyaga yetganlari saylov huquqiga egadirlar, deb belgilangan. 1857-yildan boshlab takomillashtirilib kelingan "Saylov kodeksi"ning 2-moddasiga muvofiq, saylovchilar - 18 yoshga yetgan siyosiy huquqlarga va muomala layoqatiga ega bo'lgan fransuz fuqarolaridir¹

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, hozirgi rivojlanish bosqichida o'zini demokratik davlat deb e'lon qilgan mamlakatlarda saylov o'tkazishning asosiy prinsiplaridan biri hisoblangan teng saylov huquqning kafolatlanishi konstitutsiyaviy tuzum negizini ifoda etadi.

2. Saylovni tashkil etish va uni o'tkazishda qonun ustuvorligiga erishish prinsipi

Davlat hokimiyati vakillik organlari faoliyat prinsiplari ularni tashkil etilishi va faoliyatining huquqiy asosi demokratik prinsiplarga mos ravishda, har bir mamlakatning o'z xalqini boy tarixiy, madaniy-ma'naviy merosiga tayangan holda belgilanadi.

Xorijiy mamlakatlarning davlat hokimiyat organlarini tashkil etish saylov prinsiplari orqali o'z xalqining oldida turgan kelajak istiqbollarini ifodalaydi va maqsad, vazifalarini belgilanish poydevori hisoblanadi. Shu jihatdan demokratik davlatlarda amalga oshirilayotgan saylovlarda Konstitutsiya va uning asosida qabul qilingan qonunchilikning ustuvorligi so'zsiz tan olinishi e'tirof etilgan.

Xorijiy rivojlangan demokratik mamlakatlarda saylovlarning o'tkazilish prinsiplari har bir davlatda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, xalq hokimiyatchiligi yoki millat hokimiyatchiligi prinsiplarining amalga oshirilish shaklini namoyon etadi.

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. (учебник). – Особенная часть. Страны Европы. (Авторский коллектив). –М.: Бек, 1997. С.121.

Xorijiy davlatlarning siyosiy boshqaruvi amaliyotida saylovlarni tashkil qilish va o'tkazish qonun ustuvorligiga erishish prinsipi asosan jamoatchilik nazoratiga tayanadi va bunga oshkoralik prinsipi orqali to'liq erishiladi. Bu masalaning bir tomonini ochib bersada, ammo bu prinsipning asl mazmuni va mohiyatini yoritib bermaydi.

Saylovlarni o'tkazilishida qonun ustuvorligining so'zsiz tan olinishi prinsipini asl mohiyati uning natijasiga qarab aniqlanadi, ya'ni namoyon bo'ladi.

3. Saylovning xalqchillik prinsipi

Saylovning xalqchillik prinsipi saylovlarda barcha fuqarolar ishtirok etishi uchun qulay shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratilishi bilan amalga oshiriladi. Saylovlarda fuqarolarga o'z xohish - irodasini erkin ifoda etish imkoniyatlari yaratiladi. Mavjud davlat boshqaruvining siyosiy amaliyoti o'z xalqining milliy va tarixiy rivojlanish xususiyatlari asosida belgilanadi.

Demokratiyaning eng muhim prinsipi – davlat boshqaruvida fuqarolarining keng ishtirok etishiga, davlat xizmatini o'tashga tobora ko'proq muntazam jalb qilishdir. Mazkur prinsipning amalga oshirilishi dastlab saylovlarni qay darajada o'tkazilishi bilan bog'liqdir.

Darhaqiqat, AQSH, Fransiya, Italiya, Germaniya, Angliya va boshqa davlatlar demokratiyani rivojlantirish borasida uzoq tarixiy jarayonlarni boshdan kechirgan. Shunday davlatlar tajribasidan kelib chiqqan holda endigina o'z mustaqilligini qo'lga kiritib rivojlanayotgan xalqlar o'z davlat tuzumini belgilashga harakat qiladi. Buni amalga oshirishda eng birinchi navbatda inson huquqlari yotadi. Qaysi jamiyatda inson huquqi ulug'lanar ekan u tez orada taraqqiyot sari ildam qadam tashlay boshlaydi. Buning negizida davlat hokimiyatini tashkil etish prinsiplari muhim o'rin tutadi. Davlat hokimiyati tashkil etilishining demokratiyaviyligi saylovning xalqchilligiga erishish orqali amalga oshiriladi.

Saylovning xalqchilligi tashkil etilayotgan organing milliyligiga ham ko'p jihatdan bog'liqdir. Demak, saylovda xalqchillik prinsipiga erishish birinchi navbatda erkinlik, umumiylik, tenglik prinsiplarini ta'minlanishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi jihatdan davlat hokimiyati organlarini tashkil etishda har bir millat o'z tarixiy davlat boshqaruvi tajribasiga tayanib uning tuzilishini belgilab oladi va o'z oldiga qo'yilgan maqsadlariga erishish uchun shart-sharoit yaratadi. Shuningdek, saylovni xalqchil-ommaviy bo'lishini uyushtirishda ko'pgina davlatlarda uni o'tkazish kuniga katta e'tibor beriladi. Bu ham o'z navbatida saylovlarni ommaviylashtirishga xizmat qiladi.

4. Saylovning tejamkorligiga erishish prinsipi

Dunyo demokratik davlatlari qonunchiligida saylovlarning tashkil etilishi va o'tkazilishini ta'minlash uchun davlat budjetidan mablag' ajratiladi. Saylov uchun ajratilgan mablag'lar uni tashkil etuvchi alohida organ tomonidan tejamli sarf-xarajat qilinish rejalarini asosida belgilanadi. Tizimdan kam vaqt va mablag' sarflab samarali natijaga erishishga barcha shart-sharoitlar yaratilgan bo'lmog'i lozim.

Barcha davlatlarda amalga oshirilayotgan saylovlarda qilinadigan sarf-xarajatlardan davlat budjetidan qoplanadi. Siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari va fuqarolar o'z mablag'larini ixtiyoriy ravishda saylov o'tkazish uchun berishlari mumkin. Bu mablag'lar maxsus saylovni o'tkazish uchun tuzilgan organ tomonidan qabul qilib olinadi. Bu esa saylovlarni tenglik prinsipi bilan o'tkazilishini ta'minlaydi. Barcha turdagi saylovlarda ortiqcha dabdababozliklarning bo'lishiga chek qo'yadi va boshqa manbalardan kelib tushadigan mablag'larni xarajat qilinishi maqsadli bo'ladi.

Fransiya Respublikasining saylovini tejamli o'tkazilishini ta'minlashda nomzodlarga mas'uliyat yuklaydi.

Masalan, Prezidentlikka saylov to'g'risidagi qonunning 14-moddasiga binoan, nomzod o'z shaxsini xalqqa tanishtirish va dasturini e'lon qilish tadbirlari shaxsiy hisobidan bo'lishi belgilangan. Yana shunisi e'tiborga loyiqki, qonunning 5-moddasiga binoan, nomzod saylov kuni e'lon qilinishidan keyin 17 kun ichida, yashash joyida joylashgan omonat kassaga 10000 frank qo'yishi kerak.

Siyosiy partiyalardan saylov uchun o'tkazilgan mablag'lar ham Milliy Komissiya nazorati ostida tenglik prinsipi rioya etilgan holda xarajat qilinadi.

"Respublika Prezidenti sayloviga ommaviy ovoz berish to'g'risida"gi 1964-yil 14-martdagi Fransiya davlatining qonunida, saylovni tashkil etish va uni o'tkazish uchun ketadigan xarajatlardan, saylov Konstitutsiyaviy Kengash tomonidan e'lon qilinganidan keyin saylov kompaniyasi qonunda belgilangan tartibda o'tkazilishini nazorat qilish uchun tuzilgan Milliy Komissiya ixtiyori bilan amalga oshiriladi. Shuningdek, Prezidentlikka nomzodlar o'rtasidagi tenglikni ta'minlanishiga doir va boshqa saylov muammolari bilan bog'liq masalalarni hal etish uchun tegishli vakolatli organlarga murojaat qilish mumkin.¹

Fransiya Respublikasi saylovlarida davlat budjetidan o'tkazilgan mablag' asosan, saylov bulletinlarini nashr qilish va uni ovoz berishga

¹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. Ч-64. Практикум. – М.: Юрист, 1999. 163 с.

tayyorlash, saylov uchun ketadigan qog'ozlarning xarajatini, afishalar tayyorlash va uni tegishli joylarga yopishtirish va komissiyalar faoliyati uchun ketadigan sarf-xarajatlardan iboratdir.

Germaniya Federativ Respublikasining 1975-yil 1-sentabrda qabul qilingan "Bundestag saylovi haqida" qonunida davlat budjetidan saylov uchun ajratilgan mablag'lar federal saylovini o'tkazish rahbari tomonidan taqsimlanadi. Federal saylovini o'tkazish rahbari qonunda ichki ishlar vaziri tomonidan tayinlanadi. Rahbar o'lkalar bo'yicha tuzilgan saylov okruglari va saylov komissiyalari faoliyatini moliyaviy ta'minotini belgilaydi va uni nazorat qiladi. Ularning rahbarlari va o'rinbosarlari o'lka hukumati tomonidan tayinlanadi. Bu esa saylovning o'tkazilishida bir-birining ustidan nazoratni kuchaytirish prinsipini ta'minlaydi hamda ajratilgan mablag'ning aniq maqsadga ishlatilishini kafolatlaydi. Yana shunisi diqqatga sazovorki, davlat budjetidan saylovda siyosiy partiyalar faoliyatining ta'minlanishi uchun mablag' ajratilishi Asosiy Qonunida belgilangan. Shuningdek, "Siyosiy partiyalar haqida"gi qonunida, saylovda siyosiy partiyalardan ko'rsatilgan nomzodlarga saylovchilarning bergan ovoz soniga qarab davlat tomonidan beriladigan summa miqdori ko'rsatilgan. Bu esa siyosiy partiyalar faoliyatida saylovchilarning ovozi uchun keskin kurashni keltirib chiqaradi. Albatta, Germaniya qonunchiligida bunday holatning belgilanishi milliy tafakkur mahsulidir. Shunday bo'lsa ham, har qaysi davlatda saylovlarning tejimli o'tkazilish prinsipi doimo dolzarbligicha qolmoqda. Chunki uning o'tkazilishi uchun juda katta mablag' xarajat qilinadi.

5. Saylovda barqarorlik, haqqoniylik, yuksak ma'naviyat va inson huquqlarining hurmat qilinish prinsipi

Xorijiy mamlakatlarda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar va tadbirlar aholiga normal hayot tarzini ta'minlash hamda siyosiy plyuralizmni rivojlantirishga qaratilgandir. Saylovlarda haqqoniylikka erishish barqaror rivojlanish va inson huquqlari ta'minlanishining kafolati hisoblanadi.

Davlat boshlig'i va qonunchilik organi parlament tinchlik, barqarorlik va haqqoniylik ramzidir hamda har qanday demokratik jamiyatda inson huquqlari va erkinliklarining kafilidir.

Saylovlarda inson huquqlari va axloq qoidalariga rioya qilinishi mazkur amaliyotning yuqori saviyada hamda chet kuzatuvchilarning hurmatiga sazovor bo'lishga olib keladi. Saylov oldi kampaniyasida nomzodlarning bir birini obro'sini to'kishi fuqarolarning ishonchsizligiga

sabab bo'ladi. Bunday holatlar ayniqsa, Rossiya Federasiyasining Davlat Dumasiga o'tkazilgan saylovlarda matbuot orqali berib borildi. Ularda bir-birini saylovda obro'sini to'kish tabiiy hol deb qaralib, demokratiyaning axloq chegaralaridan chiqib ketildi.

Saylov jarayonlarida barqarorlik, haqqoniylik, yuksak manaviyatli o'tkazilishiga erishish va uning natijasida inson huquqlari va erkinliklarining ta'minlanishi muhim bo'lib hisoblanadi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasida mazkur prinsiplarning doimiy amal qilishini ta'minlanishi uchun shunday mexanizm yaratilganki, tabiiy ravishda saylov jarayonlarida turli xil siyosiy kuchlarning o'zaro munosabatlarida unga rioya etilishi qat'iy nazorat qilinadi.

Vaholanki, saylov o'tkazilishida AQSHda Kongress, Fransiyada Konstitutsiyaviy Kengash, Germaniyada Federal Majlis, Italiyada Prezident, Ispaniyada Qirol, Angliyada Qirolicha, Kanadada Qirol, Yaponiyada Imperator, Gretsiyada Prezident va Parlament davlat va millat ramzi sifatida parlament saylovlarini e'lon qiladi va uni haqiqiylikni belgilaydi. Bu davlatlarda siyosiy partiyalar va ommaviy harakatlar saylov jarayonlarida bir-birining faoliyatini nazorat qiladi. Bu esa saylovda belgilangan maqsadga erishish uchun eng birinchi navbatda inson huquqlari va erkinliklarining qat'iy rioya etilishini kafolatlaydi.

6. Saylovning uyushqoqligiga erishish prinsipi

Siyosiy partiyalar turli tabaqa va guruhlarning siyosiy irodasini ifodalaydilar va o'zlarining demokratik yo'l bilan saylab qo'yilgan vakillari orqali davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etadilar. Bu saylov prinsipida eng avvalo saylovning ommaviy uyushqoqlik bilan o'tkazilishida fuqarolarga keng erkinliklar beradi.

Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy Qonunini 3-moddasida; barcha nemislar ittifoqlar va jamiyatlar tashkil etish huquqiga egadirlar, 20-moddasini ikkinchi bandida; butun davlat hokimiyati xalqqa asoslanadi. U xalq tomonidan saylov va ovoz berish yo'li bilan maxsus qonun chiqarish organlari, ijro etuvchi hokimiyat va odil sudlov vositasida amalga oshiradi, 21-moddasining birinchi bandida; partiyalar xalqning siyosiy irodasini shakllantirishga ko'maklashadi. Ular erkin ravishda tashkil etilishi mumkin. Ularning ichki tuzilishi demokratik prinsiplarga mos kelishi lozim. Saylovlarni uyushqoqlik bilan o'tishi xalqning tafakkuri, siyosiy faolligi va davlat organlari amalga oshiradigan o'zgarishlarga ishonchi bilan belgilanadi.

7. Saylov tizimining xalqchilligi, barcha fuqarolar uchun tushunarli va qulay bo'lishi

Saylovlar fuqarolarga ularning o'z xohish-irodasini erkin ifodalash imkoniyatini yaratadi. Mavjud siyosiy amaliyot milliy va tarixiy xususiyatlarimiz hamda imkoniyalarimizdan kelib chiqadi.

Demokratiyaning eng muhim prinsipi – davlat hayotida ishtirok qilishga, o'z davlatini boshqarishga, davlat xizmatini o'tashga tobora ko'proq fuqarolarni muntazam jalb qilishdir. Mazkur prinsipning amalga oshirilishi dastlab saylovlarni qay darajada o'tkazilishi bilan bog'liqdir.

Darhaqiqat, AQSH, Fransiya, Italiya, Germaniya, Angliya va boshqa davlatlar demokratiyani rivojlantirish borasida eng uzoq tarixiy jarayonlarni boshdan kechirgan. Shunday davlatlar tajribasidan kelib chiqqan holda endigina o'z mustaqilligini qo'lga kiritib rivojlanayotgan xalqlar o'z davlat tuzumini belgilashga harakat qiladi. Buni amalga oshirishda eng birinchi navbatda inson huquqlari yotadi. Qaysi jamiyatda inson huquqi ulug'lanar ekan u tez orada taraqqiyot sari ildam qadam tashlay boshlaydi. Buning negizida davlat hokimiyatini tashkil etish prinsiplari muhim o'rin tutadi. Davlat hokimiyati tashkil etilishining demokratiyaviyligi saylovning xalqchilligiga erishish orqali amalga oshiriladi.

Saylovning xalqchilligi tashkil etilayotgan organing milliyligiga ham ko'p jihatdan bog'liqdir. Demak, saylovda xalqchilik prinsipiga erishish birinchi navbatda saylov tizimining to'g'ri belgilanishi har bir millat o'z tarixiy davlat boshqaruvi tajribasiga bog'liq bo'lsa, o'z oldiga qo'yilgan maqsadlariga erishish uchun shart-sharoit yaratadi.

2-§. Saylov senzi

Saylov senzlari deganda fuqarolarning aktiv yoki passiv saylov huquqlarini amalga oshirishlari uchun o'rnatilgan muayyan shart va cheklovlar tizimi tushuniladi va u ko'proq saylov huquqining asosiy prinsiplaridan hisoblangan umumiylik va tenglik prinsiplari bilan bevosita bog'liqdir. Saylov senzlarning quyidagi asoslarda bo'lishi mumkin: yosh senzi (muayyan yoshga to'lganda saylov huquqini amalga oshirish); jins senzi (ayollarning saylov huquqini amalga oshirishga ruxsat berish yoki cheklash); irqiy yoki ijtimoiy kelib chiqishi; mulk senzi; ma'lumot senzi; o'troqlik senzi (mazkur hududda doimiy yoki muayyan vaqt davomida yashaganligi); fuqarolik senzi (mamlakat fuqarolari saylov huquqini berish yoki chet el fuqaroligi va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning saylov huquqini cheklash) va boshqalar.

Saylov huquqiga oid qonunchilik va amaliyotning rivojlanishi **saylov senzi va cheklovlarni** bartaraf etish, ya'ni senzlar orqali qo'yilgan to'siqlarni liberallashtirish yo'li va saylov huquqining yanada demokratlashtirish bilan hamda olib borilgan siyosiy kurashlar natijasida erishilgan muvaffaqiyatlar evaziga, fuqarolarga bir qator qulay va yengil shart-sharoitlarni yaratish orqali kechdi. Senzlar, ya'ni ovozlarga erishishga da'vogarlik qiladigan, fuqarolar uchun qonun tomonidan belgilangan majburiy shartlar, aholining ma'lum qismini saylov huquqlaridan qonuniy yo'l bilan mahrum qilish maqsadida joriy qilinadi. Senzlar u yoki bu darajada saylov huquqining asosiy tamoyillarining mazmunini buzadi, chunki bo'lajak saylovchilarni tengsiz holatga keltiradi va shuning o'zi bilan saylov korpusining umumiy miqdorini ochiqchasiga qisqartiradi.

XX asr saylov huquqining rivojlanishi va uning tom ma'nodagi demokratik mazmun bilan boyishida yangi bosqich bo'ldi. Shuni aytish mumkinki, 1917-yilga qadar ayollarning aktiv saylov huquqi mavjudligi sanoqli mamlakatlardagina (Avstraliya, Daniya, Islandiya, Yangi Zelandiya, Norvegiya) qayd qilingan. Mazkur senz – *jins senzining* rasmiy tus olishi jamiyatda ayollar vazifasi faqat uy-xo'jalik yumushlaridan iborat degan tushuncha yakkahokim bo'lganligi bilan ifodalanadi. Bu tushuncha o'sha davrlardagi uch "k" harflari bilan (Kirche, Kuche, Kinder - uy, oshxona va bola) ifodalangan. Jamiyat ongiga uzoq davr singib qolgan ayollarning jamiyatdagi roli haqidagi bu tushuncha ayollarni siyosiy jarayonlarga kirishiga to'sqinlik qilgan. Biroq jahondagi siyosiy o'zgarishlarning rivojlanishi, ayollarning siyosiy ongi o'sishi va uni ijtimoiy-iqtisodiy hayotga kirib kelishi hamda faollashishi bir qator mamlakatlarda asr boshlarida ayollarga saylov huquqini qo'lga kiritish imkoniyatini yaratdi. Bu davrda ba'zi bir mamlakatlarda saylov huquqi sohasidagi ayrim cheklashlar bekor qilindi. Jumladan, 1920-yili AQSHda, 1928-yili Angliyada, 1944-yili Fransiyada, 1945-yildan Italiya va Yaponiyada ilk bor xotin-qizlarga saylash huquqi berildi. Keyingi yillarda partiyalarni moliyalashtirish to'g'risidagi qabul qilingan maxsus qonunlarda partiyalarning saylovlarda qatnashishlariga keng imkoniyatlar beruvchi qoidalar o'z aksini topdi. Jahonning eng rivojlangan demokratik davlatlaridan biri Shvetsariyaning ayollari 1971-yilda saylov huquqiga ega bo'ldilar. Ba'zi bir musulmon davlatlarida ayollar hozirgacha saylov huquqiga ega emaslar. Alohida mamlakatlarda saylovlarda ayollar uchun erkaklarga nisbatan mavjud bo'lmagan ba'zi bir cheklovlar mavjud. Ayni davrda ayollarning saylov jarayonida va ijtimoiy-iqtisodiy hayotda o'rni va roli ortib bormoqda, hatto keyingi o'n yillikda ba'zi mamlakatlarda

(Argentina, Filippin, Irlandiya, Islandiya, Shri-Lanka) ayollar prezidentlik lavozimiga ham saylanganlar.

Saylov huquqining rivojlanishi saylovda qatnashish jarayonida mavjud bo'lgan bir qator to'siqlarni yengib o'tilishi bilan bog'liqdir. Mazkur to'siqlar, odatda, saylov senzlarini deb atalib, ular yuqorida ta'kidlanganidek, turli davrlarda va turli mamlakatlarda har xil mezonlardan iborat bo'lgan. Saylov senzlarini, ya'ni ovoz berish huquqiga da'vogar bo'lgan fuqaro javob berishi kerak bo'lgan qonun bilan belgilangan mezonlardir. Odatda ushbu mezonlar aholining muayyan qismini saylov huquqidan qonuniy ravishda mahrum qilish maqsadida qo'llaniladi. Senzlar saylov huquqining bir qator prinsiplariga (tenglik va umumiylik) zid tuyuladi, va holanki bu bilan potensial saylovchilarni notenglik holatiga olib keladi, bu esa saylov korpusini bir qator sustlashishiga sabab bo'ladi.

Qadimiy va eng ko'p tarqalgan saylov senzlaridan biri – bu *mulk senzi* bo'lib, u muayyan miqdordagi mulkka (ko'chmas mulk, moliyaviy mablag', belgilangan soliqni to'laganlik va boshqalar) ega bo'lmagan fuqarolarni saylov huquqidan mahrum qilgan. 1964-yilga qadar AQSHning bir qator shtatlarida ovoz beruvchilarga belgilangan saylov solig'ini to'lash talabi qo'yilgan. Mulk senzi o'z xususiyatiga ko'ra mutlaqo nodemokratik xarakterga ega bo'lgan, uning amal qilishi umumiy saylov huquqi asoslariga zid amaliyot sifatida jahonning deyarli barcha mamlakatlarida bekor qilingan. Biroq ayrim mamlakatlarda saylab qo'yiladigan organlar uchun nomzodlarga muayyan mablag'ni garov sifatida qo'yish qonunda belgilab qo'yilgan (masalan, Fransiya, Kanada, Tojikiston va boshqalar). Saylanish huquqiga ega bo'lish uchun shunga o'xshash yana boshqa shartlar ham qo'yilishi mumkin. Masalan, Yevropa Parlamentiga nomzodi qo'yilgan fransuz fuqarosidan garov tariqasida 1500 yevro talab qilinadi.

Fransiyada nomzodlar tomonidan saylov uchun garov pulini kiritish amaliyoti bugungi kungacha saqlanib kelmoqda; saylovda ma'lum sonli ovozlarni qo'lga kiritish shartida bu garov pulini qaytarib beradilar. To'g'ri, bu pul miqdori unchalik katta emas va nomzodlarni ko'rsatish hamda ularning ro'yxatga olinishi uchun jiddiy to'siq bo'lolmaydi. Saylovlarda o'zlarini nomzod sifatida ko'rsatadigan shaxslarni davlat ma'lum darajada moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi va tegishli tarzda pul vositalarining sarflanishini nazorat qiladi. 1988-yili qabul qilingan qonunlarga muvofiq, saylov kampaniyalarini o'tkazishda ishtirok etadigan siyosiy partiyalarning faoliyati uchun ham, shuningdek, dotasiyalar ajratiladi.

Mulk senzining to'g'ridan-to'g'ri davomi sifatida bir qator mamlakatlarda hozirgi vaqtgacha amalda bo'lgan *savodxonlik senzini* e'tirof etish lozim. Mazkur senz savodsiz aholi qismi hamon yuqori bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlardagi saylovchilarning manfaatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur senzga muvofiq holda saylovchining davlat tilida o'qiy olishi va yoza olishi talab etiladi. Savodsiz kishilarni ovoz berish huquqidan mahrum qilinishi uchun savodxon kishi mutlaqo mustaqil fikrga ega bo'lgan fuqaro ekanligi, savodsiz kishi esa saylov bulletinini rasmiylashtirishi paytida begona shaxslarga murojaat qilishga majbur bo'lishi va shu orqali kimdir o'z siyosiy ta'sirini unga ixtiyoriy tarzda ko'rsatishi haqidagi fikr rasmiy sabab sifatida e'tirof qilinadi. Mana shunday sabab, ayniqsa bir qator mamlakatlarda hatto savodxon kishini u yoki bu siyosiy partiya uchun ovoz berishi uchun majburlash maqsadida unga to'g'ridan-to'g'ri yoki yashirin ta'sir ko'rsatilishi sharoitida saylovlarni o'tkazish amaliyotini inobatga olsak, kamida nojiddiy vajdek tuyuladi.

Bundan tashqari, saylov to'g'risidagi qonunlarda "o'qish va yozish malakasiga egaligi" iborasining aniq mazmunini qanday tushunish kerakligi ta'riflanmaydi va ayni masalani hal qilish vazifasi, qoida tariqasida saylovlarni o'tkazishga mas'ul bo'lgan amaldorlarning ixtiyoriga topshiriladi. So'nggi yillarda ba'zi mamlakatlar konstitutsiyalarida mazkur saylov senzi mazmuniga ma'lum darajada yangi qoidalar kiritilgan. Masalan, Afrika qit'asida joylashgan Ekvador davlatining 1977-yilgi Konstitutsiyasida ovoz berish fuqarolarning o'qish va yozishni bilgan qismi uchun majburiyligi va savodsiz qismi uchun fakultativ, deb e'tirof etiladi (33-modda). Bir qator mamlakatlar, oxirgi yillarda qabul qilingan konstitutsiyalariga tegishli tarzda savodsizlarga ovoz berish huquqini taqdim etadi. Masalan, Peruda, 1980-yilda yangi konstitutsiya qabul qilinganidan keyin o'tkazilgan birinchi umummamlakat saylovlarida, mamlakat tarixida birinchi bor saylov qutilarida savodxonlar ishtirok etdi – ularning soni 857 ming kishiga teng ekanligi aniqlandi. Braziliyada ham savodsizlarning ovoz berishi fakultativ yo'sinda o'tadi deb e'tirof qilingan (ularning umumiy soni qariyb 30 mln. kishini tashkil etadi).

Saylovchilarning siyosiy jarayonlardan chetlashtirishning yana bir keng tarqalgan vositasi – potensial saylovchilarni saylovda saylov huquqidan mahrum qiluvchi yana bir keng tarqalgan huquqiy vositalardan biri – bu *o'troqlik (muqimlik)* senzidir. Mazkur senz o'zida saylovchilarni muayyan hududda qonunda belgilangan muddat mobaynida muqim istiqomat qilish talabini mujassamlashtiradi (bir oydan ikki yilgacha).

Muqimlik senzi ta'sirida ish yuzasidan o'z yashash joyini o'zgartirib turadigan mavsumiy ishchilar saylov huquqidan mahrum bo'ladilar. Ko'p hollarda shunday tarzda saylov huquqidan mahrum bo'lgan fuqarolar ovozlaridan manfaatdor bo'lgan siyosiy partiyalar ularni o'z mablag'laridan qidirib topadilar va doimiy ro'yxatdan o'tgan saylov okruglarida ovoz berishlari uchun imkoniyat yaratib beradilar. Bu saylovchilar ovozini sotib olishning ochiq shaklidir. Bunday shakldagi saylovchilarni "tutib" kelib ovoz berishini tashkillashtirish "uchar saylovchilar" nomini olgan.

Bir qator mamlakatlarda (Gollandiya, Turkiya va ko'pchilik Lotin Amerikasi davlatlari) an'anaviylik tusini olgan *harbiylarni ovoz berishda qatnashmaslik amaliyoti* ham mavjud. 1977-yilgi Ekvador Konstitutsiyasiga muvofiq, harbiy xizmatni o'tayotgan shaxslar ovoz berish huquqidan foydalana olmaydilar. Peru, Panama, Argentina, Braziliya va Meksikada kichik-ofitserlar va armiya, flot, politsiya oddiy askarlari, qamoqxona xizmatchilari hamda majburiy harbiy xizmatni o'tamagan shaxslar ovoz berish huquqidan mahrumdirlar. Harbiy xizmatchilarni saylov huquqidan mahrum qilish amaliyoti "armiya – siyosatdan tashqari" konsepsiyasiga asoslanadi. Mazkur konsepsiya harbiy tuzilmalarni mamlakatning ijtimoiy siyosiy hayotiga ko'p hollarda hal qiluvchi ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlardagi ijtimoiy reallikdan kelib chiqadi (Lotin Amerikasi bir qator mamlakatlaridagi harbiy to'ntarilishlar bunga yaqqol misoldir).

Aksariyat mamlakatlarda ruhoniylar, aniqrog'i *cherkov xodimlari saylov kampaniyasida qatnashish huquqidan mahrumdirlar*. Vaholanki, ruhoniylar xizmati faol siyosiy hayot bilan birga qo'shib olib borilishi mumkin emas. Bu fikrdan ruhoniylar saylov huquqidan mahrumdir, degan xulosaga kelmaslik kerak. O'zining saylovchilarga, ayniqsa ayollarga g'oyaviy ta'siri bilan ruhoniylar saylovchilar ovozi mutanosibligini muayyan partiya, xususan, xristian demokratik partiyalar foydasiga o'zgartirib yuborishlari mumkin. Bundan tashqari, cherkov (masjid) kuchli moliyaviy imkoniyatlarga ega bo'lib, bu mablag'lar muayyan bir nomzodlarni qo'llab-quvvatlanishiga sarflanishi ham mumkin.

Bir qator mamlakatlarning qonunchiligi muayyan shaxslar doirasini saylov huquqidan mahrum qilinishini ham nazarda tutadi. Xususan, (Braziliya, Argentina, Urugvay va boshqalarda) sud qaroriga ko'ra qamoq shaklidagi *ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tayotgan shaxslar*, siyosiy huquqlardan doimiy yoki vaqtincha mahrum qilingan shaxslar, bankrotlar, davlat g'aznasidan qarzdorlar va boshqalar saylov huquqidan mahrumdirlar. Qonunchilik bilan "ma'naviy-axloqiy" senzlar ham belgilangan

bo'lishi mumkin. Odatda, bunday senzlar sharhlanmagan bo'lib, bu senzni qo'llash huquqi muayyan doiradagi mansabdor shaxslarning subyektiv xohish-irodasiga bog'liq bo'lib qoladi, bu esa bir guruh saylovchilarni saylovdan chetlatilishiga olib kelishi mumkin. "Ma'naviy-axloqiy" senzga javob bermaydigan shaxslar harakatlari, odatda, ijtimoiy qoralangan harakatlardir. Mazkur senzga ko'ra, fuqarolarni saylov huquqidan mahrum qilish huquqiga ega mansabdor shaxslarning sharhlashicha, ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanmaydigan (gadoylik yoki tilanchilik qiluvchi), surunkali ravishda spirtli ichimliklarni suiiste'mol qiluvchilar, ota-onasini omma oldida haqorat qilgan va shu kabi boshqa shaxslar saylov huquqidan mahrum qilinishi mumkin. Masalan, Islandiyada, Konstitutsiyaning 33-bandiga muvofiq, «obro'siga dog' tushurgan» shaxslar ovoz berish huquqidan mahrum bo'ladi. Biroq na Konstitutsiyada, saylovlar to'g'risidagi qonunda mazkur tamoyil batafsil yoritilmaganligi bois, mazkur ibora bo'lajak suistemolliklar uchun qulay sharoit yaratadi.

Qonunlar asosida o'ratiladigan bir qator senzlar orqali fuqarolarni saylov huquqidan sun'iy ravishda mahrum qilish oqibatlarini saylovchilar korpusi miqdorining qisqarishiga olib keladi. Bunda turli senzlar tarafdorlari ushbu holatni saylovda faqat munosib fuqarolar qatnashishlari mumkinligi bilan oqlaydilar.

Tamaddun taraqqiyotining rivojlanganlik darajasiga ko'ra, u yoki bu senzlar inkor etildi. Masalan, avvaliga saylov huquqi faqat erkaklarga berilgan, lekin XX asrga kelib erkaklar va ayollar huquqi tenglashtirilgan, shuningdek, saylash va saylanish huquqlarida teng bo'lganlar. XIX va XX asrlarda tabaqaviy va mulkiy senzlar keng qo'llaniladi. Tabaqaviy senz shundan iboratki, ma'lum tabaqaga mansub bo'lgan aholi saylovlarda ishtirok etishiga yo'l qo'yilmagan. (Masalan, ishchilar, dehqonlar, harbiy xizmatchilar va boshqalar). Mulkiy senzga ko'ra esa, muayyan mulkka, foydaga ega bo'lgan shaxslargina saylovga ega bo'lishgan.

Ayrim davlatlarda hozirgacha quyidagi senzlar mavjud: yoshiga ko'ra (ko'p davlatlarda), ijtimoiy (masalan, Turkiyada harbiy xizmatchilar saylovda ishtirok etmasligi, shuningdek, Buyuk Britaniya, Fransiyada), siyosiy (Indoneziyada kompartiya a'zolarining saylovlarda qatnashmasligi), o'troqlilik senzi – nomzodning muayyan hududda vaqtinchalik yoki doimiy yashashi (Belgiya, Avstriya, Shvetsiya, Gollandiya, GFR va boshqalar).

Uzoq davr mobaynida fuqarolarning saylovlarda ishtirok etishi uchun **belgilangan yosh ancha yuqori, ya'ni 21-23 yoshni tashkil etgan. Mazkur yosh senzining vakillik organlarini shakllantirishda millionlab fuqarolarni**

saylovlarda qatnashishdan ajratib turgan. Mazkur saylov senzining amal qilishi tarafdorlari, shaxsning aynan shu yoshga to'lgandan keyingina o'z harakatlariga hisob bera oladi degan tushuncha bilan oqlaydilar. Bunday yuqori yosh senzi orqali millionlab yigit-qizlarning siyosiy hayotdan chetlatilishi adolat mezonlariga ziddir, chunki aholining aynan shu qismi nisbatan faol va intiluvchan bo'ladi. Ular aholining boshqa qatlamlariga nisbatan davlatdagi iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar tarafdoridirlar. Jamiyatda yoshlar va talabalar harakatining ommaviy ravishda o'sishi 70-yillarda ko'pchilik davlatlarda yosh senzini 18 yoshgacha pasaytirilishiga olib keldi (Buyuk Britaniya, GFRda – 1970-yil, AQSHda – 1971-yil, Fransiya – 1974-yil, Italiya – 1975-yil va hokazo). Hozirgi paytda jahonning deyarli barcha mamlakatlarida fuqarolarga 18 yoshdan saylov huquqi berilgan. Braziliya, Nikaragua, Kuba va Eronda fuqarolar 16 yoshdan saylov huquqiga ega bo'ladilar.

Turli mamlakatlarda aktiv saylov huquqi uchun belgilangan yosh chegarasi turlicha belgilanishi mumkin. Unga ko'ra belgilangan yoshga yetgan fuqaro voyaga yetgan deb topiladi va u davlat hokimiyatining boshqaruv organlariga bo'ladigan saylovlarda ishtirok etishi mumkin. Braziliya va Eronda fuqarolar 16 yoshdan, Indoneziyada 17 yoshdan saylash huquqiga ega bo'lsa, ayrim mamlakatlarda saylash huquqini olishga bo'lgan chegara ancha yuqori qo'yilgan. Masalan, Malayziya, Marokash, Boliviya fuqarolar 21 yoshga to'lganidan keyingina saylash huquqiga ega bo'lishadi. Rossiyada 2002-yil 20-dekabrda qabul qilingan "Saylov to'g'risida"gi qonuniga ko'ra, saylov kunigacha 18 yoshga to'lgan Rossiya fuqarosi saylash huquqiga ega. Fransiya ham saylov huquqiga ega bo'lish uchun belgilangan yosh 1974-yil 5-iyuldagi qonun bilan 18 yosh qilib belgilangan. Qirg'izistonda ham saylov huquqiga ega bo'lish uchun fuqarolarnig 18 yoshga to'lgan bo'lishi kerakligi 1999-yil 29-aprelda qabul qilingan Qirg'iziston Respublikasida saylovlar to'g'risidagi Kodeks bilan belgilab qo'yilgan.

Fuqarolik senzi barcha davlatlarda odatiy shartga aylangan bo'lsa-da, ba'zi hollarda bunday senzning yo'qolib ketishini ham kuzatish mumkin. Masalan, o'ziga xos tuzilma bo'lgan Yevropa Ittifoqining parlamentiga saylovlar paytida Fransiya bo'lgan Germaniya fuqarosi Fransiyaning Yevropa Ittifoqi parlamentiga vakili uchun ovoz berish huquqiga ega. Bu kabi qoidalar Yevropa Ittifoqiga asos solingan 1992-yilgi Maastrixt Shartnomasida ko'zda tutilgan.

Sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilganlar, ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlar saylash huquqidan foydalana

olmaydilar, ya'ni, ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlarning saylash huquqi vaqtincha to'xtatiladi.

Aktiv saylov, ya'ni saylash huquqidagi yosh senzi turli davlatlarda aholining barcha qatlami uchun bir xil belgilansa, passiv saylov huquqida yosh senzi nomzodning qaysi organga saylanayotganligiga qarab turlicha belgilanishi mumkin. Masalan, Fransiyada Milliy Majlis deputatligiga, Respublika Prezidentligiga va Yevropa Parlamentiga nomzodi qo'yilgan shaxs 23 yoshga to'lgan bo'lishi, Senatga saylanish uchun esa 35 yoshga to'lgan bo'lishi shart. Undan tashqari, barcha nomzodlarning harbiy xizmatni to'liq o'tagan bo'lishi ham talab qilinadi.

Italiyaga Yevropa parlamenti uchun 87ta mandat ajratilgan. Saylovlar 1979-yildagi Qonun asosida (keyingi o'zgarishlar bilan) umummilliy, to'g'ridan to'g'ri, erkin va yashirin ovoz berish yo'li bilan proporsional saylov tizimi bo'yicha o'tkaziladi. Aktiv saylov huquqidan *yoshi 18 ga to'lgan* har bir *Italiya fuqarosi* foydalanadi. *Yoshi 25dan kam bo'lmagan Italiya* fuqarosi nomzod bo'lishi mumkin. Yevropa parlamenti saylovlarini o'tkazish to'g'risidagi Qonunda mayda millatlar va o'zga til vakillari (Balle d'Aosta, Trentino-Al'to-Adidje, Friuli-Venesiya-Djuliya viloyatlarda yashovchi fransuz, nemis, sloveniya millatlariga mansub aholi) tomonidan o'z nomzodlarini ko'rsatishlari uchun tegishli kafolatlar ko'zda tutilgan.

Rossiyada 2002-yil 20-dekabrda qabul qilingan Qonunning 4-moddasiga ko'ra, Davlat Dumasiga deputat bo'lib saylanish uchun saylov kunigacha 21 yoshga to'lgan bo'lishi kerak.

Saylanish huquqi ham ba'zi mamlakatlarda ancha yuqori bo'lishi mumkin. Masalan, Italiyada senator bo'lish uchun nomzodning 40 yoshga to'lgan bo'lishi talab qilinadi.

Saylovlar o'tkazilishining majburiyligi prinsipi ham barcha davlatlarning saylov to'g'risidagi qonunchiligida belgilangan. Vakillik organlariga saylovlar majburiy bo'lib har bir davlatning Asosiy Qonunlarida, konstitutsiyaviy va saylov to'g'risidagi joriy qonunlarda ma'lum bir belgilangan muddatlarda o'tkazib borilishi mustahkamlagan.

Biroq ayni toifa fuqarolarning barchasi ham saylov kuni ovoz berish tadbirida ishtirok etmaydi. Barcha belgilangan senzlarning talablariga qoniqarli darajada javob beradigan va ovoz berishga rasman ruxsat olgan saylovchilarning katta qismi, mazkur huquqqa ega bo'lganligiga qaramay, saylov kunlari saylov uchastkalariga kelmaydilar. Saylovchilarning saylovga kelmasligi hollari absentizm deb nomlanadi. Xorijiy mamlakatlarning ko'pchiligida (ayniqsa, AQSHda) saylovni inkor qiluvchi fuqarolar

soni juda katta miqdorni tashkil etadi. Saylovchilarning ovoz berishga kelmasliklarining asosiy sabablari ularning loqaydligini, saylovda nazarda tutilgan tegishli natijaga erishishga ishonchsizlik bilan qarashini bildiradi. Saylovchilarning bir qismi, ayniqsa, qishloq hududlaridagi saylovchilar, saylov kuni ham o'zlarining, odatda, shug'ullanadigan dala ishlari, baliq ovi va boshqa shu kabi mashg'ulotlari bilan band bo'lishni afzal ko'radilar. Bunday hol yuqorida ta'kidlanganidek, absentizm deb nomlanadi. Ushbu atama, ya'ni absentizm tushunchasi lotin tilidan olingan bo'lib (absens) – qatnashmaganlar, kelmaganlar degan ma'noda qo'llanilmoqda. Saylovchilarning saylov yoki referendumda ovoz berishda ixtiyoriy ishtirok etmasliklarini anglatuvchi atama zamonaviy demokratik davlatlarda keng tarqalgan hodisa bo'lib, ovoz berish huquqiga ega bo'lganlarning 20-40 foizgacha qatnashmasa ham saylovning qonuniyliligini belgilaydi.

Boshqa tomondan, saylov jarayonida saylovchilar faolligi darajasini yuksaltirish uchun, ba'zi mamlakatlarda (Avstraliya, Avstriya, Bel'giya, Niderlandiya, Italiya, Lotin Amerikasi mamlakatlari) qonuniy tartibda **majburiy ovoz berishi** joriy qilingan. Mazkur holda saylovlar, fuqarolarga tegishli ovoz berish huquqi emas, balki majburiyatni o'zida mujassamlovchi "ijtimoiy burch" sifatida ta'riflanadi. Majburiy votumni joriy qilinishining siyosiy mazmuni ovoz beruvchilar sonini sun'iy tarzda ko'paytirish va absentizm hodisasini bartaraf etish maqsadida namoyon bo'ladi. Siyosiy amaliyot, *majburiy votum* siyosiy partiyalarga mamlakatning siyosiy turmushida aktiv qatnashmaydigan saylovchilarning ovozini qo'lga kiritish imkoni berishini yaqqol ko'rsatadi. Avstraliyalik davlatshunos E.Braun, majburiy ovoz berish tizimini ko'rib chiqib, bunday tizim mavjud bo'lgan yerlarda «majburiy ovoz berish ovoz beruvchi saylovchining passiv ishtirokini niqobiashi, xalq vakilligini qo'pol ravishda qalbakilashtirishi, lekin bartaraf qilolmasligi va mana shu passiv saylovchilarni yuridik jihatdan ovoz berish uchun majburlasalar, ular g'arazli niyat yo'lidagi safsatabozlikning qurbonlariga osonlikcha aylanishlari»ni ta'kidlagan edi. Mazkur tamoyilning amal qilishi sharoitida qonun tomonidan u yoki bu bahona bilan ovoz berishdan bosh tortadigan fuqarolarga qarshi ma'lum choralar ko'rilishi ko'zda tutiladi. Bunday choralar sirasiga ma'lum vaqt davomida ishbilarmonlik shartnomalarini tuzishga to'siqlar, tadbirkorlik faoliyatidagi, davlat apparatiga ishga qabul qilishda boshqa cheklovlar, shuningdek, pul jarimasi kiritilishi mumkin. Italiyaning amalda bo'lgan saylov qonuni hattoki ovoz berishdan bosh tortuvchi kishiga nisbatan jamoatchilik tanbehini ham kiritgan. Bunday tanbeh shahar meri tomonidan beriladi.

Ammo absentizm amaliyoti yetarli darajada tashkiliy va puxta o'ylangan xususiyat kasb etishi, ayrim holatlarda esa, saylovda yengib chiqishiga ishonchi bo'lmagan partiyalar tomonidan o'z tarafdoshlarini saylovlarni boykot qilishga chaqirib va shu tariqa siyosiy protestini ifodalab, jamoat fikrini qizdirishi ham mumkin. Majburiy ovoz berish saylovchi sifatida majburiy ro'yxatdan o'tishni ham nazarda tutadi, qator holatlarda majburiy ro'yxatdan o'tishga majburiy ovoz berishga nisbatan ko'proq e'tibor qaratiladi. Buni tushunish oson: ma'muriyat shu tarzda eng kichik saylov yoshiga yetgan, demak-ki, harbiy xizmatga ham yaroqli kishilarning sonini aniqlab oladi.

O'zini o'zi nazorat qilish savolari:

1. Saylov prinsiplari deganda nima tushuniladi?
2. Saylov prinsiplarini sanab bering.
3. Umumiy saylov prinsipiga ta'rif bering.
4. Saylovlarda to'g'ridan to'g'ri saylov prinsipining ahamiyati nimadan iborat?
5. Saylov prinsiplarini kafolatlovchi xalqaro huquqiy hujjatlar haqida ma'lumot bering?
6. Saylov senzi tushunchasiga ta'rif bering.
7. Saylov senzining qanday turlari mavjud?
8. Saylov senzlarining liberallashuvidagi o'ziga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
9. Hozirgi kunda mavjud bo'lgan asosiy saylov senzleri haqida ma'lumot bering.

26-bob. Saylov jarayoni va uning asosiy bosqichlari

1-§. Saylov jarayoni tushunchasi, belgilari va uning asosiy bosqichlari.

2-§. Saylov okruglari va uchastkalarini tuzish hamda saylov komissiyalarini tashkil etish.

3-§. Saylovchilar ro'yxatini tuzish va nomzodlar ko'rsatish tartibi.

4-§. Saylovoldi tashviqoti va ovoz berish tartibi.

5-§. Saylov natijalarini aniqlash va e'lon qilish. Takroriy ovoz berish va takroriy saylov.

1-§. Saylov jarayoni tushunchasi, belgilari va uning asosiy bosqichlari

Saylovlar natijalari ko'p jihatdan ularni tashkil etish va o'tkazishga oid tayyorgarlik ishlari bilan belgilanadi. Bu tadbirlar asosan saylov organlari, davlat hokimiyati vakillari, sudlov tizimi, siyosiy partiyalar, nomzodlar va saylov jarayonining boshqa subyektlari tomonidan amalga oshiriladi. Saylovlarni tashkil etish muayyan darajada mamlakatda qaysi organga saylovlar o'tkazilayotganiga bog'liq. Saylov jarayonlarining boshlanishini e'lon qilish va uni o'tkazilishini ta'minlash hamma davlatlarning konstitutsiyasi va saylovga oid qonunlari bilan tartibga solinadi. Bu esa, saylov jarayoni va uning ishtirokchilari huquqiy maqomi hamda faoliyatida vujudga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solinishini anglatadi. Shu o'rinda saylov jarayoni tushunchasini ochib berish maqsadga muvofiqdir.

Saylov jarayoni tushunchasi siyosiy-huquqiy kategoriya sifatida keng va tor ma'noda qo'llaniladi va uni aniq belgilanishi saylov jarayoni ketma-ketligiga asoslangan davriy (muddatli) chegaralardan kelib chiqadi. Keng ma'noda "saylov jarayoni" atamasi "saylov kampaniyasi" iborasining mazmunini ham o'z ichiga oladi va u saylovlarni boshlanganligini e'lon qilinishidan to uning natijalarini rasman e'lon etgunga qadar davom etadigan davrni qamrab oladi. Tor ma'noda esa "saylov jarayoni" rasmiylashgan, ya'ni huquqiy jihatdan mustahkamlangan tartib bo'lib, uning yaxlitligini va natijalarining legitimligini ta'minlaydigan qonun bilan belgilangan bosqichlar majmuasini o'z ichiga oladi, bosqichlar esa, o'z navbatida, aniq saylov tartibotlari va saylov harakatlaridan iborat bo'ladi. Ana shu bois saylov jarayoniga oid quyidagi ikki tarifni keltirishimiz mumkin.

Demak, **saylov jarayoni** – keng ma'noda davlat hokimiyati organlari, jamoat birlashmalari va fuqarolarning saylov huquqlarini amalga oshirish bo'yicha qonun tomonidan tartibga solinadigan qaror, hujjat va xatti-harakatlarining yig'indisidir. **Saylov jarayoni** – tor ma'noda qonun tomonidan tartibga solinadigan u yoki bu xatti-harakatlarning (saylovlarni e'lon qilish, saylovchilar ro'yxatini tuzish, nomzod ko'rsatish va ularni ro'yxatga olish, saylov natijalarini aniqlash va boshqalar) amalga oshirilishini anglatadi.

Har bir yuridik jarayon singari saylov jarayoni ham o'zida muayyan – siyosiy - huquqiy normalar tizimini mujassamlashtirgan faoliyat turidir. Saylov jarayoni o'ziga xos belgilariga ega bo'lib, u davriylik, aniq muddatlardan shakllanishi, ketma-ketlik, uzviylik (mantiqiylik), birlilik-ikkinchisini to'ldirishi, yaxlitlik, aniq maqsadlarga yo'naltirilganlik kabilardan iboratdir.

Demokratik saylov jarayonida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning namoyon bo'lishi asosan jamoat birlashmalari, birinchi navbatda siyosiy partiyalar ishtirokining xarakteri va darajasi bilan belgilanadi. Ularning saylov jarayoniga kirishishiga imkoniyat ochib beruvchi birinchi bosqich tegishli davlat organida ro'yxatga olinishlaridan boshlanadi. Boshqa muhim boshlang'ich bosqich saylovchilarni ro'yxatga olish bilan bog'liq. Bunda saylovchilar ro'yxatini aniqligi va to'laligi har qanday saylov tizimi uchun o'ta muhim ahamiyatga ega.

Saylov jarayoni bir-birini to'ldirib va almashtirib boruvchi bir qancha bosqichlardan iborat bo'ladi. Saylov jarayonining bosqichlari – bu saylovlarni tashkil etish va o'tkazishning belgilangan davrlaridir. Ular doirasida qonunlarda ko'zda tutilgan saylov harakatlari, shuningdek, saylovchilarning va saylovning boshqa ishtirokchilarining huquqlarini amalga oshirilishini ta'minlovchi saylov harakatlari amalga oshirilib boriladi.

Xorijiy mamlakatlarda saylov jarayoni quyidagi asosiy bosqichlardan tashkil topadi: **birinchisi**, saylovlarni tayinlash (saylov kampaniyasi boshlanganligini e'lon qilish); **ikkinchisi**, saylov okruglarini tuzish; **uchinchisi**, saylov uchastkalarini tuzish; **to'rtinchisi**, saylov organlarini tashkil qilish; **beshinchisi**, saylovchilarni ro'yxatga olish; **oltinchisi**, nomzodlar ko'rsatish; **yettinchisi**, saylovoldi tashviqotlari; **sakkizinchisi**, ovoz berish; **to'qqizinchisi**, ovozlarni hisoblash va saylov natijalarini aniqlash; **o'ninchisi**, takroriy ovoz berish yoki takroriy saylovlar.

Saylov jarayoni bosqichlarining funksional vazifalari xilma-xil saylov harakatlar va jarayonlarni amalga oshirishda vaqt jihatdan

bosqichma-bosqichlikni va mantiqiy ketma-ketlikni ta'minlashdan iborat. Bu holat saylovlar o'tkazilishida va nomzodlar saylanishida legitimlik jihatlari belgilaydi.

Saylov jarayoni tashkil etilishining bir qator tarkibiy qismlari xizmat ko'rsatuvchi va yordamchi xarakterga ega. Jumladan, saylovlarni o'z vaqtida tegishli miqdorda moliyalashtirmasdan turib ularni o'tkazib bo'lmaydi. Bunday sharoitlarda saylov jarayonini tashkillashtirishning asosiy texnologik elementlari u yoki bu miqdorda saylov jarayonining tegishli bosqichlariga xizmat ko'rsatadi.

O'z navbatida, saylov harakatlarining vaqti (saylov kampaniyasining saylov jarayonini bosqichlari doirasidagi saylov harakatlarining bajarilishining muddatlari) – bu bir paytning o'zida ham siyosiy ham yuridik vaqtdir. Vaqt yoki muddat saylovlarni tashkil etishning ajralmas elementini tashkil etadi va u saylov jarayonining tuzilmasida mustaqil texnologik va yuridik ahamiyatga ega. Vaqt bilan tegishli saylov munosabatlarining yuzaga kelishi, o'zgarishi yoki tugatilishiga bog'liq; u yuridik fakt va huquqiy tartibga solishning predmeti sifatida namoyon bo'ladi, unga saylov kampaniyasining siyosiy resursi sifatida qaraladi. Agar vaqt bemaqsad yoki samarasiz ishlatilsa, unda bunday holatda u saylov jarayonining tegishli ishtirokchilarining imkoniyatlarini sezilarli chegaralab qo'yadi.

Saylov jarayonining texnologik elementlari bilan bir qatorda (muddatlar, moliyalashtirish va boshqalar) asosiy bosqichlarning elementlari sifatida saylov bosqichlarini va saylov harakatlari e'tirof etiladi. Saylov jarayonlari – bu saylov qonunchiligi bilan ko'zda tutilgan harakatlar amalga oshirilishining aniq tartibi yig'indisidir. Ular saylov jarayonining tegishli bosqichlarida saylovlar ishtirokchilarining saylov huquqlarini amalga oshirilishini ta'minlaydilar. Bunda saylov jarayonlarini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishi umumjahon tajribasiga ko'ra, konstitutsiya matnlarida emas, balki tegishli qonunlarda belgilanadi. Albatta, u yoki bu variantni tanlash va uni saylov qonunida belgilash aniq ijtimoiy-siyosiy sharoitlarga bog'liq va siyosiy maqbullik masalasi bo'lib hisoblanadi. Agarda xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida o'zgacha tartib belgilanmagan bo'lsa, unda vaqti-vaqti bilan va erkin saylovlarni o'tkazishni ta'minlaydigan, tegishli saylov tartib-taomillarini va saylov harakatlarni aniq tartibga soluvchi u yoki bu saylov tizimini tanlash qonunchilik organi bilan bog'liq bo'ladi.

Saylov jarayoni qonunlarda qat'iy belgilangan tartibda, bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Jumladan, **birinchi bosqich** – saylovlarni tayinlash yoki saylov kampaniyasi boshlanganligini e'lon qilish eng asosiy

bosqichlardan biri hisoblanadi. Ushbu bosqich umuman bo'lmashligi ham mumkin, agarda saylov o'tkazish kuni qonun bilan belgilab qo'yilgan bo'lsa. Masalan, AQSHda davlat hokimiyati va o'zini o'zi boshqarish organlariga saylov juft yilning birinchi dushanbasidan keyingi seshanba kuni o'tkazilishi belgilab qo'yilgan. Saylov kampaniyasi *maxsus qonunchilik* bilan tartibga solinadi va uning huquqiy rasmiylashtirilishi *turli davlat organlarining* (davlat, parlament, hukumat rahbari va h. k. ning) hujjatlarini o'z ichiga oladi. Rasman saylov kampaniyasi ovoz berish sanasini belgilash yoki e'lon qilish kundan boshlanadi va qonunda belgilangan muddat mobaynida davom etadi.

Saylov jarayonining saylov kunini belgilash bosqichi barcha demokratik davlatlarda maxsus tuzilgan organga yoki mansabdor shaxsga yuklatilgan bo'lib, konstitutsiya va qonunlar asosida mustahkamlangan. Agar saylovning sanasini belgilash qonun yoki Konstitutsiya bilan aniq o'rnatilmagan bo'lsa, qonunda ushbu sanani belgilashga vakolatli organ ko'rsatiladi. Masalan, 1992-yil qabul qilingan Chexiya Konstitutsiyasida parlamentning har ikkala palatasiga saylov jarayonlari amaldagi parlamentning vakolat muddati tugashiga 30 kun qolganida boshlanadi va parlamentning vakolat muddati tugagan kunda saylov natijalari e'lon qilinadi. Agar parlamentning quyi palatasi (deputatlar palatasi) tarqatilib yuborilgan bo'lsa, Konstitutsiyada saylovni palata tarqatib yuborilgandan so'ng 60 kun ichida o'tkazilishi belgilangan.

Chexiya Konstitutsiyasining 63-moddasi 1-qism "e" bandiga muvofiq, saylov kunini belgilash vakolati mamlakat prezidentiga berilgan. Shuningdek, 54-moddasi 2-qismiga muvofiq, prezident parlament palatalarining qo'shma majlisida saylanadi va prezidentlikka saylovlar amaldagi prezidentning vakolat muddati tugashiga 30 kun qolganda belgilanadi. Agar Prezident muddatidan oldin iste'foga chiqqan bo'lsa, saylov iste'fo berilgan kundan keyin 30 kun ichida o'tkaziladi.

Dunyoning aksariyat mamlakatlarida umumiy saylovlar sanasi dam olish kuniga belgilanadi. Masalan, Avstriya Federal Konstitutsiyaviy Qonunining 26-moddasi, 3-qismiga ko'ra, Milliy Kengashga (parlamentning quyi palatasi) saylovlar yakshanba kuniga yoki boshqa bir dam olish kuniga belgilanishi lozim. Ammo shu qatorda boshqacha qoidalar ham mavjud, masalan AQSHda umumiy saylovlar seshanba kuni o'tkaziladi. AQSH va Avstriya modellarini solishtiradigan bo'lsak, Avstriyada mamlakat aholisini o'z saylov huquqini amalga oshirishlari shart deb qaraladi, AQSHda esa saylovchilarning saylovlarda qatnashish erki irodasiga bog'liq element sifatida qaralib, saylovlarda qatnashishi o'z

xohishidan kelib chiqqan holda yondashuvdan kelib chiqadi. Umuman olganda, aksariyat xorijiy davlatlarda saylovlarning dam olish kunida o'tkazilishi belgilanishiga qaramasdan saylovchining saylovlarda qatnashishi majburiy emas.

Saylov jarayonining barcha bosqichlari va ovoz berish jarayonini davlat tomonidan nazorat qilishning alohida va o'ziga xos shakli ayrim mamlakatlarda mavjud bo'lgan maxsus sud organlari – **saylov ishlari bo'yicha sudlar** hisoblanadi. Ularning tashkil qilinishi va faoliyat yuritishi konstitutsiyalar matnida va yoki maxsus qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan. Ushbu sudlar tarkibiga, qoidaga ko'ra, hukumat tomonidan tayinlanadigan professional sudyalardan kiradi. Ularda saylov korpusi yoki siyosiy partiyalar vakilligi ko'zda tutilmagan. Saylov ishlari bo'yicha sudlarning vazifalariga (Meksika, Argentina va b.) mamlakatni saylov okruglariga bo'lishning umumiy tartibini o'rnatish, saylovchilar ro'yxatini tuzishning to'g'riligini, saylovlar sanasi, nomzodlarni rasmiy ro'yxatga olish sanasini belgilashni nazorat qilish; ovoz berish natijalarini tasdiqlash yoki ularni bekor qilish; saylangan deputatlarga mandatlar berish va h. k. Shuningdek, ushbu sudlar vakolatiga saylov kampaniyasi bilan bog'liq turli huquqbuzarliklarni amalga oshirgan shaxslarning harakatlarini sudda ko'rib chiqish kiradi. Alohida hollarda saylov ishlari bo'yicha sudlarga amaldagi saylov qonunlarini talqin qilish, yangi qonun loyihalarini ishlab chiqish va tayyorlash vakolati berilgan. Ushbu sudlarning rasman sudlarga oid, amalda esa sof siyosiy funksiyasi — siyosiy partiyalarni saylovda ishtirok etish uchun ro'yxatga olish yoki ro'yxatga olishni rad etishdir, bu esa siyosiy partiyalar faoliyatini sud tomonidan taqiqlashga teng.

Saylov jarayonlari bosqichlari barcha turdagi saylovlarda amalga oshiriladi (ikkinchi va to'rtinchi bosqichda nazarda tutilgan bosqichlar saylov jarayonini shakllantirish deb ataladi).

Saylov jarayonlari bosqichlari bevosita saylov huquqiga tegishlidir, bilvosita saylovlarda ushbu bosqichlarning ma'lum birlari bo'lmasligi yoki ma'lum bir bosqichlar qo'shilishi mumkin. Masalan, saylov okruglari va saylov uchastkalarini tashkil etish bosqichini parlamentning ichki tashkiliy organi amalga oshirishi mumkin.

Barcha demokratik davlatlarda parlament mamlakat hayotida hal qiluvchi vazifani bajaradi. Shuning uchun saylov o'tkazilishida AQSHda Kongress, Fransiyada Konstitutsiyaviy Kengash, Germaniyada Federal Majlis, Italiyada Prezident, Ispaniyada Qirol, Angliyada Qirol, Kanada Qirol, Yaponiyada Imperator, Gretsiyada Prezident va Parlament davlat va millat ramzi sifatida parlament saylovlarini e'lon qiladi va uning

haqqoniy o'tkazilishini ta'minlaydi. Siyosiy partiyalar va ommaviy harakatlar saylov jarayonlarida bir-birining faoliyatini nazorat qiladi. Agar biror-bir siyosiy partiya yoki davlat organi saylovda noqonuniy xatti-harakatlar sodir etsa, juda yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Dunyoning barcha mamlakatlarining saylovlarini o'tkazilishida uning ishtirokchilarini huquqiy jihatdan ta'minlanish prinsipi to'g'ri amalga oshirilishi mamlakat rivojining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda, davlat organlari, jamoat birlashmalari va saylovchilar o'rtasidagi munosabatlarning demokratiyaviyligi muhim ahamiyat kasb etadi.

2-§. Saylov okruglari va uchastkalarini tuzish hamda saylov komissiyalarini tashkil etish

Saylov jarayonining yana bir muhim bosqichi ikkinchi bosqich bo'lib, unda saylov okruglari tuziladi. Saylov kampaniyasini o'tkazish uchun mamlakat hududi saylov okruglariga, ular esa o'z navbatida saylov uchastkalariga bo'linadi. Bunday bo'lish maxsus qonunlar, hukumat yoki mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining rasmiy hujjatlari bilan belgilanadi. Bunday hujjatlar bilan har bir saylov okrugida almashtirilishi lozim bo'lgan mandatlar soni ham belgilanadi. An'anaga ko'ra birdaniga bir nechta deputatlar saylanadigan ko'p mandatli (polinomial) saylov okruglariga va bittadan deputat saylanadigan bir mandatli (uninomial) saylov okruglariga bo'lish qo'llaniladi. Saylov okruglarining juda kam uchraydigan turi *yagona saylov okrugi* hisoblanadi, u butun mamlakatni qamrab oladi va undan parlamentning barcha deputatlari saylanadi.

Uchinchi bosqich – saylov uchastkalarini tuzish; Saylov uchastkalari ma'muriy-hududiy birliklarning chegaralarini inobatga olgan holda, saylovchilarga mumkin qadar ko'proq qulaylik yaratish maqsadida tuziladi. Saylov uchastkalari o'zlari joylashgan yerdagi saylov okruglariga kiradi. Masalan, O'zbekistonda, saylov uchastkalari, qoida tariqasida, kamida yigirma nafar va ko'pi bilan uch ming nafar saylovchidan iborat etib tuziladi. Saylov uchastkalari saylovga kamida oltmish kun qolganida tuziladi.

Saylov okruglari mahalliy o'zini o'zi boshqarish va vakillik organlari a'zoligiga bo'ladigan saylovlarda fuqarolarni o'zida birlashtirgan ma'lum bir hududiy birliklardir. Ayrim davlatlarda federatsiya subyektlari, ma'muriy hududiy birliklar (viloyatlar, provinsiyalar, shaharlar va boshqalar) muayyan saylov okrugi sifatida amal qilishi mumkin. Saylov okruglari tuzilmagan taqdirda, butun mamlakat yagona bir saylov okrugi sifatida namoyon bo'ladi. Bunga misol sifatida prezidentlikka saylovlarni ko'rsatishimiz mumkin.

Saylov okruglari saylov amaliyotida eng ko'p uchraydigan saylov birliklaridir. Hududiy bo'lmagan vakillik organlarini shakllantirishda saylov birliklari sifatida muayyan saylovchilar guruhlari ham amal qilishi mumkin. Misol uchun "sotsialistik" orientatsiyadagi mamlakatlarning parlamentlariga saylovlarda hududiylik prinsipidan tashqari, vakillik prinsipi ham amal qiladi, ya'ni saylov birliklari sifatida mehnat jamoalari va ularning birlashmalari yoki ijtimoiy siyosiy tashkilotlar (kasaba uyushmalari) bo'lishi mumkin. Bunda mamlakat aholisining asosiy qismini tashkil etgan kasb egalari parlamentda o'z vakillarini saylashlari uchun imkoniyat yaratiladi.

Hududlarni saylov okruglariga bo'lishda siyosiy ahamiyat beriladi, chunki saylov natijalari bevosita uning tuzilish prinsiplariga bog'liq. Shuning uchun, odatda, saylov okruglarini tashkil etish qonunlar bilan saylov okruglari soni va chegaralari aniq belgilanadi. Bu esa saylov jarayonlarida saylovchilarning tengligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Aholining soni ortishi va ma'muriy hududiy birliklarning ko'payishi saylov okruglari chegaralarini muayyan vaqt o'tishi bilan o'zgartirib turilishini talab etadi. Buyuk Britaniyada saylov okruglari chegaralari har 10 yilda quyi Jamoa palatasi Spikeri (rais) boshchiligidagi komissiya taklifiga binoan ko'rib chiqiladi. Ko'rib chiqish jarayonida hududiy birliklar chegaralari hisobga olinadi, saylov okruglari chegaralari hududiy birliklarga "demografik" qiyoslangan bo'ladi.

Germaniyada Bundestagga (quyi palata) saylovlarda saylov okruglarini tashkil qilish 1956-yilgi saylov to'g'risidagi Federal qonunga muvofiq (1993-yil tahriri bo'yicha) Federal Prezident tomonidan tashkil qilinadigan saylov okruglarini belgilovchi komissiya vakolatiga kiradi. Federal komissiya tarkibi federal statistik idoralar rahbarlari, Federal ma'muriy sudning bitta sud'yasi va beshta a'zosidan iborat. Ushbu komissiyaning saylov okruglari haqidagi hisoboti federal ichki ishlar vaziriga taqdim qilinadi va u o'z navbatida bu hisobotni Bundestagga topshiradi va bu hisobot Federal hukumat bulletinlarida chop etiladi. Germaniya Federal saylovlar to'g'risidagi qonuni saylov okruglarini tashkil qilishda quyidagi prinsiplarni belgilaydi:

- yerliklar chegaralariga amal qilish (bir okrug chegaralari birdan ortiq yerlik chegaralaridan o'tishi mumkin emas);
- yerliklarda saylov okruglari soni imkoniyat qadar erliklar aholisi soniga proporsional bo'lishi kerak;
- saylov okrugini hududi bo'linmas;

– imkoniyat qadar ma'muriy hududiy birliklar chegaralariga amal qilish lozim.

Fransiyada saylov okruglarini tashkil qilish Ichki Ishlar Vazirining vakolat doirasiga kiradi va tashkil qilingan saylov okruglari haqidagi hisobot parlament tomonidan tasdiqlanadi.

Saylov okruglaridan saylanuvchi deputatlar soniga ko'ra, saylov okruglari bir mandatli va ko'p mandatli bo'lishi mumkin.

Qoida tariqasida, saylov okruglari yuqorida aytib o'tilganidek, saylovchilarni teng miqdorini hisobga olgan holda tashkil qilinishi lozim, chunki bu tenglik prinsipidir. Mamlakatdagi barcha bir mandatli saylov okruglari aholi soniga teng holda tashkil etiladi.

Ko'p mandatli saylov okruglari har bir saylov okrugida mandatlar soni bir xil emasligini hisobga olgan holda har bir saylov okrugiga mandatlar soniga proporsional ravishda aholi miqdorini o'z ichiga oladi.

Saylov okruglari saylov uchastkalariga bo'linadi, saylov uchastkalari ovoz berishda mahalliy joylarda saylovchilarni birlashtiradigan hududiy birliklarning bo'linmalaridir. Bu hududiy bo'linmalardagi saylov uchastkalari saylov jarayonlarini o'tkazishda samarali natijaga erishishni ta'minlovchi institutdir. Saylov uchastkalari faoliyatini tashkil etish maxsus saylovni o'tkazilishi uchun tuzilgan organning yoki vakolatli davlat organining qarori, ko'rsatma va eslatma kabi huquqiy qonun osti aktlari bilan tartibga solinadi.

Masalan, Fransiya Respublikasida saylov uchastkalari mamlakat siyosiy-ma'muriy bo'linmalarining eng quyi birliklari bo'lmish kommunalarda tuziladi. Ispaniyada saylov uchastkasi o'zida 500 tadan 2000 tagacha saylovchilarni birlashtirgan mayda birliklarda tashkil etiladi. Italiyada 100 tadan 800 tagacha saylovchilarni birlashtirgan kommunalar saylov uchastkalariga bo'linadi.

To'rtinchi bosqich – saylov organlarini tashkil qilish (saylov organlari va boshqalar). Saylov kampaniyasi jarayonining borishini nazorat qilish uchun **maxsus organlar** tashkil qilingan bo'lib, ayrim davlatlarda (Italiya, Buyuk Britaniya va b.) *markaziy saylov organlarining* funksiyalari ichki ishlar vazirligiga yuklatilgan yoki siyosiy partiyalar vakillarini o'z ichiga olgan va davlat apparati vakili rahbarligida faoliyat olib boruvchi yoki faqat almashtirilmaydigan davlat xizmatchilaridan iborat tarkibda *markaziy saylov komissiyalari* ish olib boradi. Masalan, AQShda saylovlarga tayyorgarlik ko'rishga rahbarlik qilish alohida shtatlar organlari vakolatiga kiradi. Markaziy saylov organlaridan tashqari okrug saylov organlari mavjud bo'lib, ularning funksiyalarini "saylovlar

bo'yicha vakillar" deb nomlanadigan maxsus davlat apparati amaldorlari bajaradi. Bir qancha mamlakatlarda (Italiya, AQSHning bir qancha shtatlari) ushbu komissiyalarga amaldorlar, sud'yalar yoki mahalliy saylanadigan organlarning deputatlari kiradi. Uchastka saylov organlari yuqori turuvchi saylov organlari yoki mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan tayinlanadi va o'z tarkibiga davlat apparati amaldorlari yoki yirik siyosiy partiyalar vakillarini olishi mumkin. Shu tariqa saylovlarni tashkillashtirish va o'tkazishni nazorat qilishning umumiy sxemasida davlat apparati, xususan, ichki ishlar vazirligi amaldorlari yoki maxsus tayinlangan saylov bo'yicha vakillar yoki saylov inspektorlari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu vakillarning vakolatlariga o'z saylov okrugi hududida saylov qonunlarini hayotga tatbiq etish, saylovchilarni ro'yxatga olish, ovoz berish jarayonlari va hokazolarni umumiy nazorat qilish vazifalari kiradi.

Xorijiy davlatlarning saylov jarayonlarini takomillashtirish amaliyotidan bizga ma'lumki, saylovlarning o'tkazilishida maxsus organ tuziladi yoki vakolatli davlat organi Konstitutsiya va qonunlar asosida belgilanadi. Ushbu organlarga (komissiya, byuro, prezidium va boshqalar) saylov jarayoni ustidan tashkiliy rahbarlik vazifasi yuklatilgan bo'ladi. Saylov organlari turlicha bo'lishi mumkin:

- hududiy, jumladan markaziy; mamlakatning siyosiy-hududiy tuzilish tizimidan kelib chiqadi;
- okrug saylov organlari; siyosiy-hududiy birlik bilan muvofiq kelmaganda tashkil etiladi;
- saylov uchastkalarining faoliyatini yurituvchi organlar.

Saylov uchastkalarining faoliyatini yurituvchi organlar saylovchilarni ro'yxatga oladi yoki undagi ro'yxatga olish xatoliklarini bartaraf qiladi, okrug saylov organlarida ro'yxatdan o'tgan nomzodlarga saylov oldi kampaniyasini tashkil etadi, ovoz berishni tashkillashtiradi va belgilangan hududdagi saylov natijalarini aniqlaydi.

Saylov okruglari saylov natijalarini umumlashtiradi va o'sha hudud ommaviy axborot vositalarida chop etadi, agar saylov okruglari bo'lmasa, saylov okruglari vazifasini bajaradi. Umumxalq saylovlarida tashkil etiladigan okrug saylov organlari uchastka saylov organlari faoliyatini nazorat qiladi, ba'zi hollarda o'zining hududida uchastka saylov organining vazifasini bajaradi (Avstraliya).

Ayrim mamlakatlarda saylov okruglarining organlari ma'lum bir davlat apparatining mansabdor shaxslarini tashkil etadi. Masalan, Belgiyada parlament saylovlaridagi quyi hududiy saylov organi raisi

birinchi instansiya sudi raisi yoki yarashtiruv sud'yasi hisoblanadi. Germaniyada saylov organlarini har qaysi pog'onasiga tegishli hududdagi ichki ishlar organlari mansabdorlari rahbar sifatida tayinlanadi. Meksikada Federal saylov organiga ichki ishlar davlat sekretari (vaziri) rahbarlik qiladi va uning tarkibiga parlamentning yuqori va quyi palatasidan bittadan deputat, har bir siyosiy partiyadan bittadan muxtor vakil, davlat notarius organining vakili (odatda, u komissiyaning kotibi vazifasini bajaradi) kiradi. Har bir parlament palatalarining va siyosiy partiyalarning vakillari o'z o'rinbosarlariga ega bo'ladi.

Ko'pchilik davlatlarda saylov organlarining rahbarlari saylov jarayonida mustaqil vakolatlarga ega bo'ladi. Masalan, Buyuk Britaniya okrug saylov organining raisi (Returning Officer) saylov borishi haqida ma'lumotlar berib turadi, nomzodlarni ro'yxatga oladi, saylovchilar yig'ilishlarini tashkil etadi, saylov garovlarini qabul qiladi, nomzodlarni saylovda qatnashish masalasini hal qiladi, nomzodlarni e'lon qiladi, pochta orqali ovoz berishni tashkillashtiradi, saylov kartochkalarini tarqatadi, yashirin ovoz berish jarayonidagi tartibni nazorat qiladi, ovozlarni hisoblashda qonunga rioya etilishini nazorat qiladi, saylov bulletinlari haqiqiyliги masalasini hal qiladi, saylov natijalarini e'lon qiladi va boshqa vakolatlarga ega.

3-§. Saylovchilar ro'yxatini tuzish va nomzodlar ko'rsatish tartibi

Saylovchilarni ro'yxatga olish tadbiri fuqarolarni o'z saylov huquqini amalga oshirishni ta'minlovchi shart-sharoit sifatida namoyon bo'ladi. G'arb huquqshunosi R.J.Karlson o'zining "Kanada va G'arbiy Yevropada saylovchilarni ro'yxatga olish tizimi" deb nomlagan asarida, "Saylovchilarni ro'yxatga olish – saylovgacha saylov huquqiga ega bo'lgan fuqarolarni shaxsini aniqlash jarayoniki, u saylovda faqat saylov huquqiga ega bo'lgan aynan o'sha fuqaro qatnashishligini ta'minlash imkonini beradi"

Beshinchi bosqich – saylovchilarni ro'yxatga olish. Saylovchilarni ro'yxatga olish yoki saylovchilar ro'yxatini tuzish **mahalliy saylov komissiyalari** tomonidan amalga oshiriladi. Bir qancha mamlakatlar (AQSH, Buyuk Britaniya, Lotin Amerikasi davlatlari) qonunchiligiga saylovchi o'z nomi saylovchilar ro'yxatiga kirishi to'g'risida o'zi qayg'urishi lozimligi ko'zda tutilgan. Qator Yevropa davlatlarida saylovchilarni ro'yxatga kiritish mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining majburiyati hisoblanadi. U holda ham, bu holda ham saylov

ro'yxati vaqtinchalik (har bir saylovdan oldin tuziladi) yoki doimiy (navbatdagi saylovlardan oldin faqat qisman yangilanadi) tusda bo'ladi.

Saylovchilarni ro'yxatga olish va ro'yxatlarni tuzish, qoidaga ko'ra, muayyan muddatga muvofiq saylovlar sanasigacha (ayrim mamlakatlarda bir necha oy oldin) yakunlanadi. Bu shuni anglatadiki, saylov ro'yxatlarida rasman ro'yxatga olinmagan shaxslar ovoz berishda ishtirok etmaydi, chunki saylov qonunlari qoidalari rasmiy ro'yxatga olish tugagandan so'ng yangi saylovchilarni ro'yxatga kiritishni taqiqlaydi. Amalda bu fuqarolarning saylov huquqi umumiyligi tamoyilini yana bir cheklash hisoblanadi.

Saylovchilarning ro'yxatga olinishi, ularning tashabbusi bilan mahalliy (graflik yoki shahar) boshqaruv organlari tomonidan amalga oshiriladi. Ba'zi shtatlarda saylovchilarning ro'yxatlari doimiy bo'lib, ularga faqat saylovdan saylovgacha bo'lgan davrda aniqliklar kiritiladi. Pochta orqali ham ro'yxatdan o'tish va ovoz berishga ruxsat beriladi, mazkur ruxsatdan xorijda yashayotgan elchixonaxodimlari, harbiy xizmatchilar va boshqa toifa shaxslar foydalanadilar. Ba'zan, ro'yxatdan o'tish uchun (saylovgacha bir oy oldin) ma'lum muddat belgilanadi. Ro'yxatga olingan saylovchilarning ko'pchiligi saylovlarga kelmasligi (yuqorida aytilgan absenteizm) hollari kuzatiladi; xatto prezident saylovlarida ham odatda saylovchilarning 40%dan ortiqroq qismi qatnashmaydilar.

Saylovchilarni ro'yxatga olish tartibi ommaviy (majburiy) yoki shaxsiy (ixtiyoriy) shakllarda bo'lishi mumkin.

Ommaviy (majburiy) ro'yxatga olish tartibi ikki xil ko'rinishga ega bo'lib, Germaniya, Shvetsiya va Shvetsariyada keng qo'llaniladi. Ushbu mamlakatlarda aholi soni va ularni ko'chish jarayoni davlat hokimiyati organlari tomonidan hisobga olinib boriladi va mahalliy organlar o'z hududida doimiy yashab turgan saylovchilar soni haqida aniq ma'lumotga ega bo'ladi. Kanadada majburiy ro'yxatga olish usuli amalda bo'lmasa ham har bir saylov oldidan saylovchilar ro'yxati tuziladi. Bu jarayonda "eshikma-eshik yurish" usuli qo'llaniladi; Buyuk-Britaniyada saylovchilarning ro'yxati har yili 15-fevralga qadar tuziladi. Saylovchilar ro'yxati tuzib bo'linganidan so'ng yashash joyini o'zgartirgan shaxslar saylov davrida avval ro'yxatdan o'tgan joylarida ovoz berishlari lozim.

Ixtiyoriy (shaxsiy) ravishda ro'yxatdan o'tish tizimi AQSH va Fransiyada qo'llaniladi va unda saylovchi tegishli organlarga kelib o'zini ro'yxatdan o'tkazishlarini bildirishlari lozim.

Xorijiy davlatlar tajribasida saylovchilar ro'yxati – har yili saylovlardan oldin qaytadan ko'rib chiqiladi. Saylovchilar ro'yxati har bir saylov okrugida mahalliy ommaviy-axborot vositalari orqali e'lon qilinadi

va har bir saylovchiga saylov kartochkasi taqdim qilinadi. Agar saylovchi saylovchilar ro'yxatiga kiritilishi mumkin bo'lmasa tegishli saylov organining mas'ul shaxsi uni bu haqda tushuntirish berishi va bu haqda qaror qabul qilishi lozim. Agar saylovchi saylov komissiyaning ushbu qarori ustidan norozi bo'lsa sudga murojaat qilishi mumkin.

Aksariyat mamlakatlarda saylovchilar ro'yxati barcha uchun ochiq bo'lib, har bir fuqaro o'zi bilan birga boshqa shaxslarni ham saylovchi sifatida ro'yxatga olinishini hech qanday to'siqlarsiz talab qilishi mumkin. Ba'zi davlatlarda (Ispaniya) saylovchilar ro'yxati maxfiy hisoblanadi, fuqaro faqat o'zinigina saylovchilar ro'yxatiga kiritilganligini bilish mumkin bo'lib boshqa fuqarolarni saylovchilar ro'yxati haqida bilishi mumkin emas. Alohida hollarda, ya'ni sud organlariga kerak bo'lgan taqdirdagina saylovchilar ro'yxati boshqa fuqarolarga oshkor qilinishi mumkin.

Saylovda vakillik organlariga nomzodlar ko'rsatish jarayoni har bir davlatning siyosiy amaliyotida juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shu bosqichda prezidentlikka, deputatlikka, senatorlikka, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga, maslahatchi va boshqa lavozimlarga saylanishi mumkin bo'lgan shaxslar doirasi aniqlanadi.

Oltinchi bosqich – nomzodlarni ko'rsatish. Saylov kompaniyasining muhim bosqichi **saylanadigan lavozimlarga nomzodlar ko'rsatish** hisoblanadi. Nomzodlar ko'rsatish tartibi *maxsus saylov qonuni* bilan tartibga solinadi. Amaliyotda saylanadigan lavozimlarga nomzodlar ko'rsatishning bir nechta usuli qo'llaniladi. Ulardan eng ko'p tarqalgani — nomzodning o'zi imzolagan *maxsus arizani* qonunchilik bilan belgilangan tegishli organga taqdim etish. Ba'zan bunday arizani bir nechta saylovchining imzosi bilan tasdiqlash talab qilinadi. Masalan, Daniyada fuqaro tegishli saylov okrugi saylovchilarining kamida 25 nafari tavsiyanomasini taqdim etsa o'z nomzodini saylovga qo'yishi mumkin; Norvegiyada - tavsiyanomalar soni kamida 50 ta bo'lishi lozim. Boshqa usul partiyalar yoki saylovchilar guruhi nomidan *rasmiy ariza* taqdim etishni taqozo qiladi. Arizalar tizimi Shvetsariyada, AQShning ayrim shtatlarida va boshqalarda qo'llaniladi. Agar partiya parlamentda vakillariga ega bo'lmasa, u o'z nomzodlarini ko'rsatish uchun saylov qonunchiligida belgilanadigan miqdordagi saylovchilar imzolarini to'plashi shart. Masalan, Shvetsiyada – 1500 ta imzo; Daniyada – mamlakatdagi barcha ovoz beruvchilarning 2% ovozi va h.k. talab qilinadi. **Bunday talablar parlamentda vakillariga ega bo'lgan partiyalarga nisbatan** tatbiq etilmaydi. Qonun tomonidan belgilangan nomzodlarni ro'yxatga

olish shartlari, qoidaga ko'ra, saylovchilar oldida obro'ga ega bo'lmagan kamsonli partiyalar vakillari yoki "mas'uliyatsiz" nomzodlarni ajratib chiqarishga yo'naltirilgan. Masalan, Italiyada, saylanadigan lavozimlarga faqat saylov qonuniga muvofiq saylovlardan 62 kun oldin Ichki ishlar vazirligiga o'z partiyasi yoki guruhining nomi aniq ko'rsatilgan saylov emblemlarini yuborishi lozim bo'lgan siyosiy partiyalar va uyushgan siyosiy guruhlariga nomzodlar ko'rsatishi mumkin. Ariza uch kun ichida ko'rib chiqiladi. Saylovlargacha qolgan 55-kundan 45-kungacha saylov okruglarida nomzodlarning ro'yxatini ko'rsatish sodir bo'ladi. Qonun bo'yicha nomzodlar soni saylov okrugida har bir ro'yxatning nomzodlari soni kamida uchta va okrug bo'yicha saylanadigan deputatlarning umumiy sonidan ortiq bo'lmasligi lozim. Bitta nomzod bitta partiya yoki guruhning ro'yxatlari bo'yicha ko'pi bilan uchta saylov okrugida ko'rsatilishi mumkin. Saylov okrugida ko'rsatilgan nomzodlar ro'yxati mazkur okrugning 50 dan 1000 tagacha bo'lgan saylovchilari imzolari bilan tasdiqlanishi va tegishli partiya yoki guruhning emblemasiga ega bo'lishi lozim. Saylovgacha qolgan 45-kundan 40-kungacha saylov okruglari markaziy byurosi taqdim etilgan nomzodlar ro'yxatlarini ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi. Mazkur byuroning saylov ro'yxatlarini rad etish to'g'risidagi qarori yuzasidan umummilliy markaziy saylov byurosiga shikoyat qilish mumkin, u shikoyat bo'yicha uch kun muddatda qaror qabul qiladi. Barcha saylov ro'yxatlari tasdiqlangandan so'ng saylov bulletinlari tuziladi. AQSHda amalga oshiriladigan birlamchi saylovlar tartibi (praymeriz) nomzodlar ko'rsatishning o'ziga xos usuli hisoblanadi. Bu siyosiy kuchlarni birlamchi sinab ko'rish, u yoki bu nomzodning mashhurligini oldindan baholash usuli hisoblanadi.

Bir qancha mamlakatlarda saylanadigan lavozimlarga nomzodni ro'yxatga olishda u nomzodlik sertifikatlarini to'ldirishi lozim. Nomzodlik sertifikatini to'ldirmagan shaxsga berilgan bironta ham ovoz, ovozlari sonini sanashda hisobga olinmaydi, chunki sertifikat mazkur shaxs u yoki bu saylanadigan lavozimga ko'rsatilgan nomzod ekanligini rasman tasdiqlaydi. Odatda, ushbu sertifikatni to'ldiruvchi unda ushbu orqali o'z nomzodini u yoki bu lavozim uchun ilgari surishini va u qonunga ko'ra ushbu lavozimga saylanishdan mahrum etilmaganini ma'lum qilishi shart. Shuningdek, u o'zi mansub bo'lgan siyosiy partiyani va turli saylov maqsadlari uchun o'zining pochta manzilini ko'rsatishi shart. Biroq amalda nomzodlarni ko'rsatishning har qanday shaklida nomzodni saylanadigan lavozimga nomzod sifatida rasman tan olish u yoki bu siyosiy partiyalarning rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi. "Mustaqil"

saylovchilar guruhi tomonidan ko'rsatilgan nomzod siyosiy partiya va uning saylov apparati qo'llab-quvvatlagan holdagina muvaffaqiyatga umid bog'lashi mumkin, rasman siyosiy partiya bilan bog'liq bo'lmagan «mustaqil» nomzodlarning o'zlari esa siyosiy partiya ichida kuchlar keskin ajralishi sodir bo'lgan holda yoki shaxsan mashhurligi va katta moliyaviy imkoniyatlari hisobidan g'alabaga umid qilishi mumkin.

Nomzod ko'rsatishning quyidagi usullari mavjud:

O'zini o'zi nomzodlikka ko'rsatish. Fransiyada Milliy Majlisga deputat bo'lishni istagan shaxslar departamentning prefekturasiga o'zining familiyasi, ismi, tug'ilgan joyi va sanasi, ish va yashash joyi haqidagi ma'lumotlar bo'lgan arizani topshiradi. Shuningdek, mazkur shaxs prefekturaga o'zining o'rinbosari bo'lishi mumkin bo'lgan shaxsning yozma ravishdagi roziligini va u haqdagi yuqoridagi ma'lumotlar bitilgan arizani ham topshirishi lozim.

Bir guruh saylovchilar tomonidan nomzodlarni ko'rsatish. Masalan, Belgiyada Vakillik palatasi deputatligiga nomzod saylanishi mumkin bo'lgan okrugdan uni qo'llab-quvvatlovchi 200 tadan 500 tagacha saylovchining imzosi bo'lgan yoki vakolat muddati tugayotgan parlamentariylarning kamida uchtasi qo'llab-quvvatlovchi ishonch xatini ko'rsatishi lozim. Senatorlikka nomzodlar esa saylovchilarni kamida 100 tasini yoki vakolat muddati tugayotgan parlamentariylarning uchtasini qo'llab-quvvatlashiga ega bo'lishlari lozim. Daniyada esa Folketing deputatligiga nomzod bo'lish uchun tegishli okrugning yigirma beshta saylovchisini qo'llab-quvvatlashi, Polshada senator bo'lishga qaror qilgan shaxs o'z nomzodini qo'llab-quvvatlovchi tegishli vovodstvaning (viloyat darajasidagi hududiy birlik) 3000 ta saylovchisi imzosini to'plashi kerak.

Siyosiy partiyalar yoki boshqa ijtimoiy birlashmalar tomonidan nomzodlarni ko'rsatish tartibi. Bu usulga quyidagilarni misol qilib keltirsa bo'ladi. Germaniya Bundestagi, Avstriya Milliy Kengashi, Finlyandiya Seymi, Yaponiya Vakillik palatasi.

Odatda, bunday tartib saylovlar ro'yxatida bo'lgan fuqarolarning nomzodi ko'rsatiladi, proporsional saylov tizimida va ko'p mandatli saylov okruglarida qo'llaniladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan nomzodlar ko'rsatish usullari ba'zi mamlakatlarda aralash holatda qo'llanilishi ham mumkin. Masalan, Ispaniya parlamenti quyi palatasi – Kongress deputatligiga ro'yxatga olingan nomzodlar siyosiy partiyalar va ularning federatsiyasi yoki koalitsiyasi tomonidan ma'lum bir saylov okrugi saylovchilarining 0,1 foizi qo'llab quvvatlashi (ular 500 tadan kam bo'lmasliklari kerak) orqali ko'rsatiladi.

Aksariyat mamlakatlarda saylovda nomzodini ko'rsatish uchun harakat qilayotgan shaxs o'zini ma'lum bir jamoatchilik a'zolari qo'llab-quvvatlaganligini ko'rsatishi lozim. Ba'zi bir saylov tizimlarida nomzodlarning ko'p sonliligi foiz hisobida ovoz olish bilan saylanishi uchun sharoit yaratmoqda. Faraz qilaylik, ko'p mandatli saylov okrugidan 10 ta nomzod ko'rsatilgan bo'lsa, o'racha ularning har biriga saylovchilarning 10 foizidan ovozi to'g'ri kelishi mumkin va nomzodni saylangan deb hisoblash uchun ulardan birining foiz hisobida ovoz olishi etarli hisoblanadi.

Saylov amaliyotining bu jarayoni Fransiya, Irlandiya, Niderlandiya, Avstraliya kabi mamlakatlarda nomzodlar sonining ko'p bo'lib ketishini oldini olish maqsadida nomzod saylov garovi to'lashi lozim. Garov miqdori unchalik darajada katta bo'lmasa ham, lekin kichik partiyalar va boy homiyolari bo'lmagan tashabbuskor nomzodlarni imkoniyatlarini cheklaydi. Garov nomzodga saylovda belgilangan miqdorda ovoz olgan taqdirda (yutib chiqmagan bo'lsa ham) qaytarib beriladi (masalan, Fransiya 5 %, Avstraliya birinchi preferensiyada 4%). Shaxs zaruriy shartlarni bajargandan so'ng ro'yxatdan o'tadi va rasmiy nomzod maqomini oladi.

Prezidentlikka nomzodlarni ilgari surish jarayoni ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, AQSHda eng yirik hisoblangan partiyalardan (respublikachilar va demokratlar) nomzodlar ularning syezdlarida ovoz berish yo'li bilan aniqlanadi. Fransiya 1962-yil qabul qilingan Respublika prezidentligiga saylov to'g'risidagi qonunga muvofiq nomzod 500 fuqaro – parlament, hududiy, general kengashlar, dengiz orti hududlardagi hududiy majlislar a'zolari va merlar tomonidan ilgari surilishi mumkin.

Agar prezident egri saylovlar orqali saylanadigan bo'lsa, nomzodlarni ko'rsatish tartibi o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Masalan, Germaniyaning 1959-yilgi "Federal Prezidentni saylash to'g'risida"gi qonuniga muvofiq (Federal Majlis teng miqdordagi Bundestag va erliklar vakillik organlari a'zolaridan iborat), Federal Majlisning har bir a'zosi prezidentlikka yozma ravishda nomzod (nomzodi ko'rsatilayotgan shaxsning yozma roziligi ilova qilinadi) ko'rsatish huquqiga ega. Federal Majlis a'zosining bu shakldagi taklifi Prezidium tomonidan ko'rib chiqiladi, nomzodni ko'rsatilishi to'g'risidagi taklifni faqat Federal Majlis rad etishi mumkin.

AQSHda senator bo'lish uchun to'qqiz yil qaysi shtatdan saylanayotgan bo'lsa shu hududda yashagan bo'lishi (har bir shtatdan

ikkitadan senator 6 yil muddatga saylanadi, hammasi bo‘lib 100) 30 yoshga to‘lgan shaxslar o‘z nomzodlarini qonunda belgilangan tartibda qo‘yishlari mumkin.¹ Birlashgan Kanada Qirolligining 1867-yilda qabul qilingan konstitutsiyaviy aktining 23-moddasida senatorlikka nomzodlikka quyidagi talablar o‘rnatilgan:

– 30 yoshga to‘lgan bo‘lishi;

– U tug‘ilgan qirollikning fuqarosi bo‘lishi yoki amalda bo‘lgan shartnoma va boshqa qonun hujjatlariga binoan ittifoq ta‘sis etilganidan so‘ng;

– Uning xususiy yeri va boshqa mol-mulikka egalik qilish 4000 dollardan ortiq bo‘lishi va qarz majburiyatlari bo‘lmasligi lozim;

– U o‘z nomzodini qo‘ymoqchi bo‘lgan provinsiyada istiqomat qilishi va o‘sha hududda ko‘chmas mulkka egalik qilishi lozim. Shundan so‘ng qirolichaning qarori bilan General gubernator nomzod senatorlarning mazkur akt tartiblariga binoan Senat a‘ziligiga tayinlanadi.

Buyuk Britaniya yuqori Lordlar palatasining a‘zosi bo‘lish 1958-yilda qabul qilingan “Umrbod tayinlanadigan perlar haqidagi Akt”da belgilanganidek, gersog, graf, baron, din peshvosi yoki katta sarmoya sohibi bo‘lgan shaxslar qirolning farmoniga binoan umrbod tayinlanadi. Oxirgi ma‘lumotlarga qaraganda hozir Buyuk Britaniyaning Lordlar palatasida 1259 perlar bo‘lib, shundan 773 tasining perlik mandati nasldan-naslga o‘tish huquqidadir. Ammo “Parlament to‘g‘risidagi”dagi qonunda Lordlar palatasi xalq vakillaridan iborat bo‘lishi ifoda etilgan.²

Rivojlangan xorijiy davlatlar qonunchiligida yuqori palata a‘zolarining saylovi majoritar, ya‘ni mamlakat hududida nechta viloyatga tenglashtirilgan hudud bo‘lsa, har biri uchun ma‘lum bir o‘z vakillarini nechtadan saylashi asosiy qonunida nazarda tutilgan tartibda belgilangan bo‘ladi. Masalan, Italiya Demokratik Respublikasining yuqori palatasi Senatga har bir viloyatdan yettitadan, ayrim aholisi kamchilroq bo‘lgan viloyatdan ikkitadan va bittadan o‘z vakillarini saylash uchun mandat beriladi. Tegishli viloyat aholisi to‘g‘ridan to‘g‘ri saylov uchastkasiga borib ularga ovoz beradilar va unda eng ko‘p ovoz olgan yettita va ikkita nomzod (berilgan mandatga qarab) saylangan hisoblanadi. Shuningdek, proporsional saylov tizimi ham mavjud bo‘lib, bu saylov jarayonida siyosiy partiyalarning jamiyatda tutgan mavqeiga baho beriladi, ya‘ni saylovda nomzodlarga emas, ko‘proq siyosiy partiyalarning obro‘si muhim rol o‘ynaydi. Agar yanada kengroq ma‘noda tushuncha beradigan

¹ Конституция зарубежных государств. Учебное пособие. 2-Изд. Испр.и. доп. –М.: Издательство БЕК, 2000. С.15

² Конституция зарубежных государств. Учебное пас. 2 - Изд. Испр.и. доп. –М.: Издательство БЕК, 2004. С.75.

bo'lsak, tegishli hudud aholisiga parlamentda belgilangan vakillarini saylashda saylovchilar bulletinida ko'rsatilgan nomzodlar qaysi siyosiy partiyalardan ko'rsatilganligiga qarab ovoz beradi hamda siyosiy partiyalar saylovda belgilangan foiz hisobida saylovchilarning ovozini olsa, uning vakili saylangan hisoblanadi. Masalan, Italiya Demokratik Respublikasi Konstitutsiyasining ikkinchi qismi 57-moddasida bo'yicha 315 senatordan $\frac{3}{4}$ qismi majoritar saylov tizimi bo'yicha, bir mandatli saylov okruglari tuziladi, $\frac{1}{4}$ proporsional saylov tizimi bo'yicha ko'p mandatli saylov huquqi bo'yicha o'tkaziladi, ya'ni bir saylov okrugida bir mandatli va ko'p mandatli saylov huquqi bo'yicha ovoz berish o'tkaziladi. Siyosiy partiya bir mandatli bo'yicha nomzodini qo'ygan vakili saylovda ovoz berishga kelgan aholining yarmidan ko'p ovozini olgan bo'lsa saylangan hisoblanadi. Agar siyosiy partiya saylovda ovoz bergan aholining 5% ovozini olgan bo'lsa, ko'p mandatli saylov huquqi bo'yicha uning vakili saylangan hisoblanadi.

Bundan tashqari saylov jarayonlari egri saylov tizimi ham keng qo'llanilib, unda aholi yuqori palata a'ziligiga nomzodlarni ko'rsatishda oldin o'zlarining orasidan saylovchilar guruhiga ovoz beradi, aholining vakolatini olgan saylovchilar guruhi palata a'ziligiga nomzodlarga ovoz beradi yoki aholi oldin mahalliy vakillik organlarining deputatlarini saylaydilar. Saylangan deputatlar o'zlarining orasidan yuqori palata a'zosini saylaydilar. Masalan, AQSH larda Prezident saylovida har bir shtat aholisi aniq bir ro'yxat bo'yicha kollegial saylovchilar guruhini saylaydi va keyingi bosqichda saylovchilar guruhi prezidentlikka nomzodlarga ovoz beradi. Saylov tizimining egri turi bir yoki ikki – uch bosqichda amalga oshirilib, ko'pgina davlatlarda yuqori palata a'zolarini saylovida qo'llaniladi.

Fransiya Respublikasi yuqori palatasi Senat uch bosqichli saylov yo'li bilan tashkil topadi. Senatorlar hududiy milliy yig'ilish deputatlari va departament maslahatchilari, mahalliy (munitsipal) kengash deputatlari va ularning o'rinbosarlari tomonidan saylanadi. Senatorlikka saylovchilar guruhi (kollegiyasi) tegishli mahalliy kengashlar deputatlari o'zlarining ichidan shu hududida istiqomat qilayotgan har ming aholiga bitta Senatorlik saylovida ishtirok etuvchi delegatni birinchi bosqichda saylab oladi, taxminan 30 ming aholi istiqomat qilayotgan hudud bo'lsa, o'ttizta delegat va ularning o'rinbosarlari bilan 60 taga etadi. Umuman olganda, hududiy milliy yig'ilish deputatlari va departamenti va maslahatchilari orasida saylangan Senatorlikka saylov guruhi (kollegiyasi) delegatlari bilan hisoblanganda, mamlakat hududi bo'yicha 108 000 nafar saylovda

ovoz berish uchun guruh tashkil topadi. Shundan 600 tasi delegat milliy yig'ilish deputatlari, 3000 tasi hududiy va bosh departament maslahatchilari, 104 000 tasi mahalliy (munitsipal) kengash vakillaridir. Senatorlar saylovi asosiy shaharlarda joylashgan departament binolarida o'tadi. 13 departamentdan proporsional saylov tizimi bo'yicha, ya'ni har bir departamentda 5 ta yoki undan ortiq nomzodlar ko'rsatilib, eng ko'p ovoz olgan 5 tasi yoxud 6 tasi birinchi turda saylangan hisoblanadi. Masalan, saylov bulletinida 10 ta nomzod ko'rsatilgan bo'lsa, shundan eng ko'p ovoz olgan 5 tasi yoki 6 tasi saylangan deb e'lon qilinadi. Shunday qilib, 13 departamentdan 69 ta senator saylanishi mumkin. Senatga hammasi bo'lib 321 ta senator saylanadi, qolganlari mojitar saylov tizimi bo'yicha boshqa hududlardagi departamentlarda o'tkaziladi. Senatorlar 9 yil muddatga Departament, Milliy yig'ilish deputatlari tomonidan o'zlarining ichidan saylab olingan delegatlari, mahalliy (munitsipal) kengashlar vakillaridan tashkil topadi. Saylovchilar guruhlari kollegiyalari tomonidan saylanadi.

4-§. Saylovoldi tashviqoti va ovoz berish tartibi

Saylov jarayonining saylovoldi tashviqot-targ'iboti bosqichi ham muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, lekin aksariyat davlatlarning qonunchiligida to'liq tartibga solinmagan.

XVIII-XIX asrlarda va XX asrning boshlarida ham siyosiy kuchlar saylovchiga bevosita ta'sir qila olganlar, ya'ni saylovchini sotib olish, unga kuch bilan ta'sir qilish va hokazolar. Hozirgi davrda ommaviy-axborot vositalari siyosiy kuchlarning imkoniyatlarini kengaytirdi saylovchiga ta'sir qilishi bilvosita bo'lsa ham juda yuqoridir.

Demokratik davlatlarda ommaviy-axborot vositalarini monopolizatsiya qilinishini oldini olish yuzasidan yetarli chora-tadbirlar ko'rilgan qonunlarda saylovoldi targ'ibotlarini olib borish imkoniyatlari har bir nomzodga berilganligi kafolatlab qo'yilgandir. Masalan, Italiyada parlament fraksiyalari vakillaridan iborat bo'lgan maxsus parlament organi partiyalar uchun targ'ibotlar shakli va vaqtini belgilab beradi (press-konferensiyalar, guruhlar munozaralari, "yuzma yuz" muloqotlar va boshqalar). AQSHda nomzodlarga o'z saylovoldi kampaniyalarini ta'minlashlari uchun belgilangan moliyaviy mablag'larning 60 foizidan ko'pini ommaviy-axborot vositalaridagi targ'ibotga sarflashlari mumkin emas.

Yettinchi bosqich – saylov oldi tashviqotlari. Saylov kampaniyasida ilgari surilgan nomzodlar yoki umuman siyosiy partiyalar uchun **saylovoldi tashviqoti** muhim rol o'ynaydi. Bunday tashviqot juda turli-tuman va

albatta, o'tkazilishi shart bo'lgan ko'psonli *saylovoldi mitinglari va yig'ilishlari, nomzodlarning saylovchilar bilan uchrashuvlari, shiorlar, afishalar, e'lonlarni osish, maqolalar, bukletlar, portretlar nashr qildirish, ramzlar va ko'krak nishonlarini tayyorlash hamda tarqatish, radio va televideniya chiqishlar qilishni o'z ichiga oladi*. Ko'pincha siyosiy partiyalar va alohida nomzodlarning saylov oldi tashviqot ishlarida ommaviy axborot vositalaridan foydalanish imkoniyati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Aholiga kuchli siyosiy ishlov berish sharoitida hatto eng yuqori davlat lavozimiga nomzodning g'alabasi nafaqat obyektiv (siyosiy-iqtisodiy), balki subyektiv omillarga ham bog'liq. Saylovchilarning ovozlari taqsimlanishiga nomzodning sof shaxsiy fazilatlarini, uning muvaffaqiyatli saylov oldi chiqishlari va va'dalari, saylov okrugi yoki umuman mamlakat bo'yicha yaxshi tashkil etilgan saylovoldi safarlari katta ahamiyatga ega. Ko'p hollarda siyosiy madaniyat an'alariga muvofiq nomzod, ayniqsa yuqori davlat lavozimiga nomzod tegishli imidjga ega bo'lishi lozim. An'anaga ko'ra nomzod ko'pchilik taniydigan, "demokratik kelib chiqishga" ega vatanparvar sifatida nom chiqargan kishi bo'lishi lozim. Uning siyosiy biografiasida ham kasaba uyushmalari, ham biznesni himoya qiluvchi samarali chiqishlar bo'lishi lozim. U byurokratiya, korrupsiya va jinoyatchilikka qarshi tinmas kurashchi ko'rinishiga ega bo'lishi lozim.

Ko'pgina davlatlarda saylov kampaniyasini o'tkazish muhitining o'zi uning adolatli, demokratik qiyofasini chegaralab qo'yadi. Saylov jarayonida siyosiy korrupsiya, saylovchilar va saylovlar o'tkazilishini nazorat qiluvchi turli mansabdor shaxslar, amaldorlarni oshkora pora berib o'z tomoniga og'dirib olish, saylov qonunchiligini buzish, saylovlarda zo'ravonlik harakatlari, ko'p sonli suiiste'molliklarga yo'l qo'yiladi.

Saylov kampaniyasini siyosiy partiyalar va saylanadigan lavozimlarga nomzodlarning ko'p miqdordagi **moliyaviy xarajatlarsiz** o'tkazib bo'lmaydi. Ko'pgina davlatlarda siyosiy partiyalarning o'z nomzodlari foydasiga saylov kompaniyasini o'tkazish bo'yicha *moliyaviy xarajatlari-ning yuqori chegarasi* belgilab qo'yiladi, xarajatlar belgilanganidan oshib ketganda muayyan choralar ko'rilishiga sabab bo'ladi. Amalda turli siyosiy partiyalar nomzodlari ushbu qoidalarga ko'pincha amal qilmaydilar.

Saylov qonunchiligida maxsus qonun vositasida partiyalar, shaxslar guruhlar yoki alohida fuqarolar tomonidan siyosiy mitinglar, marshlar, namoyishlar va boshqa siyosiy tadbirlar o'tkazish yoki ularda ishtirok etish, shuningdek, boshqa har qanday siyosiy faoliyatni amalga oshirish uchun taqiqlar belgilangan, saylov uchastkasi chegarasi doirasida ovoz

berishda ishtirok etish bundan mustasno. Ovoz berishni o'tkazish davrida saylov uchastkalaridan chiqishda saylovchilarning ovoz berish natijalarini nashr qilish, e'lon qilish yoki tarqatish taqiqlab qo'yilgan. Ovoz berish kuni jamoatchilik transporti korxonalarida va aloqa xizmatlarida ish tashlashlar va lokautlar o'tkazish man etiladi, bu odatda mehnat qonunlari bilan ham tasdiqlanadi.

Saylov qonunlarida siyosiy partiyalar va saylov organlariga nomzodlar uchun maxsus axloq qoidalari belgilanadi, xususan, ularga bir paytning o'zida va bitta joyda birdaniga ommaviy mitinglar, namoyishlar va boshqa siyosiy tadbirlarni o'tkazish taqiqlangan. Shu bilan birga ular saylov komissiyalari, ularning rasmiy vakillari qonuniy maqomini tan olishlari, ommaviy axborot vositalarining saylov kampaniyasini o'tkazish davrida qonun doirasida amalga oshirgan faoliyatini hurmat qilishi, ommaviy axborot vositalari vakillariga turli siyosiy aksiyalar o'tkazilishini yoritishga to'sqinlik qilmasliklari, shuningdek, ushbu siyosiy tadbirlar jarayonini yorituvchi jumalistlarning xavfsizligini ta'minlash uchun barcha zarur choralarini ko'rish shart. Ushbu normalarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlikka bo'lgan qat'iy choralar ko'riladi. Xususan, JAR saylov qonunchiligida saylov kampaniyasini o'tkazish va saylovchilarning ovoz berishi bilan bog'liq ayrim jinoyatlar uchun, ayniqsa saylovchilarni ovoz berishga yoki ovoz bermaslikka majbur qilish maqsadida ularga nisbatan jismoniy majbur qilish faktlari uchun yirik miqdorda jarima yoki 10 yilga qamoq jazosi ko'zda tutilgan.

Saylov jarayonining mazkur bosqichidagi muammo bu – saylov kampaniyasini moliyalashtirilishidir. Ko'pchilik mamlakatlarning saylov qonunchiligida saylovlarni davlat tomonidan moliyalashtirilishi haqidagi normalar mavjud emas (Belgiya, Daniya, Lyuksemburg, Niderlandiya va boshqalar), lekin davlat yetarli darajada saylovlarni moliyalashtirilishi uchun mablag'lar ajratadi. Bu holat budjet va moliyaviy qonunchiligida o'z aksini topadi. Fransiya qonunchiligi 5 foizdan ko'p ovoz olgan nomzodlarning saylovoldi tashviqotlariga sarflangan mablag'larni qoplashligini nazarda tutadi, 5 foizdan kam ovoz olgan nomzodlarning saylovoldi kampaniyasi ularning o'z saylov garovlaridan qoplanadi.

Partiyalar va nomzodlarning saylovoldi tashviqotlari uchun xususiy xayriyalar yo'l qo'yiladigan mamlakatlar qonunchiligi xayriya qilingan mablag'lar manbalarini doimo oshkor qilib turilishiga talab qo'yadi. Ba'zan saylov xarajatlarining eng yuqori chegarasi belgilab qo'yiladi, mazkur miqdordan ortiq mablag' sarflash bir qator mamlakatlarda jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi (Yaponiya).

AQSHda nomzod tomonidan olinadigan mablag'lar deklaratsiya qilinishi belgilangan, anonim xayriyalar miqdori esa 100 dollardan ortmasligi lozim. Jismoniy shaxs tomonidan siyosiy partiyani qo'llab-quvvatlash uchun yiliga 25 ming dollardan, muayyan nomzodni qo'llash uchun esa 2 ming dollardan ortiq xayriya qilinishi mumkin emas. Mablag'lar nomzod tomonidan tashkil qilingan saylov qo'mitasi tomonidan yig'iladi va bu haqda hisob berib turishi shart. Yuridik shaxslar tomonidan siyosiy arboblari va partiyalarni moliyalashtirishi maxsus qo'mitalar orqali oshkora amalga oshirilishi belgilangan.

Tashviqot-targ'ibot ishlari barcha siyosiy kuchlarga o'z imkoniyatlari doirasida erkin faoliyat yurita olish shart sharoitlarini yaratib beradi. Har bir partiya yoki siyosiy kuchlar qonunlar doirasida saylovchilar ovozi uchun targ'ibotlar orqali kurashishlariga imkoniyatlar yaratilgan.

Jamiyat va alohida olingan shaxs o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy mezonini o'rnatilishi natijasida uning ishtirokchilariga o'zini namoyon etishi uchun har birining harakat doirasi o'ziga xos va mos ravishda belgilangan. Bu esa ular o'rtasidagi munosabatlarning kelib chiqishi va rivojlanishida o'zaro kelishmovchiliklarga barham beradi.

Shu o'rinda, tashviqot-targ'ibot ishlariga:

Saylov organlari ishining e'lon qilinishi;

Saylov hujjatlarini e'lon qilinishi, saylovchilarga tanishtirilib turilishi;

Saylov jarayoni haqida muntazam axborot berilib borilishi;

Nomzodlar haqidagi ma'lumotlar, ularning dasturi bilan saylovchilarni o'z vaqtida tanishtirilib turilishi;

Saylov uchastkalari, okruglar, saylov organlarining joylashgan o'rni, saylovchilar ro'yxati bilan saylovchilarning tanishtirilishi;

Ovoz berish natijalari ommaga ma'lum qilinishi va boshqalar.

Barcha xorijiy davlatlarda saylov jarayonining eng muhim bosqichi bo'lib ovoz berish daqiqalari hisoblanadi, aynan shu bosqichda xalqning xohish-irodasi amalga oshadi. Ovoz berish tadbiri barcha xorijiy davlatlarning saylov qonunchiligida mustahkamlangan bo'ladi.

Sakkizinchi bosqich – ovoz berishni tashkil qilish. Saylov kampaniyasi ovoz berish bilan yakunlanadi. Konstitutsiyada **yashirin ovoz berish** eng demokratik usul sifatida belgilangan. Ko'pchilik mamlakatlarda saylovchilar *saylov bulletinlari* yordamida ovoz beradilar. Saylovchi bulletin shaxsan to'ldiradi yoki unda tegishli belgini qo'yadi, so'ngra uni qutiga tashlaydi. Ayrim davlatlarda (masalan, AQSHning bir qancha shtatlarida) saylovchilarning ovoz berishi uchun maxsus konstruksiyalangan saylov mashinalaridan foydalaniladi, ular saylovchilar ovozlarni

o'zgartirishga yo'l bermaydi. Saylovchi izolyasiyalangan kabinada maxsus richagni bosish vositasida ovoz beradi. Mashina shunday moslanganki, ovoz berishni bir kishi kabinadan chiqqanda, ikkinchi kishi esa kirganda amalga oshirish mumkin, bu esa yashirin ovoz berilishini kafolatlaydi.

Aksariyat mamlakatlarda rasmiy **bulletenlar tizimidan** foydalaniladi, unda bulletinlar belgilangan namunada vakolatli davlat organlari tomonidan tayyorlanadi. Boshqa davlatlarda partiyalarning o'zlari tomonidan chiqariladigan **norasmiy bulletinlar tizimi** amal qiladi. Siyosiy partiyalar muayyan simvollar yoki rangdan foydalanishi mumkin, bu esa saylovchilarga, ayniqsa savodsiz sayovchilarga partiyalar guruhlar yoki alohida nomzodlarni o'zaro farqlashga yordamlashadi. Ayrim davlatlar qonunchiligida *saylovchilarning pochta orqali ovoz berishi va savodsizlar hamda bemorlar uchun vakillar ovoz berishi* ko'zda tutilgan. Masalan, Shvesiyaning saylovlar to'g'risidagi qonunida saylov uchastkasida emas, uyda yoki pochta ovoz berishga ruxsat etiladi. Bunday holda pochta yondan olinadigan va tegishli tarzda rasmiylashtirilgan saylov bulletinlari maxsus konvertga solinadi. Unda saylov bulletinlarini yaqin qarindosh yoki pochta orqali berish uchun ishonchnoma rasmiylashtiriladi. Ishonchnomada saylovchining o'zi ovoz berganligini tasdiqlovchi guvohlarning imzolari bo'lishi lozim. Ishonchnoma bo'yicha ovoz berish ovoz berish huquqining boshqa shaxsga o'tishini anglatmaydi, chunki ovoz berish huquqi — bu boshqa berilmaydigan huquq hisoblanadi. Bu tarzda ovoz berish konvertga solingan saylov bulletinini konvertda guvohlarning saylovchi o'z irodasini mustaqil bildirganini tasdiqlovchi tegishli imzolari bilan saylov komissiyasiga berishni bildiradi.

Ovoz berishga saylovchilar ro'yxatida turuvchi fuqarolar shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar bilan (qator mamlakatlarda saylov kartochkasi yoki ovoz berish huquqini beruvchi guvohnomalar) yo'l qo'yiladi. Ayrim mamlakatlarda an'anaviy saylov bulletinlari orqali ovoz berish bilan birga maxsus mashinalar vositasida ham ovoz berish amaliyoti mavjud. Maxsus mashinalar orqali ovoz berish saylovchilarning o'z xohish irodasini kuzatish bilan birga saylov natijalarini tezlik bilan aniqlash imkonini beradi. Bu esa saylov qonunchiligini buzilishini oldini oladi deb hisoblanadi. Lekin mashinalar ham odamlarga bo'ysunadi, shuning uchun mutlaq qonuniy ovoz berish jarayonini kafolatlamaydi.

Saylov bulletinlari masalasini tartibga solish bo'yicha qonunchilik hamma davlatlarda turlicha. Masalan, Avstriyada saylov bulletinlarini nashr qilish Federal budjetdan ta'minlanadi, Ispaniyada esa nomzodlar ro'yxatiga kiritilgan siyosiy birlashmalar va nomzodlar saylov bulletinlari-

ni nashr qilishni o'z mablag'laridan ta'minlashlari lozim. Ba'zi davlatlarda saylov bulletinlarini qalbakilashtirishdan himoya qilish uchun davlat belgilari bilan Markaziy saylov organi nazorati ostida nashr qilinadi (Rossiya, O'zbekiston, Qozog'iston).

Saylov kunida o'zi ro'yxatdan o'tgan doimiy yashash joyida bo'lmagan saylovchilarni ovoz berishda qatnashishini hal qilish masalasi ham jahonning turli mamlakatlari qonunchiligida turlicha belgilangan. Ba'zi davlatlarda bu masala (Rossiya, Avstriya, O'zbekiston, Qozog'iston) shaxsning saylov kunida o'z yashash joyida bo'lmasligi mumkinligini tasdiqlovchi hujjatni (xorijiy davlatga xizmat safari) taqdim qilsa saylovga qadar ovoz berishi mumkin bo'ladi. Xorijiy davlatlarda doimiy yashovchi fuqarolar ham saylovdan oldin o'z davlati elchixonasida ovoz berishi mumkin. Ko'pchilik davlatlarda shunday holatni hisobga olib pochta orqali ovoz berish amaliyoti ham mavjud. Masalan, Germaniyada pochta orqali ovoz berishda saylovchi o'z vaqtida saylov okrugi rahbariga (ya'ni, okrug saylov organining raisiga) pochta orqali ovoz berish huquqini beruvchi guvohnomasi va alohida muhrlangan konvertida saylov bulletinini to'ldirilgan holatda jo'natishi lozim. Agar pochta saylov kunida soat 18.00 ga qadar yetib kelsa ovoz hisoblanadi. Bunda saylovchi guvohnomasi va saylov bulletinini o'z qo'li bilan to'ldirganligi haqida qasamyod bilan imzolashi lozim.

Saylov kunida o'z doimiy yashash joyida bo'lmaydigan saylovchilarni ovoz berishining yana bir usuli – ishonchli vakil orqali ovoz berishdir. Fransiya Respublikasining "Saylov kodeksi"da ishonchnoma orqali ovoz berishi mumkin bo'lgan shaxslar doirasi belgilangan. Unga ko'ra xorijda xizmat safarida bo'lgan, saylovda bevosita qatnashishga sog'lig'i yo'l qo'ymaydigan va boshqa fuqarolar ishonchnoma orqali ovoz berishlari mumkin. Umumiy saylovlardagi ovoz berish odatda bir kunda o'tkaziladi.

Demokratik davlatlarning saylov to'g'risidagi qonunlarida oshkoralik prinsipi alohida moddalarda o'z ifodasini topgan. Saylovlarni tashkil etish va uni o'tkazishda saylov organlari, siyosiy partiyalar, davlat va jamoat idoralari o'z faoliyatlarini ochiq va oshkora olib boradilar.

Ayrim mamlakatlar qonunchiligida **rasmii kuzatuvchilar** - saylanadigan lavozimga nomzodning u ovozga qo'yilgan saylov uchastkasiga tayinlangan vakillari instituti mavjud. Rasmii kuzatuvchilarning vazifalariga ovoz berish jarayonini kuzatish va bulletinlarni sanash kiradi. Rasmii kuzatuvchilar ularga ma'lum bo'lgan saylov qonunlari yoki ovoz berish tartibidagi huquqbuzarliklar yuzasidan e'tiroz bildirishga haqlidirlar. Sirdan rasmii kuzatuvchilar instituti saylovlar o'tkazilishini nazorat

qiluvchi hukumat amaldorlari va boshqa shaxslarning ishini o'ziga xos nazorat qilishi va xolisona ovoz berish natijalarini ta'minlashi lozim bo'lgan demokratik muassasaga o'xshaydi. Amalda esa rasmiy kuzatuvchilar — mazkur okrugda ovozga qo'yilgan nomzodlarning rasmiy va norasmiy agentlari zanjiridagi qo'shimcha bo'g'in bo'lib, huquqbuzarliklar soni ko'payishiga olib kelishi mumkin.

Saylov organlari fuqarolarni o'z ishlaridan, saylov okruglari, uchastkalari tuzilganligi, saylov organlarining tarkibi, ularning joylashgan yeri va ish vaqtidan voqif etadilar, saylovchilarning ro'yxatlari, saylovda ishtirok etayotgan siyosiy partiyalarning ro'yxati bilan tanishtiradilar, nomzodlar xususidagi ma'lumotlar, ovoz berish va saylov yakunlaridan xabardor qiladilar. Ommaviy-axborot vositalari saylovga tayyorgarlikning borishi va saylov qanday o'tayotganligini yoritib boradilar.

Saylovga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazishga doir barcha tadbirlarda, shuningdek, saylov kuni ovoz berish xonalarida va ovozlarni sanab chiqishda nomzodlar ko'rsatgan siyosiy partiyalardan, saylovchilar tashabbuskor guruhlaridan bittadan kuzatuvchi, ommaviy-axborot vositalarining vakillari, boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlar va harakatlardan kuzatuvchilar qatnashish huquqiga egadirlar. Ularning vakolatlari tegishli hujjatlar bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Manfaatdor tashkilotlar, saylovchilar tashabbuskor guruhlari o'z kuzatuvchilari to'g'risida saylov organlariga saylovga kamida o'n besh kun qolganida ma'lum qiladilar.

Kuzatuvchilar:

– nomzodlar ko'rsatishga bag'ishlangan yig'ilishlarda, okrug va uchastka saylov organlarining majlislarida hozir bo'lishi;

– saylov uchastkasida hozir bo'lish hamda tayyorgarlik ishlarining borishini, ovoz berish uchun saylov qutilarining joylashtirishi va muhrlanishini, fuqarolarga saylov bulletinlarining berilishini kuzatishi;

– ovozlarni sanab chiqishda va uchastka saylov organining bayonnomalarini tuzishda hozir bo'lishi;

– saylov natijalari to'g'risidagi hujjatlarning tegishli saylov organi tomonidan tasdiqlangan nusxalarini so'rash va ularni olishi;

– agar saylov uchastkasida saylov qonunchiligining buzilishiga yo'l qo'yilgan deb hisoblash uchun asos bo'lsa, o'z kuzatuvlari to'g'risida yuqori saylov organiga ma'lum qilishi mumkin.

Xorijiy mamlakatlarda saylov organlari faoliyatining natijali bo'lishini ta'minlash uchun asosan, oshkoralik prinsipi qo'llaniladi. Masalan,

Germaniya Federativ Respublikasining “Bundestag saylovi haqida”gi qonunining beshinchi bo‘limi “Saylov o‘tkazish tartibi” deb nomlangan bo‘lib, uning 31-32 paragraflarida saylov o‘tkazilishida oshkoralik prinsipining qo‘llanishi belgilangan.¹

Shuningdek, Fransiya Respublikasining 1964-yil 14-martda qabul qilingan “Umumiy ovoz berish yo‘li bilan respublika Prezidenti saylov haqida”gi qonunini “Saylov kampaniyasi” deb nomlangan ikkinchi bo‘limida, Fransiya Respublikasi Prezidenti saylovida oshkoralikning ta‘minlanishi mazkur qonunda belgilangan normalarga qat‘iy rioya qilgan holda o‘tkaziladi. Ushbu bo‘limning 12-moddasida, saylov kompaniyasida nomzodlarning tengligi milliy axborot vositalari va boshqa ommaviy axborot vositalari va matbuot orqali o‘zlarini namoyon etishda o‘z yozma ma‘lumotlarini e‘lon qilishda ta‘minlanadi, deyilgan.

Shundan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, har bir davlat hayotida saylovning oshkorligi uni faqat ziddiyatsiz o‘tkazilishiga xizmat qilib qolmasdan, uning qonuniyligini ham kafolatlaydi.

5-§. Saylov natijalarini aniqlash va e‘lon qilish. Takroriy ovoz berish va takroriy saylov

Har qanday demokratik davlat o‘z ichki va tashqi siyosatida doimiy rivojlanish qonuniyatlarini takomillashtirib borishga intiladi. Rivojlanish qonuniyatlarining eng muhim talablaridan biri bu davlat boshqaruvida xalqning ishtirokini bevosita ta‘minlanishidir. Xalqning bevosita davlat boshqaruvida ishtiroki dastlab saylovlar asosida amalga oshiriladi. Saylovning tashkiliy va huquqiy masalalari esa uni to‘g‘ri qonuniy tashkil etilganligiga bog‘liq bo‘lib, haqqoniy amalga oshirilgan bo‘lsa, uning natijali prinsipida o‘z ifodasini topadi.

To‘qqizinchi bosqich – ovozlarni hisoblash va saylov natijalarni aniqlash. Saylovlarning muhim bosqichi **ovoz berish natijalarini aniqlash** hisoblanadi, u *taqdim etilgan va haqiqiy deb hisoblangan bulletinlarni sanash va saylov g‘oliblarini aniqlashni* o‘z ichiga oladi. Ushbu ish saylov okrugi ko‘lamida saylovlarning o‘tkazilishini umumiy nazorat qiluvchi maxsus organlar: saylov byurolari, saylov komissiyalari va hokazolar tomonidan amalga oshiriladi, bu muayyan miqdordagi maxsus sanagichlarni ham o‘z ichiga oladi. Agar butun mamlakat miqyosida ovoz berish natijalarini olish zarur bo‘lsa, saylov okruglarida sanalgan bulletinlar saylovni o‘tkazish bo‘yicha markaziy organlarga yuboriladi va u yerda u yoki bu nomzodga berilgan umumiy ovozlarni soni sanaladi.

¹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. Ч-64. Практикум. – М.: Юрист, 1999. С.165.

Qonun ovozlarni sanashni kechiktirish yoki orqaga surishni man etadi. Ovozlarni sanash ovoz berish rasmiy ravishda tugallanganidan so'ng darhol boshlanadi.

Ovozlarni sanash tizimining o'zi bir talay hollarda **maxsus saylov bulletinlarini sanash qoidalari** bilan tartibga solinadi, unda saylov bulletinining haqiqiyligini aniqlash, uni yaroqsiz holga kelgan deb topish shartlarining asosiy yo'nalishlari va h.k. bayon qilingan. Ovozlarni sanashda elektron-hisoblash texnikasidan keng foydalaniladi, biroq hatto u ham ovozlarni sanashdagi suiiste'molliklarni tugatishga qodir emas. Qoidaga ko'ra, saylovlarni o'tkazish amaliyotida saylov qonunlarini buzishga doir eng ko'p e'tirozlar aynan ovozlarni sanash va g'oliblarni aniqlashga nisbatan bildiriladi. Ovozlarni sanashda eng ko'p yo'l qo'yiladigan qoidabuzarliklar quyidagilardan iborat:

– saylov okrugida topshirilgan bulletinlar sonini sun'iy ko'paytirish, bunda bulletinlar sanab chiqilganda ularning soni ro'yxatga olingan saylovchilar sonidan ko'p bo'lib chiqadi. Saylovlarni bekor qilish zarur bo'lgan bunday holatda saylov komissiyalari vaziyatdan chiqishning quyidagi yo'lini topishgan: ro'yxatga olingan saylovchilar sonidan ortiq miqdordagi bulletinlar taxminan ajratib olinib, yo'q qilinadi, so'ngra qolgan bulletinlarni rasmiy sanash boshlanadi;

– biron bir nomzod uchun berilgan ovozlar sonini sun'iy ko'paytirish, ya'ni ovoz berish natijalarini to'g'ridan-to'g'ri qalbakilashtirish;

– bir nomzod uchun berilgan ovozlarni boshqa nomzodga ochiqdan-ochiq qo'shib yozish. O'z-o'zidan ma'lumki, bunday ovoz sanash usullari saylovchilarning erkin xohish bildirishlarini ochiqdan-ochiq buzish hisoblanadi va saylov qonunlarini qo'pol ravishda buzishni ifoda etadi, buning uchun jinoiy javobgarlikka tortilish mumkin.

Deyarli barcha saylovlarning natijalari *nisbiy ko'pchilikning majoritar tizimi* bo'yicha, ya'ni, har qaysi boshqa nomzoddan hech bo'masa bitta ortiqroq ovozni qo'lga kiritgan nomzod g'olib deb e'lon qilinadi. Qo'shma Shtatlarda saylovlar bo'lib o'tmagan deb tan olinishi darajasidagi saylovchilarning eng kam soni belgilanmaydi. Shu sababdan, saylovlarga eng ommaviy jihatda saylovchilar kelmasligi ham o'zidan o'zi natijalarni aniqlashga ta'sir ko'rsatmaydi.

Beshinchi Respublikada berilgan ovozlarni hisoblash va ovoz berish natijalarini aniqlash tartiblarini belgilaydigan xilma-xil tizimlar qo'llanadi. Bulardan eng ko'p tarqalgani saylovlarning ikki bosqichli *majoritar tizimidir*. Mazkur tizimni Respublika Prezidentining va Milliy majlis deputatlarining saylovlarida qo'llaydilar. Bu tizim mazmuniga muvofiq,

saylovning birinchi bosqichida saylovchilar ovozlarning mutlaq ko'pchiligini to'plashga erishgan nomzod saylangan deb hisoblanadi. Buning mazmuni, saylovda kamida 25% saylovchilarning hozir bo'lishi shartida, ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning 50%dan ortiqroq ovozlarni to'plagan nomzod, prezident saylovlarida tegishli tarzda prezident mandatini yoki parlament saylovlarida Milliy majlis deputatining mandatini qo'lga kiritishini bildiradi.

Agar saylovlarda alohida shaxslar yoki guruhlar manfaatlariga xizmat qiluvchi sun'iy shart-sharoitlarga erishilsa, uning natijalari ham shunga mos ravishda bo'ladi. Bu esa o'sha davlat yoki jamiyatning kelgusi rivojlanish bosqichiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham saylov jarayonini ilmiy nuqtai nazardan o'rganish va tadqiq qilish uning mazmun-mohiyatiga yetish hozir zamon huquqshunoslari uchun shartdir.

Masalan, Fransiya Respublikasi Prezidenti saylovida uning natijasi Konstitutsiyaviy Kengash nazorati ostida bo'lib, bunda asosan saylov jarayonlarining oxirgi bosqichi hisoblangan, saylov bulletinlarini sanash vaqti alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bu jarayonga ko'proq e'tibor beriladi va saylov natijalarini e'lon qilinishi ham muhim prinsiplardan biri bo'lib hisoblanadi.

Fransiya Prezidenti saylovi yakunlarini e'lon qilish ham yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, Konstitutsiyaviy Kengash vazifasiga kiradi va o'n kunlik muddat ichida bo'lajak Prezident nomini e'lon qiladi yoki qayta saylov o'tkazish yoxud qayta ovoz berish haqidagi o'z xulosasini bildiradi.

Bunda asosan saylov jarayonlarining oxirgi bosqichi hisoblangan, saylov bulletinlarini sanash vaqti alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bu jarayonga ko'proq e'tibor beriladi va saylov natijalarini e'lon qilinishi ham muhim prinsiplardan biri bo'lib hisoblanadi.

Fransiya Prezidenti saylovi yakunlarini e'lon qilish ham yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, Konstitutsiyaviy Kengash vazifasiga kiradi va o'n kunlik muddat ichida bo'lajak Prezident nomini e'lon qiladi yoki qayta saylov o'tkazish yoxud qayta ovoz berish haqidagi o'z xulosasini bildiradi.

Saylov tugashi bilan berilgan ovozlarni hisoblash dastlab saylov uchastkalarida darhol boshlanadi. Undan keyin, har bir saylov okrugida berilgan ovozlarni soni hisoblanadi, bulletinlar orasidan haqiqiy emas deb topilganlari chiqarib tashlanadi. Bunday holatlar uchastka saylov organining maxsus bayonnomasi orqali hisobga olinadi.

1972-yil qabul qilingan Shvesiyaning "Saylov to'g'risida"gi qonuni-ni 14-bobi, 4-paragrafiga muvofiq, dastlab bulletenda birorta ham partiya ko'rsatilmagan yoki bittadan oshiq siyosiy partiya ko'rsatilgan bo'lsa;

bulletenda ovozni kimga tegishligini aniqlashni imkonini bermaydigan, ataylab buzib qo'yilgan belgilar mavjud bo'lsa haqiqiy emas deb topiladi. Shuningdek, pochta orqali ovoz berishda konvertda bittadan ortiq bulletinlar bo'lsa va ularning barchasi bir xil to'ldirilgan bo'lsa, ulardan faqat bittasi haqiqiy deb topiladi, agar konvertdagi bulletinlarda turli partiya-larga ovoz berilgan bo'lsa barcha bulletinlar haqiqiy emas deb topiladi.

Saylov uchkastkasida hisoblab chiqilgan ovozlar yuqori turuvchi saylov organiga yuboriladi. Saylov natijalari tegishli saylov okrugi bo'yicha hududiy va markaziy organlar tomonidan e'lon qilinadi. Turli mamlakatlarda ovoz berish jarayoni bir xil bo'lib, unda teng miqdorda saylovchilar qatnashgan bo'lsa ham saylov natijalarini e'lon qilish saylov tizimiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin.

Shuningdek, takroriy ovoz berish alohida bir okruglarda saylov o'tkazilganidan keyin saylov jarayonining bir muncha soddalashtirilgan tartibi qo'llanilishi mumkin. Saylovda ikki nafardan ortiq nomzod qo'yilgan bo'lsa va nomzodlardan hech biri talab qilingan. miqdordagi ovozni olmasa saylovchilarning eng ko'p ovozini olgan ikki nomzod takroriy ovoz berish o'tkaziladi. Okrug saylov organi mazkur masala yuzasidan qaror qabul qilib bu haqida okrug saylovchilarini xabardor qiladi.

O'ninchi bosqich – takroriy ovoz berish yoki takroriy saylovlar. Agar nomzodlarning hech biri talab qilingan ovozlar sonini to'plamasa, ikkinchi turdagi ovoz berish o'tkaziladi, unda birinchi turda eng ko'p ovoz to'plagan ikkita nomzodga ishtirok etish uchun ruxsat etiladi. Ikkita nomzoddan qaysi biri ko'p ovoz olsa, o'shanisi g'olib bo'ladi. Mazkur holatda boshqa nomzodlar ovoz berishga kiritilmagani uchun g'olib mutlaq ko'pchilik ovozga ega bo'ladi. Ayrim hollarda qonunda takror saylovlar ko'rinishidagi ikkinchi tur (bosqich)ni o'tkazish ko'zda tutilishi mumkin. Bunday tartib bir nechta turga ega bo'lishi mumkin, xususan qayta ovoz berishda birinchi turdagi barcha nomzodlar ishtirok etishi mumkin yoki birinchi turda belgilangan minimumdan kam ovoz to'plagan shaxslar bulletinlardan chiqarilishi mumkin. Bunday holda boshqalarga nisbatan ko'proq ovozga ega bo'lgan nomzod g'olib bo'ladi, bu holda to'plangan ovozlar soni yarmidan ko'p bo'lishi shart emas. Va nihoyat, qayta ovoz berishning yana bir shakli mavjud bo'lib, unda ikkinchi turdagi ovoz berishni o'tkazish o'rni o'rniga oliy qonunchilik organida ovoz berish amalga oshiriladi. Mazkur holatda saylovda birinchi turdagi ovoz berishda eng ko'p ovoz to'plagan ikkita nomzod ishtirok etishi mumkin. Ayrim davlatlarning saylov qonunlarida ikkinchi turdagi ovoz berish natijasida ovozlar soni mutlaq teng bo'lingan gipotetik holat ko'zda tutilgan: bunda

yoshi katta nomzod g'olib bo'ladi yoki nomzodlarga qur'a tashlash taklif qilinadi.

Masalan, Fransiyada ovoz berishning ikkinchi bosqichini o'tkazishni tashkillashtirish prezident yoki parlament saylovlari o'tkazilishiga qarab bir necha xil ko'rinishda bo'lishi mumkin. Prezident saylovining birinchi bosqichda eng ko'p saylovchilar ovozini to'plagan ikki nafar nomzod, saylovning ikkinchi bosqichida ishtirok etadi. Ikkinchi bosqichda eng ko'p ovozlarni qo'lga kiritgan nomzod Respublika Prezidenti lavozimini egallaydi. Amaliyot, birinchi bosqichda eng ko'p ovozlarni to'plagan nomzod, ikkinchi bosqichda g'alabaga erishishi albatta shart emasligini (mana shunday holat 1995-yili bo'lib o'tgan saylovlarida sodir bo'lgan edi) ko'rsatadi. Milliy majlisga saylov o'tkazilganida, birinchi bosqichda ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning kamida 12,5% ovozlarni to'plagan barcha nomzodlar ikkinchi bosqichga o'tadilar. Ovozlarining nisbiy ko'pchiligini olgan nomzod, ya'ni, har bir alohida olingan boshqa nomzoddan ko'ra ko'proq ovozlarni to'plagan nomzod saylangan deb hisoblanadi. Deputatlarni saylash birmandatli okruglar bo'yicha o'tkaziladi. Shunga muvofiq, tizimning o'zini ham *majoritar uninominal tizim* deb nomlaydilar.

Takroriy ovoz berish chog'ida ovoz berishda qatnashgan saylovchilarning ko'p ovozini olgan nomzod saylangan hisoblanadi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasida takroriy saylovlar saylov o'tkazilmagan yoki haqiqiy emas deb topilsa yoxud agar saylash uchun ikkitadan ko'p nomzod qo'yilmagan bo'lsa va ulardan hech biri saylovchilarning zarur miqdordagi ovozini olmagan bo'lsa, maxsus saylov organi takroriy saylov kunini belgilaydi. Ovoz berish asosiy saylov o'tkazilgan saylov uchastkalarida va saylovchilarning avval tuzilgan ro'yxatlari bo'yicha o'tkaziladi.

Takroriy saylov asosiy saylov o'tkazilganidan keyin kamida bir oy muddat ichida o'tkazilishi aksariyat davlatlarning qonunlarida belgilangan.

Takroriy saylov quyidagi hollarda o'tkazilishi mumkin:

- a) Agar saylov haqiqiy emas deb topilgan bo'lsa;
- b) Agar takroriy ovoz berish natija bermagan bo'lsa.

Ayrim davlatlarda takroriy saylov quyidagi hollarda o'tkazilishi mumkin:

A) Basharti, saylov okrugi bo'yicha saylov o'tmagan yoxud haqiqiy emas deb topilgan bo'lsa;

B) Agar takroriy ovoz berish saylangan deputatni aniqlash imkonini bermagan bo'lsa;

C) Agar saylov okrugi bo'yicha deputatlikka ko'pi bilan ikki nomzod ovozga qo'yilgan bo'lsa va ulardan birortasi ham saylanmagan bo'lsa.

Takroriy saylov maxsus tuzilgan yoki vakolatli organ topshirig'iga binoan okrug saylov organi tomonidan o'tkaziladi. Bunda tegishli saylov organi takroriy saylov yangi tarkibdagi okrug va uchastka saylov organlari tomonidan o'tkazilishi to'g'risidagi qaror qabul qilinishi mumkin. Ovoz berish asosiy saylov o'tkazish uchun tuzilgan avvalgi saylov uchastkalarida va saylovchilar ro'yxatlari bo'yicha kechi bilan bir oylik muddat ichida o'tkaziladi.

Kuch ishlatish, aldash, qo'rqitish orqali yoki boshqa yo'llar bilan fuqarolarning saylash va saylanish, referendumda ishtirok etish, saylovoldi tashviqotini olib borishdan iborat huquqlaridan foydalanishlariga to'sqinlik qilish, shuningdek, hujjatlarni soxtalashtirish, ovozlarni atayin noto'g'ri sanash va saylov qonunchiligini o'zgacha tarzda buzish qonunlarga muvofiq javobgarlikka tortilishga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, saylov o'tkazilishining demokratiyaviyligi uning natijalarida xalq xohish-irodasi o'z ifodasini topadi. Bu esa har qanday demokratik davlatning rivojlanish kafolatidir.

O'zini o'zi nazorat qilish savolari:

1. Saylov jarayoni tushunchasiga ta'rif bering
2. Saylov jarayonining belgilari va uning asosiy bosqichlarini sanang.
3. Saylov okruglari va uchastkalarini tuzish tartiblari nimalardan iborat?
4. Saylov komissiyalari qay tartibda tashkil etiladi?
5. Saylovchilar ro'yxatini tuzish va nomzodlar ko'rsatish tartiblari nimalardan iborat?
6. Xorijiy mamlakatlarda saylovoldi tashviqoti va ovoz berish tartiblarida qanday farqlar mavjud?
7. Saylov natijalarini aniqlash va e'lon qilish tartiblari nimalardan iborat?
8. Takroriy ovoz berish va takroriy saylovlar o'rtasida qanday farq mavjud?

27-bob. Xorijiy mamlakatlarda saylov tizimlari

1-§. Xorijiy mamlakatlarda saylov tizimi turlari.

2-§. Mutlaq, nisbiy va malakaviy ko'pchilikka asoslangan majoritar saylov tizimlari.

3-§. Proporsional saylov tizimi va uning ko'rinishlari.

4-§. Aralash saylov tizimlari.

1-§. Xorijiy mamlakatlarda saylov tizimi turlari

Saylov tizimi deganda saylov o'tkazishga taalluqli barcha huquqiy hujjatlar, saylov tizimi prinsiplari, fuqarolarning saylov huquqlari va saylovlarni o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlar va ularni tartibga soluvchi huquqiy normalarning yig'indisi tushuniladi.

Saylov tizimi tor ma'noda saylov natijalariga ko'ra nomzodlar va partiyalar o'rtasida mandatlarini taqsimlash uslubini ham anglatadi. Muayyan saylov tizimi bir davlatda amalda bo'lib samara bersa, ikkinchi davlatda o'zini oqlamasligi mumkin. Shu bois muayyan saylov tizimini joriy etishdan oldin mamlakatdagi siyosiy kuchlar va etnik guruhlarining muvozanati yaxshilab o'rganilishi lozim. Mamlakatdagi mavjud ijtimoiy va siyosiy sharoitni, turli etnik guruhlarining o'ziga xosligini, ko'ppartiyaviy siyosiy tizimning qay darajada shakllanganligi va eng muhimi elektoratining saylov tizimiga qay darajada tayyor ekanligi kabi omillarni hisobga olgan holda demokratik jamiyat poydevorining mustahkamligini o'rganish mumkin. Saylov tizimi saylov okruglari va uchastkalarini tashkil qilish, nomzodlarni ko'rsatish, saylovchilarni ro'yxatga olish, saylovlarni o'tkazishdagi mas'ul organlar (shaxslar) mas'uliyati kabi muhim bo'lgan masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Saylov tizimining o'ziga xosligi ko'p jihatdan saylov okruglarining qanday tashkil etilganligiga bog'liq. Saylov okruglari hududiy bo'linish asosida tashkil etilib, ularda belgilangan miqdordagi deputatlar yoki saylab beruvchilar saylanadi¹ Odatda, saylov okruglari bir mandatli, ko'p mandatli va umummilliy bo'lishi mumkin:

– bir mandatli saylov okruglarida har bir okrugdan ko'rsatilgan bir necha nomzodlarning faqat bittasi saylanadi, ya'ni bu tizim prinsiplariga

¹ Ba'zi mamlakatlarda ma'lum mansabdor shaxs yoki davlat vakillik organini saylash uchun bilvosita saylovlar o'tkaziladi va bu saylovlarda aynan shu maqsadda bir martalik saylov uchun saylangan vakillar yoki o'z xizmat lavozimi yuzasidan bu vakolatga ega bo'lgan shaxslar qatnashadi. Bu saylovlar ikki yoki undan ortiq pog'onali bo'lishi mumkin. Masalan, AQSH va Finlyandiya davlatlari Prezidentlari yoki Hindiston Parlamentining yuqori palatasi ikki pog'onali saylov yo'li bilan saylanadi. Fransiya Senati a'zolarini saylashda esa bunday vakillarning saylovda qatnashishining ikki yoki uch pog'onasini kuzatish mumkin. Senatorlarni saylashda munitsipal maslahatchilar, bosh maslahatchilar, mintaqaviy maslahatchilar va deputatlar qatnashadilar va buni ikki pog'onali saylov turiga kiritish mumkin. Ba'zi kichik kommunalarning maslahatchilari saylovda bevosita qatnashmay, o'z vakillarini belgilaydilar. Bu esa bilvosita saylovning uch pog'onali turiga kiradi.

binoan, tegishli saylov okrugida belgilangan ravishda ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning ko'pchiligi ovozi olgan nomzod g'olib chiqqan hisoblanadi;

– ko'p mandatli saylov okruglarida esa bir necha nomzodlar saylanib, mandatlariga ega bo'ladilar;

– umummilliy saylov okruglari davlat boshlig'ini saylashda va proporsional saylov tizimlarida tashkil qilinishi mumkin. Bunda nomzodlar alohida bir hududdagi saylovchilarning emas, balki butun mamlakat saylovchilarining qo'llab-quvvatlashlariga umid qilishlari mumkin.

Hozirgi davrda dunyo mamlakatlari tajribasida saylov tizimlarining asosan uchta shakli mavjud. Bu **majoritar, proporsional va aralash saylov tizimlari** bo'lib, ular ham o'z navbatida turi shakllarga bo'linadi.

Eng keng tarqalgan saylov tizimlaridan biri bu majoritar¹ saylov tizimi bo'lib, bu tizimda saylov natijalarini aniqlashda ko'pchilik ovoz prinsipiga asoslanadi. Majoritar saylov tizimi o'z navbatida mutlaq, malakali va nisbiy ko'pchilik ovoziga asoslangan saylov tizimlariga bo'linadi. Ko'pchilik davlatlar saylovlar turiga bog'liq ravishda u yoki bu tizimlardan foydalanadilar.

Majoritar tizimda nomzod saylangan deb hisoblanishi uchun mazkur okrug yoki mamlakatning umumiy hududi bo'yicha (agar gap prezident saylovlari haqida ketayotgan bo'lsa) saylovchilarning ko'pchilik ovoziga ega bo'lishi lozim. Undan parlament saylovlarida har bir partiya faqat bitta nomzod ko'rsatiladigan, saylovchi esa u yoki bu partiyadan ko'rsatilgan faqat bitta nomzod uchun ovoz beradigan bir mandatli okruglarda foydalanish mumkin. Agar majoritar tizimi ko'p mandatli okruglarda qo'llanilsa, siyosiy partiya birdaniga o'zining butun bir nomzodlar ro'yxatini ilgari suradi, saylovchi esa alohida nomzodlar uchun emas, siyosiy partiyaning nomzodlari umumiy ro'yxati uchun ovoz beradi. Boshqa siyosiy partiyalarga nisbatan ko'pchilik ovoz olgan siyosiy partiya ro'yxati mazkur okrug bo'yicha g'olib uchun belgilangan barcha mandatlarni qo'lga kiritadi.

Majoritar tizim mandatlarni taqsimlashning shunday tartibini ko'zda tutadiki, bunda mazkur saylov okrugida ko'pchilik ovoz olgan nomzod yoki siyosiy partiya mazkur okrugdan belgilangan bitta mandat yoki barcha mandatlarni qo'lga kiritadi. Majoritar saylov tizimi saylovlarda siyosiy kuchlarning real joylashuvini aniq ifodalashning to'liq imkonini bera olmaydi, chunki uning asosiy maqsadi mavjud tizimning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Odatda, majoritar tizimning asosan

¹ Masalan, «majorite» so'zi fransuz tilidan «ko'pchilik» degan ma'noni bildiradi.

ikki ko‘rinishi mavjud: **mutlaq** yoki **nisbiy** ko‘pchilik tizimi. Shuningdek, talab etiladigan ovozlar darajasiga qarab, yuqorida aytilgan nisbiy, mutlaq tizimdan tashqari, belgilab qo‘yilgan ko‘pchilik (malakali ko‘pchilik) ovoziga asoslanuvchi majoritar tizimlar farqlanadi.

2-§. Mutlaq, nisbiy va malakaviy ko‘pchilikka asoslangan majoritar saylov tizimlari

Mutlaq ko‘pchilik saylov tizimi saylov g‘olibi mazkur okrugda saylovda ishtirok etgan saylovchilarning haqiqiy deb topilgan barcha ovozlarining yarmidan ko‘piga (50% va yana qo‘shimcha bitta ovoz) ega bo‘lishi lozimligini ko‘zda tutadi. Bunday tizim Lotin Amerikasining bir qancha mamlakatlarida prezident saylovlarida qo‘llanadi. Amalda u kam samarali va ko‘pincha natijasiz, chunki saylovchilarning yarmidan ko‘pi ovozini olish uchun alohida nomzod yoki siyosiy partiya saylov okrugida yoki umuman mamlakatda juda katta obro‘ga ega bo‘lishi zarur.

Agar nomzodlarning hech biri talab qilingan ovozlar sonini to‘plamasa, ikkinchi turdagi takroriy ovoz berish o‘tkaziladi, unda birinchi turda eng ko‘p ovoz to‘plagan ikkita nomzodga ishtirok etish uchun ruxsat etiladi. Ikkita nomzoddan qaysi biri ko‘p ovoz olsa, o‘shansi g‘olib bo‘ladi.

Masalan, *mutlaq ko‘pchilik saylov tizimida* nomzod saylangan, deb hisoblanishi uchun u saylovchilarning yarmidan ko‘pining qo‘llab-quvvatlanishiga, ya‘ni okrugda berilgan ovozlarining 50%+1 ni olishi lozim. Aytaylik, saylov okrugida saylanish uchun 3 ta nomzod qo‘yilgan (A, B, S). Berilgan 10.000 ta ovoz quyidagicha taqsimlandi: A - 3000, B - 1990, S - 5010. Bunda 5010 ovoz olgan “S” nomzod berilgan barcha ovozlarining mutlaq ko‘pchiligini to‘plagan hisoblanib, u saylanadi va mandatni qo‘lga kiritadi.

Ushbu tizim amalda bo‘lgan mamlakatlarda, odatda, saylovlarni o‘tgan deb hisoblash uchun belgilangan saylovchilarning eng kam ishtirok etishi chegarasining quyi foizi belgilangan bo‘ladi. Agar qonun yoki boshqa normativ hujjatlarda belgilangan miqdorda ovoz beruvchilar saylovlarda qatnashmasa, saylovlar o‘tmagan hisoblanadi. “O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisiga saylovlar to‘g‘risida”gi Qonunning 44-moddasiga ko‘ra, saylovlar haqqoniy bo‘lishi uchun saylovchilarning 33 foizi ishtirok etishi talab etiladi. Ko‘rinib turibdiki shu tariqa, majoritar tizimda saylovlar o‘tgan deb hisoblash uchun saylovchilarning mazkur jarayonda ishtirok etishining eng kam miqdori aniq belgilangan bo‘ladi. O‘zbekistonda saylovlarning majoritar mutlaq ko‘pchilik tizimi amal

qiladi, ya'ni saylovda ishtirok etayotgan saylovchilarning yarmidan ko'prog'ining ovozini olgan nomzod saylangan deb hisoblanadi. Agar hech bir nomzod mutlaq ko'pchilik ovozini olmasa, unda eng ko'p ovoz olgan ikki nomzod o'rtasida takroriy saylovlar o'tkaziladi.

Nisbiy ko'pchilik ovozga asoslanadigan majoritar saylov tizimida tegishli saylov okrugida boshqa nomzodlarga nisbatan saylovda ishtirok etgan saylovlarning eng ko'p ovozini olgan nomzod saylangan deb hisoblanadi (masalan, AQSH, Buyuk Britaniya). Saylovchilar mutlaq ko'pchiligining ovozigaga asoslanadigan majoritar tizimda berilgan ovozlar umumiy sonining 50 foizidan bitta ortiq ($50\% + 1$) ovoz olgan nomzod saylangan deb e'tirof etiladi (masalan, Fransiya, Rossiya, Qozog'iston). Ba'zi hollarda belgilangan katta ko'pchilik (malakali ko'pchilik) ovozigaga asoslanadigan majoritar tizim amal qiladi. Bunda umumiy ovozlarning uchdan ikki yoki to'rtadan uch qismini olgan nomzodlar saylovda g'olib chiqqan deb hisoblanadi (masalan, Chili, Ozarbayjonda).

Mutlaq ko'pchilik ovozigaga asoslangan majoritar tizimning o'ziga xosligi shundan iboratki, yuqorida keltirilgan misolimizda mutlaq ko'pchilik (5010) ovozini olgan V nomzod saylandi, qolgan ikki nomzodga berilgan (4990, salkam 50%) ovoz esa "yo'qolib" ketadi va natijada A va B nomzodlarga ovoz bergan saylovchilar o'z vakillarini parlamentga o'tkaza olmaydilar.

Undan tashqari, majoritar tizimning bu turida belgilangan mandatlar-ga ega bo'lishda kichik partiyalarning imkoniyatlari yo'q. Umuman olganda, saylovda mutlaq ko'pchilik ovoz olish imkoniyatining kamligi saylovni natijasiz tugashiga va qayta ovoz berish bilan bog'liq xarajat-larning ko'payib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Ba'zi davlatlarda bu muammoni hal qilish uchun ikkinchi bosqich o'tkazib unda saylov natijalarini nisbatan ko'pchilik ovoz bilan aniqlash tartibi belgilangan. Masalan, Fransiya 1962-yilda o'tkazilgan referendum asosida 1965-yilda bo'lib o'tgan Prezident saylovlaridan boshlab shunday tartib amal qilib keladi¹.

Mutlaq ko'pchilik saylov tizimining yana bir o'ziga xosligi shundan iboratki, u har doim ham birinchi turda natija beravermaydi. Bunday vaziyatlar yuzaga kelgan holatlarda ko'pchilik mamlakatlarda saylovlarni bir necha bosqichlarda o'tkazilishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa, saylovchilarni saylovlarda faol qatnashishlarini susayishiga, saylovlarda soxtalashtirish holatlariga olib kelishi mumkin.

¹Ushbu referendum natijalariga ko'ra, Fransiya Prezidentini saylashda bevosita saylovlar bekor qilinib, u to'g'ridan-to'g'ri saylovlar asosida saylanadigan bo'ldi.

Shuningdek, mutlaq ko'pchilik ovoza asoslangan bu saylov tizimi parlamentdagi ko'pchilik qo'llaydigan barqaror hukumatni tashkil etish imkoniyatini beradi.

Xorijiy davlatlar tajribalarida proporsional saylov tizimi asosida tashkil etilgan hukumatning beqarorligini bartaraf etish maqsadida bu tizimdan voz kechib majoritar saylov tizimiga o'tish hollari ham bo'lgan. Buni Fransiya misolida ko'rish mumkin. IV Respublika davrining so'nggi yillardagi siyosiy beqarorlikning asosiy sababi hukumatdagi kelishmovchiliklar tufayli vujudga kelgan edi. Bu esa iqtisodiy qiyinchilikka, xalq turmush darajasining pasayishiga olib kelgan edi. Buni barham berish maqsadida hokimiyat tepasiga kelgan General de Gol' proporsional saylov tizimi o'rniga majoritar saylov tizimini joriy qildi. O'z vaqtida o'tkazilgan bu siyosiy islohot natijasida Fransiya qisqa vaqt ichida "siyosiy va parlament barqarorligini ta'minlashga imkoniyat yaratdi".

Saylov natijalarini mutlaq ko'pchilik ovozi asosida aniqlash usullaridan biri, bu *preferensial*¹ ovoz berishdir. Bu saylov tizimi asosan Avstraliya va uning atrofidagi mamlakatlar hamda Irlandiya va Hindiston kabi davlatlarda qo'llanilmoqda.

Bu ovoz berish turining natijasi juda samarali bo'lib, ikkinchi bosqichni o'tkazishga imkoniyat qoldirmaydi. Saylovchilarga ro'yxatdagi nomzodlar o'rnini o'z xohishlari bo'yicha o'zgartirishlariga ruxsat beriladi. Saylovchi ro'yxatdagi har bir nomzodning familiyasi oldiga tegishli 1, 2, 3 raqamlarini qo'yish bilan nomzodlarga bo'lgan munosabatini bildiradi, ya'ni saylovchi, birinchi navbatda, saylamoqchi bo'lgan nomzod familiyasi oldiga 1 raqamini, ikkinchi navbatda saylamoqchi bo'lgan nomzod familiyasi oldiga 2 raqamini qo'yadi va hokazo.

Bu saylov tizimi saylovchilarga o'z xohish istaklarini bildirib, o'zlari afzal ko'rgan nomzodlarni saylash imkoniyatini berganligi uchun ham uni "prefensial ovoz berish" deb ataladi.

Avstraliyada bu tizim 1918-yil konservator kuchlar qo'lida bo'lgan hukumat tomonidan o'z tarafdorining ko'plab saylov okruglarida saylanishiga imkoniyat yaratish va leyboristlar partiyasi ta'sirini kamaytirish maqsadida kiritilgan edi.

Ovoz berish natijalarini mutlaq ko'pchilik ovozi asosida aniqlashga asoslangan bu saylov turi Papua-Yangi Gvineyada u Avstraliya vasiyligi ostida bo'lgan yillari amalda bo'lgan. 1975-yilda mustaqillikka erishgach, Papua-Yangi Gvineya bu saylov turini nisbatan ko'pchilik ovozi asosida aniqlash turiga almashtirdi.

¹Fransuz tilidan *preferense* – «afzal ko'rish» degan ma'noni anglatadi.

Preferensial yoki muqobil ovoz berish usulining afzalligi shundaki, unda turli etnik guruhlarning o'z vakillarini vakillik organlariga saylash imkoniyati bo'ladi, chunki bu usul yirik partiyalarni kichik partiyalar bilan hamkorlik qilishga undaydi. Bu usulning o'zgartirilgan shakli Nauru (Tinch okeanining janubiy-g'arbi) davlatida uchraydi. Unda saylov natijalarini aniqlashni osonlashtirish maqsadida ovoz olishda birinchi navbatda berilgan ovoz bir ovozga, ikkinchi o'rindagi yarim, uchinchi o'rindagi uchdan bir ovozga teng qilib belgilanadi.

Agar hech qaysi nomzod mutlaq ko'pchilik ovozni olmasa, keyingi o'rindagi ovozlar sanaladi va shu tariqa eng ko'p ovoz olgan nomzod saylovda yutib chiqqan hisoblanadi.

Mutlaq ko'pchilik saylov tizimi amalda bo'lgan davlatlarda mamlakatdagi hududlarni saylov okruglariga bo'lishda, birinchi navbatda, subyektivizmga yo'l qo'yimaslik lozim bo'ladi. Ushbu holatni raqamlarda ko'rib chiqadigan bo'lsak, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi. Masalan, 20 mingtadan saylovchi bo'lgan 5 bir mandatli saylov okruglariga bo'linishi ko'zda tutilgan muayyan geografik hududda ikki partiya – A va B partiyalari raqobatlashadi. A partiyani ushbu hududda 60 mingta, B partiyani esa 40 mingta tarafdorlari bor. Agar ushbu hudud A partiya tarafdorlari tomonidan okruglarga bo'linadigan bo'lsa, unda bo'luvchi A partiya tarafdorlari shunday qiladiki, A partiyani qo'llab-quvvatlovchi saylovchilar har bir okrugda, ko'pchilik qismni tashkil qilishi nazarda tutilgan tarzda hududni okruglarga bo'ladilar. Bunday holatda, A partiya ushbu hududda barcha beshta mandatni egallaydi. Agar mazkur geografik hudud B partiya tarafdorlari tomonidan okruglarga bo'linsa, unda ular hududni B partiyani qo'llab-quvvatlovchi saylovchilar ko'pchilikni tashkil qiladigan tarzdagi okruglarga bo'lib chiqadilar va B partiya okruglarda uchta mandatga ega bo'ladi, vaholanki A partiyaning mazkur hududdagi tarafdorlari ko'pchilik qismni tashkil etsa-da, amalda barcha okruglarda B partiyaning g'olib chiqishiga imkon tug'iladi.

1-ilova.

1-holat

	Saylov okruglari					Egallangan o'rin soni
	I	II	III	IV	V	
A partiya	12 ming	12 ming	12 ming	12 ming	12 ming	5 ta
B partiya	8 ming	8 ming	8 ming	8 ming	8 ming	0 ta

	Saylov okruglari					Egallangan o'rin soni
	I	II	III	IV	V	
A partiya	18 ming	18 ming	8 ming	8 ming	8 ming	2 ta
B partiya	2 ming	2 ming	12 ming	12 ming	12 ming	3 ta

Nisbiy ko'pchilik saylov tizimi boshqa saylov tizimlariga nisbatan ancha sodda hisoblanib, bunday tizim amalda bo'lgan mamlakatlarda, saylovda qatnashayotgan nomzodlardan qaysi biri raqiblariga nisbatan ko'proq ovoz olsa, u saylangan hisoblanadi. Ushbu tizim o'zining xususiyatiga ko'ra, faqat bir turda natija berishligi bilan samaralidir. Nisbiy ko'pchilik saylov tizimida faqat bir holatda ikki yoki undan ortiq nomzodning bir xil ovoz olganlaridagina g'olib aniqlanmay qolishi mumkin, lekin bunday holat juda ham kam uchraydi. Ushbu tizim jahonning 150 mamlakatida qo'llanib, odatda, saylov bo'lib o'tganligi uchun asos sifatidagi saylovchilarning qatnashish me'yori belgilanmaydi: agar saylovda birgina saylovchi qatnashgan bo'lsa ham saylovlar bo'lib o'tgan hisoblanadi.

Nisbiy ko'pchilik saylov tizimining kamchilik tomoni shundaki, ta'sir jihatdan o'rta va kichik partiyalarga davlat miqyosi darajasiga chiqishga imkoniyat kam yaratadi. Misol tariqasida ellik ming saylovchi bor bo'lgan muayyan saylov okrugidan to'rtta nomzod ko'rsatilganda, A partiya nomzodi 19 ming, B partiya nomzodi 12 ming, V partiya nomzodi 10 ming, G partiya nomzodi 9 ming ovoz olganda deputatlik mandati A nomzod partiyasiga tegishli bo'ladi, vaholanki, unga qarshi saylovchilarning yarmidan ko'pi (31 mingta) ovoz bergan.

Saylovlarda g'oliblarni aniqlashning mazkur tizimi ancha samarali hisoblanadi (AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Hindiston va b.). Ushbu tizim bo'yicha g'olib boshqa har qanday nomzodga nisbatan ko'proq ovoz to'plasa bo'ldi, biroq to'plangan ovozlar yarmidan ko'p bo'lishi shart emas. Ushbu tizim mazkur saylov okrugidagi saylovlarda faqat ikkita nomzod ishtirok etganda ishlaydi. Agar faqat bitta nomzod ko'rsatilgan bo'lsa, ovoz berish o'tkazilmaydi va mazkur nomzod saylov o'tkazilmasdan g'olib deb topiladi. Majoritar tizimning ushbu turi saylovchilarning haqiqiy kayfiyatini qanchalik buzib ko'rsatishini quyidagi misol orqali ko'rsatish mumkin. Faraz qiling, saylov okrugida bir nomli ovoz berish tizimi bo'yicha saylovlar o'tkazilmoqda, bitta deputatlik o'rni uchun siyosiy partiyalar kurash olib bormoqda (okrugda — 200 ming saylovchi). A partiya nomzodi - 70 ming, B partiya nomzodi — 60 ming, V partiya —

50 ming, G partiya — 20 ming ovoz oldi. Boshqa har bitta alohida nomzoddan ko‘proq ovoz to‘plagan A partiya nomzodi g‘olib bo‘ladi, biroq saylovchilarning mutlaq ko‘pchiligi (130 ming) boshqa nomzodlar uchun, ya‘ni unga qarshi ovoz bergan. Shubhasiz, ushbu tizim sharoitida g‘olib mazkur saylov okrugi saylovchilarining kamchiligi irodasini ifoda etadi. Boshqa partiyalarning nomzodlariga berilgan ovozlarda amalda yo‘qoladi. Agar saylov qonunchiligi partiyalarning birlashib yagona nomzodni ko‘rsatishiga ruxsat etsa, mazkur partiyalar ro‘yxatida B partiya (60 ming) G partiya (20 ming) bilan birlashishi va yagona nomzodni ko‘rsatishi va saylovchilarning 80 ming ko‘pchilik ovozi bilan deputatlik mandatini qo‘lga kiritishi mumkin. Bunda A partiyaning nomzodi (70 ming) alohida olinganda boshqa partiyalarga nisbatan ko‘p ovoz to‘plagan bo‘lsada, deputatlik mandatini olmaydi. Nisbiy ko‘pchilik majoritar tizimida saylovlar okrugdan bir nechta nomzod saylangan holda ro‘yxat bo‘yicha o‘tkazilishi ham mumkin (plyuronominal tizim). Bunday tizimda siyosiy partiyalar ko‘pchilik saylov okruglarida kam ustunlik bo‘lsada g‘olib bo‘lishga va mazkur saylov okrugi bo‘yicha barcha mandatlarini qo‘lga kiritishga intiladi.

Malakali ko‘pchilik saylov tizimi amalda bo‘lgan mamlakatlarda nomzod yoki nomzodlar muayyan okrugdan malakali ko‘pchilik (2/3 qism yoki 65 %) ovoz to‘plaganlarida saylangan hisoblanadi. Bunday saylov tizimi juda ham kam uchraydi, chunki mazkur tizim o‘z xususiyatiga ko‘ra, juda ham kam natija beradi, ya‘ni nomzodlar doim ham belgilangan miqdordagi saylovchilarni ovozlarini to‘play olmaydilar, buning natijasida, saylov ko‘plab turlarda o‘tkazilishiga olib keladi. Hozirda, Chili Parlamentining quyi palatasiga saylovlarda mazkur tizimdan (2/3qism) foydalaniladi, shuningdek, bir muddat oldin Italiyada ham bir mandatli saylov okruglaridan saylanuvchi senatorlar ham saylovchilarning 65 foizini qo‘llab-quvvatlashiga erishishi talab qilinardi.

Demak, majoritar tizimning boshqa turlaridan farqli ravishda **malakali ko‘pchilik majoritar tizimida** saylov qonuniga muvofiq, nomzodning saylanishi uchun saylovchilarning yarmidan ancha ko‘p ovozini to‘plashi lozimligi ko‘zda tutilar ekan. Biroq bir qancha mamlakatlarning saylov amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, har qanday turdagi majoritar tizim amal qilganda ham deputatlik o‘rinlari ovoz beruvchi saylovchilar soniga mos kelmaydi, majoritar tizim esa har doim ham samarali va saylov korpusining erkin fikrini aniq aks ettira olmaydi.

3-§. Proporsional saylov tizimi va uning ko‘rinishlari

Proporsional saylov tizimi saylovlarda keng omma vakilligini ta‘minlash maqsadida kiritilgan, saylov tizimi bo‘lib, Yevropa, Lotin Amerikasi davlatlarining ko‘pchiligida, Afrika davlatlarining uchdan bir qismida uchraydi. Saylov paytida siyosiy kuchlar nisbatini proporsional tizim aniqroq ifoda etadi. U parlament yoki mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlaridagi joylarni partiyalar o‘rtasida ular uchun saylovchilar bergan ovozlar soniga proporsional ravishda taqsimlashni ko‘zda tutadi. Ushbu tizim partiyalarga o‘zlarining mamlakat siyosiy hayotida tutgan o‘rni va saylovchilar o‘rtasida qozongan obro‘sigiga muvofiq saylov organlarida vakillarga ega bo‘lish imkonini beradi.

Proporsional saylov tizimi – ko‘pchilik xorijiy mamlakatlarda qo‘llaniladigan saylov tizimining bir turidir. Boshqa turi bo‘lib majoritar saylov tizimi hisoblanadi. Proporsional saylov tizimi har xil turga ega. Umumiy tarzda uning mazmuni quyidagilardan iborat:

Davlat yoki vakillik organlari xuddi yagona saylov okruglari deb e‘lon qilinadi. Siyosiy partiyalar va harakatlar, ularning ittifoqlari (saylov uyushmalari, bloklari) o‘z nomzodlari ro‘yxatini ilgari surishadi. Saylovchi siyosiy partiya, harakatlar ularning rahbar va a‘zolariga bo‘lingan munosabatidan kelib chiqqan holda, shunday ro‘yxatlardan biriga ovoz beradi. Bunday holatda g‘alaba qozonish saylov uyushmalarining taqdim etgan ro‘yxati uchun berilgan ovoz soniga qarab proporsional bo‘ladi, ammo ovozlarni hisoblash 5 % ko‘p ovoz yiqqan ro‘yxat bo‘yicha olib boriladi. (Masalan Rossiya 5 %, Shvetsiyada 4 %, Argentinada 3 %, Daniyada 2 %, Isroilda 1 %ni tashkil qiladi). Saylovlarda ishtirok etgan saylovchilar ovozining umumiy soni proporsional saylov tizimi bo‘yicha deputatlar mandatining umumiy soniga bo‘linadi va buning natijasida xususiy saylov degan ma‘no hosil bo‘ladi. So‘ng har bir nomzod uchun berilgan ovozlar soni xususiy saylovga bo‘linadi. Shunday qilib, partiyalar, harakatlar vakillik organida qancha o‘rin olganliklarini bilib oladilar. Ro‘yxat ichidagi o‘rinlarni (mandatni) nomzodlar birinchisidan boshlab navbatga ko‘ra oladilar. Agarda ro‘yxat markaziy qism va mintaqaviy guruhlariga taqsimlangan bo‘lsa, unda birinchi bo‘lib parlamentga markaziy qism nomzodlari o‘tishadi.

Mintaqaviy guruhlardan nomzodlar tegishli mintaqada mazkur ro‘yxat uchun saylovchilar bergan ovozlariga proporsional bo‘lgan holatda o‘rinlarni (mandatni) olishadi.

Proporsional saylov tizimining ijobiy tomoni shundaki, birinchidan, saylovchilarning ovozlari yo‘qolmaydi, proporsional holatda partiya va

harakatlar (faqat 5 % li yoki boshqa o'rnatilgan chegaradan o'ta olmaganlardan tashqari) vakillik organida mandatga ega bo'ladilar. Proporsional saylov tizimining salbiy tomoni shundaki, saylovchi absrakt shaxslarni saylaydi, ya'ni u faqat partiya, harakatlarning liderlari va bir necha faollarini bilishi mumkin, qolganlari esa unga noaniq, shu sababli ham saylovchi kimga ovoz berayotganligini konkret bilmaydi. Bundan tashqari, saylangan deputatlarning ularni saylagan konkret okrugning saylovchilari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqasi yo'q, bu holatning aksini majoritar saylov tizimida ko'rishimiz mumkin.

Bir qator mamlakatlar umumiy nomzodlar ro'yxatiga ovoz berish tizimidan voz kechib, erkin nomzodlar ro'yxatini saylashga o'tganlar. Ushbu tizimda saylovchilar partiyalar, harakatlar ro'yxatidan o'zlari xohlagan nomzodni saylash huquqiga va hattoki ro'yxatni to'ldirish huquqiga ega bo'ladilar.

Bu tizimning asosiy maqsadi saylovlarda olingan ovozlarni bilan amalda parlamentda egallangan mandatlar mutanosibligini ta'minlashdir. Ya'ni, masalan, bir partiya saylovda 30% ovoz olgan bo'lsa, parlamentda 30% mandatga ega bo'lishi, saylovda 15% ovoz olgan partiya esa tegishli 15% mandatga ega bo'lishi kerak.

Proporsional saylov tizimlarining ko'pchilik ovoz prinsipiga asoslangan majoritar saylov tizimlaridan asosiy farqi ham shunda.

Proporsional saylov tizimlarida katta-katta saylov okruglari tuzilib, har bir saylov okrugidan bir nechta deputatlar saylanadi. Saylov okruglari qancha katta bo'lsa, olingan ovozlarni va egallangan mandatlar shuncha mutanosib bo'ladi.

Bunga erishish maqsadida, bu tizimni qo'llaydigan davlatlarda bir nechta mintaqalardan va hatto butun davlat hududidan bir saylov okrugi tashkil qilinadi.

Bu tizimda har bir partiya o'z nomzodlari ro'yxatini tuzadi va saylovchilar alohida olingan nomzodga emas, balki ma'lum partiya ro'yxatiga ovoz beradi. Ba'zi hollarda saylovchilarga nomzodlarga nisbatan o'z munosabatlarini bildirishga ham imkoniyat berilishi mumkin.

Saylovlar natijasini aniqlashda har bir deputatlik mandatini olish uchun zarur bo'lgan ovozlarni miqdori belgilanadi. Bu miqdor har bir saylov okrugi uchun alohida qilib belgilanishi yoki butun davlat hududi uchun bir xil bo'lishi ham mumkin.

Proporsional saylov tizimida mandatlarni taqsimlashda, olingan ovozlarni sanab chiqish usuli juda muhim o'rin tutadi. Ovozlarni hisoblab chiqishda, turli matematik usullarni qo'llash bilan bog'liq bo'lgan bir

nechta usullar bo‘lib, bulardan eng osoni ingliz olimi T.Xer tomonidan taklif qilingan usuldir. Bunga ko‘ra, mandatlar hissasini (kvota-Q) aniqlash uchun saylovda berilgan umumiy ovozni (X) saylov okrugidagi mandatlar soniga (U) bo‘lamiz. Buni qo‘yidagicha shartli ifoda bilan berish mumkin:

$$Q = X : U$$

Kvotani aniqlab olgach, har bir partiya tomonidan to‘plangan ovozlarni kvotaga bo‘lamiz. Shunda har bir partiyaning qancha mandatga ega bo‘lishi kelib chiqadi. Agar shundan keyin yana taqsimlanmagan mandatlar qoladigan bo‘lsa, ular eng ko‘p ovozlar qoldig‘i bo‘lgan partiyalarga taqsimlanib beriladi va shu tariqa, barcha mandatlar taqsimlanadi. Bu taqsimlashni qo‘yidagi misolda ko‘rsatish mumkin. O‘n beshta deputat saylanishi kerak bo‘lgan saylov okrugida saylovda 5 ta partiya qatnashgan deylik. Saylovda jami 16.000 ta ovoz berilib, partiyalar qo‘yidagicha ovoz oldilar:

A-6100ta, V-3300ta, S-1400ta, D-3000ta, E-2200ta.

Umumiy ovoz – 16.000 ni mandatlar soniga, ya‘ni 15 ga bo‘lamiz va natijasi 1066 bo‘ladi. Demak, bir mandatga ega bo‘lish uchun 1066 ta ovoz olish kerak bo‘ladi. Endi partiyalar to‘plagan ovozlarni 1066 ga bo‘lib chiqsak, har bir partiya qo‘lga kiritgan mandatlar aniqlanadi. Buni advalda qo‘yidagicha ifodalash mumkin:

Partiyalar nomi	To‘planagan ovozlar miqdori	To‘plangan ovozlarning mandatlar soniga bo‘linmasi (kvota)	To‘liq kvotaga bo‘lish	Taqsimlanmagan mandatlarining eng ko‘p qoldig‘i bor partiyalarga taqsimlanishi	Umumiy egallangan mandatlar soni
A	6100	5.71	5	1	6
V	3300	3.09	3		3
S	1400	1.31	1		1
D	3000	2.81	2	1	3
E	2200	2.06	2		2
Umumiy miqdor	16000		13	2	15

Proporsional saylov tizimida saylov natijalariga saylov okruglarining bo‘lishini hamda mandatlariga ega bo‘lish uchun belgilangan chegaralarning qancha foiz bo‘lishi ham katta ta‘sir ko‘rsatadi. Okruglardagi vakilliklarning soni qancha ko‘p va mandat olish uchun belgilangan foiz chegarasi qancha kam bo‘lsa, ovozlar va mandatlar mutanosibligi va

kichik partiyalar vakillarining saylanish imkoniyati shuncha yuqori bo'ladi.

Turli davlatlarda, mandatlarni taqsimlashda, qatnashish huquqini olish uchun belgilangan ovozlar foizi chegaralari turlicha belgilangan.

Germaniyada va Parlamentning quyi palatasining yarmi proporsional saylovlar asosida saylanadigan Rossiyada, bu chegara 5% bo'lsa, Isroilda 1,5% Niderlandiyada 0,67%, Seyshel Orollari Respublikasi (Hind okeani g'arbi) Parlamentining 23 mandatini taqsimlash uchun 10% qilib belgilangan. Janubiy Afrika Respublikasida o'tkazilgan, 1994-yilgi saylovlarda Afrika Xristian Demokratlar partiyasining 0,45% ovoz bilan parlamentdagi 400 mandatdan ikkitasiga ega bo'lganligi ham mandat olish uchun zarur bo'lgan chegaraning pastligi saylovda olingan ovozlar va egallanadigan mandatlar mutanosibligiga erishishga xizmat qilishini ko'rsatib turibdi.

Mandatlarning taqsimlanishida qatnashish uchun belgilangan bu chegara dastlab, Germaniyada ekstremistik guruhlarning saylanishiga chek qo'yish maqsadida kiritilgan edi. Lekin bu chegaraning qat'iyilgini kamaytirish va mutanosiblikni ta'minlash maqsadida, har bir partiyaning kamida 3ta mandatga ega bo'lishi ta'minlanadi.

Mandatlarni taqsimlashda, partiyalarning qatnashishi uchun belgilangan chegaraning mavjudligi saylov natijalarini aniqlashda, ko'pincha salbiy kamchiliklarga sabab bo'ladi. Qonun bilan belgilangan bu chegara kichik partiyalarning nomzodlari uchun berilgan ovozlarining zoe ketishiga va natijada ovozlar hamda mandatlar nomutanosibligiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ba'zi ekspertlar bunday qoidani ortiqcha hisoblab, uni bekor qilishni tavsiya etadilar.

Agar proporsional tizimning asosiy vazifasi ovozlar va mandatlar mutanosibligini ta'minlash yo'li bilan ozchilikning ham vakilligini ta'minlash bo'lsa, ba'zi davlatlarda o'tkazilgan saylovlarning bunday natijaga olib kelmaganligini ko'rish mumkin. Masalan, 1995-yil Rossiyada o'tkazilgan saylovlarda saylovchilar ovozining qariyb yarmi «yo'qolib ketgan». Ana shu bois ham 2005-yildan Rossiyada saylovlar proporsional tizimga o'tkazilgan.

Proporsional saylov tizimida partiya ro'yxatlari bo'yicha ovoz berish bu ro'yxatlarning xarakteriga qarab qat'iy, qat'iy bo'lmagan va o'zgaruvchan ro'yxatlari bo'yicha ovoz berishga bo'lishi mumkin. Qat'iy ro'yxatlar asosida ovoz berish proporsional saylov tizimini qo'llaydigan davlatlarda eng ko'p tarqalgan bo'lib, bunda saylovchilar muayyan partiya tomonidan taqdim etilgan ro'yxatda ko'rsatilgan nomzodlar o'rini

o'zgartirishga, ya'ni o'zlari afzal ko'rgan nomzodni birinchi o'ringa qo'yishga haqli bo'lmaydilar.

Ba'zida saylov bulletiniga deputatlikka nomzodlar familiyalari kiritilmay, faqatgina partiya rahbarining familiyasi va partiya ramzi kiritilishi mumkin. Bu usulda ovoz berishga Janubiy Afrika Respublikasida 1994-yilda o'tkazilgan saylovlar misol bo'la oladi. Bunday ovoz berishda, saylovchilar o'zlari tanlagan partiya ro'yxatiga ovoz berish bilan cheklanadilar. Bu usulda ovoz berish boshqacha tarzda saylanishi qiyin bo'lgan ozchilik vakillarining hamda ayollarning saylanishiga imkon tug'dirsa-da, deputatlikka loyiq bo'lmagan nomzodlarning saylanib qolishiga sabab bo'lishi mumkin.

Partiya ro'yxatlari bo'yicha ovoz berishning ikkinchi turi bu qat'iy bo'lmagan ro'yxat asosida ovoz berishdir. Bunda saylovchilar o'zlari tanlagan partiya ro'yxatini yoqlab ovoz berishdan tashqari bu ro'yxatdagi nomzodlar o'rnini almashtirish imkoniyatiga ham egalar. Saylovchilarga nomzodlarni tanlash imkoniyatining borligi bu usulning afzalligi bo'lsa-da, bu partiya ichida kelishmovchilikning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Ba'zi davlatlarda qat'iy bo'lmagan ro'yxat asosida ovoz berishga ma'lum o'zgartirishning kiritilishi bilan bu ro'yxatlarning moslashuvchanlik xususiyatini olgan turi qo'llaniladi. Buni *panasaj*¹ qilish asosida ovoz berish ham deyishadi.

Shvetsariyada saylovchilar mandatlar soni qancha bo'lsa, shuncha ovozga ega bo'ladilar va ular bu ovozlarni bir partiya ro'yxatidagi nomzodlarga beradilarmi yoki turli partiya ro'yxatidagi nomzodlarga, uni o'zlari belgilaydilar. Bunda partiya ro'yxatidagi nomzodlar soni kantondagi mandatlar sonidan oshib ketmasligi kerak.

Saylovchilar ovoz berish chog'ida quyidagi uch yo'ldan birini tanlashlari mumkin:

– ro'yxat qanday bo'lsa, shunday qoldirishlari, ya'ni butun ro'yxatga ovoz berishlari;

– bir nomzodning nomini ikki marta yozishlari;

– ro'yxatdan nomzod nomini o'chirib tashlashlari.

Shvetsariya saylov tizimi alohida nomzodlarga o'z munosabatini bildirish imkoniyatini bersada, saylovchilar ko'pincha partiya ro'yxatlariga ovoz beradilar.

Panashaj qilish usulida ovoz berish Fransiya Respublikasining mahalliy vakillik organlariga saylovlarda ham qo'llaniladi. Bu usulning

¹Panasaj-fransuz tilidan «aralashma» degan ma'noni bildirib yuridik tilda bu saylovchi tomonidan turli ro'yxatda bo'lgan nomzodlarni bir saylov bulletiniga kiritib ovoz berishni anglatadi.

qo'llanilishi kommunalar aholisining soniga bog'liq bo'lib, agar kommuna aholisi 3500 kishidan kam bo'lsa, saylov ro'yxatlarni panashaj qilish imkoniyatini beruvchi ikki bosqichli majoritar tizim bo'yicha, aholi 3500 kishidan ortiq bo'lsa, panashaj qilish imkoniyatini bermaydigan ikki bosqichli majoritar saylov tizimi va qisman proporsional tizim asosida o'tkaziladi.

Panashajirlash proporsional tizimni juda buzadi, chunki unda partiyalar va ularning platformalari o'rtasida tanlash emas, partiyaviy mansubligidan qat'i nazar nomzodlarning shaxsiy fazilatleri o'rtasida tanlash asosiy o'rin tutadi. Odatda, panashirlash siyosiy partiyalar kurashiga nisbatan befarq saylovchilar tomonidan qo'llanadi.

Prinsip jihatdan ushbu saylov tizimi boshqalariga qaraganda adolatli tuyulsada, lekin parlamentar boshqaruv shaklida bo'lgan mamlakatlarda parlamentda partiya va fraksiyalarni juda ham ko'p bo'lishiga olib keladi, oqibatda hukumatni shakllantirish jarayoni uzoqqa cho'zilib ketadi. Mazkur saylov tizimi ko'p mandatli saylov okruglarida qo'llanilgandagina kutilgan natija beradi. Agar mamlakat muayyan bir katta saylov okrugi sifatida namoyon bo'ladigan saylovlarda (albatta, bunda saylov okruglari tuziladi, lekin mamlakatga yagona okrug sifatida qaraladi) proporsional saylov tizimidan foydalanilganda, saylovchilar faqat partiyaga ovoz beradilar va ko'p hollarda saylovchi o'zi qo'llab-quvvatlayotgan partiyadagi barcha nomzodlarni tanimaydilar ham.

Shuningdek, proporsional tizimning «yagona beriladigan ovoz» nomli kam uchraydigan turi ham mavjud (Irlandiya, Avstraliya, Hindistonning bir qancha shtatlari). Bunday holda ovoz berish preferensiyalar bo'yicha amalga oshiriladi va birinchi preferensiyalar bo'yicha etarlicha ovoz to'plagan nomzod saylangan deb e'lon qilinadi. U to'plagan, biroq ortiqcha bo'lib qolgan barcha ovozlar preferensiya bo'yicha undan keyin eng ko'p natijalarni olgan nomzodga beriladi. So'ngra bunday tartib uchinchi nomzodga nisbatan tatbiq etiladi va h.k. Bunday matematik jihatdan ancha murakkab tizimda saylovchilarning ovozlari yo'qolmaydi, balki bir nomzoddan ikkinchisiga o'tkaziladi. Bunday holda tizim zarur saylov kvotasini sun'iy hosil qilish uchun sharoit yaratadi.

Proporsional tizim va uning turlari Skandinaviya mamlakatlarida, Belgiya, Gretsiya, Italiya, Avstriya, Shvetsariya, Isroil va boshqalarda qo'llanadi.

Ayrim mamlakatlarda proporsional tizim bilan bir paytda qonuniy o'rnatilgan «*chegaralovchi punkt*» yoki *qo'shimcha shart* qo'llanadi, unga muvofiq partiyaning mandatlarini taqsimlashda ishtirok etishi uchun majburiy shart saylovchilar ovozining eng kam foizini olish hisoblanadi.

Agar partiya saylovlarda muayyan ovozlarni foizini to'play olmasa, u mandatlarini taqsimlashga qo'yilmaydi. Bunday tizim Italiya, Daniya, GFR, Isroil, Shvetsiya va boshqa davlatlarda amal qiladi. GFRda partiya mandatlarini taqsimlashda ishtirok etish huquqini qo'lga kiritish uchun butun mamlakat miqyosida kamida 5% haqiqiy deb topilgan ovozlarni sonini to'plashi lozim (besh foizli «*chegaralovchi punkt*») yoki kamida uchta bir mandatli okruglarda g'olib chiqishi lozim. Bunday shartlar sun'iy hisoblanadi va proporsional saylov tizimini buzadi. "O'tish to'sig'ini" o'rnatishni oqlash uchun, parlamentda mayda partiyalarning ishtirok etishi davlat mexanizmining samarali faoliyatiga halaqit beradi, hukumatning parlament ko'pchiligi yoki koalision asosda shakllantirishni qiyinlashtiradi, degan vaj keltiriladi.

Proporsional saylov tizimida mandatlarini ro'yxat ichida bitta partiya nomzodlari o'rtasida taqsimlashga muhim ahamiyat qaratiladi. Bir qism davlatlar qat'iy ro'yxatlar qoidasiga amal qiladi, bunda saylovchilarga taklif qilingan nomzodlar mandatlarini ular ro'yxatda qanday tartibda ko'rsatilgan bo'lsa, shunday ketma-ketlikda oladilar. Boshqa mamlakatlarda (Daniya, Belgiya, Avstriya, Niderlandiya) yarim qat'iy ro'yxatlar tizim qo'llanadi, bunda birinchi o'rin ro'yxat bo'yicha eng yuqorida turgan nomzodga mo'ljallangan, biroq ko'p miqdorda preferensiyalar olgan nomzodlar, ularning familiyalari ro'yxat oxirida bo'lsa ham yuqoriga ko'chirilishi va mandat olishlari mumkin. Va nihoyat, bir qancha mamlakatlarda (Shvetsariya, Italiya) erkin ro'yxatlar qoidasi amal qiladi, bunda saylovchilar beradigan preferensiyalarga hal qiluvchi o'rin beriladi, deputatlik mandatlarini taqsimlash ham ularga muvofiq amalga oshiriladi.

Biz yuqorida xorijiy davlatlar saylov huquqi va asosiy saylov tizimlari xususida imkon darajasida umumiy ma'lumotlarni berishga harakat qildik va bu manbaalarni yanada chuqurroq o'rganish mumkin.

4-§. Aralash saylov tizimlari

Yuqorida tahlil qilingan saylov tizimining ikki yirik ko'rinishi, shuningdek, majoritar va proporsional saylov tizimlarini birlashtirish prinsipiga asoslangan **aralash saylov tizimi** mavjuddir.

Bu tizim Germaniya, Italiya, Yaponiya, Gvineya, Albaniya, Janubiy Koreya, Litva, Samali va Tayvan kabi davlatlarda, MDH doirasida esa Armaniston, Ozarbayjon, Gruziya davlatlarida amal qiladi.

Masalan, Italiyaning qonunchilik organi – Parlament, Respublika Senati va Deputatlar palatasidan iborat. Har ikki palata aralash saylov tizimi asosida tashkil qilinadi. 75% joy majoritar tizim orqali, bir mandatli okruglar bo'yicha saylash uchun ajratiladi. 25% deputat o'rini

proporsional tizimda, ya'ni partiya ro'yxatlari asosida saylov uchun ajratiladi. Saylovchilarning 4% dan ortiq ovozini to'play olgan partiyalar va bloklar deputatlik o'rniga ega bo'ladi. Senatga 315 senator saylanadi, bundan tashqari, 11 senator Prezident tomonidan umrbod muddatga tayinlanadi. Quyi deputatlar palatasiga 630 ta deputat saylanadi, ularning 475 tasi majoritar, 155 tasi proporsional tizim asosida saylanadi. 15 yildan ortiq parlamentda ishtirok etgan shaxs senatga nomzod bo'la olmaydi. Jumladan, Senegal davlatining parlamenti bir palatali bo'lib, milliy majlis deb nomlanadi va 120 deputatdan iborat. Deputatlar aralash saylov tizimiga ko'ra besh yil muddatga saylanadilar. 60 deputat proporsional saylov tizimi asosida umumiy ovoz berish yo'li bilan, qolgan 60 deputat majoritar saylov tizimi asosida saylanadilar.

Aralash saylov tizimi Germaniyada ham keng qo'llaniladi. Xususan, Bundestag aralash majoritar-proporsional saylov tizimiga asoslangan umumiy saylovda to'g'ridan-to'g'ri ovoz berish orqali 672 deputatdan (Germaniya birlashgunga qadar – 496 deputat) iborat tarkibda 4 yil muddatga saylanadi. Yuqori palata, Bundesrat esa er hukumatlari aholi soniga teng kvotalar bo'yicha o'z orasidan 4 yil muddatga tayinlaydigan vakillardan iborat (har erdan 3–6 vakil tayinlanadi). Bundesrat jami 68 nafar a'zoga ega. Bundesrat raisi har yili saylanadi.

Albaniya davlatida esa, respublika parlamenti – Xalq majlisi 155 deputatdan iborat tarkibda 4 yil muddatga aralash proporsional-ko'pchilik ovoz bilan saylash tizimi (proporsional-majoritar tizim) bo'yicha (1997-yilgi Saylov to'g'risidagi qonunga muvofiq, 115 nafari – majoritar tizim bo'yicha, 40 nafari – proporsional tizim bo'yicha) umumiy ovoz berish orqali saylanadi. Prezident Parlamentni Bosh vazirning taklifiga binoan yoki hukumatga ishonchsizlik votumi bildirilgan yoxud Bosh vazir lavozimiga ayni o'sha nomzod takroran rad qilingan taqdirda tarqatib yuborishi mumkin.

Xorijiy mamlakatlarda ikki palatali parlamentda palatalarni biri umumxalq vakilligi prinsipida bo'ladi. Uning deputatlari hududiy saylov okruglari bo'yicha saylanadi. Davlatning hududi shunday okruglarga taqsimlanadi (majoritar saylov tizimi) yoki proporsional (mutanosib) saylov tizimi bo'yicha, ya'ni siyosiy partiyalar va harakatlar taklif etgan ro'yxatlar bo'yicha yoxud aralash tizim bo'yicha saylash o'tkaziladi.

Rossiya Federatsiyasida 2005 yilgacha aralash saylov tizimi, ya'ni siyosiy partiyalarning ro'yxatiga asoslangan proporsional vakillik va majoritar tizimning oddiy ko'pchilik ovozigacha asoslangan tizim amal qilgan. Unga ko'ra, Davlat Dumasining 450 deputatidan 225 tasi bir mandatli saylov okruglaridan majoritar usulda saylansa, qolgan 225

deputat proporsional vakillik asosida saylanadi. Bunda, eski tahrirdagi Rossiya Federatsiyasining Rossiya Federal Kengashi Davlat Dumasiga deputatlarning saylovi to'g'risidagi federal Qonunning 13-moddasiga¹ binoan Federatsiya hududi yagona saylov okrugiga aylantirilgan. Bunda, har bir partiya o'z nomzodlari ro'yxatini tuzadi va bu ro'yxatga kirgan nomzod bir mandatli saylov okrugida o'tkaziladigan saylovda ham qatnashishi mumkin bo'lgan. Buning uchun nomzodning federal saylov okrugiga ham, bir mandatli saylov okrugiga ham aynan bir saylov birlashmasidan yoki saylov blokidan ko'rsatilishi shart qilib qo'yilgan. Natijada, federal okrug bo'yicha proporsional saylov asosida yutib chiqqan partiya yana bir qo'shimcha mandatga ega bo'lgan. Bunda mandatlar taqsimlashiga federal okrug bo'yicha 5%lik chegaraga etgan va undan oshgan partiyalargina qo'yilgan. Hozirda parlament saylovida Rossiya aralash tizimdan voz kechib, proporsional tizimni afzal ko'rgan.

Aralash tizimning qo'llanilishi qat'iy proporsional tizimda mavjud bo'lgan mayda partiyalarning ko'payib ketishini oldini oladi. Undan tashqari mavjud kichik partiyalar bir mandatli majoritar tizimli saylovlarda yutqazsalarda, proporsional saylovlar bilan buning o'rni to'ldirib olishlari mumkin. Lekin, Rossiyada mavjud bo'lgan 5% li to'siqning bo'lishi buning amalga oshishiga ancha to'siqlik qiladi.

Aralash tizimning qo'llanilishi ikki turdagi deputatlarning saylanishiga olib keladi. Birinchisi saylov okrugidagi saylovchilar bilan yaqindan bog'liq bo'lgan deputat bo'lib o'z saylovchilari oldida o'z mas'uliyatini sezadi. Ikkinchisi partiya ro'yxati vositasida saylangan deputat bo'lib, u ma'lum okrug saylovchilariga uncha tanish bo'lmasligi mumkin, chunki, saylovchi ovoz berganda, alohida nomzod uchun emas, balki partiya ro'yxati uchun ovoz beradi. Natijada, saylangan deputat o'zini muayyan saylov okrugiga saylovchilari oldida emas, balki uni ro'yxatga kiritgan partiya rahbarlari oldida hisobdor sezadi.

Aralash saylov tizimining yana bir shakli yagona ovoz berish bo'lib, u Iordaniya va Vanuatu (Okeaniya)ning parlament saylovlarida, Tayvan parlamentining bir qismini saylashda qo'llaniladi. 1948-yildan 1993-yilgacha bu usul Yaponiya parlamentining quyi palatasini saylashda ham qo'llanilgan.

Saylovning bu shaklida saylov okrugida bir necha mandat bo'lsa-da, har bir saylovchi faqat bir ovozga ega bo'ladi. Saylovchi partiya ro'yxatiga kiritilgan o'ziga ma'qul bo'lgan nomzodni yoqlab ovoz berishi mumkin. Bunda nomzodning, masalan, 4 mandatli saylov okrugida yutib chiqishi uchun 20% ovoz to'plashi kifoya qiladi.

¹ Собрание законодательства Российской Федерации, №26, 1999, с.577.

Bunday ovoz berish ko'p mandatli saylov okruglarida mandatlar bo'linishining olingan ovozlariga mutanosibligini ancha ta'minlasa-da, saylovchi-deputat munosabatlarini susaytiradi. Chunki, saylovchining faqatgina bir ovozga ega bo'lishi, partiyalarning saylovchilar e'tiborini qozonishga unchalik harakat qilmasalar-da, osongina mandatlariga erishishini ta'minlaydi.

O'zini o'zi nazorat qilish savolari:

1. Xorijiy mamlakatlarda saylov tizimining qanday turlari mavjud?
2. Majoritar saylov tizimiga ta'rif bering.
3. Mojoritar saylov tizimining qanday turlari mavjud?
4. Mutlaq, nisbiy va malakaviy ko'pchilikka asoslangan saylov tizimlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Proporsional saylov tizimining belgilari va o'ziga xos xususiyatlarini sanang.
6. Proporsional saylov tizimining qanday ko'rinishlari mavjud?
7. Proporsional saylov tizimida ovozlarni hisoblashning qanday usullari mavjud?
8. Aralash saylov tizimlarining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

28-bob. Referendum

1-§. Referendum hamda plebissit tushunchasi va uning ijtimoiy vazifasi.

2-§. Referendum predmeti, uni o'tkazish tartibi.

3-§. Referendum natijalarini aniqlash.

1-§. Referendum hamda plebissit tushunchasi va uning ijtimoiy vazifasi

Referendum Demokratiyaning asosiy shakllaridan biri bo'lib, davlat va jamiyat hayotining muhim muammolarini umumxalq muhokamasida o'z yechimini topishidir.

Referendum atamasi lotin tilidagi «Referendum» so'zidan olingan bo'lib «xabar berilishi lozim bo'lgan» degan ma'noni anglatadi. Uning hozirgi mohiyati fuqarolarni davlat va jamiyat hayotida bevosita ishtirok etishini bildiradi.

Demokratiyaning muhim institutlaridan biri hisoblangan referendum va saylovning bir-biriga o'xshash va farqli jihatlari mavjud.

O'xshash jihatlari har ikkisi ham xalq xohish-irodasini o'zida ifodalaydi, har ikkisi ham ovoz berish instituti hisoblanadi.

Farqli jihati esa saylovlarda davlat hokimiyatining vakillik organlari shakllansa, referendumda davlat va jamiyat ahamiyatiga bog'liq masalalar hal qilinadi.

Saylovlardagi ovoz berishning referendumdan farqi shundaki, u biron bir shaxs mandatiga yuridik kuch bermay balki, muayyan masalani hal qilishga qaratilgandir. Agar konstitutsiya va qonunlarda belgilangan qoidalar asosida referendum orqali qabul qilingan qaror xalq irodasi hisoblanadi va uning yuridik ahamiyati odatda, parlament tomonidan qabul qilingan qonun va qarorlardan ustun bo'ladi. Referendumda qabul qilingan qarorlar fuqarolarni muayyan qo'yilgan masalaga tasdiqlovchi yoki rad qiluvchi javobi shaklida qabul qilinadi.

Saylovchilarning ovoz berishini ba'zan plebissit deb ham atashadi (lotincha plebiscitium-xalq qarori). Huquqiy jihatdan referendum va plebissit o'rtasida hech qanday farq yo'q; ular to'liq sinonimlardir. Biroq stilistik farq mavjud bo'lib, jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalariga doir referendum qoida tariqasida, plebissit deb ataladi. Masalan, fuqarolarni ovoz berish yo'li bilan hal qilinadigan tegishlilik jihatidan bahsli hududlar maqomi haqidagi, boshqaruv shakli haqidagi davlat boshlig'i haqidagi masalalar ko'riladigan referendum rasmiy yoki norasmiy ravishda plebissit deb ataladi.

Xorijiy konstitutsiyashunoslik tajribasiga nazar tashlasak, referendum deganda, qonun chiqaruvchi organ tomonidan Konstitutsiya, qonunlar qabul qilish yoki boshqa ichki va tashqi siyosiy masalalar bo'yicha hal qiluvchi, oxirgi qaror qabul qilinishi nazarda tutiladi. Referendum o'tkazish shartlari va tartibi konstitutsiyaviy tuzumga ega bo'lgan davlatlarning Konstitutsiyasi va qonunlari bilan tartibga solinadi.

Konstitutsiyaviy huquqda, umumxalq ovozigga qo'yiladigan masalaning mohiyatiga, uni o'tkazish usuliga va qo'llash doirasiga qarab referendumning quyidagi turlari ajratib ko'rsatiladi:

Konstitutsiyaviy referendum. Bunda yo Konstitutsiya loyihasi, yoki Konstitutsiyaga kiritiladigan o'zgartirish (tuzatish, qo'shimcha) haqidagi loyiha umumxalq ovozigga qo'yiladi.

Qonun ta'sis etuvchi referendum. Bunda Konstitutsiyadan boshqa biron-bir muhim qonun loyihasi umumxalq ovozigga qo'yiladi va qabul qilinadi.

O'zining majburiylikiga qarab, referendumlarni majburiy va fakultativ turlarga ajratiladi:

Majburiy referendum. Bu umumxalq ovozigga qo'yilishi shart bo'lgan masalalar bo'yicha o'tkaziladi.

Bunday referendum masalani yechishning boshqa yo'li bo'lmagan taqdirdagina qo'llanilishi mumkin. Uning mutlaq majburiy va nisbiy majburiy turlari bor. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasining 151-moddasi 2-qismiga binoan "provinsiyalar uchun bu provinsiyalarni hududiy hamjamiyatini birlashtiruvchi avtonomiya to'g'risidagi ustavni tasdiqlash uchun referendum zarurdir" Shvetsariya Konstitutsiyasining 123-moddasiga 1-qismiga ko'ra esa, "ko'rib chiqilgan federal konstitutsiya yoki uning biror-bir qismi ko'pchilik kantonlar va ovoz berishda, ishtirok etgan ko'pchilik Shvetsariya fuqarolari tomonidan maqullangan taqdirdagina kuchga kiradi".

Fakultativ (majburiy bo'lmagan) referendum. Bunda oliy qonun chiqaruvchi organ muayyan masalani xohlasa umumxalq ovozigga qo'yish orqali, xohlasa xalq vakillik organlari orqali hal qilishi mumkin. Fakultativ (majburiy bo'lmagan) referendum o'tkazish tashabbusi bilan saylov korpusi (masalan, Italiyada), federativ tuzilishiga ega bo'lgan davlatlarda, federatsiyaning alohida subyektlari (masalan, Shvesariyada) yoki markaziy hokimiyat (masalan, Fransiyada) chiqishi mumkin.

Huquqiy oqibatiga ko'ra, referendumlarni tavsiyaviy va belgilovchi referendumlarga ham ajratiladi.

Tavsiyaviy (masalihat beruvchi) referendum – birorta qonun yoki huquqiy akt yuzasidan davlat organi tomonidan (ya’ni xalq xohishi bilan emas) o‘tkaziladigan referendum.

Qadimgi davrlarda ham muhim ahamiyatga molik masalalarni umumxalq muhokamasiga qo‘yish hollari bo‘lgan, lekin ular referendum deb atalmagan. Qadimgi dunyo tarixiga nazar tashlasak, ba’zi davlatlarda muhim davlat va jamiyat masalalari bevosita xalq tomonidan muhokama etilib, hal qilinganligi ma’lum. Masalan, eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda vujudga kelgan qadimgi Afinada xalq majlisi davlat hokimiyatining muhim organi bo‘lgan. Unda Afinaning 20 yoshga kirgan erkak jinsiga mansub to‘la huquqli fuqarolari ishtirok etishlari mumkin edi. Xalq majlisining vazifalariga qonun loyihalarini muhokama qilish, mansabdor shaxslarni saylash, ular faoliyatini muhokama qilish, mudofaa, oziq-ovqat masalalarini hal etish kabi masalalar kirgan. Xalq majlisi 4 oyda bir marta chaqirilib turgan. Lekin bu organlarni hozirgi vaqtdagi referendumga, aslo tenglashtirib bo‘lmaydi. Chunki u vaqtlardagi xalq majlislari cheklangan xarakterda bo‘lib, ularda xalq ommasi teng huquqlar asosida to‘liq ishtirok eta olish imkoniyatiga ega emas edilar.

2-§. Referendum predmeti, uni o‘tkazish tartibi

Referendum predmeti bu – umumxalq ixtiyoriga havola etiladigan davlat va jamiyat hayotining eng muhim masalalari bo‘lgan ijtimoiy munosabatdir.

Referendumning predmeti bo‘lib konstitutsiya yoki qonun bilan taqiqlanmagan hollarda, xohlagan bir masala yoki davlat qarorining loyihasi bo‘lishi mumkin. Masalan, 1874-yilgi Shveysariya Konstitutsiyasining 89-moddasida 2-4 qismlar referendumlarga umumahamiyatga ega bo‘lgan federal qonunlar va qarorlar qo‘yilishiga ruxsat beradi. Demak, referendumning Predmeti bo‘lib federal konstitutsiya tamoyili bo‘lgan har qanday masala bo‘lishi mumkin. Buni biz yuqorida Shveysariya Konstitutsiyasi misolida ko‘rdik.

Lekin ayrim davlatlarda referendum predmetiga cheklovlar ham belgilab qo‘yilgan bo‘lishi mumkin. Masalan, Italiya Konstitutsiyasining 75-moddasi 2-qismiga ko‘ra, referendumga quyidagi qonunlar qo‘yilmasligini belgilab beradi: soliqlar to‘g‘risidagi, budjet to‘g‘risidagi, amnistiya va afv etish to‘g‘risidagi, xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish vakolati to‘g‘risidagi masalalar.

Daniya Konstitutsiyasining ko‘ra, referendumga moliya-budjet dasturlari, fuqarolik taqdim etish, monarxning statusi va shunga o‘xshash masalalar qo‘yilmaydi.

Davlat suverenitetiga, demokratik davlatlarda, oliy hokimiyat organlari vakolatlarining o'zgarishiga va shu kabilarga taalluqli masalalar, albatta, referendum orqali hal etiladi. Majburiy referendumda tegishli qonun loyihasi butun saylovchilar korpusi tomonidan ratifikatsiya qilinishi (rasman tasdiqlanishi) shart. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish haqida loyiha taqdim qilingan bo'lsa, u barcha, 50 ta shtatlarda ma'qullangan bo'lishi lozim.

Ba'zan esa referendum hokimiyatning konstitutsiyaviy organlari o'rtasidagi kelishmovchiliklar yoki ixtiloflarni yechish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bunga bir misol. Shveysariya Konstitutsiyasining 120-moddasi 1-qismida ko'rsatilishicha, Federal Konstitutsiyaviy majlis (parlament) shtat (palata) laridan biri Konstitutsiyani qaytadan ko'rib chiqish to'g'risida qaror chiqarsa, bunga boshqa shtat (palata) norozilik bildirsa, bu masala referendumga qo'yiladi.

Biz ko'rib o'tgan birinchi misol (Ispaniya Konstitutsiyasi 151-moddasi 1-qismi va Shveysariya Konstitutsiyasining 123-moddasi 1-qismi) mutlaq majburiy referendumga misol bo'ladi.

Referendumning uchinchi shakli bu bekor qiluvchi referendumdir. Bunday referendum xalq vetosi deb ham nomlanadi va faqatgina biron-bir qonun yoki akti to'liq yoki qisman bekor qilish masalasini yechishdagina qo'llaniladi. **Bunday referendumning maxsus predmeti** parlamentni tarqatish yoki chaqirish masalasi hisoblanadi. Bunday predmet esa kam uchraydi.

Ko'p hollarda mahalliy referendumlar fakultativ hisoblanadi. Majburiy **referendum predmeti** bo'lib, hududiy tuzilishi, ayrim holatlarda esa, moliyaviy masalalar ham bo'lishi mumkindir.

Masalan, 1999-yilgi mahalliy o'z-o'zini boshqaruv to'g'risidagi Vengriya qonunchiligiga ko'ra, xalq quyidagi masalalar bo'yicha ovoz berish mumkin:

jamoalarni birlashtirish va ajratish to'g'risidagi masalalar;
yangi jamoalarni tashkil etish to'g'risidagi masalalar;
mahalliy vakillik organi tashkil etish to'g'risidagi masalalar;
o'z-o'zini boshqarish organlari qarorlari bilan belgilab qo'yilgan masalalar;

Mazkur qonun bo'yicha referendumga quyidagi masalalar qo'yilmaydi:

- 1) budjet to'g'risida ;
mahalliy soliqlar to'g'risida;
kadrlar masalalari to'g'risida;

Ko'pincha, Konstitutsiya va qonunlar, agar referendumga qo'yilgan masala inkor qilingan bo'lsa, qayta referendum o'tkazishni taqiqlaydi. Masalan, Italiyada aynan o'sha rad etilgan masala bo'yicha referendum 5 yil o'tmasdan oldinroq o'tkazilishi mumkin emas. Vengriyada esa bu muddat 2 yil qilib belgilangan, agar Konstitutsiya loyihasi bo'lsa, unda 1 yil o'tgandan so'ng qayta referendum o'tkazilishi mumkin.

3-§. Referendum natijalarini aniqlash

Referendumda aktiv saylov huquqiga ega bo'lgan barcha saylovchilar qatnashish huquqiga ega. Masalan, 1958-yilgi xalq saylov to'g'risidagi Avstriya Federal qonunining 1972-yilgi tahririda yozilishicha: "Ovoz berish huquqiga saylov o'tkazish bo'yicha kompaniya boshlangan kuni Milliy kengashdagi saylovlarda qatnashish huquqiga ega bo'lgan barcha erkaklar va ayollar ega".

Agar, masalan, parlamentning turli xil palatalari yoki davlat organlaridagi saylovlarda qatnashish uchun aktiv saylov huquqiga ega bo'lish sharti har xil bo'lsa, referendumlarda qatnashish huquqi Parlamentning quyi palatasidagi saylovlarda aktiv saylov huquqi bilan qatnashish shart qilib qo'yiladi.

Bunday shartlar mahalliy referendumlarda ham amal qilishi mumkin. Referendumda saylov teng bo'ladi ya'ni har bir saylovchi, boshqa saylovchi qancha ovozga ega bo'lsa, u ham shuncha ovozga ega bo'ladi.

Saylovlarda qatnashish qoidalari bilan bir qatorda referendumda qatnashish erkin yoki majburiy ekanligi to'g'risidagi masala ham hal qilinishi kerak.

Referendumda ovozlar bevosita taklif qilinayotgan qarorga yoki unga qarshi beriladi. Saylov yashirin bo'lishi kerak.

Referendumga ovoz berish umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri va yashirin bo'lishi kerak. Bu to'rtta prinsip har bir demokratik saylovlarning asosini tashkil qiladi.

Referendum tashabbusi va uni belgilash huquqi quyidagilarga tegishlidir:

- davlat boshlig'iga;
- parlamentga;
- ba'zan ularning ikkalasiga ham;
- hukumatga;
- parlament deputatlari guruhiga;
- hokimiyating hududiy organlariga;
- saylovchilar guruhiga;

Referendum tashabbusi huquqiga ega bo'lish davlat qarorlarini qabul qilish va ularga maxsus daraja berish imkoniyatini beradi. Oppoziyadagi partiyalarga esa bunday huquqqa ega bo'lish davlatni boshqarayotgan partiyalar bilan bo'ladigan bahslarda xalqqa bu bahsni yechish bilan murojaat qilish imkonini beradi.

Saylovchilar guruhi tashabbusi bilan o'tkaziladigan referendum **petision** hisoblanadi. Chunki u uchun biror bir masala yuzasidan xalq saylovini o'tkazish talabi bilan petitsiya imzolanishi kerak. Masalan, 1949-yildagi Vengriya Konstitutsiyasining 1990-yildagi tahririda yozilishicha, umumxalq saylovi Davlat Majlisi tomonidan tayinlanadi; Respublika Prezidenti bunday tashabbus bilan chiqish huquqiga ega.

Kam sonli mamlakatlar referendum jarayoni asoslarini Konstitutsiya orqali tartibga soladi. Masalan, 1991-yilgi Makedoniya Konstitutsiyasi 73-moddasiga binoan, parlament deputatlar umumiy sonidan ko'pchiligi ovoz bergan taqdirdagina referendum tayinlaydi. Ushbu moddaning 3-qismiga ko'ra, 150000 saylovchilarning talabiga binoan, ham parlament referendum tayinlaydi.

1990-yilgi Xorvatiya Konstitutsiyasiga binoan, referendum tayinlash huquqiga faqat vakillar palatasi va prezident ega, lekin bu o'rinda hukumat raisining imzosi orqali hukumat taklifi bilan bu huquq amalga oshirilishi mumkin.

Italiyada esa Konstitutsiyasining 75-moddasi 5-qismiga binoan, referendum 500000 saylovchi yoki 5 ta viloyat kengashi talabi bo'yicha tayinlanadi.

Referendumni tashkil etish. Bu institut ya'ni (referendumni tashkil etish instituti nazarda tutilmoqda) davlat va mahalliy organlarga saylovlar institutlariga o'xshab ketadi va birga qo'llanilishi mumkin.

Masalan, Ispaniya qonunchiligi bo'yicha:

referendum bo'yicha ish yuritish saylov huquqiga bo'ysunadi;

jamoat birlashmalari huquqlari parlament siyosiy guruhlariga va parlament saylovlarida 3% dan kam ovoz olmagan shunday guruhlariga ham tatbiq etiladi;

saylov kengashlari referendum tayinlash to'g'risidagi dekretdan keyingi 15 ish kuni davomida tashkil qilinadi;

pochta uchun imtiyozli tariflar joriy qilinadi;

ovozlarni hisoblashni tekshirish provizial saylov kengashlari tomonidan 5 kunlik ish kuni mobaynida o'tkazilishi kerak;

e'tirozlar ma'muriy saylov bahslari bo'yicha palatalar tomonidan ko'rib chiqiladi va ular quyidagi qarorlarni qabul qilishi mumkin:

- a) e'tirozga yo'l qo'yilmasligi to'g'risida;
- v) ovoz berish va uning natijalarining haqiqiyliги to'g'risida;
- s) saylovlarning haqiqiyliги va natijalarni yangidan e'lon qilish zarurligi to'g'risida;
- d) saylovlarning haqiqiy emasligi to'g'risida.

Referendumga qo'yilgan masalaga munosabat albatta, ovoz beruvchilarda bo'lishi kerak. Bu yerda ovoz beruvchi qo'yilgan masala, ya'ni qonun matni, biror-bir tadbir o'tkazilishiga rozi ekanligi asosiy rol o'ynaydi.

Referendumda javob "ha" yoki "yo'q" tarzida bo'lishi juda ko'p hollarda uchraydi. Bundan tashqari, xalq tanlovi (ya'ni ovoz beruvchiga masalani yechishning ikki yoki undan ortiq variantlari, yo'llari taqdim qilinishi) ham bo'lishi mumkin. Masalan, afzal ko'rgan variantni belgilash (masalan «xoch» bilan). Bundan tashqari, qattiq va yumshoq talablar mavjud.

Qattiq talabda biz yuqorida ko'rib o'tganimizdek, "ha" yoki "yo'q" deb javob berish talab qilinadi.

Yumshoq talab esa ma'qul javob ikki yoki undan ortiq variantlar bo'lishini nazarda tutadi. Masalan, Shveysariya Konstitutsiyasining 12-moddasi b-qismiga ko'ra, agar 100000 saylovchi Konstitutsiyasiga tuzatish loyihasini taklif qilsa, federal majlis esa, ularga qarshi loyihani ilgari sursa, saylovchilarga 3 ta masala taklif qilinishi mumkin:

Saylovchi saylovchilarning loyihasini amaldagi Konstitutsiyasiga muvofiq deb bilish yoki bilmaslik to'g'risida;

Saylovchi qarshi loyihani amaldagi Konstitutsiyasiga muvofiq deb bilish yoki bilmaslik to'g'risida;

Agar ikkala loyiha ham referendumda ko'llab quvvatlansa, ulardan qay biri kirishi to'g'risida;

Bundan xulosa qilish mumkinki, agar ikkala loyiha ham ko'llab quvvatlansa, qaror uchinchi savolga javob berish bilan aniqlanadi.

Yuqoridagi xalq tanlovini bir nechta masalalar qo'yiladigan referendumlardan farqlashimiz lozim. Sababi, xalq tanlovida aynan bir masala bo'yicha uni yechishning ikki yoki undan ortiq variantlari taklif qilinadi. Ikkinchi o'rinda esa, har bir masala bo'yicha alohida referendum o'tkaziladi. So'ngra bir nechta masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilinadi.

Masalan, Avstriyada, umumiy bitta bulletin chiqariladi, faqat har bir masala arab raqami bilan belgilab qo'yiladi.

Referendum natijalarini aniqlash uchun saylovning haqiqiyliги to'g'risidagi masalani yechish kerak bo'ladi. Avvalo referendum haqiqiy

deb topilishi uchun unda qonunchilikda belgilangan miqdor qatnashishi shart. Masalan, Italiya qonuni ovoz berishda ro'yxatga olinganlarning ko'pi ishtirok etishi kerakligini ko'zda tutadi (majburiy votum amal qiladi).

Vengriya qonunchiligi bo'yicha esa, saylovlarda saylovchilarning yarmidan ko'pi ishtirok etishi kerak va saylovchilarning yarmidan ko'pi masalaga bir xil javob berishi kerak. Qaror ovoz berishda, ishtirok etayotgan saylovchilarning ko'pchiligi tomonidan yoqlangan bo'lsa, ma'qullangan deb hisoblanadi. Bu holat juda ko'p davlatlarning qonunchiligida uchraydi. Masalan, Avstriya Federal Konstitutsiyaviy qonuni bo'yicha "xalq saylovini o'tkazishda qaror oddiy ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi".

Makedoniya Konstitutsiyasining 73-moddasiga binoan, ovoz berishda saylovchilar umumiy sonining yarmidan ko'pi ishtirok etganligi sharti bilan qaror uchun ko'pchilik ovoz bergan bo'lsa, u qabul qilingan deb hisoblanadi.

Namibiyada esa, 1990-yilgi Konstitutsiyasining 132-moddasi 3-qismi bo'yicha Konstitutsiyasiga tuzatish kiritish uchun umumiy ovozlar sonining 2/3 qismi yoqlab ovoz bergan taqdirdagina qaror ma'qullangan deb hisoblanadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Referendum tushunchasiga ta'rif bering.
2. Plebessit tushunchasiga ta'rif bering.
3. Referendum hamda plebissitning o'xshash va farqli xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Referendum hamda plebissitning ijtimoiy vazifalari nimalardan iborat?
5. Referendumning predmeti hisoblanadigan masalalar qaysilar?
6. Referendumga qo'yilishi mumkin bo'lmagan masalalar haqida ma'lumot bering.
7. Referendum o'tkazish tartiblari nimalardan iborat?
8. Referendum natijalarini aniqlash tartiblari haqida ma'lumot bering.

29-bob. Xorijiy mamlakatlarda davlat boshlig'i

1-§. Davlat boshlig'i tushunchasi.

2-§. Prezident - davlat boshlig'i.

3-§. Monarx – davlat boshlig'i.

4-§. Davlat boshlig'ining funksiyalari va vakolatlari.

1-§. Davlat boshlig'i tushunchasi

Hokimiyatning "klassik" tarmoqlari – parlament, hukumat, sud (qonunchilik, ijro va sud hokimiyati)dan farqli ravishda davlat rahbarining amaliy va yuridik holatini bir xilda baholash mumkin emas. Bu juda murakkab masala: davlat rahbari kim, uning yuridik va amaliy maqomi qanday? U kim - qonun chiqaruvchimi, ijro hokimiyatining rahbarimi yoki hech bir tarmoqqa tegishli emasmi? Davlat mexanizmida davlat rahbari qanday o'rin tutadi. Gap shundaki, har bir mamlakatda bu mansab egasining tutgan o'rni o'ziga xos. Ammo shunga qaramay, ularning davlat rahbari institutiga bergan ta'rifini ifoda etuvchi umumiy belgilari, o'ziga xos aniq tomonlarini alohida ko'rsatish mumkin.

Masalan, L.M.Entonning fikricha, davlat rahbari – bu "Davlat instituti iyerarxiyasida rasman eng yuqori o'rinni egallagan, mamlakatning ichki siyosiy hayotida va boshqa mamlakatlar bilan munosabatlarida oliy vakolatni amalga oshiruvchi rasmiy shaxs (organ)dir". Buni eng universal ta'rif, deyish mumkin.

V.A.Starodubskiy davlat rahbariga kengroq ta'rif bergan, uning fikriga ko'ra, davlat rahbari – bu davlatni xalqaro munosabatlarda ifoda etuvchi va oliy davlat hujjatlarini amalga oshiruvchi organ hisoblanadi.

A.A.Mishinning ta'kidlashicha, davlat rahbari ijro hokimiyatining sohibi, davlatning xalqaro munosabatlaridagi oliy vakildir.

A.M.Osavolyuk davlat rahbariga quyidagicha ta'rif beradi: *"Davlat rahbari – davlat organlari tizimida oliy lavozimni egallagan, mamlakat ichkarisida va tashqarisida uning oliy vakili, millat va davlat (xalq va davlat) birligining ramzi bo'lgan lavozimi shaxs yoki organdir.*

Umumiy ko'lamda olib qaraganda, davlat rahbari yo monarx (mutlaq hokim), yoki prezident, yoxud (kamdan kam holatlarda) jamoa shaklidagi organ bo'lishi mumkin.

Xo'sh, konstitutsiyalar davlat rahbari institutlarga qanday yondoshmoqdalar. Yaponiya konstitutsiyasiga ko'ra, davlat rahbari "Imperator" unvoniga egadir. Konstitutsiyaning 1-moddasida uning davlat organlari tizimida tutgan o'rniga ta'rif beriladi. Jumladan, undan shunday deyilgan:

"Imperator davlat ramzi va xalqning ajralmas birligi hisoblanadi, uning maqomi suveren hokimiyat sohibi –xalqning xohishi irodasiga qarab belgilanadi".

Ispaniyaning hozirgi Konstitutsiyasida davlat rahbari – qirolning roli va tutgan o'ri to'g'risida aniq ma'lumot keltiriladi. Uning 50-moddasida shunday deyiladi:

"Qirol Ispaniya davlatining rahbari, uning birligi va barqarorligining ramzidir. U davlat institutlari tomonidan to'g'ri faoliyat ko'rsatilishining kafolati hisoblanadi. Xalqaro munosabatlarda Ispaniyaning, ayniqsa, tarixan mushtarak bo'lgan millatning oliy vakolatini, shuningdek, unga Konstitutsiya va qonunlar bilan berib qo'yilgan funksiyalarni amalga oshiradi"

Fransiya Konstitutsiyasida, Prezidentning davlat boshqaruvida tutgan o'ri, roli va ahamiyati ancha aniq belgilangan (5-modda);

"Respublika Prezidenti konstitutsiyaga rioya etilishini kuzatib boradi, o'z arbitrajari orqali davlat organlarining mo'tadil faoliyatini, shuningdek, davlat hokimiyatning mustaqilligini ta'minlaydi. U milliy mustaqillik, hududiy yaxlitlik, hamjamiyatlar bitimlari va shartnomalariga rioya etilishining kafolati hisoblanadi."

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, davlat rahbari xalq tomonidan saylangan prezident yoki monarx bo'lsa ham konstitutsiyalarda ularning davlatdagi haqiqiy roli to'liq bayon etilmaydi va aniq ta'rif berilmaydi. Davlat rahbari parlament tomonidan saylangan prezident bo'lgan hollarda, konstitutsiyada uning yuridik, siyosiy va boshqa o'ri to'g'risida hech narsa deyilmaydi. Bu konstitutsiyalarda prezidentni saylash tartibi bayon qilinadi va uning muhim funksiyalari sanab o'tiladi holos. Bu konstitutsiyaviy huquq nuqtai nazaridan unchalik to'g'ri emas. Bunday holatlarda qonun chiqaruvchilar davlat rahbarining roli hammaga ma'lum va uni tushuntirib o'tirishning hojati yo'q, deb o'ylashlari mumkin.

Italiya va Germaniya Federativ Respublikasi konstitutsiyalarida davlat boshlig'i qanday organ degan savolga javob yo'q. Masalan, Italiya konstitutsiyaning 83-moddasida prezident parlament a'zolarining qo'shma majlisi tomonidan saylanishi va uni saylash tartibigina belgilab qo'yilgan.

84-moddada esa prezidentlik nomzodlariga talablar to'g'risida, 85-moddasida prezident 7-yilga saylanishi va saylov o'tkazish muddati haqida ma'lumot beriladi. 86-moddada prezident o'z vazifalarini bajara olmagan holatlarda, uning lavozimini vaqtincha boshqarib turish tartibi bayon qilingan. Faqat 86-moddada respublika prezidenti –davlat rahbari ekanligi va u milliy birlikning ifoda etishi ma'lum qilinadi. Shu yerda uning konstitutsiyaviy vakolatlari sanab o'tiladi.

Germaniya Federativ Respublikasi konstitutsiyasida respublika prezidenti-davlat rahbari yoki u milliy birlikni ifoda etishi haqida aytib o'tilmagan. Uning 54, 55, 56-moddalarida prezidentning vakolatlari, saylanish, qasamyod etish, prezidentni lavozimidan ozod etish ko'rsatilgan.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinadiki, davlat rahbarining yuridik va faktik maqomi, davlat hokimiyati boshqaruvini amalga oshirishda uning roli, mazkur davlatdagi mavjud boshqaruv shakliga, siyosiy tizim va boshqa shart-sharoitlarga, shuningdek, mamlakatda tarkib topgan an'analar, urf-odatlar va sud pretsedenti xarakteriga bog'liqdir.

Nomigagina hokimiyatni egallab turgan davlat boshlig'i faqat qonunlarni imzolaydi. Uning imzosi qonunni kuchga kirganligini bildiradi.

Davlat rahbari qonun asosida ma'lum tadbirlardan o'tib, fuqarolar va boshqa davlatlar tomonidan davlat rahbari sifatida e'tirof etilgan taqdir-dagina, qonuniy o'z lavozimiga kirishgan hisoblanadi. Qonuniylashtirish usullari turlicha bo'lishi mumkin: agar u respublika bo'lsa, saylangan prezident, agar monarxiya bo'lsa, o'z lavozimini meros tariqasida olgan monarx davlat rahbari bo'ladi.

Davlat rahbari hokimiyatni zo'rlik bilan egallab olgan bo'lsa, noqonuniy hisoblanadi. Bunday holatlarda ham davlat rahbari davlat mexanizmining qolgan bo'g'inlarini ham o'ziga bo'ysundirib, davlat boshlig'i funksiyasini bajarishi mumkin. Noqonuniy davlat rahbari diktator, yoki kuch ishlatib hokimiyatni bosib olgan harbiy xunta bo'lishi mumkin.

Davlat mexanizmi tizimida davlat rahbarining o'rni to'g'risidagi masala juda murakkab. Uning haqiqiy o'rmini belgilashga harakat qilganingizda har safar istisno qoidalarga, qarama-qarshi fikrlar va misollarga duch kelasiz. Ko'pincha davlat rahbarini ijro hokimiyatiga tegishli ekanligini ishonch bilan ta'kidlaydilar. AQSHning jahonga mashhur Konstitutsiyaning 2-moddasida ijro hokimiyati AQSH prezidentiga tegishli deb baholangan, fikrimizcha, davlat rahbari instituti ko'pchilik holatlarda alohida mustaqil kompleksni tashkil qilib, hokimiyatning biror tarmog'iga uni kiritishga harakat qilish noto'g'ri va samarasizdir.

2-§. Prezident-davlat boshlig'i

Ko'pgina manbalarda ta'kidlanganidek, respublika prezidentining monarxdan eng asosiy belgi va farqi shundaki, prezidentlik saylanadigan lavozim hisoblanadi. Respublikada davlat rahbari bo'lib rasman va yuridik jihatdan belgilangan barcha senzlarga muvofiq keladigan har bir fuqaro saylanishi mumkin. Monarxiyadan farqli ravishda prezident muayyan muddatga saylanadi, bu lavozimni egallash vaqtinchalik xarakterga ega.

Respublikaning uchta asosiy turi mavjud: prezidentlik respublikasi, parlament respublikasi va aralash respublika. Bu respublikalarning nomi davlat rahbari lavozimi bilan bekorga bog‘langan emas. Prezidentlik respublikasi deyilishiga sabab, unda davlat rahbarining alohida maqomi-prezidentlik mustahkamlab qo‘yilgan.

Darhaqiqat, prezidentlik respublikasida davlat rahbari davlat boshqaruv ishlarida muhim rol o‘ynaydi. Prezident ijro hokimiyatini boshqaradi, davlat rahbarligi bilan hukumat rahbarligi bir shaxs timsolida qo‘shib olib boriladi. Prezidentlik respublikalari AQSH, Meksika, Venesuela, Misr va boshqa mamlakatlarda haqiqiy vaziyat ana shunday.

Boshqaruvning aralash shakli bo‘lgan mamlakatlarda ham (Fransiya Portugaliya, Polsha va boshqalar) prezident muhim rol o‘ynaydi. Prezidentlik va aralash respublikalarda davlat rahbari asosiy iqtisodiy ustuvorlik va yo‘nalishlarni tanlashda, xalqaro muammolar va ittifoq tuzish bo‘yicha mamlakatning siyosiy rahbari sifatida juda katta vakolatlarga ega. Prezident haqiqiy ijro hokimiyatiga egalik qiladi, ayni chog‘da, Qurolli kuchlarga rahbarlik qilish, tartibni saqlovchi kuchlar va boshqa turli fuqarolik xizmati, ya‘ni minglab davlat xizmatchilari bilan ishlashda, muhim vakolatlarga ega.

Davlat rahbarligi va ijro hokimiyati rahbarligi vazifalarni bir odam qo‘lida to‘planishi prinsipiga turlicha baho berish mumkin, ammo ko‘pchilik mamlakatlarida uni risoladagidek, holat deb e‘tirof etishadi. Bundan tashqari, ba‘zi bir davlatshunoslar hisoblaganidek, prezidentlik lavozimi ijro hokimiyati bilan qo‘shib olib borilganidagina ancha maqsadga muvofiq bo‘ladi. Parlamentar respublika prezidenti, yuqoridagi holatdan farqli ravishda, iqtisodiyot, ichki va tashqi siyosat sohasida biron-bir haqiqiy hokimiyatga ega emas.

Parlamentar respublikada prezidentning rolini parlamentar monarxiyadagi monarxning roli bilan qiyos qilish mumkin. Har ikki holatda ham davlat boshlig‘i amalda davlatni boshqarmaydi. Bunday holatda ularning davlat ishlariga rahbarligi nisbiy, ammo bari-bir ikkinchi rejali ishlarni bajarsa-da, davlat ramzi hisoblanadi. Ba‘zan holatlarda bunday "zaif" parlamentar respublika prezidentlik mamlakatidagi vaziyatga, davlat ishlari oqimiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Odatda, bunday holatlar favqulotda hodisalar-parlament bo‘hroni, tabiiy halokatlar kelib chiqqanida kuzatiladi.

Parlamentar respublikasida prezident hukumatda, ko‘pchilikni tashkil etgan partiyaga mansub bo‘lsa, siyosiy jarayonning borishiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Vaholanki, ba‘zi bir mamlakatlar qonunchiligida,

prezident lavozimini egallaganlarga rasman siyosiy partiya safidan chiqib ketishi talab etiladi.

Shu o'rinda, muhim bir jihatni e'tiborda tutish kerak. Parlamentar respublikada prezidentning rasmiy huquqi, ya'ni konstitutsiyada yozilgan huquqi va vakolati prezidentlik respublikasining "kuchli" prezidenti vakolatlaridan katta farq qilmaydi. Parlamentar respublika prezidentiga konstitutsiya bo'yicha katta vakolatlar yuklangan bo'lsa ham amalda bu vakolatlar ijro hokimiyat, Bosh vazir va hukumat qo'lida bo'ladi.

Masalan, agar parlamentar respublika prezidenti o'z nomidan biror akt qabul qiladigan bo'lsa, bunda ushbu aktlar konstrassignasiyadan o'tishi, ya'ni ijro hokimiyati rahbarining imzosi tasdiqlanishi talab etiladi. Prezident imzosi yonida bosh vazir, yoki prezident akti bilan tartibga solinadigan mazkur sohaga javob beradigan vazirning imzosi turishi kerak. Vazirning (bosh vazirning) imzosisiz prezident buyrug'i qonuniy kuchga ega emas.

Italiyada (parlamentar respublika) prezident rasman oliy bosh qo'mondon hisoblanadi. Konstitutsiya bo'yicha u parlamentni tarqatib yuborishi mumkin; favqulodda hodisa yuz bersa Bosh vazir tashabbusi bilan parlament fraksiyasi rahbarlari bilan maslahatlashib parlamentni tarqatish mumkin. Prezident esa parlamentni tarqatish to'g'risidagi tayyor hujjatga qo'l qo'yadi. Prezident faqat parlament ishonchini qozongan shaxsni ijro hokimiyati rahbari qilib tayinlashi mumkin, chunki, yuqorida ta'kidlanganidek, ishonchsizlik bildirish instituti prezidentni har qanday tashabbusini yo'qqa chiqarishi mumkin. Shuning uchun ham bu prezident ijro hokimiyat tomonidan tayyorlangan hujjatlarga (shu jumladan, hukumatini tayinlash va bo'shatish) imzo qo'yish bilan kifoyalanadi.

3-§. Monarx – davlat boshlig'i

Monarx huquqiy va amaliy jihatdan bir qator o'ziga xos belgilarga ega, ulardan asosan ikkitasini alohida olib ko'ramiz.

Birinchi asosiy belgisi shundan iboratki, monarx hokimiyati hech kimning ta'sirida yuzaga kelmaydi, uning hokimiyati hech bir tuzulma, biror organ, hattoki, xalqqa ham bog'liq bo'lmagan holda mavjud. Monarx yo ilohiy huquq, yo tabiiy huquq, yo o'z huquqiga ko'ra, qadimiy an'analarga muvofiq o'z vakolatlarini amalga oshiradi. O'sha qadimiy an'analardan kelib chiqib, monarx butun davlat hokimiyatining manbai hisoblanadi. Butun davlat boshqaruvi monarx nomidan amalga oshiriladi.

Davlat organlari tomonidan chiqadigan barcha aktlar u yoki bu darajada rasman monarx nomi bilan bog'liq: yo unga havola qilinadi, yo uning nomi ta'kidlanadi, monarx rasmiy yoki norasmiy ravishda hujjatga

imzo qo'yadi. Barcha davlatning huquqiy harakatlar monarx nomi, uning lavozimi bilan "yoritiladi" Monarx nomi bunday harakatlarga mazmun beradi hamda uning nomi katta ahamiyat kasb etadi.

Cheklanmagan hokimiyat hukmron bo'lgan o'rta asrlarda monarx mutlaq hokimiyat egasi bo'lib, uning ahamiyati ilohiy darajaga yetgan edi. Hozirgi vaqtda ham mutlaq monarxiya mavjud albatta, ular o'rta asrlardagidan farq qiladi, ammo monarx hokimiyati hanuzgacha cheklanmaganligicha qolmoqda. G'arbiy Yevropaning konstitutsiyaviy monarxiyasiga kelsak, u yerda hamma boshqaruv monarxlar nomidan ijro etiladi, ammo amalda ularning hokimiyatidan hech narsa qolmadi. Hozirgi monarxlarning huquqiy maqomini ifodalashda, u yoki bu monarxning qaysi monarxiya davlat boshqaruvida rahbarligini hisobga olish kerak.

Ma'lumki, monarxiya mutlaq, konstitutsiyaviy va dualistik ko'rinishlarga ega. Monarxning huquqiy maqomi, uning vakolati, imkoniyatlari monarxning mamlakatda tarkib topgan davlat boshqaruv shakllari bilan belgilanadi. Shuni ham eslab o'tish kerakki, monarxning haqiqiy holati me'yoriy hujjatlarda yozilganidan ancha farq qiladi. Monarxning rasmiy vakolati tashqaridan qaraganda, ancha jiddiyga o'xshab ko'rinadi, ammo davlat boshqaruvida haqiqiy hissasi arzimas bo'lishi mumkin. Mutlaq va dualistik monarxiyada monarx davlat mexanizmida markaziy o'rinni egallab, hukumat tarkibini tayinlaydi va ishdan ozod qiladi. Hukumat parlament oldida emas, balki monarx oldida javob beradi. Bunday monarxiyada monarx parlamentga ham jiddiy ta'sir o'tkazadi. Ba'zi holatlarda, u parlamentni tarqatib yuborishi, veto qo'yishi mumkin. Shuningdek, Qurolli kuchlarning Bosh qo'mondoni hisoblanadi, davlatning barcha yuqori lavozimlariga tayinlash huquqiga ega, shuningdek, sudyalarni tayinlaydi va ishdan oladi.

Parlamentar yoki konstitutsiyaviy monarxiyada monarxning vakolatiga kelsak, sanab o'tilgan vakolatlar alohida qonun hujjatlarida, yoki konstitutsiyada rasman ifoda etilgan bo'lishi mumkin, ammo hayotda ularning hammasi: Masalan, qirol rasman hukumat tarkibini tuzishi mumkin, ammo bu hukumat parlamentni ishonchini qozongan bo'lishi kerak. Qirol rasman (maxsus buyruq chiqarib) parlamentning tarqatib yuborishi mumkin, ammo u bu ishni faqat Bosh vazir taklifi bilan amalga oshiradi.

Qirol barcha qonunlarni imzolaydi, odatda, qonunlarni imzolamaslik holati uchramaydi. Bunday monarxiya boshqaruvi shaklidagi mamlakatlarda davlat rahbarining amaliy va yuridik maqomi o'rtasida farq juda katta.

Monarxiyaning ikkinchi asosiy belgisi monarx hokimiyati meros qoladi. Boshqacha aytganda, mansab, taxt, toj monarxning nasliga tegishlidir. U meros tariqasida, qabul qilinadi va meros bo‘lib qoladi.

4-§. Davlat boshlig‘ining funksiyalari va vakolatlari

Davlat rahbari – davlatning shunday huquqiy va siyosiy arbobiki, uning barcha fazilatlarini o‘ziga xosdir. Biz faqat uning umumiy vakolatlarini tahlil qilamiz, bunda respublika va monarxiya shakllarini alohida ham ajratib o‘tirmaymiz. Davlat rahbarlarini umumiy vakolatlarini yoritishda, ular haqiqatdan ham monarx uchun va prezident uchun universal xarakterlimi yoxud ularning ba‘zilarida bu xususiyatlar mavjud emasmi degan savollarga to‘xtalamiz.

Adabiyot, manbalarda davlat rahbarining vakolatlariga oid turli ma‘lumotlar keltiriladi, ularni umumlashtirganda eng asosiy va o‘ziga xos vakolatlarini ajratib ko‘rish mumkin.

Fikrimizcha, ular orasida eng universali davlat rahbarlarining vakillik funksiyalaridir. Davlat rahbari mavjud urf-odatlar, qoidalar va qonun normalariga muvofiq, o‘z mamlakatini ichki va tashqi munosabatlarda aks etadi, bunday munosabatlar ildizi aslida qadimiy davrlarga borib taqaladi.

Vakillik etish funksiyasi asrlar mobaynida amal qilib kelayotgan qoidalarga muvofiq bajariladi. Davlat rahbari turli tantanali marosimlar va milliy bayramlarni boshqaradi. U muhim tantanalarda ishtirok etadi. Muhim sanalar, voqealar munosabati bilan o‘z xalqiga tabriklar va maktublar yo‘llaydi, parlamentga rasman murojaat qiladi. Bu maktublar va murojaatlar diniy marosim, eskicha urf-odat xarakteriga ega bo‘lib, mamlakatdagi biror voqea bilan bog‘liq.

O‘sha ko‘p asrlik an‘analarga ko‘ra, davlat boshlig‘i xorijiy mamlakatlarda, o‘z vakillarini diplomatik akkreditatsiyadan o‘tkazadilar. Davlat rahbari xorijiy davlat vakillarini qabul qiladi, ular ishonch yorlig‘i va elchini chaqirib olish yorlig‘ini topshiradilar. Xorijiy elchilar mamlakatga kelib, davlat boshlig‘i qabulida bo‘lganidan keyin akkreditatsiyadan o‘tgan hisoblanadilar.

Davlat rahbari rasmiy safarda bo‘ladi, boshqa davlatlarning rahbarlari bilan uchrashadi, turli xalqaro anjumanlarda ishtirok etadi. Davlat rahbari biror davlatga tashrif buyurganda, unga izzat-ikrom ko‘rsatiladi, faxriy qorovul saf tortadi, davlat madhiyasi yangraydi, mamlakatlarning gimnlari ijro etiladi.

Bunday safarlar xalqaro aloqalarni mustahkamlaydi, tantanali uchrashuv mamlakatga bo‘lgan hurmatni ifodalaydi. Davlat rahbari muzokaralar

o'tkazish, xalqaro shartnoma va bitimlarni imzolash huquqiga ega. Buning uchun hukumat tomonidan ma'lum topshiriq talab etilmaydi, bunday huquqni uning lavozimi taqozo etadi. Davlat rahbari har doim keng ma'nodagi turli aloqalarda, mamlakat ichkarsida va tashqarisida davlat, millat, xalq vakili hisoblanadi. Shuning uchun vakillik funksiyasi uning mamlakat bosh diplomati ekanligini ifodalab beradi.

Ba'zan davlat rahbari vakolati to'g'risida to'xtaganimizda, xalqaro munosabatlar yoki tashqi siyosat sohasidagi faoliyatlari ham tilga olinadi. Agar prezident yoki mutlaq monarx kuchli bo'lsa, uning xalqaro munosabatlar va tashqi siyosiy sohadagi vakolatlari ham salmoqli va aniq-ravshan bo'ladi. U o'z tashabbusi bilan uchrashuvlar o'tkazadi, muzokoralar olib boradi, shartnomalarga imzo qo'yadi, ya'ni mamlakatdagi "birinchi" shaxs vakolatni amalga oshiradi.

Agar parlamentar respublikaning prezidenti yoxud konstitutsiyaviy monarxiyaning monarxi bo'lsa, bu harakatlarning hammasini hokimiyatning kuchli tarmoqlari hisoblangan ijro va qonun chiqaruvchi hokimiyat topshirig'i bilan amalga oshiradi. Bunday holatda, davlat rahbari ikkinchi vakolatli shaxs funksiyasini bajaradi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Davlat boshlig'i tushunchasiga ta'rif bering.
2. Davlat boshlig'i institutining davlat boshqaruvida tutgan o'rni nimalardan iborat?
3. Prezidentning davlat boshlig'i sifatidagi o'rni qanday?
4. Prezidentning vakolatlarini belgilashda davlat boshqaruv shaklining tutgan o'rni nimalarda ko'zga tashlanadi?
5. Monarxning davlat boshlig'i sifatidagi maqomi.
6. Monarxiyaning turlariga ko'ra monarxning vakolatlaridagi o'zgarishlarni sanang
7. Davlat boshlig'ining funksiyalari nimalardan iborat?
8. Davlat boshlig'ining vakolatlarinin tasniflab bering.

30-bob. Davlat boshlig'ining huquqiy holati

1-§. Davlat boshlig'ining davlat boshqaruvidagi vakolatlari.

2-§. Davlat boshlig'ining qonun chiqarish jarayonida ishtiroki. Qonunchilik tashabbusi, parlamentga noma yuborish (AQSH).

3-§. Veto huquqi va uning turlari.

4-§. Davlat boshlig'ining Xalqaro munosabatlar, xavfsizlik va mudofaa sohalaridagi vakolatlari. Davlat boshlig'ining favqulodda vakolatlari.

A) Monarx. Monarxning huquqiy holati va uning o'ziga xos xususiyatlari. Vorislik tartibi.

B) Prezident. Prezidentning huquqiy holati. Prezident saylovining asosiy ko'rinishlari.

1-§. Davlat boshlig'ining davlat boshqaruvidagi vakolatlari

Xorijiy mamlakatlarda davlat boshlig'ining vakolatlarini bir necha guruhlariga bo'lishimiz mumkin. Davlat boshlig'ining boshqaruv sohasidagi vakolatlari nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Bu vakolatlar quyidagilardir:

davlat rahbari barcha hollarda ham hukumatni tayinlash va uni iste'foga chiqarish tadbirlarida ishtirok etadi, ya'ni ijro hokimiyatini shakllantirishda qatnashadi. Uning bu boradagi real huquqi va vazifasi belgilangan.

Parlamentar respublikalarda va monarxiyalarda davlat rahbari mavjud qonun, urf-odatlar va sud pretsedenti, jami yozilgan va yozilmagan qonunlar bo'yicha parlament ishonchini qozongan shaxsni Bosh vazir, hukumat boshlig'i qilib tayinlashga majbur. Qoidaga ko'ra, bular saylovda g'alaba qozongan partiyalarning rahbarlari bo'lishadi. Bunga Buyuk Britaniya misol bo'la oladi. Buyuk Britaniya Qirolichasi parlamentning quyi palatasiga bo'lgan saylovlarda g'alaba qozongan partiya rahbarini Bosh vazir vazifasiga tayinlaydi. Monarxning bu tayinlashi esa saylov natijalariga bog'liq, o'zi tanlash imkoniyatiga ega emas.

Davlat rahbari ijro hokimiyatiga ham egalik qilsa, ya'ni kuchli prezident modeli mavjud bo'lsa, ularning vakolati ancha salmoqli va keng hisoblanadi. Prezidentlik respublikasida prezident barcha vazirlar va hukumat a'zolarini tayinlaydi va qoidaga ko'ra, ushbu mahkamani o'zi boshqaradi. To'g'ri, vazirlarni tayinlash yoki ishdan olish yuzasidan qo'shimcha shartlar va qoidalar bo'lishi hamda ular mustahkamlanib qo'yilishi mumkin, ammo ular davlat rahbari vakolatiga jiddiy ta'sir

etmaydi. Masalan, AQSHda vazirlar (ular davlat kotiblari deyiladi). Senatning "kengashi va roziligiga" muvofiq prezident tomonidan tayinlanadi. Aksariyat holatlarda, Senat prezident ko'rsatgan nomzodlarga e'tiroz bildirmaydi. Parlamentar respublika hisoblangan Italiyada esa prezident parlament tomonidan ko'pchilik ovoz bilan qo'llab-quvvatlangan hukumat a'zolarining har qanday ro'yxatini tasdiqlaydi. U yerda prezident va parlament o'rtasidagi munosabatlarning o'zgacha modeli amal qiladi.

Davlat boshqaruvi sohasidagi davlat rahbari vakolatiga uncha yuqori darajada bo'lmagan boshqa mansabdor shaxslarni tayinlashni ham kiritish mumkin. Bunday mansabdor shaxslarning qatoriga sud hokimiyati vakillari kiradi. Ba'zi bir mamlakatlarda, sudyalarning tayinlanishi davlat rahbarining o'z nomidan e'lon qilingan hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi.

Ba'zi bir mamlakatlarda ijro hokimiyatining muhim hujjatlari davlat rahbari nomidan e'lon qilinadi. Yagona qoida-tartibni ijro etish kontrassignatsiya asosida bo'ladi.

2-§. Davlat boshlig'ining qonun chiqarish jarayonida ishtiroki.

Qonunchilik tashabbusi, parlamentga noma yuborish (AQSH)

Davlat rahbarining navbatdagi vakolatlar guruhiga parlament faoliyati bilan bog'liq bo'lgan vakolatlari va qonunchilik sohasidagi vakolatlarini kiritish mumkin. Ba'zan bu vakolatlarni ajratib tahlil etishadi, bizningcha, u bir-biriga juda yaqin, chunki, parlamentga nisbatan vakolat har doim qonun chiqaruvchi organ bilan munosabatini anglatadi.

Bir qator mamlakatlarda, davlat rahbari parlamentning navbatdagi va navbatdan tashqari sessiyasini chaqirish, sessiyani ochish va yopish, ba'zi hollarda, quyi palatani (yoki har ikki palatani) tarqatib yuborish va yangi parlament saylovini o'tkazish kabi huquqlarga ega.

Jahondagi barcha mamlakatlarda amalda davlat rahbari qonunchilik sohasida ma'lum (huquqiy nuqtai nazardan ancha muhim) huquqlarga ega: qonunchilik tashabbusi huquqi, qonunlarni tasdiqlash va imzolash huquqi yoki qonunlarni matbuot sahifalarida e'lon qilish huquqi shular jumlasiga kiradi. Barcha davlat rahbarlari qonunchilik tashabbusi huquqiga ega emas, ammo ko'pchilik mamlakatlarda, davlat rahbari bunday huquqlarni saqlab qolganlar, hatto ayrim mamlakatlarda, "prezident tashabbusi" degan atama ko'p qo'llaniladi. Vaholanki, bu yerda gap hukumat qonunchilik tashabbusi ustida borayotgan bo'ladi.

Ba'zi hollarda, hukumat davlat rahbarining qonunchilik tashabbusidan foydalanib, u orqali o'z qonunlarini (aniq qonun loyihasini) o'tkazib

oladi. Davlat rahbari o'z nomidan parlamentga qonun loyihasini kiritadi, bu aslida hukumat tomonidan tuzilgan qonun loyihasi hisoblanadi.

Ba'zi bir mualliflar davlat rahbarining qonunchilik sohasidagi vakolatiga parlamentning yuqori va quyi palatalari a'zolarini tayinlash huquqini qo'shishni taklif etadilar. Masalan, Buyuk Britaniya monarxga lordlar Palatasi a'zolariga o'z vakili nomzodini tayinlash huquqi berilganligi ma'lum. Kanadada Britaniya monarxini ifodalovchi va amalda davlat rahbari bo'lgan general-gubernator monarx nomidan parlamentning yuqori palatasi – Senat a'zolarini tayinlash huquqiga ega. Bunday huquq biroz chegaralangan tarzda, Hindiston va Italiya prezidentlariga berilgan: ular yuqori palatani bir necha a'zolarini tayinlash huquqiga egadir.

Umuman olganda, qonunchilik sohasida, davlat rahbarining huquqi qonun tayyorlash jarayonining boshlanishida va oxirida, ya'ni qonunchilik tashabbusi bosqichida va matbuotda e'lon qilish bosqichida amalga oshiriladi. Ko'pgina mamlakatlarda, davlat rahbari qonun loyihasini tasdiqlashga qarshi chiqishi va uni rad etishi mumkin. Bunga veto qo'yish (taqiqlash) huquqi deyiladi.

3-§. Veto huquqi va uning turlari

Veto lotincha veto – taqiqlayman degan so'zdan olingan bo'lib, u:

davlat huquqida davlat hokimiyatining biror organi tomonidan qabul qilingan qarorning uning biron bir organi (davlat boshlig'i) tomonidan bekor qilinishi; Veto tartibi Qadimgi Rimda vujudga kelgan. Hozirgi zamon burjua tizimlarida, odatda, davlat boshlig'iga parlament qabul qilgan qonunlarga nisbatan veto qo'yish huquqi beriladi.

Vetoning quyidagicha ko'rinishlari mavjud bo'lishi mumkin:

Mutlaq (Absolyut yoki rezolyutiv);

Nisbiy (Taalluqli);

Mutlaq vetoda, qonun yoki qonun loyihasi veto qo'yilganidan so'ng ushbu qonun loyihasi qaytib ko'rib chiqilmaydi. Bu asosan o'tmishda absolyut va dualistik monarxiyalarda mavjud bo'lgan.

Nisbiy veto yoki *taalluqli veto* shuni anglatadiki, Prezident tomonidan imzolanmagan qonun yoki qonun loyihasi parlamentga qaytarib yuboriladi. Buning ham ikki usuli mavjud:

Oddiy nisbiy veto;

Murakkab nisbiy veto.

Oddiy nisbiy veto: agarda, parlament tomonidan Prezident veto qo'ygan qonun qayta qabul qilinsa, u holda qonun prezidentning imzosisiz kuchga kiritiladi. Bunday holatga Fransiyada guvoh bo'lishimiz mumkin.

Murakkab nisbiy veto: masalan, AQSHda prezident qonun loyihasiga veto qo'ysa, ushbu qonun tasdiqlanishi uchun parlamentning 2/3 qism deputatlarining ovozi talab qilinadi.

Vetolarning yana quyidagicha turlari mavjud:

Umumiy;

Xususiy (tanlama);

Umumiy vetoda qabul qilingan qonun to'raligicha bekor qilinishi bilan boshqa veto turlaridan ajralib turadi.

Xususiy vetoda esa veto tatbiq qilinayotgan qonunning ayrim qismlar harakati to'xtatiladi yoki bekor qilinadi¹.

Shuningdek, "cho'ntak vetosi" degan tushuncha ham mavjud. Bu vetoga yuridik adabiyotlarda quyidagicha ta'rif keltirib o'tilgan:

"*Cho'ntak*" vetosi – AQSHning konstitutsiyaviy amaliyotida, ba'zi holatlarda Prezident o'ziga noqulay bo'lgan qonun loyihasining kuchga kirishiga yo'l qo'ymaslik uchun ishga soladigan alohida usul"².

AQSH konstitutsiyasiga muvofiq, Prezident Kongress tomonidan taqdim qilingan qonun loyihasini 10 ish kuni davomida ma'qullashi yoki rad etishi lozim.

Agar qonun loyihasi Prezidentga Kongress sessiyasi tugashiga 10 kundan kam vaqt qolganda kelib tushsa yoki Prezident qonun loyihasini sessiya yopilgunicha (u bo'yicha hech qanday qaror qabul qilmasdan) ushlab turishi mumkin, shundan keyin qonun rad qilingan, deb hisoblanadi³.

S.N.Adrianov tomonidan veto huquqining quyidagi ko'rinishlari ilgari surilgan va ta'rif berilgan:

Absolute veto – oxirgi (hal qiluvchi) veto. Asosan mutlaq monarxiya shaklidagi davlatlarda qo'llanadi. Boshqalardan farqlovchi belgisi u qo'llangandan so'ng qonun o'z kuchini yo'qotadi;

Executive veto – ijro hokimiyatining boshlig'i tomonidan qo'yiladigan veto (Masalan, AQSH Prezidenti va gubernatori tomonidan qo'yiladigan veto);

Legislative veto – qonunchilik organi tomonidan qo'yiladigan veto;

Outright veto – vetoning ijobiy hal etilishi («cho'ntak vetosi»dan farqli ravishda), vetoning Amerika Qo'shma Shtatlariga xos bo'lgan ko'rinishi;

¹ Qa'ang: «Юридик атамалар комусий лугати», –Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2003. 108-б.

² Qa'ang: «Юридик энциклопедия», // У.Таджиканов тахрири остида. –Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2001. 538–б.

³ Qa'ang: «Юридик энциклопедия», // У.Таджиканов тахрири остида, Тошкент, «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2001 йил, 538 - бет.

Overridden veto – bartaraf etilgan veto;
Pocket veto – «cho‘ntak veto»si deb nomlanadigan veto ko‘rinishi;
Presidential veto – Prezident tomonidan qo‘yiladigan veto,
Prezidentlik vetosi;

Regular veto – odatiy veto («cho‘ntak vetosi»dan farqli) AQSH uchun xos;

Retroactive veto – orqaga qaytish kuchiga ega bo‘lgan veto;

Royal veto - qirollik vetosi, Angliya uchun xos;

Suspensive (suspensory) veto – suspensiv veto bo‘lib, to‘xtatib turish kuchiga ega. Ushbu veto ko‘llanganda qonunning ijrosi amalga oshirilmay turadi;

Two – houses veto – AQSH Kongressining ikkala palatasi tomonidan ham aynan bir qonun hujjatiga yoki uning ayrim qism yoki moddalariga nisbatan qo‘llanilgan veto¹.

4-§. Davlat boshlig‘ining Xalqaro munosabatlar, xavfsizlik va mudofaa sohasidagi vakolatlari. Davlat boshlig‘ining favqulodda vakolatlari

Shaxslarning huquqiy maqom sohasidagi vakolat ham davlat rahbari vakolati jumlasiga kiradi. Gap alohida fuqarolarga qaratilgan vakolat to‘g‘risida bormoqda. Bu orden va medallar bilan mukofotlash, turli unvonlar, fuqarolik maqomini berish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Jahondagi ko‘pgina mamlakatlarda davlat rahbari xorijliklarga fuqarolik berish masalalarini hal qiladi. Davlat rahbari nomidan shaxslarning fuqaroligidan mahrum etishlik mumkin. Davlat rahbarining akti bilan yoki uning nomidan fuqarolik tiklanishi, xuddi shunday tarzda siyosiy boshpana berilishi ham qabul qilingan.

Davlat xavfsizligi sohasida muayyan vakolat ko‘pchilik davlat rahbarlariga xos vakolatdir. Razvedka, kontrazvedka, qo‘poruvchilik faoliyatiga qarshi kurash bilan bog‘liq masalalarni muvofiqlashtirish huquqi prezidentning xavfsizlik sohasidagi vakolat doirasiga kiradi.

Davlat rahbari ko‘pincha ushbu soha bilan shug‘ullanuvchi (milliy xavfsizlik kengashi) maxsus idoralararo organlarni boshqaradi, milliy xavfsizlik bo‘yicha yordamchilarga ega bo‘ladi.

Davlat rahbari vakolatining muhim qismi harbiy soha bilan bog‘liq, jahondagi ko‘pchilik mamlakatlarda, davlat rahbari rasman (yuridik jihatdan) oliy Bosh qo‘mondon deb e‘lon qilinadi. Bo‘hronli vaziyatlarda

¹ English Russian Law Dictionary., S.N.Andrianov, A.S.Berson, A.S.Nifkorov., Moskow, «RUSSO», 2000, p.450-451.

va harbiy harakatlarda davlat rahbarining imzosi bilan maxsus harbiy aktlar, qonunlar, direktivalar chiqariladi.

"Kuchli" prezidentlik va monarxiya mamlakatlarida, bir qator harbiy masalalarni yechish-davlat rahbarining real huquqi hisoblanadi. Masalan, amerikaliklar bu sohani prezident huquqi tarkibiga kiritadilar va uni oliy bosh qo'mondon deb ataydilar.

Prezident harbiy paradni qabul qiladi, faxriylarni tabriklaydi, harbiy qo'shinlarni mudofaa qobilyatini nazorat qiladi va h.k. Bu sohada kundalik vakolat professional harbiylar tomonidan amalga oshiriladi: shtab genarallari, mudofaa vazirligi va qo'shin turlarining turli shtablari shular jumlasidandir. Davlat rahbari yuqoridagi professional harbiylar harakatini muvofiqlashtirib turadi.

Parlamentar respublikalarda va monarxiyalarda bunday muvofiqlashtirishni ijro hokimiyati boshlig'i Bosh vazir amalga oshiradi. Direktivalar harbiy sohadagi qarorlar agar zarur bo'lsa, davlat rahbarining nomidan chiqariladi.

Davlat boshlig'ining Bosh qo'mondon sifatidagi bir guruh vakolatlari ichidan ayrimlarini ajratib ko'rsatish mumkin, bu urush va tinchlik masalasi bilan bog'liq huquqidir.

Urush e'lon qilish va tinchlik bitimini tuzish bilan bog'liq. Ko'p hollar, bunday harakatlarga parlament sanksiyasini talab etadi. Bu harakatlarning barchasi davlat rahbari siyosida ijro etiladi. U bo'hronli vaziyatlardan chiqish, harbiy holatni e'lon qilish harbiy qo'shinlarni qaysi frontga kiritish yoxud harbiy harakatlarni to'xtatish to'g'risida xalqqa axborot beradi.

Bir qator mamlakatlarda, qonunchilik davlat rahbariga favqulodda holat joriy etish huquqini bergan. Shunday qilib, davlat rahbarini favqulodda vaziyat sohasida vakolati yoki favqulodda vakolati mavjud. Ko'pchilik mamlakatlarda, bu vakolat konstitutsiya moddalarida nazarda tutilgan. (Masalan, Fransiya konstitutsiyasining 16-moddasi), ba'zi mamlakatlarda, maxsus qonunlar ishlab chiqilgan. GFRda favqulodda qonunchilikka bag'ishlangan qonunlar majmui mavjud. Mamlakatda bunday qonunlarda ko'zda tutilgan vaziyat vujudga keysa, favqulodda holat e'lon qilinadi. Bunda qonun bo'yicha mamlakatga prezident emas, balki hukumat boshlig'i-kansler rahbarlik qiladi, chunki, GFR parlamentar respublika hisoblanadi.

A) Monarx. Monarxning huquqiy holati va uning o'ziga xos xususiyatlari. Vorislik tartibi

Hokimiyatga ma'lum bo'lgan funktsiya davlat rahbarining mamlakat yo'l boshchisi ekanligidir. Yo'l boshchi tushunchasi rasmiy va amaliy bo'lishi mumkin. U ushbu har ikki sifatni o'zida mujassamlashtirish, ya'ni de-yure (rasman) va de-fakto (amalda) rahbar bo'lishi kerak. Bunga mutlaq monarx yoki xalq saylagan respublika prezidenti misol bo'la oladi. Mamlakatning bu yo'l boshchisi belgilangan tartibda hokimiyatni qo'lga kiritgan va xalq tomonidan e'tirof etilgan qonuniy yo'l boshchi hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, monarx alohida unvon huquqiga ega bo'lib, mamlakatda faqat bir kishi shunday unvon sohibi bo'lishi mumkin. Unvonlar turlicha nomlanishi mumkin: qirol, ulug' gersog, ulug' knyaz, imperator; sharqda esa sulton, amir, shoh va boshqa nomlar bilan ataladi. Eronning oxirgi monarxi o'zini shahon - shoh deb atagan.

Monarxda hokimiyat ramzlariga egalik huquqi mavjud.

Hokimiyatning bu ramzlari-toj, aso va boshqalar bilan hozirgi monarxlar deyarli foydalanmaydi, ular ko'proq davlat ramzlaridan, pochta markalarida tasvirlanadi. Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya qirolichasi Yelizaveta II monarxga tegishli barcha tashqi belgilar va ramzlardan foydalanadigan yagona monarxdir. U o'tkaziladigan barcha muhim tantanali marosimlarda toj va boshqa maxsus qirollik kiyimlarida ishtirok etadi.

Alohida marosimlar-monarxning taxtga o'tirishida tantanali marosim o'tkaziladi, uning tashrif, uchrashuv, qabullarga alohida tus beriladi, monarx va uning oilasini tanishtiruv jarayoni ham tantanavor o'tadi. Bunday tantanali marosimlarda alohida axloq va odob qoidalari joriy etiladi. Masalan, monarx ishtirok etgan bunday yig'inlarda uning ruxsatisiz o'tirish mumkin emas, ayollar maxsus ta'zim bajo keltirishlari kerak. Monarxga orqa bilan turish man etiladi, va h.k.

Monarxlarning unvoni va taxt toji ularga umrbod beriladi, saylanadigan monarxiya bundan mustasno. Taxt vorisligining bir necha usullari mavjud. U maxsus qonunlarda, yo konstitutsiyada yoki har ikkisi-da ham, shuningdek, sud qarorlarida va huquqiy urf odatlarda mustahkamlab qo'yiladi.

Taxt vorisligining eng qadimiy usuli merosxo'rlikning (Sali) sali tizimidir. Bu tizimga ko'ra, taxt va toj faqat erkaklarga qoldiriladi, ya'ni meros erkak nasliga tegishli bo'ladi. Hozir sali merosxo'rlikiga faqat Sharq mamlakatlarida: Tailand, Ummon, Saudiya Arabistoni va

Yaponiyada amal qilinadi. Yaqin –yaqinlargacha bunday merosxo‘rlik tizimi Yevropaning Norvegiya, Shvesiya kabi mamlakatlarida ham mavjud edi. Faqat XX asr oxirida, norvegiyaliklar va shvedlar bunday amaliyotdan voz kechdilar va bu sohadagi qonunlariga tuzatishlar kiritdilar.

Text vorisligining ikkinchi usuli kastiliya (Castilla) deyiladi, uning ikki xil ko‘rinishi mavjud: an’anaviy va zamonaviy. An’anaviy ko‘rinishiga ko‘ra taxt vorislari farzandlardan eng kattasi, bunda o‘g‘illarga ko‘proq imtiyoz berilgan va shunday qoida mavjud bo‘lgan: "kichik o‘g‘il tug‘ishgan opasiga qaraganda imtiyozga ega" Taxt vorisligining bunday usuli Buyuk Britaniya, Ispaniya va boshqa bir qator mamlakatlar uchun xos bo‘lgan.

Taxt vorisligiga kastiliya tizimining zamonaviy ko‘rinishda jinsidan qat’i nazar yoshi katta farzand ega bo‘ladi. Taxt vorisligining bunday usuli Norvegiya va Shvesiyada ham mavjud.

Uchinchi usul Gabsburg yoki Avstro-venger ko‘rinishiga ega. Gabsburglar nomi Gabsburglar sulolasi sharafiga qo‘yilgan bo‘lib, ularning sulolasi Avstro-vengriyada imperatorlik qilganlar. Bu usul ancha qiziqarli unga ko‘ra, taxt vorisligiga erkaklar naslidan ham, ayollar naslidan bo‘lganlar ham egalik qilganlar, ammo asosan erkak naslidan chiqqanlar imtiyozga ega bo‘lganlar. Bu yerda naslda erkaklar bo‘lmagan taqdirdagina ayollar taxtga egalik qilganlar. Bunday variantning shunday ta’riflash mumkin edi: "Qirolning har qanday darajadagi erkak jiyani uning qiziga qaraganda, taxtni egallashda ustunlikka ega" Bu usul 1797-1917-yillarda Rossiyada ham mavjud edi. Uni imperator Pavel I joriy qilgan.

Ushbu usul Romanovlar sulolasi bilan birga barham topdi. Taxt vorisligining to‘rtinchi usulini, birinchi marta Petr I tavsiya etgan, shuning uchun ham uni Petr usuli deb atash mumkin. Uning mohiyati shundaki, monarxning o‘zi taxt vorisini belgilaydi. Ma’lumki, 1721-yilda Petr o‘z o‘g‘li, shahzoda Aleksey vafotidan so‘ng uning taxtiga kim vorisligini o‘zi belgilab berish qoidasini mustahkamlab qo‘ydi. Ammo, Petr o‘z vorisini tayinlashga ham ulgirmadi.

Bu usulni birinchi bo‘lib, imperator Anna Ioanovna amalga oshirib, o‘z vorisini belgiladi. Taxt vorisligining boshqa usullari va variantlari ham mavjud masalan, arab monarxlarida taxt vorisligi to‘g‘risidagi masalani har bir holatda qurollik oilasi hal qiladi, bunga ko‘ra, sulola taxtni qirolning katta o‘g‘liga berishi shart emas, ya’ni qirollik oilasidan chiqqan boshqa vorislarga ham berish mumkin. Ba’zi hollarda, taxtni egallashda parlament roziligini olish kerak.

Agar monarx voyaga yetmagan bo'lsa, bunday holatda, monarxiyada regentlik (mamlakatni vaqtinchalik boshqarib turish) joriy etiladi. Monarx voyaga yetgandan keyin o'zi mustaqil qaror qabul qilaveradi.

Davlat boshlig'ining asosiy roli, funksiyasini belgilashga harakat qilinsa, uning o'rmini aniq belgilab beradigan biror xususiyatni ifodalash mumkin bo'lsa, bunda davlat rahbarini ikki asosiy belgisini ajratib ko'rsatish mumkin.

B) Prezident. Prezidentning huquqiy holati. Prezident saylovining asosiy ko'rinishlari

Prezident mamlakatda, davlat boshlig'i bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa, prezidentlik respublikalarida prezidentning vakolatlari hamda huquqiy holati nihoyatda kengdir.

Prezidentni saylash mexanizmi oxir-oqibat uning mamlakat hayotidagi o'rni va rolini belgilab beradi.

Prezidentlik respublikasida va aralash boshqaruv shaklidagi respublikada amalda prezident to'g'ridan-to'g'ri xalq tomonidan saylanadi. Bunday saylov Lotin Amerikasining ko'pchilik mamlakatlari: Meksika, Chili, Peru, Kolumbiya, Kosta-Rikada, Osiyo mamlakatlaridan: Filippin, Misr, Yevropa mamlakatlaridan Fransiyada amalga oshiriladi. Bunda prezident hokimiyatni boshqarish huquqini beradigan vakolatlarni xalq tomonidan olgan hisoblanadi. Shuning uchun ham uning vakolat darajasi ancha salmoqlikdir.

Ba'zi bir mamlakatlarda, prezidentga juda katta vakolat berish xatarli ekanligini hisobga olib, uni saylash tartibi parlament vositasida, amalga oshirish joriy qilinadi. Bunday xatarga asos bor, chunki bevosita parlamentga bog'liq bo'lmagan va o'zini qonun chiqaruvchi organga qarama-qarshi qo'yishi mumkin bo'lgan prezident, ba'zan parlament ustidan hukmronlik o'rnatishga va hokimiyat muvozanatini o'z tomoniga o'zgartirishga harakat qiladi, buning oqibatida davlat mexanizmi me'yorida ishlashi uchun zarur bo'lgan hokimiyatlar o'rtasidagi muvozanat buzilishi ro'y berishi mumkin. Bunday holatda boshqaruvning demokratik shakli avtoritar hokimiyat tartibi bilan almashinadi.

Prezidentlik respublikasida bilvosita saylovlar (AQSH, Argentina) qo'llaniladi. Bunday holatlarda, saylovchilar hay'ati saylanadi, keyin ikkinchi turda saylovchilar nomidan prezident saylanishi mustahkamlangan. Aytish kerakki, konstitutsiyalarda mustahkamlangan bilvosita saylov tizimiga qaramay, AQSHda to'g'ridan-to'g'ri saylovlar mavjud. Saylangan AQSH prezidenti familiyasi birinchi turning o'zida, ya'ni ovoz berish

natijalaridan keyin, kun oxirida saylovchilar o'z xohish-irodalarini ifodalaganidan so'ng ma'lum bo'ladi.

Prezident to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita saylanadigan barcha mamlakatlarda u haqiqatda keng hokimiyat egasi bo'ladi. Ular jumlasiga yuqorida tilga olingan mamlakatlar (Fransiya va AQSH)gina emas, balki Avstriya, Irlandiya, Islandiya, Afrikadagi mamlakatlar (Kamerun, Senegal) ham kiradi. Bu mamlakatlarda prezidentlik mandati fuqarolardan olinadi.

Bilvosita tartibda saylangan prezident o'z faoliyatini parlamentdan deyarli mustaqil amalga oshiradi. Chunki uni to'g'ridan-to'g'ri xalq saylagan. Bunday saylov turi parlament ishtirokisiz davlat rahbarini saylash deb aytiladi.

Parlamentar respublikalarda qoidaga ko'ra, prezident ko'p bosqichli saylov usuli asosida saylanadi. Bu ko'pincha ikki bosqichli, ba'zan uch bosqichli tartibda o'tkaziladi.

Parlamentar respublikada, prezidentlik saylovining uch varianti mavjud.

Prezident faqat parlament tomonidan saylanadi, bu tartibdagi saylovda boshqa biror mansabdor shaxs va hokimiyat vakillari qatnashmaydi. Turkiya va Isroil mamlakatida prezident saylov tizimi shunday.

Parlament deputatlari va o'zini o'zi boshqarish organlari vakillari tarkibidan prezident saylash uchun maxsus saylov hay'ati tuziladi. Ular turli darajadagi hokimiyat vakillaridir. Bunga Italiyadagi saylov tizimi misol bo'la oladi. Italiya Respublikasi prezidenti har ikki palataning qo'shma majlisida saylanadi. Parlament a'zolariga viloyatdagi vakillar kelib qo'shiladi (har bir viloyatdan 3 tadan vakil, eng kichik viloyat-Vale d'Aostadan bir vakil qatnashadi). Amalda davlat rahbari har ikki palata a'zolari tomonidan saylanadi, chunki, viloyatlardan kelgan vakillar faqat 58 kishini, parlament a'zolari 935 nafarni tashkil etadi.

Hamma hollarda ham prezident saylovida faqat Oliy hokimiyat vakillari emas, balki mintqa vakillari ham faol ishtirok etadi. Mintaqa vakillarining saylovda ishtiroki prezidentning parlamentga to'liq qaram bo'lmasligi uchun uyushtirilgan bo'lishi ham mumkin. Italiya prezidenti lavozimiga nomzodlar 50 yoshdan kam bo'lmasligi kerak degan talab o'rnatilgani bejiz emas, bu kamolga erishgan yetuk yosh hisoblanadi. Bu variant federativ davlatlarga tegishli.

Ba'zi bir federativ davlatlarda prezident saylash uchun alohida hay'at shakllantiriladi, ular federal parlament deputatlari va federatsiya subyektlari vakillaridan tashkil topadi. Bu yerda italiyaliklar modeli bilan muayyan o'xshashliklar bor, ammo Italiyadagi prezident saylovida

huquqiy birliklardan vakillar ishtirok etadi, mazkur holatda esa davlat tuzilmasi-federatsiya subyektlari qatnashadi. Germaniya Federativ Respublikasi bunga misol bo'la oladi, bu yerda prezident Bundestag a'zolari (parlament quyi palatasi) va proporsional vakillik prinsipi bo'yicha federatsiya su'bektlarining qonun chiqaruvchi organlari tomonidan (landtaglar) saylangan vakillardan iborat federal majlis tomonidan saylanadi.

Prezidentni saylash uchun Federal Majlis a'zolarining mutlaq ko'pchiligining ovozi talab etildi.

Hindistonda ham shunga o'xshash holatni kuzatish mumkin. Bu yerda prezident parlamentning har ikki palatasi a'zolaridan (ularda "federal" so'zi ishlatilmaydi) saylangan va shtatlarning qonun chiqaruvchi majlis a'zolaridan saylangan vakillardan iborat alohida saylov hay'ati tomonidan saylanadi.

Hamma holatda ham prezident saylovi parlament tomonidan amalga oshiriladi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, agar davlat rahbari mandatni parlamentdan oladigan bo'lsa, bu ikkilamchi, yasama hokimiyat egasidir. U bevosita xalq tomonidan saylangan emas, shuning uchun parlamentga hisobdordir. Shunday qilib parlament tomonidan saylangan prezidentning davlat boshlig'i tomonidan saylanadigan prezidentlik va aralash respublikadagi kabi davlat hayotida ishtiroki ham tabiiy yuqori darajada faol bo'lmaydi.

Shu munosabat bilan tadqiqotchilar ta'kidlaydilarki, saylovning parlamentar tizimi davlat boshlig'i tomonidan hokimiyatni zo'rlik bilan bosib olish va hokimiyat vakolatini suiiste'mol qilishning birmuncha oldini oladi.

A.A.Mishinning ko'rsatishicha, prezident parlament tomonidan saylanganda, davlat rahbarini saylash tizimi ancha demokratik hisoblanadi. Eng muhimi, prezidentni saylash usulida emas, hokimiyatining real bo'linishi va "tutib turish va posangi bo'lish" tizimidadir. Bu davlat rahbari tomonidan boshqalar vakolatini egallab olinishiga yo'l qo'ymaydi. Hamma holatda ham, hattoki, prezident vakolatini xalqdan olsa ham "tutib turish va muvozanatda bo'lish" tizimi yaxshi ishlab chiqilgan bo'lib, hokimiyatni zo'rlik bilan egallab olinishiga yo'l qo'yilmaydi. Bulardan tashqari, barqaror demokratik an'analar, siyosiy elitaning mavjudligi, yuqori madaniyat, mamlakat fuqarolarining mentaliteti Amerika Prezidentini qonundan chetga chiqishidan saqlab turadi.

Agar muddatdan oldin prezident vafot etsa, iste'fo bersa, yoki impichment tartibida hokimiyatdan chetlashtirilsa, bo'sh qolgan o'miga nomzod to'g'risidagi masala turli usullar bilan yechiladi. Ba'zi

mamlakatlarda vitse prezident uning o'rnini egallaydi. (masalan, AQSHda shunday tartib bor) va muddatidan oldin prezidentlik saylovi o'tkazilmaydi. Parlamentar respublikada, prezidentlik o'rnini bo'sh qolganda, muddatidan oldin saylov o'tkaziladi. O'rnini bo'sh qolgan lavozim yangi prezident ishga tushguncha boshqa lavozimli shaxs tomonidan boshqarib turiladi. Masalan, davlat rahbari vazifasini parlament yuqori palatasining rais (Fransiyada va Italiyada Senat raisi, GFRda esa Bundestag boshlig'i) bajarib turadi. Ba'zi mamlakatlarda bunday funksiyani hukumat rahbari (masalan, Finlyandiya va Avstriyada bosh vazir) bajarib turadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Davlat boshlig'ining davlat boshqaruvidagi vakolatlari nimalardan iborat?
2. Davlat boshlig'ining qonun chiqarish jarayonida ishtiroki qanday ahamiyatga ega?
3. Qonunchilik tashabbusi deganda nima tushuniladi?
4. Parlamentga noma yuborish (AQSH) qonunchilikda qanday o'rin tutadi?
5. Veto huquqi tushunchasiga ta'rif bering.
6. Vetoning qanday turlari mavjud?
7. Davlat boshlig'ining Xalqaro munosabatlar, xavfsizlik va mudofaa sohalaridagi vakolatlari nimalardan iborat?
8. Davlat boshlig'ining qanday favqulodda vakolatlari mavjud?

31-bob. Xorijiy mamlakatlarda parlament

- 1-§. Parlamentning tushunchasi, funksiyasi va vakolatlari.
- 2-§. Parlament – davlatning umummilliy vakillik organi.
- 3-§. Parlamentning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari.
- 4-§. Parlamentarizm tushunchasi.
- 5-§. Parlamentning nazorat sohasidagi vakolatlari.

1-§. Parlament tushunchasi, funksiyasi va vakolatlari

«Parlament» atamasi fransuzcha «*parler*» soʻzidan olingan boʻlib, «gapirmoq», «soʻzlamoq» degan maʼnolarni anglatadi. Parlament deganda qonunchilik hokimiyatini amalga oshiruvchi oliy vakillik organi tushuniladi. *Zamonaviy parlament – bu xalqning suveren irodasini ifoda etuvchi, jamiyat hayotining muhim ijtimoiy munosabatlarini qonun qabul qilish yoʻli bilan tartibga solishga qaratilgan, ijro hokimiyati organlari va oliy mansabdor shaxslarning faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi xalq vakillik organi.*

Hokimiyatning taqsimlanish konsepsiyasiga muvofiq, davlat hokimiyatining tarmoqlari orasida yetakchi oʻrin vakillik (qonun chiqaruvchi) organiga tegishlidir. Davlat hokimiyatining ijro etuvchi va sud organlari oʻz faoliyatining sohasiga ega boʻlsa ham, qonun nomidan va uni ijro etish yuzasidan faoliyat yuritishadi.

Davlatning umummilliy vakillik organi har xil nomlanadi (masalan, milliy, xalq, davlat majlisi, kongress, majlis va h.k), lekin uni umumiy “parlament” degan nom bilan atash jahon hamjamiyati tomonidan tan olingan. Parlament atamasi Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya, Kanada, Italiya, Moldova, Qozogʻiston, Chexiya kabi davlatlarda ishlatiladi. Bundan tashqari, baʼzi bir davlatlar oʻz tarixiy tajribasidan kelib chiqib, parlamentlarga nom berishgan. Masalan, Latviya va Litvada qonunchilik organi «Seym» deb nomlansa, Turkiyada «Buyuk Millat Majlisi» deb ataladi. Amerika Qoʻshma Shtatlarida va aksariyat Janubiy Amerika mamlakatlarining parlamentlari «Kongress» deb nomlanadi. Ayrim davlatlarning konstitutsiyalarida (masalan, 1999 yilgi Finlyandiya Konstitutsiyasida) qonunchilik hokimiyati parlamentga prezident (davlat boshligʻi) bilan birga tegishlidir, degan qoida mavjud. Koʻpchilik mamlakatlarda parlament yagona umumdavlat qonunchilik organi boʻlib hisoblanmaydi, qonunlarni boshqa organlar ham chiqarishi mumkin

(Indoneziya, Xitoyda)¹. Bundan tashqari, o'z mohiyatiga ko'ra qonun kuchiga ega bo'lgan aktlar (ko'pincha ular dekret-qonunlar deb nomlanadi) ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan ularga parlamentning tegishli vakolatlarini o'tkazish asosida yoki konstitutsiyaga ko'ra ularga tegishli bo'lgan reglamentar hokimiyat (Italiya va b.) asosida chiqariladi.

Aksariyat ikki palatali parlamentlarda palatalarning nomi bir-biridan farq qiladi. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlari Kongressining quyi palatasi - «Vakillar palatasi», yuqori palatasi esa «Senat» deb yuritiladi. Parlamentning yuqori palatasini «senat» deb nomlash odat tusiga kirgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarida qonun chiqaruvchi hokimiyatning oliy organi bo'lgan parlamentning nomlanishi turlichadir: Belarusda – Parlament – Milliy Majlis; Rossiyada – Federal Majlis – Rossiya Federatsiyasi parlamenti; Tojikistonda – Majlisi Oli; Qozog'istonda – Parlament; O'zbekistonda – Oliy Majlis. MDH mamlakatlari tarkibidagi respublikalarda ham qonun chiqaruvchi hokimiyatning o'ziga xos organi tashkil etilgan. Masalan, Gagauziya Milliy Majlisi (Narodnoe Sobraniye), Naxichevan Avtonom Respublikasining Ali Madjlisi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, Qrim Avtonom Respublikasining Oliy Kengashi (Verxovniy Sovet) va boshqalar.

Parlament deganda, odatda, bir palatali vakillik muassasasi yoki ikki palatali parlamentning quyi palatasi nazarda tutiladi. Biroq, yuridik nuqtai nazardan ushbu tushuncha biroz murakkab ahamiyat kasb etadi. Anglosakson huquqida parlament – bu uchta elementni: davlat boshlig'i (Buyuk Britaniyada monarx, Hindistonda prezident) hamda yuqori va quyi palatani o'zida jamlagan muassasa (qonun, qoida tariqasida, ushbu uchta tarkibiy qismlar barchasining roziligi bilangina qabul qilinadi). Davlat boshlig'i prezident hisoblangan va bir palata mavjud bo'lgan anglosakson huquqi ta'siridagi mamlakatlarda (masalan, 1977 yilgi Tanzaniya Konstitutsiyasiga muvofiq) parlament davlat boshlig'i va Milliy majlisdan iborat muassasa sifatida e'tirof etiladi. Kontinental huquq tizimida (Germaniya, Fransiya) parlament deganda uning ikkala palatasi tushuniladi, davlat boshlig'i parlamentning tarkibiy qismi hisoblanmaydi.

Parlament davlatda bir qator funksiyani bajaradi. Ushbu funksiyalar ichida eng muhimlari qonun ijodkorligi, ya'ni qonunlar qabul qilish; vakillik, ya'ni aholining keng qatlamlari manfaatlarini ifoda etish; davlat mexanizmi, avvalo, hukumat faoliyati ustidan nazorat; davlat organlarini shakllantirishda ishtirok etish; xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va

¹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2006. – С. 279

denonsatsiya qilish; budjetni qabul qilish va uning ijrosi ustidan nazorat qilish va boshqalar hisoblanadi.

Parlament funksiyalarining yuridik ifoda etilishi uning kompetensiyasi deyiladi. *Parlament kompetensiyasi – bu uning muayyan faoliyat yuritish sohasi bo'yicha vakolatlari yig'indisi.* Parlamentning vakolatlarini bir qancha sohalarga ajratish mumkin.

Parlamentning eng muhim vakolatlari sifatida qonun qabul qilish, moliyaviy funksiyalarni amalga oshirish, xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish, davlat organlarini shakllantirishda ishtirok etish va boshqalarni e'tirof etish mumkin.

Umuman olganda, parlament qanday turdagi vakolatlarga ega bo'lishi ko'p jihatdan davlat tuzilishi va boshqaruv shakli hamda siyosiy tartibotga bog'liq. Bundan tashqari, parlament vakolatlariga bevosita davlatning demokratik tabiati, u yuritayotgan siyosat ham ta'sir etishi mumkin. Masalan, prezidentlik respublikalarida parlament hukumatni shakllantirishda deyarli ishtirok etmaydi, ijroiya hokimiyati ustidan nazorat ham u qadar keng emas. Parlamentar respublikalarda esa parlament ijroiya hokimiyatini shakllantirishda faol ishtirok etadi, hukumat rahbarini saylaydi, hukumat faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Qonunchilik sohasi – parlament vakolatlarining bosh sohasi. Ommaviy hokimiyat organlari ichida qonunlar qabul qilish bo'yicha mutlaq huquq parlamentga berilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, huquq ijodkorligini faqatgina qonunlar chiqarish vositasida amalga oshirish huquqiy demokratik davlatning klassik qoidasi hisoblanadi, ya'ni xalq vakillarining yig'ilishi sifatida parlamentga qabul qilish ishonilgan normativ huquqiy hujjatlar faqat qonun shaklida mavjud bo'lishi mumkin. Ijro etuvchi organlar normativ huquqiy hujjatlar (qonun kuchiga ega bo'lgan) qabul qilishga faqatgina ularga bu vakolat parlament tomonidan berilgan taqdirda haqlidirlar, ya'ni qonunchilik vakolatini o'tkazish tartibida.

Parlamentning qonunchilik kompetensiyasi xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida turlicha talqin etiladi: **mutlaq cheklanmagan, nisbatan cheklangan va mutlaq cheklangan** sifatida.

Parlamentning *mutlaq cheklanmagan* qonunchilik vakolati shu bilan izohlanadiki, qonun qabul qilinishi mumkin bo'lgan masalalar doirasi chegaralanmagan. Parlament har qanday dolzarb masalani tartibga solishi mumkin (zarur bo'lsa, lozim). Parlament qonunchilik vakolatini namoyon etuvchi ushbu usulning ikkita turi ajratiladi. Ba'zi konstitutsiyalarda qonun bilan tartibga solinadigan masalalar haqida umuman gapirilmaydi. Shu

bilan birga parlamentning har qanday masala yuzasidan qonun qabul qilish huquqi nazarda tutilib, boshqa organlarning huquq ijodkorlik huquqi tan olinmaydi. Bunga misol tariqasida Buyuk Britaniyaning yozilmagan konstitutsiyasi (Qirollik parlamenti “erkakni ayolga va ayolni erkakka aylantirishdan tashqari” hamma narsani qilishi mumkin), shuningdek Gretsiya, Islandiya, Polsha, Latviya va boshqa davlatlar konstitutsiyalarini keltirish mumkin. Oliy vakillik organining cheklanmagan qonunchilik vakolatini nazarda tutuvchi Xitoy Konstitutsiyasi va qonunchiligida ushbu masalaga biroz boshqacha yondashilgan. Mazkur mamlakat konstitutsiyaviy huquqining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu davlatda ikkita qonun chiqaruvchi organ mavjud: Umumxitoy xalq vakillarining majlisi va uning Doimiy qo‘mitasi. Ushbu organlarning vakolatlari doirasi 1982 yilgi XXR Konstitutsiyasining 62 va 67-moddalarida mustahkamlangan. Mazkur moddalarda nazarda tutilgan vakolatlar doirasi har ikkala organing qonunchilik vakolatlari cheklanmaganligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv XXRning 2000-yildagi “Huquq ijodkorligi to‘g‘risida”gi Qonunida aniqlashtirilgan. Qonunning 8-moddasida qonun bilan tartibga solinadigan masalalar sanab o‘tilgan (davlat suvereniteti, barcha pog‘onadagi davlat organlarini tashkil etish, avtonom birliklar va alohida ma‘muriy tumanlarning maqomi, jinoyat huquqi, fuqarolik huquqi asoslari, moliya huquqi, protsessual huquq va boshqalar). Ushbu masalalar ro‘yxati qonun “qonun qabul qilinishi talab etiladigan boshqa masalalar yuzasidan ham qabul qilinishi mumkin” degan qoida bilan tugaydi. Biroq Konstitutsiya va “Huquq ijodkorligi to‘g‘risida”gi Qonuni dastlabki huquq, norma ijodkorligi huquqini faqatgina qonunchilik organlariga bermaydi. O‘z vakolatlariga kiruvchi masalalar yuzasidan norma ijodkorligi huquqini Davlat Kengashi, ya‘ni hukumat ham amalga oshirishi mumkin (Konstitutsiyasining 89-moddasi 1-bandi, “Huquq ijodkorligi to‘g‘risida”gi Qonunning 56-moddasi 2-qismi 2-bandi). Qonun mavjud emasligida va Davlat kengashining ma‘muriy-huquqiy masalalarni tartibga solishga qaratilgan hujjati yo‘qligida davlatning yirik ma‘muriy birliklari (provinsiyalar, avtonom tumanlar, markazga bo‘ysunuvchi shaharlar), shuningdek “nisbatan yirik shaharlarning” vakillik organlari “mahalliy qonunchilikni” amalga oshirishlari mumkin. Shunday qilib, Xitoyda oliy vakillik organlarining cheklanmagan qonunchilik vakolati hukumat va davlat mahalliy hududiy birliklarining dastlabki norma ijodkorligi huquqi (agarda ba‘zi masalalar qonun bilan tartibga solinmagan bo‘lsa, amalga oshiriladi) bilan uyg‘un holda namoyon bo‘ladi.

Parlamentar boshqaruv shakliga ega bo'lgan aksariyat davlatlarda parlament vakolatlari cheklanmagan hisoblanadi. Bunga klassik misol tariqasida Buyuk Britaniya parlamentini keltirish mumkin. Ingliz huquqshunos olimlarining ta'kidlashicha, Parlamentning ustuvorligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) qonun qabul qilish sohasidagi ustunlik. Qonun faqat parlament tomonidan qabul qilinishi mumkin, o'z navbatida qonun, normativ huquqiy aktlar iyerarxiyasida birinchi o'rinni egallaydi;

2) davlat budjetini tasdiqlash va soliqlarni joriy qilish huquqi;

3) hukumatning parlament oldidagi javobgarligi;

4) sudyalarni o'z lavozimiga tasdiqlash huquqi;

5) parlament vakolatlariga o'xshash vakolatlarni amalga oshiruvchi raqobatchi hokimiyatning mavjud emasligi.¹

Huquqshunos P. Bromxed mutlaq vakolatli parlament g'oyasini yoqlab chiqadi. Uning ta'kidlashicha, qonun mazmuniga doir hech qanday cheklovlar, uni qabul qilishga hech qanday to'siqlar mavjud emas.²

Parlamentni davlat hokimiyatning oliy vakillik va yagona qonunchilik organi sifatida belgilagan Yaponiya Konstitutsiyasida parlament vakolatlari aniq sanab ko'rsatilmaydi. Bu esa, o'z navbatida, Yaponiya Parlamenti cheklanmagan vakolatli parlament organi ekanligini tasdiqlaydi.

Parlamentning *nisbatan cheklangan* qonunchilik vakolati parlament qonunchilik vakolatining chegarasi mavjudligini boshqa subyektlar – qoida tariqasida, federatsiya subyektlari yoki avtonom birliklarning norma ijodkorligi kompetensiyasini belgilash vositasida nazarda tutadi. Bunday yondashuvdan masalan, shtatlarning yopiq vakolatlari ro'yxatini (shuningdek, federatsiya va shtatlarning qo'shma vakolatlari) va federatsiyaning ochiq vakolatlari ro'yxatini o'rnatuvchi 1949 yilgi Hindiston Konstitutsiyasida foydalaniladi. Federal Parlamentning qonunchilik vakolatlari sohasi shtatlar vakolatalariga kiruvchi masalalardan tashqari har qanday masala yuzasidan qonun qabul qilish huquqiga egaligi bilan belgilanadi.

Nisbatan cheklangan vakolatli parlamentlar ko'proq uchrab turadi. Bu kabi parlamentlar asosan federativ yoki markazlashmagan unitar tuzilish shakliga ega bo'lgan mamlakatlarga xos. Sababi bunday davlatlarda markaziy hokimiyat organlarining vakolatlari federatsiya subyektlari huquqlari bilan cheklanadi, shunga asosan parlament faqat mahalliy hokimiyat organlari huquqi bilan cheklangan doiradagina o'z

¹ Уэйд Е., Филлипс Г. Конституционное право. –М.: ИЛ, 1950. С.70.

² Бромхед П. Эволюция Британской конституции. –М.: ЮЛ, 1978. С.199.

faoliyatini yuritishi mumkin. Masalan, AQSH Kongressi faqat Konstitutsiyada aniq ko'rsatib qo'yilgan vakolatlarinigina amalga oshirishi mumkin.

Ispaniya Konstitutsiyasida ham shunga o'xshash tartib o'rnatilgan bo'lib, unga ko'ra, konstitutsiyada bevosita davlat vakolati doirasiga kiritilmagan masalalar, avtonom uyushmalar ixtiyoriga ularning nizomlariga asosan beriladi.

Parlamentning *mutlaq cheklangan* qonunchilik vakolati shuni nazarda tutadiki, konstitutsiyada qonunchilik vakolati masalalari doirasi qat'iy belgilangan, yopiq bo'ladi. Parlament ushbu masalalar doirasidan chetga chiqish huquqiga ega bo'lmaydi. Parlamentning mazkur turdagi qonunchilik vakolati 1958 yildagi Fransiya Konstitutsiyasi, 1976 yildagi Portugaliya, 1947 yildagi Italiya, 1949 yildagi GFR Konstitutsiyalari bilan mustahkamlangan. Parlamentning mutlaq cheklangan qonunchilik vakolati "gorizontal" va "vertikal" xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Fransiya va Portugaliya Konstitutsiyalari parlament qonunchilik vakolatini "gorizontal bo'yicha" cheklashning qoidasini o'rnatadi. Bunda konstitutsiya bilan qonunchilik sohasiga kiritilmagan masalalar yuzasidan umummilliy hukumatning huquq ijodkorlikni amalga oshirish vakolatining prezumpsiyasi nazarda tutiladi. Masalan, Portugaliya Konstitutsiyasining 164, 165-moddalari Respublika Assambleyasi mutlaq va nisbiy (o'tkazish mumkin bo'lgan) qonunchilik vakolati masalalari ro'yxatini belgilaydi. Har ikkala masala ro'yxati (mutlaq va nisbiy) yopiqdir. Portugaliya Konstitutsiyasining 198-moddasiga ko'ra esa, Assambleya vakolatlariga kiritilmagan sohalarida Hukumat dekret-qonunlar qabul qilish huquqiga ega.

Parlament qonunchilik vakolatining "vertikal" cheklovi federatsiyalarda va "kvazifederatsiyalar"da mavjud bo'ladi. Bunday mamlakatlarda parlament faqat mamlakat konstitutsiyasi bilan davlat vakolatlariga kiritilgan masalalar yuzasidangina qonun chiqarish huquqiga ega bo'ladi. Bunda vakolatlarining o'zi mutlaq cheklangan bo'ladi, chunki mintaqalar qoldiq vakolatlardan foydalanishadi, ya'ni vakolatlarining prezumpsiyasi nazarda tutiladi. Italiya va GFR konstitutsiyalari bunday yondashuvga misol bo'la oladi. Masalan, GFR Asosiy Qonunining 73, 74, 74-a, 75-moddalari Federatsiyaning mutlaq va raqobatchi qonunchilik vakolatlari ro'yxatini nazarda tutadi. 70-moddaga muvofiq esa yerlar qonunchilik sohasi bilan Asosiy Qonunda Federatsiyaga qonunchilik vakolatlari berilmagan taqdirda shug'ullanishlari mumkin. Shuningdek, federal qonunlar parlamentning quyi palatasi funksiyasini bajaruvchi Bundestag tomonidan qabul qilinadi (Asosiy Qonunning 77-moddasi).

Parlamentning qonunchilik sohasidagi vakolatlarining muayyan doiraga kiritilishi, uni mutlaq cheklangan vakolatli parlament sifatida e'ti-

rof etish imkonini beradi. Fransiya Konstitutsiyasining 34, 35, 49-moddalari parlamentning qonunchilik yo'li bilan hal qilishi mumkin bo'lgan masalalar ro'yxatini belgilab beradi. Qolgan masalalar bilan asosan hukumat shug'ullanadi. Fransiya parlamenti o'z vakolati doirasidan chetga chiqib, qonun qabul qiladigan bo'lsa, bu hujjat Konstitutsiyaviy Kengashning xulosasiga asosan hukumat dekreti bilan bekor qilinishi mumkin.

Rivojlanayotgan davlatlar parlamentlari vakolatlarini ham ko'p hollarda, mutlaq cheklangan vakolatlar sifatida qayd etish mumkin. Senegal, Gabbon kabi ilgari Fransiya mustamlakasi bo'lgan davlatlarda parlament aynan fransuz modeli asosida joriy qilingan.

Parlament qonunchilik vakolatini tavsiflashni tugatib, shuni ta'kidlash kerakki, parlament qonun qabul qilish huquqini ijro etuvchi hokimiyat organlariga o'tkazish huquqiga ega.

Parlamentning qonunchilik vakolatlari bilan bir qatorda moliyaviy va xalqaro vakolatlar ham nazarda tutiladi, chunki mazkur vakolatlar alohida qonunlar qabul qilish vositasida amalga oshiriladi.

Parlamentning *moliyaviy sohadagi* vakolatlariga davlat budjetini, shuningdek, uning ijro haqidagi hukumat hisobotini qabul qilish va soliqlarni o'rnatish kiradi. Davlat budjeti, odatda, qonun hujjati ko'rinishida qabul qilinadi. Fransiya, Germaniya, Rossiya kabi davlatlarda aynan shunday tartib o'rnatilgan. Biroq Yaponiya, Buyuk Britaniya, AQSH kabi davlatlarda davlat budjeti dastur sifatida ishlab chiqiladi va bir qancha qonunlardan tarkib topadi. Parlamentning soliqlarni joriy qilish vakolati nihoyatda muhim siyosiy ahamiyatga ega. Aynan shu vakolat orqali davlarning butun iqtisodiy hayotiga ta'sir ko'rsatish mumkin. Ko'p hollarda, bu vakolat bevosita konstitutsiyada ko'rsatib o'tiladi. Masalan, Bolgariya Konstitutsiyasining 60-moddasiga muvofiq, soliq va yig'imlar, bu sohadagi imtiyoz va majburlovlar qonun bilan belgilanadi, ularni joriy qilish Xalq majlisi mutlaq vakolatiga kiradi.

Xalqaro munosabatlar sohasidagi parlamentning muhim vakolatlariga xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish kiradi.

Ratifikatsiya – parlament tomonidan shartnomaning ma'qullanishi. Ratifikatsiya davlatning shartnomani tuzishga tamomila roziligini ifoda etadi.

Denonsatsiya – davlat tomonidan xalqaro shartnomaning bir tomonlama bekor qilinishi. Denonsatsiya shartnomani bekor qilgan davlat hududida uning yuridik kuchi yo'qolganligini anglatadi.

Xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish vakolati muayyan davr mobaynida an'anaviy tarzda davlat boshlig'iga berilgan.

Biroq vaqt o'tishi bilan xalqaro shartnomalar tobora chuqurroq davlat ichki huquq tizimiga kirib bordi, xalqaro shartnomani imzolagan davlatga o'z ichki qonunchiligini unda ko'rsatilgan qoida va tamoyillarga muvofiqlashtirish majburiyati yuklatildi. Hozirda xalqaro shartnomalar Germaniya va Avstriya Federal Konstitutsiyalariga muvofiq federal huquqning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladi. Fransiya Konstitutsiyasiga ko'ra esa, davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalar milliy qonunlardan ustun turadi.

Xalqaro shartnomalarning ichki qonunchilik tizimiga bu qadar kuchli ta'siri parlamentning xalqaro shartnomalarga qo'shilish borasidagi vakolatini amalga oshirishda ishtiroki zaruratini keltirib chiqardi. Aks holda, davlat rahbari bu boradagi mutlaq vakolatidan foydalangan holda hatto parlament qabul qilgan qonunlarni xalqaro shartnomaga qo'shilish orqali o'zgartirishi yoki umuman bekor qilishi mumkin bo'lib qolar edi.

Davlat organlari va muassasalarini shakllantirish, shuningdek, *mansabdor shaxslarni tayinlash* sohasida parlament ularning ayrimlarini mustaqil ravishda tayinlaydi (masalan, bir qator parlamentar respublikalarda prezidentlarni) yoki tayinlashda ishtirok etadi (masalan, hukumatni, ayrim hollarda sudyalar korpusini shakllantirish). Masalan, AQSH Konstitutsiyasining 2-moddasiga asosan, Prezident "Senat maslahati va roziligi bilan" elchilar va konsullarni, Oliy sud sudyalarini, Qo'shma Shtatlarning boshqa mansabdor shaxslarini tayinlash huquqiga ega.

Mudofaa va xavfsizlik sohasida parlament urush e'lon qilish va tinchlik haqida shartnoma tuzish, shuningdek, davlat boshlig'iga harbiy va favqulodda holat joriy qilishga rozilik berish huquqiga ega.

Parlamentning *sud sohasidagi vakolatlari* – amnistiya va afv etish huquqi, impichment tartib-taomilini amalga oshirish, ommaviy manfaatni ifoda etuvchi ishlarni tergov qilish uchun parlament yoki uning palatalari tomonidan tergov komissiyalarini tuzish.

2-§. Parlament – davlatning umummilliy vakillik organi

Parlamentning vakillik xususiyati shundaki, u butun millat, fuqarolar nomidan ish yuritadi. Shu sababli ko'p hollarda parlamentni nomlashda, "milliy", "xalq" atamalaridan keng foydalaniladi.

XVIII-XIX asrlardayoq vujudga kelgan milliy vakillik konsepsiyasi quyidagi tamoyillarning majmui sifatida e'tirof etiladi:

- milliy vakillik konstitutsiya vositasida joriy qilinadi;
- xalq suverenitetning mutlaq egasi sifatida parlamentga o'z nomidan ish yuritish vakolatini beradi;

- parlament a'zosi nafaqat uni saylagan fuqarolarning, balki butun millatning vakili hisoblanadi, shu sababli o'z saylovchilariga qaram bo'lmaydi.

L. Dyugi va M. Prelo kabi olimlarning ta'kidlashicha, parlament butun millat nomidan ish yuritish vakolatini olgan organ, u xalq irodasini mustaqil tarzda anglab yetadi va konstitutsiya doirasida faoliyat yuritadi, ya'ni parlament hech kimga, shu jumladan, fuqarolarga ham bo'ysunmagan tarzda millat manfaatidan kelib chiqib faoliyat olib boradi, uning milliylik xususiyati ham aynan shunda¹. Ba'zi olimlar parlamentning vakillik xususiyatiga bu kabi yondashuvni qoralab chiqqanlar, ularning fikricha, bu holat parlamentning demokratik tabiatini butunlay yo'qqa chiqaradi va parlamentni fuqarolar ta'siri doirasiga tushirish imkoniyatidan mahrum qiladi.

Biroq tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, amalda parlamentni to'raligicha fuqarolar ta'siri doirasiga tushirish juda mushkul. Bu holat, ayniqsa, ikki palatali tizimga ega davlatlar misolida yaqqolroq ko'rinadi. Jumladan, Fransiya Konstitutsiyasiga asosan, Parlamentning yuqori palatasi – Senat ma'muriy-hududiy birliklar vakilligini ta'minlaydi. Senatorlarning ma'muriy-hududiy birliklar – departamentlar aholisi tomonidan saylanishini hisobga olib, bu vakillarni parlamentda, tegishli departament aholisining bevosita manfaatini ta'minlaydi deb hisoblash mumkin edi. Ammo aynan departament fuqarolari senatorga bevosita ta'sir o'tkazish, uni nazorat qilish kabi konstitutsiyaviy imkoniyatdan mahrumdirlar. Bu holat parlament a'zosini saylovchilarning doimiy ta'sir doirasida ushlab turish imkoniyatini yo'qqa chiqaradi.

Istisno tariqasida Germaniya parlamentining yuqori palatasi – Bundesratni keltirish mumkin. Bundesrat a'zolari federatsiya subyektlari hukumatining rasmiy vakillari hisoblanadilar va o'z hukumatlariga bo'ysunishga majburdirlar².

Parlamentning yuridik nuqtai nazardan aholi ta'siri doirasidan chetda bo'lishi, uning demokratiklik xususiyatini faktik jihatdan istisno qilmaydi. Sababi, parlamentni shakllantirishda partiyalar muhim o'rin egallaydi. O'z navbatida, partiya ro'yxati asosida deputatlik o'rinlariga ega bo'lgan parlament a'zolari aksariyat hollarda, partiya ko'rsatmalaridan chetga chiqmaydi, o'z navbatida, partiyalar kelajakda parlamentdagi o'z o'rinlarini saqlab qolish maqsadida saylovchilarning fikri, irodasi va manfaatlari bilan hisoblashishga majbur bo'ladilar. Bu holat millat irodasi va deputat faoliyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni keltirib chiqaradi.

¹ Дюги Л. Конституционное право. М., 1908. 416-6. Прево М. Конституционное право Франции. М., 1957. 436-6.

² Государственное право Германии. –М.: ИГП РАН, 1994. С.51.

Parlamentning davlat mexanizmida tutgan o'rnini haqida J. Lokk va Sh. Monteskye kabi davlat hokimiyatining bo'linishi g'oyasi tarafdorlari uning vakolatlarini asosan qonun ijodkorligini amalga oshirish bilan cheklashga intilishgan. J.J. Russo esa davlat hokimiyatining yaxlitligi haqida so'z yuritadi va qonunchilik organining ijroiya hokimiyatni nazorat qilish g'oyasini ilgari suradi.

Parlament davlatning umummilliy vakillik organi sifatida bir qator xususiyatlarni o'zida jamlashi bilan tavsiflanadi.

Birinchi navbatda, bu xususiyatlar orasida hokimiyatning vakillik tarmog'i va uning tarkibiga kiruvchi organlarning *tizimliliigi*. Ushbu hokimiyat tizimi ijro hokimiyati tizimi bilan qiyoslaganda ichki tuzilishida munosabatlarning zaifligi bilan izohlanadi. Hokimiyatning vakillik organi tizimliliigi shu jihatlardan bilan izohlanadiki, hokimiyatning yagona manbasi (xalq) bo'lishi, shakllantirish va faoliyatining umumiy prinsiplari mavjudligi, yagona kopmetensiyaning mavjudligi va h.k.

Parlamentning vakillik xususiyatidan yana biri – bu *manfaatlar vakilligi, saylab qo'yishlilik*. Vakillik hokimiyati butun tizimining, shuningdek, uning tarkibiy qismi hisoblangan parlamentning muhim xususiyati – saylab qo'yishlilik. Saylov aralash saylov tizimi asosida o'tkazilishi lozim.

Sh.Monteskyening ta'kidlashicha, “Vakillarni saylashdagi katta yutuq shundaki, ular ishni muhokama qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Xalq bunga umuman qodir emas, bu esa demokratiyaning zaif tomonlaridan birini tashkil etadi”¹. “Xalq vakilligi” tushunchasini umuman vakillikning oliy shakli sifatida ham ko'rish mumkin. G.Ellinekning ham vakillikni insonning dastlabki huquqiy qarashlari qatoriga kiritgani ham bejiz emas².

Umuman vakillik, xususan xalq vakilligi ham XVII asrda Yevropada paydo bo'ldi va tabaqaviy vakillikdan tabaqalar, korporatsiyalar, sinflar, partiyalar, professional tuzilmalar manfaatlarini emas, balki butun jamiyat manfaatlarini, xalqning irodasini to'g'ridan to'g'ri ifoda etuvchi, saylab qo'yiladigan umumxalq (umumtabaqa) organini tuzishga olib keldi. Shu nuqtai nazardan B.N.Chicherin xalq vakilligi xususiy emas, umumiy manfaatlarni o'zida mujassam etadi, xususiy emas, balki hammaning huquqini ifoda etadi³.

Keyinchalik “xalq vakilligi” tushunchasi ko'proq saylab qo'yiladigan majlis, asosan saylovchilarning ishonchini qozonuvchi qonunchilik majlisi

¹ Monteskye Ш.Л. Избранные произведения. – М., 1955. – С.293.

² Еллинек Г. Общее учение о государстве. СПб., 1908. – С.418.

³ Парламентское право России : учебник / М. : Эксмо, 2006. – С. 50.

ma'nosida tushunilgan. Bunday majlisning ideal modeli haqida to'xtalib, B.N.Chicherin u "o'zida haqiqiy xalq vakilini ko'radigan bo'ladi" deb ta'kidlaydi.

I.V.Granning fikricha, ijro funksiyasini amalga oshirishga qaratilgan mansabdor shaxslarni saylab qo'yish amaliyotining joriy etilishi xalq vaklligini zaiflashtiradi, xalq suverenitetining tor-mor etilishiga, o'z hujjatlarida xalq irodasini aks ettirishda ustunlik masalasida qonunchilik va ijro etuvchi organlar o'rtasida to'qnashuvga olib keladi¹.

3-§. Parlamentning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari

Birinchi parlament Angliyada paydo bo'lgan deb hisoblash doimiy ravishda e'tirof etilgan. Uning vujudga kelishi shakllanayotgan burjuaziya va dvoryanlar o'rtasidagi murosa bo'lib, aholining bu ikki guruhi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish vositasi bo'lib xizmat qilgan. Dastlab parlament qirolga maslahatlar bergan, ammo keyinchalik u o'ziga tegishli bo'lgan o'rinni egalladi.

Nisbatan yoshi katta bo'lgan parlamentlar qatoriga Ispaniyaning kortesini ham kiritishimiz mumkin. Islandiya poytaxti Reyk'yavik yaqinida joylashgan bir nechta qo'pol va katta toshlarga ishora qilib, bu yerda ochiq osmon ostidagi dastlabki parlament bo'lgan deb aytishadi. U hozir ham oldingi nomi bilan Alting deb ataladi. Islandiyaliklar bu yerda qadimgi vikinglar o'z ishlarini muhokama qilishgan va hal qilishgan deb hisoblaydilar. Undan tashqari, qadimiy parlamentlarga: Shvetsiyadagi – Riksdag, Daniyadagi – Folketing, Norvegiyadagi – Storting, Isroildagi – Knesset va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Zamonaviy parlament o'z o'zidan paydo bo'lmagan. U o'zining rivojlanish bosqichlari va milliy o'ziga xosliklariga ega. Ayrim tadqiqotchilar zamonaviy parlamentning vujudga kelishini uchta ketma-ket sodir bo'lgan yangiliklarning natijasi sifatida e'tirof etishadi².

Parlamentga tegishli bo'lgan birinchi yangilik – bu parlament o'zining kashf etilishi, ya'ni vakillik va qonunchilik g'oyalarning doimiy faoliyat yurituvchi bitta institutda birlashishi.

Ikkinchi yangilik hammaga ma'lum. Sh.Monteskye talqinida hokimiyatlar taqsimlanishi g'oyasini o'z davrida A.Gamilton aynan "yangilik" deb atagan. "Siyosiy fan, - deb yozadi u, - ko'pchilik boshqa fanlar singari juda oldinga siljidi. Qadimda umuman mavjud bo'lmagan yoki kishilar tomonidan yetarli darajada yaratilmagan har xil prinsiplar-

¹ Гранкин И.В. Парламент России. – М., 2001. – С.19.

² Салмин А.М. Современная демократия: Очерки становления. – М., 1997. – С.323-324.

ning samaradorligini bugun hamma yaxshi tushunadi. Muayyan bo‘limlar bo‘yicha hokimiyatning tartibli taqsimlanishi, qonun ijodkorligida muvozanat va tiyib turishning joriy qilinishi, sudlarning ta‘sis etilishi, saylangan deputatlar orqali qonunchilik organida xalq vakilligi – bularning barchasi bir butunligicha yangi kashfiyot yoki ularning rivojlanishi uchun asosiy ish bizning davrimizda qilingan”¹

Uchinchi yangilik – bu parlamentning “proyektiv” rejimdan kundalik ishning “reaktiv” rejimiga o‘tishi. Proyektiv ravishda, ya’ni o‘z mafkurasini, o‘z irodasini jamiyatga o‘tkazib Kromvel davridagi Angliya parlamenti, Amerika kontinental kongressi va Fransiya konventi faoliyat yuritgan. Bugungi parlamentlarning ko‘pchiligi asosan reaktiv faoliyat yuritadi, ya’ni u yoki bu darajadagi ehtiroslar bilan qonun ijodkorligida jamiyatning ehtiyojlariga javob beradi, ijro etuvchi hokimiyatni nazorat qiladi, shuningdek, asosiy umummilliy siyosiy klub rolini bajaradi.

Parlament rivojlanishining bosqichlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, dastlabki bosqich sifatida birinchi mingyillik chegarasidayoq, xalq yig‘inlari shakllangan va ishlab turgan davlatlarni misol qilishimiz mumkin: masalan, grek shaharlari va Rimda, keyinchalik Angliya va Ispaniyada — yig‘inlar, qadimiy Novgorodda — veche. Fuqarolar yoki «tanlanganlar» (oqsoqollar, vakillar, knyazlar, aslzodalar)ning bu majlislarida u yoki bu hududdagi dolzarb muammolar muhokama qilingan. Hududlarning cheklanganligi esa bunday majlislarni deyarli muntazam o‘tkazishga yetarli imkon bergan. Asta-sekin muhokama qilinayotgan muammolar yanada aniqlashtirilib shaxsiy, bahsli va sudga oid ishlar bilan bir qatorda, umumahamiyatli ishlar mavzui, ya’ni urush va tinchlik muammolari, qo‘shnilar bilan o‘zaro munosabat masalalari muhokama qilingan. Bunday muhokamalarni parlamentning tarixiy timsoli yoki uning shakllanishidagi boshlang‘ich bosqich sifatida qarash mumkin.

Parlament rivojlanishining ikkinchi bosqichi, uning davlat forumi sifatida maydonga kelish davriga taalluqlidir. XII–XIII asrlardagi Angliya parlamenti birinchi bo‘lib bunday rolni qo‘lga kiritib, hatto mumtoz namuna sifatida tan olingan. Keyinchalik, XVI–XVII asrlarda parlament qirol huzuridagi Kengash vazifasini bajaruvchi tabaqaviy vakillik idorasiga aylangan.

Parlament taraqqiyotining uchinchi bosqichi XVII asr oxiridan boshlab, XIX asr oxirlari bilan bog‘liq. Bu davrda parlamentarizm g‘oyalari to‘liq shakllanib bo‘ldi. Yevropa faylasuflari Dj.Lokk, J.J.Russo, SH.Monteskye, Volterning ishlarida, shuningdek, 1787-yil Amerika

¹ Федералист. Политическое эссе А.Гамильтона, Дж.Мэдисона и Дж. Джея. – М., 2000. – С.73.

Konstitutsiyasi «otalari»ning siyosiy traktatlarida xalq suvereniteti, hukmdor va oddiy odamlar orasidagi ijtimoiy shartnoma g'oyasi ishlab chiqilgan edi. Hokimiyatning bo'linishi haqidagi doktrinada qonun chiqaruvchi hokimiyat sifatida parlamentga muhim ahamiyat berildi.

Parlamentning rivojlanishidagi to'rtinchi bosqich XIX asrni o'z ichiga oladi. Bu davrda parlament batamom davlat organi sifatida shakllanib bo'ldi. Saylov qonunlari parlament a'zolarini muntazam saylash asosini yaratadi. Parlament amalda yagona qonunchilik manbaiga aylanib, qonunni qabul qilish huquqi faqat unga berildi. O'sha vaqtda parlament institutlari qonun yaratish jarayoni, deputatlar maqomi, ijro organlari, partiyalar, matbuot bilan munosabatlar shakllana boshlaydi.

Parlament rivojlanishining beshinchi bosqichi XX asrga to'g'ri keldi va parlament ahamiyatining o'sishi bilan xarakterlanadi. Agar asrning birinchi yarmida parlamentlar davlat tizimida o'zini isbotlashi kerak bo'lgan bo'lsa, urushdan keyingi yillarda, parlamentning ustuvorlik g'oyasi ommaviy tarzda tan olindi. Jahon hamjamiyati ushbu g'oyaning kafolatiga aylandi. Parlamentlar jamoatchilik fikrini faol aks ettirish va unga ta'sir qilish orqali ijtimoiy hayotda to'liq ma'noda markaziy o'rinni egallaydi. Ularning yetukligi demokratik fuqarolik jamiyatining ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi. Parlament institutlari katta tajriba orttirdilar va ularning davlat hokimiyatidagi boshqa tarmoqlar bilan nisbati davlatchilikning harakatlanuvchi omili darajasiga ko'tarildi.

4-§. Parlamentarizm tushunchasi

Parlamentarizmni uch jihatda ko'rib chiqish mumkin:

- parlamentni institut sifatida va uning ijtimoiy funksiyalarini ilmiy asoslashga xizmat qiluvchi g'oyaviy-nazariy konsepsiya;

o'zida vakillik va qonun chiqaruvchi hokimiyat birligini aks ettirgan real siyosiy-huquqiy institut;

- parlament hokimiyatini kengaytirishning va parlament hukumatini tuzishning alohida holati (bu holat parlamentar respublikaga xos).

Parlamentarizm parlament qonunchilik aktlarini qabul qilish, hukumatni saylash, uning va ijro etuvchi hokimiyat boshqa organlarining faoliyatini nazorat qilish, ular iste'fosini qabul qilish, shuningdek, prezident (yoki monarx o'z taxtini meros asosida emas, uni parlament tomonidan saylash asosida egallagan bo'lsa) iste'fosini qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan holda vujudga keladi va mavjud bo'ladi.

Parlamentarizm tarixi esa Angliyada 1215-yilda qabul qilingan "Buyuk ozodlik Xartiyasi" dan boshlanadi. Parlamentarizmning bugungi

kundagi o'rnini va ahamiyatini quyidagi xususiyatlarda ifodalashimiz mumkin:

Birinchidan, parlamentlar qonun qabul qilish vazifasini bajaradi. Bu bilan inson, jamiyat va davlatning faoliyatini huquqiy jihatdan ta'minlashda, birlamchi qatlamni yaratishga imkon vujudga keladi. Aksariyat mamlakatlarda, qonun huquqning asosiy manbai hisoblanib, fuqarolar, davlat organlari, xo'jalik tashkilotlari va demokratik institutlarning qonunga rioya qilishi o'ziga xos qat'iy ijtimoiy talabga aylanib bormoqda.

Ikkinchidan, davlatning barcha institutlari orasida parlament xalq vakilligining yagona organi sifatida namoyon bo'ldi. Bu parlamentni fuqarolar nazarida barcha uchun demokratik institut tarzida, partiyalar va ijtimoiy tashkilotlarga esa maqsad tarzida ko'rsatadi.

Uchinchidan, hokimiyatni uchga bo'linishida parlament asosiy institut sifatida namoyon bo'lib, har bir davlat organiga o'z ta'sirini o'tkazishi mumkin. Ijtimoiy manfaatlarining jamlanishi va ularni ochiq bildirish imkoniyati parlamentni davlat hokimiyati va boshqa idoralari, «markaz» va «joylar» o'rtasidagi tafovutni yo'qotish yo'lida hamkorlik maydoniga aylantiradi. Aksariyat davlatlar parlamentlarining doimiy vazifasi o'z vakolati doirasida manfaatlar muvozanatini ta'minlashdir.

Ijtimoiy hayotning murakkablashuvi natijasida parlamentlar oldida yangi vazifalar paydo bo'ldi. Ijtimoiy manfaatlarni aks ettiruvchi markaz sifatida uning ahamiyati sezilarli darajada ortdi. Ijtimoiy ehtiyojlarni aniqlash, plyuralistik davlatda, manfaatlarning ko'p qirraligini aks ettirish, davlat qarorlarini bajarish, umumiy jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatish, aytilgan an'ananing o'sayotgan ta'sirini ko'rsatadi. Parlamentlar faoliyati va uni tashkil etish darajasini atroflicha oshirish zaruriyati tobora ortmoqda. Shuning uchun parlamentni axborot bilan ta'minlash, deputatlarning kasbiy darajasini oshirish, qonun yaratish jarayonini, parlament nazoratining shakllarini, ijtimoiy fikrni jamlash vositalarini takomillashtirish kabi vazifalar parlamentarizm tajribasi nisbatan ko'p bo'lmagan hukumatlarning kun tartibida turibdi.

Zamonaviy parlamentlar bir - birlaridan quyidagilar bilan farqlanadi: tarkibi, vakolatlari, hajmi, shuningdek, palata va parlamentlar nomi bilan farqlanadi. Masalan, Rossiya va Shvetsariyada parlament – Federal majlis, Bolgariyada – Xalq majlisi, Vengriyada – Davlat majlisi, Slovakiyada – Milliy kengash, Vetnamda – Milliy majlis, Ukrainada – Oliy rada, Niderlandiyada – Bosh shtatlar, Ispaniyada – Bosh korteslar, Belorussiyada – Milliy majlis, Meksikada – Bosh kongress va hokazo deb nomlanadi. Parlament nomlaridan ko'rinib turibdiki, aksariyat hollarda ular, oliy va

qonun chiqaruvchi ikki organning bir butunligini, mohiyatini ochib beradi, xalq tomonidan ushbu organning saylanishini ta'kidlaydi, ayrim hollarda, davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishini ko'rsatadi.

Bir qator davlatlar konstitutsiyasi (Italiya, Yaponiya, Polsha va boshqalar) parlament nomining konstitutsiyaviy ta'rifini keltirmay, turli-tuman palataga muayyan bir nom berib qo'yadi. Aksariyat hollarda, palatalar quyidagicha nomlanadi. «Vakillar palatasi – Senat», «Milliy kengash – Kontonlar kengashi», «Vakillar palatasi – Maslahatchilar palatasi», «Milliy majlis – Senat», «Deputatlar palatasi – Senatorlar palatasi», «Seym – Senat» va hokazo.

Dunyo parlamentlari palatalarining shakllanish tartibi shundan darak beradiki, parlamentning qonun chiqaruvchi quyi palatasi, asosan, mamlakatning saylanish huquqiga ega bo'lgan barcha aholisi ishtirokida o'tkazilgan bevosita va teng huquqli saylov bilan shakllanadi. Yuqori palataning shakllanish tartibi turli - tumanligi bilan farqlanadi.

Yevropa mamlakatlari parlamentlarining shakllanish tartibida yagona asosiy xususiyat vakolatlarning hududiy bo'linishidir. U bevosita saylovlar (Shvetsariya, Italiya, Polsha), bilvosita saylovlar (Fransiya, Niderlandiya, Sloveniya) aralash saylov (Ispaniya) yoki palata a'zolarini tayinlash (Germaniya) asosida shakllantiriladi. Irlandiya tajribasi bo'yicha 60 senatoridan 11 tasini Prezident tayinlaydi, 49 senator saylanadi (universitetlar tomonidan 6 ta, turli xil kasbiy guruhlar tomonidan 43 senator).

Ba'zi mamlakatlarda palatalar muddati bir xil bo'lsa (Norvegiya, Niderlandiya, Ispaniya, Italiya, Polsha), boshqalarida har xil (Irlandiya, Yaponiya). Masalan, Yaponiyada quyi palataning vakolati 4 yil bo'lsa, yuqori palata faoliyati 6 yilga mo'ljallangan, shu bilan birga, har uch yilda parlament a'zolarining yarmi qaytadan saylanadi.

5-§. Parlamentning nazorat sohasidagi vakolatlari

Parlamentning yana bir vakolatlari sohasi bo'lib davlat organlari va muassasalari, birinchi navbatda *ijro etuvchi hokimiyat faoliyati ustidan parlament nazoratini* amalga oshirish hisoblanadi. Parlamentning nazorat vakolatlariga davlat budjetini va uning ijrosi haqidagi hisobotni tasdiqlash, parlament a'zolarining alohida savollari, parlament so'rovlari (interpellyatsiyalar), tergov komissiyalari va qo'mitalari ishi, ombudsman (inson huquqlari bo'yicha vakil)lar, hisob palatalari (tribunallar, sudlar) faoliyati kiradi. Bunda parlament nazorati yuqorida keltirilgan subyektlarga nisbatan yuridik yoki siyosiy javobgarlik chorasi qo'llashga olib kelishini nazarda tutadi. Yuridik javobgarlik impichment tartib-taomilini amalga

oshirishda, ya'ni huquqbuzarlik sodir etgan mansabdor shaxsni (ko'pincha prezidentni) lavozimidan ozod qilishda namoyon bo'ladi. Siyosiy javobgarlik parlamentar mamlakatlarda va aralash respublikalarda qo'llaniladi va hukumat faoliyatini qamrab oladi. Siyosiy javobgarlik parlament tomonidan hukumatga (ba'zida alohida vazirga) ishonchsizlik bildirish yoki ishonch bildirishni rad etishda aks etib, uning natijasida hukumat iste'foga chiqishga majbur bo'ladi. Masalan, 1991-yilgi Bolgariya Konstitutsiyasining 89-moddasiga muvofiq, "agarda Xalq majlisi ministr-raisga yoki Ministrlar kengashiga ishonchsizlik bildirsa, ministr-rais hukumatning iste'foga chiqishi haqida ariza beradi".

Ijro etuvchi hokimiyat, asosan hukumat, ministrlar, ministlarga bo'ysunuvchi tuzilmalar faoliyati ustidan parlament nazorati quyidagi shakllarda amalga oshiriladi. Parlament nazorati boshqa organlarga, bosh prokurorga, davlat bankining raisiga va boshqalarga nisbatan ham amalga oshirilishi mumkin.

1. *Davlatning oliy organlari va oliy mansabdor shaxslariga savollar.* Parlament (uning palatasi) yalpi majlislarida hukumatga (ayrim hollarda bosh vazirga savollar uchun alohida vaqt ajratiladi), ministrlarga, bosh prokuror va boshqalarga savollar beriladi. Parlamentlarning reglamentlariga muvofiq, odatda, haftasiga bir marta hukumat va ministrlarga nisbatan "savollar soati" o'ratilgan. Ispaniyada bunga haftasiga ikki soat ajratiladi, Buyuk Britaniyada "savollar soati" Jamoa palatasida 40 daqiqa, Lordlar palatasida esa 20 daqiqa davom etishi mumkin. Savollar, qoida tariqasida, oldindan yozma shaklda beriladi va palatalar majlislarida o'qib eshittiriladi. Og'zaki va yozma savollar farqlanadi. Yozma savollarga javoblar, albatta, nashr qilinishi lozim. Savollar faktlarga asosida bo'lishi kerak va unda ayblov mazmuni mavjud bo'lmasligi lozim. Ministrning javobidan keyin savol bergan deputat so'zga chiqishi mumkin (besh daqiqagacha). Javobni muhokama qilish nazarda tutilmagan va u yuzasidan qaror qabul qilinmaydi. Savollarni berish uchun cheklovlar o'ratilishi mumkin. Masalan, Germaniyada bitta deputat haftasiga ikkitadan ortiq savol berishi mumkin emas. Savollar, talablar, iltimoslar ministrga yalpi majlislarda emas, balki deputatning ministr oldiga borganda yoki ministrning deputat bilan yozishmalari tartibida ham bo'lishi mumkin. Prezidentlik respublikasi, dualistik monarxiyada nazoratning bu shaklidan, odatda, foydalanilmaydi (istisno tariqasida Misrni keltirish mumkin). Ayrim davlatlarda muddatli savollarga javoblar shu kunning o'zida berilishi kerak (Yaponiya), Irlandiya, shuningdek, Buyuk Britaniyada javob berish muddati ko'rsatilmagan savollarga javob

tayyorlash uchun uch kun beriladi, Fransiyada esa 30 kun. Ministr savolning shaxsiyligiga, alohida davlat siri bilan bog'liqligiga, javob tayyorlash uchun ekspertlar ishining bahosi yuqoriligi va boshqalar yuzasidan unga javob berishdan bosh tortishi mumkin. Jamoatchilik tomonidan salbiy munosabat bildirilishidan cho'chib, bunday bosh tortishdan, odatda, foydalanilmaydi.

2. Oldindan belgilangan masalalar va hukumatning umumiy siyosati yuzasidan *debatlar*. Debatlarning mavzulari, qoida tariqasida, oppozitsiya tomonidan taklif etiladi, biroq bunday takliflar jamoatchilikning qo'llab-quvvatlashini ta'minlashga intilayotgan hukumatdan ham chiqishi mumkin. Debatlarni boshlash deputatlarning muayyan miqdori taklifi bo'yicha ham amalga oshirilishi mumkin (masalan, Misrda 20 ta deputatning). Debatlarni o'tkazishdan maqsad hukumat faoliyatiga baho berishdan iborat qaror chiqarish emas.

3. *Interpellatsiya*. Faqat parlamentar respublikalarda va monarxiyalarda, shuningdek ayrim yarim prezidentlik respublikalarida qo'llaniladi. U muhim va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan savolni yalpi majlisga qo'yishni nazarda tutadi. Ushbu savolga ministr (hukumat raisi) tushuntirish berishi kerak, savol muhokama qilinib, u yuzasidan ovoz berish orqali qaror qabul qilinishi kerak. Mazkur savolga javobning qoniqarsiz baholanishi, ishonchsizlik bildirilishi ministr yoki hukumatning ist'efoga chiqishiga sabab bo'lishi yoxud, aksincha, hukumat davlat boshlig'i orqali harakat qilib, parlamentni tarqatib yuborishi va yangi saylovlar tayinlashi mumkin. Savol bilan qiyoslaganda interpellatsiya biroz murakkab ahamiyat kasb etadi. Odatda, juda ko'p imzolarning miqdori talab etiladi, interpellatsiyani berishning va uni muhokama qilishning qattiq muddatlari o'rnatilgan.

Interpellatsiya Yaponiya parlamentarizmi tajribasida ancha keng qo'llaniladigan nazorat shakli hisoblanadi. Nazoratning bu ko'rinishini Vakillar palatasining a'zolari qo'llash huquqiga ega. Interpellatsiya yozma tarzda palata raisiga taqdim etiladi, rais so'rovni rad etish huquqiga ega, u bu huquqdan foydalangan taqdirda, so'rov muallifi palata plenumiga murojaat qilishi mumkin. Mahkama yetti kunlik muddat ichida deputat so'roviga yozma yoki og'zaki tarzda javob berishi lozim.

4. Ishonchsizlik votumi haqidagi masalani qo'yish yoki rezolutsiya chiqarish, shuningdek, hukumatga ishonch bildirishni rad etish (ovoz berish orqali hal qilinadi). Ishonchsizlik haqidagi rezolutsiyani chiqarish interpellatsiya singari murakkab va qat'iy qoidalarni o'zida aks ettiradi (sanoqli davlatlardagina bunday taklifni bitta deputat berishi mumkin,

ko'pchilik mamlakatlarda deputatlar guruhi – Ispaniya, Fransiyada palata a'zolarining o'ndan bir qismi, Gretsiyada oltidan bir qismi; muhokama qilishning qat'iy muddatlari o'atilgan va h.k.). Odatda, ishonchsizlik haqidagi masalani hukumatni "ag'darishga" harakat qilayotgan muxolifat qo'yadi. Biroq hukumatning o'zi ham unga nisbatan ishonch haqidagi qonunni qabul qilishi talabi va aks holda o'zi iste'foga chiqishi tahdidi bilan ko'pincha o'ziga nisbatan ishonch haqidagi masalani qo'yadi. Hukumatning iste'foga chiqishi muxolifat uchun hamma vaqt ham maqbul bo'lavermaydi, chunki ushbu holat yangi saylovlar bilan bog'liq. Deputatlar esa hamma vaqt ham parlamentga saylanish kafolatiga ega emas. Shuning uchun bunday chora hukumatning deputatlarga nisbatan samarali bosim vositasi hisoblanadi va ko'p hollarda hukumat tomonidan muvaffaqiyatli qo'llanilmaydi. Ishonchsizlik votumi bitta ministrga nisbatan, ishonch bildirishni rad etish faqat butun hukumatga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Ishonchsizlik votumi va ishonch bildirishni rad etish dualistik monarxiyada va prezidentlik respublikasida mumkin emas, chunki hukumat davlat boshlig'i tomonidan o'z xohishiga ko'ra shakllantiriladi. Bir xil yarim prezidentlik respublikalarida bu choradan foydalanilmaydi, bir xillarida esa foydalaniladi (bunda ham juda murakkablik bilan). Bitta ministrga nisbatan ishonchsizlik votumini bildirish javobgarlikning jamoaviy bo'lishiga olib kelishi mumkin: butun hukumat iste'foga chiqadi (masalan, Daniyada). Hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumi kamdan-kam hollarda qo'llaniladi. Ko'pincha hukumatning o'zi iste'foga chiqadi, ayniqsa partiyaning hukumat koalitsiyasi buzilganda.

Yaponiyada Mahkamaga ishonchsizlik bildirish rezolutsiyasiga ham parlament nazoratining natijasi sifatida qarash mumkin. Ishonchsizlik rezolutsiyasi, odatda, parlament a'zolari tashabbusiga ko'ra kiritiladi yoki ishonchsizlik Bosh Vazir tomonidan taqdim etilgan hukumatga ishonch bildirish rezolutsiyasini rad etish asosida amalga oshiriladi. Vakillar palatasi tomonidan ishonchsizlik bildirish to'g'risidagi rezolutsiya qabul qilingan yoki hukumatning ishonch bildirish to'g'risidagi rezolutsiyasi rad etilgan taqdirda, Mahkama to'liq tarkibda iste'foga chiqishi lozim. Bu tartib o'n kunlik muddat ichida vakillar palatasi tarqatib yuborilmagan taqdirdagina qo'llaniladi.

5. *Hukumat va ministrarning o'z faoliyati haqidagi* palata yalpi majlislaridagi *ma'ruzalari va hisobotlari*. Ushbu choraning qanchalik samaradorligi boshqaruv shakliga bog'liq. Parlamentar respublika va monarxiyalarda ijro etuvchi hokimiyatning ishi qoniqarsiz baholangan

taqdirda hukumat va ministrning iste'fosi haqidagi masala qo'yiladi. Lekin hukumatning parlament ko'pchiligiga tayanishini hisobga oladigan bo'lsak, bu qoida tariqasida, amalga oshmaydi. Hisobotlar ham deyarli tinglanmaydi "o'z parlamenti" tomonidan (bunday hisobotlarning shakli sifatida hukumat siyosati bo'yicha debatlar xizmat qilishi mumkin). Boshqaruvning boshqa shakllarida ma'ruzalar va hisobotlar o'z mohiyatiga ko'ra ma'lumotga aylanib qoladi. Ayrim hollarda bunday majlislarga, ayniqsa postsotsialistik mamlakatlarda, faqat parlament a'zolari emas, balki boshqa davlat organlarining vakillari ham chaqiriladi. Bu esa majlisga mashhur tantanaviy ruhni baxsh etadi.

6. Parlamentning tegishli doimiy qo'mitalariga ministrlarning faoliyati haqidagi ministrning yillik hisobotlarini taqdim etish (tashqi ishlar ministri – tashqi ishlar masalalari bo'yicha qo'mitaga, mehnat ministri – mehnat masalalari bo'yicha qo'mitaga va h.k.). Nazoratning bunday shakli ko'pchilik prezidentlik respublikalarida qo'llaniladi (AQSH, Braziliya, Meksika va b.). AQSHda Kongressning qo'mitalari va kichik qo'mitalari Konstitutsiyada "nazarda tutilgan" vakolatlari hisobiga ma'lumot olish va ko'rsatmalar berish uchun har qanday darajadagi federal mansabdor shaxslarni chaqirishlari mumkin.

7. *Parlament tinglovlari.* Nazoratning bu shakli prezidentlik va yarim prezidentlik respublikalarida faol va juda kam hollarda parlamentar respublikalarda qo'llaniladi. AQSHdagi parlament tinglovlari ayniqsa samarador. Ular parlamentning doimiy qo'mitasi tomonidan tashkil etiladi va yuqori ahamiyatga ega bo'lgan masalaga jamoatchilikning, davlat organlarining diqqatini tortish maqsadini ko'zlaydi. Tinglovga ijro etuvchi hokimiyat vakillari, mashhur jamoat arboblari, olimlar, ekspertlar va boshqa shaxslar taklif etiladi. Tinglovlarda biror-bir majburiyat yuklovchi qarorlar qabul qilinmaydi.

8. *Parlament tergovlari.* Bu maqsadda parlament yoki uning palatalari maxsus komissiyalarni tuzishadi. Mazkur komissiyalarga barcha hujjatlarni, shu jumladan maxfiy hujjatlarni ham olishga huquq beriladi. Barcha mansabdor shaxslar va fuqarolar ushbu komissiyalarning chaqiruvi bo'yicha hozir bo'lishlari va ko'rsatma berishlari lozim. Chaqiruvga binoan kelishdan va ko'rsatma berishdan bosh tortish parlamentga nisbatan hurmatsizlik qilishda ayblanishda va jazoga tortilishga sabab bo'ladi. Italiyada, Yaponiyada parlament tergovlari ayrim hollarda bosh vazirning iste'fosi bilan tugaydi. Yaponiya Konstitutsiyasining 62-moddasiga muvofiq, har bir palata davlat boshqaruviga doir tergovlarni yuritishi, tergov davomida guvohlarni jalb qilishi mumkin. Bundan tashqari, u yoki

bu yuridik jarayon qonun talablariga asosan amalga oshirilganini tekshirish maqsadida tegishli bayonnomalarni talab qilish har bir palata vakolat doirasiga kiritilgan.

Yaponiyada parlament tergovni ancha keng qo'llaniladigan jarayon ekanligini qayd etib o'tish lozim, ko'p hollarda, parlament tergovni natijasida hukumatning yirik mansabdor shaxslari javobgarlikka tortilgan. Parlament tergovlari 1974-yilda AQSH Prezidenti R.Niksonning iste'foga chiqishiga, 1998-yilda Ukraina bosh vazirining iste'foga chiqishiga olib keldi.

9. *Parlament komissarlari (ombudsmanlar) va parlament huzuridagi boshqa organlarning faoliyati.* Bir qator mamlakatlarda qurolli kuchlar qonuniyligi ustidan nazorat qiluvchi komissarlar, ekologiya masalalari, tillarning tengligi masalalari, bola huquqlari, milliy kamchilikning huquqlari bo'yicha komissarlar mavjud. Shvetsiyada to'rtta, shu jumladan, bola va o'smirlar huquqlari, nogironlar huquqlari bo'yicha komissarlar faoliyat yuritadi. Ularga chet el fuqarolari va yuridik shaxslari ham murojaat qilishlari mumkin. Ombudsmanlar farmoyish berish vakolatlariga ega emaslar, biroq qonunchilik holati haqida, tegishli sohadagi boshqaruvni tashkil etishdagi kamchiliklar haqida parlamentda har yili ma'ruza bilan chiqadi, mansabdor shaxslar tomonidan qo'pol qonun buzilish holati ro'y bergan taqdirda jinoiy ish qo'zg'ash talabi bilan adliya organlariga murojaat etishlari mumkin. Ayrim mamlakatlarda o'zlari jinoiy ish qo'zg'atish huquqiga ega. Ba'zi hollarda ular mansabdor shaxslar tomonidan axloq qo'plariga rioya etilishini kuzatishga majburdirlar.

10. Alohida hollarda (Fransiya – favqulodda holat joriy etishda, Prezident tomonidan mutlaq vakolatlardan foydalanilganda, Braziliya – federal intervensiya qo'llanganda) ijro etuvchi hokimiyat organlari harakatlarini nazorat qilish uchun *parlamentning maxsus majlislarini chaqirish.*

11. Oliy mansabdor shaxsga nisbatan *impichment.* Bunda parlament (quyi palata) ayblov e'lon qiladi va yuqori palata kvazisud protsessi tartibida mansabidan ozod qilish masalasini hal qiladi. Ayrim mamlakatlarda parlament faqat ayblovni e'lon qiladi, ishni esa maxsus sud ko'rib chiqadi.

12. *Berilgan qonunchilik vakolati ustidan nazorat* – parlament topshirig'i bo'yicha chiqarilgan va qonun kuchiga ega bo'lgan ijro etuvchi hokimiyat aktlari ustidan nazorat qiladi.

13. Ijro etuvchi hokimiyat tomonidan tuzilgan xalqaro shartnomalarni parlament tomonidan ratifikatsiya qilish (tasdiqlash).

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Parlament tushunchasiga ta'rif bering.
2. Parlamentning funksiyalarini sanab bering.
3. Parlamentning vakolatlarini tasniflab bering.
4. Parlamentning davlatning umummilliy vakillik organi sifatidagi o'rni nimadan iborat?
5. Parlamentning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumot bering.
6. Parlamentarizm tushunchasiga ta'rif bering
7. Parlamentning nazorat sohasidagi vakolatlarini sanang.
8. Parlament so'rovining ahamiyati nimalardan iborat?

32-bob. Parlament tuzilishi va palatalarning tashkil qilinishi

1-§. Palatalar: bir palatali va ikki palatali tizim. Ko'p palatali parlamentlar.

2-§. Palata shakllanishida turli usullar: to'g'ridan-to'g'ri saylov, tayinlash, meros yo'li va boshqalar.

1-§. Palatalar: bir palatali va ikki palatali tizim.

Ko'p palatali parlamentlar

Zamonaviy parlamentlar, odatda, bir yoki ikki palatadan iborat bo'ladi. Biroq yaqin o'tmish shuni ko'rsatadiki, parlament palatalari soni ikkitadan ham oshishi mumkin. Masalan, sobiq Yugoslaviya Sotsialistik Federal Respublikasida Parlament palatalarining soni oltitagacha yetgan, 1984-yilda amalda bo'lgan Janubiy Afrika Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra esa, uch palatali tizimni o'tmatgan.

Parlament institutining vatani hisoblangan Angliyada dastlab parlament feodallar va ruhoniylardan tarkib topgan. Vaqt o'tishi bilan parlament majlislariga grafliklardan va shaharlardan vakillar taklif qilina boshlandi. Feodal, ruhoniy va ma'muriy-hududiy birliklar vakillaridan tashkil topgan parlament yig'ilishlari qo'shma tartibda tashkil etilgan. Vaqt o'tishi bilan yirik feodallarning parlamentdagi mavqei ortib bordi, ular parlament sud vakolatlarini amalga oshirishda va Qirol tomonidan yuqori mansabdorlarni tayinlashda, kuchli ta'sir kuchiga ega bo'la boshladilar. XIV asrning o'rtalariga kelib, grafliklar va shaharlar vakillari yig'ilishi alohida hamda feodallar hamda ruhoniylarning yig'ilishlari alohida o'tkaziladigan bo'ldi. Bu jarayon bevosita keyinchalik mustahkam ikki palatali tizimning qaror topishiga olib keldi.

Yevropada XVIII asrga kelib, keng tarqalgan inqiloblar bir palatali tizimning vujudga kelishiga olib keldi. Sababi, inqilobchilar, aynan, bir palatali parlament inqilobiy g'oyalarni samarali tarzda amalga oshirish imkonini beradi deb hisoblar edilar. Biroq aksariyat hokimiyat vakolatlarining bir organ ixtiyoriga berilishi despotik boshqaruv vujudga kelish xavfini ham hisobga olishgan. Shunga asosan, 1787-yil AQSHda, 1795-yilda Fransiyada ikki palatali tizim joriy qilindi.

Ikki palatali tizimning ijobiy tomoni sifatida uning filtratsiya xususiyati e'tirof etildi. Ko'proq konservativ xususiyatga ega bo'lgan yuqori palata, quyi palataning shoshmashosharlik bilan qabul qilgan qonunlarini o'ziga xos chig'iriqdan o'tkazish, o'ylanmay amalga oshirilgan islohotlarning o'ldini olish imkonini berar edi. O'z davrida Sh.

Monteskye Angliya ikki palatali tizimi haqida soʻz yuritib, “Bu yerda bir-birining qarorlarini bekor qilish vakolati orqali oʻzaro tiyib turish mexanizmini vujudga keltiruvchi qonunchilik majlisi mavjud” degan soʻzlarni aytib oʻtgan.¹ Amerikalik olim J. Brays ham ikki palatali tizimda quyi palataning shoshmashosharlighi, qiziqqonligi va loqaydsizligining oldini olish vositasini koʻrgan².

Sotsialistik yondashuv bir palatali tizimni yoqlab chiqqan boʻlib, unga binoan unitar davlat sharoitida ikki palatali tizim xalq hokimiyatchiligiga tahdid solishi, parlamentning vakillik xususiyatini yoʻqqa chiqarishi mumkin. Sotsialistik taʼlimot ikki palatali tizim faqat federativ davlat sharoitidagina boʻlishi lozim degan gʻoyani ilgari suradi. Biroq jahon tajribasi shuni koʻrsatdiki, unitar davlat sharoitida, ikki palatali parlamentning shakllantirilishi, demokratik anʼana va qadriyatlarni yanada mustahkamlash, huquq sohasini yanada takomillashtirish, parlamentning milliylik xususiyatini yanada oshirish imkonini yuzaga keltiradi.

Aksariyat federativ davlatlarda hozirda, ikki palatali tizim joriy qilingan boʻlib, parlamentning yuqori palatasi federatsiya subyektlari vakillaridan tashkil topadi. Bunday tartib AQSH, Meksika, Avstraliya kabi davlatlarda oʻrnatilgan. Unitar davlatlarda, yuqori palata, odatda, maʼmuriy-hududiy birlik vakillaridan tashkil topadi.

Amerika qitʼasining aksariyat yirik mamlakatlarida ikki palatali tizim amalda va aksincha mayda davlatlarda bir palatali tizim keng tarqalgan. Biroq Trinidad va Tobago, Yamayka kabi davlatlarda ikki palatali tizim joriy qilingan. Tropik Afrika va avtoritar boshqaruv shakliga ega boʻlgan Osiyo mamlakatlarida uzoq muddatdan beri bir palatali tizim mavjud.

N.Bentam ishlarida ikki palatalilik jiddiy tahlil qilinib, uning afzalliklaridan tashqari kamchiliklari ham koʻrib chiqilgan. Kamchiliklar deganda, ingliz faylasufi, quyidagilarni nazarda tutgan:

*Birinchi*dan, ikki palatali parlamentda kamchilik ham koʻpchilik singari ahamiyatga ega boʻlishi mumkin, yaʼni «birinchi palatada, bir ovozdan qabul qilingan masala, ikkinchi palatada bir ovoz koʻpchiligi bilan rad qilinishi mumkin».

*Ikkinchi*dan, bunday boʻlinish palatalar tarkibiga qarab, ikki har xil yoʻnalishni maydonga keltiradi.

*Uchinchi*dan, har bir palata umumiy majlislardagi kabi maʼlumotlar toʻliqliligidan mahrum boʻladi.

*Toʻrtinchi*dan, palatalarning boʻlinishi ishning tezligiga putur yetkazadi.

¹ Monteskye Ш. Избранные произведения. –М.: Политиздат, 1953 й., 298 б.

² Брайс Ж. Американская Республика, 1-кисм, –М.: 1889 й., 120-б

Beshinchidan, bunday bo'linishning oqibati shundan iboratki, palatalarning biri tashabbus bilan chiqsa, ikkinchisi negativ munosabat huquqiga ega bo'ladi. Bunday holda negativ huquqqa ega palataning manfaati muhokamaga qo'yilgan masalalarni rad qilishdan iborat bo'lib qoladi.

Ikki palatali tizimning ustunligi shundaki, o'rnatilgan qoida va tartiblarni kafolatlaydi: «Agar palatalardan biri tartib-qoidani buzsa, bu bilan boshqa palataga bahsli masalalarda faqat rad qilish uchun qonuniy bahona topib bergan bo'lur edi». Ish har tomonlama ko'rib chiqilishi uchun turli manfaatlar va qarashlar, xurofotu odatlardan xoli bo'lishi lozim. Zero, ko'pdan beri birgalikda ishlaydigan kishilar ma'lum darajada birlashish ruhiga ega bo'ladilar. Chunki bunga boshqa palatada tabiiy qarshilik bo'ladi. Shunday qilib, ikkinchi palataga ishni birlamchi qarab chiqishdan so'ng keladigan appelatsion sud sifatida qarash mumkin. Uchinchi ustunlik, bu bir palata hokimiyatini cheklashdir. «Qonunchilik korpusining bo'linishi, – xulosa qiladi Bentam, – palatalarning har qanday tarkibida islohotlarga kuchli qarshilik qiladi.

Parlamentlarning roli, o'rni, maqsadi va vazifalarini yaxshiroq tushunish uchun ularni tasniflash lozim. Parlamentlar *bir palatali va ikki palatali* parlamentlarga bo'linadi. Bir palatalali parlamentlarni *monokameralizm*, ikki palatalikni esa *bikameralizm* deb nomlaydilar.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsionalizmida parlamentlarni vakolati hajmiga ko'ra, 4 ta guruhga bo'lish ko'proq uchraydi:

Vakolatlari cheklanmagan parlamentlar – Bunday parlamentlarning vakolatlari huquqiy jihatdan belgilanmagan, ya'ni har qanday munosabat yuzasidan huquqiy akt chiqarish huquqiga egadirlar. Bunday parlamentlarga quyidagi mamlakatlarning parlamentlari misol bo'la oladi: Buyuk Britaniya, Italiya, Irlandiya, Yangi Zelandiya.

Vakolatlari mutlaq cheklangan parlamentlar. Bunday parlamentlar uchun konstitutsiya va qonunchilik ularning vakolatlari doirasini, ya'ni ular hal qilishlari mumkin bo'lgan savollar doirasini aniq qilib belgilab beradi. Bunday parlamentlar konstitutsiyada belgilangan vakolatlardan chetga chiqa olmaydilar, aks holda ularning me'yoriy hujjatlari tegishli konstitutsiyaviy nazorat organi tomonidan bekor qilinadi. Xuddi shunday usul Fransiyada ham qo'llanilgan. Fransiya Konstitutsiyasining 34, 35, 39, 40-moddalarida parlament vakolatlari mustahkamlab qo'yilgan, parlament faqatgina shu masalalar yuzasidan qonun qabul qiladi. Qolgan masalalarni hal etish hukumat yelkasiga tushadi. Bunday parlamentlarni biz Senegal, Gabon, Madagaskar davlatlarida ko'rishimiz mumkin. Parlamentlarning *ikkinchi modeli* o'zida parlamentlik va prezidentlik tizimining element-

larini mujassamlashtirgan boshqaruvning aralash shakli mavjud bo'lgan mamlakatlarda faoliyat ko'rsatadi. Bu yerda parlament va ijro hokimiyati o'rtasidagi munosabatlar boshqacha. Bir tarafdin, parlamentga ishonchsizlik votumidan foydalanish huquqi berilgan, hukumatning parlament oldidagi javobgarligi mavjud, boshqa tarafdin esa prezident bir qator kuchli vakolatlariga ega, xususan u parlamentni tarqatib yuborish huquqiga ega. Bu modelga klassik namuna sifatida Fransiya Respublikasini keltirish mumkin. Oxirgi vaqtlarda, bir necha MDH davlatlari (Qozog'iston) bunga misol bo'lishayпти.

Vakolatlari nisbiy (qisman) cheklangan parlamentlarga klassik namuna bo'lib AQSH Kongressi xizmat qiladi. AQSH Konstitutsiyasining 8-bo'limi, 1-moddasi 8ta punktdan tashkil topgan bo'lib, ularda Kongressning vakolatlari doirasi belgilab qo'yilgan. 9-bo'limda esa Kongress vakolatlariga nimalar kirmasligi sanab o'tilgan. Shunday qilib, qonunchilik organining vakolatlari doirasi qonunchilik bilan chegaralab quyilgan. AQSH Konstitutsiyasiga kiritilgan o'ninchi o'zgartirish ham Kongress faqatgina, Konstitutsiyada belgilangan vakolatlarnigina amalga oshira olish va shtatlarga taqiqlangan vakolatlarni amalga oshirish mumkinligi belgilangan.

To'rtinchi model parlamentlarga deyarli dekorativ rol o'ynaydigan parlamentlar kiradi. Ba'zida ularga nisbatan «konsultativ parlament» (Qatar) atamasi qo'llaniladi. Bunday parlament bir qator islom mamlakatlarning (Quvayt, Baxrayn, Birlashgan Arab Amirliklari) Konstitutsiyalarida ko'zda tutilgan. Mutloq monarx qo'li ostidagi parlamentlar *kvaziparlamentlar* deb ataladi. Ular tarqatilib yuborilishi va qayta shakllantirilishi mumkin. Parlamentariylar fuqarolar tomonidan saylanishi ham mumkin, monarx tomonidan tayinlanishi ham mumkin.

Shu guruhning o'ziga sotsialistik tuzum saqlanib qolgan mamlakatlarning parlamentlarini ham kiritish mumkin. Bular KXDR, Kuba va Vetnam.

Bunday mamlakatlarda parlament mavjud bo'lsa-da, lekin asosiy qarorlar va qonunlar ular tomonidan qabul qilinmaydi.

2-§. Palata shakllanishida turli usullar: to'g'ridan-to'g'ri saylov, tayinlash, meros yo'li va boshqalar

Parlamentga bo'ladigan saylovlarda ham proporsional, ham majoritar tizim uchray turadi. Yaponiya parlamentiga bo'ladigan saylovlarda, aynan shunday tartib belgilangan. Konstitutsiyaga muvofiq Yaponiya parlamenti ikki palatali ko'rinishga ega bo'lib, palatalar butun xalq manfaatlarini

ifoda etuvchi saylangan a'zolaridan tarkib topadi. Har ikki palataga to'g'ridan-to'g'ri saylovlar o'tkaziladi. Yaponiya parlamenti Vakillar palatasi a'zolari 252 nafar bo'lsa, Maslahatchilar palatasi 500 nafar deputatdan tarkib topgan. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, har ikki palata a'zolari fuqarolar tomonidan to'g'ridan-to'g'ri saylanadi.

Jahon mamlakatlari parlamentlarida asosan yuqori palatani shakllantirishda muayyan farqlar mavjud hisoblanadi. Masalan, Buyuk Britaniya parlamenti Lordlar palatasini shakllantirish tartibi umuman o'ziga xos xususiyatga ega. Bu tartib o'zida feodal tuzumning qoldiqlarini mujassamlashtirgan. Lordlar palatasining asosiy qismini saroy unvonlariga ega perlar tashkil etadi. Perlar an'anaga ko'ra, parlamentdagi o'z o'rinlarini meros asosida egallaydilar. Qirolicha hukumatning taqdimiga binoan yangi perlarni taynlashi mumkin.

Ikki palatali parlamentni shakllantirish bir necha usullarda amalga oshiriladi. Bunda quyi palata asosan to'g'ridan-to'g'ri, bevosita saylovlar asosida shakllantiriladi. Yuqori palata esa bir necha usullarda shakllantiriladi. Ular quyidagilarga bo'linadi:

Palatani bilvosita bir necha bosqichli saylovlar asosida shakllantirish. Bu vaziyatda dastlab mahalliy vakillik organlariga saylovlar tashkil etiladi. Shundan so'ng, mahalliy vakillar o'z oralaridan parlamentning yuqori palatasi a'zolarini saylab oladilar.

Bilvosita saylovlar asosida yuqori palatani shakllantirish. Bu usulda quyi palataga bo'ladigan to'g'ridan-to'g'ri saylovlardan bir oz farq qilib, unda ko'proq majoritar tizim qo'llaniladi.

Yuqori palatani tayinlash asosida shakllantirish. Bu tizim to'laligicha Kanadada va qisman Italiyada uchraydi. Bunda parlamentning yuqori palatasi a'zolari davlat rahbari tomonidan tayinlanadi.

An'anaviy feodal usul ham yuqori palatani shakllantirishda, uchrab turadi. Bu usulga binoan yuqori palata a'zoliqi saylov asosida emas, balki dvoryanlik maqomi asosida qo'lga kiritiladi.

Yuqori palatani shakllantirishda, aralash usuldan ham foydalaniladi. Bu usul ham saylov, ham tayinlov xususiyatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Barbados, Beliz, Iordaniya, Grenada, Tailand kabi davlatlarda yuqori palata butunligiga tayinlash asosida, shakllantiriladi. Malayziya Senatining jami 69 nafar a'zosidan 43 nafari tayinlanadi.

Germaniya yuqori palatasini tashkil etish tartibi ham o'ziga xos xususiyatga ega. Bundesrad ma'muriy hududiy birliklar –yerlar hukumati-ning vakillari hisoblanadi va ana shu hukumat tomonidan tayinlanadi. Mahalliy hukumatning o'zgarishi bevosita Bundesradning tegishli a'zosi almashinuviga ham olib keladi.

AQSH, Polsha, Shvetsariya parlamentlarining yuqori palatasi to'g'ridan-to'g'ri saylovlar asosida shakllantiriladi. Italiyada 315 nafar senator ham to'g'ridan-to'g'ri saylov asosida saylanadi, qolgan 5 nafari esa Prezident tomonidan tayinlanadi.

Bilvosita saylovlar Parlament yuqori palatasini shakllantirganda ancha keng qo'llaniladi. Masalan, Fransiyada mahalliy vakillik organlari vakillaridan tashkil topuvchi Saylov kollegiyasi yuqori palata a'zolarini saylash huquqiga ega hisoblanadi.

Belgiyada, parlament yuqori palatasini shakllantirishda aralash usuldan foydalaniladi. Shunga ko'ra, yuqori palata a'zolarining bir qismi to'g'ridan-to'g'ri saylovlar, yana bir qismi mahalliy vakillik organining ovoz berishi asosida saylanadi.

Odatda, yuqori palata quyi palataga nisbatan uzoqroq muddatga saylanadi. Masalan, Yaponiya Konstitutsiyasiga muvofiq Vakillar palatasi, ya'ni quyi palata to'rt yilga, Maslahatchilar palatasi, ya'ni yuqori palata esa 6 yilga saylanadi.

AQSHda, Vakillar palatasi 2 yilga saylanadi va har safar butunligicha yangilanadi. Senat esa 6 yilga saylanadi, ammo har ikki yilda 1/3 qismga yangilanadi. Fransiyada, Milliy Majlis besh yilga saylanib, to'laligicha yangilanadi, Senatorlar esa to'qqiz yilga saylanadi va har uch yilda 1/3 qismga yangilanadi.

Dunyo parlamentlari palatalarining shakllanish tartibi shundan darak beradiki, parlamentning qonun chiqaruvchi quyi palatasi, asosan, mamlakatning saylanish huquqiga ega bo'lgan barcha aholisi ishtirokida, o'tkazilgan bevosita va teng huquqli saylov bilan shakllanadi. Yuqori palataning shakllanish tartibi turli-tumanligi bilan farqlanadi. Bevosita saylovlar yo'li bilan Polsha, Ruminiya va Chexiya Senatlari shakllanadi.

Yevropa mamlakatlari parlamentlarining shakllanish tartibidagi turli ko'rinishlar ham diqqatni tortadi. U bevosita saylovlar (Shvetsariya, Italiya, Polsha), bilvosita saylovlar (Fransiya, Niderlandiya, Sloveniya) aralash saylovlar (Ispaniya), yoki palata a'zolarini tayinlash (Germaniya, Rossiya) asosida palatalarning tarkibini belgilaydi.

Irlandiya tajribasi bo'yicha 60 senatoridan 11 tasini Prezident tayinlaydi, 49 senator saylanadi (universitetlar tomonidan 6, turli xil kasbiy guruhlar tomonidan 43 senator).

Parlament faoliyatining asosiy masalalaridan biri palata a'zolarining sonidir. Chet el tajribalari shuni ko'rsatadiki, yuqori palatada, deputatlar soni quyi palataga nisbatan kamroq bo'ladi. Buning sababi shundaki, parlamentning qonunchilik va nazorat faoliyatini asosan quyi palata bajaradi. Masalan, Belgiyada quyi palatada 150 deputat, yuqori palatada

esa 71 deputat faoliyat ko'rsatadi, Niderlandlardagi nisbat 150:72, Norvegiyada 124:42, Shvetsariya konfederatsiyasida 200:46, Yaponiyada 500:252, Italiyada 630:315, Polshada 460:100. Parlamentning asosiy masalalaridan yana biri palatalarning faoliyat muddatidir. Chet el tajribalarida bu masala 2 variantda hal qilinadi.

Ba'zi mamlakatlarda palatalarning vakolat muddati bir-biriga mos tushsa (Norvegiya, Niderlandlar, Ispaniya, Italiya, Polsha), boshqalarida mos tushmaydi. (Irlandiya, Yaponiya). Masalan, Yaponiyada quyi palataning vakolati 4 yil bo'lsa, yuqori palata faoliyati 6 yilga mo'ljallangan, shu bilan birga, har uch yilda parlament a'zolarining yarmi qaytadan saylanadi.

Ma'lumki, dunyo bo'yicha parlamentning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi davlatning asosiy qonunlari bilan belgilanadi. Parlament faoliyati ko'p hollarda, mavjud davlatdagi partiyaviy tizimga bog'liq (bir partiyali yoki ko'ppartiyali).

Ikki yoki undan ortiq partiyadan (parlament fraksiyalaridan) tashkil topgan parlament ko'ppartiyali parlament hisoblanadi. Jumladan, Buyuk Britaniya, Avstraliya, Irlandiya, Kanada parlamentarizmi modelini tanlagan davlatlar parlamenti ikki partiyalidir. Avstriya, Germaniya, Italiya, Ispaniya, Rossiya, Norvegiya, Fransiya, Yaponiya va boshqa ko'pgina davlatlarning parlamentida fraksiyalar soni ikkitadan ortiq. Ularning soni u yoki bu partiyaning parlamentdagi o'rni bilan aniqlanadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Parlamentning qanday tarkibiy qismlari mavjud?
2. Parlament palatasi tushunchasiga ta'rif bering.
3. Bir palatali va ikki palatali tizimning o'ziga xos belgilarini sanab bering.
4. Ko'p palatali parlamentlar faoliyatidagi o'ziga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
5. Palatalar shakllanishida qanday usullar mavjud?
6. To'g'ridan to'g'ri saylov usulining belgilarini sanang.
7. Palatani tayinlash yo'li bilan shakllantirishning ahamiyati nimada?
8. Meros yo'li bilan palata a'zolariga ega bo'lish asoslari qaysilar?

33-bob. Parlament a'zolarining huquqiy maqomi

1-§. Parlament a'zolari va ular faoliyatining yuridik tabiati: imperativ mandat (vakolat) va erkin mandat.

2-§. Saylovlar – parlament a'zosi mandatining yuzaga kelishida muhim omil sifatida.

3-§. Parlament a'zolari vakolatlarining vujudga kelishi va tugatilish tartibi.

4-§. Parlament a'zolari faoliyatining tashkiliy- huquqiy kafolatlari.

5-§. Parlament a'zolarining davlat hokimiyati organlari bilan o'zaro munosabatlari.

1-§. Parlament a'zolari va ular faoliyatining yuridik tabiati: imperativ mandat (vakolat) va erkin mandat

Parlamentarizm tarixi shundan dalolat beradiki, dastlab XIII asrda Angliyada parlament tashkil qilingan bo'lib, lordlar hamda jamoa vakillari o'zlarining palatalariga ega bo'lganlar. 1330-yilgi "Westminster statutining" XIV moddasiga ko'ra, parlament yiliga kamida bir marta yoki zaruratga qarab o'z yig'ilishlarini chaqirishi mumkin bo'lgan. Bu majlislarda dastlab alohida takliflar bilan lordlar, keyin esa maxsus chaqiruvchilar orqali saylangan jamoa vakillari bevosita ishtirok etganlar¹.

Angliya parlamentida ko'plab qonun loyihalari parlament a'zolari muhokomasiga havola etilgan. Xususan, 1272-yildan 1307-yilga qadar Angliya parlamentida mulklardan soliq undirish masalasi o'n marta; shoyi hamda charmdan undiriladigan yig'im miqdorini oshirish masalasi ikki marta; yangi qonunlar loyihasi to'rt marta; qirol va uning kengashiga tushgan petitsiya (arznomalar)ni ko'rib chiqish hamda muhim sud jarayonlari masalalari bir necha marta jamoa vakillari tomonidan bevosita muhokama qilingan².

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tarixiy ildizlariga ega bo'lgan Angliyada parlament a'zolarining qirol tomonidan parlamentga tavsiya qilingan masalalarni ko'rib chiqib tegishli tarzda hal qilinishi, ularga nisbatan ishonch uyg'otgan hamda ular vakolatlarining kengayishiga sabab bo'lgan.

XV–XVI asrlarda Fransiya qiroli qoshida tabaqa-vakillik xususiyatiga ega bo'lgan maslahat organi – General Shtatlar chaqirila boshlangan. O'rnatilgan tartibga muvofiq, har bir tabaqa unga o'z deputatini saylar,

¹ Qarag: Парламенты мира: Сб. – М.: Интерпракс, 1991. – С.621.

² Qarag: Гутнова Е. В. Возникновение английского парламента. – М.: Юристъ, 1960. – С.423–424.

deputat saylovchilarning kafolatli vakili sifatida ularning ko'rsatmalariga qat'iy rioya qilishi shart bo'lgan. Deputatlar vakillik organidan muddatidan avval chaqirib olinishlari mumkin bo'lgan, sessiya tugashi bilan esa, saylovchilarning topshiriq va buyruqlarini bajarishi haqida hisobot bergan. O'rta asrlar Fransiyasida asosiy hududlarda bo'lib o'tadigan saylovlarda saylovchilar o'z xohish-istaklari deputatlar tomonidan inobatga olinishi uchun ularni maxsus yuritilgan kitoblarga yozib qoldirganlar¹

Parlament a'zolari faoliyati turli davlatlar parlamentlarida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, tarixiy, milliy jihatlar, davlatning tuzilishi hamda boshqaruv shakliga, parlamentning shakllanish tartibi va faoliyatiga asoslangan. Ma'lumki, parlament a'zolari mandatining o'ziga xos ko'rinishlari, mandatlar o'rtasidagi o'zaro uzviylik, ularning bir-biridan farqlanuvchi xususiyatlari mavjud.

Parlamentarizm tarixidan ma'lumki, parlament a'zosi mandatining asosan ikki turi mavjud bo'lib, imperativ mandat va erkin mandat o'zaro farqlangan. "Mandat" tushunchasi lotincha so'zdan kelib chiqqan bo'lib, "mandatum", ya'ni "topshiriq"², parlament a'zosining o'z vakolatlari va huquqlarini amalga oshirishini kafolatlovchi hujjatini bildiradi.

Parlament mandati muammosi parlament a'zosining parlament a'zosi sifatida kimning xohish-irodasini ifoda etishi, parlament, uning palatalari qarorlarini qabul qilishdagi bevosita ishtiroki, saylovchilar manfaatlarini himoya qilishi bilan bevosita bog'liq.

Deputat parlamentdagi faoliyati uchun o'z saylovchilari oldida huquqiy javobgardir. Saylovchilar deputatlarga ijro etishlari lozim bo'lgan yo'l-yo'riqlar berishlari va ba'zi hollarda uni chaqirib olish masalasini muhokamaga qo'yishlari mumkin.

Mashhur fransuz mutafakkiri J.J.Russo o'z davri parlament a'zolarining faoliyatiga "xalq deputatlari xalqning bevosita vakili bo'la olmaydilar, ular faqat undan vakolat olgan kishilardir"³, deb baho bergan.

Imperativ mandat prinsipi 1871-yilgi Parij Kommunasining tajribasiga tayanib, mazkur tajribani o'z qonun hujjatlarida mustahkamlagan sobiq sotsialistik mamlakatlar parlamentlari faoliyatida e'tirof etildi. Parij Kommunasi jamiyatni siyosiy tashkil etishning shunday bir yangi tipini shakllantirdiki, unda deputatlar o'z saylovchilarining yo'l-yo'riqlariga qat'iy rioya qilishlari lozim va istalgan vaqtda almashtirilishlari mumkin edi⁴

¹ Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. – М.: Издательская группа Форум, 1998. – С. 434.

² Qarag: www.5ballov.ru.

³ Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С. 222.

⁴ Qarag: Конституционное право России. В 3-х томах. – М.: Юристь, 2001. – С 637.

Ammo huquqshunos olimlar orasida sotsialistik tuzum sharoitida jamiyat hayotiga mansub muammolarni tez hal qilishga ko'maklashmaydigan, davlat hokimiyati qonun chiqaruvchi organining ijodiy faoliyatini bo'g'adigan imperativ mandat to'g'risida so'z yuritish uchun hech qanday asos yo'q, degan qarashlar ham mavjud edi¹. Shunga qaramay, deputatlar va saylovchilarning o'zaro munosabatlari sobiq Ittifoq davrida saylovchilarning o'z deputatlariga yo'l-yo'riqlar berish, shuningdek, saylangan deputatlarni chaqirib olish, ularning hisobotlarini tinglash imkoniyatlari qonun hujjatlarida mustahkamlanishi bilan belgilanar edi.

Shunday qilib, totalitar tuzumda deputat imperativ mandatining mustabid siyosiy tuzum sharoitlarida ko'p jihatdan rasmiy xususiyatga ega bo'lgan uch institut: deputatlarni chaqirib olish, deputatlarga yo'l-yo'riqlar berish va ularning hisobotlarini tinglash huquqlarini o'z ichiga olgan.

Ukraina Respublikasining "Ukraina xalq deputatining maqomi to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, deputat o'z okrugidagi saylovchilar oldida javobgar hamda hisobdordir, agar u saylovchilar ishonchini qozonolmasa, qonunda belgilangan tartibda parlamentdan chaqirib olinadi². Demak, Ukraina Respublikasida aynan imperativ mandatning ko'rinishlari mavjud. Deputatlar saylovchilar tomonidan berilgan topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishga majburlar.

Imperativ mandatning mazmuni va mohiyatini Rossiya Federatsiyasining olimi yuridik fanlar doktori, professor S.A.Avakyan shunday ta'riflaydi: "Imperativ mandat sharoitida uni tavsiflaydigan uchta element bo'lishi mumkin: saylovchilarning nakazlari (topshiriqlari), deputatning o'z saylovchilari oldidagi hisoboti, saylovchilar tomonidan deputatning chaqirib olinishi"³

Professor S.A.Avakyaning ushbu fikrida noaniqlik mavjud bo'lib, imperativ mandat uchun yuqorida keltirilgan uchala element bo'lishi shartmi yoki ulardan bittasi yetarli, degan savolni yuzaga keltiradi.

Tadqiqotchi huquqshunos E.I.Kolyushinning e'tirofiga ko'ra, "sho'rolar davrida xalq deputati imperativ deputat mandatiga ega bo'lgan"⁴

Imperativ mandatni kengroq ma'noda, ya'ni parlament a'zosining o'z saylovchilarining to'g'ridan-to'g'ri bildirilgan xohish-irodasini bajarishi, qolgan hollarda esa erkin harakat qilish majburiyati deb tushungan

¹ Qaralg: Конституционное право России. В 3-х томах. – М.: Юристъ, 2001. – С. 637–638.

² Qaralg. www.5ballov.ru.

³ Авакьян С. Федеральное собрание – парламент России. – М.: Российский юридический издательский дом, 1999. – С. 232.

⁴ Колюшин Е.И. Конституционное (государственное) право России. – М.: Юристъ, 1999. – С. 248.

taqdirimizda ham imperativ mandat g'oyasi jiddiy e'tirozlar tug'diradi. Parlament a'zosi o'z saylovchilarining xohish-irodasini milliy manfaatlar-ga zid deb topsa, u mazkur xohish-irodani bajarishi yoki iste'foga chiqishi yoki bo'lmasa chaqirib olinishi lozim.

Amerika Qo'shma Shtatlarida, – deb ta'kidlaydi tadqiqotchi A. Tokvil, “Saylovchilar deputatni saylagach, uni o'z rejaları bilan tanishtirib deputat bajarishi lozim bo'lgan aniq vazifalarni yuklashadi. Saylovchilar deputatlarga mamlakatning ravnaqi yo'lida qanday ishlar qilishini uqtirish bilan birgalikda, o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarini bajarishiga ham umid qiladilar”¹. Ko'rinib turibdiki, saylovchilar o'z huquqlarini amalga oshirish bilan birga, mamlakatning rivojiga o'z hissalarini qo'shish maqsadlari mavjudligini namoyon etib turibdilar.

Germaniyalik tadqiqotchi Konrad Xesse erkin mandat prinsipini ilmiy asoslar ekan, deputat o'z saylovchilari ovoz bergan holatni qo'llab-quvvatlashga majbur emasligini qayd etadi va “erkin mandat zamonaviy partiyaviy davlatchilik an'analari bilan ziddiyatga kirishishi mumkin” degan fikrni ilgari suradi. Bu yerda deputat o'zini qo'llab-quvvatlagan partiya oldida tobe bo'lib qolishiga ishora qilinayapti. Deputat partiya intizomi, o'zining parlamentda muhokama qilinayotgan masalalarga munosabatini belgilab beruvchi siyosiy partiya fraksiyalarining qarorlariga bog'lanib qoladi².

Deputat o'z faoliyatlarini amalga oshirishda birinchi navbatda o'z imkoniyatlaridan to'liq foydalangan holda, o'z nuqtai nazari, o'zining mustaqil faoliyat yo'nalishlarini aniq belgilab olgan holda faoliyat yuritadi. Darhaqiqat, deputatlar o'z vazifalarini qanchalik ishonch bilan bajarsalar, ularga saylovchilar shunchalik hurmat, ishonch bilan munosabatda bo'ladilar.

Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda deputatlar erkin mandatga egadirlar: ular butun millat, xalq vakillari hisoblanadilar, hech kim ularga ijro etish majburiy bo'lgan yo'l-yo'riqlar berishga haqli emas; ular muddatidan ilgari chaqirib olinishi mumkin emas³.

Ta'kidlash lozimki, bu qoidalar qator taraqqiy etgan xorijiy mamlakatlar qonun hujjatlarida ham o'z aksini topgan. Jumladan, GFR Asosiy qonunining 38-moddasiga muvofiq, Germaniya Federativ Respublikasi Bundestagining deputatlari «butun xalq vakillari hisoblanadilar, yo'l-yo'riqlar va ko'rsatmalar bilan bog'liq bo'lmaydilar va o'z

¹ Токиль А. Демократия в Америке. – М., Весь Мир, 1992. – С. 194.

² Hesse K. Grundzuge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. 18., erg. Aufl. Heidelberg: Muller, Jur. Verl., 1991. – 241 s. (см. также: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. – М.: ЮЛ, 1981. – 286 s).

³ Qarag'ang: Чиркия В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Зерцало, 1997. – С. 243.

vijdonlarigagina bo'ysunadilar». Italiya Konstitutsiyasining 67-moddasida: «Parlamentning har bir a'zosi millat manfaatlarini ifoda etadi va o'z vazifalarini imperativ mandatsiz amalga oshiradi», deb belgilab qo'yilgan. Fransiya Konstitutsiyasining 27-moddasiga muvofiq, «har qanday imperativ mandat bekor qilinadi»¹. Xorijiy mamlakatlar parlamentarizmi amaliyotidan ko'rinib turibdiki, ushbu davlatlarda xalq vakillari o'z faoliyatlarini erkin mandat asosida amalga oshiradilar va har qanday imperativ mandat inkor qilinadi.

Erkin deputat mandatining mazmunini umumiy tarzda quyidagicha tavsiflash mumkin: a) mandat umumiy hisoblanadi (ya'ni saylov okruglari bo'yicha saylangan deputatlar butun millat nomidan ish ko'radilar); b) mandat imperativ emas, balki fakultativdir, chunki uni amalga oshirish majburlovdan xoli (deputat o'z saylovchilarining fikrini e'tiborga olishi shart emas); v) mandat chaqirib olinishi mumkin emas; g) mandat o'zini amalga oshirishda mandat beruvchining harakatlarini ma'qullashni talab etmaydi (deputatlarning xohish-irodasi xalq xohish-irodasi bilan uyg'unligi shak-shubhasizdir).

Shu bilan birga, erkin deputat mandati prinsipini mutlaqlashtirish ham maqsadga muvofiq emas. Bu o'rinda partiya ro'yxatlari bo'yicha saylangan deputatlar parlamentda ovoz berishda ko'pincha, hatto ular ko'rilayotgan masala yuzasidan boshqacha fikrga ega bo'lgan hollarda ham partiya ichki tartib - qoidalariga bo'ysunib, o'z fraksiyasining yo'rig'ida yurishga majbur bo'lishlarini e'tiborga olish lozim.

Masalan, Hindistonda nafaqat partiyadan o'z ixtiyoriga ko'ra chiqish, balki o'zboshimchalik bilan ovoz berish yoki partiya ko'rsatmasiga zid ravishda ovoz berish ham deputatlik mandatini bekor qilish uchun asos bo'lishi mumkin².

Deputatning partiyaga tobeligi masalasini hal qilishga nisbatan bunday yondashuvni ijobiy holat deb bo'lmaydi. Zero, ayni vaqtda imperativ mandat inkor etilishiga qaramay, uning o'rniga deputatni partiyaga tobe qilib qo'yadigan, unga o'z vijdoni va e'tiqodlariga muvofiq, partiya manfaatlaridan emas, balki milliy manfaatlardan kelib chiqib ish tutish imkoniyatini doim ham beravermaydigan partiya mandati e'tirof etiladi.

Erkin deputat mandati konsepsiyasini yoqlab chiqqan rossiyalik huquqshunos olim A.V.Zinovyev deputatlarning huquqiy maqomini ilmiy o'rganib, shunday xulosaga keladi: «Erkin mandat demokratik xarakterga

¹ Конституции мира: Сб. Конституции государств мира / Сост. У.Таджижанов, А.Х.Саидов. Т.1-8. – Ташкент: Академия МВД РУз, 1997. – С.134.

² Qarag'ang: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть. Т. 1-2. – М.: БЕК, 1999. – С. 505.

ega bo‘lib, deputat o‘z saylovchilari oldida hech qanday majburiyatga ega bo‘lmaydi, shu o‘rinda saylovchilar ham deputatni chaqirib olish huquqidan mahrumdirlar. Deputatlar o‘z mehnati evaziga yaxshigina maosh olishadi va ular har qanday majburiyatlardan xolidirlar”¹

Ma‘lumki, hozirgi kunda chaqirib olish instituti saylov erkinligi to‘g‘risidagi normalarga ziddir. Saylovchilar deputatni saylar ekanlar, unga ishonch bildirishadi. Shunday bo‘lsa-da, 1999-yil 23-iyunda qabul qilingan “Rossiya Federatsiyasi Federatsiya Kengashi a‘zosi va Davlat Dumasi deputatining huquqiy maqomi to‘g‘risida”gi Federal qonunda deputatning chaqirib olinishi ko‘zda tutilmagan. Parlament a‘zolarining bunday munosabati ular o‘z saylovchilari oldida hech qanday majburiyatga ega bo‘lgisi kelmayotganligini ko‘rsatadi²

Rossiyalik huquqshunos olim N. V. Vitrukning fikriga ko‘ra³, “Rossiya Federatsiyasi subyekt davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining mandati yarim erkin hisoblanadi. Bundan ko‘rinadiki, deputat saylovchilarning ko‘rsatmalarini bajarishga majbur emas, lekin shu bilan birga, deputat o‘z majburiyatlarini bajarmaganida, saylovchilarda deputatni chaqirib olish huquqi saqlanib qolgan. Deputatni chaqirib olish u o‘z vazifalarini bajarmagan, deputatlik sha‘niga dog‘ tushirgan hollarda hamda saylovchilar bilan aloqani uzgan vaqtdan boshlanishi mumkin”

2-§. Saylovlar – parlament a‘zosi mandatining yuzaga kelishida muhim omil sifatida

Fuqarolarning saylov huquqi butun dunyoda e‘tirof etilgan eng muhim konstitutsiyaviy-siyosiy huquqlardan bo‘lib, fuqarolarga nafaqat vakillik organlarini tashkil etish, balki bunday organlarga o‘z vakillarini yuborish imkoniyatini ham beradi. Parlament saylovlari mamlakat aholisining irodasi va kimni afzal bilishini namoyon etuvchi vosita sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Fuqarolik jamiyatini shakllantirishda demokratik huquqiy davlat barpo etish jarayonida saylovchilarning faolligi juda muhimdir. Har bir fuqaro jamiyatda bo‘layotgan o‘zgarishlar va turli jarayonlarga o‘z munosabatini siyosiy huquqlaridan foydalanishi orqali namoyon etadi. Shuning uchun ham har bir fuqaro bu jarayonlarga befarq bo‘lmasligi, ertangi kunda o‘zining huquqlari va qonuniy manfaatlari ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotdagi ishtiroki orqali yuzaga chiqishini teran anglashi lozim.

¹ Зиновьев А.В. Конституционное право России. – М.: СПб, 2000. – С.184.

² Qaang: Мальцев Г., Экимов А. Будет ли настоящий парламент?// Народный депутат. – 1992. – №7. – С.28 – 29.

³ Российская газета. – 1997. – 15 янв.

Saylov qonun bilan belgilangan muayyan huquqiy jarayon bo'lib, unda fuqarolar muayyan bir partiya yoki nomzod uchun o'z ovozlari beradilar. Buning natijasida hokimiyatning saylab qo'yiladigan organi – parlament shakllantiriladi yoki aniq bir mansabdor shaxs, deputat saylanadi¹

Saylov tajribasiga ko'ra, saylovchilarni har bir nomzodning hayoti va faoliyati bilan tanishtirish maqsadida ularga keng imkoniyatlar yaratib beriladi. Zero, deputat bo'lishini maqsad qilgan nomzodlar orasida saylovchilarni o'ziga og'dirish maqsadida ularga amalga oshmaydigan va'dalar berish, turli-tuman xayr-ehsonlar uyushtirish kabi nayranglar ishlatuvchilar bo'lishi mumkin. Tajriba va tahlillar shundan dalolat beradiki, bunday salbiy holatlarga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Saylovchi o'z millati, Vatani, mamlakatining fuqarosi sifatida deputat nomzodi uchun ovoz berar ekan, demak, bu bilan yurt, Vatan kelajagiga ishonchini, e'tiqodini namoyon qiladi.

Fuqarolar ushbu huquqlardan foydalanib, davlat hokimiyatini boshqarishda o'z vakillari orqali davlatning eng muhim siyosiy masalalarini muhokoma qilish va hal etishda ishtirok etadilar. Demokratik tamoyillar asosida tashkil qilingan va o'tkazilgan saylovlar fuqarolarning davlat organlarini tuzish va ularning ishida ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Saylovlar natijasida jamiyat a'zolarining xohish-irodasi, kayfiyati, olib borilayotgan ichki va tashqi siyosatga munosabati aniqlanadi, fikrlar xilma-xilligi namoyon bo'ladi.

Xalqaro normalarda ham fuqarolarning siyosiy huquqlarini amalga oshirish masalalari o'z ifodasini topgan. Masalan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining² 21- moddasida har bir inson bevosita yoki erkin saylangan vakillar orqali o'z mamlakatini boshqarishda qatnashish huquqiga egaligi haqidagi qoida mustahkamlangan. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida³gi xalqaro Paktning³ 25-moddasi "a" bandida inson, ham bevosita, ham o'zi saylagan vakillari orqali davlat hokimiyatini boshqarishda qatnashishi ko'rsatilgan.

Saylovning o'ziga xos jihatlaridan biri - siyosiy partiyalar rolining oshishi fuqarolarning o'z xohish-irodalarini izhor etishlaridir. O'z navbatida, deputatlik mandatlariga kimlar nomzodlarini taklif etishi, deputatni saylashda saylovchilarning qancha miqdordagi ovozlari zarur

¹ Qarang: Ahmadshoeva M.A., Rasulov Sh.V. Saylov konunchiligi: 100 savolga 100 javob. – Toshkent: TDJUI, 2004. – B. 5.

² Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. BMT Bosh Assambleyasining 1948 yil 10 avgustdagi 217 A (III) rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan va e'lon qilingan.

³ Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt. BMT Bosh Assambleyasining 1966 yil 16 dekabrda 2200 (XXI) rezolyutsiyasi bilan imzolash, ratifikatsiya qilish va qo'shilish uchun qabul qilingan va ochilgan. 1976 yil 23 martda kuchga kirgan.

ekanligi, nomzodlarni taklif etgan siyosiy partiyalar orasida deputatlik mandatlari qanday taqsimlanishi, saylovlarni tashkil qilish tartibi va natijalarini aniqlashning qonuniyligi kafolati hisoblanadi.

Majoritar saylov tizimi – fransuzcha «majorite» so‘zidan olingan bo‘lib, ko‘pchilik degan ma‘noni anglatadi. Saylov tizimining ushbu turida qonun bilan belgilangan saylovchilarning ko‘pchilik ovozini olgan nomzod mazkur saylov okrugi bo‘yicha deputat sifatida saylangan hisoblanadi. Buyuk Britaniya, AQSH, Meksika va boshqa davlatlarda majoritar saylov tizimi amal qiladi¹

Xalqaro amaliyotda saylanish huquqini qo‘lga kiritish muayyan yosh bilan bog‘liq. Jumladan, Fransiyada Milliy Majlis deputatligiga nomzodini qo‘ygan shaxs 23 yoshga to‘lgan bo‘lishi, Yevropa parlamentiga ham xuddi shunday 23 yoshga yetgan bo‘lishi lozim². Rossiya Federatsiyasida 2002-yil 20-dekabrda qabul qilingan “Rossiya Federatsiyasi Federal Majlisining Davlat Dumasi deputatligiga saylov to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq, Davlat Dumasi deputatligiga 21 yoshga to‘lgan hamda saylovlarda qatnashish huquqiga ega bo‘lgan Rossiya Federatsiyasi fuqarosi saylanishi mumkin³

Xorijiy mamlakatlar tajribasidan kelib chiqqan holda, quyi palata a‘zolarining soni Belgiyada 150 ta, Rossiyada 450 ta, Italiyada 630 ta, Yaponiyada 500 ta, Germaniyada 669 ta, AQSHda 435 ta va hokazo⁴

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda deputatlikka nomzodlar ko‘rsatish aksariyat hollarda siyosiy partiyalar tomonidan amalga oshiriladi. Ba‘zi xorijiy mamlakatlarda bunday huquq boshqa siyosiy uyushmalarga ham berilgan. Masalan, Belarus, Ukraina Respublikalarida turli xil jamoat birlashmalari, Buyuk Britaniya, Niderlandiyada muayyan saylovchilar guruhi deputatlikka nomzod ko‘rsatish huquqiga ega⁵.

Jahondagi demokratik davlatlardan biri hisoblangan Shvetsariyada ayollar o‘zlarining saylov huquqlariga faqatgina 1971-yilda erishdilar, xolos. Ba‘zi musulmon davlatlarida hanuzgacha ayollar saylov huquqiga ega emasdirlar⁶.

Rossiya Federatsiyasida o‘z nomzodini ko‘rsatmoqchi bo‘lgan shaxs tegishli okrugda uni qo‘llab-quvvatlaydigan saylovchilarning kamida bir

¹ Qarag: Хоржий мамлакатлар конституциявий (давлат) ҳуқуқи / Масъул муҳаррир: доцент Д.Қ.Аҳмедов. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. – Б. 332.

² Qarag: Droit constitutionnel et libertes. Edition SIREY. 1998. – P. 50–52.

³ Qarag: Кириллов В.Ф. Конституционное право Российской Федерации. – Тюмень: Тюменский гос. университет, 2005. – С.209–210.

⁴ Парламентаризм: хоржий мамлакатлар тажрибаси. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б.26.

⁵ Qarag: Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. –М.: Юристъ, 2000. – С.218.

⁶ Qarag: Конституционное право зарубежных стран. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С.193.

foiz miqdori ovozini to‘plashi zarur¹ Litva Respublikasida alohida shaxslar kamida mingta ovoz to‘plagan taqdirda bir mandatli saylov okruglari bo‘yicha o‘z nomzodini deputatlikka ko‘rsatishlari mumkin².

Professor S.A.Avak‘yanning fikricha³, “ilgari sodir qilgan jinoyatlari uchun deputat bo‘lmoqchi bo‘lgan shaxslarga amaldagi qonunlar cheklov qo‘ymaydi. Jazo o‘tagan shaxs jamiyatga qaytib keladi hamda barcha o‘ziga tegishli bo‘lgan huquqlardan, shu jumladan, siyosiy huquqlardan ham foydalanishi mumkin. Shunga ko‘ra, uning nomzodini deputatlikka taqdim etsalar, mazkur vaziyatda deputat bo‘lish yoki bo‘lmaslik masalasi qonun asosida emas, balki axloq - odob me‘yorlari asosida hal qilinadi. Tabiiyki, u sodir qilgan jinoyati uchun jamoatchilik oldida javob berib, o‘z aybini oqlagan. Shu asnoda nomzod saylovchilardan hech narsani yashirmasligi kerak, qolaversa, saylovchilar shaxsning deputatlikka loyiq yoki loyiq emasligini o‘zlari hal qiladilar.

Fransiya davlatida parlament a‘zoligiga nomzod ko‘rsatishning o‘ziga xos talablarini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, harbiy xizmatni o‘tamagan, Jinoyat kodeksining ayrim moddalari bilan sudlanganlar o‘z nomzodlarini saylovga qo‘yishlari taqiqlanadi⁴

Aksariyat rivojlangan davlatlarda saylov huquqlariga faqat o‘sha davlat fuqarolarigina ega ekanligini qayd etishimiz mumkin. Fuqaroligi bo‘lmaganlar, chet el fuqarolari saylovlarda qatnasha olmaydilar. Shu bilan birga parlament a‘zoligiga ma‘lum vaqt o‘sha hududda doimiy yashaganlik talab etiladi. Masalan, AQSHda 1787-yilgi Konstitutsiyasi-ning 3-moddasiga ko‘ra, AQSH Kongressining Vakillar palatasiga kamida yetti yil AQSH fuqarosi bo‘lib, muqim yashagan shaxslar saylanishi mumkin. Argentinada naturilizatsiya asosida fuqarolikni qabul qilgan shaxslar uch yil, Tunisda esa besh yil o‘tganidan keyin o‘z nomzodlarini deputatlikka ko‘rsatishlari mumkin⁵

Masalan, Ruminiya Respublikasida saylov – sanasi e‘lon qilingani-dan boshlab, Litva Respublikasida– deputatlikka nomzodlar ro‘yxati e‘lon qilingach, Turkiyada esa, saylovga 15 kun qolganida saylovoldi tashviqot tadbirlarini amalga oshirishga ruxsat etiladi. Bunday tajriba esa, ma‘lum ma‘noda fuqarolar orasidan deputatlarni tanlab olishning muhim vositasi

¹ Статья 41 Закона «О выборах в Государственную Думу Федерального Собрания Российской Федерации»: Сб. законодательных и иных правовых актов по вопросам выборов в федеральные органы государственной власти Российской Федерации. – М.: Весь мир, 1997. – С. 122

² Статья 30 Закона «О выборах в Сейм Литовской Республики» // Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибати Назорат–ахборот бўлимининг жорий архиви, 3–6 июл, 196–варақ.

³ Авакьян С.А. Депутат: статус и деятельность. – М.: Политиздат, 1991. – С. 72.

⁴ Qarag. Парламент фаолияти Франция тажрибасида // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2001. – № 1. – Б.53.

⁵ Qarag: Конституционное (государственное право) зарубежных стран: В 4-х т. Т.1–2. Часть общая. – М.: БЕК, 2000. – С. 369.

hisoblanadi hamda deputatlikka saylangan fuqaro ham keyingi qonunchilik faoliyati davomida hech qanday huquqiy to'xislarga duch kelmasligini kafolatlashga xizmat qiladi. Bunday tartib har bir davlatning o'z milliy qonunlari bilan belgilanadi. Xorijiy mamlakatlar parlamentlarida deputatlar palatasini shakllantiruvchi asosiy vosita siyosiy partiyalar ekanligini ko'pchilik huquqshunos olimlar ham ma'qullaydilar¹.

Saylovoldi jarayonlari mamlakat fuqarolari siyosiy faolligining oshib borishiga, ularning sobiq sho'rolar davridagidek saylovlarning chetdan kuzatuvchisi bo'lib qolmay, aksincha, uning faol ishtirokchisi bo'lishlariga sabab bo'ladi. Qisqacha aytganda, bugun xalqimiz siyosiy boqibeg'amlikdan qutuldi, chuqur siyosiy uyqudan uyg'ondi deyish mumkin².

Deputatlikka nomzodi qo'yilgan har bir shaxs kelajakda qanday vazifa va maqsadlar asosida faoliyat olib borishi bevosita ular tomonidan ilgari surilgan va e'lon qilingan saylovoldi dasturlarida o'z ifodasini topmog'i lozim. Deputatlikka nomzod tomonidan ilgari surilayotgan saylovoldi dasturi har jihatdan hozirgi davr talablaridan kelib chiqqan holda tuzilgan bo'lsa, nomzod dasturida aniq va maqsadli vazifalar o'z aksini topgan bo'lsa, albatta, saylovlarda g'alaba qozonish imkoniyati vujudga keladi.

Saylov tashviqotlari vaqtida ayrim deputatlarni tushunish qiyin. Saylovoldi jarayonida katta va'dalar berib, deputat mandatiga ega bo'lib oladi. O'z saylovchilarining ko'rsatma hamda murojaatlarini asossiz qoldiradi. Amaldagi tajriba shuni ko'rsatadiki, aynan shunday deputatlar ikkiyuzlamachilik qilib, o'zlariga berilgan topshiriqlarni bajarmaydilar. Deputat bir so'zli inson bo'lmog'i, qo'lidan kelmaydigan ishlarga va'da bermasligi lozim. O'z so'zida turmoqlik nafaqat fuqaroda deputatga ishonchni paydo qiladi, qolaversa, davlat hokimiyati vakillik organlarining nufuziga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Haqiqatda ham, saylov tashviqotlari saylov kampaniyasining eng muhim bosqichi bo'lib, o'z nomzodini deputatlikka ko'rsatgan fuqaro tashviqot ishlarida o'zga fuqarolarning ishonchini qozona olishi va saylovchilarga quruq va'dalar berib qolmasdan, balki o'z dasturining amalga oshishini saylovchilarga tushuntira olish zarur.

Shu o'rinda deputatlikka nomzodlarning daxlsizligi masalasiga ham e'tibor berish lozim. Chunonchi, Rossiya Federatsiyasi saylov qonunchiligiga muvofiq, deputatlikka nomzodlar saylov kampaniyasi davrida

¹ Qarag: Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М.: Новое знание, 2001. – С.217.

² Qarag: Таджиканов У. Одиликориев Х. Саидов А. Ўзбекистон Республикаси конституциявий хукуки: Юридик олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б.492.

immunitet huquqidan foydalanadilar. Nomzod ro'yxatdan o'tkazilgan kundan to saylov natijalari e'lon qilinguniga qadar, Rossiya Federatsiyasi Bosh prokurorining ruxsatisiz ushlab turilishi, ma'muriy hamda jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas. Bu qoida nomzodning saylovda erkin hamda oshkoro faoliyat olib borishini ta'minlaydi¹.

Xorijiy mamlakatlar saylov jarayonlarida nomzod tomonidan garov puli to'lash amaliyoti mavjuddir. Jumladan, Kanada saylov qonunchiligiga ko'ra, deputatlikka nomzodi ko'rsatilayotgan har bir shaxs rozilik qasamyodini keltirib, 200 Kanada dollari miqdorida garov puli to'lashi shart. Garov puli saylov kampaniyasini nojiddiy nomzodlardan cheklash maqsadida belgilangan, ushbu mablag' nomzodga okrugda ishtirok etgan saylovchilarning kamida 15 foizi ovoz bergan holda qaytariladi².

Fransiyada esa, Milliy Assambleyaga deputat sifatida nomzodi qo'yilayotgan shaxsdan 1000 frank miqdorida garov olinadi. Agar nomzod saylov okrugida berilgan ovozlarning 5 foizidan kam bo'lmagan miqdorda ovoz olsa, ushbu garov puli qaytarib beriladi. Fransiya fuqarosi Yevropa parlamentiga o'z nomzodini qo'ygan bo'lsa, 1500 frank miqdorida saylov garovi to'laydi. "Rossiya Federatsiyasining Federal Majlisi Davlat Dumasi deputatligiga saylov to'g'risida"gi Qonunining 68-moddasi ham aynan saylov garoviga bag'ishlangan.

Xorijiy mamlakatlar saylov qonunchiligida yangi saylov o'tkazish masalasi bo'yicha o'ziga xos tartib-qoidani kuzatishimiz mumkin. Masalan, Fransiyadagi saylovda deputatlikka nomzod bilan bir vaqtning o'zida uning o'rinbosari ham o'z nomzodini ko'rsatadi. Bu o'rinbosar haqiqiy nomzod deputatlikka saylanganidan keyin vafot etsa, iste'foga chiqsa, hukumatga yoki Konstitutsiyaviy Kengashga a'zo qilib tayinlansa, deputatlik vakolatini qabul qilib oladi³.

Polshada Seym a'zosining vakolati muddatidan oldin tugatilganida yangi saylov o'tkazilmaydi. Bu holatda Seym Marshali bo'sh turgan o'ringa o'sha saylov okrugi bo'yicha eng ko'p ovoz to'plagan nomzodni tayinlaydi. Agar nomzod deputatlik o'rniga xohish bildirmasa, undan keyingi eng ko'p ovoz to'plagan nomzod tayinlanishi mumkin⁴.

¹ Выборы депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации. В вопросах и ответах / Под. ред. Д.В. Нежданова, Д.А. Сударушкина. – СПб.: Питер, 2003. – С.87.

² Парламентаризм: хорижий мамлакатлар тажрибаси / Р.М.Алимовнинг умумий тахрири остида. – Тошкент: Шарк, 2004. – Б.130.

³ Парламентаризм: хорижий мамлакатлар тажрибаси. – Тошкент: Шарк, 2004. – Б.195.

⁴ Депутат парламента в зарубежных государствах. – М.: Юрид. лит, 1995.– С.41.

3-§. Parlament a'zolari vakolatlarining vujudga kelishi va tugatilish tartibi

Parlament a'zolarining maqomi to'g'risida maxsus qonunlar, masalan, Germaniya Federativ Respublikasida ("Germaniya Bundestagi a'zolarining huquqiy munosabatlari to'g'risida"gi 1977-yil qonun), Polsha Respublikasida ("Deputat va Senator mandatini amalga oshirish to'g'risida"gi 1996-yil qonuni) qabul qilingan¹

Xorijiy mamlakatlar qonunchiligini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlar amaliyoti parlament a'zolari parlamentda faoliyatlarini boshlashlaridan oldin, belgilangan tartibda qasamyod qabul qiladilar. Jumladan, Ukraina Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, Ukraina xalq deputatining deputatlik vakolatlari Ukraina Oliy Radasida qasamyod qabul qilgan kundan boshlab tan olinadi.

Parlament a'zosi qasamyodi, mazmunan, uning o'z xohishiga binoan majburiyatlarni qabul qilishi va o'z faoliyati bilan Ukraina Respublikasiga xizmat qilishi, uning suvereniteti va mustaqilligini himoya qilishi, Vatan va fuqarolar farovonligi haqida qayg'urishi, Konstitutsiya va qonunlarga bo'ysunishi, xalq manfaatlarini ko'zlab faoliyat yuritishini nazarda tutadi. Xalq deputatining qasamyodi deputat maqomini huquqiy ravishda oydinlashtiribgina qolmay, balki bu axloqiy-siyosiy Akt hisoblanadi.

Deputat qasamyod qilishdan bosh tortsa, o'z deputatlik mandati va Ukraina Respublikasi xalq deputati maqomini yo'qotadi. Ammo bu holat xalq deputatining yuridik mas'uliyati sifatida ko'rilmaydi, uning deputat daxlsizligi prinsipiga ham aloqasi yo'q.

Shuningdek, deputat vakolatlari palataning birinchi majlisida qasamyod keltirganlaridan so'ng boshlanadi. Polsha Respublikasida parlament a'zosi qasamyodni bevosita Seym Marshali oldida qabul qiladilar. Qasamyod keltirish parlament a'zosining lavozimiga kirishishini bildiradi, uning qonunchilik organidagi faoliyati uchun javobgarligini yanada oshiradi². Litva Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq, saylangan Seym a'zosi Seymda Litva Respublikasiga sodiqligi haqida qasamyod keltirganidan keyingina o'z vakolatlarini amalga oshirish huquqlariga ega bo'ladi. Qonunda belgilangan tartibda qasamyod keltirmagan Seym a'zosining mandati bekor qilinadi. Bu haqda Seym o'z qarorini qabul qiladi (59-modda).

Parlament a'zolari vakolatlarining yuzaga kelishi va tugatilishi turli mamlakatlarda har xil belgilanadi. Xorijiy mamlakatlar parlamentlari

¹ Qarang: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т.3. Особенная часть. Страны Европы. – М., 2002. – С. 383, 511.

² Qarang: Депутат парламента в зарубежных государствах. – М.: Юрид. лит., 1995. – С.39.

amaliyoti shuni ko'rsatadiki, parlament a'zolarining vakolatlari davri odatda, ular saylangan paytdan, ba'zan qonun hujjatlarida belgilangan sanadan (masalan, AQSHda – saylov yilidan keyingi yilning 3-yanvari soat 12 dan) boshlanadi¹. Bunda parlamentning saylab qo'yiladigan a'zosi vakolatlarini u a'zo bo'lgan tegishli palata tomonidan tekshirish zarurligi nazarda tutiladi.

Xususan, “Belarus Respublikasi Milliy Majlisi Respublika Kengashining a'zosi, Vakillik palatasi deputatining maqomi to'g'risida”gi qonunning 5-moddasiga muvofiq, parlament a'zosining vakolatlari yangi saylangan Vakillik palatasining birinchi majlisidan boshlanib, yangi chaqiriq Vakillik palatasining birinchi majlisi ish boshlaguniga qadar davom etadi. Shuningdek, Belarus Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasida o'ziga xos tartib-qoidani uchratishimiz mumkin. Mazkur moddaga muvofiq, parlament a'zosining vakolat muddatlari faqat urush holatlarida uzaytirilishi mumkin.

4-§. Parlament a'zolari faoliyatining tashkiliy - huquqiy kafolatlari

Parlament a'zolari faoliyatining kafolatlari davlat manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan faoliyatining sun'iy to'siqlarsiz va samarali amalga oshirilishini ta'minlovchi shart-sharoitlar va vositalardir.

“Kafolat” so'zi (fransuzchadan - ta'minlash) tasdiqlash, ta'minlash ma'nolarini anglatadi. Shu tariqa, kafolat – bu muayyan natijaga erishishni ta'minlovchi hodisa, vakolatlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan holat va o'z vakolatlarini amalga oshirishda xalq vakillarining sun'iy to'siqlarsiz va bevosita ishtirok etishini ta'minlab beruvchi maxsus mexanizm. Aynan ma'lum bir munosabat, jarayonni ta'minlash kafolatning eng muhim belgisi hisoblanadi.

Ushbu holat mazkur huquqiy hodisaning subyektiv huquq, yuridik majburiyat, javobgarlik kabi boshqa huquqiy toifalardan farqini aniqlashga yordam beradi, vaholanki, huquqiy hodisa o'z ichiga olgan maqsadga erishishni ta'minlamasa, kafolat hisoblanmaydi. Ko'pchilik huquqshunolar parlament a'zolari kafolatlarini tashkiliy-siyosiy, huquqiy va moddiy kafolatlariga ajratadilar. Ba'zi huquqshunos olimlar esa, kafolatlarni bir nechta belgilar bo'yicha tasniflashga harakat qiladilar.

Kafolatlar institutining amal qilishi nafaqat parlament a'zolarining huquq va majburiyatlarini ta'minlashga, balki ular faoliyatini samarali

¹ Qarang: Конституционное (государственное право) зарубежных стран: В 4-х т. Т 1-2. Часть общая. – М.: БЕК, 2000. – С.501.

amalga oshirishga qaratilgandir. Parlament a'zolari faoliyatining kafolatlari keng qamrovli bo'lganligi uchun ularni maxsus o'rganishimiz maqsadga muvofiqdir. Ular faoliyatining kafolatlarini quyidagi turlarga bo'lib o'rganish lozim:

- 1) parlament a'zosi daxlsizligi (immuniteti);
- 2) mehnat huquqlari kafolatlari;
- 3) moddiy kafolatlar (indemnitet);
- 4) tashkiliy - ijtimoiy kafolatlar.

Parlament a'zolarining daxlsizligi ommaviy-huquqiy xususiyatga ega. Parlament a'zolari immuniteti (daxlsizligi) aksariyat davlatlarda o'rnatilgan bo'lib, unga amal qilinadi. Bu bo'yicha parlamentda hech qanday to'siqlarsiz va samarali ishlashi uchun zarur shart-sharoitlar va vositalarni ta'minlab berishga qaratilgan.

Immunitet xususida ko'plab ilmiy adabiyotlarda turlicha fikrlar bildirilgan. Jumladan, "immunitet ayrim mansabdagi shaxslarga va parlament a'zolariga qonun doirasida beriladigan imtiyoz"¹

"Immunitet" (lotin. Immunitas) – belgilangan subyektlarga nisbatan umume'tirof etgan huquqiy normalar qo'llanilmasligini bildiradi. Davlatdagi ayrim mansabdor shaxslar daxlsizligi, xususan, parlament a'zolari immuniteti². Shuningdek, immunitet – parlament a'zolari daxlsizligi, ular faoliyatining eng muhim kafolatining huquqiy ifodasidir. Immunitet deputatning javobgarlikka tortilmasligi va daxlsizligini anglatadi³

Immunitet parlament a'zolarining qonun doirasida faoliyat olib borishini ta'minlash, qolaversa, vakolat muddati davrida olib boradigan ish faoliyatini kafolatlash maqsadida davlat tomonidan himoyalangan immunitet huquqining ta'minlanishidir.

Xorijiy mamlakatlarda parlament a'zosining daxlsizligi deganda, ko'proq vakillik organi tomonidan ularning shaxsiy huquqlari va erkinliklarini cheklaydigan holatlardan himoyalash, ularga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atish asosida sud tartibida ish boshlashdan himoyalash tushuniladi. Rivojlangan davlatlarda parlament a'zosi jinoiyat sodir etgan joyda qo'lga olinsa, immunitetidan mahrum bo'ladi. Bunday holatda parlament a'zosi parlamentning roziligisiz hibsga olinadi⁴

Yaponiya Konstitutsiyasining 50-moddasiga ko'ra, ikki palatali parlamentdagi barcha parlament a'zolari (jinoiyat joyida ushlanishidan

¹ Конституційний захук: Ізохли лугат / А.Азизх'жаев, О.Хусанов, Х.Азизов. – Тошкент: ЎзР ИИВ Академияси, 2001. – Б.47.

² Юридик атамалар қомусий лугати / Маъсул муҳаррир Х.Р.Раҳмонқулов. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б.162.

³ Қағалг: Таджикханов У., Одилқориев Х.Т., Саидов А.Х. Ўзбекистон Республикасининг конституційвий ҳуқуқи. – Тошкент: ЎзР ИИВ Академияси, 2001. – Б.511.

⁴ Қағалг: Линецкий С. Депутатский иммунитет – pro i contra // Юридичний висник України. – 1999. – № 10. – 11–17 березня.

tashqari holatda) parlament sessiyasidan oldin hibsga olinishi mumkin. Sessiya ochilgunigacha hibsga olingan parlament a'zolari sessiya davrida palataning talabiga binoan hibsdan ozod etiladilar¹. Shuningdek, bunday qoidalar Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belarus Respublikasi, Germaniya Federativ Respublikasi kabi davlatlarning parlament a'zolari maqomini belgilovchi qonun hujjatlarida ham qayd etilgan.

“Deputatning daxlsizligi” tushunchasi bo'yicha professor S.A.Avak'yanning fikricha, deputatning daxlsizligi deputat faoliyatining kafolati bo'lib, deputatlarni jinoiy hamda ma'muriy choralardan himoyalovchi vosita hisoblanadi²

Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga muvofiq, Federatsiya Kengashining a'zolari va Davlat Dumasining deputatlari o'z vakolatlari davrida daxlsizdirlar. Ular jinoyat ustida ushlangan hollardan tashqari, hibsga olinishi, boshqa odamlar xavfsizligini ta'minlash uchun o'tkaziladigan va federal qonunda qayd etilgan nazoratdan tashqari tintuv qilinishi, shaxsan tekshirilishi mumkin emas.

Buyuk Britaniyada sessiyaning boshlanishidan 40 kun oldin va sessiya tugaganidan 40 kun o'tgach deputat immunitetga ega bo'ladi. Norvegiyada daxlsizlik sessiya davridan tashqari parlamentga kelish va ketish davrida ham amal qiladi³

Germaniya Federativ Respublikasi Asosiy qonunining 46-moddasida shunday deyilgan: Jinoyatga aloqador hollarda deputat faqat Bundestag ruxsati bilangina ishga jalb qilinishi yoki qamoqqa olinishi mumkin, istisno hollarda qamoqqa olish harakat sodir etilganida yoki uning ertasi kuni davomida amalga oshirilishi mumkin.

Ayrim xorijiy mamlakatlarda parlament a'zolarining sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilish aybni og'irlashtiruvchi holat hisoblanadi. Xususan, Finlyandiyaning amaldagi qonunchiligiga ko'ra, parlament a'zosini sessiyaga borish yoki qaytish davrida uni kimligini bilgan holda sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilib haqorat qilgan shaxslarni javobgarlikka tortishda ushbu holat og'irlashtiruvchi holat deb hisoblanadi.

Mehnat huquqi kafolatlari parlament a'zosiga uning mehnat huquqlari va manfaatlari o'z faoliyatida himoyalanganligi to'g'risida ishonch hosil qilishda ko'maklashadi. Ushbu kafolatlar parlament a'zosi faoliyatiga qarab bir nechta turlarga bo'linishi mumkin: professional asosda yoki doimiy ish joyidan ajralmagan holda. Ko'plab mamlakatlarda

¹ Конституционное право зарубежных стран. Общая часть / Под. ред. Б.А.Страшун. – М.: БЭК, 1999. – С.511.

² Qarag: Авакьян С.А. Депутат: статус и деятельность. – М.: Политиздат, 1991. – С.246.

³ Qarag: Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России. Т.2. – М.: Профобразование, 2001. – С.663.

parlament a'zosi maqomi to'g'risida qonunlar qabul qilingan, ilmiy maqolalar chop etilgan bo'lib, bevosita ular orqali mehnat kafolatlari xususida yetarli ma'lumot olsa bo'ladi¹.

Xususan, Italiya Konstitutsiyasining 38-moddasiga ko'ra, parlamentga saylangan parlament a'zolari o'z vakolat muddatlari davrida vaqtinchalik zaxiraga chiqishlari belgilanib, vakolat muddatlari tugaganidan so'ng ish haqi va stajida yo'qotishlarsiz o'z ish joylariga tiklanishlari lozim.

Davlat Dumasi deputatining deputatlik vakolati tugagach, u oldingi mehnat faoliyatidagi lavozimiga tiklanadi, agarda mazkur lavozim tugatilgan bo'lsa, uning roziligi bilan aynan shu lavozimga teng keladigan boshqa lavozim taklif etiladi²

Rossiya Federatsiyasi Davlat Dumasining deputati mehnat shartnomasi asosida besh nafargacha yordamchiga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, jamoatchilik asosida uning 30 tagacha yordamchisi bo'lishi mumkin³

AQSHda Vakillik palatasining deputatiga 18 tagacha xodimdan iborat yordamchilar ajratiladi⁴. Belarus davlati palata a'zolarining maqomi to'g'risidagi qonunda esa, ikkitagacha yordamchi bilan ta'minlash kafolatlangan. Shuningdek, ko'plab davlatlar qonun hujjatlarida yordamchilarning vakolat muddatlari, huquq va majburiyatlari, kafolatlari mustahkamlab qo'yilgan.

Parlament a'zolari o'z vakolatlari amal qilayotgan muddat mobaynida harbiy yig'inlardan ozod qilinadi. Bu qoida ham Rossiya Federatsiyasi, Belarus, Ukraina respublikalari kabi ko'plab rivojlangan davlatlar qonunchiligida o'z ifodasini topgan.

Parlament a'zolari faoliyatida moddiy kafolatlar masalasi juda muhim o'rin tutadi. "Kafolat" tushunchasi "indemnitet" tushunchasi bilan bog'liq. Bir guruh olimlar indemnitet deganda, parlament a'zosining moddiy-moliyaviy mustaqilligini, boshqa guruh olimlar parlament a'zosining o'z faoliyati davomida bildirgan fikri va parlamentda bergan ovozi uchun javobgar bo'lmasligini tushunadilar, uchinchi guruh olimlar esa yuqoridagi ikkala fikrlar ham to'g'ri deb hisoblaydilar.

Ilmiy adabiyotlarda "indemnitet" tushunchasiga "parlament a'zosi-ning yoki boshqa davlat hokimiyati vakillik organlarining moddiy ta'minlanishidir"⁵, deb ta'rif berilgan.

¹ Зинovieв А.В. Конституционное право России. – М.: СПб, 2000. – С.193.

² Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России. Т.2. –М.: Профобразование, 2001. –С.669.

³ Уша жойда. – С.682.

⁴ Конституционное право зарубежных стран. Т.4. – М.: БЕК, 2001. – С.101.

⁵ Конституция Российской Федерации: Энциклопедический словарь / В.А.Туманов, В.Е.Чиркин, Ю.А.Юдин и др. – М.: НОРМА, 1997. – С.109.

Moddiy kafolatlarning muhim elementi sifatida indemnitet quyidagi huquqlarni o'z ichiga oladi:

– mukofotlanish huquqi, parlament a'zolarining vakolat muddati davrida beriladigan mukofot miqdorining o'zgarishligi;

– yordamchilar, konsultantlar yordamidan foydalanishda davlat budjetidan ta'minlanish huquqi;

– parlament ichki xizmatida kutubxona, kompyuter ma'lumotlari manbalaridan (Finlyandiya), oshxona (Yaponiya) va boshqa xizmatlardan foydalanish huquqi;

– saylovchilar bilan uchrashuvlar o'tkazish va boshqa holatlarda xarajatlarni qoplash huquqi¹.

Indemnitet huquqini bunday turlarga bo'lib o'rganish ijobiy ahamiyatga ega. Chunki qaysi holatlarda bu huquqlardan foydalanish aniq va atroflicha o'z ifodasini topgan.

Bir qator mamlakatlarda, xususan, AQSHda ma'lum yoshga yetgan parlament a'zosi (u turli davlatlarda 45 dan 65 yoshgacha oraliqda belgilangan) agar parlamentda muntazam ravishda ma'lum muddat (odatda 8–10 yil) ishlagan bo'lsa, unga maxsus nafaqa tayinlanadi va bu nafaqa u boshqa ishlari uchun oladigan pensiyasiga umuman bog'liq bo'lmaydi². AQSHda ular nafaqaga 50 yoshdan chiqishlari mumkin va ish faoliyatini yakunlagach, maoshining 80% ga qadar nafaqa olishlari mumkin bo'lib, bu Kongress tarkibidagi faoliyatining muddatiga bog'liq (30 yil mobaynida kongress a'zosi bo'lgan shaxs yiliga 106 ming AQSH dollari olishi mumkin)³.

Parlament a'zolari indemnitetining ikkinchi ko'rinishidan, jumladan, o'zining parlamentdagi chiqishlari hamda o'z ovozi berish orqali qo'llab-quvvatlagan harakatlari uchun javobgarlikka tortilmaslik (hatto bu harakatlar keyinroq huquqqa qarshi deb tan olinsa ham) huquqidan ham foydalanishi mumkin. Parlament a'zosining parlamentdagi faoliyati davomida sodir etgan harakatlari uchun javobgarlikka tortilmaslik huquqi uning butun hayoti davomida amal qiladi⁴.

Shuningdek, ilmiy izohli lug'atlarda ham deputat indemniteti haqida bir qancha mulohazalar keltirilgan. Jumladan, parlament a'zosi bildirgan fikri, ovoz berishda bildirgan nuqtai nazari va uning maqomiga to'g'ri keluvchi boshqa xatti-harakatlari uchun vakolat muddatlari davrida ham, vakolat muddati tugaganidan keyin ham jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortilishi mumkin emas⁵.

¹ Qarag: Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. – М.: Форум, 1998. – С.440.

² Уша жойда.

³ Qarag: Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 2000. – С.261.

⁴ Qarag: Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 2000. – С.263.

⁵ Qarag: Конституционное право: Энциклопедический словарь. – М.: НОРМА, 2000. – С.196.

Darhaqiqat, bu o'zida "indemnitet" o'z burchini ado etib bo'lgan va boshqa vazifalar bilan shug'ullanayotgan sobiq parlament a'zosi, o'zining parlament a'zosi bo'lib turgan paytida so'zlagan nutqlari va bergan ovozlari uchun javobgarlikka tortila olmasligi haqida qonunda belgilab qo'yilgan kafolatni bildiradi.

Agar shunday xatti-harakatlari tufayli parlament a'zosi haqorat, tuhmat qilsa yoki qonun hujjatlarida javobgarlik nazarda tutilgan boshqa qonunbuzarliklarga yo'l qo'ygan bo'lsa, u daxlsizlik huquqidan mahrum qilingan taqdirda javobgarlikka tortiladi.

Bu masala bo'yicha ham xorijiy davlatlar konstitutsiyalarida alohida to'xtalib o'tilgan. Xususan, Germaniya Federativ Respublikasi Asosiy qonunining 46-moddasi birinchi qismiga asosan, parlament a'zosi o'z fikri uchun hech qachon sudga ham, intizomiy jazoga ham tortilmaydi. Bu tuhmat, haqoratlarga taalluqli emas. Ko'rinib turibdiki, indemnitetni suiiste'mol qilish, boshqa huquqlar kabi jazosiz qolmaydi.

Xorijiy davlatlar, jumladan, Rossiya, Belarus, Litva, Ukraina davlatlarida parlament a'zolari shahar yo'lovchi transportidan bepul foydalanadilar.

Jumladan, Ukrainaning amaldagi qonunchiligiga ko'ra, Ukraina xalq deputati jamoat transport vositalarida bepul yurish huquqiga ega. Oliy Rada deputatlari transport vositalaridan deputatlik guvohnomalarini – deputat shaxsini va davlat hokimiyatining vakili ekanligini tasdiqlovchi hujjatni ko'rsatgan holda bepul foydalanadilar¹.

Rossiya Federatsiyasi Davlat Dumasining deputati Rossiya Federatsiyasi hududida taksidan boshqa barcha turdagi shahar, shahar atrofi transport vositalari, havo, dengiz, temir yo'l transportidan bepul foydalanish huquqiga ega².

Ko'plab xorijiy mamlakatlarda parlament a'zolarining hayoti va sog'lig'ini davlat tomonidan sug'urtalash, ularga tibbiy va kommunal xizmatlar ko'rsatish masalalarida imtiyozlar yaratib berish vazifalariga katta e'tibor qaratilgan³.

Davlat Dumasi deputatiga federal vazir bilan tenglashtirilgan tartibda tibbiy, sanatoriya-kurort va maishiy ta'minot beriladi. Agar Davlat Dumasining deputati o'z vakolatini bajarish chog'ida jarohat olsa yoki sog'lig'iga zarar yetsa, tibbiy va sanatoriya-kurort ta'minoti deputat uchun

¹ Закон Украины "О статусе народного депутата Украины" от 17 октября 1992г.в редакции от 15.01 1998 // Ведомости Верховной Рады Украины. – 1998. – № 24. – С. 169.

² Qarag'ang: Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России. Т.2. – М.: Профобразование, 2001. – С.673–674.

³ Миронов О.О. Конституционный статус депутатов парламентов // Журнал Российского права. – 1997. – №4. – С.137.

u vakolatlari tugaganidan so'ng ham saqlanib qoladi. Rossiya Federatsiyasi Davlat Dumasi deputatining hayoti va sog'lig'i federal budjet hisobidan majburiy ravishda sug'urtalanadi. Deputat nogiron bo'lib qolsa, har oyda maosh hajmida kompensatsiya to'lab boriladi¹.

5-§. Parlament a'zolarining davlat hokimiyati organlari bilan o'zaro munosabatlari

Qonunlarga rioya qilish, ularni ijro etish va qonun normalari bilan tartibga solishga ehtiyoj tug'ilayotgan jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni aniqlash, amaldagi qonun hujjatlarini hayot talablari bilan muntazam uyg'unlashtirishda parlament nazorati alohida ahamiyat kasb etadi.

Shubhasiz, parlament nazorati qonun chiqaruvchi organning hozirgi kundagi eng samarali ko'rinishi hisoblanadi. Parlament nazorati qonun hujjatlari ta'sirchanligini oshirishning va ayni chog'da jamiyatning huquqiy ehtiyojlarini tezkor aniqlashning samarali vositasi hisoblanadi. Parlamentning nazorat vazifalari muhimligini qayd etgan fransuz tadqiqotchisi B. Shantebu, hatto, tarixiy jihatdan qonunchilik vazifasi ham undan kelib chiqqan, deb hisoblaydi².

Rossiyalik huquqshunos A.D.Kerimovning fikricha, parlament nazorati, avvalo, ma'muriyatning davlatdagi hokimiyatni amalda butunlay, cheklanmagan tarzda egallab olishiga, demokratik institutlar faoliyati yo'qqa chiqarib yuborilishiga yo'l qo'ymaslik uchun zarurdir. Tabiiyki, bu parlament nazorati yetarlicha ta'sirchan bo'lgan sharoitdagina mumkin. Shu bilan birga, u asossiz darajada qattiq, aytish mumkinki, hukumat uchun haddan tashqari og'ir bo'lmasligi kerakligi ravshandir. Aks holda hukumat samarali faoliyat yurita olmaydi³.

"Albatta, qonun chiqaruvchi hokimiyat o'zining istalgan ko'rinishida hukumatni nazorat qilar va faoliyatiga qonuniy tus berar ekan, unga hukmini o'tkaza olmaydi. Bu demokratiyaning a'moli"⁴.

Parlament nazoratining muhim ko'rinishi sifatida, parlament so'rovi deputatlarning davlat boshqaruv organlari bilan munosabatlarida muhim o'rin tutadi.

Rossiya Federatsiyasining "Federatsiya Kengashi va Davlat Dumasi deputatining maqomi to'g'risida"gi qonunida "parlament so'rovi" tushunchasi berilgan bo'lib, parlament so'rovi ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinishi, davlat hokimiyati organlari va mansabdor shaxslar 15 kunlik

¹ Qarang: Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право. – М.: Юристъ, 2001. – С. 242.

² Qarang: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. – М.: Норма, 1998. – С.78.

³ Qarang: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. – М.: Норма, 1998. – С.78.

⁴ Левитин Л., Карлайл Д. Ислом Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.108.

muddat ichida parlament so'roviga javob berishi, javob parlament so'rovi kimning nomiga yuborilgan bo'lsa, ushbu mansabdor shaxs tomonidan imzolinishi lozimligi, parlament so'roviga yozma javob tegishli yig'ilishda raislik etuvchi tomonidan e'lon qilinishi belgilangan.

Shu bilan bir qatorda, Davlat Dumasining deputati davlat hokimiyati va boshqaruv organlari mansabdor shaxslariga bevosita o'z nomlaridan mustaqil ravishda deputat so'rovi yuborish huquqiga ega ekanligi va bu masala Davlat Dumasi yig'ilishlarida e'lon qilinishi shart emasligi, deputat so'roviga 30 kunlik muddatda yozma javob berilishi lozimligi, deputat so'rovi muallifi u tomonidan qo'yilgan masalalarni ko'rib chiqishda, shu jumladan, tegishli organlarning yopiq shakldagi yig'ilishlarida bevosita ishtirok etish huquqiga ega ekanligi belgilangan¹.

Deputat so'rovi to'g'risidagi qonunchilik normalari emas, aynan konstitutsiyaviy normalar amaliyotda ham, metodik ishlanmalarda ham, o'quv adabiyotlarida ham birlamchi ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Ushbu birlamchi normalarni to'g'ri tushunish, mantiqiy izchillikda qo'llash va ularga amal qilish bugungi kunda deputat so'rovi amaliyotini takomillashtirishning muhim sharti hisoblanadi.

Rossiyalik huquqshunos tadqiqotchi V.A.Yolchev parlament nazoratining shakli sifatida deputat so'rovi imkoniyatlaridan yanada samaraliroq foydalanish xususida quyidagi fikrlarni bildirib o'tgan edi: "Parlament va deputat so'rovlari – bu nafaqat qonun chiqaruvchining xizmat burchi, balki uning ma'naviy nuqtai nazari, hayot bilan aloqasi hamdir. Zero, hayotdan uzilib qolgan ma'naviylik, ma'naviy asosini yo'qotgan turmush singari ma'naviyatsizlikdir"².

Deputat so'rovi huquqi har bir deputatning mustaqil va tashabbuskor bo'lishini talab etadi. Deputat so'rovi xalq vakilining mustaqil nazorat funksiyasini amalga oshirishning muhim shaklidir. Deputat so'rovining asosida, jumladan, qonuniylikni buzish, qarorlarni, qo'mita va deputatlik guruhlarining tavsiyalarini bajarmaslik, xalq deputatining murojaatlariga e'tiborsizlik, fuqarolarning qonuniy huquqlarini rad etish kabi salbiy dalillar va holatlar yotadi.

Deputat so'rovining vujudga kelishida uning mazmuni, ya'ni, asoslangan tanqid hamda talab muhim rol o'ynaydi. Asoslanmagan so'rov oddiy savolga o'xshab qoladi, uning asosiy maqsadiga putur yetib, ikkinchi darajali masalaga aylanadi. Eng muhimi parlament ishining

¹ О статусе члена Совета Федерации и статусе депутата Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: Федеральный закон // СЗ РФ. 1999. № 28. – С. 34–66.

² Елчев В.А. Государственная Дума. Роль и место аппарата в законодательном процессе. – М.: Памятники исторической мысли, 2000. – С.165.

mohiyatini izohlovchi ma'lumotlar bilan fuqaroni ishontirish, barcha deputatlarning e'tiborini ushbu yechimga qaratish hisoblanadi. So'rovda nojo'ya xatti-harakat yoki huquqiy harakatsizlik mavjudligini isbotlash, kamchiliklarni va ularga mas'ul mansabdor shaxslarni aniqlash katta ahamiyat kasb etadi.

Rossiyalik olim A.V. Zinov'yevning ta'kidlashicha, "deputat savoli bu deputatning parlament sessiyasida qonun bilan belgilangan davlat organlari va mansabdor shaxslarga deputatni qiziqtiruvchi yozma yoki og'zaki shaklda ma'lumot berish bo'yicha murojaatidir. Savol axborot ahamiyatiga ega bo'lib, unga asoslanib muzokara o'tkazilmaydi va qaror qabul qilinmaydi"¹.

Buyuk Britaniyada deputatlarning hukumatga savollar bilan murojaat qilishlari keng yo'lga qo'yilgan. Bu munosabatlar "hukumat soatlari" deb ham yuritiladi. Parlament nazorati deputatlarning vazirlarga savollari va takliflari asosida amalga oshiriladi. Vazirlarga beriladigan savollarning eng ko'pi tartibot haqidadir. Vazirlarning deputatlar og'zaki savollariga bergan javoblari har kuni (jumadan tashqari) tinglanadi. Yozma savollarga javoblar parlament munozaralari to'g'risidagi rasmiy hisobotlarda chop etiladi ("Xanzard").

Deputatlarning og'zaki savollariga aniq soat va kunlar ajratilgan. Majlis savollarga javoblar bilan boshlanadi. Savollarga javob beruvchi vazirlar zaruratga qarab almashtirib turiladi. Haftasiga ikki marta (seshanba va payshanba) savollarga 15 daqiqa davomida Bosh vazir, boshqa kunlarda qolgan vazirlar javob beradilar. Vazir ba'zi bir savollarga javob bermasligi mumkin, ammo bu uning nufuziga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin².

Shuningdek, Rossiya Federatsiyasi parlamenti palatalarining reglamentlarida ham palata majlisida "hukumat soati" o'tkazish nazarda tutilgan. Bunda palata a'zolarining savollariga javob berish uchun hukumat a'zolari, shuningdek, boshqa organlarning rahbarlari taklif qilinadilar. Mazkur «soat» doirasida ko'rib chiqilgan masalalarga oid palata qarorlari maxsus qaror, palata murojaati yoki majlis bayonnomasidan ko'chirma shaklida rasmiylashtirilishi mumkin. Qarorlarda Prezidentga, hukumatga murojaat etilishi, Hisob palatasiga topshiriq berilishi mumkin.

Shuningdek, Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksiga ko'ra, parlament a'zolari murojaat qilganlarida asossiz ravishda tegishli ma'lumotlarni o'z vaqtida taqdim etmaslik, shuningdek, yolg'on ma'lumotlarni taqdim

¹ Зиновьев А.В. Конституционное право России. – М., – СПб, 2000. – С.188.

² Парламентаризм: хоржий давлатлар тажрибаси. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б.76–77.

etish Rossiya Federatsiyasi davlat organlari mansabdor shaxslariga nisbatan tegishli javobgarlikni keltirib chiqaradi¹. Umuman, javobgarlikning shu tarzda qattiq belgilanishi, albatta, har bir mansabdor shaxsning o'z vazifasiga mas'uliyat bilan qarashiga turtki bo'ladi.

Fransiya parlamentida Milliy Assambleya deputatlari ishonchsizlik bildirish va tanbeh rezolyutsiyasi qabul qilish orqali Hukumatni iste'foga chiqishga majbur qila olishlari mumkin. Biroq tanbeh rezolyutsiyasini qabul qilish jarayoni hukumat foydasiga ishlovchi bir qancha protsessual qoidalar bilan qattiq cheklab qo'yilgan. Masalan, bunday masalani ko'rib chiqish uchun, Milliy Assambleya deputatlari mutlaq ko'pchiligining ovozi talab etiladi².

Ko'rinib turibdiki, hukumat a'zolari tomonidan olib borilayotgan ish jarayonlari bevosita parlament a'zolari nazaridan chetda qolmaydi. Shu maqsadda parlament a'zolari o'z vakolatlari doirasida tegishli chora-tadbirlarni qo'llaydilar.

Xorijiy davlatlarda deputat surishtiruvlari tushunchasi ham mavjud. Deputat surishtiruvlari parlament nazorati faoliyatining eng muhim ko'rinishidir. Bunday surishtiruvlar ba'zan anketa deb ham nomlanadi. Parlamentning tegishli palatalarida topshiriqni olgan qo'mita va komissiyalar bu huquqdan foydalanadilar yoki maxsus surishtiruv (tergov) qo'mitasi (komissiyasi) tuziladi. Bu institutni konstitutsiyalarda kamdankam uchratish mumkin va hatto reglamentlarda ham bunday me'yorlar har doim uchramaydi. GFR Asosiy qonunining 44-moddasida shunday deyiladi: "Bundestag ommaviy tinglovda zarur dalillar to'playdigan tergov (surishtiruv) qo'mitasini tuzish huquqiga ega va o'z a'zolarining to'rtidan bir qismi taklifiga ko'ra bunday qo'mitani ta'sis etishga majburdir"

Deputat surishtiruvlari – parlament nazoratini amalga oshirishning asosiy usullaridan biri hisoblanadi. U, asosan, ijro hokimiyati noqonuniy faoliyat olib borishining oldini olish maqsadida o'tkaziladi. Deputat surishtiruvlari orqali ijro hokimiyatining samarali faoliyatiga huquqiy baho beriladi, surishtiruv natijalariga ko'ra qonunni buzgan yoki mansabini suiiste'mol qilgan mansabdor shaxsni lavozimidan bo'shatish yoki uni javobgarlikka tortish talab qilinishi mumkin³

Myunxen universitetining professori Peter Baduraning ta'kidlashicha, bu institutning muhim jihati noqonuniy suiiste'mollikning oldini olish

¹ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. – М.: Интел Синтез, 1997. – С.409.

² Парламентаризм: хоржий мамлакатлар тажрибаси / Р.М. Алимовнинг умумий тахрири остида. – Тошкент: Шарк, 2004. – Б.205.

³ Qarag'ay: Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. – М.: ИИФРА-М, 1997. – С.215.

maqsadi bo'lib, bu faqat ijro hokimiyati sohasiga qaratilgan emas¹. Surishtiruv qo'mitasi kerakli bo'lgan ma'lumotlarni asosan xalq va ommaviy axborot vositalari vakillari ishtirokidagi ochiq majlislarda to'playdilar.

Bundestagning 2003-yildagi raisi V. Tiers o'sha yili 8 – 10 sentabrda Parijda bo'lib o'tgan kuchli sakkizlik davlatlari rahbarlarining yig'ilishida ta'kidlab o'tganidek, 1957-yildan buyon Bundestag o'zining har bir sessiya chaqiruvida o'rtacha bitta yoki ikkita surishtiruv komissiyasi tashkil qildi. 2002-2005-yillarda faqatgina bitta surishtiruv komissiyasi tashkil etilgan²

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Parlament a'zolari tushunchasiga ta'rif bering.
2. Parlament a'zolari faoliyatining yuridik tabiati deganda nima tushuniladi?
3. Imperativ mandat (vakolat) tushunchasiga ta'rif bering.
4. Erkin mandat tushunchasiga ta'rif bering.
5. Saylovlarning parlament a'zosi mandati yuzaga kelishida ahamiyati nimadan iborat?
6. Parlament a'zolari vakolatlarining vujudga kelishi va tugatilish tartibi haqida ma'lumot bering.
7. Parlament a'zolari faoliyatining qanday tashkiliy huquqiy kafolatlari mavjud?
8. Parlament a'zolarining davlat hokimiyati organlari bilan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot bering

¹ Badura P. Staatsrecht. Systematische Erleuterung des Grundgesetzes fuer die Bundesrepublik Deutschland. Muenchen: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1986. – 317 s.

² Beitrag des Präsidenten des Deutschen Bundestags, Wolfgang Thierse zum Thema: "Kontrollfunktionen des Parlaments" [электронный ресурс] // режим доступа http://www.bundestag.de/parlament/internet/ppk/ppk_paris/g8_ppk_kontroll.html, свободный.

34-bob. Parlament ish tartibi

1-§. Parlament faoliyatining asosiy shakllari va ish tartibi.

2-§. Sessiya: tushunchasi, turlari.

3-§. Parlament majlislari.

1-§. Parlament faoliyatining asosiy shakllari va ish tartibi

Parlament o'z faoliyatini turli shakllarda amalga oshiradi: *sessiyalar, palatalarning alohida va qo'shma majlislari, navbatdan tashqari va navbatdagi majlislar, qo'mitalar hamda doimiy komissiyalar faoliyati, saylov okruglaridagi deputatlar faoliyati, parlament huzuridagi organlar faoliyati.*

Parlament ish tartibi, odatda, tegishli ravishda o'rnatilgan qoidalarga (konstitutsiya, reglament) yoki tarixiy an'analarga (Buyuk Britaniya) asoslangan bo'lib, parlament palatalarining samarador faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi.

Parlament, uning palatalari ishini tashkil etish konstitutsiya, qonun va reglamentlar bilan belgilanadi.

Reglament – bu oliy vakillik muassasasining faoliyat tartibini, uning konstitutsiyaviy vakolatlarini amalga oshirish mexanizmini belgilab beruvchi normativ hujjat hisoblanadi.

Reglament normalari konstitutsiyaviy ko'rsatmalar bilan bir qatorda oliy vakillik muassasalari faoliyati sohasida vujudga keladigan munosabatlarni rasmiylashtiradi. Reglamentlarda konstitutsiyalar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan moddiy-protsessual xarakterdagi ba'zi normalar detallashtiriladi, shuningdek, asl normalar mavjud bo'ladi.

Reglamentda qonun chiqaruvchi organlarning ko'p yillik amaliyoti jarayonida vujudga kelgan turli xil yuridik va tashkiliy-texnik qoidalar va ularning rivojlanishi aks etadi. Reglamentning tashkiliy-texnik ko'rsatmalari u yoki bu huquqiy munosabatni o'rnatmaydi. Ular davlat-huquqiy munosabat ishtirokchilari haqaratlarining protsessual shaklini belgilab beradi. Masalan, bularga reglamentdagi sessiyalar bayonnomasini yuritish tartibi haqidagi, qonun loyihalari bo'yicha ovozlarni sanash usullari haqidagi, ish yuritish va muzokara jaryonida til va yozishmalardan teng ravishda foydalanish, deputat, parlament so'rovini kiritish va boshqalarga doir ko'rsatmalarni keltirish mumkin. Ko'pincha reglament normalarida davlat hokimiyati oliy organining ishi amaliyotida vujudga kelgan odatlar ham aks etadi, masalan, yangidan saylangan oliy vakillik

muassasasining birinchi majlisini yoshi bo'yicha kekxa deputatlardan biri ochishi haqidagi qoida.

Reglamentni qabul qilish, qoida tariqasida, oliy davlat hokimiyati vakillik organining qarori yoki qonuni bilan rasmiylashtiriladi.

Reglament bilan parlamentning ichki rahbariy organlari, parlament doimiy qo'mitalari (komissiyalari), deputat fraksiyalarini shakllantirish tartibi; parlament majlislarini o'tkazish tartib-taomillari, masalalarni kun tartibiga kiritish, ularni ko'rish navbati; qonun loyihalarining o'tishi; tuzatishlarni ko'rib chiqish; deputatlarga so'z berish, so'zga chiqish, munozaralarni o'tkazish tartibi; ovoz berish yo'llari; kelishuv tartib-taomillari; qaror qabul qilish kvorumi belgilanadi.

Reglamentning qabul qilinishi bilan oliy qonun chiqaruvchi organ faoliyatining tartibi o'ziga xos protsessual shaklga ega bo'ladi.

Xorijiy mamlakatlarda parlament faoliyatining asosiy shakli bo'lib sessiya hisoblanadi. Sessiyadan tashqari davr *parlament ta'tillari* deb nomlanadi, shuningdek muayyan davr mobaynida deputatlar o'zining saylov okruglarida ishlaydilar, deputatlik faoliyatining boshqa turlari bilan, xususan qonun loyihalarini o'rganish, tinglovlarga va majlislarga tayyorgarlik ko'rish ishlari bilan shug'ullanadilar.

German huquqining ayrim mamlakatlarida (Germaniya, Avstriya) sessiya degan tshunchaning o'zi yo'q. U yerda parlament *doimiy sessiya* holatida bo'ladi va yalpi majlisga masalalar tayyorlangan taqdirda parlament raisi (palata raisi) tomonidan zaruratga qarab chaqiriladi.

Parlament sessiyasida, odatda, eng muhim masalalar muhokama qilinib, asosiy tashkiliy ishlar hal qilinadi.

Xorijiy mamlakatlarda parlament palatalarining alohida va qo'shma majlislari ham uning tashkiliy shakllaridan biridir. Palatalarning qo'shma majlislari kamdan kam va konstitutsiyada belgilangan hollarda o'tkaziladi. Masalan, prezidentni saylash yuzasidan, davlat boshlig'ining har yilgi bayonotini eshitish uchun, ayrim hollarda yuqori palataning vetosini bartaraf etish maqsadida, prezident qasamyod qabu! qilganda, Ispaniyada esa toj bilan bog'liq ishlar muhokama qilinganda, parlament sessiyalarining ochilishi va yopilishida, Shvetsariyada – hukumat (Federal kengash)ni saylash uchun, Italiyada – Prezidentga impichment tartibida ayblov e'lon qilinganda va b. Ko'pchilik mamlakatlarda (Buyuk Britaniya, AQSH, Avstraliya, Kanada) har bir majlis diniy marosimlarga oid qisqacha iboralarni keltirish bilan boshlanadi (Buyuk Britaniyada ushbu iboralarni maxsus kishi o'qiydi).

Ikki palatali parlament tizimi mavjud bo'lgan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarning barchasida palatalar alohida majlis o'tkazishadi. Palatalarning qo'shma majlislari:

1) prezidentning har yilgi bayonoti va murojaatini eshitish uchun (Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 100-, Tojikiston Konstitutsiyasining 55-moddalari);

2) respublika prezidenti va konstitutsiyaviy sud sud'yalari qasamyod qilganda (Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 100-moddasi);

3) xorijiy davlatlar rahbarlarining ma'ruzalarini eshitish uchun (Tojikiston Konstitutsiyasining 55-moddasi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 81-moddasi, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 100-moddasi);

4) Konstitutsiyaviy sud bayonotini eshitish uchun (Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 100-moddasi);

5) Respublika Prezidenti mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan nutq so'zlaganda (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 81-moddasi, Tojikiston Konstitutsiyasining 55-moddasi);

6) Bosh vazirni tayinlash va lavozimidan ozod etish to'g'risidagi respublika prezidentining farmonlarini tasdiqlash uchun (Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasi, Tojikiston Konstitutsiyasining 55-moddasi).

7) Prezident iste'fosini qabul qilish, unga ish haqi belgilash, prezident daxlsizligi oid masalani ko'rib chiqish uchun (Tojikiston Konstitutsiyasining 55-moddasi) va boshqalar.

Parlament palatalarining qo'shma majlisida ko'rib chiqiladigan masalalar doirasi Qozog'istonda ancha kengdir:

1) Prezidentning taklifiga binoan Konstitutsiyaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi, konstitutsiyaviy qonunlarni qabul qiladi, ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi;

2) respublika budjetini tasdiqlaydi, unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi; respublika budjeti ijrosi ustidan nazorat qilish bo'yicha Hukumat va Hisob qo'mitasining hisobotlarini eshitadi;

3) E'tirozlar yuborilgan kundan boshlab bir oy muddat ichida prezident e'tirozlarining kelib chiqishiga sabab bo'lgan qonunlar va qonunning moddalari yuzasidan takroriy muhokama va ovoz berishni o'tkazadi. Ushbu muddatga rioya qilmaslik Prezident e'tirozlarining qabul qlinganligini bildiradi. Agar Parlament har bir palata deputatlari umumiy soni ko'pchiligining uchdan ikki qismi oldin qabul qilingan qarorni

tasdiqlasa, Prezident yetti kun ichida qonunni imzolaydi. Agarda Prezident e'tirozlarining oldi olinmasa, qonun qabul qilinmagan yoki Prezident tomonidan taklif etilgan tahrirda qabul qilingan hisoblanadi;

4) Prezident tashabbusiga ko'ra har bir Palata deputatlari umumiy soni uchdan ikki qismining ovozi bilan unga bir yildan ko'p bo'lmagan muddatga qonunchilik vakolatlarini o'tkazish huquqiga ega;

5) Prezident tomonidan Bosh vazir, Respublika Milliy banki raisi tayinlanishiga rozilik beradi;

6) Bosh vazirning Hukumat Dasturi haqidagi ma'ruzasini eshitadi, uni ma'qullaydi yoki rad etadi. Dasturni qayta rad qilish har bir palatadan deputatlar umumiy soni ko'pchiligining uchdan ikki qismi ovozi bilan amalga oshirilishi mumkin va Hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirishni anglatadi. Bunday malakali ko'pchilikning bo'lmashligi Hukumat Dasturining ma'qullanganligini bildiradi.

7) Parlament deputatlari umumiy soni kamida beshdan bir qismining tashabbusiga binoan yoki Konstitutsiyada nazarda tutilgan hollarda har bir palatadan deputatlar umumiy soni ko'pchiligining uchdan ikki qismi ovozi bilan Hukumatga ishonchsizlik votumi bildiradi;

8) urush va tinchlik masalalarini hal qiladi;

9) Prezident taklifiga ko'ra tinchlik va xavfsizlikni saqlash bo'yicha xalqaro majburiyatlarni bajarish uchun Respublika Qurolli Kuchlaridan foydalanish haqida qaror qabul qiladi;

10) respublika referendumini tayinlash haqida tashabbus ko'rsatadi;

11) respublikadagi qonuniylik holati haqida Konstitutsiyaviy Kengashning har yillik bayonotini tinglaydi;

12) Palatalarning qo'shma komissiyalarini tashkil etadi, ularning raislarini saylaydi va lavozimidan ozod qiladi, komissiyalarning faoliyati haqidagi hisobotlarni eshitadi;

13) Konstitutsiya bilan parlamentga berilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi (Qozog'iston Konstitutsiyasining 53-moddasi)¹.

2-§. Sessiya: tushunchasi, turlari

Sessiya – bu parlament, uning palatalari yalpi majlislar o'tkazishi, parlament, uning palatalari ichki organlari faoliyatini tashkil etish va o'z faoliyati yuzasidan qarorlar qabul qilishi mumkin bo'lgan vaqt oralig'i tushuniladi. Aksariyat mamlakatlarda parlament faoliyatining asosiy shakli *sessiya* hisoblanadi. Qolgan vaqtda esa, parlament ta'tilda bo'ladi yoki

¹ Qarang: : Конституции государств – участников СНГ. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М., 1999. – 736 с.

ma'lum muddat davomida deputatlar o'zining saylov okruglarida ishlaydi, deputatlik faoliyatining boshqa turlari bilan shug'ullanadi, jumladan, qonun loyihalarini o'rganadi, muhokamaga tayyorgarlik ko'radi va boshqalar.

Sessiyalar *navbatdagi* va *navbatdan tashqari* turlarga bo'linadi.

Parlamentlar, uning palatalari o'z xohishiga ko'ra navbatdagi sessiyalarga yig'iladilar yoki qonunda belgilangan muddatlarda ularni davlat boshlig'i chaqiradi. Ko'pchilik mamlakatlarning konstitutsiyalari, qonunlari va reglamentlarida navbatdagi sessiyalarni chaqirishning aniq muddatlari nazarda tutiladi. Aksariyat davlatlarda ular parlament ta'tillariga chiqish tanaffusi bilan yilning katta qismida davom etadi. Istisno tariqasida sotsialistik mamlakatlarni keltirish mumkin. U yerda qonunchilik organining navbatdagi sessiyalari bir yilda faqatgina bir necha oy davom etadi. Masalan, Xitoyning oliy qonunchilik organi – Xalq vakillarining umumxitoy yig'ilishi bir yilda ikki-uch hafta davom etadigan yagona sessiyagagina yig'iladilar.

Navbatdagi sessiyalar davlat boshlig'i (sotsialistik davlatlarda doimiy faoliyat ko'rsatadigan organ) tomonidan yiliga bir marta (Buyuk Britaniya va Misrda sessiya yilda bir marta chaqirilib, taxminan 7 oy davom etadi) yoki yiliga ikki marta (ko'pchilik mamlakatlarda, masalan, Fransiya Konstitutsiyasining 28-modasida parlamentning yiliga 2 marta sessiya o'tkazishi ko'zda tutilgan) chaqiriladi.

Sessiyalar parlament a'zolarining qaroriga asosan yoki qonunchilik bilan belgilangan muddatlarda tugaydi. Masalan, 1978-yilgi Ispaniya Konstitutsiyasining 73-moddasiga muvofiq, "palatalar har yili ikkita navbatdagi sessiyaga yig'iladilar: birinchisi – sentabrdan dekabrgacha, ikkinchisi – fevraldan iyungacha".

Konstitutsiyalarda, qoida tariqasida, parlamentning saylovlardan keyingi birinchi sessiyani chaqirish muddatlari va tartibiga alohida urg'u beriladi. Masalan, 1953-yilgi Daniya Qirolligi Konstitutsiyasining 35-moddasiga ko'ra, "yangi saylangan Folketing saylovlar o'tkazilgandan keyin o'n ikki hafta o'tgach, kunduzi soat o'n ikkida sessiyaga yig'iladi"

Ayrim mamlakatlarda bir yilda ikkita navbatdagi sessiya o'tkaziladi (Ispaniya Konstitutsiyasi), boshqalarida esa bitta: 1975-yilgi Gretsiya Konstitutsiyasining 64-moddasiga muvofiq, parlament bunga maxsus roziliksiz har yili oktabr oyining birinchi dushanbasida yil davomida o'zining funksiyalarini bajarish uchun navbatdagi sessiyaga yig'iladi.

Navbatdan tashqari sessiyalar, qoida tariqasida, davlat boshlig'i, parlament a'zolari yoki hukumat tashabbusiga ko'ra o'tkazilishi mumkin.

Masalan, yuqorida tilgan olingan Daniya Konstitutsiyasi 12 haftalik mudatdan oldin parlamentning birinchi sessiyasini chaqirish mumkinligini nazarda tutadi.

Navbatdan tashqari sessiya deputatlarning bir qismi talabi bilan (ayrim davlatlarda deputatlarning 1/3 qismi, boshqalarida 1/2 qismi, alohida rivojlanayotgan mamlakatlarda 2/3 qismi), Fransiyada esa, hukumat talabi bilan prezident tomonidan chaqiriladi. Shu bilan birga bunday sessiya kim tomonidan va qanday tartibda tuzilishi, shuningdek, qanday masalalar bilan shug'ullanishi belgilanadi. Filippinda maxsus (navbatdan tashqari) Kongress sessiyasi faqat Prezident tomonidan va u istagan paytida chaqirilishi mumkin (Filippin Konstitutsiyasining 6-moddasi 15-bo'limi 2-jumlasi).

MDH mamlakatlari parlamentlari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari konstitutsiya va reglamentlarda belgilab berilgan. Parlament palatalarining asosiy ish shakli bo'lib sessiya hisoblanadi. Sessiya palataning butun vakolat muddati mobaynida davom etadi. Navbatdagi va favqulodda, ochiq va yopiq majlislarni o'tkazish nazarda tutilishi mumkin. Ularni o'tkazish muddati va soni reglament yoki parlamentning o'zi tomonidan belgilanishi mumkin. Masalan, Belarus Respublikasi Konstitutsiyasining 95-moddasiga asosan, palatalar yiliga ikkita navbatdagi sessiyaga yig'iladi. Birinchi sessiya 2-oktabrda ochiladi, uning davomiyligi 80 kundan oshmasligi kerak. Ikkinchi sessiya 2-aprelda ochiladi, uning davomiyligi 90 kundan oshmasligi kerak. Agar 2-aprel yoki 2-oktabr ish kuni bo'lmagan kunga to'g'ri kelsa, sessiya undan keyin keluvchi birinchi ish kunida ochiladi. Shuningdek, Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 59-moddasiga asosan, Parlament sessiyasi uning palatalari qo'shma va alohida majlislari shaklida o'tkaziladi. Parlamentning birinchi sessiyasi Qozog'iston Respublikasi Prezidenti tomonidan saylov natijalari e'lon qilingan kundan boshlab o'ttiz kundan kechiktirmasdan chaqiriladi. Parlamentning navbatdagi sessiyalari yiliga bir marta, sentabr oyining birinchi ish kunidan boshlab iyun oyining oxirgi ish kuni mobaynida o'tkaziladi. Parlament sessiyasi Respublika Prezidenti tomonidan ochiladi hamda Senat va Majlisning qo'shma majlislarida yopiladi. Parlament sessiyalari oralig'idagi davrda Respublika Prezidenti o'z tashabbusiga binoan, palatalar raislarining yoki parlament deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismining taklifiga binoan palatalarning navbatdan tashqari qo'shma majlisini chaqirishi mumkin. Mazkur qo'shma majlisda faqatgina uni chaqirish uchun asos bo'lib xizmat qilgan masalalar ko'rib chiqilishi mumkin.

3-§. Parlament majlislari

Sessiyalar oralig'idagi davrda parlament (uning palatalari) yalpi majlislari, parlament qo'mitalarining majlislari o'tkaziladi.

Yalpi majlis – bu parlament yoki uning palatasi barcha a'zolarining hal qiluvchi ovoz huquqi bilan ishtirok etishi mumkin bo'lgan va parlamentning qarorlari qabul qilinadigan majlisdir. Yalpi majlislar, agarda ular qonunchilikda belgilangan tartib-taomil asosida chaqiriladigan bo'lsa, vakolatli hisoblanadi. Parlament yalpi majlisining ish tartibini konstitutsiya, qonunlar va reglamentlar belgilab beradi.

Parlament, uning palatasi qarorlar qabul qilishi uchun, odatda, kvorum, ya'ni parlament (palata) a'zolarining belgilangan eng kam miqdori talab etiladi. 1975-yilgi Gretsiya Konstitutsiyasining 67-moddasiga ko'ra, u deputatlar umumiy sonining 1/4 qismini tashkil etadi.

Umumiy qoidaga ko'ra, yalpi majlislar ochiq bo'lib hisoblanadi, yopiq majlisni o'tkazish haqida vakolatli subyekt tashabbusiga binoan palata maxsus qaror qabul qilishi mumkin. Gretsiya Konstitutsiyasining 66-moddasiga asosan, "Parlament ommaviy majlislarni majlislar zalida o'tkazadi, biroq maxfiy majlis haqidagi hukumat yoki ko'pchilik deputatning ovozi bilan ma'qullanib, vakolat olgan 15 ta deputat so'rovi bilan parlament yopiq eshiklar ortida ishlashi mumkin" Masalan, Germaniya Federativ Respublikasi Asosiy Qonunining 42-moddasiga ko'ra, majlislar ochiq tarzda o'tkaziladi; Bundestag a'zolarining 1/10 qismi yoki Federal hukumatning taklifi bilan, agar Bundestag deputatlarining 2/3 qismi bunga rozilik bersa, majlis yopiq tarzda o'tkazilishi mumkin¹

Sessiya kun tartibi va undagi masalalarni muhokama qilish tartibi parlament, uning palatasi reglamentlari bilan batafsil tartibga solinadi. Parlament (palata) reglamenti yalpi majlislar kuni va ish vaqtini, ma'ruzalar uchun so'z berish tartibini, ularning davomiyligi chegarasini, parlament debatlarini tugatishning boshqa usullarini, fraksiyalar va mustaqil deputatlar o'rtasidagi so'zga chiqishlar vaqtini taqsimlashning usullarini, ovoz berish usullari va tartib-taomillarini belgilaydi. Parlament debatlarini tugatishning usullari haqida so'z ketdi. Ularga "gilotina" usuli, ya'ni muayyan masalani muhokama qilishga palataning qarori bilan qat'iy belgilangan vaqt ajratilishi mumkin, ushbu vaqtdan keyin debat tugatiladi; "kenguru" usuli, ya'ni qonun loyihasining faqatgina alohida bandlarini muhokama qilish va boshqa bandlardan "sakrab o'tish"; munozarani

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4 т. Тома 1-2. Часть общая: Учебник/ Отв. Ред. Проф. Б.А. Стражун.- 3-е изд., обновл. и дораб. –М.: Издательство БЕК, 2000. С.784.

yopish haqida bir yoki bir necha deputatlardan taklif tushgan taqdirda uni yopish misol bo‘la oladi.

Jahon tajribasida ovoz berishning bir qancha shakllari mavjud. Bu – nomma-nom, ochiq va yashirin. Ovoz berishning usullari bo‘lib elektron ovoz berish, bulletinlarni to‘ldirish vositasida ovoz berish, shuningdek ochiq ovoz berishning turlari hisoblangan qo‘l ko‘tarish, o‘rindan turish, ajralish (ya‘ni, majlislar zalining turli eshiklariga kirish yoki chiqish vositasida) va nihoyat *akklamatsiya* (baqirish yoki chapak chalish orqali ovoz berish) hisoblanadi. Ko‘pchilik parlamentlarda shaxsan ovoz berish tartibi nazarda tutilgan. Ovoz berishni o‘tkazish faqatgina ayrim davlatlarda yo‘l qo‘yiladi. Qarorlar qabul qilish uchun majlisda hozir bo‘lganlar yoki parlament (palata) a‘zolari umumiy soni mutlaq, nisbiy yoki malakali ko‘pchiligining ovozi talab etiladi.

Parlament majlislari ichida umumiy saylovlardan so‘ng o‘tkaziladigan *tashkiliy yoki ta‘sis* majlislari ajralib turadi. Bunday majlislarda odatda, parlamentning rahbar organlari saylanadi va ishchi organlari tuziladi, u yoki bu davlat organlari tarkibi tasdiqlanadi. Ma‘lumki, Norvegiya Stortingi va Islandiya Altingi saylovdan so‘ng birinchi yig‘ilishlarida o‘zining yuqori palatalarini tuzadi.

Palata qaror qabul qilish uchun *kvorum*, ya‘ni majlisga yig‘ilgan parlament a‘zolarining eng kam soni kerak bo‘ladi. Yaponiya Konstitutsiyasiga ko‘ra, har bir palata o‘z ishini a‘zolarining umumiy soni kamida 1/3 qismi hozir bo‘lgandagina boshlashi mumkinligi ko‘rsatilgan bo‘lsa, Buyuk Britaniya Parlamentida, Jamoalar palatasining 40 ta a‘zosi (659 tadan), Lordlar palatasida esa, 3 ta per yig‘ilsa (1200 tadan) kvorum bo‘lishi an‘ana bo‘lgan.

Har qanday parlamentda, mehmonlar uchun maxsus joylar (balkon, o‘rindiqlar) ruxsatnoma asosida beriladi. Buyuk Britaniyada mehmonlar ro‘yxati palata spikeri tomonidan, jurnalistlar ro‘yxati esa, palata kotibi tomonidan tasdiqlanadi. Mehmonlar biron-bir luqma tashlashi, tartibni buzishi taqiqlanadi.

Parlament qo‘mitalari va komissiyalarining ishi palatalarning reglamentlari bilan tartibga solinadigan ancha sodda tartib-taomil asosida amalga oshiriladi. Masalan, MDH davlatlari parlamentlari yuqori palatalari qo‘mitalari (komissiyalari) o‘z faoliyatini muhokamaning erkinligi, oshkorlik prinsiplari asosida amalga oshiradi.¹ Ularning majlislariga ommaviy axborot vositalarining vakillari taklif qilinishi mumkin. Qo‘mitalar (komissiyalar) o‘z faoliyati uchun zarur bo‘lgan material va hujjatlarni

¹ Qarang: Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ: Учеб. Пособие. – М.: Юристь, 1999.

davlat, jamoat va boshqa organlardan, tashkilotlar va mansabdor shaxslardan talab qilish huquqiga ega. Davlat va jamoat organlari, tashkilotlar va mansabdor shaxslar qo'mitalar (komissiyalar)ga talab qilinayotgan material va hujjatlarni taqdim qilishga majburdirlar.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Parlament faoliyatining asosiy shakllari deganda nima tushuniladi?
2. Parlamentning ish tartibi tushunchasiga ta'rif bering.
3. Sessiyaning parlament faoliyatining tashkiliy shakli sifatidagi ahamiyati nimadan iborat?
4. Sessiya tushunchasiga ta'rif bering.
5. Sessiyaning qanday turlari mavjud?
6. Parlament majlislari tushunchasiga ta'rif bering.
7. Parlament reglamentining parlament faoliyatini tashkil etishdagi o'rni qanday?
8. Palatalarning qo'shma majlislari qanday masalalarni ko'rib chiqish uchun chaqirilishi mumkin (MDH mamlakatlari misolida)?

35-bob. Xorijiy mamlakatlarda qonun chiqarish jarayoni

1-§. Qonun chiqarish jarayoni tushunchasi va uning bosqichlari.

2-§. Qonunchilik tashabbusi, taklif yoki qonun loyihasini kiritish..

3-§. Qonun loyihasiga qo'shimchalar, o'zgartirishlar yoki tuzatishlar kiritish tartibi. Qonun loyihasini qabul qilish va ovoz berish turlari, boshqa palatalar tomonidan qonun loyihasini ko'rib chiqish va qonun chiqarish jarayonida palatalararo munosabatlar tizimi.

4-§. Sanksiya berish, promulgatsiya, qonunni e'lon qilish. Qonunning kuchga kirishi.

1-§. Qonun chiqarish jarayoni tushunchasi va uning bosqichlari

Qonunchilik jarayonini yuridik (huquqiy) tushuncha o'laroq, "qonun yaratish" deyiladigan umumijtimoiy tushunchadan qat'iy farqlash, ya'ni ajratish zarur. Bu ikki tushunchaning hatto o'quv adabiyotlarida ham aralastirib yuborilishiga yo'l qo'yiladi. Qonunchilik jarayoni ham, boshqa har qanday yuridik jarayon singari ikki xil ma'no kasb etadi:

1) faoliyat tartibi ketma-ketligi (ushbu holatda qonun yaratish bo'yicha)

2) faoliyatning o'zi. Bu faoliyat qonunchilik (qonun chiqarish) organi tomonidan amalga oshiriladi. Ya'ni, parlament va davlat boshlig'i tomonidan imkon bo'lganda, muayyan sharoitlarda hukumat ishtirokida yoki ayrim hollarda referendum vositasida. Qonun yaratuvchilik ancha keng tushuncha bo'lib, ba'zan huquq bilan tartibga solinmaydigan faoliyatdir va qonun yaratishning o'zi bilan nihoyalamaydi, u qonunning samaradorligini baholash va keyinchalik unga tuzatishlar kiritilishini ham o'z ichiga oladi. Qonunchilik faoliyatida, ushbu sohada hech qanday maxsus huquqqa ega bo'lmagan subyektlar ham ishtirok etadi. ("tazyiq guruhi", tadqiqot markazlari va h.k.)

1989-yilda nashr etilgan "Burjuaziya va rivojlanayotgan mamlakatlar davlat huquqi" nomli darslikda qonunchilik jarayonining birinchi bosqichi o'laroq, qonun chiqarishga ehtiyojni aniqlash aytib o'tilgan. Biroq bu qonunchilik jarayoni emas, qonun chiqaruv (yaratish) jarayonidir: bunday ehtiyojni aniqlash bilan shug'ullanuvchi organlar, tashkilotlar, shaxslarning o'zlari har doim ham qonunchilik jarayonini tashkil etuvchi huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchilari bo'lavermaydilar. Muayyan bir qonunga ehtiyoj bo'lish-bo'lmasligini yuridik (huquqiy), siyosiy, sotsiologik va boshqa fanlar qo'llaniladigan turli xil usul va vositalar bilan

aniqlash mumkin. Qonunchilik jarayoni faoliyat sifatida konstitutsiyalar, qonunlar, parlament tartib (reglament)larida belgilangan qat'iy shakllarda kechadi.

Qonunchilik jarayoni ham har qanday yuridik jarayon kabi o'z bosqichlariga ega. Bular quyidagilardir: 1) qonun loyihasi yoki qonun taklifini kiritish (qonunchilik tashabbusi); 2) parlament palatalari va qo'mita (komissiya)larida qonun loyihasing muhokamasi; 3) qonunni qabul qilish; 4)qonunni sanksiyalash, e'lon qilish (promulgatsiya) va nashr etish. Ba'zan oxirgi bosqichni ikkiga bo'ladilar: a) davlat boshlig'i tomonidan imzolash(sanksiyalash) va b) rasmiy nashr etish orqali e'lon qilish (promulgatsiya). Biz bu bosqichlarni quyida ko'rib chiqamiz, keyinroq esa ishlab chiqiladigan va qabul qilinadigan qonunlarning ba'zi bir turlarining xususiyatlari bilan bog'liq qonunchilik jarayoniga to'xtalamiz.

2-§. Qonunchilik tashabbusi, taklif yoki qonun loyihagini kiritish

Qonun loyihasi va qonun taklifi orasidagi farq ushbu so'zlarning bevosita ma'nosidan kelib chiqqanligi aniq: birinchi bo'lajak qonunning barcha alomatlari bilan birgalikdagi matnini ko'zda tutadi (so'z boshi, moddalar, bandlar, me'yorlarning aniq tariflari va h.k.), ikkinchisida esa – bo'lajak qonunning g'oyasi, ya'ni konsepsiyasi nazarda tutiladi. Biroq qonunchilikda (xorijiy mamlakatlarda) boshqacha so'z talaffuzini ham uchratish mumkin. Masalan, Fransiyada hukumat qonun loyihalarini, parlament a'zolari esa, qonun takliflarini kiritadilar, albatta, takliflar agarda, loyihada bo'lgan barcha alomatlarni o'zida mujassamlantirgan bo'lsa, qonun loyihasi deb ham ataladi.

Huquq subyektida qonunchilik tashabbusining bo'lishi parlamentning ushbu subyekt tomonidan kiritilgan qonun yoki qonun loyihagini chiqarish haqidagi taklifini ko'rib chiqishi shart ekanligini anglatadi. Ammo albatta, parlament bunday qonunni qabul qilishga majbur emas, lekin uni taklif qilinganidan o'ta farqli ko'rinishda qabul qilishi mumkin.

Qonunchilik tashabbusi huquq subyektlari doirasi turli mamlakatlarda, turlichadir va ko'pincha konstitutsiyalar bilan belgilanib quyiladi. Juda ko'p mamlakatlarda u hukumatlar va parlament a'zolarini qamrab oladi (hukumat va parlament tashabbuslari) AQSHda faqat parlament a'zolari bunday huquqqa ega (faqat budjet loyihasi Prezident tomonidan taqdim etiladi, ammo budjet muhim hujjat turi hisoblanadi) Bir qator mamlakatlarda, bu doira boshqa subyektlarni ham o'z ichiga oladi, - bu oliy va bevosita quyi darajadagi organlar, markaziy davlat muassasalari,

ba'zan diniy va boshqa jamoat tashkilotlari (maxsus tashabbus) organlari, parlament huzuridagi organ va muassasalar, saylov guruhleri (xalq tashabbusi)dir. Qonunchilik tashabbusi huquqiy subyektlari doirasining xilma-xilligi quyidagi misollarda namoyon bo'ladi (so'z budjet haqidagi qonun loyihalari haqida boradi)

Bolgariyada qonunchilik tashabbusi huquqidan har qanday xalq vakili va vazirlar kengashi foydalanadi (konstitutsiyaning 87-moddasi);

Slovakiyada Milliy kengash qo'mitalari, deputatlar, hukumat qonun loyihalarini kiritadi (konstitutsiyaning 87-moddasi, 1-qism);

Germaniyada qonun loyihalari Federal hukumat, Bundestag va Bundesrat deputatlari tomonidan kiritiladi (asosiy qonunning 76-moddasi, 1-qism);

Chexiyada qonun loyihagini deputat, deputatlar guruhi, senat, o'z-o'zini boshqaruvchi yuqori hududiy birliklar vakillari kiritadi (konstitutsiyaning 41-moddasi, 2-qism);

Ruminiyada qonunchilik tashabbusi huquqi hukumatga, deputatlarga, senatorlarga va shuningdek, kamida 250 ming saylovchilar guruhiga tegishlidir. (Ruminiya konstitutsiyasining 73-moddasi, 1-qismi, 1-jumla);

Meksikada, bunday huquq Respublika Prezidenti, Federal Kongress deputat va senatorlari, shtatlardagi qonunchilik organlariga berilgan. (Meksika Konstitutsiyasining 71-moddasi)

Kubada bunday huquq deputatlarga, Davlat Kengashiga (oliy doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hokimiyat organi), Vazirlar Kengashiga, xalq hokimiyati Milliy assambleyasi komissiyalari, Kuba mehnatkashlari kasaba markazi milliy qo'mitasiga, boshqa turli ommaviy jamoat birlashmalari milliy rahbariyatlariga, odil sudlovni amalga oshiruvchi xalq oliy tribunali, Respublika Bosh Prokuraturasi va shuningdek, kamida 10000 saylovchidan iborat saylov guruhiga oiddir (Konstitutsiyaning 88-moddasi)

Yuqoridagi keltirilgan misollarning turfa rangli ekanligi shundaki, u ushbu muammoning konstitutsiyaviy huquqiy tartibga solinishining barcha xillarini nihoyalay olmaydi.

Ikki palatali parlamentlarda, konstitutsiyalarga muvofiq yoki qonunlarga binoan qonunchilik tashabbusi huquqiy subyektlari o'z loyiha va takliflari bilan yoki palatalardan istalgan bittasiga yoki faqat quyi palataga murojaat qiladilar. AQSHda, qonun loyihalari (bill) har qanday palataga kiritilishi mumkin; parlamentariy odatda, o'z loyihagini o'zi a'zo bo'lgan palataga kiritadi, ammo moliyaviy billar (davlat tomonidan daromad olinishiga tegishli) dastlab vakillar palatasiga (konstitutsiyaning 1-modda, 7-bob, 1-qismi) taqdim etiladi. Germaniyada, qonun loyihalari

faqat bundestagga kiritiladi. (Asosiy qonunning 76-moddasi, 1-qismi) Ba'zi-ba'zida shunday holatlar ham uchraydiki, qonun loyahasining faqat yuqori palataga kiritilishi lozim bo'ladi. Masalan, Kolumbiya Konstitutsiyaning 154-moddasi 1-qismiga muvofiq xalqaro munosabatlarga tegishli qonun loyihalari Senatga taqdim etiladi.

Qonunchilik tashabbusi huquqining ba'zi bir subyektlar tomonidan amalga oshirilishiga quyiladigan ba'zi talablarda to'xtalib o'tamiz.

Parlament a'zolari har joyda shunday subyektlar jumlasiga kirsalar-da, konstitutsiyalar va reglament (tartib)lar ushbu huquqni jamoa bo'lib, ya'ni birgalikda amalga oshirishlarini talab etadi. Masalan, Germaniya Bundestagi Reglamentiga binoan deputatlar tomonidan muhokamaga taqdim etilgan materiallar, shu jumladan qonun loyihalari, fraksiyalardan biri yoki deputatlarning 5% tomonidan imzolanishi lozim (hozirda, bu 30 dan ko'proq kishini tashkil etadi,

Xorijiy adabiyotlardan asosan, parlament a'zolarining jamoaviy qonunchilik tashabbuslariga talablari kundan-kun kengayib borayotganligining ikki sababi ilgari surilmoqda. Birinchidan, bu talab ba'zi parlament a'zolarining "yengil-yelpi" qonun loyihalarini kamaytiradi va qonun chiqaruvchilar muhitida qandaydir yordam olgan qonun loyihalariga afzallik beradi. Ikkinchidan u parlament a'zolari shijoatini tartibga soluvchi fraksiyalar rolini aks ettiradi va ularni muayyan yo'lga soladi.

Umuman, hozirgi zamon ijtimoiy muammolarining o'ta murakkabligi tufayli, hatto u professional huquqshunos bo'lsa ham bir deputat qandaydir ijtimoiy muammoni hal etishga qodir bo'lgan qonun loyahasini tayyorlash mushkulligi hammaga ayon. Bunda, juda ko'p omillar va ma'lumotlarni diqqatga olmoq lozim, bu ko'pincha lozim darajada rivojlangan hukumat tuzilmalari uchungina mumkindir. Amalda parlament a'zolarining qonun loyihalari, bu odatda, hukumatni beqarorlashtirishga intiluvchi va uning parlamentdagi ko'pchilik qismini qo'llab quvvatlovchi, uni oldingi siyosiy yo'ldan og'ishga undovchi muxolifatning kurash vositasidir.

Konstitutsiyaviy huquq normalarining parlament a'zolariga davlat budjetining ijro etilishiga ta'sir ko'rsatuvchi qonun loyihalari kiritishlariga to'sqinlik qilishi bejiz emas.

Masalan, Fransiya Konstitutsiyasining 40-moddasiga muvofiq "Parlament a'zolari tomonidan kiritiladigan tuzatish va takliflar agarda, davlat resurslarini qisqartirish yoki davlat xarajatlarini ko'paytirishga olib keladigan bo'lsa, qabul qilinishi mumkin emas" Ispaniya deputatlar Kongressi reglament (tartib)i shuni belgilaganki, hukumat qonun

loyihalariga deputatlar tomonidan kiritiladigan tuzatishlar (deputatlar faqat hukumat qonun loyihalariga tuzatishlar kiritishni taklif etishlari mumkin, ammo o'zlari qonun loyihasi taqdim eta olmaydilar), agar budjet xarajatlarining orttirilishi yoki daromadlarini kamaytirilishini ko'zda tutadigan bo'lsa, muhokama uchun hukumatning roziligini talab qilinishini belgilab qo'ygan.

Ba'zi konstitutsiyalar esa shuni ko'zda tutadiki, parlament a'zolari (xuddi saylovchilar singari) faqat tayyor qonun loyihalarini taqdim etishlari mumkin. Masalan, Ruminiya Konstitutsiyasining 73-moddasi 4-qismida aytilishicha "qonunchilik tashabbusi bilan chiquvchi va bunday huquqqa ega bo'lgan deputatlar, senatorlar va fuqarolar faqat qonun loyihalari uchun talab etiladigan shaklda qonun takliflari kiritadilar".

Juda ko'p mamlakatlarda, hukumatlar qonun loyihalarini asosiy yetkazib beruvchilari hisoblanadi, buni tushuntirib o'tirishning keragi yo'q. Aynan u qonunchilikda muammo va kamchiliklar bilan doimo to'qnash kelib turadi, aynan u yuqori sifatli qonun loyihalari ishlab chiqish va ularni parlamentdan o'tkazish uchun eng katta imkoniyatlarga ega bo'ladi. Tabiiyki, konstitutsiyalar va joriy qonunchilik hukumatni qonunchilik tashabbusining huquqiy subyektlaridan biri (aniqrog'i, asosiy subyekti) o'laroq ko'rsatadi. Biroq ba'zida bunday subyekt o'laroq hukumat boshlig'i ko'rsatiladi: "Qonunchilik tashabbusi Bosh Vazir va Parlament a'zolariga oiddir" (Fransiya Konstitutsiyasining 39-moddasi, 1-qismi); "Bosh vazir Vazirlar Mahkamasining (kabinet) vakili sifatida Parlament muhokamasiga qonun loyihalarini kiritadi..." (Yaponiya Konstitutsiyasi 72-moddasi)

Ba'zi konstitutsiyalar Hukumat tashabbusini muhim shartlar bilan to'ldirib tashlaydi. Masalan, Fransiya Konstitutsiyasining 39-modda, 2-qism, birinchi jumlasiga muvofiq "Qonun loyihalari Davlat Kengashi xulosasi olingandan keyin Vazirlar Kengashida muhokama qilinadi va palatalardan birining byurosiga taqdim etiladi". Fransiyada Davlat Kengashi ma'muriy armiyaning eng oliy organi bo'lib, u jumladan, me'yoriy va ma'muriy hujjatlarning qonunchilikka muvofiq va konstitutsiyaga to'g'ri kelishini tekshirish huquqiga egadir. Shu tarzda qonun loyihasi Parlamentga kelib tushishdan oldin birinchi navbatda konstitutsiyaga muvofiqligini tekshiriladi.

Germaniya Asosiy Qonuni 76-moddasi, 2-qismida Federal hukumat loyihalarining dastlab, Bundesrat (viloyatlarning munosabatlarini aniqlash uchun)ga yuborilishni ko'zda tutadi. Bundesrat 6 hafta ichida, agar qonun loyihasi murakkab bo'lsa va hajman katta bo'lsa 9 hafta ichida o'z fikrini

bildiradi. Agar Federal hukumat qonun loyahasini shoshilinch deb ishoralagan bo'lsa, u holda Bundesrat xulosasini kutmasdan, uni Bundestagga uch hafta yoki olti hafta keyin, faqat Bundesrat xulosasi albatta keltirilishi va zudlik bilan Bundestagga jo'natilishi sharti bilan taqdim etilishi mumkin. Asosiy qonunning o'zgartirilishi yoki suveren huquqlarning boshqasiga olib berilishi haqidagi qonun loyihalari uchun 9 haftalik muddat so'zsiz amal qiladi, shoshilinch holatlar haqidagi qonuniy nizomlar esa qo'llanilmaydi.

Bundesrat, o'z navbatida, agar qonun loyahasini kiritishni niyat qilsa, uni federal hukumatga yuborishi lozim, bu hukumat esa 6 hafta ichida loyihani o'z xulosasini ilova qilgan holda, Bundestagga taqdim etishi lozim. Bu muddat ham 9 haftaga uzaytirilishi mumkin, agarda Bundesrat loyihani muddatidan oldin ko'rib chiqilishini iltimos qilsa, u holda 9 oy muddat 6 oyga, 6 oy muddat esa uch oyga qisqartirilishi mumkin. Bu yerda Asosiy Qonunga o'zgartirish kiritilishi va suveren huquqlarning berilishi (boshqacha) haqidagi qonun loyihalari uchun faqat 9 haftalik muddat ko'zda tutilgan, shoshilinch holatlarga o'rin berilmaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ham ko'rinib turibdiki, davlat boshliqlari odatda qonunchilik tashabbusi huquqiy subyektlari jumlasiga kirmaydi.

Bu borada, Meksika – istisnoni tashkil etadi, bunday istisnolar sanoqli, qaysidir ma'noda bunga Kubani ham kiritish mumkin. Chunki Kubada Davlat Kengashi davlat boshlig'i funktsiya (vazifa)laridan ma'lum bir qismini amalga oshiradi (qolgan bir qismini uning raisi yakka tartibda amalga oshiradi).

Biroq, aslida amalda davlat boshlig'i o'ziga bunday huquq berilmagan prezidentlik boshqaruvidagi Respublikalarda bunday huquqni bevosita emas, bilvosita amalga oshiradi. Masalan, AQSHda Prezidentning Ittifoq ahvoli haqidagi Kongressga maktublari (Konstitutsiyaning 2-moddasi, 3-bobida ko'zda tutilgan) dasturlar va qonunchilik tadbirlarini o'zida mujassamlantiradi. Buning asosida, prezident partiyasiga tegishli bo'lgan parlament a'zolari o'zlarining shaxsiy qonunchilik tashabbusi bilan rasman chiqadilar. A.A.Mishin va V.A.Vlasixinlarning fikricha, "Hozirgi vaqtda Prezident Kapitoliya devorlari ichida kechayotgan qonunchilik jarayonining haqiqiy tashabbuskori va dirijyori bo'lib qoldi"(ya'ni AQSH Kongressi joylashgan bino muallif).

Braziliyada esa Konstitutsiyaning 61-moddasiga muvofiq, xuddi Meksikadagidek, Prezidentga qonunchilik tashabbusi huquqi berilgan. Undan tashqari, bu moddada bir qator masalalar ko'rsatib o'tilganki, unga

ko'ra, Prezidentga mutlaq qonunchilik tashabbusi huquqi berilgan. Bu qurolli kuchlar, ommaviy ma'muriyatlar va sud hokimiyati sohasidagi organlar va muassasalar huquqiy maqomlari bilan bog'liq bo'lgan masalalardir.

Xalq tashabbuskorligiga kelinadigan bo'linsa, konstitutsiyalar ba'zan uning ehtimoliy doirasini chegaralab qo'yadi. Masalan, Ruminiya Konstitutsiyasining 73-moddasi 2-qismiga muvofiq, "fiskal muammolar, xalqaro masalalar, amnistiya va kechiruvlar fuqarolarning qonunchilik tashabbuslari bilan chiqishlari uchun predmet(mavzu) bo'la olmaydi"

Ispaniya Konstitutsiyasining 87-moddasi 3-qismiga muvofiq organik qonunlar bilan, soliqqa oid va xalqaro qonunlar bilan, shuningdek, kechiruv imtiyoz(ustunlik)lar bilan bog'liq masalalar bo'yicha bunday tashabbuslarni taqiqlaydi.

Buning teskarisi bo'lgan Kolumbiya Konstitutsiyasi bu borada hech qanday cheklashlar qo'ymaydi. Uning 115-moddasiga muvofiq qonun yoki konstitutsiyaviy islohot loyihasi fuqarolar tomonidan ma'lum bir sanada qayd etilgan saylovchilar umumiy sonining 5%idan ortiq yoki teng miqdorda fuqarolar tomonidan, yoki mamlakatning 30 maslahatchisi yoki deputati tomonidan taqdim etiladi. Kongress bunday loyihalarni tezkor tartibda ko'rib chiqadi, undan tashqari tashabbus bilan chiqqan fuqarolar o'z vakillarini tayinlab qo'yishlari mumkin. Bu vakil palatalarda qonun loyihasi muhokamasining barcha bosqichlarida tinglanadi.

Ba'zi konstitutsiyalar xalq tashabbusini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan saylovchilar sonini belgilab, saylovchilar mamlakatning turli mintaqalarini vakolatlab ko'rsatishlarini talab qiladi. Ruminiya Konstitutsiyasining 73-moddasi 1-qismida shunday deyiladi: "Qonunchilik tashabbusini amalga oshiruvchi fuqarolar (ya'ni tashabbuskor guruh) mamlakatning kamida chorak 1/4 qismini tashkil etuvchi uyezd bo'lishi lozim. Buxarestning har bir uyezdida yoki Munitsipialitetda ushbu tashabbusni qo'llab-quvvatlash uchun kamida 10 ming imzo ro'yxatga olinmog'i kerak bo'ladi". Xuddi shu tarzda, Braziliya Konstitutsiyasining 61-moddasi 2-moddasida ham belgilab qo'yilgan: "Xalq tashabbusi deputatlar palatasida kamida 5 ta shtat orasida taqsimlangan milliy elektorat(saylovchilar)ning kamida bir foizi tomonidan imzolangan, har bir shtatning o'zida ham saylovchilarning 3/10 qismi tomonidan imzolangan loyihani taqdim etish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin."

Biz yuqorida ham ta'kidlab o'tdikki, ba'zan xalq tashabbusi muassasasi ta'sis etilayotganda konstitutsiyalar tayyor holdagi qonun loyihalarining shunday tartibda taqdim etilishini talab qiladi. Masalan, bu hozirgina yuqorida parcha keltirilgan Braziliya Konstitutsiyasi me'yorida

kelib chiqadi. Italiya Konstitutsiyasining 71-modda, 2-qismi 50 ming saylovchiga qonunchilik tashabbusi huquqini berayotib, loyihaning qonun moddasi shaklida kiritilishini talab etadi. Aksincha, Shvetsariya Konstitutsiyasining 139-moddasining 2-qismiga muvofiq xalq tashabbuskorligi saylovchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyiha shaklida ham, umumiy g'oya shaklida ham bayon etilishi mumkin. Oxirgi holatga ko'ra federal majlis, agar g'oyaga rozi bo'lsa, tegishli loyihani ishlab chiqadi, yo'qsa masalal referendum yo'li bilan hal etiladi (ushbu muammoning 4-moddasi).

Ispaniyada xalq qonunchilik tashabbuskorligini tartibga soluvchi 3-sonli 1984-yil Maxsus Organik qonuni amal qilmoqda. Konstitutsiyaning yuqorida keltirilgan 87-moddasi 3-qismiga qo'shimcha xalq tashabbusi tartibida iqtisodiy reja davlat umumiy budjeti loyihalarining kiritilishi taqiqlaydi (bunday qo'shimcha taqiqlashning konstitutsiyaga muvofiqligi shubha tug'diradi, albatta). Tashabbus qonun loyihasi ko'rinishida tuzilgan taqdimnoma bilan rasmiylashtiriladi, avvalo uning bosh qismi, sabablari ko'rsatiladi, so'ngra imzochilar ko'rib chiqilishi va qabul qilinishi zarur deb hisoblangan qonun loyihasing yuzaga kelishi sababi tafsilotlari va nihoyat tashabbuskorlari komissiyasi (guruhi) a'zolari haqidagi (shaxsiy) ma'lumotlar ko'rsatilgan ro'yxat.

Hujjatlar deputatlar Kongressi byurosiga uning umumiy kotibiyati orqali taqdim etiladi. Agar bu sessiyalar orasidagi davrda amalga oshirilgan bo'lsa, muddatlar eng yaqin orada bo'ladigan sessiyadan boshlab o'ta boshlaydi. Byuro hujjatlarning qo'yilgan talablarga muvofiqligini tekshiradi va 15 kun ichida o'zining qarorini tashabbus komissiyasiga xabar qilgan holda va uni belgilangan tartibda nashr etib, ushbu hujjatlarning ruxsat etilganligi, qaror qabul qilinishi, haqidagi e'tirozini Konstitutsiyaviy tribunal (sud)ga shikoyat qilib bildirishi mumkin.

Agar hujjatlar qabul qilingan bo'lsa, byuro bu haqda imzolar to'plash tartibi to'g'ri tashkil etilganligini kafolatlashi lozim bo'lgan Markaziy saylov xuntasiga xabar beradi. Xunta tashabbus komissiyasini imzolar to'plashga kirishish mumkinligi haqida xabardor qiladi. Imzo to'plash tartibi (taomili) provinsial saylov xuntasiga to'plangan imzolarni topshirish bilan nihoyasiga yetadi. Bu ish 6 oy muddat ichida, Markaziy saylov xuntasi xabardor qilinganidan keyin amalga oshirilmog'i lozim. Deputatlar Kongressi byurosi bu muddatni yana uch oy muddatga uzaytirishi mumkin. Agar bu muddat yetarli darajada imzolar to'plash uchun kam bo'lsa va imzolar to'plashga muvaffaq bo'linmasa, u holda tashabbus amalga oshmagan hisoblanadi.

Saylovchining imzosi bilan birga uning familiyasi, ismi (ispaniyaliklarda ham otasining, ham onasining f.i.o.) ko'rsatiladi, hamda milliy guvohnoma raqami va imzochi kiritilgan saylovchilar ro'yxati ko'rsatib o'tiladi. Imzo notarius, sud kotibi yoki tegishli munitsipiya kotibi tomonidan tasdiqlanadi, imzolanadi va tarixi yozib qo'yiladi. Saylovchilar ro'yxatining har bir sahifasi butunligicha tasdiqlanishi ham mumkin. Tashabbus komissiyasi tomonidan fuqarolik va siyosiy huquqlardan to'la foydalanuvchi, sudlanmagan va provinsial saylov xuntalari oldida qasamyod etgan yoki tantanali va'da bergan fuqarolar ichidan tayinlab qo'yilgan maxsus ishonchli shaxslar ham guvohlik berishlari (tasdiqlashlari) mumkin.

Provinsial saylov xuntasi olingan imzolarni 15 kun ichida tekshiradi va sanab, yakuniy (oxirgi) tekshiruv hamda sanashni amalga oshiruvchi Markaziy saylov xuntasiga yuboradi. Markaziy saylov xuntasidan kerakli miqdordagi imzo to'planganligi tasdig'i olinganidan keyin deputatlar Kongressi byurosi loyihani nashr etadi va uning kun tartibiga kiritadi. Muhokama o'z vaqtida deputatlar kongressi byurosiga tashabbus hay'ati tomonidan taqdim etilgan loyihaning batafsil o'qib eshittirilishi bilan boshlanadi.

Palata tarqatib yuborilgan taqdirda xalq tashabbusi keyingi chaqiriq palatasida o'z kuchini saqlab qoladi.

Davlat Parlament muhokamasi boshlaganda, loyiha tarqatilishi va imzo to'planishi bilan bog'liq barcha rasmiylashtirilgan sarf-xarajatlarni tashabbus komissiyasiga to'playdi. To'lov miqdori 30 mln pesstdan oshmasligi lozim, ammo muddat Bosh Kortesar tomonidan davriy ravishda qayta ko'rib chiqilishi kerak.

Jamoat tashkilotlariga qonunchilik tashabbusi huquqi berilishi ko'pchilik sotsialistik mamlakatlarga xosdir. Bu "sotsialistik demokratiya"ning "burjuaziya demokratiyasi"dan ustun qo'yadigan biror narsani o'ylab chiqarishga urinishda yuzaga kelgan. Haqiqatda, ta'kidlab o'tilganidek, bunday qoida (nizom)lar hech qanday ahamiyat kasb etmaydi, chunki, totalitar kommunistik rejim sharoitida qonunchilik tashabbusi real huquqi kommunistik partiya rahbar amaldorlariga berilgandir.

Ayrim demokratik mamlakatlarda, (Buyuk Britaniya, Finlyandiya va b.) cherkov masalalari bo'yicha qonunchilik tashabbusini diniy jamoalar rahbar organlar amalga oshirishi mumkin.

Italiya Konstitutsiyasining 71-modda 1-qismi muayyan organ va muassasalarga qonunchilik tashabbusi huquqining konstitutsiyaviy qonun yo'li bilan berilishi mumkinligini ko'zda tutadi. Konstitutsiyaning o'zi

ham 99-modda 3-qismida va 121-modda 2-qismdagi 2-jumlasida iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha iqtisodiyot va mehnat milliy Kengashi va viloyat kengashlariga ushbu huquqni bergan.

3-§. Qonun loyihasiga qo'shimchalar, o'zgartirishlar yoki tuzatishlar kiritish tartibi. Qonun loyihasini qabul qilish va ovoz berish turlari, boshqa palatalar tomonidan qonun loyihasini ko'rib chiqish va qonun chiqarish jarayonida palatalararo munosabatlar tizimi

Bu qonunchilik jarayonining eng yirik bosqichi bo'lib, palatalarning plenar majlislar va qo'mita (komissiya)larida qonun loyihalari ustida ish olib borilishini ko'zda tutadi. U turli birikmalarda tashkil etiladi.

Palatalarning xususiy plenar majlislaridagi muhokama qonun loyihasining o'qishi deb ataladi. Ko'rinib turibdiki, bu atamaning kelib chiqishi qonun loyihasi matnining haqiqatan ham majlisda o'qilgan va undagi har bir jumla muhokama qilingan vaqt bilan bog'liq. Hozirda esa bunga zaruriyat yo'q, chunki qonun loyihasi matni ko'paytiriladi va parlament a'zolariga oldindan tarqatiladi, loyiha bilan birga u bilan bog'liq boshqa materiallar ham oldindan beriladi. Biroq bu atama ko'p parlamentlarda saqlanib qolgan.

Bunday o'qishlar odatda, uchta bo'ladi. Ular har bir mamlakatda o'ziga xos bo'lib, buning mohiyatini quyidagicha tasavvur qilish mumkin.

Birinchi o'qishning ma'nosi shundaki, ushbu qonun kerakmi yoki yo'qligi haqida qaror berish. Parlament a'zolari qonun loyihasi tashabbuskorining odatiy ma'ruzasini tinglab qonun loyihasi predmeti bo'yicha amaldagi qonunchilikda bo'shliq bor-yo'qligi, yoki agar bunday predmet bo'lsa, uning qonuniy tartibga solinishida salbiy oqibatlariga olib keluvchi illat-nuqsonlar mavjudmi-buni aniqlab belgilab olishlari lozim. Undan tashqari, shu nuqtai nazardan qonun loyihasining asosiy g'oyasi, aniqrog'i konsepsiyasini baholash kerak: bo'lajak qonun mavjud muammoni hal eta oladimi, qay darajada hal eta oladi. Agar palata a'zolarining ko'pchiligi fikri yuqorida keltirilgan ikkala savoldan biriga salbiy bo'lsa, u holda qonun loyihasi qaytariladi va keyin muhokamaga qo'yilmaydi. Agar javob ikkala savolga ham ijobiy berilsa va hatto ba'zi qo'shimcha gaplar aytib o'tilsa-da, u holda qonun loyihasi birinchi o'qishda qabul qilinadi va keyin ishlov berilishi kerak bo'ladi. Buning uchun palata raisi yoki palataning o'zi loyihani tegishli qo'mitaga (komissiyaga) beradi yoki buning uchun maxsus qo'mita (komissiya) tuzadi. Umuman, ba'zida qo'mita (komissiya) qonun loyihasini uning birinchi o'qishidan oldin palataning plenar majlisidayoq ko'rib chiqadi.

Birinchi o'qishda qabul qilingunga qadar, loyiha tashabbuskori odatda, loyihani istalgan vaqtda qaytraib olishi mumkin.

Ikkinchi o'qish loyihaning asliga ko'ra, uning barcha tafsilotlari bilan birga muhokama qilinishini anglatadi. Muhokama loyiha bilan ish olib borgan qo'mita (komissiya) ma'ruzasi bo'yicha olib boriladi. Bu yerda shu narsa namoyon bo'lishi mumkinki, qonun loyihasi asosiy fikri (g'oya) tarafdorlarining bir qismi undagi ayrim prinsipial qaror o'zgartirilishi esa loyihaning butun shakl mazmunini o'zgartirib yuborishi mumkin.

Bunday holatda, qonun loyihasining ikkinchi o'qishda qaytarilishi (rad qilinishi) va uning ustida ish olib borilishi umuman to'xtatib qo'yilishi mumkin(masalan, oldindan masala kiritish yo'li bilan, ya'ni xuddi oldingi paragrafning 2-bandida so'z yuritilgani kabi) Agar bunday bo'lmasa, u holda ushbu bosqichda mantga oldindan kiritilgan tuzatishlar muhokama qilinadi va ovoza qo'yiladi.

Shuni ta'kidlash zarurki, reglament(tartib)lar loyiha ustida ish olib boruvchi komitet yoki komissiyalar shuningdek, parlamentorlar ularni o'z vaqtda olishlari, bemalol o'rganib chiqish va unga nisbatan o'z munosabatlarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun tuzatishlarning oldindan yozma ravishda berilishini qat'iy talab qiladi. Shuning uchun, masalan, Fransiyada tuzatishlarning qonun loyihasi muhokama qilishidan 8 kun oldin, kechiktirmasdan taqdim etilishi zarurligi belgilab qo'yilgan. Parlament a'zolarining tuzatish kiritish huquqlari qonunchilik tashabbusi huquqidan kelib chiqadi va shaxsiy yoki jamoa xarakteriga ega bo'ladi. Tuzatishlarni muhokama qilish vaqti qisqa belgilanadi, masalan, AQSHda, Fransiyada bu vaqt 5 daqiqadan oshmaydi. Buyuk Britaniyada jamoatlar Palatasi raisi (spiker) palata muhokamasiga qanday tuzatishlar kiritilishini o'zi hal qiladi.

Fransiya Konstitutsiyalar qonun loyihalari muhokamasi borishi ustidan kuchli hukumat nazoratini ta'minlaydi. Masalan, 48-modda palatalarga o'z majlislariga hukumat qonun(takliflari) loyihalari va hukumat tomonidan belgilanib qo'yiladigan tartibda qonun takliflarini kun tartibi masalasi o'laroq, kiritishi majburiyatini yuklaydi. 41-moddaning 1-qismiga muvofiq hukumat tuzatishning qabul etilmasligi haqida bayonot berishi mumkin, sababi tuzatma Parlamentning qonuniy vakolatiga kirmaydi yoki hukumatga vakolatlangan bu kompetensiya (vakolat) sohasiga kiradi: bu masala bo'yicha hukumat va tegishli palata raisi o'trasidagi ixtiloflar 8 kun muddat ichida Konstitutsiyaviy Kengash tomonidan ruxsat etiladi. Muzokaralar ochilgandan keyin hukumat komissiyaga (44-modda, 2-qism) oldin taqdim etilgan har qanday tuzatishning ko'rib chiqilishga e'tiroz bildirishi mumkin.

Har bir tuzatmaning muhokamasi uning uchun ovoz berilishi bilan nihoyasiga yetkaziladi.

Tuzatmalar muhokama qilinadigan matni istisno etilishini taklif qiluvchi radikal tuzatishlarga birinchi navbatda murojaat qiluvchi palata raisi tomonidan muhokama va ovozga qo'yiladi. Agar u rad qilinsa, u holda loyiha matnini tubdan o'zgartiruvchi tuzatish kerak bo'ladi. Agar tuzatish qabul qilinsa, unda unga zid bo'lgan tuzatishlar muhokamaga qo'yilmaydi. Palata so'ngra loyiha qo'mita (komissiya)ga ishlov berib tugatish uchun qaytarishi mumkin va bunday holatda yangi tuzatishlar, jumladan, oldin qabul qilingan tuzatishlarga tuzatmalar taklif etilishi mumkin. Agar palata ikkinchi o'qishda loyihani ma'qullasa, u qo'mita (komissiya)ga tahririy ishlov uchun qaytariladi.

Uchinchi o'qishda, qonun loyihasi butnicha olinadi, oldin kiritilgan barcha tuzatmalar hisobga olinadi. Yangi tuzatishlarga yo'l qo'yilmaydi, faqat sof tahririy tuzatishlar bundan mustasno. Albatta, bu yerda qonun loyihasi ovoz berish yo'li bilan rad etilishi mumkin (masalan, uning tarafdorlaridan bir qismi rozi bo'la olmasa) Bu hol ko'pincha loyiha ko'pchilik ovoz-mutlaq yoki malakali ko'pchilik ovoz to'play olmaganda yuz beradi. Agar zarur bo'lgan ko'pchilik ovoz olinsa, qonun loyihasi (yoki qonun –bu konstitutsiyada qanday belgilanganligiga bog'liq) qabul qilingan yoki ma'qullangan hisoblanadi.

Ba'zan "o'qish" atamasi o'rni boshqa atama "muhokama (Kolumbiyada), "ovoz berish" (Bolgariyada) atamalariga qo'llaniladi. Ba'zi mamlakatlarda (Kolumbiya, Bolgariya, Shvetsiya) qonun loyihasining ikki marta o'qilishi ko'zda tutiladi, undan tashqari Kolumbiyada agar komissiyaga e'tirozlar bo'lmasa muhokama birinchi o'qish hisoblanadi. Bolgariya Konstitutsiyasi (88-modda, 1-qism) qonun loyihasi bo'yicha ikki marotaba xalq majlisining turli yig'ilishlarida ovoz berish o'tkazilishini talab etgan holda istisno sifatida ovoz berishni bir yig'ilishning o'zida o'tkazilishga ruxsat etadi.

Ispaniyada, Shvetsiyada istisno tariqasida qonun loyihasining bir o'qishda muhokama qilinishiga yo'l qo'yiladi.

Loyihaning har bir o'qishga tayyorlanishi (ba'zan birinchi o'qishdan tashqari) ta'kidlanganidek, palata qo'mitasi (komissiyalarida) amalga oshiriladi. Ularning roli (tutgan o'rni) turli mamlakatlarda turlicha. Komissiyaning partiyaviy tarkibi palata partiyaviy tarkibiga mos keluvchi mamlakatlar: Italiya, Ispaniya, Braziliyada komissiyalar palata o'rni qonun loyihasi bo'yicha qaror qabul qilishlari ham mumkin. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasining 75-moddasi 2-qismida yozib qo'yilgan:

”Palatalar doimiy qonunchilik komissiyalariga qonun loyihalari yoki qonun takliflarining tasdiqlashga vakolat berishi mumkin. Plenum (palatalar) istalgan vaqtda har qanday qonun loyihasi yoki qonun taklifi muhokamasi va ovozga qo‘yilishi ularning o‘zlari tomonidan o‘tkazilishini talab qilishi mumkin”. Shu moddaning 3-qismiga muvofiq komissiyalarga konstitutsiyaviy islohotlar, xalqaro masalalar, organik va tamal qonunlar, davlat umumiy budjeti kabi mavzular bo‘yicha qaror qabul qilish vakolati berilishi mumkin emas.

AQSH Kongressidagi qo‘mitalar juda kuchli: ular bill (qonun loyihasi) bilan nima xohlasalar shuni qilishlari mumkin. Unga istalgan shakl va mazmuni berishlari va umuman uning taqdirini hal etishlari mumkin. Buyuk Britaniyada qo‘mitalarga ikkinchi o‘qishda palata belgilab qo‘ygan billning mazmunini tubdan o‘zgartira oladigan tuzatmalar kiritish ruxsat etilmaydi. Fransiyada, Yaponiyada komissiya (qo‘mita)lar qonun loyihasiga o‘zgartirish kirita olmaydi, faqat palatalar tomonidan qonun loyihasining asosiy matnida alohida ko‘rib chiqiladigan tuzatishlarni taklif etadi.

Ba’zi mamlakatlarda ayrim qonun loyihalarini ko‘rib chiqish uchun kichik qo‘mita (kichik hay’at, komissiya)lar ham tuzilishi mumkin. AQSHda qo‘mita yoki kichik qo‘mita qonun loyihasining nusxasini manfaatdor tashkilotlarga yuboradi va ularning vakillariga ommaviy tinglovni uyushtirib, o‘z majlisida so‘zga chiqish imkoniyatini yaratib beradi. U jarimadan qo‘rqib keladigan guvohlarni ham chaqirishi mumkin.

Qo‘mita (komissiya) ishi yozma ma’ruza (ma’lumot) tuzish bilan nihoyalanaadi. Parlamentarlar bunday taomil (tartib, jarayon)ga muhim ahamiyat beradi. Qonun loyihasining taqdiri ko‘pincha qo‘mita (komissiya)ning o‘z ma’ruzasida ifodalaydigan nuqtai nazariga bog‘liq. Chunki, bunda qo‘mita (komissiya) a’zolari o‘rtasida ixtiloflar ro‘y berishi ehtimoli bor, ko‘pchilik mamlakatlarda, ozchilik huquqlarini ta’minlash choralari ko‘zda tutiladi. AQSH Kongressi vakillari palatasida, Italiya Parlamenti palatalarida qo‘mita(komissiya) ozchiligi alohida ma’ruza tayyorlashi va o‘z ma’ruzasini tayinlashi mumkin. Yaponiya Parlament komissiyalarida ozchilikning nuqtai nazari ma’ruzaning ilovasida bayon etiladi. Ma’ruzalar qoidalarga ko‘ra chop qilinadi.

Muhokamaning tugatilishi tashabbusi deputatdan, deputatlar guruhi yoki palata vakilidan chiqishi mumkin. Alohida bir deputat muzokarani tugatishni taklif eta olsa, u holda bunday taklifni qisqacha muhokama qilish imkoniyati ko‘pincha ko‘zda tutiladi. Fransiyada bittadan deputat “Ha” va “Qarshi”, Yaponiyada –ikkitadan deputat “ha” va “qarshi” so‘zga chiqadi. Britaniya Parlamentining jamoalar Palatasida bunday taklifni

kamida 100 deputatgina kiritishi mumkin. Spiker (rais) qarorni qabul qiladi. Ko'pchilik parlamentlarda buni palata a'zolarining ko'pchilik ishtirok etuvchilari hal etadi. AQSH senatida buning uchun ishtirok etayotgan senatorlardan 2/3 qismining ovozi talab etiladi.

Ba'zan konstitutsiyalar va me'yorlar 1-2 va 3 o'qishlar orasida muayyan vaqt (intervali) o'tishini talab qiladi. Masalan, Kolumbiya Konstitutsiyasining 160-moddasi 1-qismiga muvofiq qonun loyihasining palatada birinchi va ikkinchi muhokamasi (o'qish) orasida kamida 8 kun o'tishi lozim. Parlament a'zolari biroz o'ylab ko'rishlari kerak. Umuman, qonun loyihasining bir necha marta o'qilishi tartibi (taomili) o'ta salmoqli bo'lib ko'rinadi. Albatta, buni kamchilik, nuqson deya sanash ham mumkin, zero qonun loyihasi ustida olib boriladigan ish juda sekin davom etadi. Lekin bu ishda shoshqaloqlikka yo'l qo'yilishi mumkin emas. Agar qonunni yuqori darajada ishlab chiqish niyati bo'lsa yoki uni kuchga kiritishi bilan o'zgartirish yoki bekor qilishga to'g'ri kelmasligi uchun hech ham shoshilmaslik kerak.

Qonun qabul qilinishini uzoq vaqt kutib o'tirish mumkin bo'lmagan hollarda, konstitutsiya va nizomiy me'yorlarda shoshilinch taomil (tartib) ko'zda tutilgan. Bunday hollarda, navbatdan tashqari ko'rib chiqish, o'qishlar sonini qisqartirish, so'zga chiqish (muzokara uchun so'z) sonini qisqartirish mumkin va b. Masalan, Kolumbiya Konstitutsiyasining 163-moddasigina binoan Respublika Prezidenti har qanday qonun loyihasining shoshilinch ravishda ko'rib chiqilishini iltimos qilishi mumkin. Bunday holatda, parlamentning bunga tegishli palatasi 30 kun ichida qonun loyihasi bo'yicha qaror qabul qilmog'i lozim. Bu davr ichida shoshilinch qabul qilish talabi loyiha o'tish bosqichlarining hammasida bayon etib borilishi lozim.

Agar Prezident shoshilinch muhokama etilishiga turib olsa, loyiha palata yoki komissiya bu loyiha xususida biror-bir qaror qabul qilishdan boshqa har qanday kun tartibi masalasini istisno etgan holda, birinchi navbatda kun tartibiga kiritilmog'i lozim. Agarda, qonun loyihasi doimiy komissiya tomonidan o'rganilayotgan bo'lsa, bu komissiya hukumat iltimosnomasiga ko'ra, loyihani palatalarda birinchi navbatda, muhokama qilishni ta'minlash uchun boshqa palataning tegishli komissiyasi bilan birgalikda muhokama etishi lozim.

Bir palatali parlamentlarda bu bosqich, aslida oxirgi yoki yagona o'qishning nihoyasi-oxirgi ovoz berishdir. U umuman loyiha bo'yicha yoki bo'lmasa moddalar yoki boblar bo'yicha, so'ngra esa butun loyiha bo'yicha amalga oshirilishi mumkin. Ovoz berish ikki xil: *oddiy va*

nomma-nom. Qonun loyihasi bo'yicha ovoz berish umuman mantiqsiz va shu bois ham kamdan-kam uchraydi¹.

Ba'zi mamlakatlarda (masalan, Ispaniyada) yashirin ovoz berish shundaygina reglamentlar bilan taqiqlab qo'yilgan. Ikki palatali parlamentlarda qonun agar, ikkala palata tomonidan ham bir tahrirda ma'qullangan bo'lsagina, qabul qilingan deb hisoblanadi. Ammo bu qoidadan tez-tez istisnolar uchrab turadi.

Yuqori palatasi kuchli bo'lgan ikki palatali parlamentlarda qonun loyihasi palatalarning har bittasi xuddi bir xil taomil (tartib, muolaja)dan o'tmog'i lozim, ko'pincha qaysi palataning birinchi bo'lishining ahamiyati yo'q. Agarda yuqori palata zaif bo'lsa, u holda qonun loyihasining ko'rib chiqilishi tartibi quyi palataga nisbatan soddalashtirilgan bo'lishi mumkin, holbuki, ba'zan shunday ham bo'ladi.

Palatalar orasida ixtiloflar yuzaga kelganda, konstitutsiyalar majburiy yoki fakultativ rozilik taomil (tartib, muolaja)sini ko'zda tutadi. Ta'kidlab o'tilganidek, yuqori palatalar zaif bo'lganda quyi palatalar qonunning o'zlari tuzgan tahrirda qat'iy turadilar. Palatalar orasida yuzaga kelgan ixtiloflarning tartibga solinishi imkonsizligi bilan bog'liq muammolarni hal etishning to'rtta yo'li mavjud: 1) agar palatalar qonunchilik jarayonida teng huquqli bo'lsa, u holda qonun qabul qilinmaydi; 2) agar quyi palata kuchliroq bo'lsa, qonun bari bir uning tahrirda qabul qilinadi; 3) kamdan-kam uchraydigan holatlar bo'ladiki, qonunni faqat yuqori palataning o'zi qabul qilinadi; 4) qonun palatalarning qo'shma majlisida qabul qilinadi. Shunday oraliq usullar ham uchraydiki, qonun nihoyatda yuqorida sanab o'tilgan yo'llardan biri bilan qabul qilinadi.

Masalan, AQSHda agar Kongress palatalaridan biri qonunga rozi bo'lmasa va rozilik komissiyasining tuzilishi palatalar orasidagi ixtiloflarga barham berilishiga olib kelmasa, u holda qonunning qabul qilinishi mumkin emas. Germaniya Asosiy Qonuni Bundesrat (74-a-modda) roziligisiz qabul qila olmaydigan kichik toifadagi qonunlarni ko'zda tutadi. Qolgan boshqa qonunlarga kelinadigan bo'lsa, ularni Bundestag tomonidan qabul qilish bo'yicha uch hafta muddat ichida Bundesrat rozilik qo'mitasining chaqirilishini talab qilishi mumkin, agar bu qo'mita qonunga o'zgartirish kiritilishini taklif etadigan bo'lsa, u holda, bundestag

¹ Bu borada Sotsialistik Ruminiya tajribasini misol qilib keltirish mumkin. 1964 yilda Nikolas Chausheskuning hokimiyat tepasiga kelishi 1965 yildagi Konstitutsiyaning va unga asoslangan qonunning qabul qilinishini aks ettirishi lozim bo'lgan soxta "demokratiyalashtrish" bilan birga davom etdi. Buyuk milliy majlisning o'sha davrdagi tartib (reglament) qonunlarning to'la tasdiqlanishi chog'ida byulletenlar bilan majburiy yashirish ovoz berilishini ko'zda tutar edi va amalda "qarshi" ovoz beruvchi deputatlarning soni juda kam bo'lar edi. Diktatorga bu ham kamlilik qilib, buni ko'zda tutuvchi Reglament moddasi tez orada shovqin-suronsiz bekor qilindi va albatta shundan so'ng qonunlar bir ovozdan, qarshiliksiz qabul qilina boshlandi.

bu masalalar yuzasidan o'z qarorini qabul qilishi lozim. Shuningdek, Bundesrat ikki hafta ichida qabul qilingan qonunga qarshi norozilik bayon etishi mumkin va bu norozilik Bundestag tomonidan rad etilishi ham mumkin, biroq agar Bundesrat o'z a'zolarining 2/3 ovozi bilan norozilik bayonotini qabul qilgan bo'lsa, Bundestag uni 2/3 ishtirok etuvchi deputatlari ovozi bilangina rad eta oladi, hech bo'lmaganda, umumiy sonning ko'pchiligi bilan rad eta oladi.

Germaniyada, qonunchilik jarayonining yana bir diqqatga sazovor o'ziga xosligi mavjud. Asosiy Qonunning 81-moddasi asosiy qonunchilik organi-Bundestagni chetlab o'tish mumkinligini ko'zda tutgan. Agarda, Bundestag Federal Hukumat o'ta zarur deb hisoblangan qonunni qabul qilishni istamasa, uni chetlab o'tish mumkin. Agar bu qonunchilik va ijro hokimiyatlari orasidagi ixtilof Bundestagning tarqatilib yuborilishiga olib kelmasa, Federal hukumatning taklifi va Bundesrat roziligiga ko'ra, Federal prezident favqulodda qonuniy holat e'lon qilishi mumkin. (Gesetzgebungsnotstand ba'zan "qonun chiqaruv zaruriyati holati" deb ham tarjima qilinadi) Agar shundan keyin ham Bundestag yana qonun loyihasini rad etadigan bo'lsa yoki loyihani Federal hukumatga to'g'ri kelmaydigan tahrirda ma'qullasa, yoki bo'lmasa loyiha qayta kiritilgandan keyin 4 hafta ichida qaror qabul qilsa, u holda qonun, agar u Bundesrat tomonidan ma'qullansa, qabul qilingan hisoblanadi. Boshqacha aytganda, qonun faqat bir yuqori palata tomonidan qabul qilinishi mumkin. Biroq bu qonun asosiy Qonunga hech qachon ta'sir etmasligi kerak. Favqulodda qonun chiqaruv holati e'lon qilingandan keyin 6 oy mobaynida Bundestag tomonidan rad etilgan boshqa har qanday qonun ham qabul qilinishi mumkin. Ammo bu muddat o'tgandan keyin qonunchilik holati qaytadan, o'sha federal kanslerning vakolat muddati tugamasdan, e'lon etilishi mumkin emas.

Fransiyada, qonun loyihasi bo'yicha Parlament palatalari orasida ixtilof yuzaga kelgan hollarda, "Moki" harakatga keladi: loyiha palatalar orasida yuradi va u hukumat tomonidan to'xtatilmagunicha bu "u yoq bu yoqqa sarson bo'lib yurish" davom etaveradi. Bu borada, Konstitutsiya-ning 45-moddasi, 2,3 va 4-qismlarida quyidagi tartib belgilangan: "Agar ikki yig'ilish(majlis) orasida ixtiloflar oqibatida qonun loyihasi yoki qonun taklifi majlislarning har birida ikki o'qishdan keyin qabul qilinmagan bo'lsa yoki bir o'qishdan keyin majlislarning har birida hukumat masalaning kechiktirib bo'lmasligin bayon etsa, u holda, Bosh Vazir bahsli masalalar bo'yicha yangi matni ishlab chiqish uchun aralash teppa-teng komissiya majlisini chaqirish huquqiga ega.

Aralash komissiya ishlab chiqqan matn hukumat tomonidan ikkala majlisning ham tasdig'iga taqdim etiladi. Hukumat roziligisiz unga hech qanday tuzatish kiritilmaydi. Agarda, aralash komissiya kelishilgan matnni qabul qila olmasa, yoki matn undan oldingi qismda ko'zda tutilgan shartlarga muvofiq qabul qilinmasa, hukumat milliy majlis va senatda yangi o'qishdan so'ng Milliy majlisdan so'nggi qarorni talab qilishi mumkin. Bunday holda Milliy majlis aralash komissiya tomonidan tuzilgan matnga, yoki ular tomonidan tuzilgan oxirgi matnga, ya'ni zaruriy hollarda bir yoki bir nechta tuzatishlar bilan senat tomonidan o'zgartirilgan matnga qaytishi mumkin."

Shunday qilib, Milliy majlis qonunchilik jarayonida va faqat hukumat qaroriga ko'ra ega bo'lishi mumkin.

Buyuk Britaniya va Polshada quyi palata qonunchilik jarayonida so'zsiz ustunlikka ega bo'ladi. Masalan, 1911-yilda chiqarilgan va 1949-yilda tuzatish kiritilgan Parlament haqidagi Britaniya qonuniy hujjatida ommaviy qonun loyihasi (xususiy qonun loyihasidan farqli o'laroq, umumme'yoriy tavsifga ega bo'lgan) agar moliyaviy tavsifga ega bo'lsa va besh yildan ortiq parlament vakolatlarining muddatini oshirmaydigan bo'lsa, lordlar palatasi rad etgan holatda, bir yilga ushlab turilishi mumkin, undan keyin, agar jamoalar palatasi tomonidan qaytadan ma'qullanadigan bo'lsa, uning tahririda qabul qilingan hisoblanadi yoki jamoalar palatasi rozilik bergan lordlar palatasi tuzatishlar bilan qabul qilingan hisoblanadi. (2-modda, 1-qism) Polsha Konstitutsiyasi 121-moddaning 2 va 3-qismlarida seym qabul qilgan qonuni Senat 30 kun ichida yoki qabul qilishi, yoki rad etish, yoki bo'lmasa unga o'zgartirish (tuzatish) kiritilishini taklif etishi mumkinligini ko'zda tutgan. Biroq agarda, Seym Senatning bunday qarorlaridan har qandayini mutlaq ko'pchilik ovoz bilan deputlarning qonuniy sonining kamida yarmi ishtirokida rad etadigan bo'lsa, qonun Seymning tahririda qabul qilingan bo'lib hisoblanadi. Agar Senat 30 kunlik muddatni o'tkazib yuborsa, bu ham o'rin egallaydi.

Hindiston Konstitutsiyasi 108-moddasida belgilanganidek, Parlament palatalari orasida ixtiloflar yuzaga kelsa, yoki agar palatalardan birortasi 6 sessiya oyidan ko'proq muddat mobaynida boshqa palata ma'qullagan loyihani qabul qilmasa, Prezident ikkala palatani qonun loyihasini muhokama qilish va ovozga qo'yish uchun qo'shma majlisni chaqirishi mumkin. Bu majlisda loyiha kelishilgan tuzatishlar bilan ikkala palataning ishtirok etayotgan va ovoz berayotgan a'zolari umumiy soni ko'pchiligi bilan qabul qilinishi mumkin. Bunday qo'shma majlis, hatto xalq palatasi tarqatib yuborilgan bo'lsa ham chaqirilishi mumkin. Xalq palatasi qo'shma majlisda yuqori palatani ikki martadan ortiq sonini oshirib, (yuqori palata-

shtatlar kengashidir) ustunlikka ega bo‘ladi desa ham bo‘ldi, ammo ovoz beruvchilarning taqsimlanishi odatda, palatalar bo‘yicha emas, to‘g‘rirog‘i siyosiy partiyalar bo‘yicha boradi, buning natijasida quyi palataning kamchilik qismi yuqori palataning ko‘pchiligi bilan birlashgan holda qo‘shma majlisda ham ko‘pchilik bo‘la oladi.

4-§. Sanksiya berish, promulgatsiya, qonunni e‘lon qilish.

Qonunning kuchga kirishi

Qonunchilik jarayonining ushbu bosqichi (yoki, ikki va hatto uch bosqichi) faqatgina Buyuk Britaniya va Britaniya mustamlakasida (sobiq) bo‘lgan oliy hokimiyat tashkilotining Vestminster modelini qabul qilgan, mamlakatlarda, parlament ichida amalga oshiriladi. Gap shundaki, qonunning tasdiqlanishi, e‘lon qilinishi va chop etilib ommaga yoyilishi odatda, davlat rahbariga berilgan imtiyoz afzallikdir, yuqorida nomlari keltirilgan mamlakatlarda esa davlat rahbari, ta‘kidlab o‘tganimiz kabi, ikki palata bilan bir qatorda parlament tarkibiga kiradi. Buyuk Britaniyada Parlament qiroliga, lordlar palatasi va jamolar palatasidan tashkil topgan, Hindiston Konstitutsiyasida bu misolga ko‘ra, 79-moddada yozib quyilganidek, Parlament Prezident va ikki palata-shtatlar kengashi va xalq palatasidan iborat.

Boshqa mamlakatlarda esa ushbu bosqich asosan parlamentdan tashqarida bo‘ladi, holbuki, parlament ba‘zan bu mamlakatlarda ham faoliyat ko‘rsatishi lozim.

Qonunning sanksiyalanishi ya‘ni tasdiqlash davlat rahbari tomonidan qonunning rasmiy matnini imzolash yo‘li bilan amalga oshiriladi. “Sanksiyalash” atamasining o‘zi monarxlar va parlamentlar orasidagi kurashlar zamoniga borib taqaladi va o‘sha davrda parlament tomonidan qabul qilingan qonun faqat davlat rahbari bu qonun rozi va o‘z roziligini u qonun matnini imzolash ifodalashi sharti bilangina kuchga kirishni bildirgan. Aks holda, davlat rahbari qonuniy mutlaq veto qo‘ygan holda uni imzolashdan bosh tortgan: qonun savatga tashlangan. Ushbu masaladagi konstitutsiyaviy huquqning keyingi taraqqiyoti shunga olib kelganki, davlat rahbari o‘z xohishiga ko‘ra, parlament tomonidan qabul qilingan qonunni rad etish huquqidan mahrum bo‘lib qolgan (Angliyada mutlaq veto voqeasining oxirgisi 1707-yil bo‘lib tarixga kirgan), veto esa, agar u saqlanib qolgan bo‘lsa ham ko‘pincha orqaga tashlangan. Hozirgi vaqtda “sanksiyalash” atamasi nisbatan ba‘zi bir mamlakatlardagina konstitutsiyalarda saqlanib qolgan: ularning ko‘pchiligi faqat imzolash yoki e‘lon qilish ma‘nosini beradi.

Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasining 91-moddasida shunday deyilgan: “Qirol 15 kun muddat ichida Bosh Kortesar tomonidan ma’qullangan qonunlarni sanksiyalaydi (tasdiqlaydi), ularni ommaga e’lon qiladi va ularning zudlik bilan nashr etilishiga bosh-qosh bo’ladi.” Sanksiyalash amalda imzolash yo’li bilan amalga oshiriladi. Qirol hech qanday veto huquqiga ega bo’lmaydi. Shunga o’xshash Germaniya federal Prezidenti ham Asosiy qonunning 82-moddasi, 1-qismiga muvofiq Asosiy Qonunga muvofiq qabul qilingan qonunlar kontrassignaturasidan keyin¹ rasmiylashtiradi va ularni “Bundesgezetsblatt”da chop etadi (Bundesgesetzblatt-qonunlar federal axborotnomasi).²

Unda ham hech qanday veto huquqi yo’q. Slovakiyada Konstitutsiya-ning 87-moddasi 2-qismiga muvofiq Milliy kengash tomonidan qabul qilingan qonun Milliy Kengash raisi, Respublika Prezidenti va Hukumat raisi tomonidan imzolanadi (shunday deb to’g’ridan-to’g’ri aytilgan) Ammo bu imzolarning ahamiyati bir xil emas. Buni keyinroq ko’rib chiqamiz.

Ko’pchilik mamlakatlarda, qonunchilik jarayonining ushbu bosqichida davlat rahbarining orqaga tashlash (ya’ni kechiktirish)vetosi bo’lishi mumkin, shundan keyin qonun parlamentga yangidan ko’rib chiqish uchun qaytariladi. Bunda ko’pincha davlat rahbarining qonun mazmuni yuzasidan e’tiroz va mulohazalarining parlamentga xabar qilishi ko’rsatiladi.

Masalan, AQSH Konstitutsiyasining 1-moddasi, 7-bobi, 2-qismiga muvofiq, har bir bill (qonun loyihasi) Kongressning ikkala palatasidan o’tib, qonun bo’lishdan oldin AQSH Prezidentiga taqdim etiladi. Prezident yoki loyihani imzolaydi yoki o’z e’tirozini bildirgan holda loyiha dastlab kelgan palataga qaytaradi. Agar takroran ko’rib chiqilgandan keyin palatalardan har biri loyihani nomma-nom, o’z tarkibining 2/3 qismi ko’pchiligi bilan qabul qilsa, loyiha qonunga aylanadi. Prezidentga imzolash uchun 10 kun muddat beriladi (bozor kunlari mustasno), bu muddat o’tgandan keyin, Prezident hatto e’tibor bermagan bo’lsa-da, Prezident xuddi uni imzolanganidek, loyiha qonunga aylanadi.

Bunday Konstitutsiyaviy nizomlardagi muayyan bo’shliq “cho’ntak vetosi” degan nomni amaliyotga olib keldi. Yuqorida kongress sessiyalarining diskontinuitet tamoyili eslab o’tildi. Sessiya nihoyasida Kongress, odatda, buning uchun ko’p qonunlar qabul qiladi, maqsad ularni sessiyada ko’rib chiqishga ketgan vaqt behuda ketmasligi kerak. Agar Prezident qonun loyhasini Kongress sessiyasi tugashidan 10 kun avval

¹ Kontrassignatura-davlat rahbaridan chiqqan qonunning vazir tomonidan imzolanishi, ya’ni vazirning mazkur qonun bo’yicha yuridik va siyosiy mas’uliyatni o’z zimmasiga olishi.

² Bu nemischa “ausferfigen” fe’lining muqobili ya’ni asosiy qonun sharhida bu imzolash ma’nosini bildiradi.

(kam emas) olgan bo'lsa, u loyiha imzolamasligi mumkin, agarki, u Kongressning navbatdagi sessiyasida takroran butun taomillarni o'ta olmasa, bill qonun loyihasi hech qachon qonunga aylanmaydi. Prezident xuddi "qonun loyihasini cho'ntakka qo'yganday bo'ladi. Amaliyot (tajriba) shuni ko'rsatadiki, Prezident keyinroq ham istagan vaqtida loyihani imzolashi mumkin va qonunga aylantirishi mumkin.

Agarda, AQSHda Prezident vetosini bartaraf qilish ancha qiyin bo'lsa, u holda Hindistonda bu narsa ancha oson kechadi. Konstitutsiyaning 111-moddasiga binoan, qonun loyihasi Prezident tomonidan qaytarib yuborilganda loyihani palatalar qaytadan ko'rib chiqadilar va oddiy tartibda tuzatishsiz yoki tuzatishlar kiritib qabul qiladilar, shunday keyin Prezident imzolash uchun e'tiroz bildira olmaydi.

Biroz yuqorida keltirilgan Slovakiya misolida qonunni imzolaydigan uch kishidan iborat Respublika Prezidenti o'z fikrini bildirgan holda, qonunni Milliy Kengashga qaytarishi mumkin va buni hukumat talabiga binoan qilishga majbur (hukumat raisining talabi bilan emas), shundan keyin qonun yana Milliy Kengashda muhokama qilinadi va odatdagi belgilangan tartibda chop etilish lozim. (Konstitutsiyaning 87-moddasi, 3 va 4-qismlari) Bundan shu xulosaga kelishi mumkin, Milliy Kengash raisi imzosining ahamiyati, ko'rinib turibdiki, faqat shunda ekanki, qonun belgilangan tartibda Milliy Kengash tomonidan qabul qilingan ekan. Hukumat raisining imzosi esa Hukumatning qonunga qarshi e'tirozi yo'qligini bildiradi, bu esa qandaydir darajada raisning imzosini Prezident imzosi bilan tenglashtiradi. Bu agar aytish mumkin bo'lsa, kontrassignaturani o'rini bosuvchisidir.

Kolumbiyada qonun loyihalari Konstitutsiyaning 157 va 167-moddalariga binoan Hukumat tomonidan sanksiyalanadi, uning boshida esa Prezident turadi. Agar hukumat palatalar tomonidan mutlaq ko'pchilik ovoz bilan veto qo'ysa (ko'rib turganimizdek bu AQSH va Hindiston varinatlarining o'rtasi) unda bu qonun loyihasi yangi e'tirozlar huquqi berilmagan Prezident tomonidan sanksiyalanadi, albatta, qonun loyihasining konstitutsiyaviy emasligi haqidagi e'tiroz bundan mustasno. Bunday holatda, agar palatalar qat'iy turib olsa, loyiha konstitutsiyaviy sudga beriladi va sud 6 kun ichida loyihaning ijroiyligi masalalasini hal etadi. Sudning ijobiy qarori Prezidentga loyihani tasdiqlash vazifasini yuklaydi, salbiy qarori loyiha bo'yicha ishlarning to'xtatilishini talab etadi. Agar sud loyihani qisman ijro etib bo'lmaydi deb hisoblasa, u holda buni loyiha dastlab kiritilgan palataga bildiradi, palata esa bu borada tegishli vazirni tinglab sud qarorida gap borgan loyiha moddalarini qaytadan qilishi lozim.

Faqat shundan keyin loyiha so'nggi qaror uchun sudga yuboriladi. Nihoyat, chuqur demokratik an'analarga ega bo'lmagan mamlakatlardagina ehtimoliy bo'lgan vaziyatni tartibga soluvchi 168-moddani eslash joiz va shu nuqtai nazardan ham biz uchun bu qiziqarli: Agar Prezident qonuni o'z vaqtida va Konstitutsiyada belgilangan shartlarda tasdiqlash vazifasini ado etmasa, qonunni Kongress (ya'ni Senat) raisi tasdiqlaydi va e'lon qiladi.

Endi promulgatsiya (qonunning rasmiy e'lon qilinishi) nima ekanligini tushuntirish vaqti keldi. "Yuridik ensiklopedik (qomusiy) lug'at bu atamani parlament tomonidan qabul qilingan qonunning rasmiy e'lon qilinishi. Qonun loyihasining davlat boshlig'i tomonidan konstitutsiya bilan belgilab qo'yilgan muddatlarda sanksiyalanishi (odatdagidek, yoki qisqartirilgan holda va shuningdek, qonunning rasmiy xabarnomada rasmiy e'lon qilinishini bildiradi" deb ta'riflaydi. (lot. Promulgatio-e'lon qilish, xalqqa yoyish ma'nosida) Bundan ta'rif konstitutsiyalarda keltirilgan atamaning qo'llanilishiga to'la-to'kis to'g'ri kelmaydi". Konstitutsiyalarda bu promulgatsiya (e'lon qilish), sanksiyalash (tasdiqlash) va nashr etish kabi turlanadi. Polyak "Kichik huquqiy qomus" ushbu atamani aniqroq, aynan "Ijroiya hokimiyati, odatda, parlament tomonidan qabul qilingan qonun loyihasining e'lon qilinishi haqida qaror qabul qiluvchi va ijroiya hokimiyati organlariga ushbu hujjatda ko'rsatilgan (buyurilgan)larga amal qilinishi taklif etuvchi davlat boshlig'ining muhim harakati" o'laroq izohlaydi. Boshqacha aytganda, bu qonunning rasmiy e'lon qilinishi haqidagi farmoyishni o'zida mujassamlantirgan maxsus hujjatning chop etilishidir. Promulgatsiya davlat boshlig'i chiqaradigan hujjat-farmon, buyruq va hokazolar bilan amalga oshiriladi, uning matni rasmiy nashrlarda e'lon qilinayotgan qonun matnidan oldin yoziladi.

Qonuning chop(nashr) etilishi esa-qonunning to'la (autentik) matni beriladigan rasmiy davriy yoki davomiy nashrlarda matnning bosib chiqarilishidir. Nashr muddati (data) qonunning amalda bo'lishi uchun muhim ahamiyatga ega: bu muddatdan boshlab qonunning amal qilish muddati hisobi davom etadi.

Demokratik mamlakatlarda, qonun nashr etilishidan oldin, fuqarolar va boshqa shaxslar qonunning mazmuni bilan tanishishi imkoniyatiga ega bo'lmay turib kuchga kira olmaydi. Bu demak, qonun imzolangan paytdan boshlab kuchga kirishi mumkin emas ekan. Faqat davlat organlariga murojaat qiluvchi va inson, fuqaroning huquq, majburiyatlari, erkinliklari, mas'uliyatlari va manfaatlariga tegishli bo'lmagan qonunlarga nashr etilish paytidan boshlab kuchga kiradi.

Qolgan qonunlarning kuchga kirishi uchun nashrdan keyin ma'lum bir vaqt belgilanadi: Fransiyada-1 kun, Italiyada-15 kun, Yaponiyada-20 kun. Qonun matnida undan ham ko'proq muddat belgilab qo'yilishi mumkin. Bu narsa huquqni qo'llovchi va huquqdan foydalanuvchilar yangi qonunni o'rganib chiqishlari va o'z faoliyatlari va xatti-harakatlarini qonun talablariga moslashtirishlari uchun juda zarur.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Qonun chiqarish jarayoni tushunchasiga ta'rif bering.
2. Qonun chiqarish jarayonining qanday bosqichlari mavjud?
3. Qonunchilik tashabbusi nima?
4. Qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari kimlar bo'lishi mumkin?
5. Taklif yoki qonun loyihasini kiritish o'rtasida qanday farq mavjud?
6. Qonun loyihasiga qo'shimchalar, o'zgartirishlar yoki tuzatishlar kiritishning qanday tartiblari mavjud?
7. Qonun loyihasini qabul qilish va ovoz berishning qanday turlari mavjud?
8. Boshqa palatalar tomonidan qonun loyihasini ko'rib chiqish va qonun chiqarish jarayonida palatalararo munosabatlar tizimi qanday tartibga solinadi?
9. Sanksiya berish, promulgatsiya, qonunni e'lon qilish, qonunning kuchga kirishi tushunchalariga ta'rif bering.

36-bob. Xorijiy mamlakatlarda hukumat

1-§. Hukumatning davlat hokimiyati markaziy organlari tizimidagi oʻrni.

2-§. Xorijiy mamlakatlarda hukumatning shakllanishi, tarkibi va tuzilishi.

3-§. Xorijiy mamlakatlarda hukumat vakolatlari.

4-§. Hukumatning parlament oldida javobgarlik instituti.

1-§. Hukumatning davlat hokimiyati markaziy organlari tizimidagi oʻrni

Hukumat ijro etuvchi hokimiyatning kollegial tartibda faoliyat yurituvchi oliy organi boʻlib, parlament tomonidan qabul qilingan qonunlar va qarorlar, davlat boshligʻining barcha turdagi huquqiy hujjatlarining ijrosini taʼminlovchi organdir. Hukumatga taʼrif berish boʻyicha huquqshunos olimlarning qarashlari turlichadir. Ularning hukumat toʻgʻrisidagi taʼriflarining baʼzilariga toʻxtalib oʻtamiz.

Hukumat bu mamlakatda ijro etish va tartibga solish faoliyati ustidan boshqaruvni amalga oshiruvchi universal vakolatlarga ega boʻlgan jamoaviy organdir.¹

Hukumat - bu umumiy vakolatlarga ega boʻlgan, ijro hokimiyatini amalga oshiruvchi, davlatda boshqaruv faoliyatini ifoda etuvchi kollegial organdir.²

Hukumat - bu oliy siyosiy boshqaruvni amalga oshiruvchi va davlat ishlariga umumiy rahbarlik qiluvchi organdir.³

Mamlakat hukumati - turli xil tarmoqqa ega boʻlgan ijro hokimiyati organlarining piramidasi boʻlib, u oʻz ichiga turli xildagi va turli xususiyatga ega boʻlgan nafaqat markaziy, balki hududiy va mahalliy organlarni ham qamrab oladi. Shu bilan bir qatorda hukumat qisman ixtisoslashgan boshqaruv organi emas, balki jamiyat hayotining barcha tarmoqlari ustidan boshqaruvni amalga oshiruvchi davlat organlariga rahbarlik qiluvchi va ular faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi umumiy vakolatlarga ega boʻlgan organdir. Hukumat faoliyatining huquqiy maqomi konstitutsiyalarda va maxsus qonunchilik bilan ham tartibga solib turiladi. Hukumatning oʻrni va roli uning tashkil etilishi va vakolatlari

¹ Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб.пособие/ -Мн.:Новое знание, 2001. С.433.

² Енгилбарян Р.В., Галевосян Э.В. Конституционное право: Учебник. -М.: Юристъ, 2000. С.492.

³ онституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под общ.ред.члена-корр.РАН, проф. М.Баглая, доктора юридических наук, проф. Ю.И.Лейбо и доктора юридических наук, проф. Л.М.Энтина. -М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М, 1999. С.266.

hamda boshqa jihatlarini mamlakatning boshqaruv shakliga, uning tarixiy va milliy odatlari va xalqning milliy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Turli davlatlarda hukumat turli xil vakolatlarni amalga oshiradi va barcha demokratik rivojlangan davlatlarda hukumat o'z faoliyatining asosi sifatida xalqning haq huquqlarini, manfaatlarini, erkinliklarini himoyalash va amalga oshirilishini ta'minlashni ifoda etadi. Avvalambor mamlakatning qonunlari xalqning fuqarolarning haq huquqlarini ta'minlash va kafolatlash maqsadida qabul qilinadi. Ana shu fuqarolar tomonidan saylangan xalqning vakillari tomonidan qabul qilingan qonunlar ijrosi bevosita hukumatning faoliyati va u qabul qiladigan huquqiy hujjatlar asosida ta'minlanadi.

Mana shu hukumatning mohiyati to'g'risidagi tushunchalar asosida hukumatga ta'rif berilsa eng to'g'ri ta'rif shu bo'lar edi deb hisoblayman. Shunga asosan hozirgi kunda hukumat to'g'risidagi umume'tirof etilgan tushunchalarni umumlashtirsak, unga quyidagicha ta'rif berish mumkin, ya'ni **hukumat** – davlat va jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarining samarali faoliyatiga rahbarlikni, qonunlar, parlamentning boshqa huquqiy hujjatlari va davlat boshlig'ining qarorlari, farmonlari hamda farmoyishlarining ijrosini ta'minlovchi, fuqarolarning huquq erkinliklariga, konstitutsiya va qonunlarga rioya etilishini kafili bo'lgan davlat hokimiyati mexanizmining oliy apparatidir. Mana shu ta'rifda belgilanganidek, hukumat fuqarolarni huquq erkinliklarini ta'minlansa hamda uning sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat ekanligini nazarda tutib faoliyat yuritsa shu hukumatgina haqiqiy hukumatdir.

Demokratik mamlakatlarda ijro etuvchi hokimiyatni ifoda etuvchi hukumat o'zining ichki tuzilishi va tarkibiga ega. Hukumat turli mamlakatlar qonunchiligiga binoan turlicha asoslarda tarkib topadi. Hukumatning tarkibiga Bosh vazir, Bosh vazir o'rinbosari, vazirlar va maqomi jihatidan vazirlar bilan teng turuvchi shaxslar ham kiradi. Hukumat a'zolari huquqiy jihatdan bir – birlaridan farq qiladilar. Alohida vazirlik faoliyatiga rahbarlik qiluvchi vazirlar, tarmoq vazirliklarini ifoda etuvchi qo'mita rahbarlari, yana biror bir vazirlik faoliyatiga rahbarlik emas, balki alohida topshiriq va vazifalarni amalga oshiruvchi "portfelsiz" vazirlar ham hukumat tarkibiga kiradi. Bulardan tashqari turli xil hukumat departamenti rahbarlari, davlat vazirlari, davlat kotiblari, ba'zan kichik vazirlar va parlament vazirlarini ham hukumat tarkibida faoliyat olib borishlarini kuzatishimiz mumkin.

Hukumat a'zolarining nomlanishi turlicha, lekin hukumat tarkibida bosh rolni Bosh vazirdan tashqari vazirlar ham o'ynaydi. Mutlaq

monarxiya tipidagi davlatlarda va prezidentlik respublikalarida hukumat tarkibiga monarx, turli xil soha vazirliklarini boshqaruvchi monarx xonadoni a'zolari, davlat rahbari bo'lmish Prezident ham kiradi.

Hukumat tarkibi davlat boshqaruv shakliga ko'ra belgilanadi. Turli davlatlarda (Fransiya va Portugaliya) davlat vazirlari oddiy vazirlarga nisbatan ancha yuqori mavqega ega. Buyuk Britaniyada davlat vazirlari (ministrlari) oddiy vazirlarning o'rinbosarlari bo'lib hisoblanadi. Masalan, mudofaa vaziriga bo'ysungan holda uchta, to'rtta, beshta davlat mudofaa vazirlari faoliyat olib borishlari mumkin.

Ba'zi mamlakatlarda, xususan, Buyuk Britaniyada hukumat a'zolarining o'rta asrlardan hozirgacha saqlanib qolgan mansablari mavjud bo'lib, ba'zan mazkur lavozimning nomidan mansabdorning faoliyati doirasi to'g'risida biron - bir aniq tasavvur hosil qilish mushkul: lord - kansler (lordlar palatasiga raislik qiladi, mohiyat jihatdan esa u adliya vaziridir), lord - muhrdor, xazina kansleri (moliya vaziri) va shu kabilar. Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda bir nechta bir - biriga yaqin soha vazirliklarining ishini muvofiqlashtirib turuvchi muvofiqlashtiruvchi vazir, shuningdek, mamlakatning yirik mintaqalarini boshqaruvchi hududlararo vazir lavozimlari ham mavjud.

Ba'zi mamlakatlarning konstitutsiya yoki qonunlarida vazirlarning aniq soni belgilab qo'yilishi ham mumkin. Masalan, hukumat miqdori Norvegiyada bosh vazir va boshqa yettitadan kam bo'lmagan a'zolar¹, Irlandiyada yettitadan kam va o'n beshtadan ko'p bo'lmagan a'zolar², Birlashgan Arab Amirliklarida o'n to'rttadan ko'p bo'lmagan a'zo tarkibida faoliyat yuritishi ko'zda tutilgan.

Ayrim mamlakatlarda, xususan, Vetnam va Kubada hukumat majlislarida vazir mavqeiga ega bo'lmagan ayrim yirik nohukumat tashkilotlarining (masalan, xotin-qizlar, yoshlar, kasaba uyushmalarining) rahbarlari ham muntazam ravishda qatnashadilar va ular odatda, maslahat ovozigaga egadirlar.

Hukumatning tarkibida ba'zi hollarda hukumatning ayrim (gohida juda muhim) vakolatlarini bajaruvchi yanada torroq tuzilmalar tashkil etilishi kuzatilmoqda. Mazkur organlarning to'rt xil shakli mavjud:

1) Anglo sakson huquq tizimi ta'siridagi ayrim davlatlarda (xususan, Buyuk Britaniya va Hindistonda) hukumat va mahkama bir - biridan farq qiladi. Gap shundaki, hukumat o'z tarkibiga barcha vazirlarni, shu jumladan "kichik" vazirlarni (bizning o'lchov bilan aytganda yetakchi

¹ Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.6) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Сандов. -Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1998. С.214. 12ст.

² O'sha adabiyot. B.102. 28 m.

vazirliklar rahbarlarining o‘rinbosarlari) va boshqa ayrim mansabdor shaxslarni ham kiritganligi bois, amalda u juda keng tarkibni tashkil qiladi (ba‘zan 95 kishidan ham ortiq). Biroq hukumat maxsus organ sifatida mazkur tarkibda hech qachon yig‘ilmaydi. Shu bois qoida tariqasida, amalda bosh vazir tomonidan tanlanib va o‘z qarorgohiga majlisga taklif qilinadigan 20 nafardan ortmagan mansabdor shaxslardan iborat tarkib - mahkama tashkil qilinadi va u mamlakat boshqaruviga oid deyarli barcha masalalarni hal qilish vakolatiga ega. Odatda, mahkama a‘zolari ishtirokida haftasiga bir yoki ikki marta majlis o‘tkaziladi.

2) Ba‘zi bir kontinental huquq tizimiga kiruvchi davlatlarda (Fransiyada, Afrika qit‘asidagi sobiq fransuz koloniyalari bo‘lgan davlatlarda) vazirlar kengashi va mahkama kengashi farqlanadi. Vazirlar kengashi majlisi – bu Prezident raisligida o‘tkaziladigan hukumatning rasmiy majlisi hisoblanib, unda mamlakat hayotiga oid muhim masalalar hal qilinadi. Mahkama kengashining majlislari esa bosh vazir rahbarligida o‘tadi. Odatda, majlis prezidentning alohida topshirig‘i yuzasidan tashkil qilinib, unda zudlik bilan hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalar ko‘rib chiqiladi.

3) Totalitar sotsializm va postsotsialistik mamlakatlarda hukumatning ichida maxsus organ – hukumat rayosati yoki byurosi tashkil qilinadi. Uning tarkibiga bosh vazir, uning o‘rinbosarlari, ba‘zan ayrim vazirlik rahbarlari kiritiladi. Rayosat (byuro) hukumat kompetensiyasiga kiruvchi bir qator muhim masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi.

4) Ba‘zi hollarda hukumat tarkibida bir - biriga yaqin turdosh soha vazirliklarini umumlashtiruvchi idoralararo qo‘mitalar yoki komissiyalar tashkil qilinadi. Ularga ham hukumat vakolati doirasidagi ayrim masalalarni hal etish vakolati beriladi.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida ijro etuvchi apparat tuzilmasi Mahkama bo‘lib hisoblanadi. Amerika Qo‘shma Shtatlari Konstitutsiyasida prezident kabineti haqida hech narsa aytilmagan. Konstitutsiyaga binoan prezident ijroiya tarmoqning har bir departamentining asosiy mansabdor arboblardan, ularning mas‘uliyat doirasiga kirgan har qanday masala bo‘yicha yozma ravishda ularning nuqtai nazarini so‘rashi mumkin, biroq konstitutsiyada na departamentlarning nomi va na ularning majburiyatlari nomlanmagan. Shunga o‘xshab, Mahkamada xizmat qilish uchun biron bir mahorat mezonlari ham konstitutsiya tomonidan belgilanmagan. Shunday bo‘lsa-da, baribir davlat rahbarlari Mahkama yordamiga muhtojdir. “Mahkama, kundalik hayot zaruratiga binoan,

konstitutsiya qarovidan tashqarida tashkil topgan. Hatto Jorj Vashington paytida ham prezident o'z xizmat burchlarini maslahatsiz va yordamsiz amalga oshirishining mutlaqo iloji bo'lmagan".¹

Hukumat tarkibiga unga boshchilik qiluvchi bosh vazir (mazkur lavozim turlicha atalishi ham mumkin: Xitoyda Davlat Kengashining raisi, Bolgariyada Rais Vazir, Shvetsiyada Davlat vaziri va hokazo), vazirlar va markaziy tarmoq organlar rahbarlari kiradi. Bosh vazir rahbarligi ostida vazirlar, davlat vazirlari (Yaponiya Mahkamasining hamma a'zosi, Portugaliya hukumatida esa bosh vazir o'rinbosarlari shunday ataladi), davlat kotiblari (Amerika Qo'shma Shtatlarida Tashqi ishlar vaziri shunday ataladi), shuningdek hukumat va vazirlar bilan parlament tuzilmalari o'rtasidagi aloqani ta'minlovchi, parlamentda vazirlar nomidan ish olib boruvchi parlament kotiblari ish yuritadilar. Shuningdek, hukumat tarkibida bevosita biron - bir sohaga rahbarlik qilmaydigan, lekin hukumat majlislarida hal qiluvchi ovozga ega bo'lgan **"portfelsiz"** vazirlar ham bo'ladi. Odatda, bosh vazirning alohida topshiriqlarini bajaradigan va turdosh vazirliklar guruhi ishlarini muvofiqlashtirib turuvchi vakolatga ega mansab sohiblarini mana shunday atashadi.

Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida ham qaysi mansab egalari hukumat a'zolari bo'lishi mumkinligi belgilangan, lekin hukumat a'zolari soni belgilanmagan.

Yaponiya davlatining 1947-yilgi "Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"gi qonunining 2-moddasiga binoan kabinet a'zolari bo'lmish 20 ta davlat vazirlarini Bosh vazir tayinlaydi. Yaponiya davlatining konstitutsiyaviy qonunida hukumat a'zolari soni shu tartibda belgilangan.

Germaniya Federativ Respublikasida hukumat a'zolari soni va federal vazirlar o'rtasida vazifalarni taqsimlash Kansler ixtiyorida.

Buyuk Britaniyada hukumatni Mahkama ifoda etadi. Mahkama a'zolari sonini Bosh vazir belgilaydi. Odatda mahkama a'zolari 20 ta atrofida bo'ladi. Hukumatning shaxsiy tarkibini belgilash muhim vazirlik postlarini taqdim etish ham Bosh vazir ixtiyorida. Hukumat a'zosi bo'lish uchun shaxs avvalo Parlament a'zosi bo'lishi lozim. Uning faoliyati esa doimo parlament nazorati ostida bo'ladi.

"Ichki Mahkama" bu tushuncha Buyuk Britaniya siyosiy hayotining oxirgi yillarida paydo bo'ldi. Uning a'zolari Mahkama tarkibidagi Bosh vazirning yaqin maslahatchilari va do'stlari bo'lib hisoblanadi.

"Ichki Kabinet" vazirlarning norasmiy yig'indisi bo'lib, huquqiy maqomga ega emas va tashkiliy tuzilma sifatida ham e'tirof etilmaydi.

¹ Amerika hukumatining asoslari. Xalqaro axborot dasturlari idorasi. Amerika Qo'shma Shtatlari Davlat departamenti. 2000. 49-6.

Mahkama tarkibida qo‘mitalar tashkil etiladi. Ular jamiyat hayotidagi muhim masalalarni ko‘rib chiqish uchun tashkil qilinadi. Qo‘mitalarning nomlanishi va ularning soni qonunchilik bilan belgilanmaydi, balki Mahkama ichida, to‘g‘rirog‘i, Bosh vazir tomonidan belgilanadi. Odatda ular hukumat faoliyatining quyidagi yo‘nalishlarida tashkil etiladi:

- 1) Mudofaa va Tashqi siyosat
- 2) Qonunchilik (hukumat qonun loyihalari ustida ishlaydi)
- 3) Ichki xavfsizlik va ijtimoiy masalalar
- 4) Iqtisodiy siyosat va iqtisodiy rejalashtirish

Hukumat rahbarligi ostida bir qator organlar tashkil etilishi mumkin. Ular hukumatga yordam beruvchi va maslahat xususiyatiga ega bo‘lgan organ va xizmatlar bo‘lishi mumkin. Misol uchun, 1988-yil Buyuk Britaniyada 1500ga yaqin maslahat xususiyatidagi xizmatlar tashkil etilgan.

Hukumat rahbarligi ostida yurisdiksiyon va nazorat organlari ham tashkil etilishi mumkin. G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida (Fransiya, Belgiya va boshqalar) ular odatda davlat Kengashi nomi bilan ataladi, Italiyada esa hisob palatasi nomi bilan ataladi. Hukumat rahbarligi ostidagi yurisdiksiyon muassasa, faqatgina ma‘muriy hakamligni amalga oshiradi, davlat boshqaruvi bilan bog‘liq ishlarni ko‘rib chiqish vakolatiga ham ega.

Hukumat davlat boshqaruviga rahbarlikni amalga oshiradigan va umumiy vakolatlarga ega bo‘lgan ijro etuvchi hokimiyatning yuqori darajadagi kollegial organi bo‘lib, bu organ ma‘muriy boshqaruvga, ya‘ni mamlakatning ijro etuvchi va farmoyish beruvchi faoliyatiga boshchilik qiladi, shu jihatdan davlat apparati, qurolli kuchlar, davlatning moliyaviy va tashqi ishlar masalalari uning rahbarligi ostida amalga oshiriladi.

Xorijiy mamlakatlarning hukumatlari o‘z tarkiblariga ko‘ra, ya‘ni undagi mavjud lavozimlarning turlari va mavqeining xilma - xilligi bilan bir - birlaridan ajralib turadi.

Umuman olganda davlat boshqaruvi va ijro hokimiyati bilan shug‘ullanuvchi bu markaziy organ dunyoning ko‘pchilik mamlakatlarida “Vazirlar Kengashi” yoki “Vazirlar Mahkamasi”, - deb nomlanadi.

Dunyoning ba‘zi bir davlatlarida hukumat deyilganda boshqaruv va ijro hokimiyatidan ko‘proq narsalar nazarda tutiladi. Misol uchun, “Government” so‘zi o‘z ichiga butun davlat mexanizmini qamrab oladi. Uning ichiga ijro hokimiyati bilan bir qatorda qonun chiqaruvchi va sud hokimiyati ham kiradi.

Ingliz tilida hukumat butun davlat mashinasini ifodalaydi. Ingliz tilida hukumat degan termin o‘rniga yanada aniqroq bo‘lgan “ijro hokimiyati” degan so‘z ishlatiladi. Bu esa Vazirlar Kengashi yoki Vazirlar

Mahkamasi bo'lmish ijro hokimiyatini boshqa hokimiyat tarmoqlaridan ajratib turadi.

Oliy ijro hokimiyatini amalga oshiruvchi hukumat kollegial organ sifatida faoliyat yuritadi. Jahonning turli mamlakatlarida hukumat davlat tuzilishiga, boshqaruviga hamda milliy va tarixiy omillarga ko'ra turli xil nom bilan ataladi. Masalan, Italiyada - Vazirlar Kengashi¹, Xitoy xalq respublikasida Davlat Kengashi yoki Markaziy xalq hukumati², Shveysariyada Federal Kengash, Fransiya, Litva hamda Chexiyada hukumat³, Rossiyada - hukumat⁴ va boshqalar.

Hukumat o'z ichiga davlatning ko'p organlarini va davlat xizmatchilarini qamrab oladi va unda real ko'pdan ko'p vakolatlar bo'ladi. Huquqiy davlatda hukumatning bosh vazifasi fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlovchi qonunlarning ijrosini ta'minlashdir.

2-§. Xorijiy mamlakatlarda hukumatning shakllanishi, tarkibi va tuzilishi

Hukumatning shakllantirilish jarayoni, qoida tariqasida mamlakatning boshqaruv shakli bilan belgilanadi va uni shakllantirish **parlamentar va noparlamentar** usullarda amalga oshirilishi mumkin.

Hukumatni shakllantirishning parlamentar uslubi. Mazkur uslub parlamentar va aralash boshqaruv shaklidagi mamlakatlarda qo'llaniladi. Hukumatni shakllantirishning parlamentar uslubi turli xil ko'rinishlarga ega, biroq jahonda ingliz modeli eng mashhurdir. Mazkur uslubda hukumatni parlamentda yoki uning quyi palatasiga (ikki palatali parlament amalda bo'lgan mamlakatlarda) bo'lgan saylovlarda g'olib chiqqan va parlament tarkibida ko'pchilik o'rinni egallagan partiya, koalitsiya yoki blokning lideri shakllantiradi. Bunda parlamentga o'tkazilgan saylovlardan so'ng (muddatidan oldin tarqatilib yuborilgan hollarda ham), parlamentda avval hokimiyat tepasida turgan partiya vakillari ko'p o'rin egallagan taqdirda ham, hukumat yangidan shakllantiriladi. Hukumati mazkur usulda shakllantiriladigan mamlakatlarda mavjud bo'lgan o'ziga xos xususiyat, bu yangi prezident saylovining o'tkazilishi hukumatni qaytadan shakllantirilishini talab etmaydi.

Odatda, parlamentda ko'pchilik o'rinni egallagan partiya lideri davlat boshlig'i tomonidan rasmiyatchilik nuqtai nazaridan hukumat rahbari etib

¹Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.2) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджихаюв, А.Х.Саидов. -Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1997. -323с. 92ст.

²Та же литература. 178с. 85ст.

³Махлаков В.В. Конституции зарубежных государств. //Учебное пособие.2-е изд., исправ. и допол.// М., 1999. С.98. Ст.20. Раздел 3.

⁴Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для юридических вузов и факультетов. Изд.2-е,изм. и доп. -М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. -178с.

tayinlanadi. Hukumat rahbari etib tayinlangan shaxs hukumatning tarkibi va uning faoliyat dasturini parlament tasdig'iga taqdim etadi. Hukumat tarkibi parlament "ishonchini" olgandan so'ng, davlat boshlig'i partiya liderini hukumat rahbari - bosh vazir (premyer ministr) etib tayinlaganligi to'g'risida rasmiy qaror qabul qiladi. Ba'zida hukumat parlament tasdig'idan o'tiboq davlat boshlig'ining qarorini kutmay o'z vakolatlarini amalga oshirishga kirishadi.

Hukumatni shakllantirishning bunday uslubi, Buyuk Britaniyadan tashqari, anglo sakson huquq tizimi ta'sirida bo'lgan mamlakatlarda va Buyuk Britaniyaning sobiq koloniyalari va dominionlarida qo'llaniladi (Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Hindiston, Malayziya va boshqalarda).

Agar parlamentda bironta ham partiya ko'pchilik o'rinni egallagan bo'lsa, hukumatni shakllantirish jarayoni bir muncha murakkablashadi. Bu holatda davlat boshlig'i partiya liderlari bilan koalitsion hukumat tuzish hamda kim unga rahbarlik qilishi mumkinligi xususida muzokaralar olib boradi.

Qator mamlakatlarda hukumatni parlamentar uslubda shakllantirishda parlament tomonidan hukumat rahbarini rasmiy saylanish tadbiri amalga oshiriladi. Hukumat rahbari sifatida parlamentga muayyan shaxs nomzodi taqdim etiladi va u agar uning tarafdorlari parlamentda ko'pchilikni tashkil qilsa, u mazkur lavozimga tasdiqlangan hisoblanadi. Hukumat rahbarining parlament tomonidan aniqlanishi Germaniya Federativ Respublikasi, Yaponiya, Shvetsiya va boshqa parlamentar boshqaruv shaklida bo'lgan mamlakatlarda qo'llaniladi.

Hukumatni parlamentar uslubda shakllantiriladigan mamlakatlarda hukumatni o'z vakolatlarini amalga oshirishga kirishishi, qonuniy va legitim bo'lishi uchun u parlamentning ko'pchilik qismining qo'llab quvvatlashiga erishishi lozim. Qo'llab - quvvatlash hukumat rahbari, uning tarkibi va faoliyat dasturiga ishonch votumi shaklida rasmiylashadi. *Pozitiv parlamentarizm* deb ataladigan bunday model Gretsiya, Italiya, Polsha, Turkiya va boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi.

Odatda, parlamentning bunday "ishonchini" olishi uchun hukumatga bir muncha muddat belgilanadi. Ba'zida, hukumat shakllangandan so'ng darhol o'z vazifalarini bajarishga kirishadi, lekin u muayyan vaqt oralig'ida parlamentning ishonch votumini olishi shart. Italiyada bu vaqt - 10 kun, Chexiyada - 30 kun. Agar belgilangan vaqt davomida hukumat votumga erisha olmasa, u qonuniy hisoblanmaydi va iste'foga chiqadi.

Yevropaning boshqa bir qator mamlakatlarida negativ parlamentarizm prinsipi ham qo'llaniladi. Negativ parlamentarizm shuni bildiradiki,

hukumat shakllangandan so'ng, agar unga ishonchsizlik votumi e'lon qilinmasa doimiy ravishda o'z faoliyatini amalga oshirishga kirishadi. Bunday tizim Daniya, Gollandiya, Norvegiyada amal qiladi. Bu mamlakatlarda hukumat davlat boshlig'i (monarx) tomonidan tasdiqlangandan so'ng o'z funksiyalarini ijro etishga kirishadi. Bunday tartibda hukumat parlamentda kam sonli tarafdorlari mavjud bo'lganda ham barqaror bo'lishi mumkin va unga parlamentdagi ko'pchilik o'rinni egallagan siyosiy kuchlar tomonidan ishonchsizlik votumi e'lon qilinmaguncha o'z faoliyatini amalga oshiradi. Mazkur tizimda hukumatni shakllantirishda parlamentga faqat hukumat rahbarligiga nomzod taqdim etiladi va u o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hukumatni shakllantiradi.

Ba'zi mamlakatlarda (Portugaliya, Shvetsiya) hukumatni tasdiqlashda parlamentdagi "tarafdorlar"ning ko'pligi emas, balki "qarshi" ovozlarning kamligi hisobga olinadi, ya'ni "qarshi" ovoz bergan parlament a'zolari ko'pchilikni tashkil etmaganligi ijobiy hol hisoblanib, hukumat tasdiqlangan hisoblanadi.

Germaniya va Bolgariya singari parlamentar respublikalarda parlament faqat hukumat boshlig'inigina tasdiqlaydi, vazirlarni esa hukumat boshlig'ining o'zi tayinlaydi va lavozimidan chetlashtiradi.

Ayrim mamlakatlarda hukumatning barcha a'zolarini parlament tomonidan saylanishi amaliyoti ham mavjud. Masalan, Shvetsariyada mamlakatning hukumati (Federal kengash) Federal majlisning ikkala palatasining qo'shma yig'ilishida yettita a'zodan iborat tarkibda saylanadi.

Ta'kidlash joizki, parlamentar boshqaruv shaklidagi mamlakatlarda hukumatni shakllantirish tartibidagi har xilliklar o'ziga xos yuridik ahamiyatga ega. Hukumatni shakllantirishdagi bosh omil – bu mamlakatdagi siyosiy kuchlarning parlamentdagi mutanosibligidir. Shuning uchun, agar partiyalar hukumat tarkibi masalasida oldindan kelishuvga erisha olsalar, qolgan tadbirlar faqat rasmiy xarakterga ega bo'lib qoladi.

Aralash boshqaruv shaklidagi mamlakatlardagi hukumatni shakllantirishi tartiblari bir muncha o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Bunda hukumatni shakllantirishda parlamentdagi siyosiy partiyalar vakillarining nisbati hisobga olinadi. Chunki, bosh vazirni tayinlash uchun, odatda, parlamentning (quyi palata) roziligi talab qilinadi. Vazirlarni esa prezidentning o'zi tayinlaydi. Ukraina va boshqa ayrim mamlakatlarda aynan shunday tartib o'rnatilgan. Bular hukumatni shakllantirishning qisman parlament ishtirokidagi usulidir, sababi, bunda bosh vazirdan boshqa vazirlarni tayinlashda parlamentning roziligi talab qilinmaydi (juda kamdan-kam hollarda yetakchi soha vazirlarni tayinlashda parlamentning roziligi talab etilishi mumkin). Masalan, Fransiyaning 1958-yilgi

Konstitutsiyasiga muvofiq, hukumat rahbari va uning taqdimi bo'yicha hukumat a'zolari prezident tomonidan tayinlanar edi. 1986-yilga qadar bu hol hech qanday kolliziyalarga sabab bo'lmagan, chunki parlamentdagi siyosiy kuchlarning ko'pchiligi prezident tarafdorlari bo'lganlar. 1986-yili prezident sotsialist Fransua Mitteran parlamentning ko'pchiligi tomonidan qo'llab-quvvatlanmagan, chunki uning partiyasi saylovlarda mag'lubiyatga uchragan. O'shanda parlament bosh vazir, ichki ishlar va mudofaa vaziri lavozimiga taqdim qilingan nomzodlarni tasdiqlashni rad qilgan va bosh vazir lavozimiga Jak Shirak nomzodini ilgari surgan. Shu bilan turli siyosiy qarashlardagi shaxslar yelkama-yelka turib ishlashga majbur bo'lganlar.

Hukumatni shakllantirishdagi noparlamentar usul prezidentlik respublikalarida, hozirda juda kam saqlanib qolgan ayrim mutlaq monarxiya, shu jumladan, konstitutsiyaviy yoki parlamentlik niqobi ostidagi monarxiyalarda (aslida, bu yerda konstitutsiya yoki parlamentning roli past) amal qiladi.

Monarx davlat va hukumat boshlig'i sifatida davlatda faoliyat yuritar ekan, uning olib borayotgan faoliyatiga hech bir mansabdor shaxs yoki organ biron-bir tarzda ta'sir o'tkaza olmaydi.

Mutlaq monarxiya davlatlarida qaysiki parlament yoki maslahat organining yo'qligi sabab hukumat monarx tomonidan tashkil etiladi. Monarx juda kam holatlarda bosh vazir va asosiy vazirlar vakolatlarini o'z zimmasiga oladi. Ko'p holatlarda bosh vazir hukmronlik qiluvchi sulolaning katta o'g'li, akasi, jiyanalari orasidan tayinlanadi.¹

Faqat Bruneyda hukumatning shakllanishi bir qancha xususiyatga ega. Sulton tomonidan tayinlangan a'zolar qatorida (vazir, bosh vazir, uchta vazir, diniy masalalar bo'yicha Kengash vakili) uning tarkibiga qonunchilik Kengashi tomonidan 3 yilga saylanadigan 7 ta a'zo kiradi.

Boshqa mamlakatlarda (Saudiya Arabistonida, Qatarda, Quvaytda va boshqa) hukumat tarkibiga ayrim texnokratlar va "begona" haddan tashqari boy kishilar tayinlanadilar, ammo unda egallab turgan xizmat o'rinlari muhimligi nuqtai nazaridan, ko'pincha esa miqdor jihatdan hukmron oila a'zolari ustunlik qiladi (Qatarda 17 ta vazirdan 10 tasi, Quvaytda 14 ta vazirdan 11 tasi va hokazo). Kichikroq mamlakatlarda vazirlar soni qonun bilan cheklab qo'yilgan (Butan va Tongada 8 dan ko'p emas).

Davlat boshlig'i vazirlarni tanlashda erkindir va bu xususiyat dualistik monarxiyalar uchun ham xos, shunday bo'lsada, qirol parlamentdagi siyosiy kuchlar nisbatini ham ba'zan hisobga oladi.

¹ Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. - М.: Юристъ, 1999. - 329с.

Prezidentlik respublikalarida davlat boshlig'i ijro etuvchi hokimiyatning egasi hisoblanadi. Prezident o'z xohishiga ko'ra, hukumatni o'zining partiyasidagi taniqli arboblardan orasida shakllantiradi va uning mansabdorlarini lavozimlaridan ozod etadi (Braziliya, Misr, Kolumbiya, Meksika va boshqalar). Shunday bo'lsada, ba'zi prezidentlik respublikalarida hukumatni shakllantirishda respublika parlamentining yuqori palatasi ham ishtirok etadi, masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida vazirlarni tayinlashga Senatning roziligi zarurdir. Senat tayinlayotgan vazirning partiyaviy mansubligiga emas, balki eng avvalo uning ma'naviy qiyofasi masalasiga ko'proq e'tibor beradi. Umuman aytganda, prezident hukumatni shakllantirish jarayonida juda keng vakolatlarga ega. Masalan, Rossiya Federatsiyasida davlat boshlig'i taqdim etgan hukumat rahbari nomzodini parlament uch marta tasdiqlashdan bosh tortsa, u parlamentning quyi palatasini (Davlat Dumasi) tarqatib yuborishi mumkin, Qirg'izistonda, agar parlament hukumat tarkibini tasdiqlashdan uch marta bosh tortsa, u holda parlament tarqatilib yuboriladi.

Hukumatni shakllantirilishidagi noparlamentar uslubda prezidentni yangidan saylanishi hukumatni qaytadan shakllantirilishini taqozo etadi. Masalan, Qirg'izistonda Prezident saylovlaridan keyin, avvalgi shaxs yangi muddatga Prezident etib saylangan taqdirda ham hukumat qaytadan shakllantiriladi.

Hukumat tarkibiga vazirlarni tanlashda turli davlatlarda muayyan qoida va shartlarga rioya etiladi, ular ko'pincha mamlakatda qabul qilingan odat va an'analardan kelib chiqadi. Masalan, Hindiston hukumati tarkibiga, albatta, yirik shtatlarning (Uttor – Pradesh, Gujarot va boshqa) vakillari kiritilishi lozim. Keniyada esa mamlakat umumiy aholisi sonining kamida 3 foizini tashkil qiluvchi qabilaning vakillari hukumat tarkibiga kiritilishi shart (shu bois ham Keniya hukumati, odatda, ko'p sonli bo'ladi). Kanada hukumati tarkibiga qabul qilinishda nomzodlarning millati va tili hisobga olinadi. Ayrim hollarda, hukumat tarkibini tashkil qilishdagi shartlar bevosita konstitutsiyada belgilangan bo'lishi ham mumkin. Belgiya Konstitutsiyasining 99-moddasida belgilanishicha, Vazirlar Kengashi tarkibiga teng miqdorda fransuz va niderland tilida so'zlashuvchi vazirlar kiritilishi lozim.¹ Shvetsariyaning 1874-yil 29-mayda qabul qilingan Konstitutsiyasining 96-moddasida esa, hukumat – ittifoq kengashiga har bir kantondan bittadan ortiq bo'lmagan vazirlar qabul qilinishi belgilangan edi. Qator mamlakatlarda hukumat a'zosi

¹Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.6) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Сайдов -Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.-28с. 99ст.

bo'lish uchun muayyan yosh belgilangan (masalan, Braziliyada 25 yoshdan, Misrda 30 yoshdan kichik bo'lmagan shaxslar). Odatda, hukumat tarkibiga mamlakat fuqarolari kiritiladi, murojaat qilish (naturalizatsiya) orqali fuqarolikni qo'lga kiritgan shaxslarning hukumat tarkibiga kirishi uchun esa muayyan davr o'tishi belgilangan (ushbu muddat Meksikada 10 yil). Ba'zi davlatlarda vazirlar alohida dinga e'tiqod qilishlari (bir qator arab mamlakatlarida - Islom diniga), bundan tashqari munosib ma'naviy - axloqiy talablarga (Finlyandiya) javob berishlari lozim. Buyuk Britaniya va boshqa bir qator mamlakatlarda (Hindiston, Gretsiya) vazirlar faqat parlament a'zolari tarkibidan tayinlanadi. Shu bilan birga ular o'z parlament mandatlarini saqlab qoladilar va hatto, parlamentda hukumatga ishonch bildirish yuzasidan ovoz berishda ishtirok etishlari ham mumkin. Fransiya va Ukrainada hukumat tarkibiga kiritilgan parlament a'zosi yo vazirlikni, yoki parlament a'zolikini tanlashlari lozim. Amerika Qo'shma Shtatlari va Bolgariyada vazirlar parlament a'zolari bo'lmasligi shart.

Xorijiy mamlakatlarda ijro etuvchi hokimiyat tarkibini shakllantirish tartibi ko'p jihatdan davlat boshqaruv shakliga bog'liqdir. Keyingi o'n yilliklarda ko'pchilik davlatlarda hukumat boshlig'ining davlat hokimiyati organlari tizimidagi tutgan o'rni va roli ortib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Parlamentar respublika va parlamentar monarxiya davlatlarida hukumat boshlig'ining vakolatlari doirasi hatto davlat boshlig'ining vakolatlari miqyosidan ham kengroqdir.

Hukumatga rahbarlik maqom jihatdan turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, prezidentlik respublikasi boshqaruv shaklidagi mamlakatlarda hukumat boshlig'i – prezident, mutlaq monarxiya davlat boshqaruv shaklidagi mamlakatlarda esa – monarx hisoblanadi. Ushbu mamlakatlarda noan'anaviy tarzda bosh vazir (premyer ministr) lavozimi mavjud bo'lsa-da, lekin aslida ijro etuvchi hokimiyatga rahbarlik davlat boshlig'i tomonidan amalga oshiriladi. Parlamentar respublika, parlamentar monarxiya va yarimpresidentlik davlat boshqaruvida bo'lgan mamlakatlarda esa ijro etuvchi hokimiyatga rahbarlik aynan hukumat boshlig'i (bosh vazir, premyer ministr) tomonidan amalga oshiriladi.

Hukumat boshlig'i lavozimi turli davlatlarda turlicha konstitutsiyaviy nomlarga ega. Fransiya bu mansab egasi – Bosh vazir, Germaniya Federativ Respublikasida – Federal Kansler, Italiyada – Vazirlar (ministrlar) kengashi Raisi, Xitoyda – Davlat kengashi Raisi, Ispaniyada – hukumat raisi, Bolgariyada – Rais – vazir va shu kabilar.

Bosh vazir lavozimining tarixini o'rganadigan bo'lsak, u eng avvalo XVIII asrda Angliyada vujudga keldi.

XVIII asrda Angliyada qirol Georg I asli Gannoverlar sulolasidan bo'lib, u yurtga begona bo'lgan qirol edi. U ingliz tilini yomon bilar, atrofidagi voqealar, hatto hukumat faoliyatidan ham bexabar edi. Hukumatdagi vazirlar orasidan bir vazirni qirol va hukumat o'rtasidagi munosabatlarni soddalashtirish uchun tayinlash zarur edi. Bu vazir birinchi (prime) vazir bo'lib hisoblanadigan bo'ldi. Keyinchalik Bosh vazir nafaqat birinchi vazir, balki hukumat boshlig'i sifatida e'tirof etiladigan bo'ldi¹.

Hukumat boshlig'i boshqa hukumat a'zolariga nisbatan alohida maqomga ega. Ko'pchilik mamlakatlarda u parlamentga yoki davlat boshlig'iga hukumat a'zolariga nomzodlarni tavsiya etadi va lavozimlaridan chetlashtirish masalasini qo'yadi. Parlamentar respublika va parlamentar monarxiya davlatlarida hatto davlat siyosatining umumiy yo'nalishlariga rahbarlik qiladi (Germaniya Federativ Respublikasi, Italiya).

Ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshirishda hukumat boshlig'ining o'rni va roli parlamentar boshqaruvda bo'lgan mamlakatlarda o'zining real ifodasiga ega bo'ladi. Ushbu hokimiyatni hukumat boshlig'i qo'lida to'planishi qator mamlakatlarning konstitutsiyalarida mustahkamlangan. Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy Qonunining 65-moddasida "Federal Kansler davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi va ularni amalga oshirishda javobgar" deb, Italiya Konstitutsiyasining 95-moddasida "Vazirlar kengashi raisi hukumatning umumiy siyosatiga rahbarlik qiladi va uning faoliyati yuzasidan javobgardir" deb belgilab qo'yilgan.

Buyuk Britaniya konstitutsiyaviy odat normalari amalda bo'lgan mamlakatlarda davlat mexanizmi apparati tuzilishi va amal qilishi qonunlar bilan mustahkamlanmagan bo'lsa-da, ammo jahonning ko'pchilik mamlakatlarida amal qiladigan umume'tirof etilgan qoidalar asosida ish olib boriladi. Masalan, Buyuk Britaniya Bosh vaziri konstitutsiyaviy odat normalariga muvofiq, hukumat a'zolarini tayinlaydi, lavozimlaridan ozod etadi, ularning vakolatlari doirasini belgilaydi va faoliyatlari ustidan nazoratni amalga oshiradi. U vakolatlarni taqsimlash huquqiga ega bo'lib, hukumat nomidan qarorlar qabul qiladi va hukumatning huquqiy aktlarini imzolaydi. Bosh vazir nomigagina monarxga tegishli bo'lgan – Umumpalatasi muddatidan oldin tarqatib yuborish vakolatiga ham ega. Mavjud amaliyot Bosh vazirni tashqi siyosatni ham amalga oshirishi mumkinligidan ham guvohlik beradi. Bosh vazir qo'lida mujassamlashgan hokimiyat vakolatlari hajmi shunchalik kengki, ba'zi huquqshunos olimlar

¹ Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран: Учебник для вузов. -М.: Издательская группа «ФОРУМ»-«ИНФРА-М», 1998. -416-417с.

uni Buyuk Britaniyaning “tojsiz” yoki “saylangan” monarxi ham deb ataydilar. Shunday keng vakolatlarga Germaniya Federativ Respublikasi, Kanada, Yaponiya va boshqa bir qator mamlakatlarning hukumat boshliqlari ham egalar.

Parlamentar respublika va parlamentar monarxiya davlatlarining hukumat rahbarlari doim ham keng vakolatlarga ega bo‘lavermaydilar. Bunday holat koalitsion hukumat tuzilgan davrlarda kuzatiladi. Yuqoridagi vaziyat siyosiy maydonda ko‘plab partiyalar faoliyat ko‘rsatadigan va ulardan biron-tasi parlamentda yoki uning quyi palatasida (ikki palatali parlament amalda bo‘lgan mamlakatlarda) mutlaq ko‘pchilik o‘rinni egallay olmaganlarida yuz beradi (Italiya, Belgiya, Niderlandiya, Daniya va boshqalar). Parlamentda ko‘plab partiyalarning mavjudligi va ularning biron-tasi majoritar ko‘pchilik (50%+1) o‘rinni egallay olmasligi, proporsional saylov tizimi amalda bo‘lgan mamlakatlarda parlament tarkibiga kirish ovozlar foizi miqdorining pastligi sabab bo‘ladi. Parlamentda birorta ham partiya salmoqli o‘rinni egallay olmagan vaziyatlarda ikkita yoki bir nechta partiyalar bloklar tashkil qiladilar va o‘zlari orasidan bir kishini hukumat boshlig‘i lavozimiga nomzod sifatida ilgari suradilar. Bu holat, odatda, koalitsion hukumat tuzilishiga olib keladi. Qoida tariqasida, bunday hukumat boshlig‘ining ta‘sir doirasi unchalik ham keng bo‘lmaydi va u hukumat tarkibida “tenglar orasida birinchi” maqomiga erisha olmaydi. Lekin bosh vazir davlat siyosatini belgilashni baribir o‘z qulida saqlab qoladi.

Jahon siyosiy amaliyotida hukumat boshlig‘i (premyer ministr, bosh vazir) lavozimini egallanish tartibi turlicha. Ushbu jarayonlarni ba‘zi jihatlariga ko‘ra umumlashtirsak, hukumat boshlig‘i ikki xil yo‘l bilan o‘z lavozimiga ega bo‘lishini ko‘ramiz:

1. Prezidentlik respublikasi va mutlaq monarxiya boshqaruv shaklidagi mamlakatlarda hukumat boshlig‘i davlat boshlig‘i tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi. Aksariyat davlatlarda davlat boshlig‘ining bunday qarori rasmiyatchilik nuqtai nazaridan parlament tasdig‘iga kiritiladi.

2. Parlamentar respublika va parlamentar monarxiya davlat boshqaruvi shaklidagi mamlakatlarda parlamentda yoki uning quyi palatasida (ikki palatali parlamentga ega davlatlarda) ko‘pchilik o‘rinni egallagan partiya yoki blokning lideri hukumat boshlig‘i lavozimini egallaydi.

Birinchi ko‘rinishdagi hukumat boshlig‘i lavozimini egallash tartibi aytib o‘tilganidek, prezidentlik respublikasi va mutlaq monarxiya davlat boshqaruvi shaklidagi mamlakatlarda amal qiladi. Davlat boshlig‘ining

o‘zi ijro etuvchi hokimiyatning egasi va rahbari sifatida hukumat boshlig‘i hamda hukumat a‘zolarini o‘zi tayinlaydi va lavozimlaridan ozod etadi (Amerika Qo‘shma Shtatlari, Rossiya, Chili, Urugvay va boshqalar).

Prezidentlik respublikasi davlat boshqaruvi shaklidagi mamlakatlarda hukumat boshlig‘ini tayinlanish tartibini Rossiya Federatsiyasi misolida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 111-moddasida belgilanishicha, Rossiya Federatsiyasi hukumati rahbari Rossiya Federatsiyasi Prezidenti tomonidan Davlat Dumasining (parlamentning quyi palatasi) roziligi bilan tayinlanadi. Hukumat rahbarining nomzodi Davlat Dumasi tasdig‘iga yangi saylangan Rossiya Federatsiyasi Prezidenti o‘z lavozimini bajarishga kirishgandan yoki Rossiya Federatsiyasi hukumati iste‘foga chiqqan kundan boshlab, ikki haftalik muddat ichida yoxud nomzodni Davlat Dumasi tasdiqlashni rad qilgandan keyin bir haftalik muddat ichida kiritilishi lozim. Davlat Dumasi Prezident tomonidan taqdim qilingan hukumat rahbari nomzodini tasdiqlash masalasini taklif kiritilgan kundan boshlab bir hafta davomida ko‘rib chiqadi. Agar Davlat Dumasi hukumat rahbari nomzodini tasdiqlashni uchinchi marta ham rad etsa, Rossiya Federatsiyasi Prezidenti hukumat rahbarini Davlat Dumasi rozilgisiz o‘zi tayinlaydi. Davlat Dumasini esa tarqatib yuboradi va Davlat Dumasiga yangi saylovlar tayinlaydi.

Prezidentni bir yoki bir necha shaxsni hukumat rahbari lavozimiga ko‘p martalab tavsiya etish huquqiga egaligi va agar parlament uchinchi marta ham tasdiqlashni rad etganda, uni tarqatib yuborish vakolatiga egaligi parlamentni ijro etuvchi hokimiyat bilan “bir-birini tiyib turish va qarama-qarshi ta’sir” munosabatiga kirisha olish imkoniyatini pasaytirib yuboradi. Bunday tartib mamlakat prezidentini va u olib borayotgan siyosatni barqarorligini ta’minlaydi, lekin mamlakatdagi siyosiy kuchlarning demokratik faoliyat yurita olishini kafolatlaydigan shart - sharoitlarga xizmat qilmaydi. Chunki hukumat rahbari lavozimiga munosib nomzod tayinlanishini ta’minlashda parlamentning va undagi siyosiy kuchlarning vaqti kelib hech narsa qila olmasligi prezident va parlament o‘rtasidagi munosabatlarning sovuqlashishiga, oxir oqibat siyosiy barqarorlik buzilishiga olib keladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan, hukumat rahbarini prezident tayinlashi nomaqbul amaliyot ekan degan xulosaga kelmaslik lozim. Chunki, ushbu siyosiy amaliyot rivojlanayotgan mamlakatlarda yoki bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o‘tayotgan, endi demokratik tamoyillar real ifodasini topayotgan mamlakatlarda ijtimoiy zaruriyatdir. Vaziyatni barqarorlashtirish, tinchlikni ta’minlash va murakkab muammolarni

paysalga solmay zudlik bilan hal etish ehtiyoji tug'ilganda hukumat rahbarini prezident tomonidan tayinlash amaliyoti prezidentga barqaror siyosat yurita olish imkoniyatini beradi.

Mutlaq monarxiya davlat boshqaruvi shaklidagi mamlakatlarda odatda, hukumat rahbari lavozimi mavjud emas, mavjud bo'lgan taqdirda ham ushbu lavozim egasida deyarli siyosiy hokimiyat bo'lmaydi. Ushbu mamlakatlarda hukumat rahbarini tayinlash bir muncha prezidentlik respublikasida hukumat rahbarini tayinlash amaliyotiga o'xshab ketadi, prezidentlik respublikasidan farqli ularoq monarx odatda, hukumat rahbarini, shuningdek, hukumat a'zolarini ham o'z yaqinlari, qarindoshlari orasidan tayinlaydi (Baxreyn, Qatar, Quvayt, Saudiya Arabistoni va boshqalar). Hukumat rahbarining siyosiy mansubligi ushbu davlatlarda hech qanday ahamiyat kasb etmaydi.

Hukumat boshlig'i lavozimini egallash tartibining ikkinchi ko'rinishi parlamentar monarxiya va parlamentar respublikalarda amal qilib, bunda mansabni egallash parlamentga bo'lgan saylovlar natijasiga bevosita bog'liq bo'ladi. Parlamentga bo'lgan har bir saylovdan keyin (parlament muddatidan ilgari tarqatilgan taqdirda ham), hatto saylovlarda oldin hokimiyat tepasida turgan partiya yana g'alaba qilgan bo'lsa ham, hukumat tarkibi qaytadan shakllantiriladi. Ammo ushbu parlamentar boshqaruvdagi davlatlarda yangi prezident saylanishi hech qanday huquqiy oqibat keltirib chiqarmaydi. Ushbu usulda tashkil etiladigan hukumat parlamentning "ishonchini" olgandan so'ng faktik jihatdan shakllangan hisoblanadi, yuridik jihatdan esa shakllanib bo'lganlik ifodasini davlat boshlig'ining shu munosabat bilan qabul qilgan huquqiy hujjatida topadi.

Odatda, parlamentar usulda hukumatni shakllantirishda davlat boshlig'i bosh vazir etib, qoida tariqasida, parlamentda ko'pchilik o'rinni egallagan partiyaning liderini tayinlaydi. Ammo parlamentda partiyalar ko'p sonli bo'lganda va ular orasidan hech biri ko'pchilik o'rinni egallamaganda, mazkur jarayon ancha murakkablashadi, chunki, davlat boshlig'i bosh vazirni tayinlagandan so'ng (albatta bu rasmiyatchilik uchungina xolos, aslida "tayinlash" emas, balki "tanlash") u bosh vazir tuzgan hukumatning parlament "ishonch votumi"ni olishiga ishonch hosil qilmog'i lozim. Hukumat rahbari lavozimiga tayinlanayotgan shaxs odatda, parlamentning quyi palatasining ko'pchilik ovozini olgan taqdiridagina hukumatga boshchilik qilishi mumkin. Ba'zi davlatlarda (Portugaliya, Shvetsiya) hukumat boshlig'iga parlamentda ovoz berishda o'zgacha usul qo'llaniladi, ya'ni hukumat boshlig'i tasdiqlangan deb hisoblanishi uchun parlamentda unga parlament a'zolarining ko'pchilik

qismi qarshi ovoz bermagan bo'lishi lozim (masalan, bunday qoida Shvetsiyada 1978-yili mamlakatda parlamentning faqat o'n foiz deputatlari qo'llab-quvvatlagan hukumat vujudga kelishiga olib keldi). Bundan tashqari, Yaponiyada bosh vazirni tayinlanishida, parlamentning ikkala palatasi ilgari surilayotgan nomzodni qo'llab-quvvatlashi lozim, agar palatalar o'rtasida mazkur masala yuzasidan kelishmovchilik yuz bersa, unda quyi palataning qarori hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Parlamentida ko'plab mayda partiyalar mavjud bo'lgan va ularning birortasi ham ko'pchilik o'rinni egallamaydigan mamlakatlarda (Daniya, Gollandiya, Belgiya) hukumat boshlig'ini tanlash ancha qiyin kechadi. Chunki, har bir partiya o'z siyosiy pozitsiyalari jihatidan deyarli bir xil, shu o'rinda ular o'z siyosiy manfaatlaridan ham voz kechmoqchi emaslar. Bunday hollarda davlat boshlig'i siyosiy partiyalar bilan muzokaralar olib borishlik uchun bosh vazir emas, balki maxsus davlat arbobi – **formator** tayinlaydi. Ushbu mas'ul shaxs davlat boshlig'ining topshirig'iga binoan hukumatning munosib a'zosi bo'la oladigan potensial nomzodlarni aniqlaydi. Formator davlat boshlig'i nomidan siyosiy partiyalar bilan bo'lajak hukumat tarkibi, unga a'zolikka nomzodlar to'g'risida muzokaralar olib boradi. Agar formator parlamentdagi fraksiyalar liderlari bilan hukumat tarkibi to'g'risida kelisha olsa (albatta ko'pchilik qismi bo'lsa yetadi, hamma fraksiyalarning qo'llab-quvvatlashlari shart emas), uni qo'llab-quvvatlovchi fraksiya a'zolaridan hukumat tarkibini tuzadi. Ushbu vazifani muvaffaqiyatli uddalagan formator, qoida tariqasida, hukumat rahbari (premyer ministr, bosh vazir) lavozimini egallaydi. Ammo har doim ham formator muvaffaqiyat qozonavermaydi. Masalan, 1982-yil Belgiyadagi siyosiy jarayonlarda hukumatni shakllantirishga hamda siyosiy partiyalar bilan kelishishga uringan to'rtta formator almashgan edi. Shundan so'ng formator etib M.Martens tayinlangan va u siyosiy partiyalar bilan kelishib, qirolga hukumatning real tarkibi ro'yxatini taqdim etgan. O'zi esa, ushbu hukumat rahbari lavozimini egallagan.

Yana boshqa bir vaqtinchalik lavozim – **informatordir**. Ushbu shaxs turli siyosiy kuchlar bilan konsultasiyalar o'tkazadi va bo'lajak formatorni aniqlaydi. Qoida tariqasida, informator hukumat boshliqliligiga da'vo qilmaydigan bironta siyosiy arbob yoki iste'foga chiqishni mo'ljallayotgan amaldagi hukumat boshlig'i bo'lishi mumkin. Bunday o'ziga xos formator va informator lavozimlari Skandinaviya mamlakatlarida (Daniya, Belgiya, Norvegiya va boshqalar) amal qiladi.

Hukumat rahbari lavozimini egallashda nomzodga bir qancha talablar qo'yilishi mumkin. Qoida tariqasida, ushbu talablar muayyan

mamlakatning an'analari va odatlaridan kelib chiqadi. Masalan, muayyan davlat fuqarosi bo'lishligi, to'liq fuqaroviy va siyosiy huquqlarga egaligi, muayyan yoshga yetganligi (Braziliyada – 25, Misrda va Ozarbayjonda – 30 yosh va hokazo), boshqa xorijiy mamlakatlar oldida hech qanday majburiyati yo'qligi (Ozarbayjon). Ba'zan naturalizatsiya qilingan (qabul qilingan) fuqarolik bilan ham shaxslar hukumat boshlig'i bo'lishlari mumkin, lekin u fuqarolikni qabul qilganidan keyin bir muddat vaqt o'tishi lozimligi talabi ham mavjud (masalan, Meksika hukumat boshlig'i lavozimiga tayinlanadigan shaxs fuqarolikni naturalizatsiya qilgandan so'ng Meksika hududida o'n yil muddat muqim yashagan bo'lishi lozim). Jahonning turli davlatlarida hukumat boshlig'iligiga nomzodlarning shaxsiy jihatlari ham talab qo'yilishi mumkin. Masalan, muayyan dinga e'tiqod qilish (ba'zi arab davlatlarida), tegishli ma'ruviy qiyofaga ega bo'lishlik (Finlyandiyada), ta'lim sohasida muayyan ma'lumotga egalik (Ozarbayjonda bosh vazir lavozimiga nomzod oliy ma'lumotga ega bo'lishi lozim) talablari ham mavjud. Buyuk Britaniya, Hindiston, Gretsiya va boshqa bir qator mamlakatlarda hukumat boshlig'i faqat parlamentariylar orasidan tayinlanadi va u hukumatga ishonch votumi berish yuzasidan qo'yilgan masalani hal qilishda parlamentda ovoz berishi ham mumkin.

Ba'zi xorijiy mamlakatlarda hukumat boshlig'i lavozimiga tayinlangan yoki saylangan shaxs qasamyod qabul qilishi ham nazarda tutiladi. Masalan, hukumat a'zosi Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 65-moddasiga ko'ra, Qozog'iston xalqiga va Prezidentiga, Moldova Konstitutsiyasining 98-moddasiga ko'ra, faqat Prezidentga qasamyod qiladilar.

Hukumat boshlig'i sifatida monarxning ushbu lavozimni egallash tartibi. Qoida tariqasida monarx ham davlat, ham ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i tariqasida siyosiy faoliyat olib boradi. Ushbu holat boshqaruvning absolyut va dualistik monarxiya shakllarida ham yuridik, ham faktik ifodasini topgan. Parlamentar monarxiya boshqaruv shaklidagi davlatlarda esa monarx rasmiy jihatdan ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i sifatida tan olinsada, aslida hokimiyat hukumat boshlig'i – bosh vazir (premyer ministr) qo'lida bo'ladi.

Ma'lumki, monarx o'z lavozimini meros tariqasida egallaydi va avlodlariga qoldiradi. Jahonda bir necha vorislik tizimlari mavjuddir:

1. Salik tizimi. Bunda taxtni faqat erkak jinsiga mansub vorislar (ko'pincha katta o'g'il)dan biri egallaydi. Ayollar, shu qatorda marhum monarxning qizlari taxtga voris sifatida tan olinmaydilar. Ushbu tizim Yaponiya, Belgiya, Norvegiya va boshqa davlatlarda amal qiladi.

2. Kastilistik tizim. Bunday vorislik tizimi amalda bo'lgan mamlakatlarda ayollar (monarxning qizi) marhum monarxning o'g'li bo'lmagan taqdirdagina hokimiyatga voris bo'lishi mumkin. Agar qirolning o'g'li bo'lsa, u opalaridan ustun imtiyozga ega bo'ladi va taxtni yosh bo'lsa ham erkak jinsiga mansub voris egallaydi (Buyuk Britaniya, 1953-yildan buyon Daniya, Niderlandiya, Ispaniya).

3. Avstriya tizimi. Bunda ayollar hokimiyat tepasida turgan sulola vakillari orasida birorta ham erkaklar qolmagan taqdirdagina taxtni egallashlari mumkin (keyingi yuz yilliklarda ushbu tizim bo'yicha ayollar monarx lavozimini egallamaganlar).

4. Shved tizimiga (1980-yildagi qonun bilan mustahkamlangan) muvofiq, ayollar taxtga erkaklar bilan teng huquqli voris sifatida tan olinadilar. Hozirgi kunda Shvetsiya qirolining qizi o'zidan kichik bo'lgan o'g'il ukasi bilan teng huquqda taxtga da'vogar hisoblanadi.

5. Musulmon vorislik tizimida taxtni hokimiyat tepasida turgan sulolaning "ulug'vor oilasi" qarindoshlar orasidan (monarxning o'g'li bo'lishi shart emas) tanlagan shaxs egallaydi (Qatar, Quvayt, Saudiya Arabistoni va boshqalar). Shuningdek ushbu "ulug'vor oila" oliy ruhoniylar bilan kengashgan holda monarxni amaldan tushirishi va uning o'rniga oilaning boshqa a'zosini ham qo'yishi mumkin (masalan, Saudiya Arabistonida lozim darajada taqvodor bo'lmaganlik ayblovi bilan qirol hokimiyatdan tushurilgan).

6. Qabilaviy tizimda qirolga qabilaning oliy sardori sifatida qaraydilar, vorisni esa qabilaviy kengash marhum monarxning ko'p sonli o'g'illari orasidan aniqlaydi. Svazilendda ushbu vakolatni Likoko qabilaviy kengashi qirolicha – ona boshchiligida amalga oshiradi. Oxirgi marta qirol, ushbu kengash tomonidan 1982-yil marhum monarxning 150ta o'g'illari orasidan aniqlab olingan.

O'ziga xos bo'lgan monarx lavozimini vorislik bo'yicha egallash Nepal, Butan va boshqa bir necha davlatlarda mavjud. Unga ko'ra, taxt muayyan sulola vakili tomonidan egallanib (ba'zi davlatlarda ushbu sulola konstitutsiyada ham ko'rsatilgan bo'lishi mumkin), qirol hayotlik davridayoq bo'lajak merosxo'ni o'zi belgilashi mumkin. Malayziyada esa monarx lavozimini egallash merosiy bo'lmay, balki saylov orqalidir. Ya'ni, Malayziya federatsiya subyektlarining sultonlari o'z saflaridan bosh monarx (qirol)ni o'zlari besh yil muddatga saylaydilar. To'g'ri, Malayziyaning monarxiya boshqaruv shaklida bo'lmagan federatsiya subyektlari ham bor, lekin bosh monarx (qirol) faqat federatsiyaning monarxiya boshqaruvida bo'lgan subyektlarining sultonlari orasidan saylanadi.

Agar taxtni meros qilib olgan monarx voyaga yetmagan bo'lsa, yoki o'z vazifasini bajarishga to'sqinlik qiladigan darajada jiddiy kasal bo'lsa, yoxud mamlakatdan uzoq muddatda tashqarida bo'lsa, muayyan shaxs yoki kollegial organ (regentlar kengashi) regent sifatida parlament yoki hukumat tomonidan tayinlanishi mumkin. Regentlik muayyan vaqt (monarx tuzalgunicha, voyaga yetgunicha yoki mamlakatga qaytgunicha) amal qiladi. Regent yoki regentlik kengashi monarx nomidan faoliyat yuritadi va shu davrda monarxning daxlsizlik huquqidan foydalanadi.

Agar taxtni ayol kishi egallasa, uning turmush o'rtog'i (eri) qirol bo'la olmaydi, balki muayyan dvoryanlik unvoniga ega bo'lishi mumkin.

Taxt meros qilib olingandan keyin o'ziga xos toj kiydirish marosimi - inoguratsiya bo'lib o'tadi. Unda oliy ruhoniylar, yuqori mansabdor shaxslar, parlament a'zolari va monarx sulolasining yaqinlari ishtirok etadilar. (Afrika mamlakatlarida ushbu marosim qabila boshliqlarining ishtirokida amalga oshiriladi). Marosimda mamlakatning bosh ruhoniysi voris monarxga oq fотиha bilan toj kiydiradi hamda boshqa davlat regalialari – oliy hokimiyat ramzlari (skipetr, taxt va boshqalar)ni beradi. Toj kiydirish marosimi monarxning hokimiyati boshlanganligini bildiradi.

Ijro hokimiyati rahbari sifatida Prezident. Jahonda prezidentura-ning ikki xil shakli mavjud: yakkabosh (prezident) va kollegial (o'tmishda Yamanda, Sudanda, Jazoirda amal qilgan prezidentlik kengashi yoki hozirdagi Kuba davlat kengashi). Eronda prezidentura asosiy vakolatlari Davlat rahbari va prezident o'rtasida bo'lingan bo'lib, bu o'ziga xos qo'sh hokimiyat hisoblanadi. Xitoyda davlat boshlig'i (davlat raisi) instituti mavjud bo'lsa-da, lekin uning asosiy vakolatlari parlamentning doimiy qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi.

Prezident davlat hokimiyati tizimida turli maqomni egallashi mumkin: faqat davlat boshlig'i (Germaniya); bir vaqtda ham davlat ham ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i (Braziliya, Amerika Qo'shma Shtatlari); davlat boshlig'i va bosh vazir (premyer ministr) instituti mavjud bo'lsada, hukumatning amaldagi rahbari (Misr, Fransiya). Prezident muayyan muddatga saylanadi (Latviyada - 3 yilga, Amerika Qo'shma Shtatlarida – 4 yilga, Braziliyada – 5 yilga, Misrda – 6 yilga, Fransiya – 5 yilga va hokazo). Biroq “umrbod” prezidentlik ham bo'lishi mumkin (KXDR, Tunis, Uganda, Ekvatorial Gvineya va boshqalar). Shuningdek, aytish joizki, prezidentlik saylovlarsiz ham egallanish hollari mavjud, masalan hokimiyatni egallagan harbiy xunta rahbarlari o'zlarini prezident deb e'lon qilganliklari tarixdan ma'lum.

Prezidentlik lavozimiga saylanishda odatda, bir qancha talablar qo'yiladi: fuqarolik (1980-yilda Polsha prezidentligiga o'z nomzodini

qo'ygan shaxs Polsha fuqaroligidan tashqari Kanada va Peru fuqaroligiga ham ega bo'lgan), to'liq fuqaroviy va siyosiy huquqlarga egalik, muayyan yoshga yetganlik (ko'pchilik davlatlarda bu yosh chegarasi 35 yosh bo'lib, Nikaraguada – 25, Venesuellada – 30, Xitoyda - 45, Italiyada – 50 yosh). Ba'zan yoshning yuqori chegarasi ham belgilangan bo'lishi mumkin, masalan, Namibiyada prezidentlikka nomzod 65 yoshdan oshmagan bo'lishi lozim. Ko'pchilik davlatlar Konstitutsiyalari prezidentlikka nomzodlarga ayni shu davlatda bir qancha muqim yashaganlik talabini ham qo'yadi (masalan, Bolgariyada – 5, Ukrainada – 10, Amerika Qo'shma Shtatlarida – 14, Gruziyada – 15 yil va hokazo). Qator mamlakatlarda prezidentlikka nomzod shu mamlakatda tug'ilgan fuqaro bo'lishi (Amerika Qo'shma Shtatlaridagi "tuproq prinsipi"), yoki hech bo'lmaganda uning fuqarolarining farzandi bo'lishi talab qilinadi. Aksariyat hollarda, fuqarolikni qabul qilgan shaxslar nomzod sifatida e'tirof etilmaydilar. Ba'zan nomzodlarga ma'lumotlilik (ta'lim sohasida) nuqtai nazaridan ham talablar qo'yiladi, masalan, Nigeriyada nomzod kamida o'rta ma'lumotli, Turkiya va Ozarbayjonda – oliy ma'lumotli bo'lishi, Filippinda esa hech bo'lmaganda o'qish va yozishni bilishi lozim.

Prezidentlikka nomzodlar siyosiy partiyalar yoki bir guruh saylovchilar tomonidan ko'rsatiladi. Fransiyada 500 nafar (oddiy fuqarolar emas) parlament, hududiy kengashlar, o'zini o'zi boshqaruv organlari kengashlari a'zolari va shahar merlarini o'z ichiga olgan guruh tomonidan, Ukrainada tashabbuskor guruh tomonidan, lekin u guruh nomzodni qo'llab-quvvatlovchi saylovchilarning 100 mingta imzosini to'plashlari lozim. Nomzodlar shuningdek, siyosiy partiyalardan va bloklardan ham ko'rsatilishi mumkin.

Jahonda prezident saylovining turli usullarda kechishini ko'rish mumkin:

1. Prezidentni parlamentda saylash (Chexiya, Slovakiya, Turkiya, Vengriya, Albaniya va boshqalar). Saylovning bir bosqichda o'tishi uchun ko'pincha mutlaq yoki malakali ko'pchilik ovoz talab qilinadi. Nomzodlar ko'p sonli bo'lganligi sababli, yuqorida aytib o'tilgan natija juda ham kam ro'y beradi. Shuning uchun saylovlar bir necha bosqichlarda o'tadi. Keyingi bosqichlarda nomzodlarga ovoz to'plashga nisbatan talab pasaytiriladi, buning natijasida partiyalarning ko'p sonliligi tufayli kelishmovchiliklar saylovlarni ko'plab bosqichlarda o'tkazilishiga sabab bo'ladi. Masalan, 1982-yil Turkiyada prezidentlikka saylov bosqichlari 100 tadan ortib ketgan (hozirda Turkiyada yangi Konstitutsiya asosida ushbu tadbir bir qancha soddalashtirilgan), Italiyada 1992-yilda esa, prezidentlikka saylovlar 16 bosqichda o'tkazilgan. Parlament tomonidan

saylangan prezident odatda (garchi doim ham emas) “kuchsiz” bo‘ladi, chunki u o‘z vakolatlarini bevosita xalqdan emas, balki vakillik organidan oladi. Bu holat uni parlament oldida kuchsiz qilib qo‘yadi.

2. Saylovchilarga ovoz berish. Saylovchilar o‘z ovozlari prezidentni saylovchi vakillarga beradilar, o‘z navbatida vakillar bir joyga yig‘ilib, partiyalardan ko‘rsatilgan nomzodlardan birini prezidentlikka saylaydilar (Amerika Qo‘shma Shtatlari, Argentina, 1990-yillardan Finlyandiya). Bu usuldagi saylovlarda saylov natijalari (bo‘lajak prezidentning kimligi) saylovchi vakillar ovoz bergunlariga qadar aniq bo‘lib qoladi. Ya‘ni vakillarning partiyaviy daxldorliklari aniqlangach, prezident kim bo‘lishi yaqqol bilinadi.

3. Prezidentni muayyan saylov kollegiyasida saylash. Germaniyadagi parlamentning quyi palatasidan va yerliklar vakillik organlaridan teng miqdordagi a‘zolaridan tashkil topgan Federal Kengashda, Italiyada parlamentning ikkala palatasi va viloyat Kengashlari delegatlaridan tashkil topgan kollegiyada hamda Hindistondagi parlamentning ikkala palatasidan va shtatlarning qonunchilik majlislaridan saylangan a‘zolaridan tashkil topgan kollegiyada prezidentni saylash.

4. Prezidentning bevosita xalq tomonidan saylanishi (Meksika, Ukraina, Fransiya, Rossiya va boshqalar).

Ko‘pchilik mamlakatlarda prezidentni keyingi muddatga qayta saylashda hech qanday cheklashlar yo‘q (Misr, Fransiya, Suriya va boshqalar). Germaniyada bir shaxs ikki muddatdan ortiq prezident bo‘la olmaydi, Argentinada ham bir shaxs surunkasiga ikki muddatga prezident etib saylanishi mumkin, bunda prezident birinchi marta – olti yilga, ikkinchi muddatga – to‘rt yilga saylanadi. Meksikada esa, bir shaxs faqat bir marta (6 yilga) prezident etib saylanishi mumkin. Meksika Konstitutsiyasi bir shaxsning ikki muddatga saylanishini taqiqlaydi, shuningdek Meksikada vaqtinchalik prezidentlik lavozimiga ham yo‘l qo‘yilmaydi. Prezidentni faqat bir muddatga saylanish amaliyoti Boliviya, Ekvadorda, 1995-yildan Nikaraguada ham amal qiladi. Yuqorida aytib o‘tilgan cheklovlar prezidentlik avtoritarizmiga yo‘l qo‘ymaslik uchun joriy qilingan, chunki Lotin Amerikasi va Afrikaning ba‘zi davlatlarida yettinchi, hatto sakkizinchi muddatga saylangan prezidentlar o‘z qo‘llarida davlat hokimiyatining barcha tizimlarini birlashtirib olganlar.

Aksariyat mamlakatlarda prezidentlik lavozimi faqat erkaklar tomonidan egallanadi, lekin keyingi o‘n yilliklarda prezidentlik lavozimini ayollar tomonidan ham egallanganligi kuzatilmoqda (Argentinada, Filippinda, Irlandiyada, Islandiyada, Shri-Lanka va boshqa davlatlarda).

Ayrim mamlakatlarda saylovlar o'rniga davlat rahbarining vakolat muddatini uzaytirish to'g'risida referendumlar ham o'tkazilishi mumkin. Osiyoning ba'zi postsotsialistik mamlakatlarida (Turkmaniston), jumladan, O'zbekistonda ham saylovlar o'rniga prezidentning vakolat muddatini uzaytirish to'g'risida shunday referendumlar o'tkazilgan.

Tarixda ba'zi sotsialistik davlatlarda prezident hokimiyat tepasidagi partiya syezdi tomonidan saylangan (Kongo). Ayrim mamlakatlarda prezidentlar umrbod o'z lavozimlarini egallashlari e'lon qilingan (KXDR, Tunis, Uganda, Ekvatorial Gvineya va boshqalar). Iosif Broz Tito Yugoslaviyaning umrbod prezidenti deb e'lon qilinib, hatto Konstitutsiyada Prezident saylanadi, lekin bu qoida Iosif Broz Titoga tatbiq etilmaydi, deb e'tirof etilgan. Jahon amaliyoti mutlaq xilma - xildir.

Demokratik mamlakatlarda ijro etuvchi hokimiyatni ifoda etuvchi hukumat o'zining ichki tuzilishi va tarkibiga ega.

Amerika Qo'shma Shtatlarida ijro etuvchi apparat tuzilmasi Mahkama hisoblanadi. Amerika Qo'shma Shtatlari Konstitutsiyasida prezident mahkamasi haqida hech narsa aytilmagan. Konstitutsiyaga binoan, prezident ijroiya tarmoqning har bir departamentining asosiy mansabdor arboblardan, ularning mas'uliyat doirasiga kirgan har qanday masala bo'yicha yozma ravishda ularning nuqtai nazarini so'rashi mumkin, biroq konstitutsiyada na departamentlarning nomi va na ularning majburiyatlari nomlanmagan. Shunga o'xshab, Mahkamada xizmat qilish uchun biron bir mahorat mezonlari ham konstitutsiya tomonidan belgilanmagan. Shunday bo'lsa-da baribir davlat rahbarlari Mahkama yordamiga muhtojdir. "Mahkama, kundalik hayot zaruratiga binoan, konstitutsiya qarovidan tashqarida tashkil topgan. Hatto Jorj Vashington paytida ham prezident o'z xizmat burchlarini maslahatsiz va yordamsiz amalga oshirishining mutlaqo iloji bo'lmagan".¹

Mahkama – har bir prezident barpo etuvchi narsadir. Ayrim prezidentlar mahkama maslahatchilariga o'ta muhtoj bo'ladi, o'zgalari kamroq darajada ularga tayanadi, ba'zilari esa, uni nazar – pisand ham qilmaydi. Kabinet a'zolari maslahatchi sifatida ish yuritish yuritmasligidan qat'i nazar, hukumatning muayyan sohalaridagi faoliyatini yo'naltirish mas'uliyatini saqlab qoladi.

Hukumat rahbarligi ostida bir qator organlar tashkil etilishi mumkin. Ular hukumatga yordam beruvchi va maslahat xususiyatiga ega bo'lgan organ va xizmatlar bo'lishi mumkin. Misol uchun, 1988-yil Buyuk

¹ Amerika hukumatining asoslari. Xalqaro axborot dasturlari idorasi. Amerika Qo'shma Shtatlari Davlat departamenti. 2000. 49-6.

Britaniyada 1500 ga yaqin maslahat xususiyatidagi xizmatlar tashkil etilgan.

Buyuk Britaniyada hukumatni Mahkama ifoda etadi. Mahkama a'zolari sonini Bosh vazir belgilaydi. Odatda mahkama a'zolari soni 20 nafar atrofida bo'ladi. Hukumatning shaxsiy tarkibini belgilash muhim vazirlik lavozimlarini taqdim etish ham Bosh vazir ixtiyorida. Hukumat a'zosi bo'lish uchun, shaxs, avvalo Parlament a'zosi bo'lishi lozim. Uning faoliyati esa, doimo parlament nazorati ostida bo'ladi.

"Ichki mahkama" bu tushuncha Buyuk Britaniya siyosiy hayotining oxirgi yillarida paydo bo'ldi. Uning a'zolari Mahkama tarkibidagi Bosh vazirning yaqin maslahatchilari va do'stlari bo'lib hisoblanadi.

"Ichki mahkama" ministrarning norasmiy yig'indisi bo'lib, huquqiy maqomga ega emas va tashkiliy tuzilma sifatida ham e'tirof etilmaydi.

Mahkama tarkibida qo'mitalar tashkil etiladi. Ular jamiyat hayotidagi muhim masalalarni ko'rib chiqish uchun tashkil qilinadi. Qo'mitalarning nomlanishi va ularning soni qonunchilik bilan belgilanmaydi, balki Mahkama ichida, to'g'rirog'i, Bosh vazir tomonidan belgilanadi.

Hukumat rahbarligi ostida yurisdiksiyon va nazorat organlari ham tashkil etilishi mumkin. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida (Fransiya, Belgiya va boshqalar) ular, odatda, davlat Kengashi nomi bilan ataladi, Italiyada esa, hisob palatasi nomi bilan ataladi. Hukumat rahbarligi ostidagi yurisdiksiyon muassasa, faqatgina ma'muriy haqamlikni amalga oshiradi, davlat boshqaruvi bilan bog'liq ishlarni ko'rib chiqish vakolatiga ham ega.

Hukumat tarkibiga unga boshchilik qiluvchi bosh vazir (mazkur lavozim turlicha atalishi ham mumkin: Xitoyda Davlat Kengashining raisi, Bolgariyada Rais Vazir, Shvetsiyada Davlat vaziri va hokazo), vazirlar va markaziy tarmoq organlar rahbarlari kiradi. Bosh vazir rahbarligi ostida vazirlar, davlat vazirlari (Yaponiya Mahkamasining hamma a'zosi, Portugaliya hukumatida esa, bosh vazir o'rinbosarlari shunday ataladi), davlat kotiblari (Amerika Qo'shma Shtatlarida Tashqi ishlar vaziri shunday ataladi), shuningdek, hukumat va vazirlar bilan parlament tuzilmalari o'rtasidagi aloqani ta'minlovchi, parlamentda vazirlar nomidan ish olib boruvchi parlament kotiblari ish yuritadilar.

Ba'zi mamlakatlarda, xususan, Buyuk Britaniyada hukumat a'zolarining o'rta asrlardan hozirgacha saqlanib qolgan mansablari mavjud bo'lib, ba'zan mazkur lavozimning nomidan mansabdorning faoliyati doirasi to'g'risida biron bir aniq tasavvur hosil qilish mushkul: lord kansler (lordlar palatasiga raislik qiladi, mohiyat jihatdan esa, u adliya

vaziridir), lord - muhrdor, xazina kansleri (moliya vaziri) va shu kabilar. Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda bir nechta bir - biriga yaqin soha vazirliklarining ishini muvofiqlashtirib turuvchi “muvofiqlashtiruvchi – vazir”, shuningdek mamlakatning yirik mintaqalarini boshqaruvchi “hududlararo vazir” lavozimlari ham mavjud.

Ba’zi mamlakatlarning konstitutsiya yoki qonunlarida vazirlarning aniq soni belgilab qo’yilishi ham mumkin. Masalan, hukumat miqdori Norvegiyada bosh vazir va boshqa yettitadan kam bo’lmagan a’zolar¹, Irlandiyada yettitadan kam va o’n beshtadan ko’p bo’lmagan a’zolar², Birlashgan Arab Amirliklarida o’n to’rttadan ko’p bo’lmagan a’zo tarkibida faoliyat yuritishi ko’zda tutilgan.

Ayrim mamlakatlarda, xususan, Vyetnam va Kubada hukumat majlislarida vazir mavqeiga ega bo’lmagan ayrim yirik nohukumat tashkilotlarining (masalan, xotin – qizlar, yoshlar, kasaba uyushmalarining) rahbarlari ham muntazam ravishda qatnashadilar va ular odatda, maslahat ovozigaga egadirlar.

Hukumat faoliyatida Bosh vazir (hukumat rahbari) muhim o’rin egallaydi. Chunki hukumat tarkibiga nomzodlar tanlash uning ixtiyorida-dir. Ko’pchilik parlamentar respublikalarda parlament faqat bosh vazir nomzodini tasdiqlaydi, xolos. Shundan so’ng, Bosh vazir hukumatning qolgan vazirlarini o’zi tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi (masalan, Germaniya va Bolgariyada). Ko’pincha, uning o’zi hukumat nomidan qarorlar qabul qiladi. Uning huzurida turli organlar – Germaniyada – federal kansler idorasi, Fransiyada – fuqarolik va harbiy mahkama tuziladi. Bosh vazir huzurida shaxsiy kotibiyat mavjud bo’lib, u ko’rib, hal qilinadigan masalalarni muhokamaga tayyorlaydi. Muayyan masalalarni dastlabki tarzda ko’rib chiqish yoki ular yuzasidan yakuniy hal qiluv qarorini qabul qilish uchun Bosh vazir tegishli soha va unga yaqin vazirlarni kengashga chaqiradi.

Hukumat qoshida hukumat ishlarini boshqaruvchi kotib – ma’mu-riyat rahbari lavozimi tashkil qilinadi. Hukumat ishlarini “boshqaruvchi” mansabdor darajasi, ko’pchilik mamlakatlarda vazir maqomiga tenglash-tirilgan bo’ladi, ayrim davlatlarda esa, ular “hukumat ishlari bo’yicha vazir”, deb ataladi.

Amerikada “Prezident tomonidan tanlanuvchi va Senat ma’qullovchi departament boshliqlari, umumiy ravishda prezident “mahkamasi” sifatida ma’lum bo’lgan Kengashni tashkil etadi. 14 – departamentga qo’shimcha

¹ Конституции мира (Сборник конституций государства мира. Т.6) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджижанов, А.Х.Сайдов. –Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1998. -214с. 12ст.

² Та же литература. 102с. 28ст.

ravishda, Prezident qoshidagi ijroiya idoraga birikkan qator xizmat tashkilotlari ham mavjuddir. Oq uy xodimlari, Milliy Xavfsizlik Kengashi, Boshqaruv va Budget idorasi, iqtisodiy maslahatchilar Kengashi, Amerika Qo'shma Shtatlari savdo – sotiq vakilining idorasi hamda ilm – fan va texnologiya boshqarmasi shular qatoriga kiradi”¹.

Fransiya hukumati tarkibida esa, quyidagi mansabdor shaxslar faoliyat olib borishadi.

Davlat vazirlari yuqori lavozim bo'lib, u siyosiy faoliyatda eng yuqori darajani, maqomni ifoda etadi. 1991-yil 16-17 may kunlari tashkil topgan E.Kresson hukumatida 5 ta davlat vaziri bor edi.

Oddiy vazirlar – ular Mahkamada eng ko'p faoliyat olib boruvchi vazirlardir.

Delegat vazirlar – ular Bosh vazir yoki Vazirlar qoshida faoliyat olib borib, ularning o'z vazifalarini amalga oshirishlariga ko'maklashadi.

Mustaqil davlat kotiblari – ko'pincha ular texnika sohalariga mas'uliyatli bo'lib (pochta, telefon, telegraf) ular o'zlarining budget va xususiy xizmatlariga ega.

Vazirlar qoshidagi davlat kotiblari – odatda ular Vazirlar rahbarligida faoliyat olib boradi. Ular o'zlarining mustaqil budget va xususiy xizmatlariga ega emas.

Fransiya hukumat a'zolari soni biror qoida bilan qattiq tartibda belgilanmagan. 1958 – yildan buyon hukumat tarkibi oshib bormoqda. 1958 – yil Debre hukumatida 30 ga yaqin a'zo bo'lgan bo'lsa, Shirak hukumatida 1976 – yil 43 ta a'zo bo'lgan. 1991 – yil Kresson hukumatida esa 47 ta vazirlar va davlat kotiblari bo'lgan.

Vazirlar o'rtasida vakolatlarni taqsimlash prezidentning chiqargan dekreti asosida amalga oshiriladi. Xitoy Xalq Respublikasining hukumati tuzilishida esa, boshqacha holatni kuzatishimiz mumkin. Xitoy Xalq Respublikasi Konstitutsiyasining 86-moddasida: “Davlat Kengashi quyidagi shaxslardan tashkil topadi: Bosh vazir, Bosh vazir o'rinbosarlari, Davlat Kengashi a'zolari, vazirlar, qo'mita raislari, Bosh taftishchi, Kotibiyat boshlig'i”² tartibida belgilanib hukumatning barcha a'zolarini qat'iy tartibda belgilab qo'ygan.

Portugaliya Respublikasi Konstitutsiyasida ham kimlar hukumat a'zolari bo'lishi mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Portugaliya Konstitutsiyasining 186-moddasida: “Hukumat tarkibiga: Bosh vazir, vazirlar, davlat

¹Америка ҳукуматининг асослари. Халқаро ахборот дастурлари идораси. Америка Қўшма Штатлари Давлат департаменти. 2000. 49-бет.

²Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.3) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджижанов, А.Х.Саидов. –Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1998. -178-179с. 28ст.

kotiblari, davlat kotiblarining o‘rinbosarlari kiradi”¹ deb belgilab qo‘yilgan.

Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida ham qaysi mansab egalari hukumat a‘zolari bo‘lishi mumkinligi belgilangan, lekin hukumat a‘zolari soni belgilanmagan.

3-§. Xorijiy mamlakatlarda hukumat vakolatlari

Har qanday mamlakatda hukumat jamiyat hayotining barcha jabhalarini davlat nomidan boshqarishni amalga oshiradi. Bu boshqaruv faqat hukumatning yakka o‘zi tomonidan amalga oshirilmaydi, balki parlament, agar prezidentlik respublikalari bo‘lsa prezident bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Hukumatning umumiy vakolatlariga: mamlakatning ichki va tashqi siyosatining amalga oshirilishini ta‘minlash, ijtimoiy iqtisodiy soha boshqaruvini amalga oshirish, mamlakatda ijro etuvchi hokimiyat yaxlitligini ifoda etish, hukumat organlariga yo‘nalish berish va ular faoliyatini tartibga solib turish, muayyan maqsadga yo‘naltirilgan umumdavlat dasturlarini ishlab chiqish, ularni hayotga tadbqiq etilishini ta‘minlash, unga qonun asosida berilgan qonunchilik tashabbusi huquqini amalga oshirish va boshqalar kiradi.

Jahondagi ko‘pchilik davlatlar konstitutsiyalarida hukumat vakolatlarining umumiy jihatlari keltirib o‘tilgan.

Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 114-moddasida hukumatning muhim vakolatlari sanab o‘tilgan. Unga ko‘ra: “Rossiya Federatsiyasining hukumati:

a) Federal budjetni ishlab chiqadi va Davlat Dumasiga taqdim etadi, uning ijro etilishini ta‘minlaydi, Davlat Dumasiga Federal budjetning ijrosi to‘g‘risida hisobot taqdim etadi;

b) Rossiya Federatsiyasida moliya, kredit va pul siyosatining yagona tizimini ta‘minlaydi;

v) Rossiya Federatsiyasida madaniyat, fan, ta‘lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta‘minot va ekologiya sohasidagi davlat siyosatining yagona tizimini amalga oshiradi;

g) Federal boyliklarni boshqarishni amalga oshiradi;

d) Rossiya Federatsiyasining tashqi siyosatini amalga oshiradi, davlat xavfsizligi va mamlakat mudofaasini ta‘minlash yuzasidan chora – tadbirlarni amalga oshiradi;

¹Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.4) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Сандов. –Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1998. -230с.

e) jinoyatchilikka qarshi kurash, jamoat xavfsizligini ta'minlash, xususiyl mulkni muhofaza qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini, hamda qonuniylkni ta'minlash yuzasidan chora tadbirlarni amalga oshiradi;

j) Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasi, Federal qonunchilik va Rossiya Federatsiyasi Prezidenti farmoyishlarida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi".¹

Yoki Polsha davlati Konstitutsiyasining 146-moddasida:

1. Ichki va tashqi siyosatni Vazirlar Kengashi amalga oshiradi.

2. Mahalliy o'zini – o'zi boshqarish organlari va davlat hokimiyatining boshqa organlari faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan, davlat siyosatiga oid masalalarni Vazirlar Kengashi ko'rib hal etadi.

3. Vazirlar Kengashi hukumat ma'muriyatiga rahbarlikni amalga oshiradi.

4. Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan prinsiplardan kelib chiqqan holda Vazirlar Kengashi:

1) Qonunlar ijrosini ta'minlaydi;

2) Farmoyishlar chiqaradi;

3) Hukumat ma'muriyatining barcha organlari faoliyatini tartibga soladi va nazorat qiladi;

4) Davlat xazinasiga oid manfaatlarni muhofaza etadi;

5) Davlat budjeti loyahasini tasdiqlaydi;

6) Davlat budjeti ijrosiga rahbarlik qiladi;

7) Davlat ichki xavfsizligi va jamoat tartibini ta'minlaydi;

8) Davlatning tashqi xavfsizligini ta'minlaydi;

9) Chet mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarga umumiy rahbarlik qiladi;

10) Xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qiladi, tasdiqlaydi va denonsatsiya qiladi;

11) Mamlakat mudofaa sohasiga umumiy rahbarlikni amalga oshiradi hamda har yilgi harbiy xizmatga chaqiriluvchi fuqarolar sonini belgilaydi;

12) O'z faoliyatining tashkil etilishi va tartibini belgilaydi.²

Litva Respublikasi Konstitutsiyasining 94-moddasida ham hukumatning umumiy vakolatlari va faoliyati belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra; Litva Respublikasi hukumati:

¹Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.4) Сост. и авторы вступительных статей У.ТАДЖИХАНОВ, А.Х.САИДОВ.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.-308с.

²Там же литература. 135с.

1) O'lkada ishlariga rahbarlikni amalga oshiradi, Litvaning hududiy daxlsizligini ta'minlaydi, davlat muhofazasi va jamoat xavfsizligining kafili bo'lib hisoblanadi;

2) Qonunlarni, Seym qarorlarini va Prezident dekretlarini ijro etadi;

3) Vazirliklar va hukumat muassasalarining faoliyatini tartibga soladi;

4) Davlat budjeti loyahasini tayyorlaydi va Seymga taqdim etadi, Davlat budjetini ijro etadi, budjet ijrosi yuzasidan Seymga hisobot taqdim etadi;

5) Seymga ko'rib chiqishi uchun qonun loyahasini tayyorlaydi va taqdim etadi;

6) Chet davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan diplomatik munosabatlarni belgilaydi va aloqalarni qo'llab – quvvatlaydi;

7) Konstitutsiya va qonunlarda hukumatga berilgan boshqa majburiyatlarni amalga oshiradi¹.

Portugaliya davlatining 1976-yilgi Konstitutsiyasining 200-moddasida ham hukumatning siyosiy vakolatlari o'z aksini topgan.

Unga ko'ra: "Siyosiy vazifalarni amalga oshirishda hukumat:

a) Prezident qabul qilgan huquqiy hujjatlarni Konstitutsiyaning 141-moddasidan kelib chiqqan holda tasdiqlaydi;

b) xalqaro kelishuvlarni ma'qullaydi va muzokaralar olib boradi;

v) xalqaro shartnoma va bitimlarni tasdiqlaydi shuningdek, Respublika Assambleyasi yoki Revolyutsion Kengashning vakolati doirasiga kirmaydigan Assambleyaga tasdiqlash uchun yuborilmagan shartnomalarni tasdiqlaydi;

g) Konstitutsiya va qonun bilan belgilangan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi².

Portugaliya Konstitutsiyasining 201-moddasida hukumatning qonunchilik sohasidagi vakolatlari sanab o'tilgan bo'lsa, 202-moddasida hukumatning ma'muriy sohadagi vakolatlari sanab o'tilgan. 204-moddada esa, hukumat a'zolarining vakolatlari ifodalangan.

Portugaliya Respublikasi Konstitutsiyasi misolida biz hukumat va uning faoliyati bilan bog'liq barcha jabhalar konstitutsion tarzda ifodalab qo'yilganini ko'rishimiz mumkin.

Bulardan tashqari, Ukraina Respublikasining 1996-yil 28-iyunda qabul qilingan Konstitutsiyasi 116-moddasida, Estoniya Respublikasining

¹Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.3) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Саидов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.-305с.

²Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.4) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Саидов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.-234-235с.

1992-yil 28-iyunda qabul qilingan Konstitutsiyasi 87-moddasida, Xitoy Xalq Respublikasining 1982-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasi 89-moddasida, Turkmaniston Respublikasining 1992-yil 18-mayda qabul qilingan Konstitutsiyasi 78-moddalarida hukumatning jamiyat hayotini boshqarishi bilan bog‘liq bo‘lgan muhim vakolatlari belgilangan. Hukumat faoliyati konstitusion tartibda belgilab qo‘yilganidan xulosa qilishimiz mumkinki, hukumat davlat boshqaruvi sohasida va jamiyat hayotida muhim siyosiy ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, hukumat faoliyati qonun bilan ham tartibga solinadi. Bu qonun oddiy qonun emas, balki hukumat to‘g‘risidagi konstitutsiyaviy qonundur. Masalan: Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 114-moddasi 2-qismida “Rossiya Federatsiyasining hukumat faoliyati Federal Konstitutsiyaviy qonun bilan tartibga solinadi”¹ deb belgilangan bo‘lsa, Qozog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasining 64-moddasi 4-qismida “Hukumat faoliyatining tashkil etilishi va vakolati konstitutsiyaviy qonun bilan belgilanadi”² deb ifodalangan.

Jahondagi qariyb barcha demokratik davlatlarda hukumat faoliyati konstitutsiyaviy qonunlar bilan tartibga solinadi.

Hukumat o‘z vakolatlari doirasida qonunlar ijrosini tashkillashtiradi, ijro etuvchi hokimiyatning quyi organlar faoliyatini muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi. Uning kollegial organ sifatidagi siyosiy masalalarni va umumiy boshqaruv muammolarini hal qilish borasidagi vakolatlari doirasi ko‘p jihatdan mamlakatning boshqaruv shakli, siyosiy rejimning xarakteri, siyosiy kuchlarning mutanosibligi va tarixiy an‘ana hamda odatlarga bog‘liqdir.

Hukumat o‘z vazifalarini, faoliyatini kollegial tartibda amalga oshiradi. Kollegial xarakterda bo‘lgan hukumatning ish shakli asosan uning a‘zolarini hukumat rahbari (davlat boshlig‘i yoki bosh vazir) boshchiligida amalga oshiriladigan majlislar sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday majlislarda hukumat qarorlari qabul qilinadi, faoliyatning ustivor yo‘nalishlari belgilanadi, shuningdek faoliyatlar yuzasidan hisobotlar tinglanadi. Aksariyat mamlakatlarda, hukumat a‘zolarining barchasi jalb qilinmagan holda muayyan soha rahbarlari (vazirlar) bilan ijro etuvchi hokimiyatning boshlig‘i o‘rtasida hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalar yuzasidan majlislar o‘tkazilishi mumkin. Masalan, Amerika Qo‘shma Shtatlarida bunday majlislarda mahkamaning alohida a‘zolari bilan bir

¹Конституция мира (Сборник конституций государств мира.Т.4) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Сандов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.-308с.

²Конституция мира (Сборник конституций государств мира.Т.2) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Сандов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1997.-373с.

qatorda prezident ijroiya apparatining rahbarlari, davlat apparatining muhim tarmoq mansabdorlari ham qatnashishlari mumkin. Mazkur majlislarda yakuniy qarorni prezident qabul qiladi.

Parlamentar monarxiya va parlamentar respublikalarda hukumatning jamiyat hayotini boshqarish bilan bog'liq kollegiallik ahamiyati koalitsion hukumat faoliyatida o'ta yuqori, bir partiyali hukumatlarda esa past bo'ladi. Ko'pchilik mamlakatlarda hukumat majlislari odatda har haftada o'tkazilishi umume'tirof etilgan. Kun tartibiga qo'yiladigan va ustuvor bo'lgan masalalar ko'lami ijro etuvchi hokimiyat rahbari tomonidan belgilanadi. Muhokama qilinadigan masalalar ijroiya hokimiyat boshlig'i-ning apparati yoki manfaatdor tarmoq vaziri tomonidan tayyorlanadi. Agar masala bir necha tarmoq vazirliklari vakolatlari doirasiga taalluqli bo'lsa, hal qilish yuzasidan doimiy yoki vaqtinchalik asoslarda faoliyat yuritadigan tarmoqlararo kengashlar yoki qo'mitalar tashkil etiladi.

Majlislarda, shuningdek tashqi va ichki siyosatning turli aspektlari yuzasidan axborotlar tinglanadi. Odatda, majlis bayonnomalari maxsus mansabdor (Fransiyada – hukumatning bosh kotibi, Buyuk Britaniyada – mahkama kotibi) tomonidan yuritiladi va ular maxfiy hisoblanib, nashr qilinmaydi. Qarorlar hukumat nomidan e'lon qilinsada, lekin qaror qabul qilinishidagi asosiy o'rinni hukumat rahbari (davlat boshlig'i yoki bosh vazir) egallaydi.

Huquq ijodkorligi sohasidagi hukumatning faoliyati ikki yo'nalishda kechadi: mamlakatning butun hududida bajarilishi majburiy bo'lgan huquqiy aktlar qabul qilish va qonunchilik tashabbusi huquqini amalga oshirish.

“An'anaviy” konstitutsiyaviy ta'limotga muvofiq, hukumatning normativ – huquqiy hujjatlari qonunosti hujjatlari hisoblanadi. Ijro hokimiyati organlarining hujjatlari o'z xususiyatiga ko'ra mamlakatning butun hududida majburiy xususiyatga ega bo'lib, u milliy huquqning muhim manbalar sirasiga kiradi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar turli davlatlarda ularning milliy an'analari va tarixiy xususiyatlariga ko'ra turlicha nomlanadi: Amerika Qo'shma Shtatlarida – prezidentning ijroiya buyruqlari, Buyuk Britaniyada – qirolichaning kengashdagi buyruqlari, Fransiya-da – ordonanslar, dekretlar va hokazo. Umumlashtiruvchi tushuncha sifatida mazkur hujjatlarga nisbatan “reglamentar aktlar” iborasi qo'llaniladi. Hukumatning bunday aktlari davlat va jamiyatning deyarli barcha sohalarida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda majburiy hisoblanadi.

Reglamentar hokimiyatni amalga oshirish bilan bir qatorda, hukumat qonunchilik jarayoniga jiddiy, ba'zan hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish

imkonini beradigan vakolatlarga ega. Jahon siyosiy amaliyotida deyarli barcha mamlakatlarda (Amerika Qo'shma Shtatlaridan tashqari) hukumatga qonunchilik tashabbusi berilgan. G'arbiy Yevropa davlat parlamentlari statistikasining tasdiqlashicha, parlamentda tasdiqlanayotgan va qonun kuchiga ega bo'layotgan loyihalarning aksariyati hukumat tomonidan taqdim etiladi. Umuman olganda, hukumat o'ziga berilgan vakolatlar doirasiga kiruvchi qonunchilik tashabbusi huquqidan nihoyatda unumli foydalanadi.

Xorijiy mamlakatlarda ham hukumat hokimiyatning boshqa organlari singari normativ-huquqiy hujjatlar chiqarish yoki qabul qilish huquqiga ega.

Xorijiy mamlakatlarda hukumat chiqaradigan aktlar qabul qiladigan organ yoki mansabdor shaxsning huquqiy holatidan kelib chiqib normativ va normativ bo'lmagan hujjatlarga bo'linadi¹

Hukumatning normativ hujjatlari qonunosti hujjati hisoblanib, o'zida huquqiy normani aks ettiradi va odatda uzoq muddatga mo'ljallangan bo'ladi hamda barcha fuqarolar uchun bajarilishi majburiy hisoblanadi.

Normativ bo'lmagan hujjatlar ma'lum bir huquqiy normani o'zida aks ettirmaydi, uzoq muddatli emas, balki bir marta va ma'lum bir shaxsga yoki shaxslar guruhiga qo'llaniladigan bo'lishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjatlar hukumat yoki uning boshlig'i nomidan qabul qilinadi. Ushbu model ko'proq prezidentlik respublikasi boshqaruvi shaklidagi hamda mutlaq va dualistik monarxiya boshqaruv shaklidagi davlatlarga xosdir. Lekin normativ-huquqiy hujjat hukumat yoki uning boshlig'i nomidan qabul qilinishidan qat'i nazar, bu hujjatlarga hukumat boshlig'i imzo qo'yadi.

Prezidentlik boshqaruvi shaklidagi respublikalarda Vazirlar Kengashi mavjud bo'lishiga qaramay, uning normativ hujjatlari davlat boshlig'ining hujjatlari sifatida chiqariladi va ushbu hujjatlar parlament tomonidan tasdiqlanishi shart emas.

Odatda hukumat hujjatlari aniq va mukammal huquqiy shaklga, normativ-huquqiy hujjatlar orasidagi o'z iyerarxik o'rniga va aniq nomiga ega bo'lishi kerak.

Xorijiy mamlakatlar hukumatlarining huquq ijodkorligini ma'lum bir mamlakatlar misolida gapiradigan bo'lsak, Fransiyada aktlar Vazirlar Kengashi tomonidan Davlat Kengashining dastlabki xulosasini olgan holda qabul qilinadi. Fransiya qonunchiligining o'ziga xos jihati shundaki, aksariyat kodekslar qadimiy bo'lib, Napoleon davrida qabul qilingan

¹ Qa'ang: Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – Москва: Юристъ, 2000. – С. 311.

beshta kodeksdan uchta (Fuqarolik, Savdo, Jinoyat) hozirda sezilarli o'zgarishlar bilan amal qilib kelmoqda.

Fransiyada hukumat tomonidan chiqariladigan hujjatlardan biri ordonansdir. Ordonanslar¹ (fr. ordonnances, ordonner-buyurish so'zidan olingan) qator xorijiy davlatlar (Senegal, Tunis, Jazoir va boshqalar)da davlat boshlig'ining hujjati hisoblanadi. Fransiyada ordonanslar hukumat hujjalari sifatida (davlat boshlig'i tomonidan imzolani) alohida holatlarda parlament faoliyati to'xtatilganida qabul qilinishi mumkin.

Fransiyadagi yana bir qonunosti hujjati – dekret. Dekret² (lot. Decretum – buyruq, qaror)lar normativ va xususiy xarakterdagi aktlar sifatida prezident va Bosh vazir tomonidan chiqariladi hamda prezident dekretlari Bosh vazir yoki tegishli vazir tomonidan imzolanganidan keyingina yuridik kuchga ega bo'ladi.

Fransiyada chiqariladigan qonunosti hujjatlaridan yana biri sirkulyar³ (lot. circularis – dumaloq) bo'lib, yuqori turuvchi organning yozma farmoyishi hisoblanadi.

Vazirlar tomonidan qabul qilinadigan hujjatlar qarorlar deb nomlanib, ular yuridik kuchiga ko'ra ordonans va dekretlardan keyingi o'rinda turadi.

Ayrim mamlakatlarning konstitutsiya va qonunlarida hukumatga odatda boshqa davlat organlarining vakolatlariga kiradigan vakolatlar ham berilgan. Masalan, Yaponiyada hukumat umumiy yoki qisman amnistiya, jazoni yengillashtirish yoxud unga nisbatan moratoriy (to'xtatib qo'yish) e'lon qilish haqida qarorlar qabul qilishi mumkin. Shuningdek, hukumat parlament tomonidan qabul qilingan qonunlarni promulgatsiya qiladi, qonunlar Bosh vazir va davlat vazirlarining imzosi bilan mustahkamlanadi. Odatda, bunday vakolatlar boshqa mamlakatlarda davlat boshlig'iga berilgan.

Buyuk Britaniyada **Qirolichaning Kengashdagi buyrug'i** hukumatning normativ-huquqiy hujjatlari bo'lib hisoblanadi. Ushbu hujjat qirolicha tomonidan qonunchilik akti bilan bekor qilinmagan qirolik hokimiyatining vakolati yoki hukumatning ishonch vakolati asosida qabul qilinadi. Buyuk Britaniyada yozilgan konstitutsiya bo'lmaganligi tufayli, umumiy huquqni sud pretsedentlari tashkil qiladi, shuningdek statut huquqi (yozilgan huquqlar)da hukumatning qabul qiladigan hujjatlari to'g'risida bir qancha kamchiliklar mavjud, shuning uchun amalda hukumat qirolik vakolatidan foydalangan holda reglamentar hujjatlarni butunlay mustaqil holda qabul qiladi.

¹ Qarang: <http://zakony.com.ua/dict-10863.html>

² Qarang: <http://www.zakony.com.ua/dict-8350.html>

³ Qarang: <http://www.bank24.ru/glossari/page.1/char.%D6/word.938/>

Buyuk Britaniyada ham hukumatning hujjatlari umummajburiy tusga ega bo'lib, ular mamlakatning barcha hududlarida amal qiladi va milliy huquqning muhim tarkibiy qismini tashkil etadi¹.

Xitoy Xalq Respublikasida Davlat Kengashining vakolatini belgilab beruvchi huquqiy normalar ichida Xitoy Konstitutsiyasining 89-moddasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki aynan shu moddada Davlat Kengashining qariyb barcha vakolatlari ko'rsatilgan. Unga ko'ra, Davlat Kengashi Konstitutsiya va qonunga asosan ma'muriy tadbirlarni belgilaydi, ma'muriy huquqiy hujjatlar qabul qiladi, qaror va farmoyishlar chiqaradi. Konstitutsiyaning 90-moddasiga asosan, barcha vazirlik va qo'mitalar qonun va ma'muriy-huquqiy hujjatlarga, Davlat Kengashining qaror va farmoyishlariga asosan hamda shu organing vakolatlari doirasida farmoyish, yo'riqnoma hamda nizomlar qabul qiladi².

Ko'pchilik mamlakatlarda bir qator muhim masalalar hukumat a'zolarining barchasi ishtirok etadigan majlislarda emas, balki hajm jihatdan kichik bo'lgan yig'inlarda davlatning markaziy organ rahbarlari ishtirokida hal qilinadi. Masalan, Buyuk Britaniyada bosh vazir, davlat xazinasi kansleri, tashqi ishlar va mudofaa vazirlari, shuningdek yana bir necha muhim mansab egalari ishtirok etadigan "ichki mahkama" amal qiladi. Mahkama ayni paytda jahonda ijro etuvchi hokimiyat tarkibida qo'mita va komissiyalar tashkil qilinish holatlari ko'paymoqda. Mazkur idoralar doimiy yoki vaqtinchalik asosda faoliyat yuritib, ularning soni va faoliyat yo'nalishlari turli davlatlarda turlicha (masalan, Germaniya Federativ Respublikasida bunday qo'mitalar soni o'ntadan ortiq). Ularning vakolat doirasi ham juda keng bo'lib, xususan, Germaniya Federativ Respublikasi Federal Xavfsizlik kengashi reglamentiga ko'ra, qonun bilan biron bir idora vakolat doirasiga kiritilmagan har qanday masalani hal qilish huquqiga ega, Fransiyada ham shunday xususiyatlarga ega bo'lgan, bosh vazir rahbarlik qiladigan ichki xavfsizlik qo'mitasi faoliyat ko'rsatadi.

Qator mamlakatlarda muayyan ijtimoiy sohalarida hukumat funksiyalarini qabul qilib oladigan favqulodda qo'mitalarni tashkil qilish holatlari nazarda tutilgan. Masalan, 1982-yildagi Argentina bilan qurolli to'qnashuvga olib kelgan Folklend inqirozi davrida Buyuk Britaniyada bosh vazir, mudofaa vaziri, konservatorlar partiyasi lideri, tashqi ishlar vaziri, mudofaa shtabi rahbari va Umumpalata liderini birlashtirgan harbiy mahkama tashkil qilingan edi. Mazkur mahkama "Harbiy va tashqi siyosat

¹ Qarang: Багдай М.В. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Норма, 2001. – С. 278.

² Qarang: Конституция мира: Сборник конституций государств мира. Т.3 / Сост. и авторы вступительных статей У.Таджибаев, А.Х.Саядов. – Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистан, 1998. – С.179.

qo‘mitasi” (Janubiy Atlantika) deb nomlanib, uning ixtiyorida urush olib borish bilan bog‘liq barcha masalalarni hal qilish vakolatlari mavjud edi.

Hukumat qarorlarining qabul qilinishida tor doiradagi shaxslarning ishtiroki, ko‘riladigan masalalar doirasi va qarorlar qabul qilinishi jarayonining maxfiyligi ko‘pincha demokratik prinsiplarga hamda qadriyatlarga zid bo‘lib, huquqni himoya qiluvchi xalqaro tashkilotlar noroziligiga sabab bo‘lmoqda. Bu norozilik yurisdiksiyasi Yevropaning qirqta davlatida amalda bo‘lgan Inson huquqlari bo‘yicha Yevropa Sudi amaliyotida kuzatilmoqda.

Umuman, xorijiy mamlakatlarda ijro etuvchi hokimiyatning eng faol siyosiy tuzilmasi – hukumatning vakolatlari doirasi o‘z xususiyatlariga ko‘ra deyarli bir xil. Biz hukumatning quyidagicha yo‘nalishlardagi vakolatlarini ko‘rsatishimiz mumkin: davlat qurilishi; iqtisodiyot, moliya - kredit va pul muomalasi; ish haqi va ijtimoiy ta‘minot; fan taraqqiyoti, sog‘liqni saqlash, madaniyat, maorif, tabiatni va tabiiy boyliklarni muhofaza qilish; xavfsizlik va mamlakatning mudofaa qobiliyati; qonunchilik; huquq ijodkorligi.

Xorijiy mamlakatlarda hukumatning davlat qurilishi sohasidagi faoliyati vazirliklar va ijro etuvchi hokimiyat tuzilmalari ishlarini umumlashtirish, nazorat qilish va yo‘naltirib turishga qaratilgan. Vazirliklar va boshqa markaziy tarmoq organlari oliy kollegial organ sifatidagi hukumat oldida o‘z faoliyatlari yuzasidan hisobdordirlar.

Hukumat – departamentlar, xizmatlar, bosh boshqarmalar va boshqa boshqaruv idoralarini tashkil etadi; vazirliklar va boshqa hukumatosti tuzilmalari nizomlarini tasdiqlaydi; vazir o‘rinbosarlarini va idora rahbarlarini tayinlaydi, ularni lavozimlaridan ozod etadi, vazirlar hay‘yati a‘zolarini tasdiqlaydi va hokazo.

Hukumat ijro etuvchi hokimiyatning markaziy tarmoq organlariga o‘z vakolatlarini (agar qonun bo‘yicha boshqacha holat nazarda tutilmagan bo‘lsa) berishi mumkin. Bu amaliyot O‘zbekiston Respublikasida ham qo‘llanilib, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga ko‘ra, Vazirlar Mahkamasi yangi saylangan Oliy Majlis oldida o‘z vakolatlarini zimmasidan soqit qiladi. Hukumat vazirliklar, qo‘mitalar va boshqa hukumatosti organlar faoliyati ustidan nazorat olib borishi; ularga o‘z faoliyatlarini olib borish jarayonida ko‘maklashishi yoki ular tomonidan qabul qilingan normativ huquqiy hujjatlarni bekor qilishi mumkin.

Hukumat ijro etuvchi hokimiyat markaziy tarmoq organlarining o‘z vakolatlarini amalga oshirish jarayonini ta‘minlaydi, ularning o‘zaro munosabatini yo‘naltirib turadi, markaziy va mahalliy organlar o‘rtasidagi

kelishmovchiliklarni bartaraf qiladi. Davlatning ijroiya apparatini bir me'yorda, normal faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Hukumatning iqtisodiyot sohasidagi faoliyati. Bu sohada hukumat davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi, iqtisodiyotni demokratizatsiya qilish asosida, bozor iqtisodiyoti huquqiy mexanizmidan foydalanib, barcha mulkchilik shakllari uchun muvofiq bo'lgan erkin tadbirkorlik faoliyatiga sharoit yaratadi; davlat mulkini boshqarishni tashkillashtiradi. Hukumat markaziy va mahalliy xo'jalik – boshqaruv tuzilmalarini shakllantiradi. Ular tadbirkorlik, budjet faoliyati va hissadorlik tizimi asosida erkin savdo–sotiq, tadbirkorlik, halol raqobat va barcha ishlab chiqarish omillaridan oqilona foydalanishga imkoniyatlar yaratuvchi chora–tadbirlarni ishlab chiqadi va amalga oshiradilar; jismoniy, yuridik shaxslar va xorijiy investorlar investisiyalarining daxlsizligiga oid siyosatni yuritadilar.

Hukumat mamlakatda vujudga kelgan bozor iqtisodiyotining o'zini o'zi tartibga solish mexanizmi amal qilishi uchun imkoniyatlar yaratib beradi.

Hukumatning moliya, kredit va pul muomalasi sohasidagi vakolatlari. Hukumat budjet loyahasini ishlab chiqadi va uni parlamentga taqdim etadi; budjet ijrosini ta'minlaydi; budjet–moliyaviy, soliq va baho siyosatini olib boradi; mamlakat miqiyosida yagona bo'lgan pul–kredit, valuta va baho siyosatini ta'minlaydi; xalqaro maydonda iqtisodiyot, moliya va valuta sohasida milliy manfaatlar himoyasini tashkillashtiradi; moliyaviy, valuta va bojxona tizimini mustahkamlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Xorijiy mamlakatlarda hukumat ijtimoiy rivojlanish sohasida davlat ijtimoiy siyosatining quyidagi asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi:

- fuqarolarning ijtimoiy himoyasi yuzasidan choralar ko'radi;
- fuqarolarning erkin mehnat huquqini amalga oshirish borasidagi shart – sharoitlarni ta'minlaydi;
- ijtimoiy ta'minot tizimini takomillashtiradi;

aholining kam ta'minlangan ijtimoiy qatlamlarini (ko'p bolali oilalar, nafaqaxo'rlar, nogironlar va boshqalar) qo'llab - quvvatlaydi va fuqarolarning ijtimoiy huquqlari kafolatlarini amalga oshiradi.

Fan, madaniyat, sog'liqni saqlash va maorif sohasidagi faoliyati yuzasidan hukumat quyidagi vakolatlarni amalga oshiradi:

- ilmiy – texnika taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari bo'yicha dasturlar ishlab chiqadi;

- sog'liqni saqlash, madaniyat va xalq ta'limini rivojlantirish hamda takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi;

- mazkur tarmoqlar bo'yicha davlatning yagona siyosatini amalga oshirilishini ta'minlaydi;

xorijiy mamlakatlar bilan madaniy aloqalarni o'rnatilishiga ko'maklashadi va boshqalar.

Tabiiy resurslar va atrof muhitni muhofaza qilish sohasida hukumatning faoliyati quyidagilarga yo'naltirilgan:

ijroiya organlarning tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini koordinatsiya qilish, umummilliy va xalqaro ko'lamdagi ekologik dasturlarni amalga oshirilishini tashkillashtirish;

hukumat yirik halokatlar va tabiiy ofatlar oldini olish hamda ularning oqibatlarini bartaraf qilish yuzasidan chora – tadbirlar ko'radi.

Odatda, tabiatni muhofaza qilish yuzasidan davlat tuzilmalari ijro etuvchi hokimiyatning emas, balki qonunchilik organlarining tarkibida tashkil etiladi. Chunki, belgilangan davlat dasturlarini amalga oshirish mas'uliyati aynan ijroiya apparatiga yuklatilgan bo'lib, shu jihatdan ijro etuvchi hokimiyat organlari dasturlarni tezroq va kam xarajatlar sarflab bajarish maqsadida atrof - muhitga yetarli e'tibor qaratmasligi mumkin. Bu holat hukumat tabiatni muhofaza etmaydi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlamaydi degani emas. Hukumat har yili budjet loyihasini tayyorlashda atrof - muhit muhofazasi uchun muayyan xarajatlar smetasini belgilaydi va yuqorida ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshiradi.

Mamlakatning mudofaa qobiliyati, xavfsizligi, qonuniylik va huquq tartibot sohasida hukumat quyidagilarni amalga oshiradi:

davlat manfaatlarini himoya qiladi; mudofaa qobiliyatini yuksaltiradi; davlat xavfsizligini ta'minlaydi; chegaralarni muhofaza qilish yuzasidan chora tadbirlar ishlab chiqadi va ularni amalga oshirilishini tashkillashtiradi;

mamlakatning qurolli kuchlarini takomillashtirilishini, ularning harbiy imkoniyatini va jangovar tayyorgarligini yuqori darajada bo'lishini ta'minlaydi, fuqaro mudofaasini, kadrlar tayyorlash hamda zaxira xizmatchilarini o'qitishni tashkillashtiradi;

mulk va jamoat tartibi himoyasi yuzasidan choralar ko'radi, qonuniylikni mustahkamlash, inson huquqlariga rioya qilinishini ta'minlaydi;

- jinoyatchilikni oldini olish va unga qarshi kurash borasida dasturlar ishlab chiqadi, hamda uni amalga oshiradi.

Xorijiy mamlakatlarda hukumat tashqi siyosat va xalqaro munosabatlarni olib borish jarayonida quyidagilarni amalga oshiradi:

tashqi iqtisodiy aloqalarda milliy manfaatlar himoyasini ta'minlaydi, milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda erkin almashinuv siyosatini amalga oshiradi;

- tashqi siyosat realizatsiyasini ta'minlaydi;

hukumatlararo kelishuvlar tuzadi va xalqaro shartnomalarni bajarilishi yuzasidan choralar ko'radi;

xalqaro savdo va tashqi iqtisodiy faoliyatning boshqa ko'rinishlariga rahbarlik qiladi, xalqaro ko'lamdagi ilmiy – texnikaviy hamkorlikni koordinatsiya (yo'naltirish) qiladi va boshqalar.

Huquq ijodkorligi sohasidagi hukumatning faoliyati ikki yo'nalishda kechadi: mamlakatning butun hududida bajarilishi majburiy bo'lgan huquqiy hujjatlar qabul qilish va qonunchilik tashabbusi.

“Klassik” konstitutsiyaviy doktrinaga muvofiq, hukumatning normativ hujjatlari qonunosti hujjatlari hisoblanadi. Ijroiya organlarining hujjatlari o'z xususiyatiga ko'ra mamlakatning butun hududida majburiy xarakterga ega bo'lib, u milliy huquqning muhim manbasi sirasiga kiradi. Mazkur normativ huquqiy hujjatlar turli davlatlarda ularning milliy an'analari va tarixiy xususiyatlariga ko'ra turlicha nomlanadi. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida–prezidentning ijroiya buyruqlari, Buyuk Britaniyada–qirolichaning kengashdagi buyruqlari, Fransiyada–ordonanslar, dekretlar va shu kabilar. Umumlashtiruvchi tushuncha sifatida mazkur hujjatlarga nisbatan “reglamentar hujjatlar” so'z birikmasi qo'llaniladi. Hukumatning bunday hujjatlari davlat va jamiyatning deyarli barcha sohalarida ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda majburiy hisoblanadi.

Reglamentar hokimiyatni amalga oshirish bilan bir qatorda hukumat qonunchilik jarayoniga jiddiy, ba'zan hal qiluvchi ta'sir o'tkaza olish imkonini beradigan vakolatlariga ega. Jahon siyosiy amaliyotida deyarli barcha mamlakatlarda (Amerika Qo'shma Shtatlaridan tashqari) hukumatga qonunchilik tashabbusi berilgan. G'arbiy Yevropa davlatlari parlamentlari statistikasi tasdiqlashicha, parlamentda tasdiqlanayotgan va qonun kuchiga ega bo'layotgan loyihalarning 90 foizi hukumat tomonidan taqdim etiladi. Umuman olganda, hukumat o'ziga berilgan vakolatlar doirasiga kiruvchi qonunchilik tashabbusi huquqidan o'ta unumli foydalanadi.

Alohida mamlakatlar konstitutsiya va qonunchiligi hukumatga, odatda, boshqa davlat organlari vakolatlari doirasiga kiradigan vakolatlarni ham birlashtirgan. Masalan, Yaponiyada hukumat umumiy yoki qisman amnistiya, jazoni yengillashtirish yoxud unga moratoriy (orqaga surish)

e'lon qilish haqidagi qarorlarni qabul qilishi mumkin. Shuningdek, hukumat parlament tomonidan qabul qilingan qonunlarni promulgatsiya qiladi, qonunlar bosh vazir va davlat vazirlari imzosi bilan mustahkamlanadi. Odatda, bunday vakolatlar boshqa mamlakatlarda davlat boshlig'iga berilgan.

Umuman, xorijiy mamlakatlar siyosiy amaliyotini o'rganish jarayonida ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyat doiralarining kengligiga yana bir bor amin bo'ldim. Men keltirib o'tgan vakolatlar umume'tirof etilgan amaliyot asosida qilingan xulosalardir. Ijroiya hokimiyati oliy organlarining vakolatlarini birma-bir keltirib o'tishning imkoni yo'q albatta, chunki har bir davlatda ularga berilgan vakolatlar mamlakatdagi milliy an'analar va tarixiy shart-sharoitlardan kelib chiqadi.

Jamiyat hayoti va siyosiy institutlar faoliyatini erkinlashtirishning asosiy yo'nalishlaridan biri-bu boshqarish jarayonlarini nomarkazlashtirishdir. Erkinlashtirish nazariyasi va amaliyoti, shuningdek, nomarkazlashtirishga doir islohotlar esa, dastlab G'arbiy Yevropa mamlakatlarida va Amerika Qo'shma Shtatlarida boshlangan. Ana shu islohotlar natijasida bugun mazkur mamlakatlar xalqlari fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat barpo etib, demokratik qadriyatlarni yanada rivojlantirmoqdalar.

G'arbiy Yevropa, Amerika Qo'shma Shtatlari va Yaponiya kabi mamlakatlardagi nomarkazlashtirish jarayonlari XX asrning 70-80-yillarida boshlangan edi. 90-yillarga kelib, u o'z samarasini bera boshladi. Demokratik qadriyatlarning insoniy hayot mazmunini belgilay boshlashi natijasida inson huquqlarini himoya qilish va ta'minlashning misli ko'ril-magan yutuqlariga erishildi. Avvalo, fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun keng imkoniyatlar vujudga keldi. Shuningdek, davlat organlarining jamiyat boshqaruviga ortiqcha aralashmasligi ham uning haqiqiy huquqiy davlat darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

Shu o'rinda aytish kerakki, ilg'or demokratik mamlakatlarda barpo etilgan fuqarolik jamiyatlarining takomillashuv jarayonlari demokratik qadriyatlarning umumiy tamoyillariga amal qilsa-da, ularning shaklida, unsurlar rivojida, shuningdek, o'zini o'zi boshqarish, jamoalarga uyushish, mahalliy boshqaruvda milliy an'analar saqlanib qoldi. Shuning uchun ham turli mamlakatlardagi fuqarolik jamiyatlari o'ziga xos tomonlari bilan farqlanib turadi.

4-§. Hukumatning parlament oldida javobgarlik instituti

Davlatning har qanday organlari singari hukumat ham o'z faoliyatidagi noqonuniy harakatlar sababli javobgarlikka tortilishi mumkin.

Hukumatning parlament javobgarligi, odatda, siyosiy javobgarlik sifatida tavsiflanadi. Sud javobgarligiga tortish jinoiy harakat natijasidagi jazolanadigan holat yoki boshqa bir g'ayriqonuniy harakat bajarilishi natijasida sodir bo'ladi, bu esa, sud javobgarligining siyosiy javobgarlikdan asosiy farqi hisoblanadi. Parlament javobgarligi deb, hukumat tomonidan o'tkaziladigan siyosiy harakat, boshqaruv faoliyatining bajarilishi uchun yakdil javobgarlikni o'z zimmasiga olishini bildiradi. Parlament shaklida boshqariladigan davlatlarda hukumat oliy davlat vakillik organida ko'pchilik tomonidan qo'llab-quvvatlanar ekan, hokimiyatni qo'lda saqlab turaveradi. Ishonchsizlikni bildirish aniq yuridik shaklda amalga oshirilishi kerak, maxsus parlament tartibiga rioya qilingan holda, hukumatga nisbatan "ishonchsizlikni bildirish" yoki "tanbeh berish" qarorini qabul qilish siyosiy oqibatgagina olib keladi va o'z - o'zidan ijro etuvchi hokimiyatning a'zolarini tergov qilishga asos bo'la olmaydi. Odatda, kam ovozga ega bo'lib qolgan hukumat yangisi bilan almashtiriladi. Biroq, mag'lubiyatga uchragan hukumat (rasman hokimiyatlarni baravarlashtirish uchun) iste'foga chiqish muddatidan ilgari parlamentni (quyi palatani) tarqatib yuborishi mumkin va navbatdan tashqari saylovlar o'tkazishni belgilaydi. Istinno tariqasida bu holat ayrim davlatlarda qabul qilinganidek, belgilangan vaqt bilan chegaralangan yoki muayyan jarayon bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, Fransiyada yangi saylovlar o'tkazilganidan so'ng bir yil mobaynida Milliy Majlisni Prezident lavozimini bajaruvchi shaxs tarqatib yuborishi mumkin emas. Biroq Milliy Majlis ham yuqoridagi holatda tanbeh berish qarorini chiqarishga haqqi yo'q. Germaniya Federal Respublikasida Bundestag hukumatga ishonchsizlikni bildirish bilan birga yangi federal kanslerni saylasa mag'lubiyatga uchragan hukumat Bundestagni tarqatib yuborishga haqqi yo'q.

Klassik konstitutsiyaviy ta'limotga ko'ra hukumatning olib borayotgan siyosati va qabul qilgan qarorlari uchun vazirlar ham umumjamoaviy asosda javobgardir, qaysiki, u yoki bu vazir bu qarorga qarshi bo'lgan bo'lsa yoki umuman hukumat majlislarida ishtirok etmagan bo'lsa ham. Hamda har bir vazir o'z departamentining olib borayotgan faoliyati uchun shaxsan javobgardir. Individual (shaxsiy) javobgarlik Buyuk Britaniyada hozirda ham qo'llaniladi.

Mansab faoliyatini suiiste'mol qilish yoki jamoat tartib qoidalariga mos kelmagan nojo'ya harakatlar bilan bog'liq hukumat a'zolarining javobgarligi kamdan - kam uchraydigan holatga aylanib bormoqda.

Ko'pchilik davlatlarda hukumat a'zolari Bosh vazir taqdimiga binoan prezident tomonidan tayinlanadi. Mana shu asosdan kelib chiqib hukumat a'zolarini hukumat rahbari oldida javobgardirlar deyishimiz mumkin.

Chunki hukumat rahbari xohlagan ministrni lavozimdan ozod qilishi va boshqasi bilan almashtirishi mumkin. Shu sababdan hozirgi vaqtda gap ko'pincha Bosh vazirning javobgarligi haqida ketadi.

Xorijiy davlatlarning aksariyatida hukumatning parlament javobgarligini harakatga keltirish mexanizmi konstitutsiyaviy qarorlar qabul qilish orqali amalga oshiriladi. Lekin davlatlar tajribalari turlicha. Buyuk Britaniyada Jamoa palatasi tomonidan hukumatning har qanday dasturiga salbiy ovoz berishi hukumatga nisbatan ishonchsizlik bildirish bilan teng hisoblanadi.

Italiya Konstitutsiyasining 95-moddasiga¹ binoan, hukumat takliflariga nisbatan Parlament palatalaridan birining qarshi ovoz berishi albatta hukumatning iste'foga chiqishini keltirib chiqarmaydi. Italiyada hukumatga ishonchni rad etish, rad etish sabablari ko'rsatilgan holda ifoda etilish zarur. Buyuk Britaniyada esa shu holat uchun dalil keltirish shart emas.

Ishonch to'g'risidagi savol hukumat tomonidan ham parlament tomonidan ham qo'yilishi mumkin. Hukumat nomidan ishonch to'g'risidagi savolni Bosh vazir qo'yadi. Parlament nomidan e'lon qilinadigan ishonchsizlik to'g'risidagi qaror qoida tariqasida bir guruh deputatlarning imzosi bilan tasdiqlanishi shart. (Fransiya, Ispaniya, Italiyada imzo chekkan deputatlar soni deputatlar umumiy sonining 1/10 qismidan kam bo'lmasligi shart). Ishonchsizlik to'g'risidagi qarorga imzo chekkan deputatlar agarda ularning bu qarorlariga deputatlarning mutlaq ko'pchiligi ovoz bermasa bu sessiya davomida yana bunaqangi taklif bilan chiqishlari mumkin emas.

Ishonchsizlik bildirish to'g'risidagi qarorni hukumatga kiritish va uni ovozga qo'yish orasida muayyan vaqt bor. Fransiyada bu muddat 2 sutka, Italiyada – 3 kun, Ispaniyada – 5 kun. Bu vaqtni hukumat maxfiy muzokaralar o'tkazishga va parlament a'zolariga nisbatan tazyiq o'tkazishga sarflashi mumkin.

Ishonchsizlik to'g'risidagi qarorni qabul qilish uchun, ovozlarning mutlaq ko'pchiligi talab etiladi. Agar bir guruh deputatlar tomonidan kiritilgan ishonchsizlik to'g'risidagi qarorga ko'pchilik deputatlar ovoz bermasa, qaror rad etilgan hisoblanadi. Hukumat uchun berilgan ovozlar va betaraf ovozlar hisobga olinmaydi. Bunday tartib birinchi navbatda hukumat uchun foydalidir, chunki boshqa usul bilan ovoz berilsa edi hukumatga berilgan ovozlarning soni kamroq bo'lishi mumkin. Germaniya Federativ Respublikasida "ishonchsizlikni konstruktiv bildirish" usuli

¹Конституции Государств Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А. Окунькова. - М.: Издательская группа Норма - Инфра. М,1999. -438с

mavjud. Parlamentda mutlaq ko'pchilik tomonidan ishonchsizlik bildirilishi hukumatning iste'foga chiqishi uchun kamlik qiladi. Buning uchun yangi Kansler nomzodi ko'pchilik ovozi bilan ma'qullanishi kerak. Bunday shart bajarilmagan taqdirda Bundestag muddatidan ilgari tarqatib yuborilishi mumkin.

Bunday hodisa Germaniya Federativ Respublikasida faqatgina 1982-yilda sotsial – liberal ittifoq xristian liberallarga almashtirilganda yuz bergan. Germaniyaning ishonchsizlikni konstruktiv bildirish usuli Ispaniyada ham qabul qilingan. Dunyodagi barcha parlamentar va prezidentlik respublikalarida konstitutsiyaviy qonunchilik hukumat rahbarining yoki hukumat a'zolarining jinoyat sodir etganliklari uchun sud javobgarligiga tortishni o'zida aks ettirgan. Ayblov parlament yoki quyi palata nomidan amalga oshiriladi. Ishni ko'rib chiqish va qaror qabul qilish aslida yuqori palata ixtiyorida (Amerika Qo'shma Shtatlari) Konstitutsiyaviy sud (Italiya, Germaniya) yoki aynan shu maqsad uchun tashkil etilgan sud organi (Fransiya). Agar sudlov Prezident faoliyati ustidan amalga oshirilayotgan bo'lsa bu ish yuqori Odil Sudlov palatasi tomonidan, agar sudlov hukumat a'zosi ustidan bo'lsa bunda bu ish Odil Sudlov palatasi tomonidan amalga oshiriladi.

Ijroiya hokimiyatini amalda nazorat qilishi turli davlatlarda turlichadir. Parlamentda bir partiya yoki tashkillashgan rasmiy guruh mutlaq ko'pchilikni tashkil etsa, qarshi tomonning hukumatga bildirgan ishonchsizligi amalda natijasiz qoladi.

Parlamentida mutlaq ko'pchilikni tashkil etuvchi guruh mavjud bo'lmagan davlatlarda javobgarlik instituti ko'proq qo'llaniladi. Hukumatga nisbatan ishonchsizlik bildirilishi hukumat siyosatining tubdan o'zgarishiga olib kelmasligi mumkin. Ko'pincha u hukumat tarkibida jiddiy o'zgarishga ham olib kelmaydi.

Jahondagi turli davlat Konstitutsiyalarida hukumat a'zolarining javobgarlik masalalari ham o'z ifodasini topgan.

Hukumat a'zolarining konstitutsiyaviy javobgarligi. Huquq normasida huquq va majburiyat mavjud, agar majburiyat bajarilmasa, javobgarlik vujudga keladi. Bu isbot talab qilinmaydigan holat hukumat a'zolarining faoliyatini konstitutsiyaviy–huquqiy tartibga solishda ham o'z kuchiga ega. Qonun chiqaruvchi bu prinsipial holatni, hukumat a'zolarining konstitutsiyaviy – huquqiy javobgarligi orqali bevosita ifodalangan konstitutsiyaviy – huquqiy institutlar rivojlanishini e'tiborsiz qoldirmasligi lozim. Qoidaga binoan, hukumat a'zolari hukumat harakatlari va o'zlarining vakolatlariga tegishli shaxsiy ishlar, shuningdek, ularga bo'ysunadigan organlarning harakatlari uchun javobgardir (Litva Konstitutsiyasi

96-moddasi¹, Polsha Konstitutsiyasining 157-moddasi², Ruminiya Konstitutsiyasining 108-moddasi). Sloveniya Konstitutsiyasining 114-moddasida ta'kidlanishicha, vazirlar hukumatning faoliyati uchun birgalikda javobgardir, har bir vazir esa, o'zining vazirligi faoliyati uchun javobgardir. Gretsiya Konstitutsiyasining 85-moddasiga³ muvofiq, Vazirlar kengashi a'zosi hukumat yuritayotgan umumiy siyosat uchun birgalikda javobgardir. Hukumat a'zolarining birgalikdagi javobgarlik tamoyili boshqaruvning parlamentar va aralash shakllarida alohida o'rin egallaydi. Hukumat a'zosi hukumatning siyosati va qabul qilinayotgan qarorlarning ijobiyligidan qat'i nazar, garchi vazirning shaxsan o'zi u yoki bu qarorni qabul qilishda ishtirok etmagan bo'lsa-da, javobgar bo'lib hisoblanadi. Finlyandiya Konstitutsiyasining 43-moddasiga⁴ muvofiq, hukumat tomonidan ko'rilayotgan masalada ishtirok etgan har bir vazir, agar protokolga kiritish bilan e'tiroz bildirmagan bo'lsa, qabul qilingan qaror uchun javobgardir. Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 68-moddasiga⁵ muvofiq, hukumat a'zosi hukumat tomonidan qabul qilinayotgan qarorlar uchun javobgar bo'lib, garchi shu qarorga ovoz bermasa ham va o'z e'tirozlari to'g'risida tezda xabar bermaganlari uchun ham javobgardirlar. Mas'uliyatning bu mezoni, xususan, hukumat a'zolari tomonidan qabul qilinayotgan qarorlarning yopiqligiga olib keladi. Masalan, Buyuk Britaniyada qaror qabul qilinayotgan ichki jarayonni yoki qaror qabul qilgan qo'mitaning darajasini ma'lum qilish mumkin emas. Birgalikdagi javobgarlik shuni talab etadiki, vazirlarning qarashlari yopiq holda erkin bahs-munozara qilinishi, shu bilan birga, qaror qabul qilingandan keyin ular yagona front chizig'ini saqlashlari shart. Vazirlarning birgalikdagi javobgarligi o'zlariga ishonib topshirilgan soha uchun yakka mas'uliyatni istisno qilmaydi. Hukumatning ayrim a'zolari vakolatlari doirasida erkindirlar va o'z vakolatlari doirasida qilgan harakatlari uchun javobgardir (Bolgariya Konstitutsiyasi 108-moddasi⁶, Sloveniya Konstitutsiyasining 110-moddasi). Qator mamlakatlarda parlament nafaqat hukumatga, balki ayrim vazirlarga ham ishonch bildirmasligi mumkin (Avstriya Federal konstitutsiyaviy qonunining 74-moddasi⁷, Gretsiya Konstitutsiyasining 84-moddasi, Slovakiya Konstitutsiyasining

¹ Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.3) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Сандов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.-305с.

² Также литература. -109с.

³ Также литература. -54с.

⁴ Также литература. -249с.

⁵ Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.2) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Сандов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1997.-375с.

⁶ Также литература. -325с.

⁷ Также литература. 88с.

116-moddasi). Biroq vazirlarning parlament oldidagi yakka tartibdagi javobgarligi mexanizmi parlamentning qarorlari hukumat (davlat) boshlig'ining vazirni lavozimidan chetlatish to'g'risidagi qarori bilan muvofiqlashtirilgan holdagina amal qiladi. Shu bilan birga, boshqaruvning parlamentar va aralash tipdagi davlatlarda ham vazirlarning parlament oldidagi yakka tartibdagi javobgarligi mexanizmi bo'lmasiligi mumkin. Masalan, boshqaruvning parlamentar shakli mavjud bo'lgan Isroilda vazirlarning parlament oldidagi yakka tartibdagi javobgarligi taraqqiyoti o'ziga xos xususiyatlarga ega. Davlatning tashkil qilinishi davridan boshlab, 1962-yilgacha Isroilda vazirlarning yakka mas'uliyati to'g'risidagi tushunchaning o'zi bo'lmagan. Bosh vazir vazirni iste'foga chiqarish huquqiga ega bo'lmagan siyosiy va konstitutsiyaviy bo'ysunish bo'lmagan hollarda ham, masalan, hattoki vazir Knessetda hukumatga qarshi ovoz bergan bo'lsa-da, agar vazir, bosh vazirning xohishiga ko'ra iste'foga chiqishga rozi bo'lmasa, uni kuzatishning yagona imkoniyati bo'lib o'sha vazirsiz ham yangi hukumatni shakllantirib, eski hukumatning iste'foga chiqarish bo'lgan. Bu vaziyatning oldini olish uchun 1962-yilda 1949-yildagi Muvaqqat qonunning 11-moddasi "d" band bilan to'ldirildi. Unga muvofiq, agar Knesset vazirga yoki uning partiyasiga qarshi ovoz bersa vazir javobgar hisoblanadigan bo'ldi. Sanksiya vazirga hukumat tomonidan iste'fo berishdan iborat edi. Bu qonun "Ittifoqdagi intizom to'g'risidagi qonun" nomini olgan. Shundan so'ng, "Hukumat to'g'risida"gi asosiy qonunning 21-moddasiga qo'shimcha sifatida "a" band kiritilgan bo'lib, unga muvofiq bosh vazir iste'foga hukumatning xohlagan a'zosini jo'natishi mumkin. Bu to'g'risidagi farmoyish 48 soat davomida kuchga kirgan. Aslida vazirning iste'fosi oddiy holat bo'lmagan, ayniqsa vazir, bosh vazir a'zosi bo'lgan partiyadan boshqa partiya a'zo bo'lgan bo'lsa. Agar bunday holat yuz bersa, iste'fodan so'ng ittifoq inqirozi yuzaga kelishi mumkin edi. Bu bilan shu narsa vujudga keldiki, 1984-yildan boshlab hamma koalitsion bitimlar o'z ichiga quyidagi shartni qamrab olgan: Bosh vazir boshqa partiya a'zosi bo'lgan ministri, shu partiya roziligisiz, joyidan siljishiga betaraf qolmog'i kerak. Ammo bunaqa shartlarni qo'yish 1991-yil fevralda qabul qilingan "Hukumat to'g'risida"gi Asosiy qonunga tuzatish kiritilganligi sababli taqiqlangan edi. Yangidan qabul qilingan 2001-yildagi "Hukumat to'g'risida"gi Asosiy qonunda ham Bosh vazirning o'z ixtiyori bilan ministrnlarni iste'foga chiqarish vakolati yana belgilanmadi.

Fransiya konstitutsiyaviy huquqiga ham ayrim vazirlarning parlament oldidagi javobgarlik masalasi noma'lum. Vazirlarga yakka

tartibda rezolyutsiya tanbehi chiqarilishi mumkin emas. Javobgarlikka faqat butun hukumat tortiladi, shuning uchun ministrlar kelishilgan holda harakat qilmog'i va o'z hamkasblari fikrini inobatga olishlari kerak. Hattoki vazirning javobgarligi haqidagi masalani parlament oldida qo'yib bo'lmaydi, chunki bu kabi qarorlar u boshqarayotgan vazirlik ish faoliyati uchun halokatli edi. Vazir Parlament oldida o'z vazirligini yomon faoliyati, uning qo'l ostida bo'lgan xizmatchilarining xato va ayblari uchun javob bermaydi. Mansabga ehtiyot bo'lmay tayinlashlar, kam nazorat, amalga oshirib bo'lmaydigan ko'rsatmalar vazirlarning javobgarligiga olib keladigan noto'g'ri harakatlar bo'la olmaydi. Agar Parlament oldida vazir javobgarligi yo'q bo'lsada, u shunga qaramasdan Bosh vazir va respublika prezidenti oldida javobgardir. Fransiya Konstitutsiyasining 8-modda 2-qismiga binoan, Bosh vazirning taqdimi orqali prezident vazirlarning vakolatlarini to'xtatishi mumkin.¹ Amaliyotda vazirlar deyarli tez-tez Bosh vazir tashabbusi tufayli ishdan bo'shatilgan. Vakolatlarini to'g'atishga sabab bo'ladigan asoslar mutlaqo har-xil: Bosh vazirning vazir olib borayotgan siyosati bilan kelishmasligi, vakolatlarni amalga oshirmaslik, shaxsiy xatolar, ministrning ehtiyotsiz aytilgan fikrlari. Vazirning iste'foga chiqishi uning parlament bilan bo'lgan munosabatlarida qiyinchiliklar sababli yuzaga kelgan bo'lishi mumkin.

Rossiya Federatsiyasida na Konstitutsiya, na "Rossiya Federatsiyasi hukumati to'g'risida"gi federal konstitutsiyaviy qonun federal vazirlarning parlament oldidagi yakka tartibdagi javobgarligini e'tiborga olmagan. Rossiyada federal vazirni mansabidan bo'shatish to'g'risidagi to'xtam Prezident va hukumat Raisining bunga roziligini taxmin qiladi (qayd etilgan Federal konstitutsiyaviy qonunning 9-moddasi). Demak, ularning fikrlari qarama – qarshi bo'lishi ham mumkin bo'lgan holatning ehtimoli bor. Hukumat raisining Davlat Dumasidagi ko'pchilikka tayangan paytida, prezidentga hukumat raisi talablariga ko'nmasligi anchagina muammo tug'diradi. Prezident hukumat raisidan asossiz biror bir hukumat a'zosini iste'foga chiqarilishini talab qila olishi holatini tasavvur qilish juda qiyin. Har holda nazariy jihatdan hukumat raisi prezidentning bunday talablarini bajarishdan bosh tortishi mumkin, lekin unda davlat boshlig'i bilan nizo kelib chiqish xavfi mavjud. Amaliyotda Rossiya Prezidenti hukumatning haqiqiy rahbari va ijroiya hokimiyatining boshlig'i (taajub, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 110-moddasida ijroiya hokimiyatni hukumat amalga oshiradi deb, shu tarmoqni kim boshqarishi haqida

¹ Конституции Государств Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова.-М.:Издательская группа Норма-Инфра. М,1999.-667с.

to'xtalib o'tmagan). Prezident hukumat raisini majburlab o'zining fikri bilan hisoblashishiga majbur etuvchi konstitutsiyaviy imkoniyatlarga ega. Shu borada federal vazirlarning javobgarlik chorasi sifatida vazirlarning vakolatlarini tugatish masalasi yuzasidan u o'ziga qanday qulay bo'lsa, shunday holda butun hukumatni iste'foga chiqarishi mumkin (117-moddaning 2-qismi). Tarixiy voqelik bunga misoldir. Shunday qilib, Rossiya hukumati a'zolarining yakka javobgarligi mavjud holat. Ammo federal vazirlarning yakka tartibdagi javobgarlik instansiyasi bo'lib Davlat Dumasi emas, balki prezident va hukumat raisi hisoblanadi. Federal ministrarning yakka tartibdagi javobgarligi hukumatning yagona jamoa bo'lishini ta'minlaydi va vazirlarga ularning vakolatlarini obro'sizlantiradigan axloqlari tufayli vakolatlarining tugashi holatlariga o'z fikrlarini bildirishlariga imkon beradi.

Shunday qilib, hukumat a'zolariga nisbatan konstitutsiyaviy-huquqiy javobgarlik instansiyasi bo'lib, birinchidan, Parlament, uning palatasi (Slovakiya Konstitutsiyasining 116-moddasi), ikkinchidan, davlat rahbari (masalan, Gruziya Konstitutsiyasining 79, 80-moddalari¹ Gruziya Prezidenti oldida hukumat a'zolarining javobgarligini belgilaydi, holbuki uning farmoni bilan vazir egallab turgan mansabidan ozod etilishi mumkin), uchinchidan, hukumatning o'zi yoki uning rahbari (Vengriya Konstitutsiyasining 39-paragrafiga binoan hukumat a'zolari o'z faoliyati uchun hukumat oldida javobgardirlar va uning oldida hisob berishga majburdirlar), to'rtinchidan, sud va maxsus tashkil etilgan organlar (Gretsiya Konstitutsiyasining 86-moddasiga binoan, vazirlarga qarshi ayblov, Parlament raisi tashkil etadigan maxsus sud orqali ko'riladi). Bundan tashqari bir qancha konstitutsiyalar hukumat a'zolarining birdaniga bir necha instansiyalar oldida javobgarligini nazarda tutadi. Masalan, Litva Konstitutsiyasining 96-moddasiga binoan, vazirlar ularga topshirilgan vazifalarni bajarish yuzasidan rahbarlikni amalga oshirayotganda, Seym, Prezident va Bosh vazir oldida javobgardirlar.

Odatda, konstitutsiyaviy – huquqiy normalar hukumat a'zolarining konstitutsiyaviy – huquqiy javobgarligiga asos bo'la oladigan holatlarni aniq holda kamdan – kam ifoda etadi. Tarixiy misol sifatida, quyidagilarni keltirish mumkin, birinchidan, 1791-yilda qabul qilingan Fransiya Konstitutsiyasining 4 – bo'lim, 2 – bobiga binoan, qonun chiqaruvchi organ vazirlarga nisbatan noaniq asoslar doirasida ayb qo'yishi mumkin: jamoat xavfsizligi va konstitutsiyaga tajovuz qilishi, shaxsiy mulk va erkinlikka tajovuz qilishi, kerakli narsalarga sarflanadigan mablag'larni

¹ Конституция мира (Сборник конституций государств мира.Т.2) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджижанов, А.Х.Сайдов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1997.-108-109с.

sarflamay uni isrof qilishi, va ikkinchidan, yanayam noaniq belgilangan vazirlar javobgarligining asoslari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi: “Vazir ikki holatda sudlanadi: qachonki o‘zining hokimiyat vakolatlaridan chetga chiqsa yoki qachonki unga yovuzlikni oldini olish uchun berilgan vakolatlardan foydalanmasa”.

Shu qatorda vazirlarning javobgarligini aniq belgilagan asoslar shaxsiy xohishlarni bartaraf etish yoki turli – xil siyosiy yo‘l tutishlarni yo‘q qilish uchun zarur. Hukumat a‘zolari konstitutsiyaviy – huquqiy javobgarligining quyidagi zamonaviy asoslarini keltirib o‘tish mumkin.

1. Konstitutsiya yoki qonuni buzish. Polsha Konstitutsiyasining 156-moddasiga muvofiq Vazirlar Kengashi a‘zolari Konstitutsiya yoki qonunlarni buzganlik holatlari uchun javobgardirlar. 115 deputat yoki prezident tashabbusi bilan Seym Vazirlar kengashi a‘zolarini Davlat Tribunali oldida konstitutsiyaviy – huquqiy javobgarlikka tortilishi haqida qaror qabul qiladi. Avstriya Federal konstitutsiyaviy qonunining 76 va 142-moddalariga asosan, Milliy kengash Federal hukumat a‘zolariga qarshi Konstitutsiyaviy sud tomonidan ko‘riladigan qonuni buzayotganliklari aybini qo‘yishi mumkin.

2. Taalluqli bo‘lmagan majburiyatlarni bajarish. Hukumat a‘zolari shak – shubhasiz ularga yuklatilgan majburiyatlarni vijdonan bajarishlari, ayrim hollarda, masalan, Niderlandiya Konstitutsiyasining 49-moddasiga¹ muvofiq mansabni egallash oldidan ular qasamyod qilishlari talab etiladi va uni amalga oshirishlari uchun javobgardirlar. Daniya Konstitutsiyasining 16-bo‘limiga² binoan vazirlar burchlarini mansablariga tegishli bo‘lmagan holda bajarganlari uchun mansabdan chetlashtirilishlari mumkin, Gretsiya Konstitutsiyasining 85-moddasi esa, vazirlar Kengashi a‘zolari o‘zlarining faoliyatlari doirasida yanglishganliklari uchun javobgardirlar tartibida ifodalangan.

3. Bir – biriga mos kelmaydigan faoliyat natijasida qonuniy talablarning buzilishi. Bir qator mamlakat konstitutsiyalari hukumat a‘zolari vakolatlarini amalga oshirish tartibini buzgan holatda o‘z lavozimidan ayrilishi bilan bog‘liq bo‘lgan aniq qonun talablarini qamrab olgan (masalan, Moldaviya Konstitutsiyasining 100-moddasi).³ Odatda, hukumat a‘zosi bir vaqtning o‘zida ikkita davlat mansabini egallashga, boshqa kasb faoliyatni amalga oshirishga xaqli emas (Shvetsiya Boshqaruv

¹Конституции Государств Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова.-М.:Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М,1999.-485с.

² Также литература. -304с.

³ Конституции мира (Сборник конституций государств мира.Т.4) Сост. и авторы вступительных статей У.Таджижанов, А.Х.Сайдов.-Ташкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.-79с.

shakllarining 9-paragrafi, 6 – bobi¹, Fransiya Konstitutsiyasining 23-moddasi², Ruminiya Konstitutsiyasining 104-moddasi), shuningdek tadbirkorlik bilan shug‘ullanishga yoki foyda olish maqsadida bo‘lgan korxonaning boshqaruv tarkibiga kirishga haqli emas (Rossiya Federatsiyasi Asosiy qonunining 66-moddasi).³ Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida vazirlar boshqaruv faoliyatlari doirasiga zid keluvchi vazifalar yoritilmagan bo‘lsada, “Rossiya Federatsiyasining hukumati to‘g‘risida”gi konstitutsiyaviy qonunning 11-moddasida, bu tartibdagi faoliyat turlari uchun bir qator cheklovlar belgilangan, lekin vazirlarning bu qoidalarni buzganlik holatlari uchun javobgarlik tartibi belgilanmagan.

4. Ishonchni yo‘qotish. Bu asos ministrlar va hukumat parlament ishonchidan foydalanishlari kerak bo‘lgan, boshqaruvi parlamentar va aralash shaklga ega bo‘lgan davlatlarda mavjud (Gretsiya Konstitutsiyasining 84-moddasi). “Shvetsiya Boshqaruv shakllari”ning 6-bob 5-paragrafiga binoan, agarda Riksdag vazir ishonchni qozona olmadi deb belgilasa, tal‘man (parlament raisi) uni iste‘foga jo‘natadi.

5. Hukumat a‘zosining majburiyatlarni amalga oshirishiga zid keluvchi hatti - harakatlarni (jinoyatlar) sodir etishi. “Shvetsiya Boshqaruv shakllari”ning 3-paragraf 12-bobiga asosan, vazirlarning o‘z xizmat burchlarini bajarayotganliklari va hukumat ishlarini olib borayotganliklarini tekshirishi kerak bo‘lgan Riksdag konstitutsiyaviy komissiya ayblov bo‘yicha vazir agar u shu vaqtda o‘z xizmat burchlariga haddan ziyod loqaydlik qilgan bo‘lsa, o‘z burchlarini bajarayotganda sodir etgan jinoyati uchun javobgarlikka tortiladi,

Vazirlar boshqa shaxslar harakati uchun javobgar bo‘lishlari mumkin. Masalan, ma‘lumki, ayrim konstitutsiyalar hukumat a‘zolariga nisbatan javobgarlikni nazarda tutadi. Davlat rahbari qarorini tasdiqlagan vazir shuning uchun ham javobgar bo‘ladi (Belgiya Konstitutsiyasining 106-moddasi).⁴ Shu bilan birgalikda ayrim hollarda davlat rahbarining og‘zaki yoki yozma ko‘rsatmasi hech qanday holatda vazirni javobgarlikdan ozod qila olmasligi alohida ta‘kidlangan (Belgiya Konstitutsiyasining 102-moddasi, Gretsiya Konstitutsiyasining 85-moddasi).⁵

Hukumat a‘zolariga nisbatan quyidagi konstitutsiyaviy–huquqiy javobgarlik choralari qo‘llanilishi mumkin.

¹ Конституции Государств Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова.-М.:Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М,1999.-711с.

² Также литература. 669-670с.

³ Также литература. 200с.

⁴ Конституции Государств Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова.-М.:Издательская группа Норма-Инфра. М,1999.-125с.

⁵ Также литература. -277с.

1. Vakolatlardan mahrum qilish (vaqtincha to'xtatish). Birinchidan, vazir o'z vakolatlaridan impichment tartibida mahrum bo'lishi mumkin. Masalan, Daniya Konstitutsiyasining 16-bo'limiga asosan, vazirlar mansablariga taalluqli bo'lmagan majburiyatlarni bajarganliklari uchun qirol yoki Folketing tomonidan ularga impichment e'lon qilinishi mumkin va shu impichmentni qirollikning Oliy sudi amalga oshiradi. Gruzia Konstitutsiyasining 64-moddasiga asosan, vazirlar impichment tartibida Parlament tomonidan Konstitutsiyaga amal qilmaganliklari, davlatga xiyonat qilganliklari uchun mansablaridan chetlashtirilishlari mumkin.

Ikkinchidan, hukumat a'zolari chaqirib olinishlari mumkin. Chaqirib olish, odatda, konstitutsiyaviy-huquqiy javobgarlikning boshqa, ishonchsizlikni ifoda qilish chorasidan so'ng amalga oshiradi. Slovakiya Konstitutsiyasining 116-moddasiga muvofiq, Milliy kengash ayrim hukumat a'zolariga ishonchsizlikni ifoda qilishi mumkin, bu holda prezident hukumat a'zosini chaqirib oladi (modomiki uni o'zi tayinlagan); prezidentga hukumat a'zosini chaqirib olish taklifini hukumat raisi ham kiritishi mumkin. Shunga o'xshash masala Polsha Konstitutsiyasining 159-moddasida ham belgilangan.

Irlandiya Konstitutsiyasining 28-moddasiga¹ muvofiq, hukumat a'zosi Bosh vazir talablariga bo'ysunmasa, uning davlat prezidenti tomonidan o'z majburiyatlarini amalga oshirishi to'xtatib qo'yilishi mumkin.

2. Baholovchi konstitutsiyaviy – huquqiy sanksiyalar. Litva Konstitutsiyasining 61-moddasiga muvofiq, so'rovga vazir tomonidan berilgan javob muhokama qilinganidan keyin Sejm bu javobni qoniqarsiz deb qaror qabul qilishi mumkin. Estoniya Konstitutsiyasining 97-moddasi Davlat Majlisi o'zining qarori bilan ministrga ishonchsizligini bildirishi mumkin, degan tushunchani belgilaydi.

3. Konstitutsiyaga (qonunga) mos kelmaydigan vazirlar hujjatlarini bekor qilish. Bolgariya Konstitutsiyasining 107-moddasiga muvofiq, Vazirlar Kengashi ministrarning qonunga mos kelmaydigan yoki "noto'g'ri hujjatlari"ni bekor qiladi. Polsha Konstitutsiyasining 149-moddasiga muvofiq Ministrlar Kengashi ministrning farmoyish va buyruqlarini bekor qilishi mumkin. Kuba Konstitutsiyasining 96-moddasiga muvofiq, agar ministrarning, markaziy idora rahbarlarining farmoyishlari yuqori huquqiy kuchga ega bo'lgan normalarga yuqori darajadagi normalarga zid kelsa, Vazirlar Kengashi ularni bekor qilishi yoki haqiqiy emas deb e'lon qilishi mumkin.

¹ Конституции Государств Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Ожуйкова.-М.:Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М,1999.-342-343с.

Konstitutsiyaviy – huquqiy javobgarlikning maxsus subyekti sifatida hukumat rahbarini ko'rsatish mumkin. Bir tomondan, hukumat rahbari ham qolgan boshqa hukumat a'zolari singari belgilangan tartib va asoslarda konstitutsiyaviy–huquqiy javobgarlikka tortiladi (“Shvetsiya Boshqaruv shakllari”ning 6-bob 5-paragrafi, Irlandiya Konstitutsiyasining 28-moddasi). Boshqa tomondan konstitutsiyaviy–huquqiy javobgarlikning subyekti sifatida hukumat rahbari mavqei, odatda, ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ega. Xususan, u hukumat faoliyatini muvofiqlashtiradi, umumiy siyosatning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi, shuningdek, ayrim boshqa sohalar uchun javobgardir (Bolgariya Konstitutsiyasining 108-moddasi, Italiya Konstitutsiyasining 95-moddasi, Germaniya Federativ Respublikasi Asosiy qonunining 65-moddasi). Bundan tashqari, Madagaskar Konstitutsiyasining 63-moddasiga muvofiq, Bosh vazir vazirliklar faoliyatini muvofiqlashtirish faoliyati uchun ham javobgardir. Ba'zi mamlakatlarda, aynan, hukumat raisi nomiga parlament tomonidan ishonchsizlik votumi bildirilishi mumkin, shuning natijasida hukumat rahbari vazifasidan ozod etiladi (Nepal Konstitutsiyasining 36-moddasi).

Hukumat a'zolari o'z majburiyatlarini amalga oshirishi jarayonidagi harakatlari (shuningdek, aytgan fikrlari) uchun konstitutsiyaviy – huquqiy normalar bilan javobgarlik belgilanmagan holatlar juda kam. Shu bilan bir qatorda Belgiya Konstitutsiyasining 101-moddasi vazirlardan hech biri o'z vazifasini bajarayotgan paytida bildirgan fikri uchun javobgar emasligini ko'zda tutadi. Hukumat faoliyatining barqarorligini ta'minlash qonunchilik organining birinchi darajadagi vazifasidir

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Hukumat tushunchasiga ta'rif bering.
2. Hukumatning davlat hokimiyati markaziy organlari tizimidagi o'rnini qanday?
3. Xorijiy mamlakatlarda hukumatni shakllantirishning qanday tartiblari mavjud?
4. Xorijiy mamlakatlarda hukumat tarkibi kimlardan iborat bo'lishi mumkin?
5. Xorijiy mamlakatlarda hukumat tuzilish tartibi qanday?
6. Xorijiy mamlakatlarda hukumat vakolatlari o'rtasida qanday farqlar mavjud?
7. Xorijiy mamlakatlarda hukumatning davlat rahbari bilan munosabatlari qanday tartibga solinadi?
8. Hukumatning parlament oldida javobgarlik institutining qanday asoslari mavjud?

37-bob. Sudlov hokimiyatining umumiy tavsifi

1-§. Sud hokimiyati. Sud hokimiyatining ijtimoiy vazifasi, qonuniylik va adolatni ta'minlash.

2-§. Sud hokimiyatining tuzilishi: umumiy va maxsus yurisdiksiya sudlari. Favqulodda sudlar tuzilishining taqiqlanishi.

3-§. Prokuror, tergovchi va sudyalarning huquqiy maqomi.

4-§. Sud hokimiyatining oliy organlari.

5-§. Sudning faqat qonunga bo'ysunishi va sud mustaqilligining kafolatlari.

1-§. Sud hokimiyati. Sud hokimiyatining ijtimoiy vazifasi, qonuniylik va adolatni ta'minlash

Har bir davlatda turli xil huquqni muhofaza qilish organlari mavjud: surishtiruv va tergov organlari, prokuratura, advokatura, sud va boshqalar. Shu organlar ichida sud alohida va muhim ahamiyatga ega. Zero, sud davlat hokimiyati tarmoqlaridan biridir. Boshqa yuridik muassasalar davlat hokimiyatlarining biri sifatida namoyon bo'la olmaydi. Sud hokimiyati mustaqil davlat tashkilotini tashkil etuvchi muassasalardan iborat. Sud hokimiyatining holati jamiyatda unga bo'lgan munosabat, uning rivojlanish yo'nalishi yetarli darajada jamiyatning barcha sohalariga katta ta'sir qiladi. Har bir shaxs sudga murojaat qilganida masalasi odil tarzda hal bo'lishiga amin bo'lishi kerak. Qolaversa, inson huquqlari va erkinliklarining himoya qilinishi, o'zaro mojarolar oqilona tarzda hal qilinishi huquqiy davlatning muhim belgisidir. Umuman, sud qoralovchi yoki jazolovchi organ emas, balki buzilgan huquqlarni qonuniy yo'llar bilan qayta tiklovchi organdir.

Sud hokimiyati ham qonun chiqaruvchi, ham ijro etuvchi hokimiyatga o'z ta'sirini ko'rsata oladi. Sud tizimi (Oliy sud, Konstitutsiyaviy sud) qonun bilan mustahkamlangan protsessual tartibda jinoiy, fuqarolik, ma'muriy va boshqa kategoriyadagi ishlarni ko'rib chiqish va hal etishni amalga oshiruvchi davlat organi.

Sudlar umumiy vakolatli va ixtisoslashgan turlarga bo'linadi. Sud davlat tomonidan o'rnatilgan qonunlarning buzilishiga qarshi yuridik sanksiya – jazo tayinlaydigan davlat organidir. Agar qonun chiqaruvchi hokimiyat parlament tomonidan, ijro etuvchi hokimiyat hukumat tomonidan amalga oshirilsa, sud vakolatlari butun sud hokimiyati tizimini tashkil etuvchi sudlar tomonidan amalga oshiriladi. Sudlarning o'zaro mojarolarni ko'rib chiqishi, huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga qonun

normalariga muvofiq holda jazo tayinlash faoliyati odil sudlov deb ataladi. Boshqacha aytganda, qonunlarning sud tomonidan qo'llanilishining o'zi sud faoliyati va tor ma'noda odil sudlov deb ataladi. Shu bilan birga, bu tushunchani kengroq ma'noda tushunish lozimki, odil sudlov bu sudlov faoliyatini to'g'ri, oqilona va odilona, boshqa tashqi kuchlar ta'siridan mustaqil olib borilishi, ya'ni sud vakolatlarini qonun talablari asosida amalga oshirishidir. Sud hokimiyati ikki asosiy funksiyani bajaradi. Birinchi funksiya bu davlat hokimiyat organlari o'rnatgan qonun va qoidalarni buzganlar uchun jazo tayinlash. Ikkinchisi bo'lsa, davlat va fuqarolar o'rtasida kelib chiqqan bahs va mojarolarni ko'rib chiqish va hal etishdir. Shunday qilib, sud davlat organlari va fuqarolar o'rtasidagi nizolarni nafaqat davlatning fuqaroga nisbatan e'tirozi bo'lganda, balki fuqarolarning davlat organlariga e'tirozi bo'lganda ham ko'rib chiqishi shart. Mustaqil va odil sud jamiyat a'zolarini huquqbuzarlar tajovuzidan saqlash bilan birga, insonlarni davlat organlari tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan tazyiqidan himoya qiladi.

Bundan tashqari sud haqida gap ketganda, aytib o'tish lozimki, ba'zan sud hokimiyatini hokimiyatlar uchligida eng kuchsiz hokimiyat deb hisoblashadi. Chunki, qonun chiqaruvchi organdan farqli tarzda sud hokimiyatining faoliyati saylovchilarning erki-irodalarini namoyon etishga asoslanmaydi. Ijro etuvchi hokimiyatdan farqi esa o'z kuch tuzulmalariga (politsiya, armiya) ega emas. Aslida boshqacha yondashib qaralganda, sud hokimiyatining kuchi majburlov apparatiga ega emasligida namoyon bo'lmaydi, balki qozongan obro' va hurmatiga asoslanadi. Mustahkam demokratik an'analarga ega mamlakatlarda sud qarori bajarilmasligi mumkin emas. Bu yerda sud qarorining kuchi qonun kuchi bilan teng.

Sud hokimiyati va odil sudlov tushunchalari to'ldirib turuvchi tushunchalardir. Sud hokimiyati murakkab va serqirra tushuncha. Lekin ularning markazida odil sudlov faqat sud tomonidan olib boriladi degan qoida mavjud. Ya'ni odil sudlov shu faoliyatni olib boradi deb tan olingan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Albatta bunday shaxslar maxsus tayinlanish yoki saylanish jarayonidan o'tadi, taalluqli ta'limga, tajribaga va axloqiy xususiyatlarga ega bo'lishi lozim.

Sudning faqat qonunga bo'ysunishi sud mustaqilligining garovi hisoblanadi. Sud hokimiyati bir qancha universal prinsiplar asosida tashkil etiladi. Eng asosiy prinsip sudlarning mustaqilligidir. Sud davlat hokimiyati bo'linishi prinsipiga ko'ra, uch hokimiyatning biri bo'lib, har bir hokimiyat o'zaro tengdir va ular mustaqil faoliyat olib boradi. Ikkinchi prinsip - bu kollegiallikdir. Sudda ko'riladigan aksariyat ishlar sudyalalar

kollegiyasi tomonidan ko'rib chiqiladi, ya'ni ish katta ahamiyatga ega deb hisoblansa, albatta sudyalar kollegiyasi bilan ko'rilishi shart. Keyingi prinsiplardan biri bu professionalizm hisoblanadi. Ko'p mamlakatlarda sudyalar oliy yuridik ma'lumotga ega shaxslardir. Sud qaroriga shikoyat keltirish huquqi prinsipiga ko'ra, agar tomonlar sudning qaroridan norozi bo'lsalar, yuqori turuvchi sudga shikoyat bilan murojaat qilishlari, ya'ni apellatsiyaga berishlari mumkin. Shuningdek, sudda ko'riladigan ko'p ishlar oshkoralik prinsipiga asoslanib ko'riladi va sud ishini ko'rishni istagan shaxsning ishtirok etishi ta'minlanadi. Bundan tashqari, tomonlarning tengligi ham sud hokimiyatini amalga oshirish prinsiplaridan biridir. Tortishuvchanlik prinsipi esa tenglik prinsipini to'ldirib turadi.

Tarixdan ma'lumki, avvallari sud hokimiyatining ijtimoiy vazifasi hokimiyat tepasida turgan ijtimoiy guruh manfaatlarini himoya qilish va fuqarolar qarshiligini sindirishdan iborat bo'lgan. Masalan, fransuz tadqiqotchisi Aleksis de Tokvil o'zining 1835-yilda chop etilgan kitobida AQSH sud hokimiyatining ijtimoiy vazifalarini quyidagicha ifodalagan:

“Hukumat o'z fuqarolari tomonidan ko'rsatiladigan qarshilikni yengishning ikki usuliga ega bo'ladi, ya'ni o'zlari ega bo'lgan moddiy mablag'larni harakatga keltirish va muayyan shaxslar yoki guruhlariga nisbatan sud qarorlarini qabul qilish.

O'z qonunlari ijrosini qurol kuchi yoki zo'rvonlik bilan ta'minlaydigan har qanday hukumat halokatga uchrashi aniq. Agar u zaif va mo'tadil hukumat bo'lsa, u so'nggi imkoniyat sifatida kuch ishlatishga majbur bo'ladi, bunday holatlarda ba'zi beboshliklarga e'tibor berilmaydi va bunday davlatlarda anarxiya yuz beradi. Agar hukumat kuchli va qat'iy bo'lsa, u kundalik hayotda zo'rvonlik ishlatadi va tez orada harbiy (despotik) hukumatga aylanib qoladi. Uning harakatlari ham, xuddi harakat-sizligi kabi u boshqarayotgan aholini chorasiz sharoitga olib keladi.”

Har qanday anarxiya yoki harbiy diktatura sharoitida ham huquq va qonun ustuvorligini ta'minlay oladigan davlat hokimiyatini o'rnatish uchun xalq o'z harakatini qo'zg'olonlar va davlat to'ntarilishlari ko'rinishida amalga oshiradi. Shunday holatlarda "odil sudlovning oliy maqsadi zo'rvonlik g'oyasini huquq g'oyasi bilan almashtirish, hukumat va u qo'llaydigan kuch o'rtasida huquqiy to'siq o'rnatishdan iboratdir”¹

Haqiqatdan ham, odil sudlovni amalga oshirayotib, sud hokimiyati davlat zo'rvonligini tiyib, uning jamiyatga ta'sirini sivilizatsiyalashgan shaklga keltiradi, aynan sud qonunni hurmat qiluvchi fuqarolarni davlat mashinasi “g'ildiraklari ostiga tushishi” xavfidan qutqarilishini

¹ Де Токвиль А. Демократия в Америке. –М.: Прогресс, 1992. с.120

kafolatlaydi. Bu odil sudlovning yagona maqsadi emas, lekin o'ta muhim maqsadi hisoblanadi.

Agar uning maqsadi shu bilangina cheklanadigan bo'lsa, unda sud hokimiyati, qancha sivilizatsiyalashgan shaklda bo'lmasin, mohiyatan faqat jazolovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. To'g'ri, sud hokimiyati aybdor shaxslarga nisbatan jazo tayinlaydi, ammo uning ijtimoiy vazifasi faqat shundan iborat emas. Jamiyatdagi munosabatlarda juda ko'plab konflikt (ixtilof, nizo) yuzaga keladi. Bunda qonunga rioya qilmaydigan individ (shaxs) va davlat o'rtasidagi ixtiloflar asosiy o'rin egallamay, balki qonunni hurmat qiluvchi fuqaro (shaxs, individ)ning huquq va erkinliklari davlatning xatosi, ayniqsa, uning zo'ravonligidan himoya qilinishi yuzasidan kelib chiqadigan ixtiloflar dolzarb hisoblanadi. Agarda A. De Tokvil ta'kidlagan holatda sud "quloqsiz"larga qarshi davlatning qurolli sifatida namoyon bo'lsa, ya'ni, u huquqning davlat tomonida ekanini tasdiqlagan holda davlatni fuqarolardan himoya qilishni nazarda tutgan bo'lsa, hozirda sud insonni davlat tazyiqidan himoya qilishi lozim, vaholanki, huquq inson tarafidir.

Bundan tashqari, bir qator demokratik mamlakatlarda oliy hokimiyat organlari o'rtasidagi ixtiloflar, shuningdek, bir hokimiyat doirasidagi davlat organlari o'rtasidagi ixtiloflar, davlat va boshqa ommaviy birlashmalar (federatsiya subyektlari, mahalliy o'zini o'zi boshqaruv jamoalari va boshqalar) o'rtasidagi nizolar ham sud hokimiyati tomonidan hal etiladi. Tabiiyki, sud subyektlar o'rtasidagi nizolarni huquq negizida hal etadi, bu subyektlar fuqarolar bo'ladimi, guruhlarimi yoki davlat organlarimi – buning ahamiyati yo'q, chunki ularning o'z huquqlarini o'zlari tasdiqlashi jamiyatda tartibsizliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Sud hokimiyatining faoliyatiga siyosiy omilning ta'siri haqidagi masala ham dolzarbdir. Mantiqan bunday ta'sir mavjud bo'lishi mumkin emas. Har qanday davlatdagi qonunchilik hokimiyati, ijro hokimiyati yoki ular tarkibining ko'pchilik qismi nafaqat siyosiy kuchlarning – guruhlar, siyosiy partiyalarning bevosita ta'siri ostida bo'ladi, balki o'zlari ham faol siyosiy kuch hisoblanadi, sud hokimiyati esa, siyosiylikdan to'la chiqarilishi kerak, aks holda u betaraf (holis) bo'la olmaydi, ishni hal etayotganda esa u huquqqa emas, siyosiy maqsadga amal qilishga majbur bo'ladi.

Albatta, amalda sud hokimiyatini siyosatdan xoli etishning to'la iloji yo'q. Sudyalar ommaviy huquq sohasiga taalluqli ishlarni hal etayotganlarida (ommaviy huquqni bejiz siyosiy huquq deyishmaydi), o'zlari qabul qilayotgan qarorning qanday siyosiy oqibatlarga olib kelishini

oldindan bilmasliklari va qaror qabul qilayotib bu oqibatlarni hisobga olmasliklari mumkin emas. Amerikalik tadqiqodchi J. Uayt shundan kelib chiqqan holda: “Hayotda sudyalarning maqsadi umuman siyosiy masalalarni hal etishda betaraf bo‘lish emas, balki ular bunday masalalarni hal etishda o‘zlarining siyosiy xayrixohligi va partiyaviy e‘tiqodlarini oshkora ifoda etmasligidadir” deb yozadi.

J. Uayt o‘z fikrini aniqroq ifodalashi lozim edi, chunki siyosiy mazmundagi ishlarni hal etishda sudya faqat huquqni qo‘llamog‘i lozim. Sud o‘z qarorida siyosiy xayrixohligi va partiyaviy e‘tiqodini umuman ifoda etmasligi lozim, aks holda sudning xolisligi yo‘qoladi.

Sud nuqtai nazarining chegarasi adolatli va huquqiy bo‘lishi lozim. Aks holda, sud mustaqilligidan mahrum bo‘ladi va boshqa hokimiyat organlarining oddiygina tobesiga aylanib qoladi. Bunday holatni avtoritar va ayniqsa, totalitar rejimlarda ko‘p uchratish mumkin. Shunday tuzumli mamlakatlarda sud ko‘pincha siyosiy qasos olish quroli sifatida amal qiladi.

Umuman, sud hokimiyati – bu muayyan vositadir va u bilan huquq ijtimoiy munosabatlarga ta‘sir ko‘rsatadi. Bu vosita yagona emas, lekin u nizoli holatlarda eng ko‘p qo‘llanadi. Agar tomonlardan biri yoki ularning barchasi nizoda huquqni ijtimoiy qadriyat sifatida tan olmasa, yoxud undagi me‘yorlarni o‘zi uchun emas, faqat boshqalar uchun deb bilsa, bu holat sud hokimiyati faoliyatining samarasiz olib borilganidan dalolat beradi.

Sud faoliyatida sudga murojaat qilish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda sud o‘z faoliyatini qisman ta‘minlash uchun boj to‘lovlari qabul qiladi. Boj to‘lovlari - bu qo‘zg‘atilgan ish-harakatlarining ma‘lum bir qismini tashkil qiluvchi mablag‘dir.

Ma‘lumki, sud hokimiyati faoliyatini ta‘minlash davlatga juda qimmatga tushadi. Sud hokimiyati mansabdor shaxslarining maoshi ko‘pincha butun davlat apparatida eng yuqori turadi, bundan tashqari qo‘riqlash, imtiyozli nafaqalar – bularning barchasi sud mustaqilligi kafolatlari jumlasiga kiradi. Masalan, 80 yillarning boshlarida ko‘pchilik Amerika hakamluk sudlarida - bir oyda kamida ming dollar sarf qilingan. Sud majlisining 1 soati - 250 dollar, aybni e‘tirof etishni rasmiylashtirish majlisi (20 daqiqalik) - 75 dollar, voyaga yetmaganlar sodir etgan xatti-harakat muhokamasi kamida 50 dollar bo‘lgan.

Yuqorida aytib o‘tilgan sud harajatlarini qisman qoplashda arizachi mazkur sarf-xarajatlarning to‘lanishini ta‘minlashi yoki kafolatlashi lozim degan xulosaga borish kerak emas. Aks holda odil sudlovdan foydalanish

konstitutsiyaviy huquqi tamoyili havoda qolib ketar edi va sud faqat juda boy kishilar murojaat qila oladigan organga aylanardi. Unday sharoitda hech qanday demokratiya haqida so'z yuritish mumkin bo'lmadi. Ikkinchi tomondan, har qanday moddiy javobgarlikdan holi bo'lib, odil sudlovga murojaat qilish sud ishlarining ko'payib ketishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham, odatda sudga murojaat qilish davlat yoki mahalliy boj to'lanishini talab qiladi, bunday boj unchalik katta bo'lmashligi va u yutqazgan taraf tomonidan undirilishi lozim. Boj va to'lovlar undirish sud xarajatlarini to'liq ta'minlashni maqsad qilib qo'ya olmasada, uni moddiy jihatdan ta'minlovchi soliq to'lovchilar uchun yengillik bo'ladi.

Sud hokimiyatining konstitutsiyaviy tartibga solinishi hajmi turlicha bo'ladi. Misol tariqasida, konstitutsiyalarda hokimiyatning ushbu sohasiga ajratiladigan o'rin miqdorining ortib borishini ta'kidlash mumkin. Biroq demokratik konstitutsiyalarda ham uning ijtimoiy vazifasiga ta'rif keltirilganligiga kamdan-kam duch kelinadi, ammo konstitutsiyaviy tuzumga, huquqiy tartibga nisbatan kulgili tuyuladigan, sudlarning tarbiyaviy ahamiyati va vazifalariga asosiy e'tiborni qaratuvchi sotsialistik konstitutsiyalar juda ko'p uchraydi.

Masalan, 1976-yilda qabul qilingan Kuba Respublikasi Konstitutsiyasining 123-moddasi sudlar faoliyatining asosiy maqsadlarini quyidagicha belgilab qo'ygan:

- a) Sotsialistik qonunchilikni qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash;
- b) Kuba konstitutsiyasi belgilab qo'ygan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tuzumni himoya qilish;
- v) Ushbu konstitutsiyada tan olingan sotsialistik mulk va boshqa turdagi mulklarni muhofaza qilish;
- g) Davlat muassasalari, xo'jalik va ommaviy jamoat tashkilotlarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish;
- d) Fuqarolarning hayoti, erkinligi, or-nomusi, qadr-qimmatini, mulki, oilaviy munosabatlari va boshqa huquq, qonuniy manfaatlarini himoya qilish;
- e) Qonunbuzarliklar, jamiyatga qarshi xatti-harakatlarni oldini olish, bunday xatti-harakatlarni sodir etgan shaxslarni jazolash va qayta tarbiyalash, qonuniy huquqlar buzilganligi haqida ariza tushganda huquqiy me'yorlarning kuchini qaytadan tiklash;
- j) Qonunga qat'iy rioya qilish maqsadida jamiyat huquqiy ongini yuksaltirish, sudda chiqariladigan qarorlarni shunday ta'riflash kerakki, bu qarorlar orqali fuqarolar o'z oldida turgan majburiyatlarini ongli va ixtiyoriy ravishda bajarsinlar – Vatanga sadoqat, sotsializmga sodiqlik va sotsialistik jamiyat qoidalariga to'la amal qilishga xizmat qilsin.

2-§. Sud hokimiyatining tuzilishi: umumiy va maxsus

yurisdiksiya sudlari. Favqulodda sudlar tuzilishining taqiqlanishi

Huquqiy nizolarni hal etish bo'yicha sudlar faoliyatining doirasi, ya'ni ishlarni ko'rish va hal qilish sohasi hamda predmeti (hududi) yurisdiksiya deyiladi (lotincha *jurisdictio* – sud muhokamasi; sud okrugini anglatadi). Shunday qilib, yurisdiksiyaviy faoliyat, ta'kidlab o'tilganidek, qaysidir ma'noda vakillik va ma'muriy organlarga ham xos, lekin ma'muriy organlarning ham faoliyati demokratik davlatlarda sud nazorati ostida turadi, shuning uchun sudlar yurisdiksiyasi ularga nisbatan kengroq.

Demak, sudlarning yurisdiksiyaviy faoliyati odil sudlovni amalga oshirishda, ya'ni ko'rib chiqilayotgan nizolar (ixtiloflar) bo'yicha sudyalardan tomonidan xolislik bilan odilona huquqiy qarorlar qabul qilinishida namoyon bo'ladi. Bunga sud jarayonida inson huquqlarini kafolatlash va ko'rilayotgan har bir ish bo'yicha haqqoniy holatlarni belgilashga qaratilgan maxsus protsessual shakllarni qo'llash orqaligina erishiladi.

Sud yurisdiksiyasi, ya'ni sud organlarining ma'lum soha faoliyati umumiy yurisdiksiya va maxsus yurisdiksiyani o'z ichiga oladi. *Umumiy yurisdiksiya* tushunchasi ostida sud organlarinig jinoiy va fuqarolik ishlarini ko'rib chiqish bilan bog'liq faoliyati tushuniladi. Maxsus yurisdiksiya haqida gapirilganda, bu sohada sudlarning faoliyatini turlicha tushunish mumkin. Odatda, maxsus yurisdiksiyaga ma'muriy mojarolarni, bahslarni yoki ishlarni ko'rib chiqish va konstitutsiyaviy yurisdiksiya kiradi. Umumiy yurisdiksiya sudlari tizimi bilan ixtisoslashgan sudlarning ham farqi bor. Odatda ularni ichki va tashqi ixtisoslashgan sud tizimlari deb ataydilar. Umumiy yurisdiksiya sudlari (yoki ichki ixtisoslashgan), ya'ni bir turli sudlar (odatda umumiy vakolatli) huquqning barcha sohalaridagi kelib chiquvchi bahslarni ko'rib chiqadi. Masalan, bunday sudlarni xalq sudlari deb ataylik, lekin bu sudlar o'z ichida ham ixtisoslashadi va fuqarolik ishlari bo'yicha kollegiya, jinoyat ishlari bo'yicha kollegiya, oila ishlari bo'yicha kollegiya va boshqalarga bo'linadi. Bunday universal yurisdiksiya sudlari har qanday ishlarni ko'rib chiqishlari mumkin, shu jumladan, huquq normasining konstitutsiyaviyligini ham. AQSHda har bir sud har qanday huquq normasini konstitutsiyaga mosligini ko'rib chiqishi mumkin. Sud tizimi ixtisoslashgan sudlarni (tashqi ixtisoslashgan) ham o'z ichiga olishi mumkin. Bunday holatda o'z iyerarxiyasiga ega mustaqil sudlar tizimi shakllantiriladi. Umumiy sudlar tizimi alohida, ma'muriy sudlar alohida, harbiy sudlar alohida tuziladi. Bunday ixtisoslashgan sudlar ham bosqichma-bosqich yuqori zvenoga qarab ketadi. Germaniya Federativ Respublikasining

Asosiy qonunida yuqoridagi variant asosida sud tizimi tashkil etilgan. Bundan tashqari bunday tizimlar Buyuk Britaniya, Fransiya va MDHning bir qancha davlatlarida (Armaniston, Moldova) mavjud. Umumiy sudlar bu umumiy vakolatli ham jinoiy, ham fuqarolik ishlarini ko'rib chiqadilar. Ularda sudya sifatida professional huquqshunoslar xizmat qiladi. Lekin ko'p mamlakatlarga yana bir xususiyat xoski, ularda odil sudlovga professional bo'lmagan sudyalari jalb qilinadi. Ular oddiy fuqarolar bo'lib, maxsus kollegiyani, ya'ni sud hay'atini tashkil etadi. Bu kollegiya ko'rib chiqilayotgan jinoyat ishida ayblanuvchining aybdor yoki aybsiz ekanligi to'g'risida qaror chiqaradi. Professional huquqshunos sudya esa jazoning og'irrog'i yoki yengilrog'ini tayinlashni hal qiladi. Boshqacha aytganda, huquqshunos sudya jinoyat fakti masalasini hal qilmaydi, balki sodir etilgan jinoyatning huquqiy oqibatiga baho beradi. Ushbu sud holati fuqarolik ishlari bo'yicha ham odil sudlovni amalga oshiradilar. Bunday holatda ular bahs kelib chiqqan hodisa sodir bo'lgan yoki bo'lmaganligini hal qiladilar. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, oddiy fuqarolar odil sudlovni amalga oshirish uchun nafaqat sud hay'ati sifatida, balki noprofessional sud a'zosi sifatida ham tanlanadi. Biz ularni xalq maslahatchilari, sud maslahatchilari, assizlar, sheffenlar, xalq sudyalari va boshqa nomlar bilan ataymiz. Sud jarayoniga noprofessional sudyalarni jalb qilish bo'lib o'tgan voqeaga oddiy inson sifatida baho berish imkonini beradi. Shuningdek, ularning sudyalarga yordami jazo tayinlashda, jabrlanuvchi, ayblanuvchi, guvohlarni so'roq qilishda qo'l keladi va buning natijasida sud jarayoni real hayotga yaqinlashadi. Fuqarolarni odil sudlovga jalb qilishning bunday shakllari Vengriya, Bolgariya, Italiya, Chexiya kabi davlatlarda qo'llanadi. "Sheffen" tushunchasi Germaniyada noprofessional sudya ma'nosini bersa, fransuzchada bu so'zning ma'nodoshi "assizdir". Bunday noprofessional sudyalari yoki maslahatchilar sud jarayonida huquqshunos sudyalari bilan teng huquqlarga ega va lozim bo'lgan paytda ayblanuvchining aybdor yoki aybsizligi masalasi yuzasidan sudyalari bilan tengma-teng tarzda ovoz beradi.

Agar umumiy sudlarga to'xtaladigan bo'lsak, ular ikki guruhga bo'lib: odil sudlovning anglo-sakson va kontinental modellariga asoslanadi. Anglo-sakson modeli bir qancha o'ziga xos belgilarga ega. Bunday belgilarga birinchidan ular tomonidan "umumiy huquq"ning qo'llanilishini kiritishimiz mumkin, ya'ni sud protsedentlaridan foydalanish va ularni huquq manbai deb tan olinishidir. Ikkinchidan, sud tomonidan nafaqat moddiy huquq normalari, balki protsessual normalarning ham ishlab chiqilishidir. Uchinchidan, ishni ko'rib chiqishning apellatsiya shakli va

sud jarayonining tortishuvchanligi, ya'ni davlatning ayblovchi sifatida ishtirok etmasdan ayblov va himoyaning, da'vogar va javobgarning o'zaro kurashishidir. Bunday jarayonda sudya xolis subyekt sifatida ishtirok etib, tomonlarni eshitadi va qaror chiqaradi. Hatto, jinoiy ish ko'rilayotganda ham sudya davlat xizmatchisi bo'lsa-da, davlat ayblovini qo'llab-quvvatlayotgan prokurorga yordam bermaydi hamda davlat foydasiga qo'shimcha dalillar keltirishga harakat qilmaydi. Agar prokuror keltirgan dalillar ayblanuvchini aybdor deb topishga yetarli bo'lmasa, ishni qayta tergov qilish uchun yubormaydi va ayblanuvchini aybsiz deb e'lon qiladi. Anglo-sakson tizimida professional bo'lmagan shaxslarni sud ishlariga jalb qilinishi va sudyalarni tanlash amaliyoti, ayniqsa, quyi darajalarda bu model uchun xarakterli jihat hisoblanadi.

Odil sudlovning kontinental modeli rivojlangan qonunchilikdagi bazasiga, ya'ni sud tizimi va tarkibini, uning faoliyatini protsessual shaklni belgilaydigan bazaga tayanadi. Bu model sud pretsedentini tan olmaydi. U shikoyat qilishning apellatsiya shaklidan tashqari, kassatsiya, nazorat va reviziya shaklini ham nazarda tutadi. Bu tizimga sudyaning sud jarayonida faol qatnashishi bo'lib, ko'plab holatlarda sudyalar lavozimiga tayinlanadi. Oxirgi yillarda ikkala model ham sezilarli darajada bir-biriga yaqinlashmoqda. Anglo-sakson tizimida sudning faoliyat tartibini belgilovchi qonunlar qabul qilinib, uning moddiy huquq bazasi kengaytirilmoqda. Kontinental tizim esa qonunchilikdagi bo'shliqni sud qarorlari yordamida to'ldirib bormoqda.

Musulmon modeli yana bir o'ziga xos tizim bo'lib: musulmon sudida musulmonlar yoki shunday sudga rozi bo'lgan kishilarning ishlari ko'rib chiqiladi. Xalq maslahatchilari, professional bo'lmagan shaxslar umuman tan olinmaydi va sud jarayoni shariat qonunlari asosida ham fuqarolik, ham jinoiy ishlar bo'yicha faoliyat olib boradi. Ba'zi mamlakatlarda, xususan Nigeriyada musulmon sudlarining yuqori turuvchi instansiyalari mavjud, qolganlarida sud bir instansiyadan iborat.

Yuqorida sudyalar maqomining ba'zi elementlari haqida, shuningdek, ularning tayinlanishi va almashtirilishi haqida ham gapirildi. Sudyalar maqomining o'ta muhim elementi bu sudyalarning almashtirilmasligidir. Bu degani sudya qonun tomonidan o'rnatilgan muddatga yoki yoshgacha o'z lavozimidan ozod qilinmaydi yoki almashtirilmaydi, istisno holatlardagina almashtirilishi mumkin: agar sudya jinoyat sodir etsa yoki sudyalar faoliyatiga mos bo'lmagan ishlar bilan shug'ullansa shuningdek, sudya o'z xohishi bilan o'z lavozimidan ketishi mumkin. Sudyaning lavozimidan olish faqat sudlarning o'zini o'zi boshqarish organi orqali amalga oshi-

riladi. Shuningdek, xuddi shu organ jinoyat sodir etgan sudyaga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish huquqiga ega. Qolaversa, almashtirilmaslik prinsipiga ko'ra hokimiyatda boshqaruvchi siyosiy partiyaning almashuvi sudyalarning holatiga ta'sir qilmaydi. Totalitar-sotsialistik davlatlarda sudyalar deputatlar singari saylovchilar tomonidan qaytarib olinishi mumkin. Sudyalar mustaqil va faqat qonunga bo'ysunadilar. Ular siyosiy partiyalarga a'zo bo'lmaslik prinsiplariga ko'ra faoliyat olib boradi. Qoida bo'yicha, sudyalar siyosiy partiyalarning a'zosi bo'la olmaydi, hamda siyosiy namoyishlar va ish tashlashlarda ishtirok etmaydilar. Shu bilan birga sudyalar boshqa haq to'lanadigan ishlar bilan shug'ullanishlari mumkin emas. Sud muassasalarida qarindoshlik munosabatlari istisno etiladi. Har bir davlatda o'ziga xos sud tizimi mavjud.

Unitar davlatlarda, odatda yagona sud tizimi mavjud bo'ladi. Federativ davlatlarda ham yagona tizim mavjud bo'lishi mumkin, biroq federal subyektlar sudlari uchun alohida tizim mavjud bo'ladi, masalan AQSHda shtatlarning Oliy sudlari bilan birga AQSH Oliy sudi oxirgi instansiya sudi hisoblanadi. Agar ikki tizim bir paytda mavjud bo'ladigan bo'lsa, federal sudlar faqat federal qonunlarni qo'llaydilar, shtat sudlari esa shtatlar qonunlarini ham, federal qonunlarini ham qo'llaydilar. Unitar mamlakatlarda ham yagona yoki markazlashtirilmagan sudlar mavjud bo'lishi mumkin. Markazlashtirilmagan sudlar bir necha xil va bosqichli sudlardan iborat bo'ladi, hamda oliy sud tomonidan boshqariladi. Barcha mamlakatlarda bir necha instansiyali sudlar amal qiladi. Ishni oldin birinchi instansiya sudlari (mirovoy sudlar, politsiya sudlari, tuman sudlari, sud okruglari sudlari va b.) ko'rib chiqadi. Ko'plab mamlakatlarda ikkinchi instansiya sudlari o'zgacha apellatsiya yoki yuqori sudlardir. Ularga birinchi instansiya sudining qaroridan norozi bo'lgan taraf shikoyat bilan murojaat qilishi mumkin. Oxirgi instansiya sudi bu kassatsiya sudlaridir. Bu yo yuqori turuvchi sud yoki rasman kassatsiya sudi deb nom olgan oliy sudlar bo'lishi mumkin. Bunday sudlar tarkibi faqat professional sudyalardan iborat bo'ladi va hech qanday xalq maslahatchilari kiritilmaydi. Shuningdek, bu sudlar dalillar, faktlarni ko'rib chiqmaydi, balki avvalgi sud jarayonida sudyalarning qonun talablarga qay darajada amal qilgani tekshiriladi.

Oliy sudlar faqat konstitutsiya yoki qonunlarda nazarda tutilgan alohida ishlarni ko'rib chiqadi. Birinchi instansiya sudlari xalq maslahatchilari ishtirokida jinoyat ishlarini ko'rib chiqishlari mumkin. Birinchi instansiya sudlari jinoyat va fuqarolik ishlarini ko'rib chiqadi, lekin ba'zi ishlar faqat yuqori turuvchi sudlar tomonidan ko'rib chiqilishi qonunlarda

nazarda tutilishi mumkin. Mirovoy sudlar kam ahamiyatli jinoyat ishlarini va da'vo summasi uncha yuqori bo'lmagan fuqarolik ishlarini ko'rib chiqadi.

Anglo-sakson huquq tizimidagi mamlakatlarda sudlar yagona tizimni tashkil etadi, unga ko'ra turli soha sudlari yagona Oliy sudga birlashadi. Ayni paytda ko'pchilik mamlakatlar, ayniqsa Yevropa qit'asidagi davlatlarda sudlarning alohida va mustaqil tizimlari mavjud. Bu mamlakatlarda Oliy sud boshchiligidagi umumiy va maxsus sudlarning bir-biridan alohida mustaqil bo'lgan sud tizimlari tashkil etilgan. Bunga yorqin misol qilib, 1949-yilda qabul qilingan Germaniya Asosiy Qonunida Federal konstitutsiyaviy sud bilan bir qatorda yana alohida beshta sud ta'sis etilishi ko'zda tutilgan, bular: Federal sudlar palatasi, Federal ma'muriy sud, Federal moliya sudi palatasi, Federal mehnat sudi, Federal ijtimoiy sud. Ular sud amaliyotida bir xillikni ta'minlash maqsadida hamkorlikdagi (qo'shma) senatni tashkil etadilar (95-modda, 1- va 3-qism).

Roman-german huquq tizimidagi mamlakatlarda va ba'zi shu huquq tizimida bo'lmagan boshqa mamlakatlarda umumiy yurisdiksiya sudlar, ya'ni fuqarolik va jinoiy ishlarni ko'rib chiquvchi sudlar tizimi bilan bir qatorda, davlat kengashi deb ataluvchi (Fransiya, Italiya) hamda Oliy ma'muriy sud deb ataluvchi organ tomonidan boshqariluvchi ma'muriy adliya tizimi ham barpo etiladi (Shvetsiya). Ba'zi bir postsotsialistik mamlakatlarda ham (Bolgariya, Chexiya) xuddi shu tarzda ikkitadan sud tizimi ta'sis etilgan. Polshada Oliy ma'muriy sud, hozircha, Oliy sud tomonidan nazorat qilinadi.

Yevropa qit'asidagi mamlakatlarda va postsotsialistik mamlakatlarda konstitutsiyaviy sudlar muhim o'rin egallaydi, ular haqida ba'zi konstitutsiyalarda sud hokimiyatiga emas, balki konstitutsiyaviy kafolatlarga bag'ishlangan boblarda to'xtalib o'tiladi (Italiya). Avstriya Konstitutsiyasining mazkur bobida ma'muriy sud haqidagi me'yorlar mavjud. Konstitutsiyaviy sudlar federatsiya subyektlari tomonidan tashkil etiladigan federal davlatlarda yagona tizimni tashkil etmaydi. Bundan tashqari, anglo-sakson huquq tizimidagi va ba'zi boshqa mamlakatlarda (AQSH, Hindiston, Yaponiya) konstitutsiyaviy nazorat funksiyasi umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan amalga oshiriladi.

Shuningdek, ba'zi mamlakatlarda yuqori lavozimli shaxslarning konstitutsiyaviy javobgarliklari haqidagi ishlarni ko'rib chiquvchi sudlar ham mavjud (Fransiyada Oliy odil sudlov va Respublika odil sudlov sudi, Polshada Davlat tribunali).

Roman-german huquq tizimidagi va boshqa ba'zi mamlakatlarda hisob palatalari va shunga o'xshash boshqa organlar ham sud hokimiyatiga

tegishli hisoblanadi. (Masalan, Italiya Respublikasining 1947-yilda qabul qilingan konstitutsiyasining 103-moddasi).

Ba'zi bir musulmon mamlakatlarida davlat sudlari bilan bir qatorda shariat sudlari ham faoliyat ko'rsatadi. Ular musulmon huquqi va shariat qoidalari asosida ish ko'radilar.

Demokratik konstitutsiyalar odatda qonunda belgilangan protseduradan tashqari faoliyat ko'rsata oladigan favqulodda sudlar tuzishni taqiqlaydi. Masalan, Germaniya Asosiy qonunining 101-moddasi, 1-qismida shunday deyilgan: "Favqulodda sudlarga ruxsat etilmaydi. Hech kim o'zining qonuniy sudyasi sudlovidan mahrum qilinishi mumkin emas".

Ko'p davlatlarning konstitutsiyalariga ko'ra favqulodda sudlarning tashkil etilishi umuman nazarda tutilmagan va taqiqlanadi. Zero, sudlar doimo amal qiluvchi qonunlar asosida faoliyat olib boradi. Agar biz favqulodda sudlarning favqulodda holatlarda amal qiladi deb tasavvur qilsak, xato qilamiz.

3-§. Prokuror, tergovchi va sudyalarning huquqiy maqomi

Konstitutsiyaviy huquq manbalarida sud hokimiyati bilan hamkorlik qiluvchi turli o'rinlar va mansabdor shaxslar haqida ham normalar mavjud. Bu prokurorlar, tergovchilar, sud politsiyasi, sud ijrochilari va boshqalar. Ularning vakolatlari boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi va boshqa huquq sohaslarida o'rganiladi.

Prokuratura boshqa masalalar bilan birga jinoyatchilikka qarshi kurashish bilan ham shug'ullanadi. Ular davlat vakili sifatida sud jarayonida davlat ayblovini qo'llab-quvvatlaydilar. Xususiy masalalar bo'yicha ishlarda esa, prokuror ishtirok etmaydi. Shuningdek, jazo o'tash joylarida umumiy nazorat olib boradi, totalitar-sotsialistik davlatlarda esa, qonuniylik ustidan umumiy nazorat olib boradi. Fuqarolik ishlarini ko'rib chiqishda prokuror davlat manfaatlarini himoya qilish uchun ishtirok etadi. Ba'zida prokuratura Adliya vazirligi qoshida tashkil etiladi (masalan, AQSHda bosh prokuror vazifasini adliya vaziri bajaradi), ba'zida esa, alohida tizim qilib ajratib olinadi hamda parlament yo prezidentga yoxud ikkala organga ham hisobot berib turadilar (Ispaniya, Italiya, Ukraina va b.). Boshqa guruh davlatlarda esa, prokuratura sudlar qoshida xizmat ko'rsatadi va alohida tizim sifatida tashkil etilmaydi (Fransiya).

Tergovchilar prokuror bilan bir tizimga kirib, ularga bo'ysungan holda faoliyat olib borishlari mumkin. Tergovchilar uyushmalari sudlar qoshida ham tashkil etilishi mumkin. Unda ular sud tergovchilari deb

ataladi yoki umuman alohida tizimni tashkil etishi ham jahon amaliyotida kuzatiladi. Agar tergovchilar alohida bir tizimga kiritilsa, odatda tergov qo'mitalari tomonidan boshqariladi. Bir qator mamlakatlarda tergovchilar umuman boshqa tizimga bo'ysungan holda ham tashkil etiladi, masalan, IIV qoshida.

Sud hokimiyati tuzilmasi sudlardan tashqari sud hokimiyatiga xizmat ko'rsatuvchi ba'zi boshqa davlat organlari va muassasalarini ham qamrab oladi. Ular orasida, eng avvalo, tergov-qidiruv va prokuratura organlarini ta'kidlashimiz lozim. Ba'zi bir mamlakatlarda ular sud tizimiga kiritilgan, boshqa mamlakatlarda esa, sudlar bilan funksional aloqa o'rnatgan holda sudlardan alohida faoliyat ko'rsatishi belgilangan. Asosiy vazifasi barcha xohlovchilarga huquqiy yordam ko'rsatishdan iborat bo'lgan advokatura idoralari ham sud hokimiyatiga xizmat qiladi. Nihoyat, bir qator mamlakatlarda sud hokimiyatiga bo'ysunuvchi maxsus sud politsiyasi mavjud (Qarang: Italiya Konstitutsiyasi, 109-modda).

Sud politsiyasi sudlar qoshida tashkil etiladi. Ularga bir qancha vazifalar yuklatilgan. Ularning asosiy vazifalari sud zalida tartibning saqlanishini ta'minlash va sudyaning topshiriqlarini bajarishdir.

Sud ijrochilari sud qarorlarini bajaradilar. Sud ijrochilari asosan fuqarolik ishlari bo'yicha sud qarorlarini bajaradilar, masalan, mol-mulkni ro'yxatga olish v.h.

Roman-german huquq tizimidagi va ba'zi boshqa mamlakatlarda sudyalari, prokurorlar va tergovchilar odatda magistratura tushunchasi bilan umumlashtiriladi. Boshqa mamlakatlarda bunday umumlashtirilgan atama mavjud emas, holbuki, nemis tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda tergovchilar tergovchi – sudyalari deb nomlanadi (Untersuchungsrichter).

Sudlar korpusi, odatda, tayinlanish yo'li bilan tashkil etiladi, ammo saylash holatlari ham uchraydi. Masalan, AQSHning ko'pchilik shtatlarida sudyalari saylab qo'yiladi. "Sudyalarni bunday saylash shakli, - deb yozadi amerikalik tadqiqotchi Lourens Fridmen, o'ta g'aroyib holat sifatida yevropaliklarni hayron qoldiradi, ya'ni sudyalarni saylash xuddi shifokor, politsiya xodimi yoki kimyogarlarni saylash bilan barobardir". Saylov tamoyilining tarixi Qo'shma Shtatlarning tarixiga borib taqaladi. Dastlab saylov sudyalarni jamoatchilik oldidagi mas'uliyatini oshiradi, deb hisoblangan. Ammo saylov tizimi amalda kutilganidek natija bermagan, buning asosiy sababi shundaki, faqat ba'zi saylovlargina haqiqiy muqobillik asosida o'tkazilgan. Vaqt o'tishi bilan sudyalari saylovi o'z "qaynoq"ligini yo'qotib, "rangsiz"lanib borgan. Umuman, AQSHda federal sudyalari ta'kidlanganidek, Prezident tomonidan Senatning

maslahati va roziligi bilan tayinlangan (AQSH Konstitutsiyasining II modda, 2-bobi, 2-qismi).

1946-yilgi Yaponiya Konstitutsiyasining 79-moddasi 2- va 3-qismlariga muvofiq Oliy sud sudyalarining tayinlanishi, dastlabki Vakillar palatasiga umumiy saylovlar paytida xalq tomonidan qayta ko'rib chiqiladi va bu holat har o'n yilda vakillar palatasiga saylovlar chog'ida qayta ko'rib chiqilaveradi. Agar saylovchilarning ko'pchiligi sudyaning o'zgartirilishini yoqlagan bo'lsa, unda sudya ishdan chetlatiladi.

Ba'zi mamlakatlarda (ko'proq roman-german huquq tizimidagi davlatlarda) sudyalarni tayinlash, boshqa ishga o'tkazish va lavozimlaridan bo'shatish sudlar hamjamiyati oliy organlari (magistratura oliy kengashi va hokazo) vakolati doirasiga kiradi, ular ba'zan o'z qarorlarini adliya vaziri bilan kelishib olishlari lozim, lekin umumiy holatda bunday organlar davlat boshlig'i tomonidan boshqariladi.

Sud hokimiyati vakillari mustaqilligini kafolatlovchi muhim tamoyil bo'lib, sudyalarning o'zgartirilmaslari hisoblanadi. Ular o'z roziligsiz lavozimlaridan bo'shatilmaydilar yoki boshqa ishga o'tkazilmaydilar. buning uchun oliy hokimiyat organining qarori kerak bo'ladi, bundan tashqari ularga alohida himoya kafolatlanadi. Sudyalar "o'zlarini qancha yaxshi tutsalar", shunchalik ko'p o'z lavozimlarida qolishi mumkin, ya'ni o'zlari iste'fo bermagunlaricha, biror jinoyat sodir qilmagunlaricha yoki o'z qobiliyatsizliklarini ro'y-rost namoyon qilmagunlaricha ishdan bo'shatilmaydilar. L. Fridmen ta'kidlaganidek, "jismoniy zaif, hatto ichkilikka berilgan sudya ham o'z lavozimida qolish huquqiga egadir" qolaversa bu tarzda ta'minlanadigan mustaqillik, xolislik, ularning siyosat ta'siridan holi bo'lishi, tasodifiy muvaffaqiyatsizlik va anglashilmovchilikdan qimmatroqdir. Umuman, sudyalikka nomzodlar jiddiy yashirin tekshiruvdan o'tishadi, hatto ularning xarakter (fe'l-atvor)lari o'rganiladi (AQSH sud axloqi (etikasi) qonunida belgilanishicha, "Odiy sudlov ushbu vazifa bilan fe'l-atvori mos bo'lmagan shaxslar tomonidan amalga oshirilmaslari lozim".)

Yevropa mintaqasidagi mamlakatlarda, odatda sudyalarning eng yuqori yosh chegarasi belgilangan, bu yoshga yetganda sudya yoki boshqa sud hokimiyatida ishlovchi amaldor bir qator imtiyozlari saqlangan holda iste'foga chiqib ketadi.

Qonunchilik, odatda, sudyalik vazifasini bajarish davlat boshqaruvi bilan birga olib borilmasligini belgilab qo'ygan, shuningdek, sudya (magistrat)larga siyosiy, ba'zan esa kasaba uyushmalari faoliyatida ishtirok etishni ham taqiqlaydi. Masalan, 1978-yildagi Ispaniya Konstitutsiyasining

127-moddasi, 1-qismiga muvofiq sudyalari va magistratlar, shuningdek, prokurorlar, xizmat vazifasida turar ekan, boshqa ommaviy lavozimda ishlay olmaydilar va siyosiy partiyalar yoki kasaba uyushmalari faoliyatida qatnasha olmaydilar. Ularning kasaba birlashmalariga uyushish tizimi va yo'llari qonun bilan belgilab qo'yiladi (1985-yildagi sud hokimiyati haqidagi 6-raqamli organik qonun).

AQSH Konstitutsiyasining 3-moddasi, 1-bobi ikkinchi moddasida sudyalarning belgilangan davrlarda o'z xizmatlari uchun haq (mukofot) olishlari lozimligi ko'zda tutilgan, bu haq miqdori ular lavozimda turganda kamaytirilishi mumkin emas. Xuddi shunday me'yor Yaponiya Konstitutsiyasining 79-moddasi 6-qismida ham mavjud. Sotsialistik mamlakatlar uchun sudyalarning o'z vakolati muddatiga vakolatli organlar tomonidan saylanishi xosdir, bunda sudyalari vakolatli organlarga hisobot berib turadi va hatto ular oldida mas'uliyatga ham ega bo'ladi. Bunday tizim sudyalarni hukmron partiya qo'mitalariga, ayniqsa, sudya keyingi muddatga saylanish uchun ko'rsatilishi yoki ko'rsatilmashligini hal qiluvchi partiyaning 1-kotiblariga tobe qilib qo'yadi. Sudyalarni chaqirib olish ham ularga bog'liq. Sotsialistik mamlakatlarda sudyalari amalda kommunistik partiya safida bo'ladi va tegishli partiya qo'mitasi "nomenklatura"sida hisobda turadi, ya'ni ular boshqaruv apparati tomonidan tanlab olinadi va rahbariyatning qaroriga muvofiq lavozimidan chetlashtiriladi.

Ba'zi postsotsialistik mamlakatlarda ushbu yondashuv to'la bartaraf etilmagan. Shu nuqtai nazardan 1992-yildagi Slovakiya Respublikasi Konstitutsiyasining moddalari diqqatni tortadi. Undagi 145-moddaga muvofiq sudyalari Milliy Kengash tomonidan, hukumat taklifiga ko'ra 4 yil muddatga saylanadi. Ushbu muddat o'tgandan keyin yana hukumat taklifiga ko'ra, Milliy Kengash sudyalarni belgilanmagan muddatga saylaydi. Milliy Kengash Oliy sud Raisi va uning o'rinbosarini 5 yil muddatga saylaydi, lekin bu muddat 2 martadan, ya'ni 10 yildan oshmasligi kerak. 4 yil muddatga saylanadigan sudya nomuayyan muddatga saylanib olish uchun hukumatning ishonchini to'la qozonmo'g'i lozim.

Demokratik mamlakatlarda sud hokimiyatini shakllantirish tizimi konstitutsiyaviy-huquqiy jihatdan tartibga solinadi.

Italiya Konstitutsiyasining 104-moddasiga muvofiq, magistratura avtonomdir va har qanday boshqa hokimiyatdan mustaqildir. Bundan tashqari, alohida holda majlis o'tkazuvchi sudyalarning vazifalarini bajarish uchun faxriy sudyalarni tayinlash yoki saylashga ruxsat etiladi (ya'ni ular maoshsiz faoliyat ko'rsatadilar). Magistratura Oliy Kengash (kassatsiya) maslahatchilari lavozimiga universitetlardan huquq

professorlari va 15 yil ish tajribasiga ega bo'lgan advokatlarni chaqirish mumkin. Ularning nomlari Oliy sudda maxsus ro'yxatlarga kiritilgan bo'ladi. Magistratlar o'zgartirilmaydi. Ular faqat qonunda ko'zda tutilgan holatlarda va belgilab qo'yilgan himoya kafolatlari bilan Oliy Kengash magistraturasining qaroriga muvofiq ishdan bo'shatilishi yoki boshqa ishga o'tkazilishlari mumkin. Magistrat faqat bajaradigan funksiyalari bo'yicha turlarga bo'linadi. Ularga nisbatan intizomiy choralar faqat adliya vaziri tomonidan qo'llanilishi mumkin.

Italiyada sud tuzilishi haqidagi Nizomga muvofiq, shaxs quyidagi shartlar bilan sudyalik vazifasini bajarishga ruxsat oladi: a) Italiya fuqaroligi; b) fuqaroning huquqiy bilimi; v) mukammal fuqarolik va axloqiy xususiyatlar; jumladan, o'tmishda hech qanday noaxloqiy xatti-harakat qilmaganlik; g) jismonan yaroqlilik; d) qonunda belgilangan professional talablarga muvofiqlik. Magistratlar qasamyod qabul qiladilar. Odatda, magistrat o'zi ishlayotgan sud organi joylashgan kommunada yashashi lozim. U harbiy xizmat va qonunda alohida ko'rsatib qo'yilgan holatlar bilan bog'liq bo'lmagan ommaviy majburiyatlardan ozod qilinadi. Sudyalar belgilangan holatlarda politsiyaga farmoyish berish huquqiga ega.

Magistratlar senator va deputatlik lavozimlari hamda ommaviy xayriya muassasalar boshqaruvchilari (haq to'lanmaydigan) lavozimlaridan tashqari boshqa davlat yoki xususiy lavozimlarni egallashga haqli emas. Ular sanoat, savdo yoki boshqa erkin professional faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkin emas. Birinchi va ikkinchi darajali qarindoshlari advokatlarning professional kollegiyalari hisobida turgan yoki kollegiyalarning ishonchli vakili hisoblangan magistratlar sud organlarida lavozimlarni egallashlariga yo'l qo'yilmaydi. Bir sud organida uchinchi darajagacha qarindosh-urug'chilik munosabatida bo'lgan magistratlarga faoliyat yuritish mumkin emas va har qanday holatda, ular bir sud hay'atida sudya bo'la olmaydilar.

Sudya yoki prokuror lavozimini egallashdan oldin shaxs sud auditori sifatida tajriba oshirishi lozim. Buning uchun uch yozma (fuqarolik va Rim huquqi, jinoyat huquqi hamda ma'muriy huquq bo'yicha) va 8 ta og'zaki (Rim huquqi, fuqarolik huquqi, fuqarolik jarayoni, jinoyat huquqi, jinoyat jarayoni, ma'muriy va konstitutsiyaviy huquqlar, mehnat huquqi va ijtimoiy qonunchilik, cherkov huquqi, xalqaro huquq va statistika asoslari) imtihon natijalari bo'yicha konkurs o'tkaziladi. Yozma imtihonlarning har biriga 20 ball hisobidan kamida 12 ball olish, og'zaki imtihonlardan 10 ball hisobidan kamida 6 ball olish, jami bo'lib kamida 91 ball to'plash kerak. Ballarning kasrga bo'linishiga ruxsat etilmaydi.

Konkursga 21 yoshdan kam bo'lmagan va 30 yoshdan katta bo'lmagan, universitetning yuridik fakulteti diplomiga ega bo'lgan (ko'rinib turibdiki, yuridik ma'lumot haqida – boshqa diplomlar hisobga olinmaydi) shaxslar qatnasha oladi. Agar Oliy magistratura kengashi shaxs yuksak ma'naviyat va benuqson xulq talablariga javob bermaydi, deb hisoblansa, bunday shaxs konkursga qo'yilmaydi. Bu xulosa xususida tortishishga hojat qolmaydi. Konkurs Rimda, qonun bo'yicha bir yilda bir marta o'tkaziladi.

Magistratlarning yuqori lavozimlarga ko'tarilishi uchun mezonlar va tartiblar belgilanadi. O'z xohishi bilan magistratura tizimidan bo'shab ketgan magistrat o'z joyiga qayta tiklanmaydi. Ushbu holat magistraturaning korporativlik xarakterini belgilaydi.

4-§. Sud hokimiyatining oliy organlari

Sud tizimlari oliy organlarining vazifasi sud hokimiyati manfaatlarini ifodalash hamda himoya qilish, kadrlar masalasini hal qilishda ishtirok etishdan iborat. Bunday organlar Italiyada, Fransiyada, Ruminiyada – magistratura Oliy Kengashi, Ispaniyada - Sud hokimiyati Bosh Kengashi, Kolumbiyada – Sudyalor korpusi Oliy Kengashi (judicatura), Polshada-Umumpolsha sudlar korpusi Kengashi (Ktajowa Rada Sadownictwa), Bolgariyada - Oliy sud Kengashi deb ataladi. Sanab o'tilgan mamlakatlarda, bunday organlar konstitusion organlar hisoblanadi. Ba'zi konstitutsiyalar esa, ularning maqomini ancha batafsil tartibga soladi (masalan, Bolgariya, Fransiya, Italiyada).

Masalan, 1991-yilda qabul qilingan Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 130-moddasiga muvofiq, Oliy sud kengashi (OSK) 25 a'zodan iborat, shuningdek, Oliy kassatsiya sudi raisi, Oliy ma'muriy sud raisi va Bosh prokuror huquq bo'yicha uning a'zolari hisoblanadilar. Kengashning qolgan a'zolari sifatida 15 yildan ortiq yuridik malakaga ega, yuqori professional va ma'naviy sifatlar sohibi bo'lgan huquqshunos (yurist)lar saylab qo'yiladi. Ularning yarmi Xalq majlisi tomonidan, qolgan yarmisi – sud hokimiyati organlari tomonidan besh yil muddatga qayta saylanish huquqisiz saylab qo'yiladi. OSK majlislarida mudofaa vaziri raislik qiladi, lekin u ovoz berishda ishtirok etmaydi. OSKning sudyalor, prokurorlar va tergovchilarni tayinlash, boshqa lavozimlarga o'tkazish va lavozimdan ozod qilish haqidagi qarorlari, shuningdek Prezidentga tayinlash uchun taqdim etiladigan Oliy Kassatsiya sudi raisi, Oliy ma'muriy sud raisi va Bosh prokurorning nomzodlarini taklif etish haqidagi qarorlari yashirin ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi

(129-modda, 1 va 2-qismlar, 131-modda), bir marta qaytarilgan taqdimnoma o'zgarishsiz takroran berilganda prezident e'tiroz bildirmaydi.

Ispaniya Konstitutsiyasida sud hokimiyati Bosh Kengashining (SHBK) maqomi biroz boshqacha belgilab qo'yilgan. Konstitutsiyaning 122-moddasi 2- va 3-qismiga muvofiq SHBK – sud hokimiyatining boshqaruv organi hisoblanadi. Uning tarkibiga SHBKda raislik qiluvchi Oliy tribunal raisi va Qirol tomonidan 5 yil muddatga tayinlab qo'yiladigan 20 ta a'zo kiradi. Ulardan 12 tasi organik qonunlarda belgilangan shartlarga muvofiq, ya'ni, to'rttasi barcha sud toifasidagi magistrat sudyalari ichidan, to'rttasi – deputatlar kongressi taklifiga binoan, yana to'rttasi – Senat taklifiga ko'ra tayinlanadi. SHBK a'zolariga o'z shaxsiy yoki oilaviy mulklarini boshqarishdan o'zga mashg'ulotlar bilan shug'ullanishga ruxsat etilmaydi. Ular Oliy tribunal magistratlarga xos immunitetlariga ega bo'ladilar.

SHBK rais, rais o'rinbosari, Plenum, Doimiy komissiya, Intizom komissiyasi va Malaka komissiyasini o'z ichiga oladi. Oliy tribunal va SHBK Raisi professional sudyalari yoki yuridik kasb sohasida 15 yildan ortiq ishlagan, qobiliyati tan olingan yuristlar ichidan tashkiliy majlisda qabul qilingan SHBK taklifiga binoan tayinlanadi. Ushbu tayinlov Qirol dekreti bilan rasmiylashtiriladi. Takroriy tayinlov faqat bir marotaba amalga oshirilishi mumkin. Rais o'rinbosari nomzodi ham xuddi shu tartibda tayinlanadi.

Yuqorida ta'kidlanganlaridan tashqari, SHBKning vazifalari va vakolatlariga quyidagilar ham kiradi: lavozimlarning to'ldirilishi, takomillashtirilishi, taqsimlanishi, sudyalari va magistratlarni lavozimlarga ko'tarish, ularning ma'muriy holati hamda intizomiy rejimi; magistrat va rais lavozimlariga nomzodlarni qirol dekreti bilan adliya vaziri kontrasignaturasi bilan tayinlash uchun taqdim etish; SHBKga tobe bo'lgan mahkamalar yoki xizmatlar bosh kotibi va a'zolarini tayinlash; sud tadqiqotlari markaziga nisbatan qonunda ko'zda tutilgan vakolatlarni amalga oshirish; o'z budjeti loyihasini oldindan ishlab chiqish; o'z tarkibining 3/5 qismi ovozi bilan o'z xodimlari haqidagi nizomni qabul qilish; Oliy tribunal sud amaliyoti to'plamini rasmiy nashr etish va hokazo.

5-§. Sudning faqat qonunga bo'ysunishi va sud mustaqilligining kafolatlari

Sudyalarning faqat qonunga bo'ysunishlari haqidagi konstitutsiyaviy tamoyil juda keng tarqalgan (Italiya Konstitutsiyasining 101-moddasi, 2-jumla; Germaniya Asosiy Qonunining 97-moddasi, 1-qismi va boshqalar).

Bu demakki, sudya ishlarni hal etayotganida, hech kimdan hatto, yuqori sudlardan ham ko'rsatma olmasligi kerak, aksincha, qonunga nisbatan quyi turuvchi me'yoriy hujjatlar ular qonunga qanchalik yaqin tursa, sud uchun shunchalik ahamiyatga ega bo'lishi kerak. Ammo bunday konstitutsiyaviy tamoyilni oddiygina tushunmaslik kerak.

“Hozirgi murakkab ijtimoiy voqelikda, deb yozadi Yu.P. Uryans va V.A.Tumanovlar,— sudyaning qonunga bo'ysunish tamoyili hukmron bo'lib qolaveradi. Ammo buning zamirida, sud amaliyotining huquq manbai sifatida tutgan o'rining qanchalik yuksalganligi; odil sudlovdan bosh tortishga yo'l qo'yilmasligi; ekologiya, tibbiyot, genetika sohasida oldindan ko'zda tutilmagan huquqiy vaziyatlar sonining oshishi; xalqaro huquqning milliy huquqdan ustunligining e'tirof etilishi; umume'tirof etilgan axloq va insoniylik tamoyillariga zid bo'lmagan qonunchilikning mavjudligi yotadi. Bu muammoning barchasi sudyaning qonun bilan bog'liqligi, uning ichki erkinligi, sud nuqtai nazari, ixtiyoriy chegaralari haqidagi masalani o'ta chigallashtirib yuboradi” Bunga yana shuni qo'shimcha qilish mumkinki, konstitutsiyaviy sudlarning sudyalari oddiy qonunlarga emas, faqat konstitutsiya normalariga bo'ysunadi.

Sudyalarni mustaqildirlar va ular faqat qonunga bo'ysunadilar. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashuv qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan va boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritadi.

Sudlar oshkora va ochiq faoliyat yuritadi, faqat qonunda alohida ko'rsatilgan hollardagina sud majlisi yopiq olib borilishi mumkin

Bular quyidagi toifalardagi ishlardir:

1. Davlat siri bilan bog'liq bo'lgan ishlar;
2. Protess ishtirokchilari ish, mazmunan oilaviy yoki shaxsiy sirlarini aytib, suddan sud majlisini yopiq olib borishni iltimos qilgan ishlar sud qaroriga ko'ra;
3. 16 yoshga to'lmagan shaxslar tomonidan sodir qilingan jinoiy ishlar.

Xorijiy mamlakatlarning aksariyatida sudda sudlov olib borilayotgan tilni bilmaydigan qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to'la tanishish va sudlov harakatlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

Mamlakat fuqarolari davlat boshqaruv idoralari va mansabdor shaxslarning har qanday g'ayriqonuniy xatti-harakatlaridan, shuningdek,

sha'ni, qadr-qimmatini, hayoti va sog'lig'i, shaxsiy erkinligi va mulki, boshqa huquq va erkinliklariga qilinadigan tajovuzlardan sud himoyasida bo'lish huquqiga ega, shuningdek, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar ham sud himoyasida bo'lishga haqli.

Ayblanuvchiga, sudlanuvchiga himoya huquqi ta'minlanadi. Sudlovning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Ayblanuvchi, uning aybi qonunda nazarda tutilgan tartibda isbotlanmaguncha va sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanmaguncha, aybsiz hisoblanadi.

Sud jarayoni, tergov vaqti yoki sud hukmi o'qilib, hatto jazo ijro etilayotgan vaqtda ham, hech kim qiynoqqa solinishi, zo'rvonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzda tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Sud hokimiyatining 5 tushunchasiga ta'rif bering.
2. Sud hokimiyatining ijtimoiy vazifasi nimalardan iborat?
3. Qonuniylik va adolatni ta'minlash deganda qanday faoliyat nazarda tutiladi?
4. Sud hokimiyati qanday turdagi sudlardan iborat bo'ladi?
5. Umumiy va maxsus yurisdiksiya sudlari vakolatlarini tasniflang.
6. Favqulodda sudlar tuzilishining taqiqlanishiga sabab nima?
7. Prokuror, tergovchi va sudyalarning huquqiy maqomiga ta'rif bering.
8. Sud hokimiyatining oliy organlari qanday shakllarda bo'lishi mumkin?

38-bob. Sud tizimining tashkil etilishi va faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy prinsiplari

1-§. Sudlarning tashkil etilish tamoyillari.

2-§. Sudlarning mustaqilligi (daxlsizligi).

3-§. Umumiy yurisdiksiya sudlari tizimi: anglo-sakson va roman-german.

4-§. Umumiy yurisdiksiya sudlarining tuzilishi.

1-§. Sudlarning tashkil etilish tamoyillari

Konstitutsiyalarda sud tizimlari va mamlakatda faoliyat ko'rsatayotgan sudlarning turlari belgilab qo'yiladi, umumiy yurisdiksiya sudlari bilan bir qatorda, maxsus sudlar ham tashkil etilishi mumkinligi ko'rsatiladi.

Sud hokimiyati faoliyatining prinsiplari faqat qonunga bo'ysunuvchi sudyalarning mustaqilligining kafolatlarini ko'zda tutadi: almashtirilmazlik, daxlsizlik, lavozimda turgan paytda rag'batlantirish miqdorining kamaytirilmazligi va hokazo. Ba'zi konstitutsiyalarda ushbu tamoyillar sud hokimiyatining ma'muriy va moliyaviy avtonomiyasi, odil sudlovni faqat qonuniy ravishda belgilab qo'yilgan sudlar tomonidan amalga oshirilishi, favqulodda sudlarning tuzilishining taqiqlanganligi kabi prinsiplar bilan yanada to'ldiriladi.

Ko'pchilik konstitutsiyalarda odil sudlovni amalga oshirishda xalq vakillarining ishtiroki ko'zda tutiladi. Shu bois hakamlik instituti va bizga ma'lum bo'lgan xalq maslahatchilari instituti orasidagi farqni tushuntirib berish lozim. Xalq maslahatchilari instituti hozirgi kunda ham postsotsialistik mamlakatlarda qo'llanib kelinmoqda. Ushbu institut Germaniyadagi Sheffenlar sudidan taqlid qilib olingan.

Hakamlar saylanishi mumkin emas. Shuning uchun, mahalliy ma'muriyat tomonidan tuzilgan fuqarolar ro'yxatidan, maxsus uslub asosida tanlab olinadi. Ro'yxatga qonunda belgilangan talablarga javob beradigan barcha fuqarolar kiritiladi. Tanlov ko'pincha qur'a tashlash yo'li bilan o'tkaziladi va bunda fuqaro hech bir uzrli sababsiz bosh tortishga haqli emas. Bu yerda maslahatchilar va hakamlarning asosiy farqi ularning sonida bo'lmay, balki hakamlarning huquq masalalarini emas, balki maxsus yuridik bilim talab etilmaydigan dalillarni ko'rib chiqishlaridadir. Jinoyat ishi ko'rib chiqilayotgan vaqtda, hakamlar sudlanuvchiga qo'yilgan jinoyat harakatlarni haqiqatdan ham sodir etganmi, u aybdormi, agar aybdor bo'lsa, uni kechirish mumkinmi yoki yo'qmi, shuni aniqlashlari lozim. Shunga o'xshash har qanday masala bo'yicha hakamlarlarning

qarorlari ko'pchilik ovoz bilan yoki bir ovozdan qabul qilinadi. **Hakam-**larning qabul qilgan qarorlariga (verdikt) ko'ra, sudya sudlanuvchiga jazo tayinlaydi yoki uni oqlaydi. Ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda hakamlar o'tiradigan kursilar katta yoki kichik hay'at deb yuritiladi, frank tilida gaplashuvchi mamlakatlarda hakamlar ishtirok etuvchi sudlar "assiz"lar sudi deyiladi, ular sudyalar bilan birgalikda sudlanuvchiga nisbatan jazo chorasi tayinlashda ham ishtirok etadilar.

Ta'kidlash joizki, so'nggi o'n yillik hakamlar sudining ahamiyatini pasayishi bilan tavsiflanadi. Ko'pincha jinoiy ish hakamlar sudida sudlanuvchiga og'ir jazo nazarda tutilayotgan bo'lsagina, faqat uning talabiga ko'ra muhokama qilinadi. Anglo-sakson sud tizimida hatto sud muhokamasi jarayonida ham taraflar orasida kelishuv amaliyoti kuzatiladi. Agar sudlanuvchi qandaydir jazoni yumshatish sharti evaziga o'z aybini tan olsa, hakamlarga hojat qolmaydi va ularning vazifasi bajarilgan hisobladi. Angliya sudlarida jinoiy ishlarning 90% ga yaqini sudlar tomonidan hakamlar ishtirokisiz muhokama qilinadi.

Nihoyat, sud qarorlari ustidan shikoyat qilish huquqini beruvchi instansiyaviylik tamoyili ustida to'xtalib o'tamiz. Bunda kuchga kirmagan sud qarori, ya'ni birinchi sud instansiyasi tomonidan ko'rib chiqilib, hal etilgan ish undan yuqori turuvchi sud tomonidan qayta ko'rib chiqilishi mumkin. Birinchi instansiya sudi qarori ikkinchi sud instansiyasida yoki ikkinchi sud instansiyasi tomonidan qabul qilingan qaror uchinchi sud instansiyasi tomonidan ko'rib chiqiladi. Bu jarayon uch sud instansiyasi mavjud bo'lgan mamlakatlarda, sud qarori ustidan ariza, shikoyat yoki protest keltirilganda amalda bo'ladi. Masalan, AQSH Konstitutsiyasining III bobi 2-moddasida belgilanishicha, konstitutsiya va qonun bilan belgilab qo'yilgan istisnolardan tashqari Oliy sud ham huquq, ham fakt (dalil)ga nisbatan apellatsiya yurisdiksiyasiga ega bo'ladi, ya'ni qo'yi darajadagi sudlar qabul qilgan qarorlar bo'yicha apellatsiya shikoyatlarini ko'rib chiqadi va hal qiladi. Italiya Konstitutsiyasining 111-moddasiga muvofiq, umumiy va maxsus yurisdiksiyali sud tomonidan shaxsiy erkinlikka nisbatan qabul qilingan qarorlar bo'yicha qonun buzilishi hollari mavjud bo'lsa, bunday hollarda, kassatsiya shikoyatlarga ruxsat etiladi. Faqat urush vaqtida, harbiy tribunal hukmlarigagina bunday me'yorlar istisno etiladi.

Keltirilgan misoldan ko'rinadiki, shikoyat qilishning ikki asosiy shakli: apellatsiya va kassatsiya tarkibi qo'llaniladi. Oliy (ya'ni eng yuqori) sud apellatsiya tartibida quyi turuvchi sud oldin ko'rgan ishni yangi taqdim etilgan dalil-isbotlar orqali tekshiradi, ya'ni qaytadan ko'rib chiqadi va quyi turuvchi sud qarorini bekor qiladi yoki o'zgarishsiz

qoldiradi. Kassatsiya tartibiga ko'ra, esa yuqori turuvchi sud faqat quyi pog'onadagi sudning qaror qabul qilishida qonunga amal qilgan yoki qilmaganligini tekshiradi va ishning asl ichiga kirib bormaydi, faqat shikoyat doirasidagina ish ko'radi. Agar quyi turuvchi sud qarori kassatsiya tartibida, yuqori turgan sud tomonidan bekor qilingan bo'lsa, ish qaytadan muhokama qilinadi, faqat sudyalarning tarkibi o'zgaradi.

Kuchga kirmagan sud qarorlari ustidan shikoyat qilishning asosiy shakllari bilan bir qatorda aralash shakl ham mavjud, bu ham apellatsiya, ham kassatsiya xususiyatlarini o'zida jamlagan taftish shaklidir. Bu shakl turli mamlakatlarda, turlicha namoyon bo'ladi. Reviziya, ya'ni taftish shaklida yuqori turuvchi sud quyi sud qarorining qonuniyligini emas balki shikoyat doirasiga bog'liq bo'lmagan jihat qarorning asoslanganligini ham tekshiradi. U xuddi apellatsiyadagidek, quyi sud qarorini o'zgartirish yoki ishni qayta ko'rib chiqish uchun quyi sudga qaytarib yuborishi ham mumkin. Bundan tashqari quyi sud qarorini bekor qilmasdan, tuzatish kiritish bilan kifoyalanishi mumkin.

Anglo-saxon huquq tizimiga asoslangan mamlakatlarda faqatgina apellatsiya tartibida shikoyat berish shakli qo'llaniladi. Roman-german huquq tizimidagi mamlakatlarda esa ikkinchi instansiya bo'yicha apellatsiya va uchinchi instansiya bo'yicha kassatsiya usuli mavjud (holbuki, biz misolda ko'rganimiz kabi, Italiyada faqat kassatsiya shakli mavjud). Germaniyadagi tizim ikkinchi instansiya bo'yicha reviziya (taftish) imkoniyati usuli bilan birlashtirilgan holda olib boriladi.

Sud jarayonining konstitutsiyaviy tamoyillari orasida ko'pincha oshkorlik tez-tez uchraydi (ommaviylik, sud majlislarining ochiq o'tkazilishi). Ushbu tamoyil AQSH Konstitutsiyasining III moddasi, 1-qismida, shuningdek, konstitutsiyaning VI tuzatishida, Yaponiya Konstitutsiyasining 82-moddasi va Ispaniya Konstitutsiyasining 120-moddasi 1-qismida o'z ifodasini topgan. Bular istisno holatlarda yopiq sud majlislarining o'tkazilishi ta'kidlab o'tilgan, lekin ish bo'yicha qabul qilingan qaror omma oldida e'lon qilinishi mustahkamlangan. Masalan, 1831-yildagi Belgiya Konstitutsiyasidagi 148-moddaning 1993-yildagi tahririda shu narsa belgilangan: "Agar sud majlislarini omma oldida o'tkazish axloq uchun xavfli bo'lmasa, ochiq o'tkazilishi mumkin.

Siyosiy jinoyatlar va matbuot jinoyatlari haqidagi ishlar yuzasidan yopiq majlis haqidagi qaror faqat bir ovozdan, yakdillik bilan qabul qilinishi mumkin"

Italiya Konstitutsiyasi 101-moddaning 1-jumlasida odil sudlovning xalq nomidan amalga oshirilishi ko'zda tutiladi, 111-moddaning 1-qismida

esa, sud choralarining sabab-oqibatlarini ko'rsatilishi lozimligi aytiladi. Xuddi shu narsa Ispaniya Konstitutsiyasining 120-moddasi 3-qismida ham mavjud, faqat unga sud qarorlarining har doim omma oldida e'lon qilinishi qo'shimcha qilingan. 120-moddaning 2-qismida ko'rsatilishicha sud muhokamasi, ayniqsa, jinoyat ishlar bo'yicha sud, asosan, og'zaki yuritilishi lozim, 121-moddaga asosan esa, sud aybi bilan yetkazilgan ziyon yoki odil sudlovning noto'g'ri amalga oshirilishi oqibatida keltirilgan zarar qonunga muvofiq davlat hisobidan qoplanishi lozim.

2-§. Sudlarning mustaqilligi (daxlsizligi)

Odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilishi umume'tirof etilgan qoida hisoblanadi. Huquqiy davlatda sudyalarning mustaqilligi ularning faqat qonunga bo'ysunishi bilan ifodalanadi. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi hamda bunday aralashuv qonunga muvofiq javobgarlikka asos bo'ladi.

Sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan va boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritishi demokratik talab sifatida barcha davlatlarning konstitutsiyalarida o'z aksini topgan.

Demokratik rivojlangan mamlakatlarning deyarli hammasida sudyalari daxlsiz hisoblanadi. Sudyalari daxlsizligining quyidagi turlari mavjud: shaxsiy daxlsizlik; mulkiy daxlsizlik; xat, banderol va boshqa pochta jo'natmalarining, telefon so'zlashuvlarining sir tutilishi; turar-joy daxlsizligi.

Sudyalarni shaxsiy tintuvdan o'tkazish, jinoiy javobgarlikka tortish taqiqlanadi. Ayrim istisnolar ham bo'lishi mumkin. Masalan, bevosita jinoyat sodir etish paytida qo'lga tushgan sudya hech qanday to'siqlarsiz ushlab turilishi mumkin.

Shuningdek, rivojlangan mamlakatlarda sudyalarning korrespondentsiyasining tekshirilishi, telefon so'zlashuvini eshitib turish taqiqlanadi. Bunday harakatlarni sodir etgan shaxslar qonun bo'yicha javobgarlikka tortiladi.

Sudyalarning mulkiy daxlsizligi ularning mol-mulki olib borayotgan kasbiy faoliyati bilan bog'liq holda musodara qilinishiga yoki boshqacha tarzda nobud bo'lishiga yo'l qo'yilmasligini anglatadi.

Xorijiy mamlakatlarning ko'pchiligida sudyalari huquqiy maqomini asosiy tarkibiy qismi turar-joy daxlsizligi hisoblanadi. Sudyalarning turar joyida tintuv o'tkazish taqiqlanadi. Aksari davlatlarda yuqorida sanab

o'tilgan daxlsizlikdan yuqori turuvchi sud organlari tomonidan sudyalar mahrum qilinishi mumkin.

3-§. Umumiy yurisdiksiya sudlari tizimi: anglo-sakson va romano-german

Umumiy yurisdiksiya sudlarining tizimi turli mamlakatlarda turlicha. Biz, eng avvalo, instansiyalar soniga (ya'ni tizimdagi bosqichlar, bo'g'inlar, darajalar, "qavatlar"ga), yuqorida ko'rib chiqilgan instansiyalarni aralashtirib yubormasligimiz kerak. Masalan, okrug sudi o'z sudloviga tegishli bir ish bo'yicha birinchi instansiyadagi sud sifatida namoyon bo'lsa, boshqa bir ish bo'yicha, ya'ni quyi instansiya sudida ko'rib chiqilgan ishlar bo'yicha ikkinchi instansiyadagi sud sifatida namoyon bo'ladi. Oliy sud esa eng yuqori sud instansiyasi, ham birinchi, ham ikkinchi, hamda uchinchi instansiya sudi sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Ko'pchilik xorijiy mamlakatlardagi sud tizimlari keng tarqalgan ikki modeldan biri, ya'ni anglo-sakson (anglo-amerikan) yoki roman-german (Yevropa kontinental) sud tizimiga tegishlidir.

Anglo-sakson modelining asosiy belgilari:

-tarixan shakllangan umumiy huquqqa sodiqlik hamda sud pretседentining huquq manbasi sifatida tutgan o'rning e'tirof etilishi;

-sud tergovining protsessual shakllarini avvalo sud amaliyoti asosida ishlab chiqilishi;

-sud qarorlari ustidan faqat appellyatsiya tarkibida shikoyat qilish mumkinligi;

-sudda har ikki tomonning bir xilda, faol ravishda o'zini himoya qilishi, (bunda sudya passiv rol o'ynab, tomonlarning sud jarayoni me'yorlariga amal qilishlarini kuzatib boradi).

-jinoyat ishlarini ko'rish jarayonida o'zaro kelishuvga ruxsat etiladi;

-hakamlik sudlari va yarashtiruv institutidan keng ko'lamda foydalaniladi;

-sudyalarni tanlash amaliyotining rivojlanganligi.

Ushbu model kontinental (Yevropa) modelidan oldinroq vujudga kelgan va uning doirasida yuzaga kelgan an'analar qonunchilik yangiliklariga nisbatan yuqori darajada mustahkamlikka egadir. Masalan, Angliya-dagi sudlarda shunday amaliyotga duch kelinadiki, ularni muhokama qilish chog'ida o'ta qadim zamonlardan qolgan mahalliy urf-odatlarining mavjudligini isbotlash talab etiladi.

Yevropa Kontinental modelining asosiy belgilari:

-sudlarning tashkil etilishi va faoliyatini belgilovchi rivojlangan qonunchilik tizimiga egaligi;

-sud pretседentining huquq manbai sifatida rasman tan olinmaganligi;

-sud qarorlari ustidan shikoyat qilishning appellyatsiya shakli bilan bir qatorda, kassatsiya va nazorat shakllaridan ham foydalanilishi;

-sud jarayonida sudyaning faolligi ko'zga tashlanadi;

-hakamlar va yarashtiruv sudlari institutlarining nisbatan kam tarqalganligi;

-sheffenlar (Germaniya sud tizimi) va assizlar (roman tizimi) sudidan foydalanilishi;

-quyi darajadagi professional sudyalarning ko'proq tayinlanishi (uchastka sudyalari, politsiya sudyalari va shunga o'xshash);

-kadrlar funksiyasi va vakolatlariga ega bo'lgan to'la va qisman o'zini-o'zi boshqarish organlarning yaratilganligi;

Ikkala modelning bir-biriga o'xshash tomonlarini ta'kidlamaslikning iloji yo'q. Anglo-sakson huquq tizimidagi mamlakatlarda sud tizimlari va sud muhokamalarining qonunan tartibga solinishi muhim ahamiyat kasb etadi, kontinental (Yevropa huquq) tizimdagi mamlakatlarda sudyalari o'z qarorlari bilan bilan ijtimoiy munosabatlarning qonuniy tartibga solinishidagi bo'shliqlarni to'ldirish huquqiga egadirlar, bu esa, sudlarda muayyan darajada huquq ijodkorligi funksiyasi mavjudligini bildiradi.

4-§. Umumiy yurisdiksiya sudlarining tuzilishi

Umumiy yurisdiksiya sudlarining tuzilishi taxminan quyidagicha ko'rinishga ega:

-boshlang'ich bo'g'in: yarashtiruv sudyasi, politsiya sudyasi, uchastka sudyasi va boshqalar;

-asosiy bo'g'in: okrug sudi, tribunal va maxsus sudlar;

-apellatsiya bo'g'ini: appellatsiya sudi, yuqori sud, oliy sud.

Asosiy bo'g'in sudlarida birinchi instansiya bo'yicha ish muhokama qilinayotganda u yoki bu toifadagi maslahatchilar ishtirok etishlari mumkin.

Tabiiyki, bunday taxminiy tizim har bir mamlakatda o'ziga xos belgilanadi, undan tashqari yuqorida belgilangan bo'g'inlardan birortasi ayrim mamlakatlarda uchramasligi mumkin. Ta'kidlash joizki, ikkinchi bo'g'inga oid hududiy sudlarning tashkil etilishi (ba'zan birinchi bo'g'inlardagilarning ham), mamlakatning siyosiy, ma'muriy hududiy bo'linishi bilan o'zaro mos kelmasligi ham mumkin. Sudlov okrugi yoki

sudlov uchastkasi o'ta muhim hududiy birlikdir, ma'muriy - hududiy birlik uchun sudda alohida organ tuzilmaydi. Bu xususiyat sudning boshqa davlat organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlaridan mustaqilligini oshirishni taqozo etadi.

Misol tariqasida sud hokimiyati haqidagi Ispaniya Organik qonuni bilan belgilab qo'yilgan umumiy yurisdiksiya sudlari tizimini keltirish mumkin:

- yarashtiruvchi sudlar (Juzgedas de Paz);
- birinchi instansiya va tergov sudlari (Juzgados de Primera Instancia Instruccion). Bu sudlarda jinoiy ishlar, voyaga yetmaganlar va jinoiy jazolarni ijro etish faoliyati bo'yicha, ma'muriy nizolar yuzasidan ishlar va boshqa jamoaviy nizolar muhokama qilinadi (ko'rib chiqiladi).
- provinsial ishtirok (Audiencias Provinciales);
- oliy sud tribunallari, Ispaniyani tashkil etuvchi avtonom birliklarida;
- Milliy ishtirok;
- Oliy tribunal;

AQSH umumiy yurisdiksiyasining o'ziga xosligi shundan iboratki, har bir shtatda uch bo'g'inli federal sud tizimi bilan bir qatorda shtatning oliy sudiga tutashuvchi o'z sud tizimi mavjud, ikkala tizim orasidagi sudlovni farqlash qoidasi juda murakkab. Boshqa federativ davlatlarda, odatda, umumiy yurisdiksiya sudlari tizimi yagonadir.

Sotsialistik mamlakatlarda sud tizimi o'sha mamlakatlarning siyosiy-ma'muriy hududiy bo'linishiga chambarchas bog'liqdir. Gap shundaki, bunday bo'linish, barcha kadrlar masalasi, shu jumladan, sudlarni shakllantirish masalalari partiya qo'mitalari tizimi qo'l ostidadir. Masalan, Xitoy Xalq Demokratik Respublikasining 1979-yilgi "Xalq sudlarini tashkil etish to'g'risida"gi qonunga muvofiq, XXRda odil sudlov quyidagilar tomonidan amalga oshiriladi: turli bo'g'indagi mahalliy xalq sudlari - quyi, o'rta va yuqori bo'g'indagi xalq sudlariga bo'linadi. Quyi xalq sudlari – bu uyezd va shahar xalq sudlari, avtonom uyezdlar, shaharga bo'ysinuvchi tumanlar sudlaridir; o'rta bo'g'in xalq sudlari bu provinsiyalar, tumanlar, avtonom okruglar, shuningdek, markazga bo'ysinuvchi shaharlar va provinsiyalarda hamda avtonom viloyatlarga qarashli shaharlarda tashkil etilgan xalq sudlaridir; yuqori bo'g'in sudlari – bu provinsiyalar, avtonom viloyatlar, markazga bo'ysinuvchi shaharlarning xalq sudlaridir.

Sud hokimiyatining ushbu tarmog'i so'ngi o'n yillikda alohida ajralib bormoqda va ko'pchilik mamlakatlarda, shu jumladan, postsotsialistik mamlakatlarda milliy yoki oliy ma'muriy sud boshchiligidagi maxsus

tizimga aylanmoqda (Fransiya va Italiyada ma'muriy adliya tizimiga boshchilik qiluvchi davlat sud kengashi deb yuritiladi). Uning asosiy vazifasi ma'muriy nizolarni hal etish hisoblanadi. Ya'ni, bir tomondan jismoniy yoki yuridik shaxslar, ikkinchi tomondan esa davlat organlari yoki davlat hokimiyatining mansabdor shaxslari orasidagi nizolarni hal etadi. Nizolarni hal etayotganda, ma'muriy sudlar, davlat hokimiyati organlari va mansabdor shaxslarning qabul qilgan hujjatlari qanchalik qonunga muvofiqligini tekshiradi va ushbu hujjatlar qonunga xilof bo'lsa, ularni bekor qiladi yoki hujjatni qabul qilgan organ yoxud mansabdor shaxsga uni bekor qilish yoki o'zgartirish vazifasini yuklaydi. Undan tashqari, ko'pchilik mamlakatlarda, ma'muriy adliya organlari zimmasiga davlat boshqaruv organi tomonidan qabul qilingan normativ (me'yoriy) qonun hujjatlarining konstitutsiyaviyligi va qonuniyligini tekshirish yuklatilgan. Shunday qilib, ma'muriy adliya – inson va fuqaro huquq va erkinliklari hamda umuman huquq himoyasini to'la ta'minlashni kafolatlovchi muhim institut (soha, muassasa)dir.

Ko'pchilik G'arb davlatlarida va ularning huquq tizimini qabul qilgan ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlarda, ma'muriy adliya instituti konstitutsiyalarda o'z aksini topmagan. Masalan, ushbu institutni AQSH, Yaponiya, Belgiya, Ispaniya va Ruminiya konstitutsiyalarida mazkur institut uchramaydi hamda Germaniya, Italiya, Fransiya, Bolgariya va Chexiya konstitutsiyalarida esa ma'muriy adliya yuqori organlari haqida ba'zi eslatmalarni uchratishimiz mumkin xolos.

Ma'muriy sudlov tushunchasi haqida to'htalib o'tilmagan ayrim demokratik mamlakatlarda bunday sudlar umumiy yurisdiksiya sudlari tizimining bir sohasi sifatida mavjudligi yoki ularning funksiyalarini umumiy yurisdiksiya sudlari amalga oshirishi belgilab berilgan.

XX asr boshlarida, Buyuk Britaniya va AQSHda ma'muriy aktlar ustidan sud nazorati umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan amalga oshirilgan, biroq keyinchalik bu mamlakatlarda ushbu vazifani amalga oshirish uchun ixtisoslashgan tashkilotlar yuzaga kela boshladi va asrning oxiriga kelib, bu tashkilotlarning ahamiyati oshdi. Ular sudlar huzurida tashkil etiladi va ba'zan ma'muriy idoralar tizimida turadi. Protsessual kafolatlarni zarur darajada saqlab qolgan bu organ sodda protsedura tartibi tufayli boshqa sudlarga qaraganda tezroq ishlarni hal qiladi. Mazkur organlarning ba'zilar sudlarga juda yaqin hisoblanadi, ba'zan sudlar deb ham ataladi. Masalan, Buyuk Britaniya va AQSHdagi soliq sudlari, biroq **ikkala mamlakatda ham ma'muriy yurisdiksiyadagi ixtisoslashgan organlarning o'zi ham umumiy yurisdiksiya sudlari nazorati ostidadir.**

Umumiy yurisdiksiya sudlari, sud buyruqlari vositasida ma'muriy hujjatlarning to'la qonuniyligi ustidan bevosita nazoratni amalga oshiradi. Masalan, mandamus (Writ of Mandamus) – bu mansabdor shaxsga uning vakolatiga kiruvchi ishning amalga oshirish yoki qonuniy qaror qabul qilish vazifasini yuklovchi sud buyrug'idir; indjakshin (Writ of injunction) – bu mansabdor shaxsga ishni amalga oshirish yoki buyruq chiqarishni taqiqlovchi sud buyrug'idir.

Sotsialistik mamlakatlarda, ma'muriy qarorlar ustidan sud nazoratiga ruxsat etilsa-da, uning hajmi juda chegaralab qo'yilgan. 1977-yildagi sud tizimlarini tashkil etish haqidagi Kuba qonunining 4-moddasi 7-bandidagi ta'rif e'tiborga loyiq, unga muvofiq sudlar faoliyatining asosiy maqsadlaridan biri "qonun taqozo etgan holatda, davlat ma'muriyati tarkibiga kiruvchi organlar va tashkilotlar tomonidan qabul qilingan qarorlar qayta ko'rib chiqish hamda mehnat nizolarini hal etish" dan iboratdir. Qonun esa "taqozo"larga saxiy bo'lmagan va bo'lmaydi ham: ko'pchilik qarorlar shaklan ma'muriy, ammo amalda o'zini har qanday qonundan yuqori qo'yuvchi, o'z qarorlarining sud nazorati ostiga olinishiga hech qachon yo'l qo'ymaydigan Kuba Kommunistik partiyasi rahbariyati tomonidan qabul qilinadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Sudlarning tashkil etilish deganda qanday faoliyat nazarda tutiladi?
2. Sudlarni tashkil etishning qanday tamoyillari mavjud?
3. Sudlarning mustaqilligi (daxlsizligi) deganda nima nazarda tutiladi?
4. Umumiy yurisdiksiya sudlari tizimining o'ziga xosliklari nimalardan iborat?
5. Anglo-sakson huquq tizimida umumiy yurisdiksiya sudlari tizimi qanday tashkil etiladi?
6. Roman-german huquq tizimida umumiy yurisdiksiya sudlari tizimi qanday tashkil etiladi?
7. Umumiy yurisdiksiya sudlari tuzilishi qanday?

39-bob. Sud hokimiyatiga ko‘mak beruvchi idora va muassasalar

1-§. Prokuratura: tushunchasi, vazifalari va davlat organlari tizimidagi o‘rni.

2-§. Advokatura: tushunchasi va vazifalari.

3-§. Boshqa yordamchi organlar va muassasalar: sud politsiyasi, notariat va boshqalar.

1-§. Prokuratura: tushunchasi, vazifalari va davlat organlari tizimidagi o‘rni

Prokuratura – bu asosiy vazifasi jinoyat sodir etgan shaxslarni jinoyat sodir etganligi uchun ta‘qib etish, sudda davlat ayblovini amalga oshirish, jinoyatlarni oldini olish, shuningdek, shaxslarning jazo o‘tash joylari (qamoqxonalarda) saqlanishining qonuniyligi ustidan nazorat olib boruvchi davlat organidir. Uning tashkil etilishi va maqomi maxsus qonunlar, sud va protsessual qonunchilik bilan tartibga solinadi.

Davlatda prokuraturaning davlat hokimiyatida tutgan o‘rnidan kelib chiqqan holda to‘rt guruhga bo‘lish mumkin:

Prokuratura adliya vazirligi tarkibida bo‘lgan mamlakatlar;

prokuratura sudlar korpusi (magistraturalar) tarkibiga kiritilgan va sudlar huzurida bo‘lgan mamlakatlar;

prokuratura alohida tizimga ajratilgan va parlamentga hisobot beradigan mamlakatlar;

prokuratura umuman bo‘lmagan mamlakatlar;

Birinchi guruh mamlakatlari jumlasiga AQSH, Fransiya, Yaponiya, Polsha kiradi. Masalan, AQSH va Polshada adliya vaziri (AQSHda – Bosh attorney) – ayni vaqtda, bosh prokuror ham hisoblanadi. Qo‘yi pog‘onadagi prokurorlar (attorneylar) unga bo‘ysunadilar. Undan tashqari AQSHda har bir shtatda federal prokuraturadan tashqari shtat bosh prokurori boshchilik qiladigan va federal prokuraturaga bo‘ysunmaydigan o‘z prokuratura tizimi ham faoliyat ko‘rsatadi. Federal Prokurorlar Prezideni tomonidan Bosh attorney (prokuror)ning taqdimiga ko‘ra, Senatning roziligi bilan tayinlab qo‘yiladi. Shtat prokurorlarini xuddi shu tarzda gubernatorlarning o‘zlari tayinlaydilar.

Fransiyada, 1958-yil magistraturaning maqomi to‘g‘risidagi organik qonunni o‘zida mujassamlashtirgan №58-1270-sonli ordonansga muvofiq, prokurorlar o‘zlaridan yuqori turuvchi prokurorlarga, birinchi navbatda adliya vazirligiga bo‘ysunadilar va ularning nazorati ostida bo‘ladilar. Sud majlisida ular bemaol so‘zga chiqishi mumkin. Kassatsiya va apellatsiya sudlov bosqichlarida bosh prokurorlar, qonunda ko‘rsatilgan boshqa barcla jarayonlarda esa Respublika prokurorlari faoliyat ko‘rsatadilar.

Ikkinchi guruhdagi mamlakatlar jumlasiga Ispaniya va Italiya kiradi. Masalan, Ispaniyada 1981-yilda qabul qilingan Prokurorning organik statuti (Ministerio Fiskal) to'g'risidagi 50-qonunga muvofiq prokuratura qonuniylikni, fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qiladi, shuningdek, shaxslarning iltimosnomalariga ko'ra tribunal mustaqilligiga rioya etilishini kuzatib boradi. Prokuratura funksional mustaqil maqomga ega bo'lgan sud hokimiyati tizimiga kirgan holda, o'z faoliyatini markazlashganlik va iyerarxik tobelik, qolaversa, qonuniylik hamda biror-bir siyosiy partiyaga bog'liq bo'lmaslik prinsipiga asosan amalga oshiradi. Prokuratura organlari sudlar qoshida faoliyat ko'rsatadi.

Prokuraturaga, sud hokimiyati Bosh kengashi roziligi bilan, Hukumat taqdimiga muvofiq Qirol tomonidan tayinlab qo'yiladigan Davlat Bosh prokurori rahbarlik qiladi. Sud hokimiyati tizimida u Oliy tribunal raisidan keyingi shaxs hisoblanadi.

Uchinchi guruhga mansub davlatlar – bu sotsialistik mamlakatlardir. Bu mamlakatlarda yuqorida sanab o'tilgan funktsiya (vazifa)lar bilan bir qatorda prokuraturalar zimmasiga qonuniylik ustidan umumiy nazorat olib borish yuklangan, uning obyektlari davlat organlari (odatda vazirliklardan boshlab qo'yi organlargacha, bunda vakillik organlari mustasno), jamoat birlashmalari, xo'jalik birlashmalari, turli muassasalar va jismoniy shaxslar faoliyatidir. 1936-yil Stalin konstitutsiyasidan boshlab, sotsialistik konstitutsiyalar prokuratura maqomining eng muhim davlat organlaridan biri sifatida belgilagan, holbuki, bunday umumiy nazoratning real ahamiyati deyarli yo'q hisobi. Odatda sotsialistik davlatlarda prokuratura – parlament tomonidan rasman o'z vakolati muddatiga yoki undan ham ko'proq muddatga tayinlanadigan bosh prokuror va u tomonidan bosh-qariluvchi organlarning alohida tashkil etilgan tizimidir. Bosh prokuror parlament oldida o'z faoliyati uchun rasman javobgar hisoblanadi. U prokurorlarni tayinlaydi. Prokurorlarni tayinlash va ozod etish haqidagi hal qiluvchi qaror kommunistik partiya tomonidan qabul qilinadi.

Masalan, KXDR Konstitutsiyasining 143-146-moddalariga muvofiq, prokurorlik faoliyati Markaziy prokuratura, provinsial (markazga bo'ysinuvchi shahar) shahar (tumanlar), uyezd prokuraturalari va maxsus prokuraturalar tomonidan amalga oshiriladi. Prokurorlarning najburiyat (vazifa)lariga quyidagilar kiradi:

1) davlat organlari, korxonalar, jamoat-shirkat xo'jaliklari va fuqarolar tomonidan davlat qonunlarini aniq va bir xilda ijrosi ustidan nazorat;

2) davlat organlari chiqargan qarorlar va farmoyishlarning konstitutsiyaga, qonunlarga, Prezident hujjatlariga, Markaziy Xalq qo'mitisi, Oliy

Xalq majlisi. Doimiy kengashi, Ma'muriy kengash hujjatlariga zid kelmasligi ustidan nazorat;

3) "Ishchi, dehqonlar hokimiyati va sotsialistik tuzumni" har qanday xavfdan qo'riqlash, davlat va jamoat-shirkat mulki, konstitutsiyaviy huquqlar, fuqarolarning hayoti va mulkiy huquqlarini muhofaza qilish.

Prokuratura faoliyatiga Markaziy prokuratura rahbarlik qiladi, prokurorlarni tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi. Markaziy Prokuraturaning raisi konstitutsiyaga muvofiq, Oliy xalq majlisi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi. Barcha prokurorlar faoliyati davomida Oliy xalq majlisi, Prezident va Markaziy xalq qo'mitasi oldida mas'ul bo'lgan Markaziy prokuratura va boshqa yuqori turuvchi prokuraturalarga bo'ysunadi.

To'rtinchi guruhga mansub davlat Buyuk Britaniyadir, bu mamlakatda prokuratura mavjud emas. Bosh Attorney, vakillari zarur hollarda, sud majlislarida ayblovchi sifatida so'zga chiqa olmaydigan advokatlar korpusiga rahbarlik qiladi. O'ta muhim jinoiy ishlar ko'rilayotganda, maxsus lavozimli shaxs-ommaviy tinglovchilar direktori ayblovni qo'llab-quvvatlaydi.

2-§. Advokatura: tushunchasi va vazifalari

Advokatura jismoniy va yuridik shaxslarga, jumladan, davlat hokimiyat organlari va muassasalarga yuridik xizmatlar ko'rsatuvchi professional, oliy toifa, malakali yurist-huquqshunoslarning birlashmasidir. Advokatura odatda, jamoatchilik muassasasi (institut) hisoblanadi. Konstitutsiyalarda kamdan-kam hollarda advokatura haqida qayd etiladi. Misol tariqasida, Bolgariya Konstitutsiyasining 134-moddasini oladigan bo'lsak, uning 1-qismiga ko'ra, "advokatura – erkin, mustaqil va o'zini o'zi boshqaradi. U fuqarolar va yuridik shaxslarga ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda yordam beradi. Advokatura faoliyatini tashkil etish va uning tarkibi qonun bilan tartibga solinadi".

Ta'kidlash joizki, aksariyat mamlakatlarda, advokatura haqida konstitutsiyalarda to'xtalib o'tilmagan bo'lsa-da, uning maqomi qonunlar bilan tartibga solinadi. Istisno tariqasida, Buyuk Britaniyadagi ikki advokatlik korporatsiya (uyushma)sidan birini – davlat tomonidan tashkil etilishi va faoliyatiga hech qanday aralashuvga yo'l qo'yilmaydigan *barristerlar* korporatsiyasini ta'kidlab o'tish mumkin. Ushbu katta imtiyozlarga ega bo'lgan korporatsiya faqat oliy sudlar bilangina ish olib boradi. Shu bilan birga boshqa bir korporatsiya ham mavjud – bu 1974-yildagi solisitorlar haqidagi hujjat bilan tartibga solinadigan yuridik hamjamiyatga birlashuvchi Solisitorlar korporatsiya (uyushma)sidir.

Solisorlar - barristerlar va mijozlar orasida vositachilar sifatida namoyon bo'ladilar, barristerlar uchun ishlarni tayyorlaydilar va o'zlari ham unchalik murakkab bo'lmagan ishlarni olib boradilar. Ular oliy va Apellatsiya sudlari nazorati ostida faoliyat ko'rsatadilar. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Buyuk Britaniyada sud hokimiyati tizimidagi har qanday lavozimga advokatura advokatlik faoliyati orqali o'tish mumkin. Advokatlar ko'pchilik ma'muriy lavozimlarga tayinlanish chog'ida, universitet kafedralariga o'tishda, qator imtiyozlarga egadirlar.

AQSHda Amerika yuristlar assotisationsiyasi eng obro'li advokatlar birlashmasi hisoblanadi. Shtatlarning o'z advokatlik birlashmalari mavjud. AQSHda advokatlik faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonun mavjud emas; shtatlarning qonunchiliklari, sud qoidalari mavjud, bir qator shtatlarda esa me'yoriy tartibga solishning manbalari bo'lib, advokatlar birlashmalari nizomlari hisoblanadi.

Fransiyada, advokatura faoliyati 1971-yildagi ba'zi sud va yuridik kasb (professiya)larning isloh qilinishi haqidagi qonuni bilan tartibga solinadi. Advokatlar sud okruglari bo'yicha avtonom kollegiyalarga birlashgan, advokatlar Milliy assotisationsiyasi esa professional (kasb) axloqi (etikasi), advokatlarning malakasini oshirish va ijtimoiy ta'minlanishi masalalari bilan shug'ullanadi. Hududida hay'at faoliyat ko'rsatadigan sudlov organi hay'atiga qabul qilish va uning tarkibidan chiqarishni nazorat qiladi.

Germaniyada, advokatura maqomi 1959-yilda qabul qilingan advokatura haqidagi qonun bilan tartibga solinadi. Yer (viloyat)larning oliy sudlari ixtiyoridagi sud okruglarida va federal sud palatasi qonunida yagona federal advokatlar palatasiga birlashuvchi advokatlar hay'atlari tuziladi. Bu advokatlik birlashmalari ommaviy-huquqiy korporatsiyalar hisoblanadi va adliya idoralari – shunga muvofiq tarzda, federal va viloyat adliya organlari nazorati ostida bo'ladi.

Demokratik mamlakatlardagi qonunchilik kam ta'minlanganlarga, jumladan, davlat hisobidan yuridik xizmat berishga qadar, turli imtiyozlarni ko'zda tutadi. Ba'zi mamlakatlarda, buning uchun ommaviy (jamoat) advokatlari institutlari mavjud (buni ba'zi mamlakatlarda, masalan, Germaniya, Xorvatiyadagidek, prokurorlarning nomi – davlat advokatlari bilan aralashtirib yubormaslik kerak).

3-§. Boshqa turli yordamchi organlar va muassasalar

Mazkur organlar ham kamdan-kam hollarda, konstitutsiyalarda tartibga solinadi, biroq bunday normalarga misollar topish qiyin emas.

Masalan, Rumuniya Konstitutsiyasining 129-moddasi sud hokimiyati xizmatida bo'lgan sud politsiyalarini ko'zda tutadi; Sloveniya Konstitutsiyasining 137-moddasi 2-qismida qonun bilan tartibga solingan mustaqil xizmat sifatida notariat idoralari haqida eslatib o'tilgan; Bolgariya Konstitutsiyasining 128-moddasida belgilanganidek, tergov organlari sud hokimiyati tizimida turadi va jinoiy ishlar bo'yicha dastlabki tergov faoliyatini amalga oshiradi. Odatda bunday organlarning maqomi faqat joriy qonunchilik bilan tartibga solinadi.

Sud politsiyasi - sudlarda faoliyat yuritadi. Bu politsiya sud majlisida tartibni saqlash, ayblanuvchini qo'riqlash, sud topshiriqlarini bajarish bilan shug'ullanadi.

Sud ijrochilari sud qarorlarining ijrosini ta'minlaydi, ya'ni fuqarolik huquqiy munosabatlarga tegishli sud qarori bo'yicha mol-mulkni ro'yxatga oladi va hokazo.

Notariat notarial harakatlarni amalga oshirishga haqli davlat xizmatchilari va shaxsiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi fuqarolar ishlaydigan maxsus davlat organidir. Notariuslar bitim tuzilganligi haqida guvohlik beradi va uni tasdiqlaydi.

Davlat notariat idoralari mahalliy organ yoki ma'muriyat roziligi bilan Adliya vazirligi, uning joylardagi bo'limlari tomonidan tashkil qilingan notarial idoralardir. U yerda ishlovchilar davlat xizmatchilari hisoblanib, ularning mehnat haqi davlat tomonidan to'lanadi. Ular uchun maxsus kiyim va daraja belgilangan.

Boshqa davlat muassasalari, xizmatchilari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari uncha murakkab bo'lmagan notarial harakatlarni amalga oshirishlari mumkin (davolanish joylarida Bosh shifokor, harbiy qism komandirlari, jazoni o'tash muassasalarining rahbarlari, konsullik korpusi rahbarlari va shu kabilar).

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Prokuratura tushunchasiga ta'rif bering.
2. Prokuraturaning vazifalari qaysilar?
3. Prokuraturaning davlat organlari tizimidagi o'rni qanday?
4. Advokatura institutiga ta'rif bering.
5. Advokaturaning vazifalari nimalardan iborat?
6. Sud protsessida advokat ishtiroki qanday ahamiyat kasb etadi?
7. Boshqa yordamchi organlar va muassasalar: sud politsiyasi, notariat va boshqalar haqida ma'lumot bering.

40-bob. Xorijiy mamlakatlarda mahalliy boshqaruv va o'zini-o'zi boshqarish

1-§. Mahalliy boshqaruv. O'zini o'zi boshqaruv.

2-§. Xorijiy mamlakatlarda munitsipial organlarning vujudga kelishi va rivojlanishi.

1-§. Mahalliy boshqaruv. O'zini o'zi boshqarish

Xorijiy mamlakatlar davlat (konstitutsiyaviy) huquqi fanining munitsipal tizimini o'rganish jarayonida «mahalliy o'zini o'zi boshqarish» va «mahalliy boshqaruv» tushunchalariga duch kelamiz. Ammo mazkur iboralar o'rtasidagi farq aksariyat adabiyotlarda aniq ko'rsatilmaydi.

«Mahalliy o'zini o'zi boshqarish» va «mahalliy boshqaruv» tushunchalari orasida muayyan farq bo'lib, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, mazkur tushunchalarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish kerak emas, mahalliy boshqaruv tushunchasi joylardagi davlat ma'muriyatini hamda fuqarolar tomonidan saylanuvchi organlarni, ya'ni mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini o'z ichiga oladi, chunki mahalliy o'zini o'zi boshqarish mahalliy boshqarishning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Boshqa tadqiqotchilar esa, mahalliy o'zini o'zi boshqarish va mahalliy boshqarish tizimi o'rtasida ba'zi qarama-qarshiliklar mavjud, deb hisoblaydilar. Mahalliy boshqarish deganda, mahalliy-hududiy birlikdagi markaziy hokimiyat yoki yuqori hududiy darajadagi ma'muriyat tomonidan amalga oshiriladigan boshqarish faoliyati tushuniladi. Odatda, mahalliy boshqaruv yuqori hokimiyat tomonidan tayinlanadigan ma'muriy organlar tomonidan amalga oshiriladi. Demak, «mahalliy o'zini o'zi boshqarish» va «mahalliy boshqaruv» atamasi aynan bir narsa emas¹ **Mahalliy o'zini o'zi boshqarishga xos eng muhim xususiyat – saylanishdir.** Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari – bevosita fuqarolar tomonidan saylanadigan organlardir. **Mahalliy boshqaruv – markaziy hokimiyat tomonidan tayinlanadigan organdir.** O'zini o'zi boshqarish – saylanadigan, boshqaruv – tayinlanadigan organ bo'lib, bu ular o'rtasidagi asosiy farqdir.

Lekin tadqiqotchilar bir masalada har xil fikr bildiradilar: mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish bevosita aholi va uning kundalik hayoti bilan bog'liqdir.

Ammo saylanish – mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining birdan-bir belgisi emas. Ular faqat saylanib qolmasdan, balki

¹ Чудаков М.Ф. Конституционное право зарубежных стран: Учеб. пособие. –Минск.: Новое знание, 2001. –С.505.

mustaqil ekanligini belgilaydigan muayyan vakolatlar majmuiga, ya'ni real huquqqa ega bo'lishlari kerak.

Shuni qayd etib o'tish kerakki, 1985-yilning 15- oktabrida mahalliy o'zini o'zi boshqarish Yevropa Xartiyasi qabul qilingan bo'lib, Yevropa ittifoqiga a'zo mamlakatlar uchun majburiy bo'lgan mazkur xartiya o'zida mahalliy o'zini o'zi boshqarishning muhim konstitutsional, qonunchilik asoslarini o'zida mujassam etadi. Unda, jumladan, mahalliy o'zini o'zi boshqarish prinsiplari mamlakat qonunchiligida, konstitutsiyasida ham tan olinishi lozimligi to'g'risida aytiladi. Mahalliy o'zini o'zi boshqarish Yevropa Xartiyasining 3-moddasiga ko'ra, mahalliy o'zini o'zi boshqarish deganda, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining qonun doirasida mahalliy aholi manfaatlaridan kelib chiqqan holda, davlat ishlarining ma'lum bir qismini belgilab olishi, uni boshqarish qobiliyati va huquqlari tushuniladi. Bu huquqlar erkin, yashirin, teng, to'g'ridan-to'g'ri va umumiy ovoz berish yo'li bilan saylangan a'zolardan tashkil topuvchi yig'inlar yoki kengashlar tomonidan amalga oshiriladi. Bundan tashqari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari o'z vakolatlarida istisno qilinmagan va boshqa hokimiyat organi vakolatiga o'tkazib berilmagan barcha masalalar to'g'risida o'z tashabbuslarini amalga oshirish bo'yicha mavjud qonun doirasida to'la erkinlikka egadirlar.

Mahalliy organlar vakolatlari aksariyat xorijiy mamlakatlarda, odatda, maxsus me'yoriy hujjatlarda mustahkamlanadi. Qator xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida esa, mahalliy o'zini o'zi boshqarishga bag'ishlangan boblar yoki alohida moddalar mavjud. Masalan, GFR qonunchiligi mahalliy o'zini o'zi boshqarish va boshqaruv masalalarini yetarli darajada to'laqonli tartibga soladi. Davlatning asosiy qonuni bo'lmish Federal Konstitutsiya mazkur masalalarga bag'ishlangan bir necha moddalarni o'z ichiga oladi. Jumladan, yerlar, okruglar, jamoalarda xalq umumiy, erkin, teng va yashirin ovoz bilan saylangan o'z vakillariga ega bo'lishi kerak, - deyiladi 28-moddada. Shuningdek, jamoalarga qonun doirasida mahalliy hamjamiyatning barcha ishlarini o'z javobgarligi ostida tartibga solish huquqi berilishi kerakligi ham qayd etiladi.

Yaponiya Konstitutsiyasining 8-bobi «Mahalliy o'zini o'zi boshqarish»ga bag'ishlangan bo'lib, jami to'rtta moddani (92-95-moddalar) o'z ichiga oladi. Ularda mahalliy o'zini o'zi boshqarishga doir asosiy prinsip va qoidalar aks ettiriladi. Jumladan, bu bobda mamlakatda, shunday organlar borligi, ularning ishlari qonun asosida joriy etilishi, bu ommaviy hukumat organi rahbarining aholi tomonidan saylanishi, mahalliy organlarning o'z vositalariga egalik qilish huquqi mavjudligi aytiladi.

Muayyan mahalliy organga nisbatan qo'llaniladigan maxsus qonun esa, parlament tomonidan chiqarilgan bo'lishi mumkin. Shunda ham, albatta, ushbu mahalliy organ hududida yashovchi ko'pchilik saylovchilarning roziligi olinishi shart. Parlament – umumdavlat organi – aniq bir hududda yashovchi aholi manfaatlariga tegishli qonun qabul qilmoqchi bo'lsa, albatta, ushbu hudud aholisi fikri bilan hisoblashishi shart.

Ispaniya va Gretsiya Konstitutsiyasida, “mahalliy o'zini o'zi boshqarish” degan ibora ishlatilmaydi. U yerda «mahalliy ma'muriyat» toifasi qo'llaniladi. Ispaniya Konstitutsiyasining «Mahalliy ma'muriyat to'g'risida»gi 2-bo'lim, 8-qismida yuridik shaxslarning barcha huquqlariga ega bo'lgan munitsipalitetlar muxtoriyati Konstitutsiya bilan kafolatlanishi ta'kidlanadi. Ularning boshqaruvi alkaldlar va maslahatchilardan iborat tegishli Munitsipial kengashlar zimmasiga yuklanadi. Maslahatchilar Munitsipalitet aholi tomonidan qonunda belgilangan shartlarga ko'ra, umumiy, teng, erkin, to'g'ridan-to'g'ri va yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi. Alkaldlar maslahatchilar yoki aholi tomonidan saylanadi.

«Munitsipial» iborasi «mahalliy» iborasi bilan mutlaqo bir xil ma'noni bildiradi. Rim imperiyasida “municipium” so'zi o'zini o'zi boshqarish huquqiga ega bo'lgan (aholi tomonidan mansabdor shaxslarni saylash) shaharning nomini bildirgan. Municipium so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, «munis» (mas'uliyat), capio, recipio (bo'yniga olaman) ma'nosini bildirgan. Mahalliy aholi o'z bo'yniga muayyan maxsus ishlarni boshqarish mas'uliyatini olgan¹

«Munitsipalitet», «munitsipial organ» atamaları ko'plab mamlakatlarda, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi bo'lgan saylanuvchi organ tushunchasiga to'g'ri keladi. AQSH va Angliyada faqat shahar organlari, boshqa mamlakatlarda esa, barcha saylanuvchi organlar munitsipial organ deb ataladi.

Gretsiya Konstitutsiyasida («ma'muriyatni tashkil etish» deb nomlangan 1-bob, “Ma'muriyat to'g'risida”gi “F” bo'lim) mahalliy ishlar boshqaruvi mahalliy hokimiyat organiga tegishli ekanligi aytiladi. Shundan so'ng, mahalliy boshqaruv organlari haqida so'z boradi. Bizning nazarimizda, grek qonunchiligida mahalliy boshqaruv va mahalliy hokimiyat tushunchalari o'zaro tenglashtiriladi. 102-moddaning 2-bandida shunday yoziladi: «Mahalliy boshqaruv organlari ma'muriy mustaqillikdan foydalanadi. Ularning hokimiyat organlari umumiy va yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi. Bundan esa, mahalliy boshqaruv va mahalliy

¹Цейтлин Р.С., Сергеев С.А. История государственного управления и муниципального самоуправления. Учебное пособие. –М.: «Омега-Л», 2003. С.8.

hokimiyatning saylanuvchi organlar ekani, demakki, o'zini o'zi boshqarish organlari ekanligi kelib chiqadi». Gretsiya Konstitutsiyasi mahalliy boshqaruv ustidan davlat nazoratini o'rnatish lozimligini ham (102-modda, 5-band) nazarda tutadi.

Shunday qilib ma'lum bo'ladiki, dunyoning turli mamlakatlarida mavjud bo'lgan atamalar bir-biridan anchagina farqlanadi. Aslida bir xil organlar ma'muriyat, boshqaruv organi, o'zini o'zi boshqarish organi deb atalishi mumkin. Ammo biz nazariyada qo'llanadigan prinsiplarga asosan ularni farqlaymiz hamda faqat saylanuvchi organlarnigina o'zini o'zi boshqarish organlari deb ataymiz.

2-§. Xorijiy mamlakatlarda munitsipial organlarning vujudga kelishi va rivojlanishi

«O'zini o'zi boshqarish» tushunchasi (Selfgovernment) Angliya revolyutsiyasidan keyin XVII asrda vujudga kelgan bo'lib, eng avvalo ingliz xalqining umumiy holatini anglatgan. Shu davrdan e'tiboran mahalliy boshqaruv o'zini o'zi boshqarish deb atalmaydigan bo'ldi. Mustaqil va xalq manfaatini ko'zlamaydigan monarx hokimiyati tugatildi, xalq parlament boshqaruvi tizimida oliy mansabdor shaxsga aylandi.

Britaniya siyosiy tizimini tadqiq qilgan xorijiy huquqshunoslar «o'zini o'zi boshqarish» (Selfgovernment) atamasini mexanik ravishda, o'zgacha siyosiy vaziyatga ega bo'lgan Yevropa kontinentiga olib kirdilar. Prus huquqshunosi R. Gnest ta'biri bilan aytganda, ingliz munitsipialiteti mahalliy o'zini o'zi boshqarish bo'lib, bu atama beixtiyor ravishda Prussiya yerlariga hamda shahar mahalliy boshqaruviga olib kirdi¹.

Barcha G'arbiy Yevropa davlatlari o'zini o'zi boshqarishning ma'lum bir darajasiga ega bo'lgan u yoki bu shakldagi mahalliy boshqaruv tizimiga egadir. G'arb manbalarida ta'kidlanishicha, mahalliy o'zini o'zi boshqarishga alohida tizim sifatida emas, balki davlat tizimining bir qismi sifatida qarash lozim. Mahalliy avtonomiya siyosiy va g'oyaviy yo'nalishdagi omildir. O'zini o'zi boshqarish demokratik tamoyillar asosida qurilgan davlat tizimining asosiy elementlaridan biri bo'lib, siyosiy partiyalar, markazlashtirish hamda markazlashtirishdan qochish (desentralizatsiya) tarafdorlari o'rnatidagi kurashga sabab bo'lgan muammo bo'lib kelgan.

Oltmishinchi yillardan boshlab, mahalliy boshqaruv tizimi islohotlari nisbatan barqaror konstitutsiyaviy tizimga ega davlatlarga (Buyuk Britaniya, Niderlandiya, Skandinaviya davlatlari, Belgiya) ham, urushdan

¹ Ясюнас В.А. Основы местного самоуправления: Уч. пособие. –М., 1998. С.93.

keyingi yillarda davlat tuzumida jiddiy o'zgarishlar ro'y bergan davlatlarga (Fransiya, GFR, Italiya, Ispaniya) ham ta'sir ko'rsatdi.

Mazkur davlatlarda, mahalliy boshqaruvning har xil darajalariga taalluqli islohotlar turli tarzda amalga oshirildi, ammo ularning barchasi mahalliy va markaziy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari o'rtasidagi munosabatlarga, turli darajadagi mahalliy va mintaqaviy boshqarish tizimi o'rtasidagi munosabatlarga taalluqlidir.

G'arbiy Yevropada mahalliy organlar tizimi ma'muriy-hududiy bo'linishga muvofiq amalga oshiriladi, lekin hududiy birliklar hamma vaqt ham aholi tomonidan saylanadigan organlarga ega bo'lavermaydi. Ko'p hollarda, masalan, Fransiya kantonlarida va okruglarida, Germaniya okruglarida to'g'ridan-to'g'ri davlat boshqaruvi amalga oshiriladi, ularda vakillik organlari tashkil etilmaydi.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida, odatda, shahar va qishloq kommunalari mahalliy o'zini o'zi boshqarishning boshlang'ich yacheykasi hisoblanadi, ular turlicha nomlanadi, shuningdek, aholi soni va hududiy ko'lami jihatidan bir-biridan keskin farqlanadi.

G'arbiy Yevropada amalga oshirilayotgan islohotlarni, shartli ravishda, bir-birini to'ldiruvchi hamda o'zaro aloqador uch turga bo'lish mumkin, ya'ni tuzilmaviy, funksional va tashkiliy islohotlar sifatida tavsiflash mumkin¹.

1. Tuzilmaviy islohotlar mahalliy boshqarishning turli bosqichlari o'rtasidagi tashkiliy munosabatlarga taalluqlidir. Mahalliy birliklarning hududiy islohoti, boshqarishning mintaqaviy darajasini tuzish shular jumlasidandir.

Munitsipialitetlarni mustahkamlash ushbu islohotlarga xos xususiyatlardan biridir (Buyuk Britaniya, GFR, Skandinaviya orollari). Xorijiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, 2-Jahon urushidan keyingi davrda ijtimoiy vazifalar ko'lamining ko'payishi, shuningdek, mazkur masalalarning mahalliy darajada hal etilishiga ta'sir ko'rsatish haqidagi omma talabi ko'pgina ijtimoiy vazifalarning markaziy darajadan munitsipial darajaga o'tishiga, markazlashgan tizimdan markazlashmagan tizimga o'tishiga sabab bo'ldi. Kundan-kunga o'sib borayotgan ijtimoiy masalalarni hal qilishning sharti munitsipialitetlarni, birinchi navbatda, qishloq sharoitida mustahkamlashdan iboratligi ayon bo'ldi².

2. Funksional islohotlar mahalliy, mintaqaviy va markaziy boshqarish darajalari o'rtasidagi funksional munosabatlarni qayta taqsimlashga qaratilgan. Mazkur islohotlar tuzilmaviy islohotlar bilan deyarli bir vaqtda

¹ Ясюнас В.А. Основы местного самоуправления: Уч. пособие. -М.: 1998. С.95.

² Ясюнас В.И. Основы местного самоуправления: Уч. пособие. -М.: 1998. С. 94.

amalga oshirilgan va ko'p hollarda markazlashtirish va markazlashtir-maslik tushunchalari bilan bog'liq bo'lgan. Ayni vaqtda, mazkur tushunchalar unitar davlatda yoki federatsiya subyektida mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari ega bo'ladigan erkinlik darajasini o'z ichiga oladi. Funktsional islohotlar natijasida huquq va majburiyatlar, vakolatlar va mas'uliyat masalalari qayta taqsimlanadi, hamda ko'p hollarda, qonuniy asosda amalga oshiriladi. Bu islohotlar davrida hamma vaqt davlat tomonidan markaziy budjet hisobidan va mahalliy tushumlar hisobidan ajratilayotgan moliyaviy resurslar qayta taqsimlanadi.

3. Tashkiliy islohotlar joylardagi hokimiyat va boshqarish organlari-ning ichki tuzilmasiga taalluqli bo'ladi. Bunday islohotlar mahalliy vakillik muassasalari va ijroiya organlari o'rtasidagi o'zaro munosabat-larga tegishlidir.

Markazlashgan davlatlar shakllanishi natijasida ijtimoiy hayotga doir ikki tizim o'rtasida – markazlashgan va markazlashmagan tizim o'rtasida ommaviy hokimiyat «ikkiga bo'lindi», lekin jamoalarni yagona markazlashgan davlat sifatida «birlashtirish» jarayoni bir xil amalga oshirilmaganidek, ommaviy hokimiyatning markazlashmagan darajasi ham turlicha shakllantirilgan.

Buyuk Britaniyada jamoalarning umumdavlat boshqaruv tizimiga kiritilishi mazkur jarayonga xos xususiyat bo'lgan, lekin bunda ularning mahalliy boshqarish tuzilmasi saqlangan. Mazkur tuzumda xalq hokimiyati parlament va ijroiya organlari tomonidan amalga oshiriladi, ijroiya organlari parlament (hukumat) hamda tegishli hududlardagi aholi (munitsipalitetlar) tomonidan tuziladi.

Aynan Britaniya orollarida, munitsipial boshqaruvning anglo-sakson modeli yaratilgan. Bu model mahalliy o'zini o'zi boshqarishning konti-nental tizimidan farqli o'laroq, butunlay boshqa sharoitda shakllangan. Anglo-sakson modeli mahalliy jamoalar, qavmlar, shuningdek, shaharlar negizida yuzaga keldi.

Britaniya orollarida munitsipalitetlar hech qachon hokimiyatni amalga oshirishning davlat shaklidan ajratilgan emas¹. Oliy hokimiyat hamma vaqt eng avvalo qonun chiqaruvchi hokimiyat bo'lgan bo'lsa, mahalliy hududiy hokimiyat ijroiya hokimiyati bo'lgan va hozir ham aynan shundaydir². Shu sababli yuqorida qayd etib o'tilganidek, Angliya qonunchiligida munitsipalitetlarga nisbatan “o'zini o'zi boshqarish” atamasi qo'llanmaydi.

¹ Баранчиков В.А. Муниципальное право. Закон и право. -М.: 2000. С.18.

² Ясюнас В.И. Основы местного самоуправления: Уч. пособие. –М.: 1998. С.96.

O'zini o'zi boshqarishning ingliz modeliga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, munitsipial organlar qonunda belgilangan vazifalarinigina amalga oshiradilar.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Mahalliy boshqaruv tushunchasiga ta'rif bering.
2. O'zini-o'zi boshqarish tushunchasiga ta'rif bering.
3. Xorijiy mamlakatlarda munitsipial organlar deganda qanday organlar nazarda tutiladi?
4. Munitsipial organlarning vujudga kelish tarixi haqida ma'lumot bering.
5. Munitsipial organlarni tashkil etishda rivojlangan mamlakatlar tajribasining ahamiyati qanday?
6. Munitsipial organlarning rivojlanishi jarayoni haqida ma'lumot bering.
7. Munitsipial organlarga saylov o'tkazishning qanday tartiblari mavjud?

41-bob. Mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish organlarining kompetensiyasi va moliyaviy asoslari

1-§. Vakolatlar doirasi. Majburiy va majburiy bo'lmagan vakolatlar.

2-§. Munitsipial faoliyatning asosiy turlari.

3-§. Munitsipialitetlarning moliyaviy bazasi.

1-§. Vakolatlar doirasi. Majburiy va majburiy bo'lmagan vakolatlar

Munitsipial organlar vakolatlarining ko'lami va ularning huquqlarini ta'minlash usuli turli mamlakatlarda turlicha.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarishning vakolatlariga doir masalalar o'zini o'zi boshqarish organi huquqiy maqomining zaruriy elementi hisoblanadi. Ular huquq normalari bilan mustahkamlanadi va birinchi navbatda, muayyan mahalliy o'zini o'zi boshqarish organining yurisdiksiyasi amalda bo'lgan mahalliy aholi hayoti faoliyatining ayrim tomonlarini belgilab beradi.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarishga doir vakolatlarni huquqiy tartibga solish, turli usullar bilan hal qilinadi.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari vakolatlarini huquqiy tartibga solish asosini quyidagi prinsip belgilab beradi: Munitsipial organlar faqat qonunda ko'rsatilgan barcha harakatlarni amalga oshirishlari mumkin. Bu prinsip XIX asrda Buyuk Britaniyada o'rnatilgan. Mahalliy ahamiyatga molik masalalarni huquqiy tartibga solish boshqa prinsip asosida ham amalga oshirilishi mumkin. Munitsipial organlar, boshqa organlar vakolatiga tegishli bo'lmagan va qonunda taqiqlanmagan barcha harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Bu prinsip Fransiyadagi mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini huquqiy tartibga solish asosida amalga oshiriladi.¹

Vakolatlar qonunda aniq ko'rsatilgan huquqlar doirasini anglatadi. Ayrim mamlakatlarda, (GFR) muayyan masalalar ko'lami qonunda belgilanib qo'yilishiga qaramay, ba'zi hollarda, yuqori turuvchi hokimiyat organlarining qonun doirasidan chiqishi mumkinligiga yo'l qo'yiladi. Yuqori turuvchi hokimiyat organlari tomonidan amalga oshirilmay qolgan vakolatlarni esa mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari o'z tasarruflariga oladilar.

Munitsipial organlar tomonidan hal qilinadigan barcha vazifalarni ikki turga bo'lish mumkin:

¹ Араповский К.В. Государственное право зарубежных стран: Уч. пособие. –М.: Форум-Инфра-М, 1998. –С.480.

A) O‘z vakolatlari (vazifalari) doirasida hal qilinadigan vazifalar;

B) Vakil qilingan vakolatlar doirasida hal qilinadigan vazifalar¹.

Mahalliy jamoaga taalluqli barcha ishlar **xususiy vakolatlar** doirasidagi vazifalar hisoblanadi. Masalan, GFRda jamoalar mazkur masalalarni qonun doirasida, mas’uliyatni o‘z zimmlariga olgan holda, amalga oshiradi. O‘z navbatida, xususiy vakolatlar ikkiga bo‘linadi: **majburiy va ixtiyoriy vakolatlar**. Masalan, shahar qurilishini rejalashtirish masalasi, ya’ni jamoa hududidagi yerlardan foydalanish rejasini tuzish, ichimlik suvi bilan ta’minlash, umumta’lim maktablari binosini ta’minlash va boshqa shu kabi masalalar majburiy vakolatlar toifasiga kiradi. Ushbu masalalarni jamoalar mustaqil hal qila olmaydilar, lekin jamoalar bu masalalarni qanday bajarish borasida mustaqil tanlov huquqiga ega.

Ixtiyoriy vakolatlar borasida esa jamoalarning o‘zlari mazkur ishlar bilan (basseyn, kutubxona, sport maydonchasi qurish va h.k.) shug‘ullanish yoki shug‘ullanmaslik masalasini hal qila oladilar.

Jamoalar majburiy vazifalarni bajargan hollardagina, ular ixtiyoriy vazifalarni hal qilishlari mumkin, huquqiy nazorat organlari bu masalani nazorat qiladi.

Vakil qilingan vakolatlar davlat topshirig‘iga muvofiq jamoa bajariishi lozim bo‘lgan ko‘p sonli vazifalardir. Masalan, ular jumlasiga quyidagilar kiritilishi mumkin: fuqarolik masalasi, barcha darajalarda o‘tkaziladigan saylovlarga oid tadbirlar, tabiiy ofatlardan himoyalash va h.k.

Mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish masalalarini tadqiq qilgan tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, vakolatlarni “xususiy vakolatlar” va “vakil qilingan vakolatlarga” ajratish katta amaliy ahamiyatga egadir. Xususiy vakolatlar doirasida jamoa faqat qonun talablariga muvofiq ish ko‘radi hamda qonunda belgilangan doiradagina harakat erkinligiga ega bo‘ladi. Jamoa o‘z investitsion faoliyati doirasida davlatdan subvensiya olgan hollardagina, davlat ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Vakil qilingan vakolatlar borasida esa jamoalar faoliyati kengroq ko‘lamdagi cheklovlar bilan bog‘liqdir. Bu hollarda, davlat o‘z manfaatlaridan kelib chiqqan holda jamoa xatti-harakatlariga aralashishi mumkin.

2-§. Munitsipial faoliyatning asosiy turlari

Munitsipial faoliyatning asosiy ish usullari – bevosita tartibga solish va boshqarish hisoblanadi.

Tartibga solish faoliyati – savdo-sotiq qilish huquqini beradigan litsenziya bilan ta’minlash, maishiy xizmat ko‘rsatuvchi turli korxonalar,

¹ Ясюпас В.И. Основы местного самоуправления: Уч. пособие. –М.: 1998. С.105.

kinoteatr, teatrlar, ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun ruxsat berish, savdo, qurilish qoidalarini joriy etish, jamoat joylarda tartibni saqlash, qurilish uchun yer uchastkasi ajratib berish, ko'chada miting, namoyishlarni o'tkazish uchun ruxsat berish kabilarni o'z ichiga oladi. Jamoat joylarida tartibni saqlash, yong'in xavfsizligini ta'minlash, sanitariya nazoratini o'rnatish ham shular jumlasiga kiradi. Ayrim mamlakatlarda (AQSH, Kanada, Fransiya) Munitsipalitetlar o'z politsiyalariga ega.

Mahalliy organlarning *normativ hujjatlar yaratish faoliyati* qoidaga ko'ra, cheklangan bo'ladi. Ko'pincha biror hujjatni nashr etish uchun ular yuqori organlar yoxud hukumat vakillarining tasdiq'idan o'tishi kerak.

Boshqaruv faoliyatiga esa Munitsipial mulk hisoblangan korxonalariga rahbarlik qilishni kiritish mumkin. Odatda, mazkur korxonalariga kommunal xo'jalik transporti, kommunal xo'jaligi, maishiy xizmat ko'rsatish obyektlari misol bo'la oladi. Munitsipalitetlarga muayyan turarjoy fondi, kutubxona, bog', qariyalar uyi tegishli bo'lishi mumkin.

Bir qator mamlakatlarda Munitsipalitetlar sog'liqni saqlash sohasidagi masalalar bilan shug'ullanadilar – shifoxona, poliklinikaga rahbarlik qiladilar. Ular aksariyat hollarda, ishsizlarga, kambag'allarga nafaqa to'laydilar, ayrimlari sanoat korxonalarida o'z ulushlariga va aksiyalariga ega bo'ladilar va mazkur korxonalarni boshqarishda ishtirok etadilar.

Munitsipial organlarning vakolatlari quyidagi guruhlariga tasniflanadi:

1. Moliyaviy iqtisodiy faoliyat sohasidagi vakolati. Vakolatning mazkur guruhiga mahalliy budjetni qabul qilish, aksiyalarni chiqarish yoki sotib olish yo'li bilan iqtisodiy va ijtimoiy sohaga oid loyihalarda ishtirok etish. Turli pul mablag'larini to'plash, ularni jamg'arish shu jumlagi kiradi. Moliyaviy iqtisodiy faoliyat eng muhim soha bo'lib, boshqa barcha vakolatlar mazkur soha vakolatiga bog'liq bo'ladi.

2. Jamoat tartibini saqlash sohasidagi vakolatlar. Aksariyat hollarda, mahalliy organlar va ularning ijroiya qo'mitalari qoshida mahalliy politsiya kuchlari faoliyat ko'rsatadi, ular muhofaza va patrul xizmatini amalga oshiradilar.

3. Kommunal xizmat ko'rsatish, obodonlashtirish va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi vakolati. Bunga transportni rivojlantirish, yo'l harakatini tartibga solish, mahalliy yo'l qurilishi, shahar sanitariya holatini yaxshilash, tabiatni muhofaza qilish, suvni, havoni ifloslantirayotganlarga qarshi kurashish to'g'risidagi qonunchilikka qanday rioya qilinayotganligi ustidan nazorat o'rnatish kabilarni ham kiradi. Suv ta'minoti, yoritish, kanalizatsiya, axlatlarni yig'ishtirish kabi masalalar fuqarolarni tashvish-

lantiradi, chunki, shaharlarning rivojlanishi, yirik megapolislarning tashkil etilishi natijasida, har doim ham odamlarni normal va sog'lom hayot kechirish uchun sharoit yaratilmasligi mumkin. Shuning uchun ham mahalliy hokimiyatning asosiy vazifasi mazkur sohadagi muammolarni ijobiy hal qilishdir.

4. Ijtimoiy sohadagi vakolatlari. Bu o'rinda, birinchi navbatda nochor oilalar, qariyalar, nogironlarga yordam uyushtirish masalasi turadi. Bu oshxonalarda tekin ovqatlanish, uysizlarga, qariyalar uyiga, alohida parvarishga muhtoj shaxslarga tibbiy yordam ko'rsatish kabilardan iborat. Bulardan tashqari, bir qator mamlakatlarda Munitsipial organlar arzon uy-joylarni qurish bilan shug'ullanadilar, so'ngra ushbu uylarni imtiyozli shaklda ijaraga oluvchilarga beriladi. Ijtimoiy sohaga Munitsipial shifoxonalarni va tug'ruqxonalarni, kutubxona, bolalar bog'chalari va sport maydonchalari ham kiradi. Ba'zan ijtimoiy sohaga xalq ta'limini ham kiritadilar, ayrim mamlakatlar xalq ta'limini beshinchi guruhga kiritadilar, chunki, barcha davlatlarda, davlat xalq ta'limi tizimi va davlat maktablari bor. Ta'limga oid bo'lgan barcha masalalar bilan mahalliy organlar shug'ullanadilar. Ular maktab qurilishi, ularni ta'mirlash, maktab o'quvchilariga haq to'lash to'g'risida g'amxo'rlik qiladilar, dastur ta'minoti masalalari bilan ham shug'ullanadilar va h.k.

3-§. Munitsipialitetlarning moliyaviy bazasi

Yuqorida sanab aytilgan vakolatlarni amalga oshirish uchun mablag' zarur bo'ladi. Mahalliy hokimiyat organlariga bu mablag' qayerdan keladi, ularning daromad manbai qanday? Eng avvalo, bu mahalliy yoki Munitsipial soliqlardir. Ular jumlasiga:

- a) Munitsipial daromad solig'i;
- b) yer qiymatidan olinadigan soliq;
- v) kompaniyalar daromadlaridan olinadigan soliq;
- g) mulk solig'i (uni uy egalari, xo'jalik inshootlari va yer uchastkasi egalari to'laydi).

Bir qator mamlakatlarda, savdo-sotiqdan tushadigan soliq mavjud. Bunga ko'ra, har bir xarid qilingan qiymatdan ma'lum foiz shahar budget xazinasiga tushadi. Masalan, Vashingtonda kitob xarid qilinganda, soqol olish uchun los'on, musiqali kasseta va boshqalar xarid qilinganda 5,75 foizdan 7 foizgacha miqdorda soliq to'lanadi va h.k. Ammo non va shunga o'xshash asosiy mahsulotlar xarididan soliq to'lanmaydi.

Daromadning asosiy manbalari davlat subsidiyalari bo'lib, bunda, umumdavlat budjetidagi to'lovlar nazarda tutiladi. Subsidiyaning uch turi mavjud:

- a) umumiy subsidiyalar, ular muntazam to'lab boriladi;
- b) maqsadli subsidiya, aniq bir maqsadni nazarda tutgan holdagina muntazam to'lanadi (ta'lim, madaniyat va h.k);
- v) alohida Munitsipalitetlar, shaharlar va boshqalar uchun maxsus dotatsiyalar.

Savdo-sotiq, qurilishlar va boshqalarga *ruxsat berishdan* ham mahalliy budjetga mablag' tushadi.

Bundan tashqari, *iste'molchilar to'lovi* mavjud. Bunga suv va chiqindilarni olib ketish uchun to'lanadigan to'lovlar kiradi.

Ba'zi hollarda, mahalliy organlar zayom olishadi, ammo bu hol kamdan-kam uchraydi va faqat foiz to'lash sharti bilan zayomlar beriladi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari:

1. Mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish organlarining kompetensiyasi deganda nima nazarda tutiladi?
2. Mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish organlarining moliyaviy asoslari qanday?
3. Mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish organlarining vakolatlar doirasi qanday?
4. Mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish organlarining majburiy va majburiy bo'lmagan vakolatlari haqida ma'lumot bering.
5. Munitsipal faoliyat tushunchasiga ta'rif bering.
6. Munitsipal faoliyatning asosiy turlari qaysilar?
7. Munitsipalitetlarning moliyaviy bazasi haqida ma'lumot bering.

42-bob. Mahalliy boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish organlarining shakllantirish tartibi, tarkibiy tuzilishi va faoliyatini tashkil etilishi

1-§. Munitsipial saylovlarning o'ziga xos xususiyatlari. Munitsipial Kengash, uning tuzilishi va vakolati.

2-§. Mahalliy ijro organlari va ularning turlari.

1-§. Munitsipial saylovlarning o'ziga xos xususiyatlari. Munitsipial Kengash, uning tuzilishi va vakolati.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarish, qoida tariqasida, ikki jihati bilan ajralib turadi: saylanadigan organ (saylanuvchi Munitsipial yig'ilish – kengash, assambleya) va ijro organi. Ijro organi yakka tartibda va kollegial tartibda bo'lishi mumkin. Yakka tartibdagi ijro organiga misol qilib mer (Fransiya) yoki burgomistri (GFR) keltirishimiz mumkin. Kollegial tartibdagi o'zini o'zi boshqarish shakliga GFR ning ba'zi yerliklaridagi magistratlarni misol tariqasida keltirib o'tishimiz mumkin.

Demokratik an'analarga ko'p davrlardan buyon amal qilib keladigan davlatlarda umumiy saylov huquqi prinsiplari o'rnatilgan. Ammo bu prinsiplar saylov senzlari tufayli (ayniqsa, yashash joy senzi) tez-tez buzilib turadi.

Passiv saylov huquqidan odatda, 21-25 yoshga to'lgan shaxslar foydalanishadi. Munitsipial kengashga Munitsipial xizmatchilari, qarzdor deb topilgan shaxslar saylanishiga yo'l qo'yilmaydi. Munitsipial kengash tarkibida hozirgi kunda ham ishchilar, ayollar, yoshlarning miqdori kamdir. Masalan, Buyuk Britaniyada Munitsipial kengashdagi malakali ishchilar ulushi butun deputatlar miqdorining juda kam foizini tashkil qiladi. Malakali ishchilarning ulushi saylash huquqiga ega bo'lgan aholi qatlamidagi o'z ulushidan 20 barobar kamdir. Kengash a'zolarining 54%ni 55 yoshdan oshgan shaxslar, 1/8 qisminigina ayollar tashkil qiladi. Kengashga nomzodini qo'ygan shaxs, shu hududda saylov gacha o'n ikki oy yashagan yoki shu yerda doimiy ishlaydigan, shu hududda joylashgan ko'chmas mulkka ega bo'lishi lozim.

Saylovlarda keng ko'lamda saylovchilar absentizimi kuzatiladi. Angliya va AQSHda ko'pincha aholining 25% dan 60% gacha Munitsipial saylovlarda qatnashadi. Nomzod qo'yish saylov okrugini shakllantirish, saylov natijalarini aniqlash turli davlatlarda, hatto AQSH shtatlarining ichida ham turlichadir. Keng tarqalgan nomzod ko'rsatish usuli ma'lum miqdordagi saylovchilar imzosi qo'yilgan petisiyani saylov organlariga topshirishdir. AQSHda nomzodlarni saralashning birinchi bosqichi dastlabki, saylovlar (praymmerzlar) hisoblanadi.

Munitsipial kengashga saylovlar bo'yicha uchta saylov okrug turi mavjuddir. Bular: bir mandatli, ikki mandatli, ko'p mandatli. Nisbatan ko'p tarqalgan saylov okrugi ko'p mandatli okrug hisoblanadi. Misol uchun, Buyuk Britaniyada graflik kengashiga ovozlari bir mandatli saylov okrugi bo'yicha, okrugda esa bir yoki ko'p mandatli saylov okruglarida saylanadi. Munitsipial kengashga nomzodlar o'z nomzodlarini partiya yoki bircer tashkilot, mustaqil vakil sifatida qo'yishmaydi.

AQSH va boshqa ko'pgina davlatlarda, Munitsipial kengashga saylovlar nopartiyaviy asosda o'tkaziladi. Bunda barcha nomzodlar "mustaqil" shaxs sifatida harakat qilishadi. Va Munitsipial kengashlarda partiya fraksiyalari rasman mavjud emas. Ular saylov natijalarini hisoblashda, mojaritar va proporsional tizimning minglab usullaridan foydalanishadi. Fransiyada kommunalardagi komunna aholisi soniga qarab, 2 ta saylov usulidan foydalanishadi. 3500 tagacha aholisi bo'lgan kommunalarda saylovlar mojaritar usulda ikki bosqichda amalga oshiriladi. 3500 ta yoki undan ortiq aholisi bo'lgan kommunalarda ham proporsional, ham mojaritar usuldan foydalanishadi. Birinchi turda nomzodlar ro'yxatida mutlaq, ko'pchilik ovozni olganlar kengashning yarim o'rinni egallashadi, qolganlari proporsional ravishda ro'yxatda qolganlar o'rtasida bo'linadi. Agar birinchi turda mutlaq ko'pchilik ovoz olmasa, saylovlarning ikkinchi turi o'tkaziladi. Ikki tur oralig'ida nomzodlar ro'yxatini birlashtirishga yo'l qo'yiladi. Bunday holatda mutlaq ko'pchilikni olgan nomzodlar ro'yxati kengashdagi yarim o'rinni egallashadi, qolgan yarim o'rin boshqa ro'yxatdagilar o'rtasida taqsimlanadi. Departament bosh kengashiga mojaritar tizim bo'yicha o'z saylov hududi kanton ichida ikki tur bo'yicha saylanadi. Regionlarga proporsional tizim bo'yicha birinchi turda umumiy va to'g'ridan-to'g'ri saylanadi. Har bir region Departamenti alohida saylov okrugi sifatida namoyon bo'ladi. Bu okrugga har bir partiya o'z nomzodlar ro'yxatini taqdim etadi. Agar har bir nomzodlar ro'yxati regiondagi saylovchilarning 5% dan ko'p ovozni olgan bo'lsa, region kengashida o'z vakiliga ega bo'ladi. Shuni aytish lozimki, regional organlarni shakllantirishda, Munitsipial organlarning saylanish prinsiplaridan mustasno holatlar amalga oshiriladi. AQSHda graflik kengashi tez-tez qo'yi Munitsipial hokimiyat vakillaridan shakllantiriladi.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari saylanadigan Munitsipial kengash va ijroiyy apparatdan iborat. Munitsipial kengashga saylovlar o'tkazish tartibi maxsus saylov to'g'risidagi qonun bilan tartibga solinadi. Federativ davlatlarda saylov qonunini qabul qilish Federatsiya subyektlari qonun chiqaruvchi organi kompetensiyasiga kiradi.

Mahalliy o'z-o'zini boshqarish turli tashkiliy shakllarda shakllantirilishi mumkin. Biroq vakillik organi (jamoat kengashi, zemstvo, pondret) yoki saylanuvchi mansab (mer, burgomister) bo'lishi majburiydir.

Xorijiy mamlakatlarda, Munitsipial muassasalarni tashkil qilish va shakllantirishning bir nechta turlari mavjuddir. Ularni anglo-sakson Munitsipial tizimi, mahalliy boshqaruv organlari fransuz modeli, Germaniya mahalliy o'z-o'zini boshqarish modeliga ega bo'lish qo'ida qilib olingan.

Anglo-sakson Munitsipial tizimi Buyuk Britaniyada o'rnatilgan. Shuningdek, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya ham qo'llanadi.

Bu tizimning mohiyati shundaki, mahalliy organlarga qonun alohida bergan huquqlar doirasida harakat qiluvchi avtonom tuzilma sifatida qaraladi. Qo'yi organlarning yuqori organlarga bevosita bo'ysunishi mavjud emas. Markaziy hukumatning vakolatli shaxsi bo'lmaydi. Vakillik organi bilan birga boshqa bir mansabdor shaxslar ham ma'muriy-huquqiy birlik aholisi tomonidan saylab qo'yiladi. Mahalliy organlarni nazorat qilish, hukumat vazirliklari tomonidan bilvosita nazorat qilinadi. Mahalliy organlarning faoliyati va tashkil qilinishini anglatish uchun qonunchilikda mahalliy boshqaruv deb ataladi. Mahalliy boshqaruv davlat mexanizmining bir qismini tashkil etadi.

Mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari va ularning boshqarish Buyuk Britaniyada turli xil hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ko'pgina hollarda, mahalliy boshqaruv shu siyosiy-ma'muriy birlikda yashovchi aholi tomonidan saylangan kengashlar orqali amalga oshiriladi. Angliyada graflik, ma'muriy okrug kengashlari, Uelsda graflik, shahar graflik, jamoa kengashlari, Shotlandiyada mahalliy boshqaruvning hududi, jamoa kengashlari faoliyat olib boradi. 150 kishidan kam aholi yashaydigan joylarda mahalliy kengashlar tashkil etilmaydi, qarorlar saylovchilarning umumiy yig'ilishida qabul qilinadi.

Kontinental (fransuz) modelidan kontinental Yevropaning ko'pgina davlatlari, fransuz tili tarqalgan Afrika, Lotin Amerikasi, Yaqin Sharqda foydalanishadi. Bu modelda davlat boshqaruvining mahalliy bo'limi mahalliy organlarni boshqaradi. Quyi organlar yuqori turuvchi organlarga bo'ysunishadi. Bu model Fransiyada shakllantirilgan.

Germaniyada kommunal boshqaruvining 4ta turi: janubiy Germaniya, Shimoliy Germaniya, magistral, burgomistr turlari mavjuddir.

Janubiy Germaniya tipida - korporatsiya va ma'muriyat boshlig'ining qo'shilib ketganligidir. Vakillik korporatsiyasi (jamoat kengashi, shahar deputatlar majlisi) aholi tomonidan saylanadi. Bir vaqtning o'zida

ma'muriyat boshlig'i - burgomistr ham saylanib, u vakillik korporatsiyasi boshlig'i ham hisoblanadi. Bu tip majlis konstitutsiyasi deb ham ataladi.

Magistral tipda - aholi tomonidan saylangan vakillik organi o'z ijroiyo organi, burgomistr va faxriy a'zoldardan iborat magistrat yoki senatni shakllantiradi. Bu tip magistrat konstitutsiyasi deb ataladi.

Burgomistr tipi - aholi tomonidan saylangan vakillik organi, vakillik korporatsiyasi va ma'muriyatni boshqaruvchi Burgomistrni saylaydi. U o'zida jamoa va ma'muriyat boshlig'i funksiyalarini birlashtiradi. Bu tip burgomistr konstitutsiyasi deb ataladi.

Shimoliy Germaniya tipi anglo-sakson modeli "Boshqaruv kengashi"ni eslatadi. Aholi tomonidan saylangan vakillik organi - ijroiyo qo'mitani tuzadi. Ammo u mahalliy ma'muriyat hisoblanmaydi. Qo'mita vakillik organiga qarorlar tayyorlab beradi. Bu direktor konstitutsiyasi deb ataladi.

Uyezd o'z-o'zini boshqarish organlarida vakillik organi Uyezd s'ezdi yoki Uyezd kengashi xizmat ko'rsatadi. Ma'muriy boshlig'i vakillik organi yoki aholi tomonida saylangan zemskiy maslahatchi hisoblanadi.

Mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari yuqori organlar bilan markaz mahalliyga qarab farqlanadi.

Bitta tizimda qo'yi organlarni yuqori organlarga to'g'ridan-to'g'ri bo'ysunish tomoni ko'rilgan (Italiya Fransiya, GFR). Yuqoridagilar qatorida ochiqchasiga avtonom tizim (bunda vertikal bo'ysunish yuridik jihatdan mavjud emas, amaliyotda qo'llansada juda kam miqdorda) ham qo'llaniladi (AQSH, Buyuk Britaniya).

Ikkinchi holatda, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari yuqori organlarga nisbatan mustaqilliklarga ega. Ba'zida mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari faoliyatini nazorat qilish maxsus davlat organi tomonidan amalga oshiriladi. Ko'pincha ular Ichki ishlar vazirligi nazorati ostida (Buyuk Britaniya) bo'ladi. Boshqa davlatlarda hatto hukumat qoshida maxsus bo'linmalar (mahalliy o'z-o'zini boshqarish ishlari bo'yicha vazirlik) tuziladi.

Buyuk Britaniya hududi grafliklarga, grafliklar okrug (bu okrug shahar yoki qishloq aholisi hududi bo'lishi mumkin)ga bo'linadi. Angliyada eng qo'yi bo'linmalar prixod, Shotlandiya va Uelsda - jamoalar hisoblanadi.

Kichik prixodlardan tashqari barcha ma'muriy-hududiy tuzilmalarda mahalliy vakillik boshqaruvi kengash faoliyat yuritadi. Kichik prixodlarda mahalliy boshqaruv organlari funksiyasini shu prixod fuqarolarining davriy yig'ilishlari bajaradi.

GFRda ma'muriy-hududiy bo'linishi yerlar konstitutsiyasi bo'yicha o'rnatiladi. yerlarning konstitutsiyasiga ko'ra, yer (landtag)lar okruglarga, okruglar rayonlarga, rayonlar jamoalarga bo'linadi. Jamolarda kengash o'rniga o'sha hududning aholisi eng muhim masalalarni hal qilish uchun chaqiriladi. Okruglarda saylanuvchi mahalliy organlar mavjud emas.

1978-yilda qabul qilingan Ispaniya konstitutsiyasining "Mahalliy ma'muriyat" to'g'risidagi bo'limida - avtonom Munitsipialitetning yuridik shaxsni barcha huquqlariga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Konstitutsiyaga ko'ra, Munitsipial boshqaruv alkod va kengash a'zolaridan iborat Munitsipial kengash tomonidan amalga oshiriladi. Kengash a'zolari Munitsipialitet aholisi tomonidan belgilangan qonunlar asosida yashirish ovoz berish yo'li bilan, keng va erkin tartibda saylanadi.

Alkod (kengash raisi) kengash yoki aholi tomonidan saylanadi. Munitsipial boshqaruvda ijroiyy apparat alohida o'ringa ega. Ular umum vakolatga ega ma'muriy organlar (kollegial ijroiyy organlari, merlar, boshqaruvchilar) va maxsus yoki sohaviy vakolatga ega (Departament, byuro, inspeksiya) organlaridan iborat. Umumvakolatga ega ma'muriy organlar boshqa ijroiyy organlarga nisbatan rahbar vazifasini bajaradi. Ayniqsa, merlar mahalliy organlar faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ular tez-tez yakka holda, munitsipialitet xizmatchilarini ishdan bo'shatadi, mahalliy kengash chiqargan hujjatlarga veto e'lon qiladi. Ko'pgina Fransiya, GFR, Yaponiya kabi davlatlarda merga faqat mahalliy hudud rahbarligini emas, markaziy hukumat apparatining joylardagi topshiriqlarini bajaruvchi vakil sifatida ham qaraladi.

AQSHda munitsipial ma'muriyat tizimining murakkabligi shtatlar qonunchiligi, mahalliy organlarning ijroiyy organining shakllantirish bilan bog'liq masalalarni mustaqil hal qilishi sabab qilib ko'rsatiladi. AQSHda, mahalliy boshqaruv apparatining o'ziga xos xususiyati ijroiyy apparatining ta'sirini oshiruvchi "tiyib turish va tekshirish"dir. Masalan, mansabdor shaxslar ko'pincha aholi tomonidan saylanadi va kengashga xohlagancha rahbarlik qilish huquqini qo'lga kiritadi. Umumiy vakolatga ega ijroiyy organlar shahar va qishloq boshqaruvida ham mavjuddir. AQSH shaharlarida 3 ta ijro boshqaruv organlari faoliyat yuritadi.

Birinchi - mer - kengash aholisi 5 mingdan ortiq shaharlarning 3/5 tasida qabul qilingan. Munitsipialitetlar kuchli va zaif mer bilan ajratiladi. Zaif mer Munitsipial kengash tomonidan saylanadi. U kengashga rahbarlik qiladi. Munitsipial ishlar bo'yicha nizomlarni kengash alohida sohaviy qo'mitalar orqali hal qiladi.

Kuchli mer xalq tomonidan saylanadi. Uni yakka o'zi Munitsipialitet amaldorlarini tayinlaydi. Mahalliy kengash chiqargan hujjatlarga veto keltirish huquqiga ega.

Nyu-York, Filadelfiya kabi shaharlarda mer bilan birga ma'muriyat rahbari, ko'p haq oladigan menejer ham tayinlanadi. 25 mingdan ortiq aholiga ega shaharlarning 44% da boshqaruvning kengash tizimi qo'llaniladi. Bunda kengash tomonidan saylangan merda real hokimiyat bo'lmaydi. Uning vakolatlari serimonial harakatlariga ega. Ijroi hokimiyat kengash tomonidan tuzilgan maxsus komissiya tayinlagan boshqaruvchi qo'lida bo'ladi. Boshqaruvchi odatda professional tayyorgarlikdan ma'muriyatini to'raligicha boshqaradi. Mansabdor o'tgan shaxslar orasidan tanlab olinadi. U deyarli Munitsipialitet shaxslarni tayinlaydi. Kengashga takliflar kiritadi. Kengash amalda boshqaruvchini nazorat qilish huquqiga ega emas.

Shahar ma'muriyatini boshqarishni yana bir usuli – komissioner kengashdir. Odatda, aholi 5 ta kishini saylaydi. Bu shaxslar munitsipialitetning alohida sohalaridagi ishlarni nazorat qiladi.

2-§. Mahalliy ijro organlari va ularning turlari

Xalqaro amaliyotda mahalliy o'zini o'zi boshqarishning bir necha modellari mavjud. Buyuk Britaniya, Kanada, AQSH, Hindiston, Yangi Zelandiya, Daniya, Finlyandiya, Shvetsiya, Norvegiya va boshqa bir qancha mamlakatlarda anglo-sakson tizimi amal qiladi. Fransiya, Italiya, Gollandiya, Portugaliya, Belgiya, Ispaniya va boshqa Yevropa davlatlarida, mahalliy o'zini o'zi boshqarishning fransuz tizimi qo'llaniladi¹

O'zini o'zi boshqarishning anglo-sakson va fransuz modellari bilan bir qatorda, Germaniyaning mahalliy o'zini o'zi boshqarish tizimi (kommunal) ham mustaqil model hisoblanadi.

Anglo-sakson modeliga asoslangan mamlakatlarning Munitsipialitetlari juda faol bo'lib, ham milliy, ham umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan xilma xil vazifalarni hal qiladi. Bu mamlakatlarda, sog'liqni saqlash, ta'lim va shu kabi sohalarda Munitsipial kooperatsiya rivojlangan.

Fransuz modeliga asoslangan mamlakatlarning Munitsipialitetlari aytarli faol emas, ammo mahalliy siyosiy manfaatlar, milliy siyosatga ta'sir ko'rsatadi. "Joyalardagi davlat boshqaruviga davlatning to'g'ridan-to'g'ri aralashuvi" fransuz modeliga xos.

Kommunal modeliga asoslangan davlat Germaniya hisoblanadi. Germaniya davlat tizimida kommunal modelga xos o'zini o'zi

¹ Ясюнас В.А. Основы местного самоуправления: Уч. пособие. -М.: Ось-89, 1998. С.92.

boshqarishga 1808-yil Germaniyada baron Shteyn tomonidan o'tkazilgan islohotlar asos solgan. Germaniyadagi kommunal model eng takomillashgan model hisoblanadi. Mazkur modelda, bizning nazarimizda, bugungi kunda anglo-sakson va fransuz modellarining ba'zi ko'rinishlari o'z ifodasini topgan.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarish va mahalliy boshqaruv organlari, qoidaga ko'ra, mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishlariga muvofiq amalga oshiriladi. Ma'muriy-hududiy bo'linish – bu davlatni samarali boshqarish maqsadida uning hududini muayyan qismlarga bo'linishi tushuniladi. Ma'muriy-hududiy bo'linish turli omillarga bog'liq, uning asosida boshqaruvni qulaylashtirish yotadi. Ma'muriy-hududiy birlikni tashkil etishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatoriga tabiiy-geografik (masalan, bunday birliklar yirik shaharlar atrofida tashkil etiladi), demografik (birlik aholi soniga nisbatan tashkil etiladi), aholining etnik tarkibi, maishiy va diniy jihatlar hisobga olingan holatlarni kiritish mumkin. Iqtisodiy xarakterdagi omillar ham, siyosiy hayot omillari ham jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ko'pincha, ma'muriy birliklar qadim zamonlardan tashkil etilgan bo'lib, ular tarixan tarkib topgan graflik, knyazlik, boshqa feodal birliklar hududlarida vujudga kelgan. Mazkur hududda istiqomat qiluvchi aholi esa, o'zini ushbu hududning bir qismi deb hisoblashga o'rganib qolgan.

Odatda, ma'muriy-hududiy bo'linishga muvofiq tarzda boshqaruv organlari tizimi ham o'zgarishi, qayta tashkil etilishi mumkin, aksariyat hollarda, bunday boshqaruv tizimida o'zini o'zi boshqarish yoki boshqaruv organlari tashkil etiladi. Agar bunday organlar tashkil qilinmasa, u holda mazkur birlikni ma'muriy-hududiy birlik deb atab bo'lmaydi.

Ma'muriy-hududiy birliklar yirik va kichik bo'lishi mumkin. Mazkur birlik ko'lami ulardagi mavjud organlarga muvofiq bo'ladi. Turli mamlakatlarda ma'muriy-hududiy bo'linish tizimi turlicha bo'ladi (rivojlangan, yaxshi rivojlanmagan, oddiy, murakkab). Bunda ko'p narsa davlatning katta-kichikligi va aholining soniga bog'liq bo'ladi. Ma'muriy-hududiy bo'linishning ikki pog'onali, uch pog'onali va hatto besh pog'onali tizimini ham uchratish mumkin.

Fransiyada, boshqaruvning besh pag'onasi: **kommuna, kanton, okrug, departament, mintqa mavjud.**

Fransiyada, mahalliy boshqaruvning asosini **kommunalar** tashkil qiladi. Ma'muriy-hududiy birlikning eng quyi bo'g'ini ham kommuna hisoblanadi. Fransiyada, ularning soni 37 mingga yetadi. Kommuna fuqarolari Munitsipial kengashni saylaydi, mazkur kengash davlat hokimiyati-

ning eng quyi va o'zini o'zi boshqarishning boshlang'ich organidir. Mahalliy Munitsipial kengash mermi – ijro tizimining vakilini saylaydi.

Kommunal aholiga ko'pincha quyidagi masalalarda, yordam ko'rsatadi: qarz kafolati; ijaraga berish maqsadida, korxonalar uchun bino sotib olish; ssuda va subsidiyalar; foizli imtiyozlar; kasb ta'limi borasida yordam berish¹.

Kommunalardan keyingi bosqichda **kanton** turadi. Kanton – bir necha kommunalarning birlashmasi hisoblanadi. Mazkur tuzilmali birlikda o'zini o'zi boshqarish organi yo'q, kanton saylanadigan okrug hisoblanadi. Bu yerda bir qator mansabdor shaxslar faoliyat ko'rsatadi, mansabdor shaxslarning har bir kommunada faoliyat ko'rsatishi maqsadga muvofiq emas. Kantonda tuzishdan asosiy maqsad bir necha kommuna aholisi birlashib o'z notariusiga, sudyasiga, uchastka jandarmeriyasiga va h.k.larga ega bo'lishdir.

Kantondan ham kattaroq birlik – **okrug** hisoblanadi, u o'z tarkibiga 100-150 kommunani oladi. Fransiyada uch yuzdan ortiq okrug mavjud. Okrugga hukumat tomonidan tayinlanadigan shaxs rahbarlik qiladi. Mazkur lavozim egasi – davlat amaldori – subprefekt deb ataladi.

To'rtinchi pog'ona **departament** deb ataladi. Departament tarkibida, 400 kommuna yoki 35 kanton mavjud bo'lib, u yerda saylanadigan mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi – **bosh kengash** faoliyat ko'rsatadi. Mazkur kengashga har bir kantondan bitta a'zo saylanadi. Bosh kengash, hukumat tomonidan tayinlanadigan **prefekt** tomonidan boshqariladi.

Region – Fransiyadagi eng yirik ma'muriy-hududiy birlik. Region o'zining mintaqaviy kengashiga ega bo'ladi. Regionga eng yirik departamentning prefekti rahbarlik qiladi. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Fransiyadagi mahalliy organlar ancha murakkab va o'ziga xos tuzilmaga ega.

Mahalliy hokimiyat tuzilmasining to'rt pog'onali tizimi Afrikaning bir qator davlatlarida (Kamerun, Senegal), uch pog'onali tizimi Yevropaning ba'zi davlatlarida (Italiya), ikki pog'onalik tizim unchalik katta bo'lmagan davlatlarda (Daniya) uchraydi.

Daniya davlat tizimida okruglar (yirik birliklar) va Munitsipialitetlar (qishloq birliklari) bilan bir qatorda shaharlar ham mavjud bo'lib, okruglar Munitsipialitetlarni birlashtiradi va ular uchun ikkinchi bo'g'in vazifasini o'taydi. Shaharlarda esa umuman ikkinchi bo'g'in yo'q. Ular faqatgina, o'zini o'zi boshqarish prinsipi asosida faoliyat ko'rsatadi va faqat qonunga bo'ysunadi.

¹ Ясюнас В.И. Основы местного самоуправления. Учебное пособие. М.: 1998. С.102.

Mahalliy ijro organlarini shakllantirishning uch asosiy mexanizmi mavjud:

1. Fuqarolar tomonidan saylangan vakillar yig'ilishi (Munitsipial yig'ilish) ijro organining mansabdor shaxsini saylaydi. Masalan, Fransiyada mer – yagona ijro organidir. Bundan tashqari kollegial organ ham saylanishi mumkin, masalan, GFRning ayrim yerlaridagi magistratlar bunga misol bo'la oladi. Ijro organlarining faoliyat doirasi turli mamlakatlarda turlicha hisoblanadi. Buyuk Britaniyada, shaharlar kengashi merni saylaydi, grafliklar kengashi tomonidan esa bir yil muddatga rais saylanadi.

2. Ikkinchi ko'rinisdagi mexanizmning mohiyati – munitsipial yig'ilish va ijro organini alohida- alohida saylashdan iborat. Mazkur mexanizm Yaponiya davlati uchun xos hisoblanadi. Bunda prefektura gubernatorlari, shahar merlari va qishloq oqsoqollari aholi tomonidan saylanadi. Bu holatni AQSHning bir qator shtatlarida, GFRning ayrim yerliklarida ham uchratish mumkin.

Mazkur holatda, saylangan mer yoki burgomistning roli kollegial vakillik organining roliga qaraganda ancha kuchli hisoblanadi. Yaponiyada gubernator, mer yoki oqsoqol tashabbusiga ko'ra, muayyan vakillik organi muddatidan oldin tarqatib yuborilishi mumkin.

3. Uchinchi variant – saylanmaydigan shaxsga ijro hokimiyati funksiyasini topshirish:

a) ijro organi funksiyasini markaziy hokimiyat vakili bajaradi Fransiyadagi prefekt va subprefektlar holati bunga misol bo'la oladi. Fransiya departamentidagi prefekt juda muhim shaxs bo'lib, u amalda ma'muriy birlikdagi ijro hokimiyatini boshqaradi, deyarli saylangan organga bog'liq emas. Bunday tizim nafaqat Fransiyada, balki Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasining bir qator mamlakatlarida ham uchraydi;

b) ijro organi funksiyasini maxsus taklif etilgan boshqaruvchi-menejer amalga oshiradi. Bunday tizim AQSHda keng tarqalgan. Ayrim hollarda, mahalliy referendumda eng muhim masala hal etiladi, yuqoridagi holat mahalliy aholiga suyanmay turib, qaror qabul qilishdan qo'rqqan vaziyatlarda yuz beradi.

O‘zini o‘zi nazorat qilish savollari:

1. Mahalliy boshqaruv va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining shakllantirishning qanday tartiblari mavjud?
2. Mahalliy boshqaruv va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining tarkibiy tuzilishi haqida ma’lumot bering
3. Mahalliy boshqaruv va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining faoliyati qanday tashkil etiladi?
4. Munitsipial saylovlarning o‘ziga xos xususiyatlari qaysilar?
5. Munitsipial Kengash qanday institut hisoblanadi?
6. Munitsipial Kengashning tuzilishi haqida ma’lumot bering.
7. Munitsipial Kengashning vakolat doirasiga qanday masalalarni hal etish kiradi?
8. Mahalliy ijro organlari va ularning turlari haqida ma’lumot bering.

XORIJY MAMLAKATLAR KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI BO'YICHA IZOHLI LUG'AT

ABSENTEIZM – saylovchilarning vakillik organlari yoki mansabdor shaxslarni saylashda, yig'ilishlarda va h.k.da qatnashishdan bosh tortishi; aholining o'z fuqarolik huquqlarini amalga oshirishga befarq qarashi. A. saylov tizimining nodemokratik ko'rinishiga qarshi aholi noroziligining bir shakli, u erkin saylovlar o'tkazilayotganda uchraydi. Bunga qarshi salbiy (jarima sanksiyalarini belgilash – ayrim davlatlarda qo'llaniladi) va ijobiy (ovoz berishda ishtirok etganligi uchun davlat budjetidan pul to'lanadi yoki saylov o'tkazilgan kun mehnat ta'tiliga qo'shib beriladi) tUSDagi usullar qo'llaniladi.

AKTIV SAYLOV HUQUQI – fuqaroning deputatlar va mansabdor shaxslar saylovida, referendumda ovoz berishda ishtirok etishga bo'lgan ikki imkoniyatdan iborat huquqi. Saylash huquqi *aktiv* saylov huquqi deb, saylanish huquqi esa *passiv* saylov huquqi deb ataladi. *Aktiv saylov huquqi* 18 yoshga to'lganda yuzaga keladi.

Tushunchaning ma'nosi shundaki, har bir fuqaro saylash huquqini faqat o'zi faol harakatlar: byulleten olish, uni to'ldirish va saylov qutisiga tashlash orqali amalga oshirishi kerak.

AVTONOM BOSHQARUV – alohida vakolatlar berilgan holda tuzilgan yoki tayinlangan organga, mansabdor shaxsga muayyan hududni mustaqil boshqarish huquqini berish.

AVTONOM TUZILMA – avtonom respublikalar, avtonom viloyatlar, avtonom okruglar va boshqa avtonom birliklarga nisbatan qo'llaniladigan umumlashtiruvchi tushuncha.

BIR PALATALI PARLAMENT (*monokameralizm*) - ilk bor Angliyada tashkil etilgan parlament 1343-yilgacha bo'lgan davrda bir palatali parlament sifatida faoliyat yuritgan.

Hozirgi kunda dunyo mamlakatlarining ayrimlarida bir palatali parlament tizimi saqlanib qolgan.

Palatalarga bo'linishni istisno etuvchi umumxalq vakillik tashkilotlari-parlamentlar tuzilishi. Bunday parlamentlar "bir palatali" deb ataladi. Dunyodagi mamlakatlardan ko'pchiligi (60% ga yaqini) bir palatali tizimga ega. Jumladan, Avstraliya, Belgiya, Kolumbiya, Filippin, Yamayka, Malta, Yangi Zelandiya, Paragvay va boshqa davlatlar.

BOSH KORTESLAR – tarixda ilk bor korteslar, Yevropadagi turli tabaqa vakillarning yig'ilishi bo'lib, Iberiya yarim orolidagi Kastiliyada 1137-yilda vujudga kelgan.

1978-yil 27-dekabrda qabul qilingan Ispaniya Konstitutsiyasining III bo'limiga muvofiq parlamentning nomi. B.K. ispan xalqi nomidan saylanadigan Kongress hamda Senatdan iborat. Kongress 300 hamda 400 oraliq'ida xalq tomonidan umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri, yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadigan deputatlardan iborat. Kongressga nomzodlar provinsiyalardan ko'rsatiladi. Kongress deputatlarining vakolat muddati – 4 yil.

Senat hududiy vakillar palatasi hisoblanadi. Har bir provinsiyadan to'rtadan senator umumiy, teng, erkin, to'g'ridan-to'g'ri va yashirin ovoz berish yo'li 4 yil muddatga saylanadi.

DAVLAT KENGASHI- 1) ayrim xorijiy mamlakatlar (Fransiya, Ispaniya, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg, Ekvador, Gretsiya, Kolumbiya)da asosiy davlat muassasalaridan biri, u yo ma'muriy adliya organi, yo konstitutsiyaviy nazorat organi, yoki ba'zi mamlakatlarda bir vaqtning o'zida davlat boshlig'i huzuridagi maslahat organi hisoblanadi; 2) Shvetsiya, Norvegiya, Finlyandiya, XXR, Koreya Respublikasida hukumatning rasmiy nomi; 3) 1810-1906-yillarda Rossiya imperiyasida qonun chiqaruvchi organ.

DAVLAT NOMI- biron bir davlatning rasmiy nomlanishi. Davlat nomlari quyidagi omillarga bog'liq. Tarixiy shart-sharoitlarga bog'liq ravishda kelib chiqqan nomlar asosida nomlanadigan davlatlar, Suriya, Iroq; davlatlarning joylashgan hududi (kontinent, geografik joylashuvi) nomiga asosan nomlanishi, masalan, G'arbiy Saxara, Janubiy Afrika Respublikasi, Markaziy Afrika Respublikasi; millat, elat va urug'larning nomidan kelib chiqib nomlanishi Fransiya, Polsha, Bolgariya, Xorvatiya, Tailand, Saudiya Arabistoni; tarixiy shaxslar nomiga qo'yilgan davlatlar Kolumbiya, Boliviya. Bundan tashqari, jamiyatdagi dinning ta'sir doirasi ham davlat nomiga aks etadi, Pokiston Islom Respublikasi. Shuningdek, davlatning boshqaruv, tuzilish shakllari va siyosiy rejimi ham davlat nomlarida ko'rsatilishi mumkin, Koreya Xalq Demokratik Respublikasi, Rossiya Federasiyasi.

DAVLAT DINI- biron bir davlatda rasman e'tirof etilgan din. Bunday davlatlarga Eron Islom Respublikasi, Pokiston Islom Respublikasi, Bahrayn, Qatar kabilar kiradi.

DAVLAT MASLAHATCHISI – davlat boshlig'ining vakolatlarini amalga oshirishda ko'maklashuvchi mansabdor shaxs. Masalan, prezidentlik respublikalarida davlat maslahatchilari mamlakat prezidenti apparatida faoliyat olib boradi hamda ushbu apparat tarkibiga kiradi.

DE-YURE - (tan olish) yangi vujudga kelgan davlat yoki hukumatni tan olish bilan birga, shu davlat yoki hukumat bilan rasmiy jihatdan va huquqiy asoslarda munosabatlarni yo'lga qo'yish.

DE-FAKTO (tan olish) – xalqaro huquqda yangi vujudga kelgan davlat yoki hukumatning jahon hamjamiyati va davlatlar tomonidan tan olinishi. Bu davlat va hukumat e'tiborining rasmiy, lekin tugallanmagan, to'liq bo'lmagan tan olinishi. Bunday e'tirof odatda vaqtinchalik xarakterga ega bo'lib, *de-yure* – e'tirof etishga o'tish bosqichidir.

DINIY TASHKILOT - Fuqarolarining dinga e'tiqod qilish, ibodat, rasm-rusumlar va marosimlarni birgalikda ado etish maqsadida tuzilgan ko'ngilli birlashmalari (diniy jamiyatlar, diniy o'quv yurtlari, masjidlar, cherkovlar, sinagogalar, monastirlar va boshqalar) diniy tashkilotlar deb e'tirof etiladi. Davlat nafaqat diniy tashkilotlar faoliyatiga aralashishmaydi, balki ularning ham o'z davlat ishlariga aralashishdan qonuniy yo'l bilan o'zini himoya qiladi.

DEPUTATLIK- (parlament) odobi- deputatlar muomala qilish chog'ida amal qilishi lozim bo'lgan ma'naviy va axloqiy qoidalar yig'indisi. Deputatlik odobi qoidalariga rioya qilish har bir deputatning nafaqat axloqiy, balki huquqiy burchi hamdir. Tegishli ravishda ham ijtimoiy, ham intizomiy ta'sir choralari bilan ta'minlanadi. Bunday vositalarni qo'llash uchun parlament odatda deputatlik odobi bo'yicha komissiya tuziladi. Deputatlik odobini buzganlik uchun aniq javobgarlik, qoida tariqasida, parlamentning yoki uning palatasi reglamentida belgilanadi. Zamonaviy demokratiya davlatlarida vakillik muassasalari deputatlariga nisbatan odatda intizomiy ta'sirning quyidagi chora-tadbirlar qo'llanadi: so'zdan mahrum qilish to'g'risida ogohlantirish, muhokama qilinayotgan masala bo'yicha so'zdan mahrum qilish, yig'ilish zalidan chiqarib yuborish, tanbeh berish, oylik deputatlik pulidan ma'lum summani ushlab qolish.

DEPUTATLIK SO'ROVI - Vakillik muassasasi deputatining davlat boshqaruv organiga yoki mansabdor shaxsga mazkur vakillik muassasasi vakolatiga kiradigan masala bo'yicha axborot va tushuntirishlar berish talabi bilan murojaati. Vakillik organining o'ziga hisobot beruvchi organlar faoliyatini nazorat qilish shakllaridan biri.

DOMINION (*ingl. "Dominion", lot. "dominium" — "qaram yer", "o'lka"*) — sobiq Britaniya imperiyasining o'zini-o'zi boshqaradigan qismlarining, 1931-yildan keyin esa ayrim mamlakatlar — mustaqillikni qo'lga kiritgan, ammo hamdo'stlikda a'zo bo'lib qolgan va davlat boshlig'i sifatida ingliz monarxini tan oladigan, uni bu mamlakatlarda

Angliya general-gubernatori ifoda etadigan, sobiq ingliz mustamlakalari-ning nomi. Hozirgi kunda Dominion atamasi deyarli ishlatilmaydi.

GUBERNATOR- (lot.gubernator – hokim) – 1) hozir bir necha davlatlarda (RF, AQSH, Buyuk Britaniya, Daniya va b.) shtat, viloyat, graflik ma'muriyatining boshlig'i; 2) Rossiyada 1917-yilga qadar gubernada hukumat amaldori. Imperator tomonidan tayinlangan.

GRAFLIK -1) Buyuk Britaniya, AQSH, Irlandiyadagi yirik ma'muriy-hududiy birlik; 2) o'rta asrlarda *graf* boshqargan merosiy feodal mulk.

IJRO ETUVCHI HOKIMIYAT BOSHIG'I – davlatdagi ijro etuvchi hokimiyatning oliy kollegial organi rahbari. Ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i turli mamlakatlarda turlicha atalishi mumkin: **Prezident (AQSH, Meksika), bosh vazir (Buyuk Britaniya, Italiya, Turkiya), vazirlar kengashining raisi, vazir-raisi, davlat vaziri, federal kansler** va boshqalar.

IJRO ETUVCHI HOKIMIYATNING DUALIZMI (lot. dualis ikkiyoqlama) – aralash respublika shaklidagi davlatlarda mavjud bo'lgan hodisa. Bunda umumxalq tomonidan saylangan “kuchli” Prezident va parlament oldida javobgar bo'lgan hukumat mavjud bo'ladi. Ijro etuvchi hokimiyatning dualizmida ijro etuvchi hokimiyat “ikkiga bo'linadi”: bir tomondan Prezident va uning ma'muriyati, ikkinchi tomondan Bosh vazir va hukumat. (Ayniqsa bu holatni 1986-1988-yillarda Fransiya misolida ko'rish mumkin. Ushbu davrda Prezident va Bosh vazir ikki raqobatchi partiyaga mansub bo'lgan).

IJTIMOY TUZUM – bu ijtimoiy munosabatlarning tarixan vujudga kelgan va rivojlanayotgan muayyan tizimidir yoki boshqacha qilib aytganda, jamiyatning ishlab chiqarish, mahsulotlarni taqsimlash va ayirboshlashning muayyan darajasi bilan, ijtimoiy ongning o'ziga xos xususiyatlari va insonlarning turli sohalardagi o'zaro munosabatlaridagi an'analari bilan bog'liq bo'lgan, davlat va huquq bilan muhofaza etiladigan munosabatlar majmuidir.

IKKI PALATALI TIZIM (bikameralizm) – Parlament tarkibida ikkita bir-biridan mustaqil vakillik organi (palata)ning faoliyat yuritishi. (Germaniya, Italiya, Fransiya, AQSH, Yaponiya va boshqalar). Ikki palatali tizimning klassik misoli Buyuk Britaniya hisoblanadi. Buyuk Britaniya Parlamenti ikki palatadan Lordlar palatasi (yuqori) va Umumpalata (quyi) dan iborat.

IKKI PARTIYAVIY TIZIM – hokimiyat uchun asosiy saylovoldi kurashda ikkita partiya ishtirok etayotgan bo'lsa va ularning har ikkisi davlat boshqaruvida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lgan tizim. Ikki

partiyaviylik tizimining klassik misoli AQSHdir. Ikkala partiya – Respublikachilar partiyasi va Demokratik partiyalar va ularning fraksiyalari orasidagi saylovoldi kurashi juda qizg'in kechadi va ularning har ikkisi davlat boshqaruvida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

INAGURATSIYA – Davlat boshlig'ini o'z lavozimiga rasmiy kirishishidagi tantanali marosim.

INSON HUQUQI – insonning davlatga munosabati bo'yicha huquqiy maqomini, uning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy sohalardagi imkoniyat va da'volarini ifodalovchi tushuncha. Inson huquqi tushunchasining paydo bo'lishi burjua inqiloblari davriga borib taqaladi. Inson huquqlarining erkin va samarali amalga oshirilishi fuqarolik jamiyati va huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biridir. Inson huquqlari umume'tirof etilgan shaxsiy (xalqaro huquq terminologiyasi bo'yicha – fuqarolik), siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ekologik huquqlarga bo'linadi. Inson huquqlari bir qator asosiy xalqaro hujjatlarda mustahkamlab qo'yilgan (1948-yildagi Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi, 1966-yildagi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt, Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt va hokazo). Hozirgi davrda xalqaro huquqda inson huquqlariga bag'ishlangan xalqaro gumanitar huquq sohasi shakllangan.

INSON HUQUQLARI BO'YICHA VAKIL (OMBUDSMAN) (shved. ombudsman – kimningdir manfaatlarini ifoda etuvchi vakil) – inson huquqlariga turli xil ma'muriy organlar tomonidan rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi, maxsus tartibda saylanadigan (tayinlanadigan) mansabdor shaxs. Inson huquqlari bo'yicha vakil turli xil nom bilan ataladi: Skandinaviya mamlakatlarida – Ombudsman; Ispaniya va Kolumbiyada – xalq himoyachisi; Fransiyada – vositachi (mediatr); Ruminiyada – xalq advokati. Ombudsman saylanishi yoki tayinlanishi mumkin. Masalan, Ispaniyada u parlament tomonidan 5 yilga saylanadi, Namibiyada prezident tomonidan, Fransiyada Ministrlar soveti tomonidan tayinlanadi. Aksariyat ko'pchilik mamlakatlarda har bir fuqaro Ombudsmanga bevosita murojaat qilish huquqiga ega. Inson huquqlari bo'yicha vakil (Ombudsman) muayyan sohada inson huquqlari buzilganligini aniqlasa, ushbu holatning oldini olish to'g'risida tegishli organga ko'rsatma beradi. Tegishli organ rad javobini beradigan bo'lsa, u odil sudlov organlariga yoki parlamentga murojaat qilishi mumkin. Inson huquqlari bo'yicha vakil (Ombudsman) nafaqat fuqarolarning shikoyatlari bo'yicha, balki o'z tashabbusi bilan ham inson huquqlari buzilishining oldini olish yuzasidan harakat qilishi mumkin.

INSONNING YASHASH HUQUQI – insonning xalqaro huquq va aksariyat ko‘pchilik demokratik mamlakatlar konstitutsiyalari bilan himoyalangan asosiy shaxsiy huquqlaridan biri. Yashash huquqining mazmuni ko‘pqirrali va turli davlatlarda turlicha talqin qilinadi. Masalan, jazo turi sifatida o‘lim jazosi bekor qilingan mamlakatlar (Avstraliya, Avstriya, GFR, Fransiya va boshqa 40 dan ortiq mamlakat)da birorta inson sodir etgan jinoyati qanday bo‘lishidan qat’i nazar, hatto davlat tomonidan ham yashash huquqidan mahrum etilishi mumkin emas. Qator mamlakatlar konstitutsiyalarida qonun yo‘li bilan o‘lim jazosi belgilanishi mumkin bo‘lgan jinoyatlar doirasi, o‘lim jazosi qo‘llanilishi mumkin bo‘lmagan shaxslar doirasi (masalan, ayollar va voyaga yetmaganlar), o‘lim jazosini qo‘llash xavfi tug‘ilganda qo‘shimcha protsessual kafolatlarni belgilash yo‘li bilan aniqlashtiriladi.

INSON HUQUQ VA ERKINLIKLARINING KAFOLATLARI – inson va fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquq va erkinliklarini amalga oshirishni davlat tomonidan ta‘minlashga yordam beradigan vositalar, usullar va shart-sharoitlar majmui. Inson huquq va erkinliklarining kafolatlarini quyidagicha turkumlash mumkin: *yuridik (huquqiy), ijtimoiy-siyosiy (mafkuraviy), iqtisodiy (moddiy).*

Yuridik kafolatlar deganda, fuqarolarning huquq va erkinliklarining qonunlar asosida huquqiy jihatdan kafolatlanishi tushuniladi. Yuridik kafolatlarning quyidagi shakllari mavjud: konstitutsiyaviy huquqiy kafolatlar; sudlar tomonidan huquq va erkinliklarni kafolatlash; ombudsman faoliyati; hukumat faoliyati.

Ijtimoiy-siyosiy kafolatlar - bu davlatda amal qilib turgan siyosiy tizim. Ushbu tizim, mamlakatning olib borayotgan siyosiy maydondagi faoliyati orqali jamiyatda inson huquqlari va erkinliklarining buzilishidan himoya etish uchun xizmat qiladi. Fuqarolarning huquq va erkinliklarini siyosiy kafolatlash quyidagilarga bog‘liq: davlatning mamlakat miqyosida olib borayotgan siyosatining maqsadiga; siyosiy plyuralizmga; siyosiy mafkuraga; inson huquqlarini himoya qilish holatiga; ommaviy axborot vositalarining faoliyatiga.

Iqtisodiy kafolatlarga vujudga kelgan ishlab chiqarish munosabatlari va iqtisodiy tizim kiradi.

Iqtisodiy kafolatlarga: adolatli iste‘mol savatini davlat tomonidan rasmiy ravishda mustahkamlash; eng kam oylik ish haqi miqdorini belgilash; davlat tomonidan aholini kam ta‘minlangan qatlamini, voyaga etmaganlar va nogironlarni moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash; barcha mulk shakllarini tengligini hamda fuqarolarni mulk huquqlarini ta‘minlash kiradi.

INTERPELLYATSIYA – (*lotincha interpellatio* – *nutqni bo'lish, sud oldida shikoyat qilish, da'vo, talab*) – qator xorijiy davlatlarda deputatlar guruhining hukumatga yoki alohida bir vazirga o'tkazayotgan ichki yoki tashqi siyosat yoki aniq bir masala bo'yicha tushuntirishlar berish talabi bilan murojaati, qoidaga ko'ra, boshqaruvning parlament shaklidagi mamlakatlarda (Italiya, GFR, Finlyandiya va boshqalarda) qo'llanadi. Interpellyatsiya ham og'zaki, ham odatiy yozma so'rovlardan uni kiritish taomili va huquqiy oqibatlari bilan farqlanadi. Hukumat yoki vazirning interpellyasiyaga javobi faqat qo'shimcha savollarni keltirib chiqaribgina qolmay, balki hukumatga ishonch to'g'risidagi umumiy munozaralarga olib kelishi ham mumkin. Interpellyatsiyani kiritish amaliyotidan parlamentlarning faqat quyi palatalarigina foydalanib qolmaydi, u muxolifat tomonidan hukumat faoliyatini nazorat qilinishining amaliy vositasi xizmatini ham o'taydi. Interpellyasiya natijasida parlament ayrim vazirlarga, hatto butun hukumatga ishonchsizlik bildirgan holatlar ham bo'lgan.

ISTE'FO – 1) keng ma'noda davlat xizmatidan chetlanish yoki davlat lavozimidan uni egallab turgan shaxsning ketishi; 2) ofitserlar tarkibiga kiruvchi shaxslar, praporshik va michmanlarning yoshi, kasalligi va h.k.lar tufayli harbiy xizmatdan ketishi; 3) konstitutsiyaviy huquqda hukumat, uning boshlig'i yoki vazirlar iste'fosi, ya'ni hukumatga ishonchsizlik votumi kiritilishi munosabati bilan, hukumat ichidagi kelishmovchiliklar va boshqalar sababli uning o'z vakolatlarini zimmasidan soqit qilishi.

ITTIFOQ – konstitutsiyaviy huquqda: 1) bir necha birlashgan davlatlardan (masalan, Yugoslaviya Ittifoqdosh Respublikasi) yoki sobiq mustamlakalardan (masalan, Avstraliya Ittifoqi) tarkib topgan, yagona oliy (markaziy) hokimiyatli davlat tuzilmasi. Bu ma'noda ko'pincha «federatsiya» atamasidan sinonim sifatida foydalaniladi. 2) Ijtimoiy birlashma, tashkilot (bu ma'noda «uyushmalar erkinligi» tushunchasidan foydalaniladi).

JINS SENZI (aktiv yoki passiv) – saylash huquqini jins bo'yicha qonuniy cheklash, aynan ayollarga saylovda qatnashishni rad etish. XIX asr va XX asrning boshlarida butun dunyoda bor edi. *Yangi Zelandiyada* 1893-yil, *Finlyandiyada* 1906-yil, *Buyuk Britaniya* va *Rossiyada* 1918-yil, AQSH da 1920-yil, *Fransiyada* 1944-yil, *Yaponiyada* 1945-yil, *Shveysariyada* 1971-yil, *Lixtenshteynda* 1976-yilda bekor qilingan. Hozir ayrim davlatlarda, masalan, Quvaytda saqlanib qolgan.

KAM SONLILAR HUKUMATI – parlamentar davlatlarda parlamentda ko'pchilik o'ringa ega bo'lmagan partiya yoki partiyalar

koalitsiyasi tomonidan shakllantiriladigan hukumat; bunda partiyalar (yoki yetarli ta'sirga ega bo'lgan bitta partiya) parlamentda ushbu hukumatni ovoz berish orqali qo'llab-quvvatlashga va'da beradi.

KANTON (fransuzcha *canton*) – 1) Shveysariyada hududiy birlik (federatsiya subyekti); 2) Fransiya va boshqa ayrim mamlakatlarda quyi ma'muriy-hududiy birlik.

KANSLER (nemischa *Kanzler*) – 1) qator davlatlarda oliy mansabdor shaxslardan biridir (masalan, Germaniya va Avstriyada federal Kansler – hukumat boshlig'i; Buyuk Britaniyada g'aznachilik Kansleri – moliya vaziri); 2) 1917-yilgacha Rossiyada oliy fuqarolik darajasi (1-toifa). Tashqi siyosat rahbarlariga berilgan (tashqi ishlar kollegiyasi prezidentlariga va tashqi ishlar ministrilariga).

KAPITOLIY (*capitol*) – AQSH Kongressi (parlamenti)ning Vashingtondagi va alohida shtatlarning qonunchilik assambleyalari binosi.

KONSTITUTSIYAVIY TUZUM ASOSLARI – konstitutsiyaviy huquqda davlatni tashkil etish shakli. Konstitutsiyada mustahkamlab qo'yilgan asosiy siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimini o'z ichiga oladi. K.t.ning asosini tashkil etuvchi Konstitutsiya va boshqa huquqiy normativ hujjatlar bilan himoya qilinadi.

KORTESLAR – ispancha *cores* – qirolik hovlisi. 1. O'rta asrlarda Pereney yarim oroli davlatlarida tabaqa-vakillik majlisi (vaqt nuqtai nazaridan G'arbiy Yevropada birinchi). K. nomi birinchi marta 1137-yilda Kastiliyada uchraydi. 13–14-asrlarda muhim rol o'ynagan. Absolyutizm o'rnatilishi munosabati bilan uning ahamiyati pasaygan. Bugungi kunda Ispaniyada parlamentning nomi.

KONTRASSIGNATURA – (qadimgi lotincha – *contas ignatura* – vazirlik belgisi, imzo), ayrim Yevropa davlatlari huquqida Bosh vazir yoki vakolatli vazirlik davlat boshlig'i yoki parlamentning **normativ hujjatiga** ko'ra yuridik maqom berishi uchun imzo chekishi. K. institut ayrim parlamentar mamlakatlari konstitutsiyalarida (mas., Italiya konstitutsiyasida) mustahkamlab qo'yilgan. Fransiyada 1962-yildan, ya'ni prezidentni to'g'ridan-to'g'ri saylash joriy etilgandan so'ng, K. prezident dekretlari bosh vazirning K.siz qo'llanilishi mumkin emasligini anglatadi. Fransiya bosh vazirining muhim dekretlari o'z navbatida vazirlarning mazkur dekretga roziliklarining ifodasi sifatida K.ga ega bo'lishi lozim.

KNESSET (*yahudiy tilidan “כנסת” so'zma so'z tarjima qilinganda “yig'ilish” ma'nosini anglatadi*) – Isroilning qonun chiqaruvchi hokimiyat organi, uning parlamenti hisoblanadi. Knesset – partiyaviy ro'yxat asosida saylanadigan 120 ta parlament a'zolaridan iborat. Uning vakolat muddati 4

yil. Isroil parlamentar respublika bo'lganligi bois, Knesset hokimiyatning oliy organi hisoblanadi.

KOALITSION HUKUMAT – parlamentar davlatlarda parlamentdagi deputatlar o'zmi turli partiyalar o'rtasida bo'linib ketgan va birorta ham partiya bir partiyali hukumat tuzolmagan hollarda bir necha partiyalarning o'zaro kelishuvi orqali shakllangan hukumat. Koalitsion hukumatlar ko'pincha, so'ngi paytlarda so'zsiz yetakchilik qiladigan partiyalar mavjud bo'lmagan, Germaniya, Italiya, Vengriya, Belgiya, Niderlandiya, Ukrainada tuzilgan.

KOMMUNA (*fransuzcha commune, lotincha communis – umumiy*) – Fransiya, Italiya, Belgiya, Jazoir, Senegal va boshqa ayrim davlatlarda eng quyi ma'muriy-hududiy birlikni tashkil etadigan shahar yoki qishloq tipidagi aholi punkti. Kommuna boshqaruvini ko'pchilik mamlakatlarda saylab qo'yiladigan munitsipial kengash amalga oshiradi. O'z navbatida kommunal xizmatlar (sog'liqni saqlash, ta'lim, shahar transporti, suv ta'minoti va boshqalar) munitsipial kengashlar tomonidan tashkil etiladi. Munitsipial kengashning ijro etuvchi organi mer (yoki burgomistr) hisoblanadi va u hukumat tomonidan yoki munitsipial kengash tomonidan tayinlanadi. Mer bir paytning o'zida markaziy hukumatning manfaatlarini ifodalaydigan davlat amaldori hisoblanadi. Odatda, munitsipial kengash va merning faoliyati markaziy hukumatning qattiq nazorati ostida bo'ladi.

KONGRESS (*inglizcha congress s'ezd, lotincha congressus uchrashuv, yig'ilish*) – turli organ va tuzilmalarning, anjumanlarning nomi. Ba'zi mamlakatlarda Kongress parlamentning nomi. AQSH, Paragvay, Kolumbiya, Filippinda ikki palatali parlament nomi bo'lsa, Ispaniyada Kongress parlamentning quyi palatasini nomi.

Fransiyada Kongress Prezident tomonidan chaqiriladigan organ. U faqat bir vazifani bajaradi. Fransiya Konstitutsiyasiga binoan Konstitutsiyani o'zgartirish tashabbusi Prezidentga, uning topshirig'i bilan Bosh vazirga, parlament a'zolariga tegishli vakolatdir. Konstitutsiyani qayta ko'rish haqidagi loyiha yoki taklif parlamentning har ikki palatasi tomonidan ko'rib chiqilib, bir xil tahrirda qabul qilinishi kerak (har ikki palata tomonidan) Ko'rib chiqish referendumda ma'qullangandan so'nggina hal qilingan hisoblanadi. Agar Prezident loyihani ko'rib chiqishni Kongress sifatida chiqarilgan Parlamentga topshirsa, referendum o'tkazilmaydi. Bunday holda loyiha berilgan ovozlarning beshdan uch qismi ovozi bilan tasdiqlansa ma'qullangan hisoblanadi. Kongress atamasi xalqaro, ilmiy anjumanlarga nisbatan ham qo'llaniladi. U xalqaro atama.

KONSTITUTSIYAVIY JARAYON – keng ma'noda, konstitutsiyaviy huquq normalari bilan belgilangan shakllarda kechadigan davlat

hokimiyati oliy organlarining butun faoliyati, shuningdek dunyoda yoki muayyan jamiyatda konstitutsiyaviy-huquqiy institutlarining rivojlanish va takomillashuv jarayoni tushuniladi. Tor ma'noda esa, konstitutsiyaviy huquqning protsessual normalari bilan konstitutsiyaviy-huquqiy nizo va konstitutsiyaviy huquqbuzarliklarni ko'rib chiqish va hal etish bo'yicha konstitutsiyaviy sud va shu kabi nosudlov organlar konstitutsiyaviy nazorat faoliyatining tartibga solinishi (tartib taomillari) tushuniladi. Shuningdek, konstitutsiyaviy huquqda "saylov jarayoni", "referendum jarayoni", "qonunchilik jarayoni", "budjet jarayoni" kabi tushunchalar qo'llaniladi.

KONSTITUTSIYAVIY KELISHUV – huquqiy odatning bir ko'rinishi bo'lib, bir qator davlatlarda (Buyuk Britaniya, Yangi Zelandiya va boshqalar) konstitutsiyaviy huquqning manbalaridan biri hisoblanadi. Konstitutsiyaviy kelishuv siyosiy amaliyot qoidalarini ifoda etib, u kimga tegishli bo'lsa, ular tomonidan so'zsiz bajariladi va majburiy hisoblanadi. Konstitutsiyaviy kelishuv yo'riqlari sud tomonidan majburiy bajartirilishi mumkin emas.

KONSTITUTSIYAVIY QONUN – qator mamlakatlarda konstitutsiyaviy huquqning asosiy manbalaridan biri. Konstitutsiyaviy qonun – bu roman-german huquq tizimiga kiruvchi mamlakatlarda konstitutsiyaga o'zgartishlar kirituvchi qonun, Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston kabi davlatlarda konstitutsiyada to'g'ridan-to'g'ri ko'zda tutilgan masalalar bo'yicha qabul qilinadi. Birinchi holatda Konstitutsiyaviy qonunni qabul qilish tartibi Konstitutsiyaga o'zgartish kiritish tartibiga mos keladi, ikkinchi holatda Konstitutsiyaviy qonun konstitutsiyani o'zgartirish tartibidan farq qilib, maxsus murakkablashtirilgan tartibda, qonun chiqaruvchi idora a'zolarining malakali ko'pchiligi ovozi bilan qabul qilinadi. Ayrim davlatlarda Konstitutsiyaviy qonun deb, mazkur davlat konstitutsiyasini tashkil etuvchi qonunlar majmuasiga aytiladi (m-n, Shvetsiyada). Ba'zi olimlar qabul qilinishi Konstitutsiyada nazarda tutilgan qonunlarni ham Konstitutsiyaviy qonun deb hisoblaydilar.

KONSTITUTSIYAVIY NAZORAT – mamlakatda Konstitutsiya, qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga rioya etilishini ta'minlashga qaratilgan davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat. Konstitutsiyaviy nazoratning mohiyati shundan iboratki, Konstitutsiyaviy nazoratni olib boruvchi organ o'z tashabbusi yoki muayyan xabarlar asosida Konstitutsiyaga zid bo'lgan huquqiy hujjatlarni aniqlaydi hamda ularni bekor qilinishi haqida taklif kiritadi. Mazkur organ nokonstitutsiyaviy bo'lgan hujjatni bekor qilish huquqiga ega emas. Konstitutsiyaviy

kontrol – bu mamlakatda davlat organlarining qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga mosligini ta'minlashga qaratilgan maxsus huquqni muhofaza qilish faoliyati. Konstitutsiyaviy kontrol maxsus organlar tomonidan – Konstitutsiyaviy sudlar yoki konstitutsiyaviy kontrol qo'mitalari, shuningdek boshqa davlat organlari tomonidan ularga berilgan vakolatlar doirasida amalga oshiriladi. Ba'zida Konstitutsiyaviy kontrol Konstitutsiyaviy nazoratni olib boruvchi bitta davlat organi faoliyatida birlashtirilishi mumkin. Konstitutsiyaviy kontrol mazkur organga Konstitutsiyaga zid deb topilgan har qanday hujjatni bekor qilish yoki haqiqiy emas deb topish huquqini beradi.

KONSTITUTSIYAVIY PRINSIPLAR – bu muayyan davlatlar konstitutsiyalarida konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish obyektini hisoblangan ijtimoiy munosabatlar mazmunini belgilaydigan bosh umumlashgan asoslarni ifodalaydi. Konstitutsiyaviy prinsiplar ham umuman davlatning konstitutsiyaviy tuzumiga qaratilgan (ya'ni, "konstitutsiyaviy tuzum asoslari") ham uning ayrim unsurlariga (institutlari), xususan, siyosiy tizim, inson va fuqarolarning huquqiy maqomi, davlatning hududiy tashkil etilishi, iqtisodiy tizim va hokazolar. Konstitutsiyaviy prinsiplar konstitutsiya va uni rivojlantirish uchun qabul qilinadigan mantiqiy va yuridik mazmunni o'z ichiga oladi. Konstitutsiyaviy prinsiplar: respublika boshqaruv shakli (respublikanizm), davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, hokimiyatlar bo'linishi, siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi, inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat ekanligi, Konstitutsiya va qonunning ustunligi, tashqi siyosat, iqtisodiy faoliyat erkinligi va mulkchilikni turli shakllarining amalda mavjudligi va boshqalar.

KVORUM (lot. *quorum*) – majlis va unda qabul qilingan qaror qonuniy hisoblanishi uchun belgilangan majlis ishtirokchilarining eng kam miqdori. Odatda, *quorum* biron-bir raqam yoki a'zolarining umumiy soniga nisbatan foiz hisobida o'rnatiladi. Ayrim hollarda oddiy *quorum* alohida o'ta muhim masalalarni hal etishda yuqori bo'lishi mumkin. Davlat hokimiyatining vakillik organlarida, majlisning qonuniy bo'lishi, qabul qilgan hujjatlarni qonuniy bo'lishi uchun belgilangan deputatlar miqdori

MASLAHAT OVOZI (huquqda) — saylab qo'yiladigan organlar yoki xalqaro tashkilotlarning ishida ovoz berish huquqsiz ishtirok etish.

MA'LUMOT SENZI — saylov qonunida nazarda tutilgan, ya'ni saylov huquqi (faol yoki passiv) faqat tegishli hujjatlarda qayd etilgan ma'lum bir talab darajasiga mansublik.

Insonning tabiat va jamiyatga nisbatan huquqiy ongi shakllana-boshlagan paytdan boshlab, umume'tirof etilgan xalqaro huquq me'yorlari

asosida davlatning Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan saylov huquqidir.

MA'MURIY-HUDUDIY BIRLIK. Bu davlatning ma'muriy-hududiy tizimi tarkibiy qismi bo'lib, davlat hokimiyatini tashkil etish va mahalliy boshqaruvda fuqarolarni jalb etish maqsadida ma'lum bir hududiy qismlarga ajratilgan bo'ladi. Ma'muriy-hududiy birlik deb, davlatning ma'muriy-hududiy bo'linish tizimida eng yuqori bo'g'in bo'lgan tuzilma tushuniladi.

MA'MURIY-HUDUDIY TUZILISH. Davlat boshqaruvining umumiy masalalarini amalga oshirish uchun tashkiliy jihatdan ajratilgan davlat hududining qismlarga bo'linishidir.

Davlatni hududiy jihatdan tashkillashtirish o'z maqsadi va vazifalariga ko'ra nafaqat ma'muriy-hududiy, balki iqtisodiy-hududiy, harbiy-hududiy, siyosiy-hududiy va ekologik-hududiy maqomlarda bo'ladi.

Davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishi davlat bilan uning tarkibiy qismlari o'rtasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni hamda ushbu qismlarning har birining huquqiy holatiga doir masalalarni qamrab oladi. Har bir suveren davlatning yer kengliklarini ma'muriy-hududiy jihatdan ma'lum bir qismlarga ajratib olish juda katta siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy hamda huquqiy ahamiyat kasb etadi.

MILLIY SUVERENITET. "Suverenitet" atamasi lotincha *supera-reitas* "cupra superiores" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "eng oliy", "oliy hokimiyat" degan ma'nalarni anglatadi. Shu o'rinda, milliy suverenitet tushunchasi millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini bildiradi.

MILLIY – DAVLAT TUZILISHI. Har bir davlatning tarixiy davlatchilik tajribalariga tayangan holda davlat boshqaruvi shakllanadi. Milliy davlat tuzilishi davlat hokimiyatining bo'linishiga qarab aniqlanadi va mamlakatning taraqqiyot darajasi, madaniyati, tarkib topgan tarixiy an'analar, urf-odatlar ta'sirida shakllanib boradi. Masalan, Angliyada milliy davlat tuzilish shakli o'rta asrlarda shakllangan bo'lib, ular hozirgi kunga qadar tan olinmoqda.

Milliy davlat tuzilishining uch tarkibiy qismi: davlat va boshqaruv shakli, siyosiy idora usuli birlikda olinganda, siyosiy hokimiyat tashkiloti tushuniladi. Bu esa, har bir davlatning o'ziga xos milliy davlat tuzilishiga ega ekanligini ko'satib beradi.

Milliy davlat tuzilishining vujudga kelishida juda ko'p tarixiy-siyosiy omillar ta'sir etadi. Masalan, AQSHda hududiy siyosiy davlat tuzilishining federal formasi, tarixiy an'analarga ko'ra Buyuk Britaniyada monarxiya, jamiyatda muhim o'rin tutgan diniy an'analar bo'yicha Eron Islom Respublikasi va hokazo.

MITING — inglizcha ibora bo‘lib, o‘zbekchada biror bir muhim voqea, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etish uchun o‘tkaziladigan yig‘ilishdir. Miting deyilganda, odatda bayramona kayfiyatda yoki davlat hokimiyat organlaridan norozi bo‘lgan ma‘lum bir siyosiy guruhning yoki ommaviy harakat yoxud ishlab-chiqarish tashkilotlari, birlashmalarining shahar markazlariga chiqib, o‘z fikr va talablarini bildirishi tushuniladi.

Miting va namoyish – bu fuqarolarning siyosiy-ijtimoiy yoki iqtisodiy muammolarini hal etish uchun qilingan oxir oqibatda nutqbozlik tugaydigan bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir. Uni o‘tkazish madaniyati har bir xalqning milliy, diniy dunyoqarashi va ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, tarixiy davlatchilik tajribasini namoyon etadi. Bunda millatning dini, urf-odatlarini, siyosiy ongi, davlatning rivojlanish bosqichi muhim o‘rin tutadi. Sharq va boshqa musulmon mamlakatlarida miting va namoyishlar o‘tkazish milliy-diniy qadriyatlarga mos bo‘lgan dunyoqarashlarga tamoman zid tadbirlar hisoblanadi.

MOJARITAR SAYLOV TIZIMI. Hozirgi davrda dunyo mamlakatlari tajribasida saylov tizimining uchta shakli mavjud bo‘lib, majoritar, proporsional va aralash saylov o‘tkazish prinsiplariga bo‘linadi, ular ham o‘z navbatida turli shakllarga bo‘linadi. Eng keng tarqalgan saylov tizimlaridan biri bu mojaritar saylov tizimi bo‘lib, saylov natijalarini aniqlashda ko‘pchilik ovoz prinsiplariga asoslanadi. Majoritar saylov tizimi o‘z navbatida mutlaq, malakali va nisbatan ko‘pchilik ovozga asoslangan saylov turlariga bo‘linadi.

Mutlaq ko‘pchilik saylov tizimi shundan iboratki, nomzod saylangan deb hisoblash uchun u saylovchilarning yarmidan ko‘pining qo‘llab-quvvatlanishiga, ya‘ni 50%+1 saylovchilar ovozini olishi lozim.

Malakali ko‘pchilik saylov tizimi amalda bo‘lgan mamlakatlarda nomzod yoki nomzodlar muayyan okrugdan malakali ko‘pchilik (2/3 qism yoki 65 %) ovoz to‘plaganlarida saylangan hisoblanadi. Bunday saylov tizimi juda kam uchraydi, chunki mazkur tizim o‘z xususiyatiga ko‘ra, juda ham kam natija beradi, ya‘ni nomzodlar doim ham belgilangan miqdordagi saylovchilarning ovozlarini to‘play olmaydilar, buning natijasida, saylov ko‘plab turlarda o‘tkazilishiga olib keladi. Hozirda, Chili Parlamentining quyi palatasiga saylovlarda mazkur tizimdan (2/3qism) foydalaniladi, shuningdek, bir muddat oldin Italiyada ham bir mandatli saylov okruglaridan saylanuvchi senatorlar ham saylovchilarning 65 foizining qo‘llab-quvvatlashiga erishishi talab qilinardi.

NISBIY KO'PCHILIK SAYLOV TIZIMI boshqa saylov tizimlariga nisbatan ancha sodda hisoblanib, bunday tizim amalda bo'lgan mamlakatlarda, saylovda qatnashayotgan nomzodlardan qaysi biri raqiblariga nisbatan ko'proq ovoz olsa, u saylangan hisoblanadi.

Masalan, Italiya Demokratik Respublikasi Konstitutsiyasining ikkinchi qismi 57-moddasida bo'yicha 315 senatoridan 3/4 qismi majoritar saylov tizimi bo'yicha, bir mandatli saylov okruglari tuziladi, 1/4 proporsional saylov tizimi bo'yicha ko'p mandatli saylov huquqi bo'yicha o'tkaziladi, ya'ni bir saylov okrugida bir mandatli va ko'p mandatli saylov huquqi bo'yicha ovoz berish o'tkaziladi. Siyosiy partiya bir mandatli bo'yicha nomzodini qo'ygan vakili saylovda ovoz berishga kelgan aholi ovozining yarmidan ko'pini olgan bo'lsa, saylangan hisoblanadi. Agar siyosiy partiya saylovda ovoz bergan aholining 5% ovozini olgan bo'lsa, ko'p mandatli saylov huquqi bo'yicha uning vakili saylangan hisoblanadi.

ODAT HUQUQI – davlat tomonidan tasdiqlanib bajarilishi shart bo'lgan odatlar majmui. Davlat paydo bo'lishi bilan hukmron sinflar ayrim odatlarga qonuniy tus berib, ularni majburiy ravishda o'z manfaatlari yo'lida qo'llay boshlaydilar. O.h. o'rta asrlarda ko'pgina xalqlarda, jumladan, musulmon mamlakatlarida keng tarqalgan (q. *Shariat*). O.h.ga oid bir qancha bitimlar, jumladan “Qonunlar o'n ikki jadvali”, “Rus haqiqati”, “Xammurappi qonunlari” va b. ma'lum.

REFERENDUM (lot. *referendum* — bildirilishi kerak bo'lgan) — umumxalq ovoz berish yo'li bilan qonunlar qabul qilish va davlat ahamiyatiga molik eng muhim masalalarni hal qilish shakli. Bevosita demokratiyaning muhim vositasi. R.ning saylovlardan asosiy farqi shundaki, R. o'tkazilayotganda biron bir lavozimga nomzod yoki nomzodlar ro'yxati uchun ovoz berilmaydi, balki unda muayyan masala — qonun, qonun loyihasi, konstitutsiya, konstitutsiyaga tuzatishlar, mamlakat xalqaro maqomiga taalluqli yoki ichki siyosatiga oid biron bir masala yuzasidan savol qo'yiladi.

QON PRINSIPI (HUQUQI) – dunyoning aksariyat davlatlari tomonidan qabul qilingan tug'ilish sharti orqali fuqarolikni qo'lga kiritish prinsiplaridan biri. Qon prinsipi (huquqi) bolaning qayerda tug'ilishidan qat'i nazar, ota-onasining fuqaroligiga ega bo'lishini anglatadi.

VETO (lotincha *so'zdan olingan bo'lib*, “*taqiqlamoq*”, “*inkor etmoq*”) – yuqori palata yoki davlat boshlig'ining tegishlicha quyi palata yoki parlament tomonidan qabul qilingan qonunni (qonun loyihasini) ma'qullashni rad etishi. Aslini olganda, bu parlament yuqori palatasining

quyi palataga yoki davlat boshlig'i (monarx, prezident)ning parlamentga qonun chiqarish jarayonida qo'llaniladigan ta'sir ko'rsatish vositasidir.

VAKILLAR PALATASI – davlat boshqaruvining ikki palatali parlament mavjud bo'lgan respublikalarida parlamentning quyi palatasi. 1265-yil Angliyada tashkil topgan parlament dastlab bir palata Lordlar palatasidan tashkil topgan. 1343-yilgi islohotlardan so'ng parlament ikki palatali parlamentga aylantirilib, lordlar(vakillar) palatasi tashkil etilgan.

Avstraliya, Belgiya, Kolumbiya, AQSH, Filippin, Yamayka, Yaponiyada quyi palata, Malta, Yangi Zelandiya va Paragvay davlatlarida bir palatali parlament nomi.

VAKILLIK HOKIMIYATI - xalq tomonidan saylanadigan hamda ularning irodasini namoyon etuvchi kollegial hokimiyat organi bo'lib, u ma'lum bir muddatga saylanadi.

VAKOLATLARNI BERISH – vakolatlarni berish muammosi bir qator xorijiy mamlakatlarda parlament tomonidan ko'pgina muhim masalalarni hal etishda hukumatga o'z vakolatlarini berishda ko'zga tashlanadi. Vakolatlar doirasida hukumatlar chiqargan hujjatlar adabiyotlarda berilgan vakolat doirasida chiqarilgan qonunlar nomini olgan. Bunday holat muxolifot uchun maqbul emas, chunki ijroiya hokimiyati, parlament o'z vakolatiga doir masalalarni boshqalarga berib, davlatdagi o'z mavqelarini kuchsizlantiradi va davlat ma'muriyati rolini kuchaytiradi, bu o'z navbatida siyosiy hayotda demokratiyani rivojlanishiga to'sqinlik qiladi.

VAKOLATLARINI SOQIT QILISH (*impichment*) (*ingl. impeachment*) — mansabdor shaxs yoki ma'lum bir organing o'z vakolatlarini to'xtatishini e'lon qilishi. Bu mansabdor shaxsni yoki davlat organining iste'foga chiqishini anglatadi.

Davlat organi yoki mansabdor shaxsning vakolatini soqit qilishini e'lon qilish bilan, o'z vakolatlarini bajarishni to'xtatadi. Ba'zi holatlarda, mansabdor shaxs yoki davlat organi o'zidan vakolatini soqit qilgandan so'ng ham, davlat organining yangi tarkibi shakllanguncha yoki lavozimga boshqa shaxs tayinlangunga qadar o'z vakolatlarini bajarib turadilar. O'zboshimchalik bilan o'zlaridan vakolatlarini soqit qilish, qonun buzilishiga olib keladi.

YOSH SENZI - yosh chegarasi turli mamlakatlarda turlicha belgilanishi mumkin. Braziliya va Eronda fuqarolar 16 yoshdan, Indoneziyada 17 yoshdan saylash huquqiga ega bo'lsa, ayrim mamlakatlarda saylash huquqini olishga bo'lgan chegara yosh ancha yuqori qo'yilgan. Masalan, Malayziya, Marokash, Boliviya fuqarolar 21 yoshga to'lganidan

keyingina saylash huquqiga ega bo'lishadi. Rossiyada 2002-yil 20-dekabrda qabul qilingan qonunga ko'ra saylov kunigacha 18 yoshga to'lgan Rossiya fuqarosi saylash huquqiga ega. Turli davlatlarda turli davlat organlariga saylanish uchun belgilangan yosh chegarasi turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, Fransiyada Milliy Majlis deputatligiga va Yevropa Parlamentiga nomzodi qo'yilgan shaxs 23 yoshga to'lgan bo'lishi, Senatga saylanish uchun esa, 35 yoshga to'lgan bo'lishi shart. Rossiya Federasiyasida Davlat Dumasiga deputat bo'lib saylanish uchun nomzod saylov kunigacha 21 yoshga to'lgan bo'lishi kerak. Saylanish huquqi ham ba'zi mamlakatlarda ancha yuqori bo'lishi mumkin. Masalan, Italiyada senator bo'lish uchun nomzodning 40 yoshga to'lgan bo'lishi talab qilinadi.

Adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Авакьян С.А. Конституционное право России. Учебно-методическое пособие для семинарских занятий. М., 2002.
2. Авакьян С.А. Конституционное право России: учебный курс. В 2-х томах. М., 2007.
3. Алебастрова И.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебное пособие. – М.: Юриспруденция, 2000. – 304 с.
4. Авдеенкова М.П. Конституционное право в Российской Федерации : курс лекций. В 9-ти томах. М., «Весь мир». 2005.
5. Автономов А.С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М.: “Проспект”, 2008. – 560 с.
6. Алебастрова И.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М.: “Проспект”, 2009. – 624 с.
7. Азаров А.Я. и др. Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации. Учебник для вузов. М., 2005.
8. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. Учебник для вузов. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998.
9. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. М.: Норма, 2005.-432 с.
10. Бельский К.С. Разделение властей и ответственность в государственном управлении. М.: 1990. –176 с.
11. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для вузов. М.: Норма, 2007.
12. Баландин В.Н. Принципы юридического процесса.Тольятти. Изд-во ВУИТ. 2001.
13. Безуглов А.А. Конституционное право России. Учебник для вузов. В 2 Т. М., 2002.
14. Барабашев Г.В. Местное управление. М.: МГУ, 1996.- 56 с.
15. Васильев В.Г. Конституционное право Российской Федерации. Уч. пособие для дистанционного обучения и самостоятельной работы студентов по специальности 021100 «Юриспруденция».
16. Головистикова А.Н. Конституционное право России в схемах и таблицах. Уч. пособие. М., 2005.
17. Габричидзе В.Н., Ким-Кимэн А.Н., Чернявский А.Г. Конституционное право. М.: Проспект, 2003.

18. Депутат парламента в зарубежных государствах. - М.: 1995.- 32 с.
19. Енгибарян Р.В. Сравнительное конституционное право. Уч. пособие. М., Юрист. 2005.
20. Енгибарян Р.В., Тадевосян Э.В. Конституционное право. М.: Юристъ, 2002.-188 с.
21. Енгибарян Р.В. Конституционное право. Учебник для вузов. М., 2002 .
22. Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. Учебник для вузов. – М.: Зерцало, 2000. – 320 с.
23. Иностранное конституционное право /Под ред. В.В.Маклакова/ М.: Юрист, 1996. 67 с.
24. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв. Ред. Б.А. Страшун. Общая часть. 3-е изд. -М.: БЕК, 1999.
25. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под общ.ред. члена-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, доктора юридических наук, проф. Ю.И. Лейбо и доктора юридических наук, проф. Л.М. Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА М, 1999. – 832 с.
26. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. М., 2005-455 с.
27. Конституционное право России: схемы, комментарии. Учебное пособие. – М.: Юриспруденция, 1999. – 64 с.
28. Ковешников Е.М., Марченко М.Н., Стешенко Л.А. Конституционное право стран Содружества Независимых Государств. М.: Норма, 1999. – 64 с.
29. Конституционное право: Учебник. / Отв. ред. В.В.Лазарев. – М.: Юристъ, 1999. – 592 с.
30. Комментарий к Конституции Российской Федерации \ О.А.Кудинов. – 2 –изд., перераб. и доп. – М.: 2008. – 128 с.
31. Конституционное (государственное право) зарубежных стран: В 4 т. Тома 1–2. Часть общая: Учебник / Отв. ред. проф. Б.А. Страшун – 3-е изд., обновл. и дораб. – М.: Издательство БЕК, 1999. – 784 с.
32. Конституционное право России: схемы, комментарии. Учебное пособие. – М.: Юриспруденция, 1999. – 64 с.

33. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России: Учебник. М.,- 2005.-213 с.
34. Конституция Российской Федерации. Ростов: Феникс, 2008. – 62с.
35. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ: Учеб.пособие. – М.: Юристь, 1999. – 352 с.
36. Мишин А.А. Конституционное (государственные) право зарубежных стран.-М.: Белые А львы, 1996 345 с.
37. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ: Учеб.пособие. – М.: Юристь, 1999. – 352 с.
38. Мишин А.А. Конституционное (государственные) право зарубежных стран.-М.: Белые А львы, 1996.-453 с.
39. Мухаметшин Ф.М. Законодательный процесс в системе органов государственной власти Российской федерации: Учебное пособие / Дипломатическая академия МИД России. М., 2003. 354 с.
40. Маклаков В.В. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. – М: Юристь, 1999. – 697 с.
41. Михалева Н.А. Конституционное право стран СНГ. Учеб. пособие. –М.: Юрист, 1999. – 461 с.
42. Постников А.Е. Избирательное право России. М. 1996. 34 с.
43. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение: Учебное пособие/Отв.ред.: В.А.Туманов /. – Т.: “Адолат”, 1999. – 48 с.
44. Стрекозов В.Г., Казанчев Ю.Д. Конституционное право России. Учебник. – М.: Новый юрист, 1997. – 288 с.
45. Современный федерализм (сравнительный анализ). –М.: ИНИОН РАН. - 1995.- 43 с.
46. Спекторский Е.В. Что такое конституция? - М.: 1997.- 43с
47. Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – Мн.: “Харвест”, 1998. – 784 с.
48. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юристь, 1997. –568 с.
49. Чиркин В.Е Конституционное право зарубежных стран: Учебник. М., 2001.
50. Чиркин В.Е. Сравнительное конституционное право. –М.: 1996.
51. Чиркин В.Е. Государствоведение. Учебник. – М.: Юристь, 1999. – 329 с.

1. Азизходжаев А.А. Давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятининг назарий муаммолари: Юрид. фан. д-ри ... дис. – Тошкент, 1992. – 282 б.

2. Боровикова Ю.П. Нормативные правовые акты федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2004. - 156 с.

3. Богданова Н.А. Категория статуса в конституционном праве//Вестник Московского университета. – 1998, № 3.- С.14.

4. Баймуратов М.А., Нгуен Онь Туан. Правовой статус народного депутата Украины // Вестник ОГИВД. – 1998. - № 4. - С. 3-7.

5. Калинина Л.А. Исполнительная власть в ее организационно-правовых формах (федеральный уровень): Дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 1994. – 167 с.

6. Кутыбаева Е.Д. Органы исполнительной власти Республики Каракалпакстан: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Ташкент, 1999. – 291 с.

7. Лихачев С.А. Участие депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации в законодательном процессе. Дис.... канд. юрид. наук. – М.: 2003. – 183 с.

8. Окулич И. П. Депутат законодательного (представительного) органа государственной власти субъекта Российской Федерации: правовой статус. природа мандата. проблемы ответственности. Дис.... канд. юрид. наук –Челябинск: 2003. – 230 с.

9. Топоркова М.К. Конституционно-правовой статус членов Правительства Российской Федерации: Дис. канд. юрид. наук. Москва, 2004. – 160 с.

10. Шувалов И.И. Правительство Российской Федерации в законотворческом процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. –М., 2003. -168 с.

11. Шувалов И.И. Правительство Российской Федерации в законотворческом процессе: Дис. канд. юрид. наук. – М.: 2003. – 189 с.

12. Бобылев. А.И. Источники (формы) права // Право и политика. – Москва, 2003. - №8. - С.19-20.

13. Малыко. А.В. Правовые акты как средство реализации правовой политики // Право и политика. –Москва, 2002. -№6. -С.17-19.

14. Организационно-правовые вопросы проведения референдумов // Ёш олимлар илмий тўплами, Илмий тўплам. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2002. – 1-сон. – 96 б.

15. Особенности конституционно-правового статуса правительства в зарубежных странах // Давлат ва ҳуқуқ, Журнал. – Тошкент, 2005. – 2(24)-сон.
16. А.Э.Рахмонов.Ижро эувчи ҳоқимият: унинг конституциявий-ҳуқуқий моделлари // Ҳаёт ва қонун, Журнал. – Тошкент, 2005. – 2-сон, – Б. 53-55
17. Проблемы материального поощрения деятельности депутатов Законодательной палаты // Девятнадцатые международные Плехановские чтения. Часть1. –М.: Изд – во Рос. экон. акад, 2006. – С.101-103.
18. Особенности организации труда представителей фракций политических партий и депутатских групп // Двадцатые международные Плехановские чтения. Тезисы докладов.Часть1. –М.: Изд – во Рос. экон. акад., 2007. –С.64-66.
19. Конституционное развитие и совершенствование законодательных основ построения демократического правового государства и создание гражданского общества в Узбекистане // Верховенство закона в сфере публично-правовых отношений. Смежные юридические профессии, Материалы международного симпозиума. – Тошкент: Нагойский университет, ТГЮИ нашриёти, 2005. – 339 с.
20. Особенности конституционно-правового статуса правительства в зарубежных странах // Конституция – давлат ва жамият қурилиши ислохотларининг асоси, Илмий-назарий конференция материалли. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2006. – 274 б.
21. Емельянов Ю.С. Процедура принятия нормативных правовых актов органов исполнительной власти и их государственная регистрация // Право и политика. – Москва, 2004. - №12. - С. 36-37.
22. Иванов.С.А. Основные аспекты соотношения закона и подзаконного нормативного правового акта//Государство и право. – Москва, 2004.-№8.-С.23-29.
23. Тольбаев Б. Совершенен ли закон “ О нормативно- правовых актах”? // Ҳуқуқ Право Law. – Ташкент, 2005. - №1. - С.13-14.
24. Тихомиров Ю.А. Петухов В.Н. Игнатюк Н.А. Законопроектная деятельность федеральных органов исполнительной власти // Журнал российского права. – Москва, 1997. - №5. - С.9-17.
25. Рыжков В.С. К судьбе государственного управления // Государство и право. – Москва, 1999. - №2. - С.19-20.
26. Бельский К.С. О функциях исполнительной власти // Государство и право. – Москва, 1997. - №3. - С.15-18.

27. Тихомиров Ю.А. Исполнительная власть: ее сила и слабость // Формирование политической системы России. – Москва, 1996. №4. - С.85-86.
28. Бессарабов В. Парламент и законотворчество // Законность. 1999.- № 4. - С. 22-26.
29. Бессарабов В.Г. Парламентский контроль в Российской Федерации и прокуратура // Право и политика. М., 2001.- №5. - С. 17-27
30. Камалова Д. Германия Федератив Республикаси парламенти // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2000. - №3. - Б. 76-77
31. Миронов О.О. Конституционный статус депутатов парламентов // Журнал Российского права. 1997.- № 4.- 134.
32. Мальцев Г., Экимов А. Будет ли настоящий парламент? // Народный депутат. 1992.
33. Линецкий С. Депутатський імунітет – pro i contra // Юридичний вісник України. – 1999. - № 10. - 11-17 березня. - С. 1
34. Турсунов А.С. Хориж парламентлари тажрибаси. // Жамият ва бошқарув. 2– сон, 2002.
35. Тультеев И.Т. Правовой статус депутата // Ҳуқуқ- Право- Law. – Ташкент, 2001. -№3.-
36. Халилов Э.Х. На принципах верховенства закона и народовластия. //Ҳуқуқ-Право- Law. – Тошкент, 2002. -№2.- С.4-9.
37. Хусанов О., Жўраев А. Парламент илмий – тадқиқот ишлари // Давлат ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2003. - №3. (15), -
38. Петровский В. Депутат и политика // Народный депутат. – 1992. - № 1. - С. 80-84.
39. Манчуленко Г., Филипчук В. Народный депутат Украины: конституционно-правовой статус // Віче. 1998. - № 1.- С. 3-11.
40. Шумский В.Н. Организационно-правовые основы СНГ: опыт сравнительного анализа. // Государство и право. -1998, №11. - С.6
41. Тихомиров Ю.А. Развитие теории конституционного право//Государство и право.-1998, №1. –С 7
42. Свечника Л.Г. Понятие обычая в современной науке: подходы, традиции, проблемы на материалах юридических и этнологических наук//Государство и право. – 1998, № 9. -8 с.
43. Миронов О.О. Конституция не может быть неизменной//Государство и право. –1998, № 4. –С 9.
44. Механизм регулирования лоббистской деятельности в современной России (материалы круглого стола) //Государство и право. – М.: 1998, № 1. –С 5 .

45. Пастухов М.И. Судебная власть в Республике Беларусь: состояние и перспективы развития// Государство и право. – 1998, №3. С 23.

46. Котенков А.А. Президент – Парламент: становление взаимоотношений в законодательном процессе. // Государство и право.- 1998, № 9 –С 8 .

47. Кнемайер Ф.Л. Организация местного самоуправления в Баварии (основные структуры, особенности, недостатки) // Государство и право. – 1995, №4.- С 5.

Internet veb saytlar.

1. <http://www.innovbusiness.ru>.
2. <http://www.businesspravo.ru>.
3. <http://www.government.ru>.
4. <http://www.businesspravo.ru>.
5. <http://www.novostroy.ru>.
6. <http://www.novostroy.ru>.
7. <http://www.kadastr.ru>.
8. <http://www.belpatent.by>.
9. <http://law.ostudent.ru>.
10. <http://www.bashedu.ru>.
11. <http://law.admtyumen.ru>.
12. <http://www.concourt.am>.
13. <http://www.demaz.org>.
14. <http://www.rsnet.ru>.
15. <http://www.tarasei.narod.ru>.
16. <http://www.icnl.org>.
17. <http://www.base.spinform.ru>.
18. <http://www.constitution.garant.ru>.
19. <http://www.democracy.ru>.
20. <http://www.elections.uz>.
21. <http://www.gov.ru>.
22. <http://www.gov.uz>.
23. <http://www.government.ru>.
24. <http://www.ihtik.ru>.
25. <http://www.law.edu.ru>.
26. <http://www.law.msu.ru>.
27. <http://www.lawlibrary.ru>.
28. <http://www.legislature.ru>.

29. <http://www.lex.uz>.
30. <http://www.mfa.uz>.
31. <http://www.parlam.kz>.
32. <http://www.parliament.gov.uz>.
33. <http://www.pravo.uz>.

Kirish	3
1-bob. Xorijiy mamlakatlar (konstitutsiyaviy) davlat huquqi: fanining predmeti, o'rganish usullari va tizimi	5
1-§. "Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi" fanining tushunchasi va predmeti.....	5
2-§. «Konstitutsiyaviy huquq» terminining vujudga kelishi: «Konstitutsiyaviy huquq» va «Davlat huquqi» tushunchalari.....	7
3-§. Konstitutsiyaviy huquqning 3 ma'noda qo'llanilishi: huquq tarmog'i, fan va o'quv kursi sifatida	8
4-§. Konstitutsiyaviy huquq tizimi	12
5-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar.....	15
2-bob. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqining manbalari.	19
1-§. Qonunlar (konstitutsiyaviy, organik va oddiy qonunlar)	19
2-§. Ijro etuvchi hokimiyat organlarining normativ aktlari	21
3-§. Parlament reglamentlari.....	22
4-§. Sud pretsedenti	23
5-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy odatlar (konstitutsiyaviy bitim)	24
6-§. Xalqaro, davlatlararo va ichki shartnomalar	25
7-§. Doktrinal manbalar	27
8-§. Diniy manbalar	28
9-§. Tabiiy huquq nazariyasi	30
3-bob. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalari	32
1-§. Konstitutsiya ta'rifi.....	32
2-§. Konstitutsiyaning ijtimoiy-siyosiy mohiyati	33
3-§. Rasmiy va moddiy konstitutsiya. (Yuridik va amaliy konstitutsiya)	34
4-§ Konstitutsiyaning funksiyalari: yuridik, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy	35
5-§. Konstitutsiyaviy tartibga solish obyektlari	36
6-§. Konstitutsiyaviy rivojlanishning asosiy bosqichlari va tendensiyalari huquq taraqqiyotidagi asosiy tendensiyalar	39
7-§. Konstitutsiyaning amal qilishi.....	40
4-bob. Konstitutsiyalarning shakllari, tuzilishi va turlari	43
1-§. Konstitutsiyalarning shakllari: yozma, yozilmagan va aralash	43
2-§. Konstitutsiya tuzilishi: muqaddima asosiy qism, xulosa qo'shimcha va ilovalar.	44
3-§. Konstitutsiyalarning ishlab chiqilishi, qabul qilinishi, o'zgartirishlar, qo'shimchalar kiritish va bekor qilish tartiblari.....	45
4-§. Konstitutsiyalarning turlari.....	48

5-bob. Xorijiy mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat instituti	51
1-§. Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi va obykti	51
2-§. Konstitutsiyaviy nazorat organlarining turlari.....	52
3-§. Umumiy yurisdiksiya sudlari hamda maxsus yurisdiksiya sudlari tomonidan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish.....	55
4-§. Nosudlov konstitutsiyaviy nazorat organlari.....	58
5-§. Konstitutsiyaviy nazorat organlarini shakllantirish tartibi	59
6-bob. Ijtimoiy tuzumning konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari	60
1-§. Ijtimoiy tuzumning konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari	60
2-§. Ijtimoiy tuzum va davlat.....	60
3-§. Ijtimoiy tuzum tarkibi.....	61
4-§. Ijtimoiy tuzum va konstitutsiyaviy huquq.....	61
7-bob. Iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy tuzumning tarkibiy qismi sifatida	65
1-§. Iqtisodiy tizim.....	65
2-§. Xususiy va ommaviy mulk.....	65
3-§. Mehnat munosabatlari	72
4-§. Iqtisodiy faoliyatning konstitutsiyaviy –huquqiy prinsiplari	74
5-§. Moliyaviy tizim	79
8-bob. Ijtimoiy munosabatlar ijtimoiy tuzumning tarkibiy qismi sifatida	82
1-§. Ijtimoiy tizim va ijtimoiy munosabatlar tushunchasi	82
2-§. Mehnat va kapital (sarmoya) o‘rtasidagi munosabatlar	83
3-§. Millatlararo munosabatlar	85
4-§. Oila va nikohning himoyalaniishi va rag‘batlantirilishi	88
5-§. Ijtimoiy ta‘minot, sog‘liqni saqlash va ekologiya sohalarida davlat siyosati	90
6-§. Iste‘molchilarning davlat tomonidan himoyalaniishi	93
9-bob. Siyosiy va ma‘naviy- madaniy munosabatlar ijtimoiy tuzumning tarkibiy qismi sifatida	95
1-§. Siyosiy tizim va siyosiy hokimiyat tushunchalari	95
2-§. Siyosiy jarayonlar	96
3-§. Ma‘naviy –madaniy munosabatlar tushunchasi	98
4-§. Ta‘lim	98
5-§. Fan va madaniyat.....	100
6-§. Diniy munosabatlar	101

10-bob. Inson va fuqarolar huquqlari	103
1-§. Inson huquqlari va fuqaro huquqlariga oid asosiy tushunchalar	103
2-§. Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarning tarixiy rivojlanish bosqichlari.....	107
3-§. Huquq, erkinlik va majburiyatlarning tasnifi	108
4-§. Huquq, erkinlik va majburiyatlar tengligi	110
5-§. Huquq va erkinliklarning konstitutsiyaviy cheklanishi.....	110
6-§. Huquq va erkinlikka oid kafolatlari.....	111
11-bob. Fuqarolik va chet el fuqarolari (tartibi) rejimi	115
1-§. Fuqarolik tushunchasi	115
2-§. Fuqarolikka ega bo'lish hamda tugatilish asoslari	117
3-§. Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar (apatridlar, apolidlar).....	122
4-§. Ikki va ko'p fuqarolik (bipatridlar).....	123
5-§. Chet el fuqarolarining huquqiy holati.....	124
6-§. Fuqarolik huquqida siyosiy boshpana, mamlakatdan chiqarib yuborish va boshqa davlatga berish asoslari.....	125
12-bob. Shaxsiy huquq, erkinlik va burchlar	127
1-§. Yashash, erkinlik, xususiy mulkka egalik va daxlsizlik huquqi.....	127
2-§. Fikr va vijdon erkinligi.....	130
3-§. Uy-joy daxlsizligi	130
4-§. Shaxs huquq va erkinliklarining konstitutsiyaviy huquqiy kafolatlanishi.....	131
13-bob. Siyosiy huquq, erkinlik va burchlar	133
1-§. Davlat va jamiyat boshqaruvida qatnashish huquqi	133
2-§. Saylov huquqi: aktiv, passiv saylov huquqi	135
3-§. Jamoat birlashmalariga uyushish huquqi.....	137
4-§. Manifestatsiya va yig'ilish o'tkazish erkinligi	138
5-§. Fuqarolarning murojaat qilish huquqi (petitsiya huquqi).....	141
6-§. Axborot erkinligi	142
7-§. Vatan himoyasi huquq va majburiyat sifatida	143
8-§. Jabr sitamga qarshi kurashish huquqi.....	144
14-bob. Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquq, erkinlik va burchlar	147
1-§. Ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari	147
2-§. Mulk huquqi va merosga ega bo'lish	148
3-§. Mehnat qilish va erkin kasb tanlash huquqi	149
4-§. Sof atrof-muhitga ega bo'lish va uni muhofaza qilish huquqi	153
5-§. Malakali tibbiy yordam va ijtimoiy ta'minot olish huquqi.	
Uy-joyga ega bo'lish huquqi.....	153

6-§. Ta'lim olish huquqi	156
7-§. Madaniy boyliklardan foydalanish huquqi. Ijod erkinligi	158

15-bob. Davlat – siyosiy tizimning asosiy elementi va konstitutsiyaviy-huquqiy institut sifatida 160

1-§. Davlat tushunchasi. Davlat va uning faoliyatini tashkil etishning konstitutsiyaviy asoslari.....	160
2-§. Davlatning funksiyalari	162
3-§. Davlat tiplari.....	163
4-§. Davlatni tashkil etish va faoliyatining konstitutsiyaviy prinsiplari.....	167
5-§. Davlat mexanizmi, apparati, organlari va muassasalari	168

16-bob. Siyosiy partiyalar va partiyaviy tizimlar 170

1-§. Siyosiy partiyalarning mohiyati va vazifalari.....	170
2-§. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi	173
3-§. Siyosiy partiyalarning asosiy turlari: konservativ, sotsial-demokratik, liberal, diniy yo'nalishdagi siyosiy partiyalar.....	180
4-§. Siyosiy partiyalarning tashkiliy tuzilishi, tashkiliy-rasmiylashtirilmagan va tashkiliy-rasmiylashtirilmagan partiyalar.....	190
5-§. Chet ellardagi partiyaviy tizimlar: yetakchi siyosiy partiyasi bo'lgan ko'ppartiyaviylik tizimi, yetakchi siyosiy partiyasi bo'lmagan ko'ppartiyaviylik tizim, ikkipartiyaviylik, yakka partiyaviylik va «partiyasiz» tizimlar	196
6-§. Siyosiy partiyalar faoliyatini tartibi va tartibga solish mexanizmining ichki va tashqi usullari	199

17-bob. Jamoat birlashmalari (nosiyosiy jamoat birlashmalar) siyosiy tizimning elementi sifatida..... 204

1-§. “Jamoat birlashmalarining turlari, vazifalari va mohiyati tushunchasi”	204
2-§. “Tadbirkorlik tashkilotlari”	209
3-§. “Kasaba uyushmalari, iste'molchilar uyushmasi va hokazolar”	213

18-bob. Diniy uyushmalar va cherkov 221

1-§. “Diniy jamoalar va cherkov”	221
2-§. “Diniy munosabatlarning konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish va cherkovlar maqomi”	222
3-§. “Cherkov va dunyoviy nodavlat siyosiy institutlar”	223

19-bob. Ommaviy axborot vositalari 225

1-§. Ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy ahamiyati va tushunchasi.....	225
--	-----

2-§. Ommaviy axborot vositalari va ular faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solinishi.....	226
3-§. Jurnalistlarning huquqiy maqomi. Jamoatchilik fikrini o'rganish	227
20-bob. Xorijiy mamlakatlarda davlat shakllari	230
1-§. Xorijiy mamlakatlarda davlat boshqaruvi shakllari	233
2-§. Monarxiya va uning ko'rinishlari	235
21-bob. Respublika	242
1-§. Respublika davlat boshqaruv shakli	242
2-§. Prezidentlik Respublikasi	243
3-§. Parlamentar respublika	246
4-§. Aralash respublika	249
5-§. Sotsialistik Respublika	251
6-§. Teokratik respublika.....	252
22-bob. Siyosiy (davlat) rejim	254
1-§. Siyosiy rejim tushunchasi va uning asosiy ko'rinishlari	254
2-§. Demokratik rejim va uning asosiy belgilari	256
3-§. Liberal rejim	258
4-§. Nodemokratik rejim va uning turlari	259
23-bob. Xorijiy mamlakatlarda davlatning hududiy tuzilishi	263
1-§. Davlat tuzilishi va shakliga oid tushunchalar.....	263
2-§. Unitar davlat	266
3-§. Federativ davlat	269
4-§. Konfederatsiya.....	272
5-§. Avtonomiya	273
24-bob. Xorijiy mamlakatlarda saylov huquqi	278
1-§. Saylov huquqi tushunchasi va uning ijtimoiy vazifasi	278
2-§. Saylov turlari	284
25-bob. Xorijiy mamlakatlarda saylov huquqining asosiy prinsiplari.....	288
1-§. Saylov huquqi prinsiplari tushunchasi va uning ahamiyati	288
2-§. Saylov senzi.....	304
26-bob. Saylov jarayoni va uning asosiy bosqichlari.....	314
1-§. Saylov jarayoni tushunchasi, belgilari va uning asosiy bosqichlari.....	314
2-§. Saylov okruglarini va uchastkalarini tuzish hamda saylov komissiyalarini tashkil etish.....	319

3-§. Saylovchilarni ro'yxatdan o'tkazish va nomzodlar ko'rsatish tartibi.....	323
4-§. Saylovoldi tashviqoti va ovoz berish tartibi	331
5-§. Saylov natijalarini aniqlash va e'lon qilish. Takroriy ovoz berish va takroriy saylov	338

27-bob. Xorijiy mamlakatlarda saylov tizimlari.....	344
1-§. Xorijiy mamlakatlarda saylov tizimi turlari	344
2-§. Mutlaq, nisbiy va malakaviy ko'pchilikka asoslangan majoritar saylov tizimlari	346
3-§. Proporsional saylov tizimi va uning ko'rinishlari	352
4-§. Aralash saylov tizimlari.....	358

28-bob. Referendum	362
1-§. Referendum hamda plebissit tushunchasi va uning ijtimoiy vazifasi	362
2-§. Referendum predmeti, uni o'tkazish tartibi.....	364
3-§. Referendum natijalarini aniqlash.....	366

29-bob. Xorijiy mamlakatlarda davlat boshlig'i.....	370
1-§. Davlat boshlig'i tushunchasi	370
2-§. Prezident - davlat boshlig'i.....	372
3-§. Monarx – davlat boshlig'i	374
4-§. Davlat boshlig'ining funksiyalari va vakolatlari	376

30-bob. Davlat boshlig'ining huquqiy holati	378
1-§. Davlat boshlig'ining davlat boshqaruvidagi vakolatlari.....	378
2-§. Davlat boshlig'ining qonun chiqarish jarayonida ishtiroki. Qonunchilik tashabbusi, parlamentga noma yuborish (AQSH)	379
3-§. Veto huquqi va uning turlari.....	380
4-§. Davlat boshlig'ining Xalqaro munosabatlar, xavfsizlik va mudofaa sohalaridagi vakolatlari. Davlat boshlig'ining favqulodda vakolatlari.....	382

31-bob. Xorijiy mamlakatlarda parlament	390
1-§. Parlamentning tushunchasi, funksiyasi va vakolatlari.....	390
2-§. Parlament – davlatning umummilliy vakillik organi.....	397
3-§. Parlamentning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari.....	400
4-§. Parlamentarizm tushunchasi.....	402
5-§. Parlamentning nazorat sohasidagi vakolatlari	404

32-bob. Parlament tuzilishi va palatalarning tashkil qilinishi.....	411
1-§. Palatalar: bir palatali va ikki palatali tizim. Ko'p palatali parlamentlar	411
2-§. Palata shakllanishida turli usullar: to'g'ridan-to'g'ri saylov, tayinlash, meros yo'li va boshqalar	414

33-bob. Parlament a'zolarining huquqiy maqomi.....	418
1-§. Parlament a'zolari va ular faoliyatining yuridik tabiati: imperativ mandat (vakolat) va erkin mandat	418
2-§. Saylovlar – parlament a'zosi mandatining yuzaga kelishida muhim omil sifatida	423
3-§. Parlament a'zolari vakolatlarining vujudga kelishi va tugatilish tartibi..	429
4-§. Parlament a'zolari faoliyatining tashkiliy- huquqiy kafolatlari.....	430
5-§. Parlament a'zolarining davlat hokimiyati organlari bilan o'zaro munosabatlari.....	436
34-bob. Parlament ish tartibi	441
1-§. Parlament faoliyatining asosiy shakllari va ish tartibi.....	441
2-§. Sessiya: tushunchasi, turlari	444
3-§. Parlament majlislari.....	447
35-bob. Xorijiy mamlakatlarda qonun chiqarish jarayoni.....	450
1-§. Qonun chiqarish jarayoni tushunchasi va uning bosqichlari.....	450
2-§. Qonunchilik tashabbusi, taklif yoki qonun loyihagini kiritish.....	451
3-§. Qonun loyihasi qo'shimchalar, o'zgartirishlar yoki tuzatishlar kiritish tartibi. Qonun loyihagini qabul qilish va ovoz berish turlari, boshqa palatalar tomonidan qonun loyihagini ko'rib chiqish va qonun chiqarish jarayonida palatalararo munosabatlar tizimi	459
4-§. Sanksiya berish, promulgatsiya, qonunni e'lon qilish. Qonunning kuchga kirishi.....	467
36-bob. Xorijiy mamlakatlarda hukumat	472
1-§. Hukumatning davlat hokimiyati markaziy organlari tizimidagi o'rni.....	472
2-§. Xorijiy mamlakatlarda hukumatning shakllanishi, tarkibi va tuzilishi ...	478
3-§. Xorijiy mamlakatlarda hukumat vakolatlari.....	498
4-§. Hukumatning parlament oldida javobgarlik instituti.....	510
37-bob. Sudlov hokimiyatining umumiy tavsifi	522
1-§. Sud hokimiyati. Sud hokimiyatining ijtimoiy vazifasi, qonuniylik va adolatni ta'minlash.....	522
2-§. Sud hokimiyatining tuzilishi: umumiy va maxsus yurisdiksiya sudlari. Favqulodda sudlar tuzilishining taqiqlanishi	528
3-§. Prokuror, tergovchi va sudyalarning huquqiy maqomi	533
4-§. Sud hokimiyatining oliy organlari.....	538
5-§. Sudning faqat qonunga bo'ysunishi va sud mustaqilligining kafolatlari	539

38-bob. Sud tizimining tashkil etilishi va faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy prinsiplari	542
1-§. Sudlarning tashkil etilish tamoyillari.....	542
2-§. Sudlarning mustaqilligi (daxlsizligi)	545
3-§. Umumiy yurisdiksiya sudlari tizimi: anglo-sakson va roman-german.....	546
4-§. Umumiy yurisdiksiya sudlarining tuzilishi	547
39-bob. Sud hokimiyatiga ko‘mak beruvchi idora va muassasalar	551
1-§. Prokuratura: tushunchasi, vazifalari va davlat organlari tizimidagi o‘mi	551
2-§. Advokatura: tushunchasi va vazifalari	553
3-§. Boshqa yordamchi organlar va muassasalar: sud politsiyasi, notariat va boshqalar	554
40-bob. Xorijiy mamlakatlarda mahalliy boshqaruv va o‘zini o‘zi boshqarish	556
1-§. Mahalliy boshqaruv. O‘zini-o‘zi boshqaruv.....	556
2-§. Xorijiy mamlakatlarda munitsipial organlarning vujudga kelishi va rivojlanishi	559
41-bob. Mahalliy boshqaruv va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining kompetensiyasi va moliyaviy asoslari	563
1-§. Vakolatlar doirasi. Majburiy va majburiy bo‘lmagan vakolatlar	563
2-§. Munitsipial faoliyatning asosiy turlari.....	564
3-§. Munitsipialitetlarning moliyaviy bazasi	566
42-bob. Mahalliy boshqaruv va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining shakllantirish tartibi, tarkibiy tuzilishi va faoliyatini tashkil etilishi	568
1-§. Munitsipial saylovlarning o‘ziga xos xususiyatlari. Munitsipial Kengash, uning tuzilishi va vakolati.....	568
2-§. Mahalliy ijro organlari va ularning turlari	573
Izohli lug‘at	578
Adabiyotlar ro‘yxati	594

XORIJIY MAMLAKATLAR KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI

*O'zbekiston Respblikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
yuridik oily o'quv yurtlari va universitetlarining yuridik fakultetlari
talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

DARSLIK

Muharrir: *S.Usmonov.*
Texnik muharrir: *A.Boymamatov.*
Komputerda sahifalovchi: *T.Ashirov.*

Bosishga ruxsat etildi: 15.04.2010-yil.
Bosma tabog'i: 38,1 b.t. Adadi 1000 nusxa. Buyurtma № 6.
XT "Axmedov F.I." bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Chilonzor 22-11.

